

BELGİ

DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi

BELGİ

Sayı/Number 23

Kış/Winter 2022

ISSN 2146-4456 E-ISSN 2687-5039

BELGİ

DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi

BU SAYI TÜRK KADININA İTHAF OLUNMUŞTUR.

Sayı/Number 23

Kış/Winter 2022

ISSN 2146-4456 E-ISSN 2687-5039

BELGİ DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

Sayı/Number 23

Kış/Winter2022

Sahibi/Owner
Merkez adına Müdür
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU

Yazı işleri Müdürü/ Journal Administrator
Prof. Dr. Tahir KODAL

Editörler/Editors
Prof. Dr. Mithat AYDIN
Öğr. Gör. Cengiz AKSEKİ

İletişim Adresi/Contact Adresse
Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi (Dergi Editörlüğü)
Kınıklı Yerleşkesi 20070, Denizli

Kapak Resmi/Picture of Cover
Fotoğraflarla Atatürk, Genelkurmay Askerî Tarih
ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Genel
Kurmay Basımevi, Ankara 2011

**Dizgi ve Kapak Tasarımı/Typographical and Cover
Design**
Cansu EKİNCİ

İngilizce Redaktör/ Copy Editing
Öğr. Gör. Ayşe YAVUZ

Basım Yeri ve Tarihi/Place and Date of Printing
Denizli- 01.07.2022

İletişim için Kurumsal E-posta:
belgidergisi@pau.edu.tr

BELGİ DERGİSİ, Ulakbim, Asosindex ve Sobiad
tarafından taranmakta ve Dergipark'ta yer almaktadır.

Bu Dergi Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı
ile lisanslanmıştır

Belgi (ISSN 2146-4456 E-ISSN 2687-5039), yılda iki kez yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Her hakkı saklıdır. Dergide yayımlanan yazıların tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Üniversitesi-Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Üniversitesi- Eğitim Fakültesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi- Fen Edebiyat Fakültesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hilary COOPER (University of Cumbria / İNGİLTERE)
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ (Ege Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Fabio L. Grassi (Sapienza Università di Roma /İTALYA)
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU (Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Süleyman İNAN (Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Umut KARABULUT (Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tahir KODAL (Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Catriona PENNEL (University of Exeter / İNGİLTERE)
Prof. Dr. Zafer TOPRAK (Boğaziçi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ömer TURAN (Orta Doğu Teknik Üniversitesi - Fen-Edebiyat Fakültesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Violeta Petrova GEORGİEVA (University of Veliko Turnovo St Cyril and St. Methodius / BULGARİSTAN)
Dr. Armand SAG (Instituut voor Turkse Studies- HOLLANDA)

ALAN EDİTÖRLERİ/ SECTION EDITORS

- Prof. Dr. Bayram AKÇA, (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ, (Ege Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Yasemin DOĞANER, (Hacettepe Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU, (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Umut KARABULUT (Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Durmuş AKALIN, (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Nejdet BİLGİ, (Celal Bayar Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. İbrahim BOZKURT, (Mersin Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Zafer TANGÜLÜ, (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi /TÜRKİYE)

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Erdal AÇIKSES (Fırat Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet AKGÜN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Engin BERBER (Ege Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ (Ege Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Türk Tarih Kurumu/TÜRKİYE)
Prof. Dr. H. Aliyar DEMİRCİ (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Orazpolat EKEBAHARLI (TÜRKMENİSTAN)
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Yavuz ERCAN (Emekli Öğretim Üyesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet EVSİLE (Ondokuz Mayıs Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Önder GÖÇGÜN (Emekli Öğretim Üyesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Osman HORATA (Hacettepe Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Süleyman İNAN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tahir KODAL (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Enver KONUKÇU (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Necmettin Erbakan Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ayfer ÖZÇELİK (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Solmaz RÜSTEMOVA (Azerbaycan Millî İlimler Akademisi/AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Orlin SABEV (Bulgaristan Bilimler Akd./BULGARİSTAN)
Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Associate Professor Grigoriy SHKUNDİN (Moskova Üni./RUSYA)
Prof. Dr. Satay SIZDIKOVA (KAZAKİSTAN)
Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zaza TSURTSUMIA (Tiflis Tamar Mepe Ün./GÜRCİSTAN)
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Umut KARABULUT (Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi/
TÜRKİYE)
Doç. Dr. Roza ABDİKULOVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ün./KIRGIZİSTAN)
Associate Professor Gheorghe CALCAN (ROMANYA)
Associate Professor Gavriil PREDĂ (ROMANYA)
Doç. Dr. İsmail TÜRKOĞLU (Mimar Sinan Ün./TÜRKİYE)
Associate Professor Denis VOVCHENKO (Oclahoma Northeastern State Un./USA)
Associate Professor Entela MUÇO (Devlet Arşivleri Genel Müd./ARNAVUTLUK)

BU SAYININ HAKEMLERİ/BOARD OF REFEREES FOR THIS VOLUME

- Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Dilşen ERDOĞAN (Dokuz Eylül Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet EVSİLE (Amasya Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Şaduman HALICI (Anadolu Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU (Pamukkale Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Murat KARATAŞ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Özgür YILDIZ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)YAVUZ HAYKIR
Doç. Dr. RECEP ARSLAN (Karabük Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Nebahat ARSLAN (Kafkas Üniversitesi /TÜRKİYE)
Doç. Dr. Neslihan Bolat BOZASLAN (Gaziantep Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yasin COŞKUN (Siirt Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Atıl Cem ÇİÇEK Kafkas Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Filiz ÇOLAK (Uşak Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Haydar ÇORUH (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Sevtap DEMİRCİ (Boğaziçi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Güven DİNÇ (Akdeniz Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yasin DOĞAN (Pamukkale Üniversitesi /TÜRKİYE)
Doç. Dr. Olcay ÖZKAYA DUMAN (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Doğan DUMAN (Dokuz Eylül Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ahmet EDİ (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. M. Emin ELMACI (Dokuz Eylül Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Feyzullah EZER (Fırat Üniversitesi /TÜRKİYE)
Doç. Dr. Çiğdem GÜRSOY (İstinye Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yavuz HAYKIR (Fırat Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Sezen KARABULUT (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tekin ÖNAL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Hüsnu ÖZLÜ (Milli Savunma Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Gülsüm POLAT (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi /TÜRKİYE)
Doç. Dr. Feyza KURNAZ ŞAHİN (Afyon Kocatepe Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. İdris YÜCEL (Hacettepe Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Beral ALACI İzmir Demokrasi Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Mehmet Korkud AYDIN (Kırıkkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Okan CEYLAN (Ege Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Türkan POLATÇI DEMİRKOL (Çankırı Karatekin üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Günver GÜNEŞ (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Bilge KARBİ (Beykent Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Meryem ORAKÇI (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)

Amaç ve Kapsam

Belgi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan yakın dönem Osmanlı Tarihi, Atatürk ve Cumhuriyet döneminin içeren özgün, bilimsel makalelere yer verir. Uluslararası hakemli bir dergi olan Belgi, kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uyma, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanmamış olma şartı istenir. Yayımlanmamış olmak şartıyla daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildiriler de kabul edilebilir. Yayımlanan makaleler için telif ücreti ödenmez. Editör, gerekli görmesi halinde makaleler üzerinde düzeltme yapabilir.

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri

- Oğuz Kalafat** 1
Yerel Basında Mustafa Kemal Atatürk'ün Vedası ve Sonrasında Yapılan 10 Kasım Anma Törenleri: Adana, Mersin ve Tarsus Örneği (1938-1950)
- Murat Kütükçü** 27
Reflections Of Republic Achievements In Education And Women's Political Life On Mersin Province
- Zeynep Banu Dalaman** 47
Türkiye'de Ulus Devlet İnşa Sürecinde (1923- 1950) Kadın Asker ve Asker Annesi Tartışmaları
- Davut Kapucu** 73
Arşiv Belgeleri Çerçevesinde İnönü Muharebelerinin Kazanılmasında Türk Havacılarının Katkısı
- İsmail Oğuz** 99
Yeni Mecmua'da Yayımlanan Bir Milli Mücadele Hatıratı Üzerine
- Çağdaş Yüksel** 125
İngiliz Vatandaşlarının Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri Hakkında İngiltere Lordlar Kamarası'nda Yapılan Oturum Üzerine Değerlendirmeler
- Okan Ceylan** 141
The Opium History Of Eastern Thrace (1927-1933): Internal And External Dynamics
- İbrahim Bozkurt- Nazlı Geylani** 169
Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Tahayyül Edilen Çocukluğun Politik Yapılandırılmasına İlişkin Değerler Aktarımı
- Esra Sarıkoyuncu Değerli- Hasan Karakuzu** 197
II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye ile Bulgaristan Arasındaki Sosyal ve Ekonomik İlişkiler

Hanife Keskin	. 227
Adalet Partisi Ve Cumhurbaşkanlığı Seçimleri	
Savaş Sertel	. 253
Kıbrıs Barış Harekâtı Öncesinde Türk Donanma Filosunun Modernleştirilmesi (1968-1974)	
Hatice Akın Zorba	. 281
Osmanlı'da Kadın Ve Spor (Osmanlı Kadın Basını Işığında)	
Oya Gözel Durmaz	. 305
Amerikan Raporları Üzerinden Osmanlı Pamuklu Ürünler Piyasasına Kısa Bir Bakış	
Ali Tomalı	. 323
İttihat Ve Terakki Cemiyeti'nin İktisat Politikalarında Aksiyoner Bir Grup: Esnaf Ve Esnaf Cemiyetleri (1908-1918)	
Yazım Kuralları	. 354

YEREL BASINDA MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN VEDASI VE SONRASINDA YAPILAN 10 KASIM ANMA TÖRENLERİ: ADANA, MERSİN ve TARSUS ÖRNEĞİ (1938-1950)

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'S FAREWELL AND 10TH OF NOVEMBER MEMORIAL CEREMONIES HELD AFTER THAT IN THE LOCAL PRESS: THE EXAMPLE OF ADANA, MERSİN AND TARSUS (1938-1950)

Oğuz KALAFAT *

Geliş Tarihi/Received:01.11.2021

Kabul Tarihi/Accepted:26.11.2021

KALAFAT, Oğuz, (2022), "Yerel Basında Mustafa Kemal Atatürk'ün Vedası ve Sonrasında Yapılan 10 Kasım Anma Törenleri: Adana, Mersin ve Tarsus Örneği (1938-1950)", Belgi Dergisi, S.23, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2022/1, ss. 1-25.

Öz

Türkiye Cumhuriyeti'nin banisi Gazi Mustafa Kemal Atatürk 10 Kasım 1938 tarihinde Türk milletine vedalaştı. Ülkesine ve milletine kalıcı eserler bırakan Atatürk kendi milleti tarafından sevilen bir karakter ve liderdi. Atatürk'e karşı gösterilen sevgi ve saygı sadece yurt içinde değil yurt dışında da fazlaydı. Milletiyle birlikte emperyalizme karşı gösterdiği çaba ve devlet kurulduktan sonra çağdaşlaşma hareketleriyle devam eden süreç onun ebedi olarak tarihte yer almasını sağladı. Tüm ülkede olduğu gibi 1938-1950 yılları arası Çukurova'nın önemli kentleri olan Adana, Mersin ve Tarsus'ta o dönemde yayın yapan Türk Sözü, Yeni Adana, Demokrat, Seyhan, Keloğlan, Yeni Mersin, Gülek ve Berdan gazetelerinde Atatürk'ün vedası, büyük matem ve anma programlarının yansımaları aktarıldı. Çalışmada adı geçen gazetelerdeki yazı, şiir, beyanname, vecizeler, fotoğraflar, karikatürler ve kent programının uygulanması konusunda yer alan içerikler okuyucularla buluştu. Aslında Atatürk'ün vedası sonrası Türk milletinin Atasına yönelik hisleri de bir anlamda yerel bellek olan gazetelerden ortaya çıkarıldı. Ayrıca o dönemde Türkiye'de iktidarda tek parti yönetimi bulunmaktaydı. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) dönemi ile 1945-1950 yılları arası çok partili yaşama geçiş sürecinde basına yansıyan merasimlerdeki tüm içerikler çalışmada sunuldu. Bununla birlikte 14 Mayıs 1950 tarihinde Demokrat Parti'nin (DP) ülkenin iktidara geçtikten sonraki anma törenleri de çalışmaya eklendi. Atatürk politik gelişmelerden uzak ve siyaset üstü bir Türk kahramanı olarak Türk milletinin gönlünde yaşamaya devam etti. Vatandaşlar anma törenlerine yoğun katılım gösterdi. Türk milletinin üzüntüsü yıllar geçmesine rağmen azalmadı. Yerel basındaki her türlü içerik Atatürk'e duyulan özlemi de yansıtmaktaydı. Gazeteler tarafından Çukurova'da 10 Kasım anma programlarının genel anlamda ana mottosu ise "Büyük Matem" olarak veriliyordu. Siyah-beyaz formatta 10 Kasım sayılarını çıkaran gazeteler dönemin tüm dinamiklerine de ışık tutuyordu.

Anahtar Kelimeler: 10 Kasım Anma Merasimleri, Atatürk, Çukurova, Yerel Basın, Adana-Mersin.

* Dr., MEB, Pozantı/Adana, 03kalafat03@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-2341-6290>).

Abstract

The founder of the Republic of Turkey, Ghazi Mustafa Kemal Atatürk said goodbye to Turkish nation on the date of 10th of November, 1938. Atatürk, who left permanent works to his country and his nation, was a character and a leader that was loved by his own people. The love and the respect shown against Atatürk were great not only in the country but also in abroad. The effort which he made against imperialism with his nation and the process continued with modernisation movement after the foundation of the state provided him to be in history forever. The reflections of Atatürk's farewell, the great mourning and the memorial programs were posted on Türk Sözü, Yeni Adana, Demokrat, Seyhan, Keloğlan, Yeni Mersin, Gülek and Berdan newspapers published in that era in Adana, Mersin and Tarsus which are the important cities of Çukurova. In the newspapers mentioned in the study, writing, poem, declaration, quotes, photos, cartoons and contents which were about the implementation of the city program met the readers. Actually, after Atatürk's farewell, the feelings of Turkish nation against Atatürk were also revealed at the newspapers which were local memories in a sense. Besides, in Turkey, one-party system was in power in that period. All the contents in the ceremonies which were reflected in the press during Republican People's Party (CHP) era and transition process to a multi-party system between the years of 1945-1950 were submitted in the study. In addition to this, the memorial ceremonies of Democrat Party (DP) after its coming into power on the date of 14th of May, 1950 were added to the study. Atatürk continued to live in the hearts of Turkish nation as Turkish hero who is far from political developments and above politics. The citizens participated highly in the memorial ceremonies. The sadness of Turkish nation did not decrease although years passed. All kinds of contents in the local press were reflecting the longing for Atatürk as well. In general terms, the main motto of 10th of November memorial programs in Çukurova were being given as "Great Mourning" in the newspapers. Also, the newspapers which printed their 10th of November editions as black-and-white format were shedding light on all the dynamics of the period.

Keywords: *10 November Commemoration Ceremonies, Atatürk, Çukurova, Local Press, Adana-Mersin.*

GİRİŞ

Toplumsal yaşamın içinde ön plana çıkan olayları, özel günleri kutlama ve anmak için yapılan toplantılar tören olarak adlandırılmaktadır. Tören kavramı “*Bir toplulukta, üyelerin belli bir olayı, kişiyi veya değeri ayırt edip sembolleştirmesi, bunların anlam ve öneminin güçlendirilmesi amaçlarıyla düzenlenen hareket dizisi, merasim*” anlamına gelmektedir. Bu kavramla birlikte diğer değinmemiz gereken “anma” sözcüğü ise “ölmüş bir insanı hatırlamak için yapılan tören, ihtifal”¹ olarak tanımlanmaktadır. Tören olarak adlandırılan bu toplumsal toplantıların en öne çıkan özelliği önceden planlanmış olmasıdır. Rastgele ve kendiliğinden değildir. Önceden planlanan törenler hiyerarşik bir işleyiş düzeninde ilerler. Duyguların resmiyet içerisinde sunulması ve saygının temele alınması önemlidir. Törenlerde ana tema karmaşıklıktan uzak ve tek bir bütünlüğü barındırır.² Anma törenlerinin özünü oluşturan ayin ise dini tören veya ritüel olarak tanımlanmaktadır. Yalnız bu anma faaliyetleri devlet tarafından merasim olarak yapıldığında düzenli bir hâl almaktadır. Bu tür törenlerde hiyerarşi ve duygu birliği resmiyet içerisinde saygı ön plana çıkarılarak yapılır. Halkın izleyici olarak katıldığı devlet merasimleri devletin politika ve prensiplerini de yansıtır.

Sosyal bir varlık olarak insan, toplum nazarında gerçekleşen üzüntü ve sevinç olaylarını gelenek ve adetler çerçevesinde ritüel olarak kültürel öğelere dönüştürür. Bu tür kültürel olaylar ise toplumda kabul gören ve genel geçerliliği olan somut ve somut olmayan mirasa işaret etmektedir. Tarihsel süreçte gerçekleşmiş “*afetler, savaş ve barış durumları, sefer hali, galip ve mağlup olma, devletlerin yıkılış veya yeni bir devletin kuruluş dönemleri, göçler, sürgünler ve tarihe iz düşmüş devlet büyükleri ile kahramanların ölüm yıl dönümleri*” gibi toplumun neredeyse tamamını ilgilendiren büyük olaylar³ “anma günü” veya “anma töreni” şekline dönüşüp özel günlerde merasim olarak gerçekleştirilir. Anma günleri ve törenler toplumun birliği açısından önemlidir. Devletin halkı ile bütünleşmesinde ve düzenin devam ettirilmesinde önemli rolü vardır.

Atatürk, Türkiye’de Cumhuriyetin ilan akabinde, devletin siyasi, ekonomik ve kültürel birliğini sağladıktan sonra 1937 yılında hastalandı. Dr. Nihat Reşat Belger hastalığına siroz teşhisi koydu.⁴ Kendisiyle ilgilenen Türk ve yabancı hekimlerin de aynı teşhisi koyması sonucu Atatürk’ün tedavisine hemen başlandı.⁵

Devletin kurucusu olarak Atatürk her türlü resmi işleri aksatmayan bir yaşantıya sahipti. Ancak hastalığının iyice ilerlemesi neticesinde 29 Ekim’de kutlanan Cumhuriyet Bayramı ve 1 Kasım’da meclisin açılış törenlerine katılamadı. Zaten doktorları da bu törenlere katılmasına izin vermediler.⁶ Bu iki tören ilk defa Atatürk olmadan gerçekleşti.

1 Türkçe Sözlük, C 1., Ankara: Türk Dil Kurumu, 1992, s. 72.

2 İlhan Tekeli, Bir Toplumsal Anlatım ve Katılım Biçimi Olarak Kutlama Şenlikleri, “Bir Çağdaşlaşma Projesi Olarak Türkiye Cumhuriyeti’nin 75 Yılı”, 1997, s. 1.

3 Erhan Alpaslan, “Tek Parti Döneminde Adana’da Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1933-1943)”, Çukurova Araştırmaları Dergisi, Cilt 3, Sayı 1, (2017), s. 93, doi:DOI Number: <http://dx.doi.org/10.18560/cukurova.1062>.

4 Hastalığının teşhisi hemen konulmadı fakat Yalova Termal Otel’de Dr. Nihat Reşat Belger tarafından karaciğer rahatsızlığı teşhisi konuldu. Yapılan teşhiste Atatürk’ün karaciğerinin büyüdüğü ve sertleştiği tespit edildi. Bkz. Ruşen Eşref Ünaydın, Atatürk’ün Hastalığı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959, s. 8-9.

5 Enver Behnan Şapolyo, Atatürk’ün Ölümü 10 Kasım 193 Atatürk’ün Ölümü 10 Kasım 1938, İstanbul: Refet Zaimler Kitabevi, 1957, s. 37-38.

6 Celal Bayar, Atatürk’ten Hatıralar, İstanbul: Sel Yayınları, 1955, s. 98.

Bu durum dışında Türk milletinin lideri Atatürk'ün hastalığının belirtileri arttı ve hızlı bir şekilde kötüleşti. Ekim ayı içerisinde geçirdiği üç günlük komayı atlatmasına rağmen yatakta tedaviye mecbur kaldı. Siroz nedeniyle 7 Ekim 1938 tarihinde ponksiyonla karnından su alındıktan bir gün sonra tekrar komaya girdi. İki gün süren komadan sonra 10 Kasım Perşembe günü saat 09.05'te çok sevdiği milleti ile vedalaştı.

Atatürk'ün vedası Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya imzalı resmi yazıyla aynı gün içinde basın organları ile tüm yerli yabancı kamuoyuna duyuruldu.⁷ Kamuoyuna yapılan tebliğde Atatürk'ün kaybı ile yaşanan derin üzüntü belirtilerek onun yokluğunda eserlerinde tesellinin aranması ve en büyük mirasının Türkiye Cumhuriyeti Devleti olduğu aktarıldı. Devletin sürekliliği konusunda endişelerden uzak olunması istendi.⁸ Ayrıca 21 Kasım 1938 tarihinde Ankara'da bir cenaze merasimi yapılması kararlaştırıldı. Bu bağlamda naaşının Yavuz Zırlıslı'yla İstanbul'dan İzmit'e oradan da Ankara'ya nakledilmesi planlandı. Kalıcı kabir⁹ inşa edilinceye kadar Atatürk'ün naaşının geçici istirahatgahı olarak "Etnografya Müzesi" belirlendi.¹⁰

Atatürk'ün cenaze merasimi ile ilgili olarak 500.000 TL bir tutar ayrıldı ve tüm ülkede yas ilan edildi. 15 Kasım 1938 tarihinde matem töreninin nasıl yapılacağı ile ilgili olarak hükümet bir kararname çıkarttı.¹¹ Bununla birlikte yapılacak cenaze merasimi ile ilgili Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Genel Sekreterliği tarafından bir genelge vilayetlere gönderildi. 15 Kasım 1938 tarihli ve 1310 Sayılı Genelge ile hükümet tarafında merasim için dikkat edilecek hususlar belirtildi.¹²

Atatürk'ün naaşı İstanbul'dayken üç günlük bekleme süresince Dolmabahçe Sarayı'nda halkın ziyareti söz konusu oldu. İstanbul merasiminde Ata'ya saygısını sunması esnasında halk büyük yoğunluk gösterdi. Özellikle 17 Kasım 1938 tarihinde yaşanan izdihamda 11 vatandaş yaşamını yitirdi.¹³ Ailesinin isteği ile İstanbul Muayede Salonu'nda bir cenaze namazı kılındı. Bu cenaze namazını Ordinaryüs Profesör Şerafettin Yalıtıkaya kıldırdı.¹⁴

İstanbul'dan sonra başkent Ankara'da cenaze merasimi Türk halkının büyük katılımıyla gerçekleşti. Yabancı konuk ve diplomatlar da katıldı. 21 Kasım'da gerçekleştirilen tören saat 10.45'te meclisin önünde başladı. Chopin'in matem marşı eşliğinde Etnografya Müzesi'ne hareket edildi. Kortejin içinde Türk ile yabancı askerî tören birlikleri ve bando takımı bulunmaktaydı. Akabinde 80 Türk askerinin çektiği top arabası vardı (Bkz. Görsel 1).¹⁵

7 Tunç Boran, "Atatürk'ün Cenaze Töreni: Yas ve Matem", AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi, 2011, s. 47.; "BCA, 490.01 /4.19.15"; "BCA, 490.01 /1430.727.1"; Alev Özbil, "Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlarının Cenaze Merasimleri," Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, S.22, C.11, 2012, s. 27.

8 Ayrıca Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ta benzer bir tebliğde yayınladı. Türk ordusuna yönelik olan bildiri kamuoyu ile paylaşılan düşüncelerle aynı içerikteydi. Bkz. Hakan Uzun, "Liderine Ağlayan Bir Ulus: Atatürk'ün Ankara'daki Cenaze Töreni", AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi, Cilt 11, Sayı 43, (2009), s. 532.

9 "Kalıcı olarak Ankara Kalesi veya Çankaya'da yapılacak olan gösterişli bir abide yapılması düşünülmüştür." Bkz. Uzun, "Liderine Ağlayan Bir Ulus: Atatürk'ün Ankara'daki Cenaze Töreni", s. 534.

10 Tan Gazetesi, 11 Kasım 1938.

11 Akşam Gazetesi, 15 Kasım 1938, No: 7215, s. 1-5.

12 "BCA, 490.01 /1430.727.1"; "BCA, 490.01 /4.19.15".

13 Akşam Gazetesi, 19 Kasım 1938.

14 Uzun, "Liderine Ağlayan Bir Ulus: Atatürk'ün Ankara'daki Cenaze Töreni", s. 538.

15 Ulus Gazetesi, 22 Kasım 1938.

Yerel Basında Mustafa Kemal Atatürk'ün Vedası ve Sonrasında Yapılan 10 Kasım Anma Törenleri: Adana, Mersin ve Tarsus Örneği (1938-1950)

Görsel-1: 21 Kasım 1938 tarihinde Atatürk'ün cenaze töreni fotoğrafı.¹⁶

Kortejde top arabası sonrasında Atatürk'ün İstiklal Madalyası'nı taşıyan rütbeli bir asker vardı. Ardında Makbule Hanım ve eşi bulunmaktaydı. Kendisinden sonra Cumhurbaşkanı olan İnönü de kortejde yer almaktaydı.¹⁷ Yoğun kalabalık eşliğinde naaş Etnografya Müzesi'ne getirildi. Aynı tarihte kent merkezlerinde anma ve matem merasimi düzenlendi.

A.1938 YILINDA ADANA'DA YAPILAN MATEM TÖRENİ

Çukurova'nın merkezinde yer alan Adana kenti Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk'e saygısını her zaman gösteriyordu. Kurucunun hastalığı ilerleyince yerel basında bu haberler işlenmeye başladı. Gazetelerin ilk sayfasında yer alan haberler özellikle Atatürk'ün durumu ile ilgiliydi. Kentin atasına sevgi ve saygısı ön planda olduğundan en detaylı haberler bile kamuoyu ile paylaşılıyordu. Nitekim 9 Kasım 1938 tarihinde Yeni Adana Gazetesi'nde yayınlanan haber bu durumu açıkça gösteriyordu. Adı geçen gazetenin ilk sayfasındaki "Aziz Atamızın Sıhhi Vaziyetleri Hakkında Neşredilen Raporlar" başlıklı haberde İstanbul Anadolu Ajansı'ndan bilgi aktarılıyordu. Riyaseti Cumhur Umumi Reisliğinden kamuoyu ile paylaşılan haberde 9 Kasım tarihinde saat 10.00 ve 20.00'da verilen bilgiler oldukça detaylıydı. Adı geçen haberde yer alan bilgiler şu şekildeydi:¹⁸

- Saat 10.00'daki rapor: Atatürk geceyi rahat geçirdi. Vaziyet ciddiyetini muhafaza etmektedir. Hararet 36,8; nabız 128; solunum 18'dir,

¹⁶<https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/ankara-universitesi-buyuk-onder-ataturk-icin-duzenlenen-cenaze-torenlere-fotograflarini-paylasti-/2038133>. Erişim Tarihi: 19 Ekim 2021.

¹⁷ Akşam Gazetesi, 22 Kasım 1938.; "Cumhurbaşkanı'nın ardından Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Abdülhalik Renda, Başbakan Celal Bayar, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak yer almıştır. Kortejde, daha sonra sırasıyla bakanlar, milletvekilleri, askerî ve mülkî erkân bulunuyordu. Ayrıca büyükelçiler ve yabancı temsilciler de yerlerini almışlardır." Bkz. Tanış, "Türk Milleti Ata'sıyla Vedalaşıyor: Anadolu'nun Bazı Kentlerinde Atatürk İçin Yapılan Matem Törenleri", s. 1056.

¹⁸ Yeni Adana Gazetesi, No:4659, 9 Kasım 1938, s. 1.

- Saat 20.00'deki rapor: Bugün saat 18.30'daki hastalık normal vaziyetinden çıkmıştır. Hararet 36,4; nabız 100; solunum 22'dir.

Haberin devamında müdavi¹⁹ ve müşavir²⁰ doktorların isimleri yer alıyordu. Bu haber Adana halkının konuyla yakından ilgilendiğini ve merak içinde beklediklerini de gösteriyordu. Atatürk, Çukurova'da çok sevilen ve çok saygı gösterilen, bir devlet kurucusu idi.

10 Kasım'da ise Atanın ölüm haberi tüm ülkeye duyuruldu. Yabancı ajanslarının da bu habere ilgisi büyüktü ve hiç beklemeden tüm dünya radyolarından bu haberi önce radyo aracılığıyla kamuoyuyla paylaştılar. 10 Kasım'da Adana'da yayın yapan Yeni Adana Gazetesi aynı gün haberi okuyucularına şu başlıkla sundu: "*Aziz Atamız Dünyaya Gözlerini Kapadı.*" "*Onun Büyük Eseri Cumhuriyet Ebedi Olarak Yaşayacak Türk Milleti Yek Vücut Olarak Bu Eseri Daima Muhafaza Edecektir*" alt başlığıyla sunduğu haber bölgenin duygu ve düşüncelerini yansıtmaktaydı. Aktarılan haberde İstanbul'dan doktorların raporu bulunmaktaydı. Adı geçen raporda şu bilgiler yer almaktaydı: "*Reisicumhur Atatürk'ün umumi hallerindeki vehamet dün gece saat 24'te neşredilen tebliğden sonra her an artarak bugün saat dokuz beş geçe Şefimiz derin humma içinde terk-i hayat etmişlerdir.*" Ayrıca "Türkiye Cumhuriyet Hükümetinin Resmi Tebliği" de aynı formatta haberin içinde verildi. Haberin devamında "Türkiye'nin başına geçecek olan büyük şef, Türk milleti ve Türk ordusu etrafında toplanacak ve ona bağlı kalacaktır; Atatürk eserlerini güvenle Türk milletine bıraktı ve Türk gençliği onun peşinde yürüyecektir; Atatürk Türk'ün tarihinde daimî yaşayacaktır" deniliyordu.

10 Kasım tarihli gazetede yayınlanan haber bir anlamda ilginç durumu da ortaya çıkarıyordu. Günlük yayınlanan gazete Atatürk'ün ölümünü aynı gün içinde çıkarttığı yayınlara aktarması araştırmamızın önemli bir gerçeğini ortaya koyuyordu. Yeni Adana Gazetesi'nin künyesinde "*Akşamları Çıkar Gündelik Gazete*" yazıyordu. Bu bağlamda adı geçen gazete aynı gün Atanın vedasını içeren haber yapması nedeniyle basın açısından öne çıkan ender gazetelerden birisi de oluyordu. Yeni Adana Gazetesi'nin 10 Kasım'da yayınlanan sayısının ilk sayfası şu şekildeydi:²¹

19 Prof. Dr. Neşet Ömer Birdel, Pro. Dr. M. Kemal Öke, Nihad Reşad Belge.

20 Akil Muhtar Özden, Pro. Dr. Hayrullah İçer, Pro. Dr. Süreyya Hidayet Sertel, Doktor Abraham Marmaralı, Dr. Mehmet Kâmil Der.

21 Yeni Adana Gazetesi, No:4660, 10 Kasım 1938, s. 1. Zaten 9 Kasım akşamı saat 20.00'da verilen doktor raporlarının da aynı gün içerisinde yer alması bu durumu aynı şekilde destekler nitelikteydi. Ayrıca Hükümet tebliği ve Riyaseti Cumhur Umumi Kâtipliğinden yapılan bildirimler diğer gazetelerde 11 Kasım 1938 tarihinde gazetelerde yer almıştır.

Yerel Basında Mustafa Kemal Atatürk'ün Vedası ve Sonrasında Yapılan 10 Kasım Anma Törenleri: Adana, Mersin ve Tarsus Örneği (1938-1950)

Görsel-2: 10 Kasım 1938 tarihinde yayınlanan Yeni Adana Gazetesi künyesi, S. 4660, s. 1.

11 Kasım tarihine gelindiğinde Çukurova bölgesi Mersin kentinde yayımlanan Yeni Mersin Gazetesi Atatürk'ün vedası ile ilgili bölgenin duygu ve düşüncelerini aktardı. "Ulu Türk; Atatürk öldü. Türk vatani, Türk milleti bakidir, ilelebet yaşayacak, dünya durdukça duracak şan ve şerefle yükselecek ve ilerleyecektir" alt başlığında durumu bir nevi özetlemeye çalıştı. Yeni Mersin Gazetesi'nin ilk sayfasında yine Atatürk'ün vedası sonrası anlam yoğunluğu fazla ama serbest nazım şeklinde şu şiir yer alıyordu:²²

"Atam sana öldü dediler,

*Arkandan bir yurt inledi, büyük bir millet ağladı, kanlı gözyaşları
döktü,*

*Lahuti bir ses; bağırdı! "Atamız, ölmedi". Milyonlarca Türk'ün kalbine
girdi. Oraya gizlendi.*

*Dünya baki kaldıkça Türk ulusu yaşayacak ve kalbinde Atatürk'ünü
yarattığı çok yüksek, değerli eserleriyle birlikte yaşatacak,*

Atam sen kalbimizdesin, Gönlümüzdesin, varlığımız sensin,

*Türklük ve gençlik senin ve senin eserlerini yaşamasına yaşatılmasına
and içti. Bunu elbette yapacaktır. Ruhun şad olsun."*

Aynı tarihte Adana'da çıkan diğer bir günlük yayın olan Türk Sözü Gazetesi bölgenin hislerini aktarmaya çalıştı ve şu şekilde başlık attı: "Babamız öldü. Fakat on yedi milyonun içinde ebediyen yaşayacaktır." Ayrıca gazetenin yazarı Nevzad Güven bu gelişmeyle ilgili "Bir Güneş Söndü" başlıklı bir köşe yazısı²³ kaleme aldı. Bununla birlikte "Büyük Matem"

²² Yeni Mersin Gazetesi, No:3139, 11 Kasım 1938, s. 1.

²³ Güven köşe yazısının bir bölümünde şunları yazdı: "Büyük acılar karşısında hançerelerin (gırtlak), göz pınarlarının tıkanıp kaldığını, gör pınarlarının kurduğunu, hançerenin bunaldığını bilirdim. Fakat parmakların da bir hançere gibi tıkanabildiği, bir göz pınarı gibi kurulabileceğini bugün anladım. Atatürk öldü. Türk milleti en büyük varlığını kaybetti. Bu müthiş ayrılık karşısında milletin duyduğu acıyı, elemi kupkuru kelimelerin ifade etmesine elbette imkân yoktur. Türk milleti dün sabah en büyük ve en nadir servetini kaybetti." Bkz. Türk Sözü Gazetesi, No:4281, 11 Kasım 1938, s. 1.

başlıklı yazıda ise tüm Adana halkının mateminin ve gözyaşlarının hala devam ettiğini belirtti. Haberin devamında 10 Kasım'da Adana halkından çoluk çocuk ağladığı için “*baştan başa yarıya çekilmiş matem*” olarak nitelendirdi.²⁴

11 Kasım'da Yeni Adana Gazetesi “*Büyük ve Yapıcı Atamız Özdü*” başlığıyla ve büyük bir fotoğrafının yer aldığı ilk sayfasında manşetten verdi. Adana halkının Adanalıları sonsuz hüzne boğduğu haberi paylaşarak ölüm haberinin bölgede yıldırım etkisi yaptığını haberleştirdi. Ayrıca Atanın vedası ile ilgili uluslararası haberleri ve diğer milletlerin üzüntülerini de haber olarak aktardı. Bununla birlikte aynı tarihteki gazetenin ikinci sayfasında Mahmud Binyoldaş adlı vatandaş gazeteye Atatürk'ün ölümü ile ilgili taziye mesajı yayınlattı. Adı geçen taziye ilanında şu ifadeler yer alıyordu: “*Senin aziz ruhun ilelebet yaşayacaktır. Kalbi millette...*”²⁵ Gazete ülkenin her yanına bayrak ve resimler asıldığını da aktarıyordu.

12 Kasım'dan itibaren Yeni Mersin Gazetesi Kemal Atatürk'ün Hayatı adlı bir yazı dizisine başladı²⁶ ve 22 Kasım 1938 tarihine kadar devam etti. Çocukluğu, gençliği, Trablusgarp-Balkan-Cihan Harbinde ve Millî Mücadele'de Mustafa Kemal başlıkları olmak üzere 7 bölümlük yazı dizisi bir nevi hayatını detaylı bir şekilde okuyucularına aktarıyordu.²⁷ Bu yazı aslında yeni Türk devletinin nasıl kurulduğunu da bir anlamda özetliyordu.

13 Kasım'da Adana Türk Sözü Gazetesi dünyadaki tüm devlet reislerinin Türk milletine taziye mesajlarını yolladığını haberleştirdi. Bununla birlikte tüm yurttaki kara bir matem bulunduğunu aktardı. Ayrıca Adana'daki durumu şu şekilde özetliyordu:

“Bütün yurt gibi, üç günden beri gözyaşı dökken Çukurova hâlâ ağlamaktadır. Şehrimiz havası büyük matemle her gün biraz daha ağırlaşmaktadır. En ufak bir tebessüm bile gösteren tek bir yüz görmüyoruz. Şehirde hemen herkes siyahlara, koyu elbiselere bürünmüş, okul talebeleri siyahlar giymiş, kız talebeler başlarına kara kurdeleler bağlamıştır. Şehrin bütün mağazalarındaki vitrinler siyahlarla donatılmış ve sevgili Babamızın portreleri siyah çerçeveler içerisinde vitrinlere yerleştirilmiştir. Şehrin hiçbir köşesinde en ufak bir müzik sesi bile işitilmemekte, yalnız halkımızın Ankara radyosu neşriyatını dikkatle takip etmekte olduğu görülüyor. Okullarda, talebelerin göğüslerine takılmak üzere, Büyük Şefimizin resimlerini havi madalyonlar yaptırılmasına karar verilmiştir. Şehrin matemini tasvir edemeyeceğimiz kadar büyüktür.”

1938 yılında Atatürk'ün ölümü ile ilgili olarak Türk Sözü Gazetesi'nin genel yayın politikası “*matem veya kara matem*” şeklindeydi. Bu nedenle bu konuyla ilgili olarak haberlerin büyük bölümünde bu formatı kullandı. Yukarıdaki yazıdan da anlaşılacağı üzere kara matem vurgusu sürekli yapıldı.

24 Türk Sözü Gazetesi, No:4281, 11 Kasım 1938, s. 1-3.

25 Yeni Adana Gazetesi, No:4661, 11 Kasım 1938, s. 1-3.

26 Yeni Mersin Gazetesi, No:3140, 12 Kasım 1938, s. 1-3.

27 Yeni Mersin Gazetesi, No:3147, 20 Kasım 1938, s. 1-3.

Yerel Basında Mustafa Kemal Atatürk'ün Vedası ve Sonrasında Yapılan 10 Kasım Anma Törenleri: Adana, Mersin ve Tarsus Örneği (1938-1950)

Çukurova yerel basınında genel olarak 10 Kasım'dan sonra Atatürk'ün naaşının durumu ile ilgili bilgiler, İstanbul'daki halkıyla vedası ve bu konuyla ilgili dünya gündemindeki haberlerin yansımaları yer almaktaydı. Bir anlamda ulusal basının örnekleri yer almaktaydı. Yalnız 17 Kasım tarihli Yeni Adana Gazetesi Atatürk'ün ölümü ile ilgili olarak Hatay'daki gelişmelere yer verdi. 2 Eylül 1938 tarihinde Hatay Suriye'den ayrılarak bağımsızlığını ilan etmişti. Hatay Millet Meclisi'nde Devlet Başkanı Tayfur Sökmen Atatürk'ün ölümü sonrası "*Hatay Atatürk'ün eserleri ve prensiplerinden yürüyerek yükselecektir*" başlıklı bir açıklamada bulundu. O dönemde Türkiye'ye katılmamış olmasına rağmen bir Türk devleti olarak hareket eden Hatay Millet Meclisi bir anlamda bölgedeki vatandaşlarına da hareket tarzını belli ediyordu. Sökmen konuşmasının devamında şunları ifade etti:²⁸ "*Atatürk'ün ölümü karşısında duyulan derin teessür etrafında demiştir ki: Bizim ve cihanın en büyük adamı olan Atatürk'ün ölümü Türkiye'de olduğu kadar Hatay'da ve dünyada büyük bir acı ile karşılanmıştır. Bizler bu sonsuz teessürümüzü ancak ve ancak onun ölmez eser ve prensiplerinde yürümekle teselli edeceğiz. Onun son eseri olan Hatay istiklâl ve devleti bu prensipleri takip edecek ve Hatay bu eser ve prensiplerle yükselecektir.*" Konuşmasının devamında Atatürk'ün Hatay ziyaretinde söylediği "*Kırk asırlık bir Türk yurdu esir kalmaz*" sözüyle Hatay'da bağımsızlığın direktifini verdiğini hatırlatarak büyük liderin bölgedeki halkın kalbinde yaşayacağını ekledi. Ayrıca gazete haberinde konuyla ilgili olarak Hatay Meclisinde birçok vekilin²⁹ söz aldığını belirterek oturumun sonunda ayakta olmak üzere 5 dakika saygı duruşunda bulduklarını ekliyordu. Yerel basında Hatay'daki matemin yankılarının aktarılması aslında bölgenin Hatay ve İskenderun kentlerine yakın olmasından kaynaklıydı. Ayrıca 21 Kasım'da Hatay'da da büyük ihtiram töreni yapılacağı da açıklandı.³⁰

18 Kasım'da bölgede yayınlanan tüm gazeteler 21 Kasım tarihinde Adana ve Mersin'de yapılacak olan matem töreni ile ilgili programı kamuoyuna duyurdu. Adana'da yapılacak törenin programı şu şekildeydi:³¹

- Törene tam saat 14'te başlanacaktır,
- Bu saatte Vali, tüm komutan ve devair rüesasi, parti teşkilâtı, okullar, gençlik ve halk Atatürk Parkında ve asfalt caddede krokide gösterildiği şekilde yerlerini almış bulunacaktır. (Elbise: frak, siyah yelek beyaz boyunbağı bulunmadığı takdirde jaketatay veya siyah ve koyu; renkli kostüm olabilir.),
- Atatürk Anıtına parti ve vilâyet, belediye, halkevi, hayır cemiyetleri, esnaf cemiyetleri, devlet demir fabrikacıları, okullar, parti kaza, nahiye ve ocakları tarafından çelenkler konulacaktır. (Halk vesair teşekküller ve müesseseler tarafından çelenk buket konulması da şayanı temennidir.),
- Saat 14'te merasime istiklâl marşıyla başlanacaktır, istiklâl marşını müteakip parti, halkevi bandosu tarafından matem marşı çalınacaktır,

28 Yeni Adana Gazetesi, No:4666, 17 Kasım 1938, s. 3.

29 Devlet başkanından sonra Veli Karatay, Hamdi Selçuk, Nuri Aydın ve Cevat Abbasoğlu söz almıştır. Atanın vedasını sonrası Hatay halkının bir anlamda üzüntüsünü yansıtmışlardır. Bkz. "Yeni Mersin Gazetesi, No:3145, 18 Kasım 1938", s. 1-2.

30 Türk Sözü Gazetesi, No:4287, 18 Kasım 1938, s. 1-3.

31 Yeni Adana Gazetesi, No:4667, 18 Kasım 1938, s. 1-3.;Türk Sözü Gazetesi, No:4287, 18 Kasım 1938, s. 1-3.

- Bunu müteakip parti, belediye, halkevi ve halk adına dört nutuk söylenecek ve gençlik hep bir ağızdan and içecektir,
- Saat tam 16'da saathane ve fabrika düdüklarının çalmasıyla üç dakika sükût ve ihtiram vakfesi yapılacaktır,
- Üç dakikalık ihtiram ve sükût vakfesinden sonra Atatürk heykelinin etrafındaki altı meşale altı izci tarafından ateşlenecektir,
- Meşalelerin ateşlenmesini müteakip anıt önünden aşağıdaki sıra tertibiyle ihtiram geçidi yapılacak ve merasime bu suretle nihayet verilecektir,
- İhtiram Geçit resmi sırası:
  - 1- Adana'da bulunan teşrifata dâhil mülkî ve askerî erkân,
  - 2- Öğretmenleriyle birlikte okullar,
  - 3- Halk partisi erkânı
  - 4- Halkevi idare heyetleri
  - 5- Malî, ticarî ve idarî teşekküllerin ileri gelen erkânı,
  - 6- İzciler.
- Hareket, toplantı ve merasim esnasında hiçbir siyah işaret bulunmayacaktır.

Mersin'de 21 Kasım'da yapılan cenaze töreninde Yeni Mersin Gazetesi "*Dünyanın en büyük adamı; asırların yegâne kahramanı, yapıcı, yaratıcı, koruyucu ve kurtarıcı Atatürk'ün hazin ölüm ihtifal merasimi*" başlığıyla tam sayfa yapılan töreni ve yazılarıyla okuyucularına o günün hissiyatını aktardı. Atatürk ile ilgili yazılan yazılar, şiirler ve hayatında önemli kesitler sunuldu.³² Ayrıca Yeni Mersin Gazetesi'nin 1938 yılında kullandığı format ise genel anlamda Atatürk'ün ölmediği ve eserlerinin yaşayacağı şeklindeydi.

Adana'da Türk Sözü Gazetesi yapılan töreni fotoğraflar ekleyerek okuyucularına sundu. Atatürk Parkı'nda yapılan törene büyük bir kalabalık eşlik etti. Vatandaşlar ve çocukların gözyaşlarını döktüğü törende gazetenin kullandığı başlık ise "Yurtta Matem" olarak verildi. 21 Kasım'da Adana Atatürk Parkı'nda yapılan törende yer alan törenden bazı görseller şu şekildeydi:³³

32 Yeni Mersin Gazetesi, No:3148, 22 Kasım 1938, s. 1-3.

33 Türk Sözü Gazetesi, No:4291, 23 Kasım 1938, s. 1-3.

Yerel Basında Mustafa Kemal Atatürk'ün Vedası ve Sonrasında Yapılan 10 Kasım Anma Törenleri: Adana, Mersin ve Tarsus Örneği (1938-1950)

Görsel-3: 21 Kasım 1938 tarihinde yayınlanan Türk Sözü Gazetesi ilk sayfa, S. 4291, s. 1.

Görülüyor ki Çukurova bölgesinde Ata'ya sevgi, saygı ve derin yas ön plandaydı. Ankara'daki törenlerle birlikte Adana'da yapılan törenlere Türk kadınının iştiraki de yoğun oldu. Bu bağlamda toplumun tüm paydaşları bu törenlerde bir arada olmaya özen gösterdi. Gazete görsellerinde Türk kadınının gözyaşlarının yer aldığı resimler bulunmaktaydı.

Yerel gazetelerin çoğunda yurt dışından gelecek katılımcıların bilgileri de yer almaktaydı. Özellikle "Alman, Bulgar, Fransız, İngiliz, İtalyan, Yunan, İran, Romanya, Sovyetler Birliği, Yugoslavya" askerî kıtaları sadece bu tören için hazırlanıp geldi. Bununla birlikte "Afganistan, Arnavutluk, Almanya, Belçika, Bulgaristan, Çin, Danimarka, Mısır, İspanya, Estonya, ABD, Finlandiya, Fransa, İngiltere, Yunanistan, Norveç, Hollanda, Polonya, Romanya, İsveç, İsviçre, Suriye, Çekoslovakya, Sovyetler Birliği, Yugoslavya ve Milletler Cemiyeti" temsilcileri de katıldı.³⁴

34 Akşam Gazetesi, 22 Kasım 1938; Türk Sözü Gazetesi, No:4291, 23 Kasım 1938, s. 1-4.

B.1939-1944 YILLARI ARASINDA ADANA VE MERSİN'DE YAPILAN MATEM TÖRENLERİ

Atatürk'ün toplumuyla vedalaşması ile ilgili olarak 1938 yılından sonraki dönemde her yıl "anma törenleri" yapılması kararı alındı. Böylelikle anma merasimleri devlet tarafından sürekli hale getirildi. Bu anma törenleri tek parti döneminde özenle yapılırken basına yansıyan ögeler o döneme ışık tutuyordu.

1939 yılında hem görsel hem de içerik anlamında dolgun bir format sunan yerel gazetelerin 10 Kasım'a özel hazırladıkları da ortadaydı. Atatürk'ün vedası ile ilgili her türlü edebi içeriğin somut olarak sunulduğu basında, bölge halkının duyguları da yansıtılmaktaydı. 10 Kasım'da Adana kentinde tüm bayraklar yarıya indirildi, Adana Halkevinde anma programı gerçekleştirilip beş dakikalık saygı duruşu yapıldı, Halkevi azası öğretmen Rasim Göknel vezir sözlerle dolu bir konuşma yaptı. Ardından Halkevi Başkanı ve Yeni Adana Gazetesi yazarı Ferid Güven günün anlam ve önemine yönelik duygusal bir konuşma gerçekleştirdi. Adana Halkevi azalarından öğretmen Celal Sahir Muter, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün "*Büyük Türk Milletine Beyannamesi*" adlı bildiriği okudu.³⁵ Adı geçen beyannamede İnönü şu şekilde bir beyanname yayınladı:³⁶

"Devletimizin banisi ve milletimizin fedakâr, sadık hadimi, İnsanlık idealinin âşik ve mümtaz siması, Eşsiz kahraman Atatürk, Vatan sana minnettardır, Bütün ömrünü hizmetine verdiği Türk milleti ile beraber senin huzurunda tazim ile eğiliyoruz. Bütün hayatında bize ruhundaki ateşten canlılık verdin. Emin ol, aziz hatıran sönmez meşale olarak ruhlarımızı daima ateşli ve uyanık tutacaktır."

Yeni Mersin Gazetesi 10 Kasım ile ilgili olarak 3439. sayısı ile ilgili mottosunu "Kara Gün" olarak nitelendirdi. Atatürk'ün Gençliğe Hitabesini birinci sayfadan veren gazete Atatürk'ün sonsuza dek yaşayacağı vurgusu da yaptı. Gazete, Atanın vedası ile ilgili olarak haberlerine 11 Kasım 1939 tarihli 3440. sayısında da devam etti. Özellikle tüm yurttaşların üzüntülerinin devam ettiği bilgisini aktardı. Yeni Adana Gazetesi ise "*Dünya En Büyük Adamını Bir Yıl Evvel Bugün Kaybetti*" başlığıyla anma gününe özel yayın çıkarttı. Gazetenin sahibi Ahmet Remzi Yüreğir "*Ebedi Şef, Ebedi Eser*" adlı bir gazete makalesi yayınladı. Ayrıca gazetenin ilk sayfasında günün önemine yönelik Türk kültür tarihi araştırmacısı ve yazar Taha Toros³⁷ "*Ölümünün İlk Yılı*" isimli bir şiir yazdı. Adı geçen şiir şu şekildeydi:³⁸

35 Türk Sözü Gazetesi, No:4580, 11 Kasım 1939, s. 1-3.

36 Yeni Mersin Gazetesi, No:3439, 10 Kasım 1939, s. 1.

37 "1912 yılında Adana'da doğan 'arşiv adamı' olarak da bilinen araştırmacı, yazar, halk bilimci ve şair Taha Toros, 100 yaşındayken İstanbul'da vefat etti. 1929-1930 ders yılında Adana Lisesi'nden mezun oldu. 1 Eylül 1933 tarihinde İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu ve maliye teşkilatında çalışmaya başladı. 1937'de Adana Ticaret ve Sanayi Odası Genel Sekreterliği'ne atandı. 1937 ve 1940 yılları arasında Adana Ticaret ve Sanayi Odası'nda genel sekreter olarak çalıştı. Yaşamı boyunca Türkiye'de folklor üzerine araştırmalarını sürdürdü. Ticaret Bakanlığı'nda müfettiş olduğu günden itibaren Türkiye'nin pek çok ilini gezerek arşivine Venedik, Paris ve Vatikan'da uğradığı arşiv ve sahaflardan da katkı sağladı." Bkz. "<https://www.milliyet.com.tr/gundem/taha-toros-un-arsivi-internette-2108818>".

38 Yeni Adana Gazetesi, No:4927, 10 Kasım 1939, s. 1.

Yerel Basında Mustafa Kemal Atatürk'ün Vedası ve Sonrasında Yapılan 10 Kasım Anma Törenleri: Adana, Mersin ve Tarsus Örneği (1938-1950)

*“Bir kahraman halinde ebedileştiği gün
İnsanlığın talihi, tarihin yüzü güldü ...
Ölümü kalbimizi hançerle eştigi gün
Önünde dahaların beli iki büküldü...”*

*“Mukaddes bir varlıksın dünkü kadar bugün
de;
On yedi milyon insan and içiyor önünde.
Yokluğunun çok acı ve ilk yıl dönümünde
Geçen yıl gibi yine gözlerden yaş döküldü...”*

*İnkılâplar içine inkılap kata kata
Hiç yoktan yaratırken bu milleti hayata.
Dünyaya en şerefli bir tarih yazdın. Ata!
Bunun eşi ne Şarkta ne de Garpta
görüldü...”*

*Yaşatacak kan ile bu millet eserini!
İNÖNÜ'NE sarıldık boşaltmadık yerini ...
Bu millet seyrederek Şefinin hünerini
Senin gibi onunda etrafına örüldü...”*

Adana Halkevinde başlayan program bando eşliğinde Atatürk Anıtına yürüyüşle devam etti. Adana Valisi Faik Üstün ve tüm protokolün kalabalık eşliğinde yaptığı yürüyüş sonrası anıta çelenkler sunuldu.³⁹ Anma törenine özenle hazırlık yapılmasının yanında okul ve öğrenciler dışında büyük bir hemşire grubu, belediye personeli, Selanik Bankası çalışanları, Devlet Demiryolları Adana Şefliği personeli ve Gilodo Fabrikası çalışanları gibi birçok kurum ve kuruluşlardan mateme katılanlar oldu.⁴⁰ Mersin'de ise Güneş Sineması'nda başlayan programa tüm protokol katıldı. Mersin'de yapılan törende herkesin siyah ağırlıklı kıyafetlerle katılmasının zorunlu olduğu belirtildi. 1939 yılında Mersin kentinde yapılan resmi program Adana'daki programa benziyordu. Mersin Halkeviden başlayan yürüyüş Atatürk Büstünde tamamlandı.⁴¹

1940 yılına gelindiğinde törenler için halkevinde yapılan toplantı sonrası önceki yıllara benzer şekilde bir anma merasimi yapılması düşünüldü. 9 Kasım 1940 tarihli Türk Sözü Gazetesi Adana vilayetinde yapılacak olan programı önceden kamuoyu ile paylaştı. Adana'da yapılan hazırlıklar çerçevesinde önceki yıllardan farklı olarak halkevine Türk ve CHP bayrakları ile çiçeklerle donanmış bir “Atatürk Köşesi” yapıldığını haberleştirdi.⁴² 10 Kasım'da Türk Sözü Gazetesi yazarı Nevzad Güven⁴³ tarafından “Atamız” adlı bir köşe yazısı okuyuculara sunuldu ve o gün halkevinde konser verildi.⁴⁴ Aynı gün Yeni Adana Gazetesinin 5225. sayısında Atatürk fotoğrafları paylaşıldı. 1941 yılında Mersin kenti anma törenleri aynı şekilde devam ederken Yeni Mersin Gazetesi büyük bir Atatürk görseli paylaşarak “Mustafa Kemal İçin Ağlıyoruz, Kemalizm ile İftihar Ediyoruz” başlığıyla yazı yayınladı. Adı geçen yazıda CHP'nin Kemalizm olgusunda ilerlediğini ve Atayı kaybetmenin üzüntüsünü yaşadığını ortaya koydu. Gazete yazarı Bekir Uluğ tarafından “Kemalizm

39 Türk Sözü Gazetesi, No:4580, 11 Kasım 1939, s. 4.

40 Yeni Adana Gazetesi, No:4927, 10 Kasım 1939, s. 2.

41 Yeni Mersin Gazetesi, No:3439, 10 Kasım 1939, s. 3.

42 Türk Sözü Gazetesi, No:4876, 9 Kasım 1940, s. 1.

43 Gazete sahibi Ferit Celal Güven'in kardeşidir. Kendisinin Adana'da yazar ve mizah eserleri bulunmaktadır.

44 Türk Sözü Gazetesi, No:4877, 10 Kasım 1940, s. 1-3.

İlelebet Yaşayacaktır” konulu bir yazı da paylaşıldı.⁴⁵ Aynı yıl 10 Kasım anma merasiminde Adana Erkek Lisesi Edebiyat Öğretmeni Arif Nihat Asya⁴⁶ tarafından Adana’da yapılan törende bir nutuk okundu. Halkevi Atatürk Köşesi önünde okunan Asya’nın söylevinde şu ifadeler yer aldı:⁴⁷

“Onun harfleriyle basılmış kitaplar, onun harfleriyle atılmış imzalarımız ondan armağandır. İçinde toplandığımız şu ev ondan armağandır. Emriyle açılmış bir mektep onun adını taşısa da taşımasa da ismarlama değil, hazır abidesidir. Rey sandığının başında peçesiz, hür bir Türk kızı ona güzel bir abide olabilir. Kabrini bekleyen süngülü asker ona en güzel, en canlı abidedir. Vecizelerinden rastgele bir tanesi Ona kâfi kitabedir. O, bir fert olmaktan çıkmış, bir milletin timsali olmuştur. Bununla beraber, bir fert olarak adı Mustafa idi. Bir hocası, Kemali ilâve etti: Mustafa Kemal oldu. Milleti Ona bir sıfat ilâve etti: Gazi Mustafa Kemal oldu. Soyadı kanunu, milletin vicdanı, arkadaşlarının hükmü Atatürk’ü ilâve etti: Atatürk oldu. Bahtiyardır o fani ki adını bütün Şerefleri bir kelimedede toplarcasına bir millet verir. İsimleri de bir askerin derece derece rütbeleri gibidir. Ve Atatürk son rütbesidir. Türk’e Ata olmaktan büyük rütbe bilmiyorum. Bilen söylesin. Yazık ki bu adların hepsinin önünde şimdi bir de merhum sıfatı var ki yürekler acısındır.”

1942 yılında Çukurova’nın önemli kentleri olan Adana ve Mersin’de yerel basın 10 Kasım törenlerini önceki yıllardaki gibi anma programını vererek başlatıyordu. Sonrasında ise Atatürk ile ilgili yazılar, şiirler ve fotoğraflar yayınlıyordu. Türk Sözü Gazetesi yazarı Nevzat 1941 yılındaki *“Atamız”* başlıklı yazısının başlığıyla yeni bir yazı yayınladı. Bu yazı başlık olarak aynı fakat içerik olarak farklıydı. Ayrıca o dönemde kendisi bir çizer ve karikatürist olan Nedim Şener ilk sayfada yayınlanan bir Atatürk resmi çizdi. Adı geçen gazetede yayınlanan bu fotoğraf şu şekildeydi:⁴⁸

45 Yeni Mersin Gazetesi, No:4047, 10 Kasım 1941, s. 1-3.

46 “7 Şubat 1904’te İstanbul Çatalca’da doğdu, 5 Ocak 1975’te Ankara’da yaşamını yitirdi. İstanbul Üniversitesi Yüksek Öğretmen Okulu Edebiyat Bölümü’nü bitirdi. Adana, Malatya, Edirne, Tarsus, Ankara ve Kıbrıs’taki lise-lerde edebiyat öğretmenliği yaptı. 1950-1954 arasında Seyhan (Adana) milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde bulundu. Milletvekilliğinden sonra tekrar öğretmenliğe döndü. Ankara Gazi Lisesi edebiyat öğretmeni iken 1962’de emekliye ayrıldı. Yeni İstanbul ve Babiâli’de Sabah gazetelerinde yazılar yazdı. Aruzla başladığı şiirde rubailer, gazeller yazdı. Özellikle rubailere büyük önem verdi. Rubailerden oluşan 5 ayrı kitap yayınladı. Daha sonra hece vezniyle ve serbest vezinli şiirler de yazdı. Ulusçu şiirleriyle dikkat çekti. Yurdun güzelliklerini, doğasını anlatan, kimi zaman yerici ama Türklüğü yücelten şiirleriyle bilinen şairdi. Milliyetçi şiirleriyle tanınan ve Adana’nın kurtuluş günü olan 5 Ocak günü yazdığı ünlü “Bayrak” şiirinden dolayı “Bayrak şairi” olarak da anılan Türk şairdir.” Bkz. “Arif Nihat Asya”, İslam Ansiklopedisi, Türk Diyanet Vakfı, 1993, s. 543.

47 Türk Sözü Gazetesi, No:5166, 10 Kasım 1941, s. 1-2.

48 Türk Sözü Gazetesi, No:5548, 10 Kasım 1942, s. 1-3.

Yerel Basında Mustafa Kemal Atatürk'ün Vedası ve Sonrasında Yapılan 10 Kasım Anma Törenleri: Adana, Mersin ve Tarsus Örneği (1938-1950)

Görsel-4: 10 Kasım 1942 tarihinde yayınlanan Türk Sözü Gazetesi ilk sayfa, S. 5548, s. 1.

Yeni Mersin Gazetesi ise “Bugün büyük matem günümüzdür Ebedi Şef Atatürk'ü minnet, şükran ve rahmetle anacağız” başlığıyla yazılar yayınladı. Mersin’de de önceki yıllarda olduğu gibi bir program gerçekleştirildi.⁴⁹

1943-1944 yılları arası yerel basına yansıyan program benzerlik gösteriyordu. Tek partili dönem olması nedeniyle genellikle halkevinde başlayan program Atatürk anıtında bitiyordu. Vilayetin tüm idari ve mülki erkânı programa katılıyordu. Program önceden belirli bir şablona göre oluyor ve yerel basın bu gelişmeleri okuyuculara aktarıp bilgilendiriyordu. Bir anlamda yerel basın devlet ile vatandaş arasında bilgi ve iletişim bağı oluyordu. Vatandaşların duygu ve düşüncelerine tercüman olarak manevi his birliği sağlamasına yardım ediyordu.

1944 yılında yayına başlayan Tarsus İlçesi Gülek Gazetesi 10 Kasım anma törenleri ile ilgili olarak “Dün Atatürk İçin Hazin Bir İhtifal Yapıldı” başlığıyla bölgedeki programı haberleşti. İlk sayfasının diğer yazısında “Atatürk meziyetini bize, kendini ecele verdi” başlığıyla bir yazı yayınladı. Adı geçen yazıda şu ifadelere yer verildi:⁵⁰

“O, bir kahraman, kahramanlık M. den ancak bir harftir. Vatandaşlar; onun için çok söylendi, çok yazıldı, fakat beşeriyet bundan beş yüz asır sonra da onu layıkıyla anlatamayacak. Acimize sevinelim. Her var olan bir parça odur. O bizdi. Onunla vardık. O meziyetini bize, kendini ecele

49 Yeni Mersin Gazetesi, No:4352, 10 Kasım 1942, s. 1-3.

50 Gülek Gazetesi, No: 14, 11 Kasım 1944, s. 1.

verdi. Bir zamanlar onu görmek içirt gittiği yere bakıyorduk 1938'den sonra onu görmek için içimize bakmamız gerekiyor. O içimizdedir. Altı yıl önce bugün onu kaybettik. Onun kadar büyük teselliye ihtiyacımız vardı. Öyle ise İnönü başımızdadır. İnönü tesellimiz ve teminatımızdır."

Yukarıda yayınlanan yazıdan anlaşılın Atatürk'ün vedası sonrası yakın arkadaşı olan İsmet İnönü'nün de toplum nazarında saygı gördüğüydü. Bunun en temel sebebi Atatürk'ün ülkeye kazandırdıklarının teminatı olarak İnönü'yü gördüklerinden dolayı halkın bir anlamda yasının hafiflediği anlaşılmaktaydı. Tek parti iktidarı olması nedeniyle de toplumun CHP'nin kurucularından olan İnönü'yü bir nevi bağına bastı ve teselliği onda buldu.

C.1945-1950 YILLARI ARASINDA ADANA VE TARSUS'TA YAPILAN MATEM TÖRENLERİ

1945 yılında CHP'nin iktidarda olduğu tek partili yönetim biçimi bulunurken 5 Eylül 1945 tarihinde Nuri Demirağ önderliğinde Milli Kalkınma Partisi (MKP) kuruldu. Bu dönem ülkenin çok partili yaşama geçiş dönemi olarak sürecin başlangıcıydı. Yine bu dönemde dünya genelinde devam eden İkinci Dünya Savaşı bitmişti. Dünya genelinde barış süreci başlarken Türkiye'de yeni partilerin kurulduğu dönem karşımıza çıktı. Nitekim 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti (DP) kurulmasıyla ülke gündemi sürekli farklılaştı. Bu dönemde Adana basını genel anlamda CHP yanlısı bir yayın politikası izledi. Ülke o dönemde politik olarak yeni gelişmelere alışırken yerel basın bu gelişmeleri okuyucularına sundu. Ayrıca bu dönemde Atatürk'e olan sevgi ve saygı aynı şekilde devam etti.

Renkli olarak yayınlanan Yeni Adana Gazetesi 1945 yılında siyah beyaz olarak basıldı. Hatta akşam yayınlandığından dolayı 10 Kasım 1945 tarihli 6205. sayısı renkli olmasına rağmen aynı tarihte matem rengi olarak siyah-beyaz "10 Kasım Özel Eki" yayınlandı. 3 sayfa yayınlanan ekin ana teması "10 Kasım 1938 Günü" olarak verildi. 1938 yılında yapılan anma ve yas merasimleri tekrardan okuyuculara hatırlatıldı. Tüm bunlarla birlikte dakika dakika gelişmeler birebir tekrardan aktarıldı. Gazetenin ana sayfasında siyah-beyaz bir resmin de yer aldığı öne çıkan görseli şu şekildeydi:⁵¹

⁵¹ Yeni Adana Gazetesi, No:6205, 10 Kasım 1945, s. 1-3.

Yerel Basında Mustafa Kemal Atatürk'ün Vedası ve Sonrasında Yapılan 10 Kasım Anma Törenleri: Adana, Mersin ve Tarsus Örneği (1938-1950)

Görsel-5: 10 Kasım 1945 tarihinde yayınlanan Yeni Adana Gazetesi “10 Kasım 1945 Özel Eki”, S. 6205, s. 1.

Aynı yıl “Siyasi Halk Gazetesi” künyesiyle yayınlanan Tarsus ilçesinde yayınlanan Gülek Gazetesi de özel bir ek yayınlamamasına rağmen renkli baskı yerine siyah-beyaz baskı çıkardı. “*Milli Yas Günümüz*” mottosuyla çıkardığı yayında gazete yazarı Said Topur’un şiirine yer verdi. Devletin banisi olarak nitelendirilen Atatürk’e minnettar olduğunu aktardı.⁵²

1945 yılında Adana’da yayına başlayan “Siyasi Mizahi Halk Gazetesi” künyesi bulunan Keloğlan Gazetesi 10 Kasım’da dünya ağlayan insana benzetildi. Keloğlan karakteri ise bir çelenk sunarak saygısını gösteren çizimiyle Atatürk’e olan sevgisini dile getirerek siyah çerçeveli olarak özel sayfa ile yayınlandı. Keloğlan Gazetesi mizah yayını olması nedeniyle yazıdan ziyade Nedim Şener’in çizdiği görselle günün anlamını tam sayfa yansıtmaya çalışması da yerel basın olarak Ataya duyulan hisleri bu şekilde ön plana çıkarıyordu. Adı geçen gazetenin 67. Sayısında yayınlanan ilk sayfa görseli şu şekildeydi:⁵³

52 Gülek Gazetesi, No: 165, 10 Kasım 1945, s. 1.

53 Keloğlan Gazetesi, No: 67, 10 Kasım 1945, s. 1.

Görsel-6: 10 Kasım 1945 tarihinde yayınlanan Keloğlan Gazetesi ilk sayfasında yer alan çizim, S. 67, s. 1.

Türk Sözü Gazetesi 1945 yılında yine anma törenlerine ilk sayfada geniş yer ayırdı. Genel olarak Adana, Mersin ve Tarsus'ta aynı tür program uygulanırken gazetede yine Arif Nihat Asya'nın "Onun İçin" şiiri yayınlandı. Ayrıca gazete yazarlarından Zeynel Besim Sun tarafından "Atatürk ve Millet" başlığında bir köşe yazısı okuyuculara sunuldu. Ayrıca Mithal Cemal'in şu dörtlüğü ana sayfadan verildi: "Çürüyen göğsü için tâkızâferler gene dar; Gene sağdır, gene sağlamdır O, hem dünkü kadar. Ona matemle... Hayır, sade taabbüdle eğil; Ölüdür, doğru, fakat öldüğü hiç belli değil."⁵⁴

1946 yılında yayın hayatına başlayan "Halk İçin-Halk Tarafından-Halka Doğru" künyesini kullanan Adana'nın yeni basın organı Demokrat Gazetesi 10 Kasım 1946 tarihinde yayınlanan 110. sayısında o güne özel siyah-beyaz bir gazete çıkardı. Dizgisi ve formatı kaliteli şekilde ayarlanan bu sayı zengin içeriği ile dikkat çekiyordu. "En Büyük Milli Matem Günümüz" başlığının yanında tüm sayfalarını anma yayınına ayıran gazetenin 3. sayfasında bir dönem Sivas Milletvekili ve Türk Maarif Cemiyeti kurucusu İbrahim Alâeddin Gövsa'nın "Atamızı Tavaf" adlı ünlü şiirini okuyucularına verdi. Bunun yanında "Büyük Türk Kahramanı Atatürk" adlı yazı dizisi ve bir de tam sayfa "Atatürk Kronolojisi" yayınladı.⁵⁵ Aynı tarihte Yeni Adana Gazetesi de İbrahim Alâeddin Gövsa'nın "O Nasıl Bir İnsandı?" yazısını yayınladı. Anma gününe özel Atatürk'ün gençliği ve yaşamı ile ilgili bölümler sundu.⁵⁶ "Anadolu Topraklarında Çıkan Gazetelerin En Çok Okunanı" künyesiyle renkli yayınlanan mizah yayını Keloğlan Gazetesi 1946 yılında da siyah-beyaz bir karikatür yayınlayarak Türk toplumunun yas gününü aktarmaya çalıştı. Karikatürde Türk toplumunun tüm paydaşlarının kabrinin başında birleşmiş şekilde yansıttı. Bu görsel aslında sadece Adana'nın değil tüm Türkiye'nin hislerine bir nevi tercüman da oluyordu. Keloğlan Gazetesi'nin 167. sayısında yayınlanan karikatürün altında yayınlanan "Türk

⁵⁴ Türk Sözü Gazetesi, No:6462, 10 Kasım 1945, s. 1.

⁵⁵ Demokrat Gazetesi, No:110, 10 Kasım 1946, s. 1-4.

⁵⁶ Yeni Adana Gazetesi, No:6506, 11 Kasım 1946, s. 1-3.

Yerel Basında Mustafa Kemal Atatürk'ün Vedası ve Sonrasında Yapılan 10 Kasım Anma Törenleri: Adana, Mersin ve Tarsus Örneği (1938-1950)

Milleti Kan Ağlıyor" başlıklı yazı şu şekildeydi:⁵⁷ "Ey büyükler büyüğü Atatürk! Kabrinin hala muvakkat oluşundaki büyük suç, önünde gözyaşı dökken şu milletin değildir. Türk milleti senin açtığın nurlu yolda, senin sevdiğini seviyoruz. Nur içinde yat! ..." Bu yayınlar dışında 1946 yılında Adana, Tarsus ve Mersin'de yayınlanan diğer gazetelerin hepsi o yıl siyah-beyaz yayınlanarak matem gününü yansıtmaya çalıştı.

Yeni Adana Gazetesi 10 Kasım 1947 tarihinde yayınladığı 6806. sayısında formatını 1938 yılındaki gelişmeleri aktaracak şekilde belirledi. "Büyük Türk Milleti, Ebedi Şefi ve Eşsiz Kahraman Atatürk'ten Dokuz Sene Evvel Bu Sabah Saat Dokuzu Beş Geçe Ayrılmıştı" başlığıyla yayınlanan gazete "Ondan Dokuz Yıl Uzakta" başlığındaki yazısını paylaştı. Adana halkevinde gerçekleşen tören programını aktaran gazete bir bölümünde Atatürk'ün şiire ve Türk şiirinin önemli kişilerinden Fuzuli'ye olan ilgisini aktardı. Fuzuli'nin şiirlerini ezbere bildiğini de belirterek hatıra şeklinde bir bölümü okuyucularına şu şekilde sundu:⁵⁸ "Bir gün Atatürk'le beraber bulunurken şiir ve edebiyattan bahis olundu. Hazır bulunanlardan bazıları zemin ve zamana uygun nükteli mısralar okudular. Atatürk şiir bahsini Fuzulî'nin şu beyti ile kapadı: Canım çânân eğer isterse minnet canıma, Can nedir ki anı kurban etmiyem cananıma..." Bu yerel haber Atatürk'ün Türk şiirine ilgi ve bilgisini de gösteriyordu. Atatürk yaşadığı dönemde Ruşen Eşref Ünaydın'dan şair Fuzuli şiirlerini okumasını özellikle istiyordu. Hatta Ruşen Eşref şiir okunurken takıldığı yerleri kendisi ezbere de hatırlatıyordu.⁵⁹ Bu ilgiyi okuyucularıyla paylaşan gazete bu anlamda önemli bir misyonu da yerine getiriyordu.

Demokrat Gazetesi 1947 yılında Adana programının tamamını okuyucularıyla paylaştı. Yerel basın anlamında öne çıkan gelişme ise 10 Kasım törenleri için şu zorunluluk bulunmaktaydı: "Birinci sayfalarını siyah çerçeve içine alacak ve milli matemi ifade eden yazılar yazılacaktır." Bu zorunluluktan anlaşılabilir basında uygulama birliği oluşmasının istenmesiydi. 1946 yılında da öne çıkan bu gelişme programın içinde yerini aldı. Ayrıca radyolarda saat 09.05'te sessiz kalması ve hiçbir yayın yapmaması da isteniyordu.⁶⁰ Gazetenin 11 Kasım 1947 tarihinde yayınlanan 393. sayısında milli şair Arif Nihat Asya'nın "Atatürk için"⁶¹ şiirine yer verildi. Türk Sözü Gazetesi ise birinci sayfasında yazı, şiir ve görsellere yer verirken ikinci sayfasında Atatürk'ün sevdiği yemeklerle ilgili bir bölüm hazırladı. İlgili bölümdeki bilgiler ve aşçıları Mehmet Yücel ile Mehmet Yıldız'ın aktardığına

57 Keloğlan Gazetesi, No:167, 10 Kasım 1946, s. 1.

58 Yeni Adana Gazetesi, No:6806, 10 Kasım 1947, s. 2.

59 Behçet Kemal Çağlar, Atatürk ve Şiir, Türk Dili, Cilt 15, S. 170, 1965, s. 81.

60 Demokrat Gazetesi, No:393, 10 Kasım 1947, s. 1-2.

61 "Eksiklerimizi söyle tamamlayalım yeni işlerimizi göster düzeltelim ışık tut yolumuza yürüyelim şu çetin işi sen hayatta olsan nasıl yapardın anlat bizde öyle yapalım ölüm gününde boynu bükük duran bayrağını gel kendi elinle çok onu oraya çekmesini senden iyi bilen çıkmadı. Beş dakika sükutumuzda en güzel hitabelerinden birini daha dinletebilirsin işte kürsü işte biz söyle, dinleyelim son sözün saati sormak yine sor yine söyleyelim. Ve çat kaşlarını dedikodularımız için azarla bizi...hepimiz ciddiyeti yeniden öğrenelim kafamızı durduran ...

Bir nüktenle çöz ... bilelim dünyada ve memlekete "dokuz yılın" tarihinden intihana çek bizi... sonra yarın söyle bize ... bilelim sen milletine çok şey öğrettin Atatürk... fakat doğumunun kutlamamız mümkün olan bir senede ölümünün 9. yıl dönümüyle karşılaşmak ne demek? ... bunu da biz söyleyelim ne sana ölüm ne bize yaraşır...izin ver meşakkatle yakalım işiğimizi...veya eksiklerimizi söyle tamamlayalım yanlışlarımızı göster düzeltelim. Tempo- nu duyurmakta devam et yürüyelim." Bkz. Türk Sözü Gazetesi, No:7058, 10 Kasım 1947, s. 1.

göre Atatürk en çok kuru fasulye, pilav ve bol yoğurtlu çilbırı seviyordu. Adı geçen hatırat⁶² okuyuculara sunuldu.⁶³

Adana ilinde 1947 yılında yeni bir basın organı olarak haftalık yayınlanmaya başlayan “*Ticari, Siyasi, Halk ve Esnaf Gazetesi*” künyesi bulunan Seyhan Gazetesi de diğer Adana gazeteleri gibi zengin 10 Kasım içeriğiyle yayın sundu. “*Ölümsüz Atatürk, Daima Kalbimizdesin*” başlığıyla içerikler sunan gazete siyah-beyaz formatıyla ayrıca birde şair Ümit Yaşar Oğuzcan’ın “*Atatürk İçin*” adlı şiirine ön sayfadan yer verdi.⁶⁴

Tarsus ilçesinin yayın organı olan Gülek Gazetesi, 1948 yılında kentte yapılan anma merasimi ile ilgili bilgileri okuyucularına aktardı. Halkevinde başlayan programa dönemin kaymakamı Adnan Aksel ile birlikte çok partili dönemde faaliyet gösteren CHP ve DP yönetimlerini de bulunmaktaydı. 10 Kasım münasebetiyle gazete “*Büyük Matemimizin Onuncu Yılı*” başlığıyla bir yazı yayınladı. Adı geçen yazının içeriğinin bir bölümü şu şekildeydi: “*En tatlı günlerimizin sonu ve en acı günlerimizin başlangıcı 10 Kasım günü. Bugünü ne biz ve ne de cihan on sene değil, aradan on asır geçse yine de unutamayacaktır. Bugün, Türk tarihinde olduğu kadar cihan tarihinde de en acı satırları yazdıran gündür.*” Ayrıca gazete Atatürk’ün Mersin kentini son ziyaretinde çekilen son fotoğrafı ilk sayfadan verdi.⁶⁵

Görsel-7: 10 Kasım 1948 tarihinde yayınlanan Gülek Gazetesi ilk sayfasında yer alan resim, S. 459, s. 1.

62 Adları geçen iki aşçıdan aktarılan hatırat gazetede şu şekilde verildi:

“-Mehmet, bana bol yoğurtlu bir çilbır yap! desin...

-Atatürk’e verilen perhiz yemeklerini siz mi yapardınız?

-Biz, diyor, iki baş aşçıydık. Arkadaşım Mehmet Yücel ile nöbetleşerek çalışırdık. Kâh o yapardı, kâh ben... Zaten perhiz zamanında yemek diye bir şey yapılmazdı ki... Ara sıra kuru bamya haşlaması yapılırdı. Lâkin sade suya pirinç çorbası ile limon, portakal ve muzlu nişasta pelteleri hiç ihmal edilmezdi, onları her gün yapardık. Aşçı Mehmet Yıldız’ın söylediğine göre Atatürk en ziyade kuru fasulye ile pilavı bir de bol yoğurtlu çilbırı severmiş.

-Bir gün, trenle Diyarbakır’a gidiyorduk. Seyahate acil karar verildiği için acele toplanıp trene girdik. Bu arada yanımıza kuru fasulye almayı unutmuşuz. Öğle yemeğini verdiğimiz zaman Ata, kuru fasulye vardı. Telâşla hareket edildiği için unutulduğu söylenince kızarak:

-Bilmiyor musunuz? Kuru fasulye benim baş yemeğindir., dedi ve hemen ilâve etti:

-Esirgediniz mi yoksa!...

Bu sözü hiç hatırımdan çıkmaz. İçimde bir ukde olarak kalmıştır. “Ne olurda o gün de soframızda kuru fasulye olsaydı” derim.” Bkz. Türk Sözü Gazetesi, No:7058, 10 Kasım 1947, s. 2.

63 Türk Sözü Gazetesi, No:7058, 10 Kasım 1947, s. 1-2.

64 Seyhan Gazetesi, No: 36, 10 Kasım 1947, s. 1-3.

65 Gülek Gazetesi, No:459, 10 Kasım 1948, s. 1-2.

Yerel Basında Mustafa Kemal Atatürk'ün Vedası ve Sonrasında Yapılan 10 Kasım Anma Törenleri: Adana, Mersin ve Tarsus Örneği (1938-1950)

Demokrat Gazetesi aynı yıl içinde ana sayfadan Atatürk portresi yayınladı ve gazetenin başmuharriri Zeynel Besim Sun anma gününe özel bir köşe yazısı yazdı. Ayrıca Enver Benhan Şapolyo'nun "*Öldün mü Atam*" isimli yazısını okuyucularına sundu. Oldukça duygusal dizelerin bulunduğu yazıda, üzerinden on yıl geçmesine rağmen hala Atatürk'ün gönüllerde yaşadığını da ortaya koyuyordu. Şapolyo'nun yazısından bir bölüm şu şekildeydi: "*Ah Atatürk... Sana doyamadım. Ağladım, ağladım kanamadım. Hasretinle yanyorum. Bu ayrılığa dayanamıyorum. Ah, yolunda ölemedim. Meğer bahtım, sağ kalıp, karalar bağlayıp ömrümce yas tutmak imiş.*"⁶⁶

1948 yılında Yeni Adana Gazetesi çok zengin bir içerik ve daha önce basına yansımayan öğelerle doluydu. Öncelikle ilk sayfasında "Kemalist Türkiye'nin Kemalizm Enstitüsü" başlıklı yazısında ülkenin banisi Atatürk'ün topluma daha iyi benimsetilmesi adına bir "Kemalizm Enstitüsü" kurulmasını ortaya atmıştı. Onun eserlerinin asla tesadüfi olmadığını ve yaptığı tüm icraatları vatandaşlara ve tüm dünyaya anlatılmasının bu şekilde olabileceğini aktardı. Atatürk prensiplerinin aktarılabilmesi önemli bir kurumun inşa edilmesinin son derece önemli olduğunu da yazı bazı somut bilgiler ışığında haberleştirdi. Gazetenin iç sayfasında ayrıca "*Atatürk ve Matbuat*" başlıklı bir yazı da bulunmaktaydı. Gazetenin neredeyse tüm sayfaları 10 Kasım ve Atatürk ile ilgiliydi. İlk sayfasında dikkat çeken diğer husus ise "Anıt-Kabrin" hala yapılamamış olmasıydı. Hatta gazete yapılması düşünülen kabrin bir resmini de paylaştı ve yetkililerin hala bitiremediğini de ekledi. Adı geçen görsel günümüzden farklı mimarideydi. Yapılması düşünülen maketin görseli şu şekildeydi:⁶⁷

Görsel-8: 10 Kasım 1948 tarihinde yayınlanan Yeni Adana Gazetesi ilk sayfasında yer alan "Anıt-Kabrin" maketinin resmi, S. 7107, s. 1.

⁶⁶ Demokrat Gazetesi, No:629, 10 Kasım 1948, s. 1.

⁶⁷ Yeni Adana Gazetesi, No:7107, 10 Kasım 1948, s. 1-4.

Aynı yıl içerisinde yayınlan 10 Kasım tarihli Türk Sözü ve Keloğlan gazeteleri önceki yıllarda olduğu gibi siyah-beyaz ve çerçevesi Atatürk resimleri ile yayınlandı. Genel anlamda yerel program ve içeriğin olduğu gazeteler 10 Kasım anma törenlerini yansıtmaya devam etti.

Gülek Gazetesi 1949 yılındaki sayısını 10 Kasım anma törenlerine ayırdı. Siyah-beyaz çıkan gazete çerçevesi ve siyah renklerin hâkim olduğu büyük bir çizim içeren görselle çıktı. İlçede bulunan sinemalar o gün kapandı. Gazete 684. sayısında Cumhurbaşkanı İnönü'nün Beyannamesi, Ata'ya Ağıt, Saat Kaç?, Tarsus ilçesindeki programın akışı, En Büyük Yasımız, Atatürk'ten Seçme Sözler ve Sulhçu Türkiye başlığında günün anlam ve önemini içeren birçok konuyu zengin bir formatta yayınlandı.⁶⁸

Tarsus'un 1949 yılında yeni yayınlanmaya başlayan "*Milliyetçi, Siyasi, Müstakil Halk Gazetesi*" künyesi bulunan Berdan Gazetesi 10 Kasım anma günüyle ilgili olarak siyah çerçevesi bir Atatürk resmi paylaştı. "*En Büyük Kaybımız*" başlıklı ilk sayfasında anma törenleri programına yer verdi ve beyannamenin aynısını yayınladı. Bununla birlikte Atatürk'ten Vecizeler bölümü de yer aldı.⁶⁹

1949 yılında Adana Türk Sözü Gazetesi anma törenleri ile ilgili olarak 10 ve 11 Kasım tarihlerindeki sayılarında yazıdan çok programla ilgili bilgiler aktardı. Ayrıca Berdan ve Gülek gazetelerinde yer alan "*Saat Kaç*" konusu bu gazetede işlendi.⁷⁰ Zengin bir içerik sunan Yeni Adana Gazetesi 10 Kasım törenlerini ve günü en dolu içerikle işleyen gazete olarak son yıllarda ön plana çıkıyordu. Dizgi ve formatı kaliteli ayarlayan gazete 10 Kasım gününde okuyucularına farklı konsept sunuyordu. 1949 yılında Falih Rifki Atay'ın "*Birkaç Hayal*" köşe yazısını Cumhuriyet Gazetesi'nden aktardı. Ayrıca bu gazetede de "*Saat Kaç*" konusuna yer verildi.⁷¹ Adana Demokrat Gazetesi anma merasimleri ile ilgili önceki yıllara benzer bir format sunarken 11 Kasım 1949 tarihinde yayınlanan 905. sayısında farklı bir habere yer verdi. "*Milli Yas Gününde Bile Politika Yapıldı*" başlıklı yazıda Adana Halkevinde müessif hadise olarak verilen habere göre anma programının içerisinde Cumhurbaşkanı İnönü'nün Ege Bölgesi gezisinin propaganda filmi olarak verildiği iddia edildi. Törene katılan vatandaşlar bu duruma tepki göstererek yasin yaşanmadığı ve bu tür bir merasimin propaganda vasıtası olarak kullanılmamasının gerekliliği nedeniyle salonu terk etti.⁷² Toplumda Atatürk'ün siyaset üstü bir Türk büyüğü olarak algılandığı görülüyordu. Bununla birlikte o dönemde politikanın temel dinamikleri olan diğer siyasi partilerin yaklaşan seçimler nedeniyle bu tepkiyi gösterdiği de düşünülebilir. Bu durum her ne olursa olsun devletin banisinin anma gününde toplumun farklı kesimleri tarafından bu tür davranışların kabul edilmediğini de ortaya koyuyordu.

Adana ve Tarsus'ta 1949 yılında anma törenlerinde ortak olarak yayınlanan öge, Atatürk'ün ölümünden önceki son sözünün "*Saat kaç*" olmasıydı. Atatürk'e verilen son cevap ise "*Saat 18.30*" oldu. Yerel basın bu ögeyi başlığında kullanarak yazılar yayınladı.

68 Gülek Gazetesi, No: 684, 10 Kasım 1949, s. 1-4.

69 Berdan Gazetesi, No: 18, 11 Kasım 1949, s. 1-4.

70 Türk Sözü Gazetesi, No:7658, 11 Kasım 1949, s. 1.; "Türk Sözü Gazetesi, No:7657, 10 Kasım 1949", s. 1.

71 Yeni Adana Gazetesi, No:7438, 10 Kasım 1949, s. 1-4.

72 Demokrat Gazetesi, No:905, 11 Kasım 1949, s. 1-3.

Yerel Basında Mustafa Kemal Atatürk'ün Vedası ve Sonrasında Yapılan 10 Kasım Anma Törenleri: Adana, Mersin ve Tarsus Örneği (1938-1950)

Adana'nın mizah gazetesi olan Keloğlan ise günle ilgili olarak siyah-beyaz tüm ilk sayfayı kaplayan karikatür yayınladı. “*Sen Daima Kalbimizdesin*” sloganının yer aldığı görsel şu şekildeydi:⁷³

Görsel-9: 10 Kasım 1949 tarihinde yayınlanan Keloğlan Gazetesi ilk sayfasında yer alan resim, S. 470, s. 1.

Türkiye 1945 yılından sonra çok partili yaşama geçti. Fakat 1950 yılına kadar CHP iktidarda kaldı. 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçimlerde iktidar el değiştirdi ve DP ülke yönetimine geçti. Bu durum haliyle ülkede idari veya mülki değişiklikleri meydana getirdi. Bürokraside yaşanan bu değişim sonrası 10 Kasım anma törenleri ülke genelinde olduğu gibi yerel ölçekte de devam etti. Adana'da Yeni Adana Gazetesi önceki yıllardaki 10 Kasım anma günü formatını değiştirmeden yayınladı. İçerikleri farklılaşan gazete yine zengin anma günü yazı ve şiirleri 4 tam sayfa hazırlayarak okuyucularına sundu.⁷⁴ Diğer bir Adana yayını olan Demokrat Gazetesi de dolgun içerikle anma günü içeriği sunuyordu. Yazar Feridun Fazıl Tülbentçi'nin “*Eşsiz Kahraman Ebedi Şef Atatürk*” adlı yazısını ön sayfadan verdi. Gazete üçüncü sayfasında “*Türkün Tarifi: Atatürk*” adlı köşe yazısında Atatürk ile ilgili şu tanımlamayı yaptı:

“Bu memleket, dünyanın beklemediği, asla ümit edemediği bir müstesna mevcudiyetin yüksek tecellisine, yüksek sahne oldu. Bu sahne 7 bin senelik, en aşağı, bir Türk beşiğidir. Beşik tabiatın rüzgârıyla sallandı; beşiğin içindeki çocuk tabiatın yağmurlarıyla yıkandı. O çocuk tabiatın şimşeklerinden, yıldırımlarından, kasırgalarından evvelâ korkar gibi oldu; sonra onlara alıştı, onları tabiatın babası tanıdı, onların oğlu oldu; bir gün o tabiat çocuğu, tabiat oldu; Türk oldu. Türk şimşek, yıldırım, güneş oldu; budur: Yıldırımdır, kasırgadır, dünyayı aydınlatan güneştir.”

73 Keloğlan Gazetesi, No:470, 10 Kasım 1949, s. 1.

74 Yeni Adana Gazetesi, No:7743, 10 Kasım 1950, s. 1-4.

Seyhan Gazetesi ise 1950 yılındaki 182. sayısında “En Büyük Matemimizin 12. Yılı” başlığıyla kentte yapılan hazin tören hakkında bilgileri okuyucularına sundu.⁷⁵

Tarsus ilçesinde yayınlanan Gülek Gazetesi anma gününe yönelik siyah-beyaz sayı çıkarttı ve büyük boy bir Atatürk resmi yayınladı. Ayrıca “Cihangir Atatürk” adlı bir yazı ve şiirin olduğu bölümler de ekledi. İlçede düzenlenen programın akışı ile ilgili bilgileri de okuyucularına sundu.⁷⁶ Tarsus’un diğer gazetesi Berdan 11 Ağustos 1950 tarihinde yayını bıraktığından 10 Kasım’la ilgili herhangi bir yayın yapmadı.

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti’nin banisi olarak Mustafa Kemal Atatürk, Türk milletinin her türlü zorluğa karşı birleşerek kurduğu yeni devletinin lideriydi. Ülkenin bağımsızlığı sonrası yapılan yenilikler Türk toplumunun önünü açtı. Kalıcı bir devletin temellerini atan Atatürk kendi milletinin de başına bastığı bir Türk olarak tarihteki yerini aldı. 10 Kasım 1938 tarihindeki vedası Türk toplumunu hüzne boğdu. Bunlara karşılık kalıcı eserleriyle her zaman saygıyla anılan bir Türk lideri oldu. Kendisine gösterilen sevgi ve saygı sadece Türk milletiyle sınırlı değildi. Bir devlet adamı olarak hem ülke içinden hem de ülke dışında her zaman saygıyla karşılandı. Vedası tüm dünyada hüzünle yankılandı. Cenaze törenine ülke içi ve dışından gelen ziyaretçiler nedeniyle yoğun bir kalabalık iştirak etti.

Ülkenin her bölgesinde sevilen lider, Çukurova bölgesinde de bir Türk büyüğüdü. Bölgenin önemli kentleri Adana, Mersin ve Tarsus’ta kendisine gösterilen sevgi, vedası sonrası büyük bir mateme dönüştü. Vatandaşlar onun ölümünü kabullenmek istemedi. 10 Kasım 1938 tarihindeki cenaze töreninde bölge halkı programa yoğun bir şekilde katıldı. Hüzün ve matem çocuklardan yaşlılara kadar tesir etti. Ülkedeki programın bir benzeri Adana, Mersin ve Tarsus kentlerine de yansıdı. Çukurova halkını matem havası bürüdü.

1938-1950 yılları arasında yayınlanan Adana ve Mersin yayın organları 10 Kasım Atatürk’ü anma merasimlerini kamuoyuna sunmaya çalıştı. O dönemde Adana’da yayınlanan Türk Sözü, Yeni Adana, Keloğlan ve Seyhan gazeteleri törenleri yansıtmaya çalışırken çeşitli argümanlarla okuyucularını bilgilendirme politikası güttü. Mersin’de yayınlanan Yeni Mersin Gazetesi ile Tarsus’ta çıkarılan Gülek ve Berdan gazeteleri de aynı şekilde bölge halkının bir nevi sesi oldu. Adana ve Mersin gazeteleri törenleri en titiz şekilde aktarırken birçok şiir, yazı, yazı dizisi, resim, karikatür, beyanname ve farklı içerikleri okuyucularına sundu. Ayrıca kent merkezinde yapılan törenler bire bir aktarıldı.

1938-1945 yılları arası tek partili dönem olması nedeniyle CHP prensiplerinin etkisinde ve genel anlamda halkevlerinde başlayan bir programla törenler yapıldı. MKP ve DP kurulması sonrasında 1945-1950 yılları arasında da zengin içerikleri ile kamuoyuyla buluştu. Tüm gazetelerin ortak mottosu ise “Büyük Matem” olarak nitelendirilebilir. 14 Mayıs 1950 yılından sonra iktidar değişse de Atatürk’e olan sevgi ve saygı değişmedi. Hatta vatandaşlar tarafından siyasi malzeme aracı olarak kullanılmasına müsaade edilmedi. Bu gelişmelere ek olarak renkli basılan gazeteler 10 Kasım’da siyah-beyaz formatla çıkmaya başladı.

75 “Seyhan Gazetesi, No: 182, 13 Kasım 1950”, s. 1.

76 “Gülek Gazetesi, No: 831, 11 Kasım 1950”, s. 1-2.

Yerel Basında Mustafa Kemal Atatürk'ün Vedası ve Sonrasında Yapılan 10 Kasım Anma Törenleri: Adana, Mersin ve Tarsus Örneği (1938-1950)

1938-1950 yılları arasında bölgede çıkarılan gazetelerde adeta Atatürk'e olan özlemin bir çeşit yarışı da bulunmaktaydı. Atatürk'e duyulan özlemin ve bıraktığı eserlerin aktarılması yerel gazeteler tarafından anlatılması bir anlamda bu yayın organlarının üstlendiği bir görev oldu. Başka bir deyişle 10 Kasım'da yayınlanan gazeteler Çukurova ve bölge halkının belleği oldu.

KAYNAKÇA

Akşam Gazetesi.

Alpaslan, Erhan, "Tek Parti Döneminde Adana'da Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1933-1943)", *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, (2017), s. 93-116, doi:DOI Number: <http://dx.doi.org/10.18560/cukurova.1062>.

"Arif Nihat Asya", *İslam Ansiklopedisi*, Türk Diyanet Vakfı, 1993s. 543.

Bayar, Celal, *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul: Sel Yayınları, 1955.

BCA, 490.01 /1430.727.1.

BCA, 490.01 /4.19.15.

Berdan Gazetesi.

Boran, Tunç, "Atatürk'ün Cenaze Töreni: Yas ve Matem", *AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi*, 2011.

Çağlar, Behçet Kemal, *Atatürk ve Şiir*, *Türk Dili*, Cilt 15, S. 170, 1965.

Demokrat Gazetesi.

Gülek Gazetesi.

"<https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/ankara-universitesi-buyuk-onder-ataturk-icin-duzenlenen-cenaze-torenlerinin-fotograflarini-paylasti-/2038133>".

"<https://www.milliyet.com.tr/gundem/taha-toros-un-arsivi-internette-2108818>".

Keloğlan Gazetesi.

Şapolyo, Enver Behnan, *Atatürk'ün Ölümü 10 Kasım 193 Atatürk'ün Ölümü 10 Kasım 1938*, İstanbul: Refet Zaimler Kitabevi, 1957.

Seyhan Gazetesi.

Tan Gazetesi.

Taniş, Cihat, "Türk Milleti Ata'sıyla Vedalaşıyor: Anadolu'nun Bazı Kentlerinde Atatürk İçin Yapılan Matem Törenleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt 6, Sayı 3, (y.y.), doi:<http://dx.doi.org/10.21551/jhf.798188>.

Tekeli, İlhan, *Bir Toplumsal Anlatım ve Katılım Biçimi Olarak Kutlama Şenlikleri*, "Bir Çağdaşlaşma Projesi Olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılı", 1997.

Türk Sözü Gazetesi.

Türkçe Sözlük, C 1., Ankara: Türk Dil Kurumu, 1992.

Türkçe Sözlük, C 2., Ankara: Türk Dil Kurumu, 1992.

Ulus Gazetesi.

Ünaydın, Ruşen Eşref, *Atatürk'ün Hastalığı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959.

Uzun, Hakan, "Liderine Ağlayan Bir Ulus: Atatürk'ün Ankara'daki Cenaze Töreni", *AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 11, Sayı 43, (2009), s. 531-55.

Yeni Adana Gazetesi.

REFLECTIONS OF REPUBLIC ACHIEVEMENTS IN EDUCATION AND WOMEN'S POLITICAL LIFE ON MERSİN PROVINCE

CUMHURİYET KAZANIMLARININ EĞİTİMDE VE KADIN SİYASİ HAYATINDA MERSİN VİLAYETİNE YANSIMALARI

Murat KÜTÜKÇÜ*

Geliş Tarihi/Received:08.12.2021

Kabul Tarihi/Accepted:31.12.2021

KÜTÜKÇÜ, Murat, (2022), "Reflections Of Republic Achievements In Education And Women's Political Life On Mersin Province", Belgi Dergisi, S.23, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2022/1, ss. 27-46.

Abstract

The aim of the study is to examine the reflections of the achievements of the "Modern Turkish Republic", which is being tried to be built especially in Mersin in terms of education, culture and women's rights. After the victory, reforms were established in various fields, in order to complete the social and political structures in Turkey, in terms of the construction of Republic of Turkey and to bring it to the level of contemporary modern states. In the modernization model of the Republic of Turkey, which has adopted the Kemalist system, the reforms cover all social, political, economic and cultural areas. In this period that created the revolutions, every decision, every practice, every thought was handled on a national scale and considered as national solutions. In another circumstance of the reforms are inclusive of all parts of the country rather than being regional. Considering Anatolia as a whole, reforms in all cities were developed as the achievements of the Republic. One of this city is Mersin. The applications of the reforms made in the field of education in Mersin are at a level that would set an example for other provinces. The efforts which was about to open a first level school, turned into a race after the alphabet reform, were followed by schools in other levels and fields that appealed to different fields. Despite the difficult conditions of the period, school attendance efforts in Mersin have reached admirable levels over the years, and as a result of this; communal and social developments have shown itself. Another major change was the change in the social status of women, whose are the cornerstones of social development. Leaving the old habits aside, equality between men and women was ensured, then other rights were given for women in terms of social structure and within a short period of time, women gained the respect which they deserve in social life. The image of the modern Turkish women, which was tried to be developed and built over the years with the Republic, was embodied by the election of the educator Müfide İlhan as Mersin Mayor, the first female mayor. And it showed an important step forward from the goals that the achievements of the republic were trying to reach.

Keywords: *Republic, Kemalist Thought System, Turkish Revolution, Education, Women Rights, Mufide İlhan, Modernity, Mersin Province.*

* Dr., Çağ University - Mersin, muratkutucukcu@cag.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-4311-8036>)

Öz

Çalışmanın amacı, inşa edilmeye çalışılan “Modern Türkiye Cumhuriyeti’nin” Mersin özelindeki kazanımlarının eğitimdeki, kültürdeki ve kadın haklarındaki yansımalarını incelemektir. Zaferin kazanılmasının ardından Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin inşası ve devamında Türkiye’de sosyal ve siyasal alandaki yapılanmaları tamamlamak ve çağdaş olan güçlü devletlerin düzeylerine ulaştırmak amacıyla çeşitli alanlarda inkılaplar yapılmıştır. Atatürkçü düşünce sistemini benimseyen Türkiye Cumhuriyeti’nin çağdaşlaşma modelinde inkılaplar sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel alanların tümünü kapsamaktadır. İnkılapları oluşturan süreçte her karar, her uygulama, her düşünce ulusal boyutlarda ele alınmış, ulusal çözümler olarak düşünülmüştür. İnkılapların diğer bir özelliği ise bölgesel olmaktan ziyade vatanın her kesimini kapsayıcı nitelikte olmasıdır. Anadolu bir bütün olarak ele alınarak tüm şehirlerde inkılaplar cumhuriyetin kazanımları olarak geliştirilmiştir. Bu şehirlerden birisi de Mersin’dir. Eğitim alanında yapılan inkılapların Mersin özelindeki uygulamaları diğer illere örnek olacak seviyededir. Harf inkılabından sonra adeta bir yarışa dönen ilk seviye okul açma çabalarını, farklı alanlara hitap eden diğer seviye ve alanlardaki okullar takip etmiştir. Dönemin zor şartlarına rağmen Mersin’de yıllara göre okullaşma çalışmaları takdire şayan seviyelere ulaşmış, sonucunda da toplumsal ve sosyal gelişme kendini göstermiştir. Diğer büyük değişim toplumsal gelişimde mihenk taşı olan kadınların toplumsal statüsünün değişmesidir. Yılların alışkanlığını bir tarafa bırakarak öncelikle kadın erkek eşitliği sağlanmış, sonra kadınlara toplumsal yapıdaki diğer hakları verilmiş, kısa zaman dilimi içerisinde de sosyal yaşamda kadınlara hak ettikleri saygı kazandırılmış, bu çabalar kadın hakları konusunda dünyada ilkler arasına girme başarısını getirmiştir. Cumhuriyetle birlikte yıllar içinde gelişerek inşa edilmeye çalışılan modern Türk kadını imajı, ilk kadın belediye başkanı olarak eğitimci Müfide İlhan’ın Mersin Belediye Başkanı seçilmesiyle vücut bulmuş, cumhuriyetin kazanımlarının ulaşmaya çalıştığı hedeflerden önemli bir aşamayı göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: *Cumhuriyet, Atatürkçü Düşünce Sistemi, Türk Devrimi, Eğitim, Kadın Hakları, Müfide İlhan, Modernlik, Mersin Vilayeti.*

INTRODUCTION:

Mustafa Kemal Atatürk expressed the main purpose and decision of the struggle started as follows in his "Speech", in which he told the National Struggle to the public: "...Then what could have been a serious and real decision? Gentlemen, there was only one decision in the face of this situation. And that is to establish a new, unconditionally independent Turkish state based on national sovereignty! Here is the decision that we thought before leaving Istanbul and that we started the practice as soon as we set foot on Anatolian lands in Samsun."¹

Three pillars shape the basis of this decision: *National Sovereignty, independence and a new Turkish State*. Therefore, the struggle started on May 19, 1919 will not only end with the liberation of the country from occupations and regaining its independence, but also a "*modern Turkish State*" will be established as a noble member of the civilized world family that fulfills the requirements of the age on the basis of thousands of years of history and culture through the nation's own representatives. Because, according to Mustafa Kemal Atatürk; "*Civilization is such a powerful light that it burns and destroys those who do not care about it. I have no doubt that the forgotten great civility of Turkishness and its great civilized ability will rise like a new sun on the horizon of high civilization of the future with its further development.*"²

In fact, the modernization movement has been one of the important issues of Turkey in the last two centuries. These changes, while preserving the traditional structure of the administration, were handled in the axis of the administrative structure and it was not possible to go further than granting special rights to the non-Muslims living in the country with these movements rather than social change.

The modernization efforts that have been going on since the 18th and 19th centuries, although there were pioneering initiatives in the Ottoman Empire, were not completely assimilated and adopted by the society. Therefore, the main solution in the process of these reforms, which would be realized under the leadership of Mustafa Kemal Pasha, would be to ensure that the society adopts and assimilates these efforts. Thus, it would be clearly seen that the modernization process experienced in the Ottoman period in the process of realizing the reforms set out for this purpose was transferred to the Republic as an "experience".³

Immediately after the establishment of the Republic of Turkey, many reforms were made in order to complete the social and political structures in Turkey and to reach the level of powerful contemporary states. It is understood that these reforms were implemented by a certain thought system and principles. In this direction, the modernization model of the Republic of Turkey, which has adopted the Kemalist thought system, covers all social, political, economic and cultural areas.⁴

1 Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Fark Publications, Ankara, 2016, p.14.

2 Atatürk, Nutuk, p.14.

3 Fatma Acun, "Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne: Değişme ve Süreklilik", Hacettepe University Faculty of Letters Journal, Special Issue on the 700th Anniversary of the Establishment of the Ottoman State: 1999, 155-167, p.166.

4 Suna Kili, Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli, Türkiye İş Bankası Culturel Publications, İstanbul, 1998, (6. Edition), p.105.

Atatürk's ideal for the Turkish nation is to take its place in the world as a civilized society in every field.⁵ Therefore, the social, intellectual and economic situation of the Turkish nation should be raised to the level accepted by the civilized world.⁶ Thus, Atatürk's desire to raise the Turkish nation to the level of contemporary nations led to the realization of the reforms that affected the society in every field.

In this framework, the newly established Republic of Turkey made reforms that affected social life, especially between 1925 and 1935. Now, forward-looking changes in society have begun. However, while this transformation was taking place, it was not easy for some segments of the society to suddenly break with tradition. This situation led to some reactions to the social and political reforms and to find supporters for these reactions.

These reforms, which were accepted as the achievements of the Republic, were brought to every province and district in Anatolia. As before, they were delivered to all segments of the people. One of these provinces is Mersin, one of our southern provinces.

Mersin, which is an important port city in terms of trade and tourism and the gateway of Turkey to the Middle East and the Mediterranean, has embraced the republic and its achievements as in all other provinces and sections. Particularly, the reforms in the field of education were observed in significant changes in Mersin, and as the first female Mayor of Turkey, "*Müfide İlhan*", she led the way in this sense by demonstrating the right to "*vote and be elected*" given to women on December 5, 1934.

1. Achievements of the Republic (Turkish Revolution)

The reforms that changed the new Turkish State, the Republic of Turkey, were a planned move before the Ottoman Empire disintegrated. Especially the last two centuries of change in the Ottoman Empire should be seen as the steps of the Turkish revolutions. For this reason, in order to understand the Turkish revolutions and the social developments brought about by these revolutions, it is necessary to go back to the foundation of Ottoman history and to take this history as a whole. Otherwise, it will be seen as a big mistake to talk about the Turkish revolution by thinking only about the last periods.⁷

Three factors came to the ahead in the realization of the Turkish revolution. The first of these factors is the issue of making the Turkish nation believe in the reality of this change. The second factor is the fact that the Turks have come to the importance of the idea of nationality, and the last factor is the existence of a great personality to lead this movement for the realization of these reforms. The disintegration of Ottomanism with the Turkish revolution, which can be realized with the presence of these factors, so that the Turkish nation will have the secret of resurrection to become a whole independent state, and as a result, it is to think that both the state and the social forms of the Turks will change.⁸

5 Afet İnan, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, Türkiye İş Bankası Culturel Publications, İstanbul, 2015, p.411.

6 Afet İnan, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, p.405.

7 Celal Nuri İleri, Dil ve Edebiyat Yazıları, (By; Recep Duymaz), Kitabevi Publications, İstanbul, 2002, p.4-5.

8 İleri, Dil ve Edebiyat Yazıları, p.74-75.

The stages and factors are necessary for the realization of the Turkish revolution to remove the originality of this revolution. The Turkish revolution actually has a spectator feature, which the West nations watch. In that case, the Turkish revolution will be realized by the following ways and methods that the West has covered in its progress. In this respect, the Turkish revolution is not original. So what needs to be done is to “take” and develop these things in the axis of our own values.⁹ In this regard, the end of the Ottoman Empire has no matter how well the Ottoman Empire is governed, it can survive for a while, but it would not be possible to prevent the end of the Ottoman reign. Because in the world, the state models governed by empires were outdated.¹⁰ In that case, at the stage of taking the developments in the West and developing them in accordance with our own values, it will be essential that the “reign” be treated as it should, and that it will pass to the “republic” administration that has become widespread in the West.

With the Turkish Revolution, for the first time, a non-Christian nation accepted European civilization. Again, for the first time in history, it is an indication that a nation, which is in an Islamic community, acts freely in the world rules while protecting its Islamic beliefs. Also, for the first time, a nation of Central Asian origin (Turk) was separated from the social and historical destiny of Asia.¹¹ It is characteristic that this idea of revolution is a first for Turkish and Muslim societies under the auspices of the Ottoman State. Thus, the Turkish nation will change by taking a different culture as an example, and as a result, a new form of society will emerge.

2. Republic Achievements and Reflections in the Field of Education and Culture (Revolutions) on Mersin

When it came to the period of the National Struggle, educational problems that could not be solved in the Ottoman period were also inherited. With the opening of the Grand National Assembly of Turkey (TBMM), it also dealt with many issues, especially education, along with the struggle against the occupations. As a matter of fact, after the establishment of the Ankara Government, the first target of the education policy was drawn by including the Ministry of Education in the Assembly convened on May 2, 1920.¹²

Before the Sakarya War, an Educational Congress was held in Ankara. Mustafa Kemal attended the congress convened on 15 July 1921 and made a speech. This speech gives clues for the education policy of the new state to be established by Mustafa Kemal in the future. In his congress speech, Mustafa Kemal Pasha wants our education system to have a national understanding.

In his speech at the First Education Congress, Mustafa Kemal Pasha draws the basic framework of education as follows:¹³

“... I have the opinion that the education and training methods followed so far are the most important factor in the history of our nation (history of backwardness). That’s why,

9 İleri, Dil ve Edebiyat Yazıları, p.78.

10 İleri, Dil ve Edebiyat Yazıları, p.92.

11 İleri, Dil ve Edebiyat Yazıları, p.117.

12 Bayram Kodaman, Atatürk’ün Eğitim Politikası, National Cultural Publications, Ankara, 1982, p.8.

13 Mustafa Ergün, Atatürk Devri Türk Eğitimi, Ataturk University Faculty of Language, History and Geography Publications, No. 325, Ankara, 1982, p.18.

when I talk about a national education program, I mean a culture that is compatible with our national character and history, completely free from the superstitions of the old era and foreign ideas that have nothing to do with our innate qualities and all the influences that may come from the East and the West. (...)"

After the proclamation of the Republic, the main purpose of education was to provide a Republican and democratic political education to students in schools at all levels.¹⁴ The issue of duality in education, which was treated during the reform period, has been one of the most disturbing issues for the young Republican staff. For this reason, on March 3, 1924, when the caliphate was abolished, the Law of Unification of Education was adopted, which would ensure unity in education. In the justification of the law proposal given by Saruhan deputy Vasif Bey and his friends; it was stated that *"the duality that started in education during the Tanzimat period had harmful consequences in education and training, that two kinds of education would raise two kinds of people in the country and this would not be able to achieve the aim of providing feelings and consensus"*.¹⁵ The bill consisting of seven articles was accepted in the same form.

The most important revolution in the history of education is undoubtedly the *"Law on the Acceptance and Application of Turkish Letters"*, which was published in the Official Gazette on 3 November 1928.¹⁶ With this law, the number of literate masses in the country, which is already very small, has also gone beyond the literate classification. The first non-formal education initiative of the Republic was launched with a great campaign in which Atatürk was the head teacher. In the first 4 months, 5000 (five thousand) teachers had learned the new script in order to teach the people the new letters.

As stated in the law, it became mandatory to use new letters in all official and private correspondence. At the beginning of June 1930, the old writing could not be used in any field and in any way.

A reading and writing campaign was launched with the new letters. As a result of these efforts, 3,304 People's Classrooms were opened between 1927-28 and certificates were given to 64,302 people.¹⁷ National Schools were played directly under Atatürk. Atatürk was officially the head teacher. Thus, the seriousness of the business was revealed and the governors started to compete with each other in the provinces.

Today's Mersin province was administered as two sanjaks affiliated to Adana province during the Constitutional Period. These sanjaks were transformed into Mersin and İçel Sanjaks, which were independent from Adana in 1924. When the administrative structure of the sanjaks was brought to the provincial level, İçel province was formed with the merger of the two sanjaks in 1933.

In the first years of the Republic, educational activities did not show vitality in Mersin. Educational services were tried to be provided with the schools remaining from the

14 Yahya Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri (1848-1940)*, Ankara, 1978, p.275-281.
15 TBMM Zabıt Ceridesi, Term 2, c.7, 3 March 1924, 25.

16 *Türk Harflerinin Kabul Ve Tatbiki Hakkında Kanun*, Publication: Official Gazette Number: 1030 Publication Date: 3 November 1928 Law No: 1353

17 Cevat Geray, *Halk Eğitimi*, Ankara University Faculty of Educational Sciences, 2. Edition, Ankara, 1978, p.258

Constitutional Period. While the madrasahs continue to exist with their own identity and characteristics. It is understood that there is a very weak demand from the public to open new schools. The development in Mersin has been achieved due to the commercial activity provided by the port. After the War of Independence, Greek and Armenian merchants left Mersin. With their departure, a vacuum has emerged in the commercial area. Local traders trying to fill this gap are completely unfamiliar with the business. They are far from running commercial businesses and running transactions. For this reason, it is seen that the business of education was taken over by the traders. Evening Tecim School had the chance to be the first school opened after the Republic because of this need.

In the days when the Republic was declared, there were 7 primary schools in Mersin Center from the pre-Republican era. The secondary school was opened in 1923. There is also the Evening Trade School as a course feature.

It is seen that no new school was opened in Mersin until 1928.

As in other parts of the country, educational activities in Mersin were tried to be structured quickly. The schooling efforts, which accelerated especially after the alphabet revolution, became a success indicator for the governors.

As a result of the examination carried out in Mersin Karaduvar village on 9 July 1931, 30 students who were old enough to attend school but did not go to school were identified. The fact that the illiteracy of the village people caused the governor to show more interest here. With this observation, it was understood that the existing school needed to be expanded. It was decided to start work immediately. The governor, who personally participated in the investigation, instructed the relevant authorities to complete the school as soon as possible.

The school, which was built by the villagers in Mezitli, was organized in a way to give the children of two more villages apart from Mezitli, the opportunity to read. A building left over from Greek fugitives in Buluklu was expropriated and turned into a school. The garden of a house in Yampar village was expropriated. An addition was made to the school building in Kazanlı village. The buildings belonging to İskender Zahlud Efendi on Soğuksu Street in Mahmudiye Neighborhood and buildings belonging to Hasan Kırk Efendi in İhsaniye District were expropriated to be used as schools.

The 1938 İçel Provincial Yearbook mentions that in the republican period, after the alphabet revolution, the educational work accelerated and the schooling rate was increased to 47 % and the literacy rate to 39 % with the schools opened and the courses called National School. The current situation is described in the yearbook with the following sentences:

“Today, there are 140 primary schools in the İçel region, a total of 3 secondary schools, one in Mersin, Tarsus and Silifke Centers, an evening trade school in the center of Mersin, Issı Yuva Kindergarten, and an American High School in Tarsus. 4 Turkish Women’s Cutting and Sewing Courses were opened, one in Mersin and three in Tarsus. Community Centers and their libraries were put into service in Mersin, Tarsus and Silifke”.

In addition, a library was opened in Tarsus and Mersin for teachers to benefit from.

It is seen that constructions such as schools, workshops and teachers' houses increased in the villages after the teachers who graduated from the Village Institute started to work. The fact that the villagers are held responsible for the construction of these works in the villages makes the work of the trainer coming to the village very difficult.

There was no state aid in the school constructions carried out in the villages. The schools were built by the village people with a drudgery and a certain obligation. However, this practice did not work well at all. Starting from 1946, it was decided to provide state aid and reported to the provinces. However, it was seen that these aids did not go beyond the project aids. The peasant's job thus became more and more difficult.

Until the Evening Girls Art School was opened in Mersin in 1942, the only vocational school operating in Mersin was the Evening Trade School. This school was opened as Mersin Trade Course in 1928 and was closed after operating for 5 months.

It was reopened as the Evening Trade School in 1929 and was closed again after continuing its activities for 5 months. It is understood that the school was closed by the Ministry due to the lack of sufficient teacher staff for education together with the vocational schools across Turkey.¹⁸

A Vocational Trade Course was opened in 1929 under the auspices of the Governor's Office and under the control of the Chamber of Commerce.¹⁹ Middle School would be run temporarily until the course building was completed. In the course, education would be given according to the programs of the Evening Trade School, which was closed and anyone who completed their primary education and engaged in trade would be able to enroll. Vocational Trade Course was taken under the command of the Ministry of Education in 1931 under the name of Evening Public Commerce School.²⁰ On March 15, 1932, it was transferred to the order and budget of the Ministry of Education under the name of Evening Commercial School.

The teaching staff of the Evening Trade School was increased in 1937 and the number of teachers was increased to four.²¹ With the establishment of the Regional Art Schools in 1931, Mersin was connected to the Aydın Regional Art School. The expenses of the Regional Art Schools were covered by the provinces within the region. Regional Art Schools were transferred to the Ministry of National Education in 1935.

Especially in the 1940s, it is understood that many schools were opened in the field of vocational and technical education in Mersin and there were important developments in the field of vocational and technical education. Evening Art School, which was the first of these schools, started to enroll students on 15.12.1942 and started education in İdman Yurdu building on 24.12.1942. The first principal of the school was Sabahat Ocaklılar.²² In the 1942-1943 academic year, 138 students studied at the Evening Girls Art School.

18 Yeni Mersin, 15 Ağustos 1929.

19 Yeni Mersin, 1 Teşrinievvel 1929.

20 Yeni Mersin, 21 June 1947.

21 Yeni Mersin, 18 March 1937.

22 Yeni Mersin, 15 Birincikanun 1942.

Reflections Of Republic Achievements In Education And Women's Political Life On Mersin Province

The first exhibition opened by the school attracted great attention in Mersin.²³ A Girls' Institute was opened in Mersin in the 1943-1944 academic year.

In the 1945-1946 academic year, Alata Technical Gardening School was opened in the village of Alata, based on the Law on Technical Agriculture and Technical Gardening Schools No. 4480.²⁴ The school started education on October 1, 1945 with 122 students.²⁵

A Middle Art School was opened in Mersin in the 1945-1946 academic year.²⁶ Mersin Middle Art School Principal, in a statement to Yeni Mersin newspaper, stated that the rapid development of the technical and war industry in the world during the World War II, was not a loss but a gain for Turkey and accelerated the industrialization efforts. He also explained that students started to show great interest in art schools.²⁷

In September 1947, 61 Village Institute Graduate Instructors were appointed to Mersin. An allowance of 200,000 TL was received to be spent for the Village Institute graduate teachers who would work in the villages of İel. This amount, which comes to the province, would be spent on building and agriculture-livestock works in the villages rather than teachers' salaries.

Mersin High School was an educational institution that was acquired after a longing for many years. With its establishment, it has also been a pioneer in some developments in Mersin. While the established football team played successful matches in the surrounding provinces, it also took its place in cultural events within the province. The theatre, painting, exhibition, folklore performances, sports events and commemoration days, as well as charity campaigns, showed itself.

In the 1947-1948 academic year, the Practical Art School was opened within the Middle Art School in order to train young people who have completed at least five classes of primary school and who were not successful in general knowledge courses, and whose success and talent in art were seen.²⁸

However, the school was closed after a while because it did not receive much attention. Middle Art School started its activities as Male Art Institute since 1948-1949 academic year.²⁹

The Middle Commercial School was transformed into a Commercial High School in the 1949-1950 academic year and continued its education in the lower part of the Child Protection Agency building opposite the station.³⁰ It is understood that banks, factories, private companies and other institutions constantly prefer trade school graduates and

23 Yeni Mersin, 21 August 1943.

24 Yeni Mersin, 21 June 1947.

25 Yeni Mersin, 20 June 1947.

26 Yeni Mersin, 10 March 1946; The workshops of the school were opened with a ceremony on March 9, 1946. Deputy Muhtar Berker, Süreyya Anamur, Governor Tevfik Sırrı Gür, CHP Provincial Executive Board Chairman Mithat Torođlu, Director of National Education and many teachers attended the ceremony.

27 Yeni Mersin, 14 October 1946.

28 Yeni Mersin, 16 September 1947.

29 İel il Yıllığı, (By: Kazım Erbil), Şan Matbaası, Ankara, 1967, p.65.

30 İel il Yıllığı, 1967, p.66.

the Middle Trade School's inability to meet this need was effective in the opening of the Commerce High School.

The National Schools in Mersin were opened with a ceremony on January 1, 1929, as in the whole of Turkey. School students were walking around all the bazaars and neighborhoods with flags in their hands, making propaganda that a war was declared against ignorance and that everyone should be mobilized on this issue. Yeni Mersin newspaper, on January 3, 1929, stated that the government made a great effort to teach new letters, the teachers worked day and night and after that; the task was with the people and made the following call to the people: "Come on, citizen! Run to the Nation Schools and do your duty. Read and learn".³¹

In 1929, a total of 134 classrooms A and 52 classrooms B were opened in cities and villages in Mersin province, while 186 teachers were working in these classrooms. A total of 5,635 students attended classrooms A, of which 3,697 were male and 1,988 were female. 2,221 students attended classrooms B, of which 1,696 were male and 525 were female. The total number of students going to A and B private teaching institutions was 7,906. It is understood that the number of students decreased to 4,478 during the course and 56 % of those enrolled in the courses left the courses.³²

Mersin Education Directorate announced in the Yeni Mersin newspaper on April 29, 1929; that an exam would be held in the first week of May for those who attended the National Schools in 1929 and those who learned the new Turkish letters in a special way to obtain documents.³³ It is seen that a total of 4650 people, 2,862 men and 1,788 women, received certificates from the National Schools in the first year, along with 172 people who studied abroad and took the exam at the end of the course, throughout the Mersin province.³⁴

As a result, although the National Schools did not fully realize the expected goal of making 100 % of the people literate, they made a significant contribution to the increase in the literacy rate in Mersin. According to the 1927 census, the average literacy rate in Mersin province was 9 %. This rate was 15 % for men and 3.5 % for women. The literacy rate in Mersin city center is 28 % for men and 14 % for women. In villages, the literacy rate is 11 % for men and 2 % for women.³⁵

According to the 1935 census conducted after Mersin and İçel provinces were merged in 1933 with the law numbered 2197 and the İçel Province was founded, the literacy rate in Mersin was declared as 37.9 %. While the literacy rate was 47.8 % for men, it was 26.3 % for women. The literacy rate in Mersin township and villages was 15.9 %. 27.1 % of this belongs to men and 4.8 % to women. Literacy rates for both males and females in the center of Mersin were well above the average of İçel Province. While determining the rate of literacy in the 1935 census, the population aged 7 years and over was taken as a basis.

31 Ergün, Atatürk Devri Türk Eğitimi, p.132.

32 DİE, Millet Mektepleri Faaliyeti (1928-1934), İstanbul, 1934, p.36-37.

33 Yeni Mersin, 29 April 1929.

34 DİE, Millet Mektepleri Faaliyeti (1928-1934), p.36-37.

35 DİE, Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül 1, 28 Teşrininevvel 1927, Ankara, 1929, p.132.

3. Republican Achievements in Women's Rights and the First Woman Mayor Müfide İlhan

The women's rights studies, which started with the establishment of the Turkish Republic, went through a long evolution and were able to come before Mustafa Kemal. But his thoughts on the matter had been formed much earlier. In 1916, in his headquarters on the Eastern Front, he thought that "not granting women social rights, and the benefits of raising mothers to society, but also to include women in working life."³⁶

The education of the mother should be given importance for a healthy society that will be the mother who brings up the child. While a man had the knowledge to prepare a woman for the life style necessary for her to be happy, the woman had to receive an education that would facilitate the life of the man. Mustafa Kemal, who said that we need to change the crooked image of women under old thoughts, came to the following conclusion: "*Let's be brave in this women's issue. Let's leave the delusion. Let them open up, let's decorate their minds with serious science and science. Let's explain in a chaste, scientific and sanitary way. Let's give priority to their honor and dignity*".³⁷

In the first years of the Republic, the leader of the women's movement was Nezihe Muhiddin. Feminist women took their place in frontline wars under the leadership of Nezihe Muhiddin and have constantly expressed their views on women's rights since 1922. It aimed to ensure that women get the rights they deserve and that their rights are recognized. Nezihe Muhiddin and her 13 female friends decided to convene a women's council for the political rights of women. The group leading this movement included Nezihe Muhiddin, Latife Bekir, Naciye, Saniyye, Nimet Rumejde, Nesime İbrahim, Matlube, Naciye Naim, Faize, Atif and Zeliha Ladies.³⁸ She held this council in the Conference Hall of Darülfünun on June 15, 1923. She decided to establish a political party in the Council. The party's program was covered in the press. The name of the party to be founded was decided as "Women's People's Party". The most important feature of this party is that it was the first political party in the history of the Republic, by completing its founding work and submitting its founding petition, even before the Republican People's Party was founded. Nezihe Muhiddin is the person who struggled to raise women's rights between 1920 and 1934.³⁹

In the 1924 Constitution, there was no equality between men and women in terms of political rights. Election as a member of parliament is given only to men who have reached the age of 18. About being elected as a member of parliament, it was also about men. Women did not have the right to vote and be elected. In 1924, the Law of Unification of Education was enacted and a modern education system was established. In this education system, men and women have had equal educational opportunities. Stating that women's education should be a duty, not just a right, Mustafa Kemal Pasha stated that women have more right to education than men. On this subject he said: "*Our*

36 Tezel Taşkıran, Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları, Prime Ministry Printing House, Ankara, 1973, p.75-76.

37 Afet İnan, Atatürk'ün Karlsbat Hatıraları, TTK Publications, Ankara, 1982, p.148.

38 Serpil Çakır, Osmanlı Kadın Hareketi, Metis Publications, İstanbul, 1994, p.38.

39 Yaprak Zihnioğlu, Kadınsız İnkılap (Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği), Metis Publications, 2003, İstanbul, p.140.

*women are obliged to be more enlightened, more virtuous and more knowledgeable than men. If they really want to be the mother of the nation, they should be like this”.*⁴⁰

In the 1924 Constitution, every Turkish citizen was considered equal before the law (article 69). Equality remained only in the constitution. It could not be implemented. The principle of equality in civil law has found its true meaning. With the adoption of the Civil Code in 1926, the civil rights of women were recognized. Men and women were equal and had equal inheritance rights. Gaining the status of women is provided by the Civil Code. After gaining the perception of equality, it became easier to gain other rights. The exclusion of women from society has come to an end. Women are the values of this society. Respect for women started to spread together in every field. This equality was supported by the laws and it was ensured that it was adopted by the people.⁴¹

Rights related to education started to be discussed before the 1924 Constitution. With the adoption of the Law of Unification of Education in 1924, all education and training were gathered under a single roof. All Turks, men and women, have to study primary education. Primary school has been free of charge in public schools. In the 1924 Constitution, the obligation for all children to read without gender discrimination continued. The number of co-educational schools has increased.⁴² It was emphasized that education has no gender and that everyone living in the country should be educated for the development of society. There was a consciousness that a society without education has no future. With the civil law, the idea that educated girls would better educate their children when they become mothers in the future has also emerged. Education no longer has gender and age. The state has made efforts to increase the number of schools. It is the right decision for the public to force it by law in order to break the idea that girls cannot read. Girls' education would make a great contribution to their political participation in the future.⁴³

The 1924 Constitution, which was our first constitution, made many political contributions to our country. At the beginning of these, it is possible to show the position given to women in the political life. In 1923, the participation of women in political life was discussed in the law on parliamentary elections.

In 1926, the Turkish Civil Code was enacted. Women were provided with new civil rights.⁴⁴ With this law, the marriage of men to more than one woman was abolished. It was the beginning of the greatest rights gained by women. Atatürk, who believes that there is no social, political and economic difference between men and women with the Turkish Civil Code and that society cannot reach a modern level unless women take their place in society. Atatürk explains these ideas as follows:⁴⁵

40 Atatürk Söylev ve Demeçleri, National Education Printing House, İstanbul, 1967, p.151-152.

41 Şafak Kaypak, Mehmet Kahraman, Türkiye’de Kadının İnsan Hakları ve Anayasal Yansıması, Mustafa Kemal University Journal of FEAS, 33(13): 150, 2016, p.300.

42 Yüksel Çallı, Türk Anayasa Hukukunda Eğitim Hakkı (Master Thesis), Ankara University Social Institute, Ankara, 2009, p.65.

43 Yüksel Çallı, Türk Anayasa Hukukunda Eğitim Hakkı (Master Thesis), p.66.

44 Kemal Gözler, Anayasa Hukukuna Giriş, Ekin Publishing and Distribution, Bursa, 2013, p.25

45 Atatürk Söylev ve Demeçleri, p.150-151.

“With a superficial view, who do not know the soul of Turkish women, looking at the appearance of Turkish women, they say – Turkey cannot be a civilized nation? Because the people of Turkey consist of two parts. It is divided into two parts as men and women. - On the other hand, if all men and women do not pursue the same goal in a social society, there is no possibility of advancement in science and science. There is a path we can walk with more carefree and fearless, more honest. It is the way to make the great Turkish woman a partner in our work, to lead our lives with her, to make the Turkish woman the man’s partner, friend, helper and protector in the scientific, moral, social and economic life.”

Atatürk made great efforts to give women the necessary place in society and working life. He showed a more humane approach to women. It enabled women to be active. He emphasized that the high level of women’s effectiveness is necessary for success in society. The first female district governor was appointed to Çankaya district of Ankara on April 3, 1992. Her name is Azize Düşer. The first woman to exercise her right to be elected in 1935 was Benal Arıman. It is seen that women in Turkey have been fighting for a long time to gain political rights. This struggle lasted for many years between men and women. The main reason for the struggle is inequality.⁴⁶

As a result, in 1930, the first Municipality Law came into force, the Village Law was amended in 1933, and Gül Esin, who was elected the first female headman of Turkey in 1933, was rewarded by Atatürk when she was the headman of Karpuzlu Bucak, Çine District of Aydın. With Ms. Gül Esin becoming the headman, gambling in coffeehouses was prohibited, kidnapping incidents were prevented and marriage proceedings were regulated. Ms. Gül Esin was elected as the headman at the age of 32. She received 500 votes. During the Ottoman Empire, women did not have the right to vote and be elected, as there was a gender-based voting principle. They gained this right for the first time in 1934. In 1934, women were given the right to vote and be elected and every woman and man over the age of 22 gained the right to become a member of parliament (Constitution Article 10). During the Ottoman Empire, women did not have the right to vote and be elected, as there was a gender-based voting principle. They gained this right for the first time in 1934. In 1935, women’s participation and election in elections was implemented for the first time. In addition, World Women’s Rights were still not included in the agenda during this period. Turkey is ahead of the world in this regard. Especially the USA and England gave the right to vote in 1918 for women 30 years old and men 21 years old. France gave women the right to vote in 1944.⁴⁷

In 1930, women gained the right to participate in municipal elections. The first female mayor was Müfide İlhan, who was elected as the Mayor of Mersin (province) in 1950.⁴⁸ In

46 Şefika Kurnaz, Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını, Turkish Prime Ministry Publications, Ankara, 1991, p.170.

47 Mümtaz Soysal, Dinamik Anayasa Anlayışı Anayasa Diyalaktığı Üzerine Bir Deneme, AÜSBF Publications, Ankara, 1968, p.33.

48 Müfide İlhan was born in Istanbul (Beykoz) in 1911 as the daughter of Mehmet Nazi Bey, the brother of Fevzi Çakmak Pasha, who was martyred in the Battle of Çanakkale. After completing her primary, secondary and high school (Kandilli Girls’ High School) education in Istanbul, she graduated from Istanbul Teacher’s School in 1928 and started to work as a teacher in Istanbul (Moda Primary School). After he got married, he continued his teaching profession in regions such as Erzurum, Doğu Beyazıt and Kırklareli, respectively, and went to Germany in 1936 and studied educational activities in Germany for a year. While she was continuing her teaching career in Ankara on her return from Germany, she took care of the education of Turkish children in this country until

1933, according to the Village Law, women were given the right to elect and be elected to the village headman and the council of elders. The first female headman was Ms. Gul from Çinekarpuzlu, central Dereköy. In 1934, the intellectual women's community walked up to the Turkish Grand National Assembly and demanded that all political rights be given to them.⁴⁹

The Democrat Party (DP) showed its success in the general elections in the local elections held in September 1950. One of his achievements has been the mayor of Mersin. With his success, the city's 27 council members had superiority over the Republican People's Party (CHP). Ms. Müfide İlhan, a teacher who settled in the city for a short time due to her husband's being from Mersin, was among the first of the elected members of the DP's Council. The most important debate in the city was the issue of who should be the mayor. Although the general opinion was that she was chosen by the people, the name of Ms. Müfide was prominent from all walks of life. Yeni Mersin Newspaper wrote the following about "why" the new mayor should be Ms. Müfide İlhan;

"This lady is in a position to devote all her time to municipal affairs. Since she is extremely energetic, she does not waste time with "paper transfer" until the evening, leaning on her seat in the municipality office. She travels all over the city, identifies every need and is beneficial to the people of the city. She has information about the needs of cities and their construction works, as she has visited and seen various cities and towns of the world with her esteemed husband Faruk. It would not be wrong to assume that the majority of the townspeople wanted her to be the mayor, since the Mersin electorate had won the most votes. And finally, the fact that the Mayor of Mersin is a woman is both a justified pride for the people of Mersin, and an expression of a brand-new mentality for Turkey on a world scale."⁵⁰

Seeing more favor than expected, Müfide İlhan made her mark in history as the first female mayor of Mersin and Turkey, unanimously at the meeting held on September 8 by Sefa Çiftçi, the oldest member of the municipal council. At the end of the election, Mayor Ms. Müfide; shared her excitement with the members of the council by saying that; *"I will rely on the cooperation of the council members and the people of the city by promising that I will work with all my might to ensure that the city works are carried out in an orderly manner"*.⁵¹

This success of Ms. Müfide aroused great interest and repercussions in the national and international media. The bright face of modern Turkey was announced to the whole world in the European and other countries' print media, especially in the US media. "The Tipton Daily Tribune" newspaper published in the USA announced on the front page the news that *"the first female mayor was elected in Turkey"* in its issue dated 8 November

1945, when her husband Faruk İlhan went to Afghanistan as an officer. Müfide İlhan, who settled in Mersin, her husband's hometown, entered active politics with the Democrat Party in 1946 and was elected as the Mayor of Mersin in the 1950 local elections. When Müfide İlhan, a mother of seven children, passed away in 1996, she was chosen as the mother of the year by the Turkish Mothers Association. (Kudret Ünal, Müfide İlhan, Türkiye'nin İlk Kadın İl Belediye Başkanı, Tarsus Municipality Culture Publications, Tarsus, 2013, p.15, 19)

49 Gözler, Anayasa Hukukuna Giriş, p.27.

50 Yeni Mersin, 8 September 1950.

51 Yeni Mersin, "Yeni Şehir Belediye Meclisi üyeleri toplandı. Müfide İlhan ittifakla Belediye Başkanı seçildi", 9 September 1950.

Reflections Of Republic Achievements In Education And Women's Political Life On Mersin Province

1950⁵², and The Racine Journal Times stated that “*there is a situation that prevents a woman from being a mayor like a man.*” published the news titled “*Turkey’s female mayor is confident*”⁵³.

Celal Bayar, the “Victory Hodja” of the National Struggle, who was also the President that year, congratulated Müfide İlhan in a telegram which was sent by himself⁵⁴ (the content was published in the Zafer Newspaper). He congratulated her on his satisfaction for being elected Mayor.

Yeni Mersin Newspaper, which has supported the mayorship since she was elected as a council member, and Mersin public opinion expressed the happiness felt “for the election of a female mayor” with a poem they published.⁵⁵

In the interview she gave to Cumhuriyet Newspaper from the national press after she was elected Mayor, Ms. Müfide explained what her responsibility means and her thoughts especially on the rights and problems of Anatolian women.

“Since the city is the common house of its citizens, I consider it necessary for women to take part in the City Council, which organizes its affairs. Since I call the city a “home”, the health and comfort of the citizens should be considered with a mother’s care in urban planning, the needs of the muktasid, the house and the family members should be arranged in the best and cheapest way, within the budget permits. They say, “It is the female bird that makes the nest”. It needs to be made an attractive home in the city. I regret that I am the only woman in Mersin City Council. But I am sure that my fellow citizens from Mersin will not refuse to help me. Their involvement will make up for this deficiency.”⁵⁶

While continuing her services to the people of Mersin, she resigned from politics in 1951 in a resentful manner, as she could not see her political future in the Democrat Party amid intra-party political conflicts. Although the newly established Nationalist Democracy Party (MDP) was trying to return to politics in order to find a place in Turkish politics, which was reshaped after the 1980 Military Coup, she resigned from the Mersin Provincial administration after she could not receive the necessary attention from the Party Chairman Turgut Sunalp and the party headquarters. She published the petition of Ms. Müfide İlhan, dated September 26, 1983, in the newspaper Hâkimiyet published in Mersin. Ms. Müfide stated the reason for leaving in her petition. She explained⁵⁷ that “*Irregularity in the work of the Party and adherence to Atatürk’s principles are just simple words*”.⁵⁸

52 The Tipton Daily Tribune, “Turkey Mayor”, November 8, 1950.

53 The Racine Journal Times, “First Woman Mayor In Turkey Is Confident”, December 29, 1950.

54 Zafer, “İlk Kadın Belediye Reisimiz”, 15 September 1950.

55 “Müfide İlhan, Uzak değil Mersinin mazisi, tarihçesi. Yüz seneden beridir geliyor güzel sesi. 1950 de oldu Müfide İlhan, Şirin, güzel Mersinin tekeden kraliçesi”. (Yeni Mersin, “Hayal Çiçekleri, Portreler,” 21 October 1950).

56 Cumhuriyet, “İlk Kadın Belediye Reisi ile Mülakat”, 11 September 1950

57 Hâkimiyet, 28 September 1983.

58 Müfide İlhan kept both the Hâkimiyet Newspaper, in which her petitions were published, and the article in which the MDP rejected her request to become a member of parliament. Source: Kadın Eserleri Library, Müfide İlhan Special Collection.

Ms. Müfide İlhan, who did not break her ties with Mersin even though she was not interested in politics, continued her relations with the people of Mersin and especially with women through various associations she founded. Ms. Müfide, who was buried in Bodrum after she died on February 2, 1996 as a result of a heart attack in Bodrum, where she went to visit her children, was never forgotten by the people of Mersin. Her statue was erected and she was kept alive, especially by giving her name to educational institutions, parks and various organizations.

CONCLUSION AND EVALUATION

When the Republic of Turkey was officially established on October 29, 1923, it received a legacy from the Ottoman Empire that was left under rubble in almost every field. Because although the Ottomans tried to remove this wreckage, they could not succeed. Therefore, the responsibility was left to the newly established Republic of Turkey. In this direction, the executive staff of the young state, which tends to realize innovations, acted within the framework of certain principles. In the social transformation realized around certain principles, secularism took place in almost every revolution as the main element and ensured its validity in other principles. In addition, while the reforms were carried out with these principles, the main purpose was to reach the level of “*contemporary civilizations*”. In line with this plan and framework, the Republic of Turkey, which took action under the leadership of Mustafa Kemal Pasha, abolished the Sultanate in 1922 and determined the administrative system in 1923, and realized the first of the regulations in 1924, which would pave the way for radical steps to develop its society.

As women are one of the main elements that make up the society, they are a touchstone in the social modernization process. In this context, ensuring that women reach a modern level in appearance which is an important issue that needs to be addressed in terms of social change. Turkish women’s clothing, before being exposed to the modernization process, was shaped by the influence of her faith and the cultures of the geography she lived in. With the effect of the wind of change blowing in the 18th and 19th centuries, women’s clothing also started to change, but this change caused a confusion in Turkish women in terms of appearance with the effect of traditionalist understanding. Therefore, the young state, which turned to modernization with the establishment of the Republic, sought solutions for the Turkish women to get a modern appearance by saving them from this confusion with the understanding of secularism. In this context, although the Republic of Turkey has started to work with legal regulations in men’s clothing as a solution, it has designed to realize the change in women’s clothing by encouraging, not by legal regulations. Because, without the reaction of the oppressive perception towards women in Turkish society, there is no other rational way for women to gain a modern image. Efforts for Turkish women to completely change their old clothes such as chadors and veils and to attain a modern appearance were initiated by encouraging them both through discourses on this subject and through publications in the press. Despite all these practices, when sufficient change could not be achieved in all of Turkey, the removal of these clothes was made compulsory by prohibiting them by local governments. However, as expected, this change was not welcomed by the oppressive understanding, especially due to the woman’s being in the background in the society. Ultimately, the existence of the mentality perception mentioned in the reactions to this change was clearly seen.

Likewise, the discourses put forward in the reactions regarding the moral disapproval of women throwing away the veil and chador support this situation. Apart from these reactions, it is possible to come across reactive discourses of people who cannot accept change. In addition, this change was reacted both from the Islamic geography and from Europe. The reactions from the Islamic geography, which are in the nature of negative discourses towards change, are in parallel with the discourses seen in the country. It is seen that the reactions from Europe emerged from the inability of Turkish women to take the European woman to a point beyond her position in society. However, these reactions from both domestic and foreign countries could not create the desired effect and remained inconclusive.

It is possible to find the most important evolution of Turkish society in the social status that Turkish women have reached. The share of Mustafa Kemal Atatürk, the founder of the Republic of Turkey, was quite large in the realization of this change. Atatürk, who wanted to realize a secular, liberal and democratic life for his nation, fought hard for the necessary reforms. Because he believed that he could achieve this wish by changing the status of Turkish women, who were treated as second-class citizens in society. Atatürk started a great transformation with these reforms. He liberated the woman, who was closed due to religious bigotry in the Ottoman Empire, with the westernization reforms she carried out in Turkey, and enabled her to have equal rights with men in the legal field, and to take part in the economy and politics.

Mustafa Kemal Atatürk and his intellectual friends started the revolutions with firm steps, confident that the most permanent and contemporary social change would be realized through education. The issue of which segments will participate in this change process is of great importance. A sociological Turkish identity has been revealed as a result of the studies and researches on how to apply a method in the transition from the empire to the national state. The Turkish identity in question has become a unifying identity for everyone who lives in the Republic of Turkey and feels Turkish, and has opened the door to a brand-new culture. Its motto is "How happy is the one who says I am a Turk". All the revolutions made for the realization of such a comprehensive change process were shared with all segments of the people, and non-formal education began to be used in the most functional way.

As a concept that found its true purpose with the proclamation of the Republic and included adult education, non-formal education became an important tool for the process of social change. In this way, it is aimed to raise the cultural level of the people and to understand and adopt the changes made. Alphabet revolution was carried out in order to increase the literacy rate.

In order to teach the revolution to the people, Nation Schools were opened and education started in 1929 and it was tried to ensure the participation of all citizens, from small to large. Nation Schools made significant contributions to the process in order to introduce the new alphabet to the public and to facilitate social change by increasing the literacy rate. As a result of our investigations, we see that the National Schools carry out non-formal education as well as alphabet education in such a way that there is no land left unreached in the country.

With the beginning of non-formal education studies with schools, a certain part of the population (30%) became literate. Social change activities have also accelerated due to the fact that literate people can now read newspapers and magazines. In this way, the basic principles that are desired to be brought to the society of the Republic of Turkey have begun to be determined and it has been tried to bring the people together under a cultural roof. The first study in this direction was the establishment of the Turkish Historical Society. Because if a common culture is to be formed, there must also be a sense of unity. For this reason, by starting to investigate the periods when the first identity of the Turks was formed, it was aimed to explain to the society that the entire past did not consist of the Ottoman Empire, and that there was a glorious history with a unifying power before. The Turkish History Thesis, which started with the reading of scientific books written on the subject and tried to be supported concretely by archaeological excavations, was put forward. Thus, the people, who are in a social change, started to ask the question of what we were and what we are before the question of what kind of society we will be.

In the Republican period, as in all of Turkey, primary education was given the most importance in Mersin. Great efforts were made in Mersin, especially for the opening of primary schools in the villages and the awareness of the villagers. Villagers, who did not understand the importance of school and education or did not see the benefit of education throughout Turkey, expected the state to build schools in their villages. This attitude of the villagers who traditionally built their mosques, fountains and roads themselves is interesting. As such, it was difficult for the state to reach all villages with its own means. For this reason, the Instructor Application has been started, in which practical ways of spreading education without spending much money have been researched in the villages whose number has reached 40,000. When positive results were obtained from this practice, in 1942, with the Village Institute and Village Schools Law, each village was asked to build its own school. With this Law, as a result of the State's support of the villagers with necessary construction materials such as cement and nails, many schools were built in the central villages of Mersin with the help of the cooperative method, and as a result of the appointment of teachers to the villages whose schooling was completed, many villages had schools. For example, while in 1942 there were 42 schools, 12 of which had trainers and 30 were teachers, in the villages of Mersin center, this number increased to 80 in 1950.

In 1942, there were schools in 23.6 of the villages in Turkey. On the same date, the rate of schools in the villages of Mersin center was 42%. In 1950, while the rate of villages with schools in Turkey was 45.5, this rate was 80% in the villages connected to the center of Mersin. This situation is well above the Turkey average in terms of schooling in villages. The extraordinary work of the Governors, the Education Administration, the people and cultural institutions had a great impact on this result. However, the obligations of the villagers to build schools became the subject of criticism with the transition to multi-party life, and this practice was abolished in 1951. On the other hand, there were important developments in terms of both quantity and quality, especially in primary and technical education between 1940-1950 in Turkey. In parallel with these developments, a significant increase has been recorded in the number of schools and students in primary education in Mersin, especially in villages. In 1923, the number of primary schools in Mersin center

and its villages was 13, 7 of which were in the city center, while the number of teachers was 35 and the number of students was around 800. By 1950, there was a great increase in the number of schools, teachers and students as a result of the education policy and practices of the Republic.

Accordingly, the number of schools in the center of Mersin and its villages reached 94, the number of teachers reached 208, and the number of students reached 9807. In other words, between 1923 and 1950, the number of teachers increased by 482%, the number of schools by 623%, and the number of students by 1125% in Mersin center and its villages. Accordingly, the increase in the number of schools and teachers lagged behind the rate of increase in the number of students. On the other hand, in a speech he gave to Yeni Mersin newspaper on October 29, 1949, Deputy Governor of İel, Eşref Erkut, declared that 91% of the children who are obliged to primary education attend schools. These developments show that the target of the Republic to have every citizen through primary education and to achieve primary education 100% is very close in Mersin and its central villages. In 1949, there were a total of 316 primary schools, 27 of which were in the city center and 289 in the villages, throughout the province of İcel.

Mersin has taken its deserved place in the civilized world family by making the gains which gained with the Republic suitable for its structure in a short time, especially in education, as in all provinces in Anatolia. With the first “female” mayor, pulled out of itself, Mersin set an example not only for the country but also for the whole world.

REFERENCES:

- Acun, Fatma (1999), “Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne: Değişme ve Süreklilik”, Hacettepe University Faculty of Letters Journal. Special Issue on the 700th Anniversary of the Establishment of the Ottoman State: 1999, 155-167.
- Akyüz, Yahya (1978), Türkiye’de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri (1848-1940), Ankara.
- Atatürk, Gazi Mustafa Kemal (2016), Nutuk, Fark Publication, Ankara.
- Atatürk Söylev ve Demeçleri (1967), National Education Printing House, İstanbul.
- Çakır, Serpil (1994), Osmanlı Kadın Hareketi, Metis Publications, İstanbul.
- Çallı, Yüksel (2009), Türk Anayasa Hukukunda Eğitim Hakkı (MSc Thesis), Ankara University Social Institute, Ankara.
- DİE (1934), Millet Mektepleri Faaliyeti (1928-1934), İstanbul.
- DİE (1929), Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül 1, 28 Teşrininevvel 1927, Ankara.
- Ergün, Mustafa (1982), Atatürk Devri Türk Eğitimi, Atatürk University Faculty of Language, History and Geography Publications, No. 325, Ankara.
- Geray, Cevat (1978), Halk Eğitimi, Ankara University Faculty of Educational Sciences, 2. Edition, Ankara.
- Gözler, Kemal (2013), Anayasa Hukukuna Giriş, Ekin Publishing and Distribution, Bursa.
- İçel İl Yıllığı (1967), (By: Kazım Erbil), Şan Matbaası, Ankara.
- İleri, Celal Nuri (2002), Dil ve Edebiyat Yazıları, (By: Recep Duymaz), Kitabevi Publications, İstanbul.

- İnan, Afet (2015), Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, Türkiye İş Bankası Culturel Publications, İstanbul.
- İnan, Afet (1982), Atatürk`ün Karlsbat Hatıraları, TTK Publications, Ankara.
Kadın Eserleri Library, Müfide İlhan Special Collection.
- Kaypak, Şafak, Mehmet Kahraman (2016), Türkiye`de Kadının İnsan Hakları ve Anayasal Yansıması, Mustafa Kemal University FEAS Journali, 33(13): 150.
- Kili, Suna (1998), Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli, Türkiye İş Bankası Culturel Publications, İstanbul, (6. Baskı).
- Kodaman, Bayram (1982), Atatürk`ün Eğitim Politikası, Milli Kültür Publications, Ankara.
- Kurnaz, Şefika (1991), Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını, Turkish Prime Ministry Publications, Ankara.
- Soysal, Mümtaz (1968), Dinamik Anayasa Anlayışı Anayasa Diyalektiği Üzerine Bir Deneme, AÜSBF Publications, Ankara.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Term 2, c.7, 3 Mart 1924, 25.
- Taşkıran, Tezel (1973), Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları, Turkish Prime Ministry Publications, Ankara.
- Türk Harflerinin Kabul Ve Tatbiki Hakkında Kanun, Official Gazette Number: 1030
Publication Date: 3 November 1928 Law No: 1353
- Ünal, Kudret (2013), Müfide İlhan, Türkiye`nin İlk Kadın İl Belediye Başkanı, Tarsus Municipality Culture Publications, Tarsus.
- Zihnioğlu, Yaprak (2003), Kadınsız İnkılap (Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği), Metis Publications, İstanbul.

Printed Press;

Cumhuriyet

Hâkimiyet

The Tipton Daily Tribune

The Racine Journal Times

Yeni Mersin

Zafer

TÜRKİYE’DE ULUS DEVLET İNŞA SÜRECİNDE (1923- 1950) KADIN ASKER VE ASKER ANNESİ TARTIŞMALARI

WOMEN SOLDIER AND SOLDIER MOTHER DEBATES DURING THE NATION-STATE BUILDING PERIOD IN TURKEY (1923-1950)

Zeynep Banu DALAMAN*

Geliş Tarihi/Received:08.11.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 21.12.2021

DALAMAN, Zeynep Banu, (2022), “Türkiye’de Ulus Devlet İnşa Sürecinde (1923- 1950) Kadın Asker ve Asker Annesi Tartışmaları”, Belgi Dergisi, S.23, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2022/1, ss. 47-71.

Öz

Dünyanın birçok ülkesindeki düzenli ordularda, zorunlu askerlik hizmeti erkek nüfusa yöneliktir. Kadınlar için düzenli orduda askerliğin zorunlu olduğu ülkelerin sayısı azdır. Bu çalışma, erken Cumhuriyet döneminde gündeme gelen ancak uygulamaya sokulamayan kadınların zorunlu askerlik hizmeti tartışmaları üzerine odaklanmıştır. Kadınların ulus inşasındaki rolü ve kadınların askerliğine ilişkin tartışmalar I. Dünya Savaşı sırasında derinlik kazanmıştır. Bu tartışmalar aslında kadının kamusal alandaki yeri, Batı’dan alınan bir takım modern kadın imgelerinin iç içe geçmesi ve “Türk kadını nasıl olmalıdır?” tartışmalarının da bir parçasıdır. Bu tartışmaları tek parti dönemi içinde ikiye ayırmak gerekmektedir. Türk kadınına seçme ve seçilme hakkının tanındığı 1923-1935 arası dönemde söz konusu tartışmanın, eşit vatandaşlık kavramı üzerinden “erkekler ne yapıyorsa kadınlar da onu yapabilir” bakış açısı üzerinden yürütülmüştür. Bu dönemde kamusal alanda kadın erkek eşitliğini kapsayan eğitim hakkı, seçme ve seçilme hakkı, eşit koşullarda çalışma hakkı gibi konuların yanında zorunlu askerlik konusu da tartışılmıştır. 1935 sonrası ise bu tartışmalar aniden yok olmuş, hatta bu hakların kazanılmasında büyük katkı sağlayan Türk Kadınlar Birliği kapatılmış ve Türk kadınına ataerkil yapı içinde yeni iş bölümünde “iyi eş”, “iyi anne” rolü verilmiştir. 1935 sonrası ise kadınlar kamusal alanda “kadın asker” idealinden “asker yetiştiren anne”, “ideal eş” konumuna geçmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı’nın doğurduğu savaş tehdidinin bir sonucu olarak 1939 tarihli seferberlik kanunu kapsamında gerekirse kadınlar dahil tüm vatandaşların askerlik görevi ile cepheye çağırılması söz konusu olmuştur. Savaş sonrası dönemin eğitim politikalarında, orta öğretimde askerlik derslerinin ve üniversiteli kadınlara askerî eğitim içeren kursların varlığı dikkat çekmektedir. Bu çalışmada “Ataerkil pazarlık” kavramı üzerinden tarihsel süreçte “kadın-asker” söyleminin “asker-annesi” söylemine dönüşmesi süreci birincil ve ikincil kaynaklar kullanılarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zorunlu Askerlik, Ordu, Türkiye, Kadın Asker, Asker Annesi.

*Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Ayyansaray Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, banudalaman@ayvansaray.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-6691-0782>).

Abstract

In regular armies in many countries of the world, compulsory military service is for the male population. The number of countries where military service is compulsory for women in the regular army is few. This study focuses on the debates on the compulsory military service of women, which came to the fore in the early Republican period but could not be put into practice. Discussions on the role of women in nation-building and women's military service deepened during World War I. These discussions are actually the place of women in the public sphere, the intertwining of some images of modern women from the West, and the question "How should a Turkish woman be?" is also part of the discussion. It is necessary to divide these discussions into two within the single-party period. In the period between 1923 and 1935, when Turkish women were given the right to vote and be elected, it is seen that the discussion in question was carried out over the concept of equal citizenship, from the perspective of "women can do what men do". In this period, besides the issues such as the right to education, the right to vote and the right to be elected, the right to work under equal conditions, which cover the equality of women and men in the public sphere, the issue of compulsory military service is also discussed. After 1935, Turkish women were given the role of "good wife" and "good mother" in the new division of labor within the patriarchal structure. In this period, women have passed from the ideal of "women soldier" to "mother who raises soldiers" and "ideal wife" in the public sphere. As a result of the war threat posed by the Second World War, all citizens, including women, were called to the front for military service, if necessary, within the scope of the 1939 expedition law. In the education policies of the post-war period, the presence of military courses in secondary education and military training courses for university women draws attention. The process of transforming women-soldier rhetoric into soldier-mother in the historical process through the concept of "patriarchal bargaining" will be discussed using primary and secondary resources.

Keywords: *Compulsory Military Service, Army, Turkey, Woman Soldier, Soldier Mother*

GİRİŞ

Dünyanın birçok ülkesinde askerlik hizmeti zorunlu kabul edilmektedir. Bu ülkelerin çoğunda düzenli orduda askerlik yapma zorunluluğu erkek nüfusa yöneliktir. Kadınlar için düzenli orduda askerliğin zorunlu olduğu ülkelerin sayısı azdır. Bu ülkelerden, İsrail sürekli ve Ermenistan, savaş ve çatışma riski söz konusu olduğunda, ülke nüfuslarının azlığı gereğiyle kadınları zorunlu askerlik kapsamına almaktadır. Diğer ülkeler ise Yeşil Burun Adaları, Çad, Çin, Eritre, Norveç, Kuzey Kore ve İsveç’tir. Çok fazla ortak noktası olmayan bu ülkelerin kadınlara yönelik askerlik uygulamalarında, “savaş riskine dayalı zorunluluk”, “kadınlara tüm mesleklerde olduğu gibi askerlikte de fırsat eşitliği sağlanması”, “ideolojik gereği cinsiyetçi davranmama” gibi gerekçeler söz konusudur. Bazı ülkeler ise kadın nüfusunun; lidere, devlete, devlet ideolojisine saygı ve sadakatlerinin göstergesi olarak, sadece kadınların olduğu askeri birlikler kurmuşlardır. Bu birlikler, kadınların birçok kamu hizmetine ve görevine erişmekte zorlandığı ülkelerin ve liderlerinin adeta ülke markasını geliştirme aracı olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Nitekim 2011 Arap Baharı sırasında ölen Libya’nın eski lideri Muammer Kaddafi, kendisini gayri resmî olarak “Amazon Muhafızları” veya “*el-Rahibat el-Thawriyat*” olarak adlandırılan ve tamamı kadınlardan oluşan bir muhafız birliği ile kuşatmıştı. 1980’de Kaddafi, Libya gibi bir ülkenin ne kadar ilerici olabileceğini dünyaya göstermek için kadınlar için zorunlu askerlik hizmeti yaratmıştır.¹ 1981’de başlayan bu uygulama “Libya kadınlığının vücut bulmuş hali” ya da “Kaddafi’nin fantezisi” olarak yorumlanmıştır.²

Türkiye’ye gelince kadınların gönüllü askerlik yapmaları konusu Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerine kadar girmektedir. II. Meşrutiyet yıllarında kadınların kimliklerinin oluşmasında savaşların ayrı bir rolü olmuştur. 1912-1913 Balkan Savaşı ile birlikte başlayan uluslaşma süreci kadın erkek ayrımı gözetmeksizin kitlelere yeni bir bilinç aşılamıştır. Bu dönem ile birlikte kadınları da hem cephelerde hem cephe gerisinde seferber olmaya başlamıştır. Osmanlı toplumunda kadınlar ilk kez siyasî nitelikte kadın toplantılarıyla örgütlenmeye başlamışlardır.³ Kadınların Kurtuluş Savaşı’nda verdikleri mücadele aslında, dünya tarihindeki savaş ya da devrimlerde görülen, vatanın savunulması sırasında kadınların erkeklerin yanında yer alma çabasının bir parçasıdır. Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküş döneminde peşi sıra yaşanan muharebeler, kadınların cephe gerisinde ve geri hizmet sınıflarındaki varlığını ön plana çıkarmıştır. Bu gereklilik, kadınların askerliğe yakıştırılmalarını veya toplumda kadınların asker olarak kabullenmesini kolaylaştıracak propaganda çalışmaları yapılmasını sağlamıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında Kuvayı Milliye bu propagandaların yumuşattığı toplumsal anlayış ve kabullerden yararlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında “kurtuluş” ve “istiklal” için yapılan propaganda faaliyetlerini kadınlara yönelik de yapılmıştır. Kadınlar bu temelde cephede ve cephe gerisinde mücadele etmeye davet edilmişlerdir. Bu propaganda aynı zamanda ulusal kimlik inşasının en önemli unsurlarından birisi olmuştur. Bu çağrılar kadınlar üzerinde büyük bir etki yaratmış, Osmanlı kadınları teşkilatlanarak cephede ve

1 Sandi J. Davies (2016). Women in the Security Profession: A Practical Guide for Career Development. Butterworth-Heinemann, s. 146.

2 Daniel Kawczynski (2011). Seeking Gaddafi: Libya, the West and the Arab Spring. Biteback Publishing.

3 Zafer Toprak (2014). Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014

cephe gerisinde gönüllü olarak asker olmuşlardır.⁴ Dönem edebiyatına katkı sunan kadın mücadelesinin de öncülerinden Halide Edip Adivar, 1922 yılında İkdam gazetesinde yayınlanan *Ateşten Gömlek* romanında kadına erkeğin yanında yeni bir alan açılması konusunu dile getirmiştir.⁵ Bu alan hemşire, öğretmen ya da gazeteci olarak ama kadın olarak hayata katılabileceği, katkıda bulunabileceği alanlar olmuştur. Burada kadının asker olarak cepheye gitmesi değil ama kamusal alanda var olmasına yönelik bir dönüşüm işaret edilmektedir. Romanın kahramanı Ayşe günlük ev işlerinin yanı sıra, ata binmekte, silah talimi yapmakta, askerlerle yaşamakta ve erkek gibi giyinmektedir.⁶

Savaş, çatışma ya da iç savaş gibi durumlarda kadınların erkeklerle bir arada mücadele verdiklerinin örnekleri çok fazladır. Aynı şekilde Türk kadını da emperyalizme karşı verilen bağımsızlık mücadelesi olan Kurtuluş Savaşı'nda erkekle yan yana, omuz omuz savaşmıştır. Türk kadınının mili mücadelede katkıları azımsanmayacak kadar çoktur.⁷ Dernekler aracılığıyla örgütlenerek mitingler düzenlemekten, cephe için malzeme üretmekten, cephede savaşan askerlere erzak, su ve mühimmat taşımak, cephede yaralıları hemşirelik yapmaktan ve düşmana karşı fiilen savaşmak gibi birçok görevde bulunmuşlardır.⁸ Cephede düşmana karşı savaşmak gerçekten Türk kadınının gerektiğinde askerlik görevini de erkekler gibi yapabileceğinin göstergesi olmuştur. Ancak, tüm dünyada olduğu gibi kadın haklarının Osmanlı toplumunun ataerkil yapısı içinde gelişen, başta erkekler tarafından ortaya atıldığı ve onların koyduğu sınırlar içinde tartışıldığı görülmektedir.⁹ Bu çalışmada, Deniz Kandiyoti'nin ataerkil pazarlık kavramı üzerinden tarihsel süreç içerisinde kadın-asker söyleminin asker-annesine dönüşme süreçleri birincil ve ikincil kaynaklar kullanılarak ele alınacaktır.1945 sonrası için kaynakların yanı sıra o döneme tanıklık etmiş kadınların yakınlarıyla sözlü tarih çalışması yapılmıştır.

Deniz Kandiyoti "ataerkil pazarlık" kavramıyla kadınların engellenmelerle karşılaştıklarında geliştirdikleri mücadele ve örgütlenmelerden bahsetmektedir.¹⁰ Kandiyoti'ye göre, kadınlar ataerkilliğin farklı biçimleri ile karşılaştıklarında bunu aşmak için farklı oyunlar kurmaktadır. Ataerkil baskı karşısında kadınlar somut, bazen de edilgen direniş stratejileri geliştirirler. Aslında bu kavram, kadınların haklarını savunmak için içinde buldukları sistemin mantığının bir ürünüdür. Bütün egemenlik sistemlerinde olduğu gibi erkek egemenlik sistemlerinin de hem koruyucu, hem baskıcı öğeleri vardır ve her sistem içinde kadınların da kendi güç ve özerklik kaynakları mevcuttur. Dolayısıyla onları eziyormuş gibi görünen sistemlere kadınlar da erkekler kadar bağlı olabilir. Bu durumda dayatılan ataerkil kurallara karşı çıkıp onları yeniden üretip dönüştürebilirler.¹¹ Kadın

4 Feyza Kurnaz Şahin (2019). "Mağdur ve Sembol: I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Kadına Yönelik Propaganda", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 44, s. 217-243.

5 Ahmet Metehan Şahin (2019). "Millî Mücadele'den Millî Kimlik İnşasına: Ateşten Gömlek". Türkiyat Mecmuası 29, December: 151-168.

6 Hülya Argunşah (2016). Kadın ve Edebiyat/Kendini Yazmak, s.175.

7 Berrin Bayburt & Doğan Duman (2020). "Millî Mücadele Döneminin Değerler Eğitimi Açısından Analizi", Belgi Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/1, s.1705.

8 Harun Aydın (2015). "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de kadın." Current Research in Social Sciences 1.3, s. 67.

9 Zeynep Banu Dalaman (2021). "Osmanlı Toplumunu Son Döneminde Kadın Dergileri ve Feminist Uyanış Feminist Awakening Through", in Küreselleşen Dünyada Kadın ve Siyaset II (pp. 11-22). Transnational Press London, s.21.

10 Zeynep Banu Dalaman (2020). Kadın Hareketinde Feminist Alternatif Medyanın Rolü: Türkiye ve Tunus Örnekleri. 2020. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 312.

11 Deniz Kandiyoti (1997). "Giriş, "Bir Alanın Öyküsü: Kadın Araştırmalarının Gelişimi", Cariyeler, bacılar, yurttaş-

Türkiye’de Ulus Devlet İnşa Sürecinde (1923- 1950) Kadın Asker ve Asker Annesi Tartışmaları

ve askerlik ilişkisinde, “asker de olabilen kadın” vurgusu, feminist bir hak savunuculuk dayanağı olarak vurgulanmıştır, ama beraberinde değişen toplum ve ekonominin ihtiyaçlarına karşılık vermeye çalışan paradigma dönüşümüne yönelik bir çaba da söz konusudur. Birinci Dünya Savaşı’nın neden olduğu tahribat sonrasında üretimin yeniden ivme kazanmaya başladığı bir anda İkinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesi, erkeklerin silahlaltına alınması ile sonuçlanmıştır. İşte bu aşamada, “kentli işsiz kadınlar”, eksik işgücünü tamamlayacak seçenek olarak kabul edilmiştir. Bu yönelim bir taraftan üretimde ihtiyaç duyulan işgücünü sağlamakta diğer taraftan savaş psikolojisinin kadınlar üzerinde yarattığı korku ve yalnızlık duygusunu önlemektedir. İngiltere, Avustralya ve ABD, her iki amacı da gözeterek, “Women’s Land Army” kampanyalarını düzenlemişler kadınların askerî üniformalı, şık görsellerinin kullanıldığı afişler hazırlamışlardır.¹²

Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşan yenedünya düzeninin doğurduğu ulus-devletlerin politikalarının şekillenmesinde kadınlara ilişkin sorunların çözümü de önemli bir rol oynamıştır.¹³ Türk modernleşmesinde de kadınların siyasal etkinlikleri paradoksal olarak siyaset alanının meşru aktörleri olma sürecinden dışlanmaları için bir araç rolü oynamışlardır. Yeşim Arat’ın “Ataerkil Paradoks”¹⁴ isimli çalışmasında ortaya koyduğu gibi yeni rejim altında kadınların yalnızca tek parti rejiminin izin verdiği kadar siyasal aktörler haline gelmeleri mümkün olmuştur. Kadınların askere alınması mevzusu ise tüm bu tartışmalar içinde milli mücadeleye vurgu yapılarak kadınların siyasi haklarını alırken hem erkekler, hem kadınlar tarafından devamlı gündeme getirilmiştir. Nira Yval-Davis’e göre kadınların millet içinde kadınların durumu muğlak bir durumdadır. Genelde, “topluluğun birliğini, şerefini, savaşa gitmek gibi belli milli ve etnik projelerin varoluş nedenlerini simgelerler”.¹⁵ Jayawardana¹⁶ sömürge ya da Batı’ya ekonomik olarak bağlı ülkelerde kadınların yönlendirildikleri feminist hareketlerin anti-empyalist ve milliyetçi mücadeleler, laikliği hedefleyen yeni toplumsal reformların düzenlenmesi ve orta sınıfın doğuşuyla bağlantılı olduğunu göstermiştir.¹⁷ Chatterjee’nin bu yüzyılın başındaki ulusal bağımsızlık mücadelelerinde milliyetçiliğin, “kadın sorunu” adı altında toplumsal bir söylem alanı açtığını ve kadın hakları söyleminin milliyetçiliğin sağladığı alanda mümkün olduğu savı, bu dönemde kadın haklarından bahsederken kadınların milli mücadelede gönüllü asker olmalarına referansla yeni kurulan cumhuriyet idaresinde de asker olma tartışmalarını açıklar niteliktedir.¹⁸ Bu tartışmalar Kandiyoti’nin bahsettiği şekilde kadınlara alan açarken Arat’ın bahsettiği paradoksu da beraberinde getirmektedir.

---

lar. Metis Kadın Araştırmaları Yayınları, İstanbul, s. 7-10.

12 Samet Kavoğlu, (2018). “II. Dünya Savaşı’nda Kadınlara Yönelik Hazırlanan Afişlerin Göstergibilimsel Çözümlemesi: “Women’s Land Army” Örneği”, Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi, Sayı/Issue: 29, ss. 111-124.

13 Deniz Kandiyoti (1991). “Introduction”. In Deniz Kandiyoti, (ed.) Women, Islam and the State, London, Macmillan, s. 1-21; Partha Chatterjee (1990). “The Nationalist Resolution of the Women’s Question”, in (Eds.) K. Sangari, Vaid. Recasting Women: Essays in Indian Colonial History, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey.

14 Yeşim Arat (1989). The patriarchal paradox: Women politicians in Turkey. Fairleigh Dickinson Univ Press.

15 Nira Yuval Davis (2010).I. “Cinsiyet ve millet.” İletişim, İstanbul , ss.93-97.

16 Kumari Jayawardana (1988). “So Comrade, What Happened to the Democratic Struggle?’: Thoughts on Feminism and the Left in South Asia.” Economic and Political Weekly , ss. 2131-2132.

17 Aktaran Yaprak Zihnioğlu (1998). Nezihe Muhiddin: Bir Osmanlı Türk Kadın Hakları Savunucusu . Boğaziçi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, s.7.

18 Partha Chatterjee (1990). “The Nationalist Resolution of the Women’s Question”, in (Eds.) K. Sangari, Vaid. Recasting Women: Essays in Indian Colonial History, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey.

B- Kadınlar Zorunlu Askerlik Yapmalı mı?

1. Milli Mücadele Yıllarında Kadınlar: Mili Kongre, Kadın İşçi Taburu Çağrısı

Kadınların orduya katılmalarında, batıda gelişen birinci dalga feminizmin etkisiyle özellikle II. Meşrutiyet’le öncesinde gelişen Osmanlı kadın hareketinin etkisi büyüktür. Bu etkiyi Kurtuluş Savaşı’nda cephede ve cephe gerisinde çalışan kadınların durumlarından biliyoruz. 1930’lara kadar süren 1. dalga kadın hareketi, daha çok orta sınıf, iyi eğitimli, kentli kadınlar çevresinde ilerlemiştir. Bu dönemde, kapitalizmin gelişmesiyle birlikte, kadınlara yönelik eğitim ve iş imkânı, eğitimi ve geleneksel kadın rolüne uygun işlerdeki kadın sayısı artmıştır.¹⁹ Bu dönemde kadınların kamusal alanda rahatlıkla çalışabildikleri meslekler olarak hemşirelik ve öğretmenlik ön plana çıkmıştır. Böylece toplumsal yaşamdaki etkinliklerinin artmasına paralel olarak kadınların toplumdaki sesleri duyulmaya başlamış, kadınlar aile ve toplumdaki konumlarını sorgula imkânı bulmuştur. Kadın dernekleri etrafında toplanmaları ve çıkardıkları kadın yayınlarıyla örgütlülükleri artmış, kamusal alanda erkeklerle eşit haklara ve çalışma olanaklarına erişmek için mücadele vermişlerdir. Bu akımın savunucuları, daha fazla eğitim, sosyal hayata daha fazla katılım ve kadının aile içindeki konumunun iyileştirilmesi gibi taleplerde bulunmuşlardır. Birçok kadını etkileyen ve desteklerini alan bu etkinlik ve talepler geniş bir çerçevede yankı bulmuştur. Birinci dalga kadın hareketinin erkeklerle eşit haklara sahip olma istekleri ile 1. Dünya Savaşı’nın aynı döneme denk gelmesi aslında kadınlara ataerkil pazarlık alanında yer açmıştır. Savaşta erkeklerle aynı kapasite ve yeteneğe sahip olduğunu göstermek isteyen kadınlar, Birinci Dünya Savaşı’nda ağır kayıplar yaşayan orduların, başta geri hizmet sınıflarında olmak üzere personel ihtiyacını temin noktasında savaş meydanlarında yerlerini almışlardır.²⁰

Birinci Dünya Savaşı’nın bir uzantısı olarak Anadolu’da devam eden Milli Mücadeleye Türk kadınlarının katkısı da bu şekilde olmuştur. Kadınlar Meşrutiyet yıllarında örgütlenmeye başlamışlar ve Milli Mücadele esnasında ve sonrasında etkin olarak çalışmışlardır. “Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti”, “Teali-i Nisvan Cemiyeti”, “Osmanlı Cemiyeti Hayriye-i Nisaiyye”, “Müdafaa-i Hukuki Nisvan Cemiyeti”, Osmanlı feministlerinin kadın hukukunu savunmaya yönelik girişimler arasında sayılabilir. Hilal-i Ahmer Kadınlar Şubesi, gerek Balkan savaşlarında gerekse 1. Dünya Savaşı’nda cephe gerisinde büyük faydalar göstermiştir. Bunlardan bir tanesi olan “Asker Ailelerine Muavenet Cemiyeti” seferberlik nedeniyle geride yoksul kalan ailelere yardım etme amacını taşımaktaydı.²¹

Bu dönemde Osmanlı kadının kaderi yeniden çizilmiştir. Seferberlik nedeniyle askere giden erkekleri yerine savaş ortamı o güne kadar erkeklerin alanı olan iş sahalarını kadınlara açmıştır.²² Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa’nın girişimiyle 1916

19 Çiğdem Akgül (2010). Cinsiyet ve Militarizm. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

20 Akgül, a.g.e., ss. 135-136.

21 Zafer Toprak (1988). “Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Milli Aile”, Tarih ve Toplum 9.51 s.162. Hilal-i Ahmer ve buna bağlı kadın şubelerinin Trablusgarp, Balkan Savaşları ile Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’deki faaliyetlerine ilişkin olarak bkz. Padişahın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yılığ, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, Ramazan Tuğ, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara, 2013. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928, Haz. Murat Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara, 2013. Kenan Özkan, İmparatorluktan Ulus-Devlete Geçişte Göçlerin Rolü (1918-1923), (Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2020, s. 569-575.

22 Zafer Toprak (2017). Türkiye’de Yeni Hayat: İnkılap ve Travma 1908-1928. Doğan Egmont Yayıncılık, s.52.

Türkiye’de Ulus Devlet İnşa Sürecinde (1923- 1950) Kadın Asker ve Asker Annesi Tartışmaları

yılında “Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslamiyesi” kurulmuş ve bu cemiyet aracılığıyla resmi olarak ilk defa kadınlar gönüllü olarak askere alınmıştır.²³ İstanbul’da Birinci Ordu tarafından oluşturulan Birinci Kadın İşçi Taburu’na kadınlar işçi olarak geri hizmette çalışmışlardır. Erkeklerin cephede olması ve belki de şehit düşmeleri sonucunda ailenin reisi konumuna gelen kadınlar bu şekilde hem vatana hizmet etmekte hem de bu istihdam imkanıyla ailelerini geçindirebilme fırsatı bulmuştur. Vakit Gazetesi’nde şu şekilde yer almaktadır:

“Kadınlarımız ... nihayet şimdi askerlik hayatına dahil olmak üzere bulunuyorlar. Taburun oluşturulmasında esas amaç kadınların bu suretle bizzat geçimlerini sağlamayı da deneyim etmeleridir. 1918’in Şubat ayında gazetelerde yer alan çağrıya göre orduya işçi olarak istihdam edilecek kadınların, 18-30 yaş arası Osmanlı uyruğu ve “güçlü kuvvetli” olması gerekir. Ehl-i namus ve iffetten olduğu mahalli mercilerce belgelenmeli ve “kucakta taşınır çocuğu” bulunmamalıdır.”²⁴

Kadınlar taburda askerlik taliminden muaftılar ancak, “adab-ı muaşeret”, amirlerin önünde “idare-i kelim ve tavır ve hareket” hususlarında düzenlenecek bir program dairesinde kışlalarda talim ve terbiye görmüşlerdir.²⁵ Hatta gazetelerde 1. Kadın İşçi Taburu’nda çalışan kadınların rütbeleri ve üniformaları da tartışılmaktadır:

“İşçi kadınlar içinde onbaşı, çavuş ve başçavuş rütbesini haiz oJanlar yakalarına kırmızı çuhasız ve sırma şeritsiz sarı yıldız takarlar. Onbaşılardan bir, çavuşların iki, başçavuşların üç yıldızı vardır. Nefer düzeyindeki işçi asker kadınların yakalarında işareti yoktur.”²⁶

Modern öncesi dönemde askerlik erkeklerle özdeşleştirilen bir meslek olmakla birlikte savaşta bu durum ortadan kalkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunun dağılıp döneminde ve milli mücadele döneminde kadınların vatan savunmasında oynadıkları roller dikkate alındığında millet açısından ordunun önemi ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde genel anlamda Osmanlı kamuoyu Balkan devletlerine karşı mücadele eden orduyu destekleyebilmek için mitingler düzenlemişler, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için yardım toplamışlar, gönüllü olarak orduya katılmışlardır.²⁷ Türk Silahlı Kuvvetleri Osmanlı İmparatorluğunun dağılıpından Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş aşamasına kadar devletin ve toplumun sürekliliğinde belirleyici bir rol oynamıştır. Ordu, sosyo-kültürel yapının bütün alanlarında düşünsel ve örgütleniş biçimi noktasında ve standart eylemler örüntüsünün oluşması sürecinde etkin olarak yer almıştır.²⁸ Atatürk kadın ve erkek arasında fiziksel güç bakımından bir farklılık olmadığını ve kadınların da askerlik yapabileceklerini savunmuştur. Atatürk’ün bu konudaki bakışı, Cumhuriyet döneminde toplumsal cinsiyet düzeninin temel biçimlendiricisi olarak milliyetçi söylemin içerdiği “ulus-asker anlayışı”nın

23 Toprak (1988). a.g.e., s.163.

24 Vakit, 8 Şubat 1918, s. 2.

25 Toprak (20179. a.g.e., s. 54.

26 Vakit, 11 Şubat 1918, s. 1.

27 Erol Köroğlu (2004). Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Propagandanan Millî Kimlik İnşasına, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, ss. 35-37.

28 İkbâl Vurucu (2011). “Türk Silahlı Kuvvetlerinde Kadın Olmak”, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, (Erişim Tarihi: 18.9.2021: <https://21yyte.org/tr/merkezler/islevsel-arastirma-merkezleri/politik-sosyal-kulturel-arastirmalar-merkezi/turk-silahlı-kuvvetlerinde-kadin-olmak>)

bir göstergesidir.²⁹ Atatürk'ün manevi kızı Sabiha Gökçen örneği, hem sembolik olarak kadınlarda asker-ulusun parçası olduklarının hem de orduya bizzat katılmak anlamında kadınların da asker olabileceklerinin göstergesi olarak asker-ulus özdeşleştirmesinin önemli bir parçası haline gelmiştir.³⁰

2. 1923-1927 Kadınlar Vardır: Eşit Vatandaşlık Tartışmalarında Seçme Seçilme Hakkının yanında Kadınların Askere Gitmesi

1923'te Mustafa Kemal önderliğinde kurulan genç Cumhuriyet, gerilemesinin temel nedeni olarak görülen Osmanlı İmparatorluğu'nun köhnemiş geleneklerini yıkmaya çalışırken, kadınlar Türkiye Cumhuriyeti'nin Batılılaşma ve modernleşme özleminin simgesi haline gelmiştir. Bu dönem yayınlanan kadın dergileri ve gazetelerinde "asri kadın" tanımlanmış, her ne kadar tanımı üzerinde ortak bir kanaat oluşmamışa da genel anlamda okuma yazma bilen, ayakları üzerinde duran, ahlaki değerlere bağlı, çocuk terbiyesini iyi bilen bir kadın tipi yaratılmaya çalışılmıştır.³¹ Buna bağlı olarak, kadınların toplumsal yaşamında önemli reformlarla Cumhuriyet bayrağı altında bir "devlet feminizmi" getirilmiştir.³² Devlet feminizmine giden yolda kadınların 1923- 1927 tarihleri arasında oldukça büyük mücadeleler verdikleri dönem, kadın tarih çalışmalarında ortaya konmaktadır. Kadınların hak arama alanında yoğun bir biçimde etkin olduğu 1923-1927 arası dönem Türkiye'nin tek-parti yönetiminin inşa edildiği bir döneme rastlar. Bu yönetimin doğasına uygun olarak yeni Cumhuriyet iktidarı siyaset alanında uygulamak istediği programı otoriter yöntemlerle topluma kabul ettirmiştir.³³ Bu otoriter yöntemleri devrimlerin doğasında olduğunu düşünenler vardır. Diğer yandan, Atatürk'ün karar verirken bilenlere danışan, muhalifleri ve halkı iknaya çalışan sivil zihniyetli bir siyasetçi görüşü de vardır.³⁴

Kadın mücadelesinin ilk ve en somut kazanımı 1912 tarihli İsviçre Medeni Kanununu örnek alan 1926 tarihli Türk Medeni Kanunu ile çok eşliliğe son verilmesi, kadınlara medeni nikâh ve boşanma hakkı ile eşit mülkiyet hakları tanınması olmuştur. Kadınların hukuki haklarına ek olarak, cumhuriyet kadın modeli olarak imajları da gelişmiştir. Geleceğin Türkiye'sinin modern ve eğitilmiş kadını olmasının yanı sıra "Türk ulusunun anası" imajını da korumuştur. Ancak, bu ilerlemelere rağmen, reformları kontrol altına alan ve tabandaki feminist hareketi marjinalleştiren devlet olmuştur. Bu duruma Türkiye'deki resmi tarih yazınından örnek verilebilir. Resmi tarihte kadın haklarının Atatürk liderliğindeki cumhuriyetin kurucu kadrolarının "ilerici vizyonu" tarafından verildiğinden bahsedilmekte, ancak kadınların mücadelesi ve talepleri yer almamaktadır. Yakın zamandaki feminist tarih yazımı, Türk kadınların oy hakkını savunanların Cumhuriyet'in ilk günlerinden ve

29 Ayşe Gül Altınay (2016). "Dünyanın İlk Kadın Savaş Pilotu Sabiha Gökçen." içinde Ayşe Gül Altınay (Der.) Vatan Millet Kadınlar (2016), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 279.

30 Hurişül Eken (2010). Rol etkileşimi bağlamında kadın subaylar. Palet Yayınları, s. 82.

31 Feyza Kurnaz Şahin (2014). "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yayınlanan Dergilerde "Asri" ve "Ananevi" Kadın İmgesi". Uluslararası Medeniyet ve Kadın Kongresi, Halide Edip Adıvar'ın Ölümünün 50. Yıldönümü Anısına, 1, s. 100.

32 Şirin Tekeli (1986). "Emergence of the feminist movement in Turkey." The new women's movement, s. 180.

33 Tunçay, Mete (1999). Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, s. 405.

34 Bu tartışmanın detayı için bakınız: Cengiz Akseki (2012). "Atatürk Devrimlerinde Yöntem I: Ortam ve Lider." Belgi Dergisi 3: 265-293.

Türkiye’de Ulus Devlet İnşa Sürecinde (1923- 1950) Kadın Asker ve Asker Annesi Tartışmaları

hatta daha öncesinden, İmparatorluğun son günlerinden kalma çalışmalarını ifşa ederek bu hipotezi çürütmektedir.³⁵

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet’in kuruluş döneminde etkin olan Osmanlı son döneminde yetişmiş münevver kadınlar Nezihe Muhiddin önderliğinde devrin siyasal şartlarına uygun olarak “Osmanlı Türk Kadını” kimliğini “Türk kadını” kimliğine dönüştürmek istemiştir. Bu durum imparatorluk mirası “tebaa” anlayışından ulus devletin hedeflediği “vatandaş” kimliğinin yaratılması politikasına da uygun düşmektedir. Nezihe Muhiddin’in hayalindeki Türk kadını kavramı geniş kadın kitlelerini ve orta sınıfı içine almaktadır.³⁶ Nezihe Muhiddin’in daha geniş kadın kitlelerine yönelişi; İttihatçıların Balkan Savaşı sonrası “Anadolu” insanına yönelmelerinden esinlenerek “Anadolu kadının” ilgi alanı içine girmesi, aslında Osmanlı kadınlarının düşünüp de gerçekleştiremedikleri “idealin” yaşama geçirilmesi çabasıdır. Nezihe Muhiddin ve milli mücadelede bizzat bulunmuş kadınlar için yeni kurulacak cumhuriyette yeni yaratılacak Türk kadınının oluşturulmasında onlara çok iş düşmektedir. Bu dönem münevver kadınları büyük bir inanç ve çaba ile kadınların erkeklerle aynı haklara sahip birer vatandaş olduklarını duyurma hevesine kapılmıştır. Dönemin milliyetçi söylemine ve ulus yaratma sürecine kadınları da dahil ederek katkı sunmaya çalışmışlardır. Nitekim Cumhuriyet’in ilanından hemen önce, 16 Haziran 1923’te, “Kadınları Halk Fırkası”nın kuruluşu teşebbüsü bu inanç ve azmin sembolü olmuştur:

“Memleketimizin daha mesut yaşaması, büyük inkılâbımızın (1923) kuvvetle yürümesinde kadının yükselmesi en mühim şartlardan biridir.”³⁷

Aynı eserde, aslında Türk inkılabını kadın bakış açısıyla katkı sunmak istediklerini söylemektedir.³⁸ Nezihe Muhiddin, Mayıs ayındaki Kadınlar Halk Fırkası (KHF)’ni kurma girişimiyle ilgili olarak “Vakit” gazetesine verdiği demeçte kadınların siyasal haklara sahip olmasının artık gerçek bir ihtiyaç halini aldığını söyler. KHF Nezihe Muhiddin’e göre kadınların siyasî ve içtimaî haklarını kazanmak, Cumhuriyet rejimi altında Meclis kürsüsünden bu hakları savunmak ve kadınlığın statüsünü yükseltmek için çalışacaktır. Bu anlamda Kadınlar Halk Fırkası kadın politikaları yürüten siyasi bir cemiyettir.³⁹

Nezihe Muhiddin’in tek parti rejiminin henüz şekillenmemiş kadın misyonuna karşı güçlü duruşu ve her türlü hakkı hak ettiğini belirtmesi, “onlar kabul etmese de biz alırız” sertliğindedir. 04 Haziran 1923 tarihli Vakit gazetesinde çıkan “Türk Kadının Hakkı” yazısı çok önemlidir. Burada kadınların milli mücadelede eşit şekilde destek verdiklerinin altını çizmektedir:

35 Bu görüşle ilgili bakınız Serpil Sancar (2012). Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar, İstanbul; Aslı Davaz (2014). Eşitsiz kız kardeşlik: uluslararası ve Ortadoğu kadın hareketleri, 1935 Kongresi ve Türk Kadın Birliği. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, ss. XXI-XXIV; Zeynep Banu Dalaman (2020). Kadın Hareketinde Feminist Alternatif Medyanın Rolü: Türkiye ve Tunus Örnekleri. 2020. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ss.116-118.

36 Yaprak Zihnioğlu (1998). Nezihe Muhiddin: Bir Osmanlı Türk Kadın Hakları Savunucusu . Boğaziçi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, s.48.

37 Nezihe Muhiddin (1931). Türk Kadını. İstanbul Numune Matbaası, s. 11.

38 Muhiddin, a.g.e., s.2.

39 Vakit, 03 Haziran 1923

“Milli Mücadele dönemindeki Anadolu kadınlarının direnişe katılmaları da siyasal hakların kazanılmasında belirleyici olmalıdır. Anadolu’nun asil kadını ele kazma kürek olarak çocuklarının nafakasını temin etti, onunla da kalmadı aziz toprağını tehlikede görür görmez tüfeğini omuzlayıp vatanın savunulmasına bizzat katılarak kadınlar bu vatanın sadık ve hakiki evlatları olduğunu ispat etmişler, sosyal hayatımızın her bir uzvunda bariz ve fiili bir rol oynamışlar ve hakk-ı siyasiyemizden istifade etmeğe hak kazanmışlardır.”⁴⁰

16 Haziran 1923 tarihli Vakit gazetesinin birinci sayfasında geniş bir haber yer alır: “Şehrimizdeki Kadın Hareketi ilerliyor: Kadınlar Halk Fırkası Bugün Resmen Teşekkül Edecektir”. Aynı haberde Kadınlar Halk Fırkası’nın program ve nizamnamesi de yayınlanır. Tüm kadın haklarını kapsayan dokuz maddelik bir tüzükten oluşmaktadır. Tüzüğün 7. Maddesi “Harb vukuunda ale’l-umum kadınların hizmette muavenet etmeleri hususu nazar-ı itibara alınarak icab eden tedabire tevassul olunacaktır.”⁴¹ Yani savaş ve seferberlik durumunda kadınların askere olacaklarını tahahhüt eden bir maddedir.

Henüz siyasi haklarını kazanmamış olan kadınların bir parti kurmasına izin verilemeyeceği öne sürülerek KHF’nin kuruluşu önlenmiştir. Daha sonra yazdığı kitabında bu durumu şu şekilde değerlendirmektedir:

“Tetkik ettik henüz siyasi haklarını almamış olan kadınların firka teşkiline kanunen müsaade edilemeyeceği cevabını aldık. Aramızda bazı hanımlar nizamnamenin çok taşkın olduğunu ileri sürdüler. Çünkü bu nizamnamede ‘Kadınlarımızın vazife-i askeriyelerini ifa edeceklerine’ dair bir madde bile mevcuttu.”⁴²

KHF’e itiraz eden kurucu irade partide yer alan maddelerin yumuşatılması koşuluyla kadınların Türk Kadınlar Birliği(TKB) adıyla bir dernek halinde örgütlenmelerine izin verdi. Kadının tüm haklarını özellikle kadınların siyasi haklarını savunan eşitlikçi bir parti tüzüğünden, kadınları belli alanlarda kısıtlayan, erkeklerin tamamlayıcı role koyan ve tabii ki siyasi haklardan bahsedilmeyen bir dernek tüzüğüne dönüştürülmüştür.

“Nizamnameyi mümkün olduğu kadar tadil ettik. Ve cemiyetin ismine de ‘Türk Kadın Birliği’ unvanını vererek tekrar vilayete takdim eyledik. ... Bu sefer bir hafta sonra vilayet mevcudiyetimizi tasdik ve nizamnameyi kabul etti.”⁴³

Dernek tüzüğünde KHF’nin tüzüğünde de olan “Kadınları fikri ve içtimai sahalarda yükselterek asri ve mütekâmil bir mekkiye eriştirmek” amacını korumuştur. Ama asıl değişiklik içeriğindedir. Birliğin bu gayeye ulaşmak için öne sürdüğü ilk hedefin genç kızları hakiki valide yetiştirmek olduğu maddesinin programa eklenmesidir. “Belediye intihabadına iştirak etmeleri”ni amaçlayan ikinci ve üçüncü madde tamamen kaldırılıp, yerine “Birliğin siyasetle alakası yoktur maddesi eklenmiştir.⁴⁴ İktisadiyatla ilgili kısa bir

40 Vakit, 04 Haziran 1923

41 Vakit, 16 Haziran 1923

42 Nezihe Muhiddin (1931). Türk Kadını. İstanbul Numune Matbaası, s. 101.

43 Muhiddin, a.g.e., s.110

44 Serpil Çakır (1994). Osmanlı kadın hareketi. Metis Yayınları, İstanbul, ss. 340-341.

Türkiye’de Ulus Devlet İnşa Sürecinde (1923- 1950) Kadın Asker ve Asker Annesi Tartışmaları

cümlenin dışında, içtimai haklar, iktisadiyat, askerlik, aile ve evliliğe ilişkin hedefler de tamamıyla kaldırılmıştır.

Nezihe Muhiddin ve yol arkadaşları “Türk Kadın Yolu” dergisini kurarak, burada savunuculuk çalışmalarına devam etmiştir. Bu dergi, kadınları birliğin hakkında bilgilendirmekte feminizm tartışmalarına öncülük etmekte ve farklı ülkelerden kadın hakları konusunda güncellemeler sağlamaktaydı. Ayrıca, TKB üyelerinden dünyanın dört bir yanındaki kadınların oy hakkını savunanlara yapılan yazışmaların çevirilerini yayınlamaktaydı. Gazete, kadınların siyasi haklarına ve sosyal ve ekonomik hayata aktif katılımlarını savunmaya ek olarak kızların yanı sıra erkek çocukların da eğitilmesi ihtiyacını vurgulamakta, ülkenin savunmasının hizmetinde kadınların orduya girme hakkını da ön plana çıkartmaktaydı.

Ancak, *tek parti* yönetiminin Şeyh Said isyanından sonra otoriter bir yapı almasıyla birlikte Türk Kadının rolü de gitgide “cumhuriyetin anası” pozisyonuna giriyordu. Kadınların ailenin yeniden üretiminde rol oynama sürecine, “milletin ilerlemesi” vurgusu ile birlikte, “taşıyıcılığı” misyonu atfedilir. Aile odaklı bir yapılanma içerisinde modern Türk kadını anneliğin kutsanması üzerinden kendini kurar. Aile bu anlamda dışil değerlerle kurulan, iktidar ilişkilerinin “ulus” anlayışının getirdiği “romantik” tahayyülle şekillendiği ve üretildiği yerdir.⁴⁵ Bu anlamda milliyetçilik söylemleri kadınların “iyi vatandaş” olarak “anne” olmalarından geçmektedir. Anneliğe milliyetçilik üzerinden yapılan vurgunun diğer ilintili olduğu nokta ise askerlik/militarizmle kurduğu ilişkidir.⁴⁶ “Ulus” ve “millet”in aileye içkin bir şekilde kurgulanışı, toplumun askerlik algısı ile ilişkilendirilerek, anneliğin ve oğulluğun da bir anlamda resmi propaganda haline getirilmesini içermektedir.⁴⁷ Türk Kadın Yolu da artık çizgisinde kadınların askere gitmesi çizgisinden asker anne çizgisine evrilmiştir. O dönem Kadın Yolu dergisi yazarlarından olup daha sonraları 1950-57 yıllarında Demokrat Parti’den milletvekili olan M. Şevki Yazman’ın 15 Şubat 1927 yılında yayınlanan “Kadınlık ve Askerlik” isimli yazısı bu çizginin değişimine en güzel örneklerdendir:

“Her şeyden evvel düşünmelidir ki her askerin iyilik veya kötülüğü bir kadın, ona ilk terbiyeyi veren anneye aittir. Tekmil bir ülkeyi, bir milleti kurtaran Gazi dahi merhum annesinin mezarında ağlarken, en büyük ilhamlarını o aziz kadından aldığı söylememiş miydi? İşte bu tek nokta dahi askerliğin, vatan müdafiliğinin her şeyden evvel bir kadın işi olduğunu ispata kâfidir.”⁴⁸

21 Haziran 1927 tarihinde kadınların askerlik yapması mevzuu meclise taşınır. TBMM 2. Dönem 5. Yasama yılı tutanaklarına göre “Askerlik Mükellefiyeti Kanunu” tartışılırken kanunun ilk maddesi olan “Türkiye Cumhuriyeti tabaası olan her erkek, işbu kanun mucibince askerlik yapmağa mecburdur.” oylamaya sunulurken Giresun Milletvekili Hakkı Tarık Bey söz alır ve “her erkek” olarak tanımlanan askerlik görevinin kadınlar için de olabileceğini ortaya atar:

45 Hande Gülen (2015). “Kemalist Modernleşmede Aile, Ulus, Kadın ve Kadın Yolu/Türk Kadın Yolu Dergileri.” MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 12, s. 157.

46 Sylvia Walby (2011). “Is the knowledge society gendered?” Gender, Work & Organization 18.1, ss.1-29.

47 Gülen, a.g.e., s.158..

48 M. Şevki Yazman, “Kadınlık ve Askerlik”, Kadın Yolu, 15 Şubat 1927

“Askerlik Mükellefiyeti Kanununun’ birinci maddesinin yalnız erkeklere ait olarak yazılmış olduğunu görüyorum. Memleket müdafaası bu kanun lâyhalsiyle erkeklere tahmil olunuyor. Esasen, tabii bir kanun ile de erkeklere tahmil edilmiş olduğunu görüyoruz ve kabul ediyoruz. Fakat zannediyorum ki, tabikat kanununun erkeklere verdiği bu vazife kadınlara da verilmiştir. Binaenaleyh, öğrenmek istiyorum. Tabiat Kanununun erkeklere verdiği ve zaman zaman ‘muhtelif vatanî hadiseler karşısında ifa edildiğini gördüğümüz bu vazife, yani kadınlara ait olan mükellefiyet noktası, Encümençe nazarı dikkate alınmış mıdır ve ne dereceye kadar nazarı dikkate alınmıştır?”⁴⁹

Bunun üzerine söz alan Kütahya Milletvekili Recep Peker düşüncelerini, “Türk kadınları kendi vatandaşları arasında, kendi vatanlarının erkekleriyle birlikte görülür. Analar, vatanın müdafaasını yerine getirecek olan Türk evlatlarını yetiştirerek, vatani vazifelerini yerine getirmişlerdir” şeklinde ifade eder.⁵⁰ Bu noktadan itibaren Kadınlar Birliği’nin siyasi haklarını aramalarına karşılık olarak “Mademki Türk vataniyle ve mukadderatı ile fiilen meşgul olmak arzusundasınız, o halde bu meşguliyeti fiiliyenin diğer şerefli bir cephesi vardır ki sizi oraya davet ederim,” diyerek Kadınlar Birliği’ndeki kadınları askerlik yapmaya çağırır.⁵¹ Ardından sözü Yunus Nadi alır ve kadınların siyasi haklarını aradıklarını ve bu taleplerinin askerlik de yapmaları gerektiği anlamına gelmeyeceğini söyler. Bu tartışma ertesi gün gazetelerde yer bulur. Nezihe Muhiddin meclisteki tartışmalara Milliyet’ten verdiği bir demeçle cevap verir:

“Rüşünü ispat etmiş her vatandaş bu haklara esas itibariyle kesb-i liyakat etmiş demektir. Çok garip olarak biz, siyasi hak bahşına Türk hanımlarının mebusluk hakkındaki tasavvurlarının Büyük Millet Meclisi’nde de mevzu bahis ettirmiş olan Giresun Milletvekili Hakkı Tarık Bey temas eder etmez; karşımıza bir askerlik meselesini çıkardılar. Bununla güya bizi yıldıracaklar.”⁵²

Tartışmanın bir ucundan da askerlik konusuna değinmeden Falih Rıfkı Atay’da katılır. Cumhuriyet gazetesine yazdığı “Türk Kadını” makalesinde İstanbul gazetelerini o günlerde “işgal eden” kadınlığa ilişkin yazıların “müspet ve faydalı” etkinlikler yapmış kadınları ilgilendirmediğini ve “bu davada ciddiyet görmediği”ni belirtiyordu. Atay, Türk inkılapçılarınin kadınlıkta çok büyük inkılaplar yaptığını, ancak bunların tüm kadınlara yayılmamasının da büyük sorun olduğunu yazmıştır.⁵³ “Türkiye’de hükümete karşı bir kadın meselesi yoktur” diye biten yazıda Falih Rıfkı’nın bu görüşleri Kemalist kadınlar tarafından kabul edilmiş ve savunulmuştur.⁵⁴

49 TBMM Zabıt Ceridesi, c. 33, 21.6.1927, s. 384.

50 Yaprak Zihniolu (1998). Nezihe Muhiddin: Bir Osmanlı Türk Kadın Hakları Savunucusu . Boğaziçi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, s. 155.

51 TBMM Zabıt Ceridesi, c. 33, 21.6.1927, s. 385.

52 Milliyet, 23 Haziran 1927

53 Cumhuriyet, 20 Haziran 1927

54 Zihniolu, a.g.e., s. 157.

3. 1927 - 1935 Kadın Haklarının Tek Parti Rejimi ideallerine göre şekillenmesi: İdeal Anne Askere Gitmez, İdeal Asker Yetiştirir

1927’de yapılan tartışmalar kadınların siyasi haklarına kavuşması yolunda önemli adımlar atılmasını neden olmuştur. KB’ni kurarak kadınların çalışmalarına öncülük eden Nezihe Muhiddin çeşitli yollarla dernekten uzaklaştırılması tartışmalara yol açsa da KB farklı kadrolarla yoluna devam etmiştir. Aslında Nezihe Muhiddin’in oyun dışı bırakılması kadınların seçme ve seçilme hakkını kendi mücadeleleri ile aldıkları değil, dönemin iktidar erklerinin kadına seçme ve seçilme hakkını kendilerinin vermiş olmasını istemelerinin bir ürünüdür. Kadınların askerlik mevzusu artık konuşulmuyor, ideal Türk kadınının seçme seçilme hakkı olan seçkin anneler rolü konusunda dönemin kadın hareketi ile iktidar arasında bir anlaşma yapılmış gibiydi. 1932’li yılların sonunda sinemalarda gösterilen *LiebesKommando* (Resim 1) opera filmi⁵⁵ aslında “Aşk Komutu” anlamına gelse de, İspanya’da “Aşk Teğmeni”(Resim 2), Türkiye’de “Kadın Asker Olursa” (Resim 3) adıyla sinemalarda gösterilmiş ve büyük ilgi görmüştür.⁵⁶ Opera tarzındaki bu film, Avusturya Macaristan imparatorluğu döneminde yaşayan bir kızın askeri akademide öğrenci olan erkek kardeşinin yerine geçmesi ve üç yıl erkek kılığında askerlik yapmasını anlatmaktadır. Bu filmle birlikte kadınların orduya girmelerinin ne kadar zor olduğu, girseler bile erkeklerle aynı ortamda olmalarının yaratacağı tehditler vurgulanmıştır.

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Tüm bu olaylarla kadınların kamusal alandaki yeri netleşmiş oldu ve 5 Aralık 1934’te TBMM, kadınlara tüm ulusal seçimlerde oy kullanma hakkı vermiştir. Hemen ardından Türk Kadınlar Birliği, İstanbul Beyazıt Meydanı’nda kutlama çağrısı yapmıştır. Kadınlar meydana kutlama yaparken, gazeteler “en büyük hakkı” elde ettiklerini duyurmuştur.⁵⁷ Kadınlar ilk kez 8 Şubat 1935’te oy kullanmışlar ve bu da TBMM’nin 18 kadın üyesinin veya seçilenlerin %4,6’sının seçilmesine yol açmıştır. Başvekil ve Malatya Milletvekili İsmet İnönü TBMM’de yaptığı toplantıda konuşmasında kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi konusunda şu beyanı vermiştir:

55 IMDb, (1931). Liebeskommando Film afişleri, (Erişim Tarihi: 30.9.2021: https://m.imdb.com/title/tt0022072/?ref_=m_ttmi_tt)

56 Akşam, 30 Aralık 1932, s.4.

57 Cumhuriyet, 6 Aralık 1934

“Türk Kadını esasen böyle bir hakkı almıştı. Cepheye omuz omuza, tarlada çalışan kadınların memleket işlerine karışması hakkıdır.”⁵⁸

Aynı tarihli gazetede dönemin mebusların siyasi hakları kadınların yurt müdafaasında da yer almaları tartışılmaktadır. Zaten Kurtuluş Savaşı’nda böyle bir görev almışlardı, kadın alayları kurularak özellikle sıhhiye gibi cephe gerisi görevleri almaları da konuşulmaktaydı. Bir başka haberde Kazım Orbay’ın eşi ve Afet İnan’ın TBMM’de İsmet İnönü’ye teşekkür ziyaretlerinde 05 Aralık’ın her sene “kadınlık bayramı” olarak kutlanmasına karar verildiği duyurulmaktadır.⁵⁹

Birçok ilde kutlama yapılırken (Adana, Siirt, Edirne, Antalya, Kilis, Zonguldak, Maraş, Ordu, Samsun, Kars ve Denizli) kadınlara gündeme ilgili sorular soruluyor ilki seçme ve seçilme hakkı, diğeri ise kadınların askerlik yapmaları ile ilgili.⁶⁰ Kadınlar demeçlerinde hepsi kadınların seçme ve seçilme hakkını almaları ile ilgili memnuniyetlerini dile getirirken, kadınların zorunlu askerliği konusunun gündeme gelmesi konusunda fikir ayrılığında oldukları görülmektedir. Şair İffet Halim Oruza erkekleri eleştirmektedir:

“Bazı erkek mebuslar kadınlar meclise girerse daha şefkatli yasalar çıkar diyorlar. Ben bir erkek, kadın ayrılığı düşünmüyorum. Kadın mebus da erkek gibi çalışacak ve memlekete yararlı olacaktır. Askerlik de aynı şekilde. Önce kadınlar gönüllü olmalı ama gençlerden askeri terbiye ile yetiştirileceklerden mecburi askerlik ortaya çıkmalıdır. Ben hatta Türk kadınının asker enerjisini gösteren ‘Burla’ adında bir piyes yazdım.”⁶¹

Kadın Birliği katibi Aliye Esat da Oruza ile aynı fikirdeyken genç kadın hatiplerden Saadet Refet ve Safiye Hüseyini kadınların askerlikte önce daha önemli işleri olduğunu vurgulamaktadır.⁶² Mektep Muallimi Hasene İlğaz ise kadınların askerlik yapmasını hararetle savunmaktadır:

“Türk kadını mebus olduğu gibi asker de olur. Cepheye bir çalışır.... Kadın her sahada erkekle beraberdir... Ayrılık yoktur.”⁶³

Türk kadınının seçme ve seçilme hakkını alması dünyada büyük yankı uyandırmıştır. Bunun üzerine 1904’te kurulan Uluslararası Kadına Oy Hakkı İttifakı (IWSA) on ikinci kongresini İstanbul’da yaklaşık otuz ülkeden kadın delegasyonların katılımıyla 18-24 Nisan 1935’te Yıldız Sarayı’nda düzenlemiştir. İttifak başkanı Corbett Ashby, “Türk kadınının ilerlemesini ve ülkenin lideri Atatürk’ü selamlayarak kadınlar için özgürlük ve insanlık için barış” çağrısında bulunmuştur.⁶⁴

Bu barış çağrısı, yakında Avrupa’da yükselen faşizm ve savaşın karşısına çıkmıştır. Sesin Türkiye’de çıkması siyasi ortamı giderek germiştir. 1935’te kadınların oy hakkını savunan kongrenin hemen ardından Türk Kadınlar Birliği kapanmasına karar verilmiştir. Nedenleri hiçbir zaman bilinmemekle birlikte, bazı hipotezler ortaya atılmıştır. Heyetlerin

58 Akşam, 04 Aralık 1934

59 Akşam, 09 Aralık 1934

60 Akşam, 09 Aralık 1934, s. 7

61 Akşam, 09 Aralık 1934, s. 7

62 Akşam, 09 Aralık 1934, s. 7

63 Akşam, 10 Aralık 1934, s. 2

64 Cumhuriyet, 19 Nisan 1935

eşit olmayan bileşimi eleştirilmiş ve barış çağrısı yapan Kongre’ye ABD, İngiltere ve Fransa temsilcilerinin egemen olması ve Almanya, İtalya ve SSCB’nin temsil edilmemesi nedeniyle IWSA yetkilileri ve Türkiye’de ev sahipliği yapan TKB Müttelik propagandası yapmakla suçlanmıştır.⁶⁵ Öte yandan TKB Başkanı Latife Bekir, Türkiye’de kadınlara tüm hakları verildiği için derneğin hedeflerine ulaştığını ve delegelerin oy birliğiyle feshedildiği açıklamasını yapmıştır.⁶⁶ Kadınların oy hakkını savunan özerk bir hareket artık gerekli görülmemekte ve bundan böyle kadınların kendilerine “tüm hakları” “veren” Cumhuriyetin yerleşik kurumlarında çalışmaları beklenmektedir.

4. II. Dünya Savaşı Öncesi Orduda Tek Kadın Asker: Sabiha Gökçen

Kadınların yaptığı tüm atılımlar ve kadın haklarının alınması yönündeki adımlar tek Parti rejiminin belirlediği sınırlar içinde kalmıştır. Kadınların askere alınması mevzusu da sembolik nitelikte kalmıştır. Atatürk’ün manevi kızı Sabiha Gökçen’in anılarında da yazdığı gibi bir kadın asker olarak pilotluk yapmış ve Dersim’deki harekate bizzat savaş pilotu olarak katılmıştır. Sabiha Gökçen, cephenin gerisindeki yardımcı hizmetlerle sınırlı kalmayan, aktif olarak savaşan bir kadın olarak geçmiş deneyimlerin ötesinde bir anlam taşımaktadır. Birçok kez tartışılmasına rağmen kadınların askere gitmesi ile yasa çıkmamıştır. Sabiha Gökçen kadınların askere alınması konusundaki düşüncelerini Atatürk’e açıklamıştır. Atatürk konuyu dönemin Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak ile konuşmasını söylemiştir. Bunun üzerine Gökçen, kadınların da resmen asker olmalarını sağlayacak bir izin ve yasa düzenlemesi talebinde bulunmuştur. Bu sefer de Fevzi Çakmak “Bunu benden istemeyin. Çünkü ben kızlarımızın kadınlarımızın asker olmalarına asla razı değilim. Bir milletin var olması, o milletin kadınlarının yaşaması ile mümkün olur ancak” diye cevap vermiştir.⁶⁷ Sabiha Gökçen bu sözlerin üzerine konuyu kapatmış ve kısa süre sonra kendisi de askerlik mesleğini bırakmıştır. Sabiha Gökçen resmi tarihe dünyanın ilk kadın pilotu olarak yazılmış, sembolik olarak hafızalarda kalmıştır. Dolayısıyla kadınlar toplumsal alanda sembolleştirilerek ve birer gösterge olarak konumlandırılmakta, bireysel tercihleri, talepleri ve gelişmeleri sınırlandırılmaktadır. Kadınlar kamusal alanda edindikleri haklar ile daha görünür kılınırken, bu haklar sembol isimler ile temsil edilmektedir. Aslında toplumda tek parti rejimi tarafından hayal edilen rol ailenin devamlılığı gibi geleneksel “anne” rolüdür. Askerlik erkekliliği temsil eden bir rol olmaya devam ederken kadınlar o askerleri yetiştiren “asker annesi” görevini sürdürmesi istenmiş, böylelikle kadınlar denetlenmeye devam edilmişlerdir.⁶⁸

Sabiha Gökçen, “dünyanın ilk savaş pilotu” olarak tüm dünya kamuoyuna tanıtılmış, kadının toplumda ilerlediği konusun sembolü olarak kalmıştır. Tek kadın asker olarak Cumhuriyetin modernliğini temsil etmiştir. II. Dünya Savaşı ile dünya bir kez daha sarsılırken kadınların seferberlik durumunda askerlik yapmaları ile ilgili bir takım yasalar çıkmış olsa bile askeri alanda ilk kadın subaylar orduya 1955 yılında katılmaya başlamıştır. Kadınların subay yetiştiren askeri okullara kabulü ise ancak 1990’larda gerçekleşmiştir.⁶⁹

65 Sümbül Kaya (2013). La production militaire du citoyen: sociologie politique de la conscription en Turquie. Diss. Paris 1.

66 Gürkan Bozkır (2000). “Türk Kadın Birliği.” Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi. 3.10. s. 111.

67 Sabiha Gökçen & Oktay Verel (1994). Atatürk’le bir ömür. Altın Kitaplar Yayınevi, s.227.

68 Ayşe Durakbaşı (1998). “Cumhuriyet döneminde modern kadın ve erkek kimliklerinin oluşumu: Kemalist kadın kimliği ve ‘münevver erkekler.’” İçinde 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler, s.31.

69 Ayşe Gül Altınay (2016). “Dünyanın İlk Kadın Savaş Pilotu Sabiha Gökçen.” İçinde Ayşe Gül Altınay (Der.) Vatan

5. 1935-1950 Arası Politika Değişimi: Okul Ordu, Ordu okuldur

İkinci Dünya Savaşı'nın yaklaştığı hissedildiği 1937 yılından itibaren kız öğrencilerin ortaokul ve liselerde askerlik dersi almaya başlamışlardır.⁷⁰ Kadınlar için askerlik cephe gerisinde ve ikincil rollerde olduğu için askerlik derslerinin içerikleri de kadınlar için farklı hazırlanmıştır. Tahir Tipi tarafından hazırlanan Askerliğe Hazırlık ders kitaplarında kadınlara ertesi gün savaşa gidecekler gibi propaganda yapıldığı gibi, subayların kız öğrencilerine “kendi nezaretleri altında” silahlı uygulamaları yaptırılmıştır.⁷¹

1935 sonrası kızlar ve erkekler için ayrı “Askerlik Ders Kitapları” okutulmaya başlanmıştır.⁷² Bu dönemde milli eğitimde “ordu tam bir okuldur, bu yüzden okullar da tam bir ordudur” mantığıyla, okul, ordu ve gençlik sağlıklı bir toplum üçgeni oluşturulmaya çalışılmıştır.⁷³

Bu dönemde, askerlik dersi genel liselerde yine subaylar tarafından teorik olarak haftada bir, bazen iki saat olarak okutulmaya devam etmiştir. 1947’de Genelkurmay’ın da katılımıyla “Milli Savunma Öğretimi Yönetmeliği” hazırlanmıştır.⁷⁴ Bu yönetmeliğe göre, okullarda okutulacak her türlü milli savunmaya ilişkin dersin içeriği, teori ve uygulama programları Genelkurmay tarafından planlanmış ve oluşturulmuştur. Liselerde okutulan Askerliğe Hazırlık Dersi’nin adı 1950’de Milli Güvenlik Bilgisi, 1960 darbesinden sonra da Milli Savunma ve Milli Güvenlik Bilgisi olarak değiştirilmiştir.⁷⁵ 1926’dan beri Türk eğitim sisteminin farklı kademelerinde değişik isimlerle okutulmakta olan “Askerliğe Hazırlık ya da Milli Güvenlik” dersi 2012’de yürürlükten kaldırıldığı zamana kadar okullarda ders olarak yer almıştır.⁷⁶ “Askerliğe Hazırlık Dersleri Yönetmeliği” 1947’de yürürlükten kaldırılarak yerine “Milli Savunma Öğretimi Yönetmeliği” kabul edilmiştir.⁷⁷

Aslında Milli eğitim ülke genelindeki eğitimi çıkarılan kanunlara göre revize etmişti. Dünyada savaş halinin yeniden ortaya çıkmasıyla gençlerin savaş ve seferberlik durumuna hazırlanmaları o dönem için büyük önem taşımıştır. Bu yüzden, “Milli Savunma Öğretimi Yönetmeliği” ve buna bağlı işler 1938 tarih ve 3502 numaralı “Hava taarruzlarına karşı korunma kanunu” hükümlerine göre düzenlenmişti:

İlgili kanunun 7. Maddesinde “15 yaşını bitiren ve 60 yaşını ikmal etmeyen bütün yurttaşlar, nizamnamelerine göre havaya karşı korunma bilgisini edinmek ve icap eden tedbirleri almakla mükellefler. Bu maddede sözü geçen yurttaşlar. Yılda en çok otuz saat ders ve talim görmek mecburiyetindedirler” yazılmıştır.⁷⁸ Bu kanuna kadın erkek tüm vatandaşların dahil edilmesi dikkat çekicidir.

Millet Kadınlar (2016), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 279.

70 Hasan Ünder (2000). “Atatürk ve Kadınların Askerliği.” Tarih ve Toplum 195, ss. 51-58.

71 Sevda Kazankaya (2020). Asker Liseliler: Musiki Muallim Mektebi Özelinde Askerlik Dersleri Ve Uygulaması. Hacettepe Üniversitesi, Tarih Yüksek Lisans Tezi, s. 50.

72 Recai Ökten (1941). Askerliğe Hazırlık, Kızlar İçin, Mf. Yayınları, Ankara.

73 Mustafa Gündüz (2017). “Türk eğitim sisteminde aşırı militarist uygulamanın başlaması (1926-1947).” Erdem, 71-72, ss. 69-90.

74 Talim ve Terbiye Dairesi, Karar no:1/5612, 05.05.1947

75 Gündüz, a.g.e., s. 83.

76 Resmi Gazete, Sayı No.28184, 25 Ocak 2012.

77 Nevzat Ayas (1948). Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler. Milli Eğitim Basımevi, Ankara, s. 560.

78 Resmi Gazete, Kanun No. 3955, 09 Temmuz 1938

Türkiye’de Ulus Devlet İnşa Sürecinde (1923- 1950) Kadın Asker ve Asker Annesi Tartışmaları

Talim ve Terbiye Dairesi tarafından hazırlanan “Askerliğe hazırlık” dersleri Millî Savunma öğretimi Yönetmeliği’ne⁷⁹ göre düzenlenmesine karar verilmişti. Yönetmelik maddeleri şu şekildedir:

“Madde 1: Türk gençliğini yurt savunmasına hazırlamak amacıyla, bütün öğrenim kurumlarında, Türk vatandaşı öğrenciler bu yönetmelik hükümleri uyarınca Millî savunma öğrenimine tabidirler.

Madde 2: Millî savunma dersleri, devam, sınıf geçme, okuldan mezun olma hususlarında diğer dersler gibidir. Kamplar ve kurslar, bu yönetmeliğin özel hükümlerine bağlıdır.

Madde 3: Lise diplomasını almak için bir aylık lise kampını görmek, Üniversite ve Yüksek Okul diploması almak için iki aylık askerliğe hazırlık eğitimi (kita hizmeti) görmek şarttır.

Madde 4: Millî Savunma ders, kurs ve kamp programları Genel Kurmay Başkanlığınca hazırlanır.”

Bu maddelerde açık olarak öğrenci olan kadın-erkek herkesin mezun olabilmek için askeri eğitim almaları gerekliliğin vurgulanmış olmasıdır. Bu yönetmelik uyarınca yükseköğrenim gören kadınların askeri bir eğitim almaları gerekli kılınmıştır. Yönetmelikte, ilk, orta ve yüksek derecedeki bütün okullarla yükseköğretim kurumlarında Millî Savunma öğretimi, lise kampları, Yükseköğretimde kita hizmeti, hazırlık kütası eğitimi, kız öğrenciler için Millî savunma kursları, giyecek ve araçların sağlanması, öğretmenler, denetleme, raporlar ve bu konularla ilgili işlemler hükümlere bağlanmıştır.

“Maarif Vekâleti Merkez ve Teşkilat Kanunu”na göre⁸⁰ askerlikle ilgili işleri özel olarak takip etmek ve Genelkurmay ile doğrudan iş birliği halinde çalışmak için bir Seferberlik Direktörlüğü kurulmuştur. Maarif Vekâletine bağlı bütün kurum ve okulların seferberlik işleri, okullardaki Askerlik Dersleri’nin ve kampların geliştirilmesi ve öğretmenlerle öğrencilerin askerlik işlerinin koordinasyonu görevlendirilmişti.⁸¹ Milli Eğitim Bakanlığı’nın merkez kuruluşlarında yer alan Seferberlik direktörlüğünün görevleri şu şekilde tanımlanmıştır:

“a) Millî seferberlik talimatnamesinde yazılı işler,

b) Kültür Bakanlığı’na bağlı bütün okul ve kurumların seferberlik işleri,

c) Hava ve gaz taarruzlarına karşı korunma işleri,

d) Okulların askerliğe hazırlık dersleri işleri.”⁸²

Başlangıçta, Askerlik Dersi’yle kızların geri hizmetler için yetiştirilmesi ve sadece teorik dersler görmeleri planlanmıştı.⁸³ 1935’ten sonra teorik ve pratik kısımlarıyla ders saatleri

79 Talim ve Terbiye Dairesi, 05 Mayıs 1947, Karar no: 1/5612

80 Resmî Gazete, Kanun No: 3225, 23 Haziran 1937

81 Maarif Vekâleti (1944). Türkiye Cumhuriyeti Maarifi, 1923-1943, Ankara: Maarif Matbaası, ss.112-113.

82 Ayas, a.g.e., s. 579.

83 Türkiye Cumhuriyeti Maarifi (1941). 1940-1941, İstanbul: Maarif Matbaası, s.117

arttırılmış ve kızlar da pratik ders almaya, hafif ve ağır makinalı tüfeklerin başında atış talimleri yapmaya başlamışlardır.

Aynı dönemde 7/8/1944 tarihli ve 4654 sayılı “Memleket İçi Düşmana Karşı Silahlı Müdafaa Mükellefiyeti Kanunu”nu TBMM’den onaylamış ve askerlik ve seferberlik işleri erkeklerin elinden çıkıp tüm halka yayılmıştır. Okullarda verilen askerlik dersleri öğrenim gören gençlerden evde oturan kadınlara, şehirlerden kırsala doğru yayılmaya çalışılmıştır. Kanun maddeleri şu şekildedir:

“Madde 1: Fevkalâde hallerde ve seferde havadan kıta indirmelerine, paraşütçülere ve denizden çıkarmalara ve hudutlardan sızmalara karşı o mahallin 15 kilometre çevresi içinde bulunan 16 yaşını bitirmiş ve 60 yaşını ikmal etmemi vatandaşlar ihtiyaca göre silâhla mukavemet etmekle mükellef tutulurlar. Yaş haddi kadınlar için yirmi ile kırk beş arasındır.

Madde 2: Erkek vatandaşlar bu mükellefiyeti başarmak için lüzum görülen mahallerde yılda en çok 72 saat ve dokuz günü geçmemek üzere ders ve talim görmek mecburiyetindedirler. Mükellef tutulabilecek kadın vatandaşların talimi, kendi köylerinden veya mahallelerinden yukarıdaki fıkra mucibince talim görmüş öğreticiler tarafından kendi köy veya mahallelerinde müsait zamanlarda yaptırılır.

Madde 3: Bunların sağlık durumlarının mükellefiyete elverişliliği ile vazifeleri dolayısıyla mükellefiyetten hariç tutulacaklar ve talim, terbiye ve istihdam tarzları ve bağlanacakları yerler ve bu teşkilâtla alâkalı memurlara verilecek vazife ve salâhiyetler icra Vekilleri Heyetince tâyin ve vatandaşları mükellef kılan hükümleri ilân olunur. Kadınların gebelik, çocukluluk, kocalarının askerde bulunması gibi hususi vaziyetleri bu kararda göz önünde tutulur.”⁸⁴

08 Ağustos tarihli Vakit gazetesi bu kanunun “havadan indirmelere karşı yurdu müdafaa” başlığıyla aynıyla yayınlamıştır. Burada vurgu daha çok bu kanuna uymayanlara verilecek ceza üzerine yapılmış olması dikkat çekicidir.⁸⁵

Bu kanun günümüzde de yürürlükte de olup bazı maddeler yıllar içinde değişse de kadın erkek tüm vatandaşları olağanüstü hallerde seferberliğe ve askerliğe davet eden maddenin birinci maddesinde yer alan 16-60 olan yaş aralığı 18-60 yaş olarak güncellenmiştir.⁸⁶

Bugüne kadar hiçbir çalışmada yer almayan bir durum ise sözlü tarih çalışmalarında ortaya çıkan 1947’li yıllarda Kore Savaşı öncesi üniversite öğrencisi kadınların kısa bir dönem için askerlik eğitimi aldıklarıdır. Albümlerde o dönemin asker üniformalı kadınlar rastlanmaktadır (Resim 4 ve 5). Ancak eğitim alan bu kadınlar hiçbir zaman savaşta yer almamışlardır.

⁸⁴ Resmi Gazete, No. 5782, 14 Ağustos 1944

⁸⁵ Vakit, 08 Ağustos 1944, s. 4.

⁸⁶ TBMM Kanunlar 26/06/ 2012 6336 No’lu “Harp Akademileri Kanunu Ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”, (Erişim Tarihi: 22.10.2021: <https://www5.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6336.html>)

Türkiye’de Ulus Devlet İnşa Sürecinde (1923- 1950) Kadın Asker ve Asker Annesi Tartışmaları

Resim 4: Gönül Özgeren

Resim 5: Mualla Melahat Narlı

1947-48 yıllarında bu bir iki aylık askeri eğitim alanların yakınlarıyla görüşüldü. 1926 doğumlu emekli öğretmen Mualla Melahat Narlı şu an hayatta ancak sağlık sorunları dolayısıyla kızından bilgi alınabildi:

“Dayımdan aldığım bilgiye göre o dönem geçici bir yasa çıkmış. Bu yasa ile bir aylık askerlik kursu görmüşler. O dönem Ankara’da Gazi Eğitim Enstitüsü’nde okuyormuş. Bu kursu görmek için bir aylığına İstanbul’a gitmiş.”⁸⁷

1928 doğumlu Mebrure Süel İstanbul Üniversitesi Kimya Mühendisliği’ne eğitim görürken yine bu yıllarda eğitim almış:

“Anneannemin teyzekızı Mebrure teyze ile bilgileri annemden aldım. Biz küçükken de askerlik yaptığı hep konuşulurdu. Kısa bir eğitim şeklindeymiş. Üniforma giyip temellerini öğrenmişler. Üniversitedeyken almış bu eğitimi, radar üzerine. Annem Mebrure teyzenin Ayazağa’daki kolorduda eğitim aldığını hatırlıyor. Maalesef birkaç yıl önce vefat etti.”⁸⁸

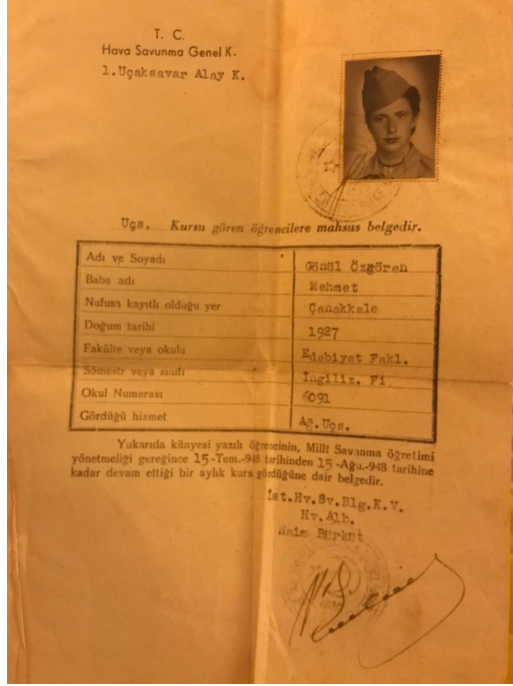
1927 doğumlu İngilizce Öğretmeni Gönül Özgeren İstanbul Üniversitesi İngiliz Filolojisi’nde okurken bu eğitimi almış ve kendisine “kurs belgesi” (Belge 1 -2) takdim edilmiş:

“Rahmetli annemin askerlik yaptığını biliyorum. İstanbul Üniversitesi’nde okuduğu dönemlerde bir aylık bir süreyle uçaksavar eğitimi aldığını ektaki belgeden de görüyoruz. Bunu hep anlatırdı, biz askerlik yaptık derdi. Sanırım bu kurs üniversiteden mezuniyet belgesi almak için zorunlu imiş.”⁸⁹

87 Mualla Melahat Narlı’nın kızı MU ile görüşme, 23 Ekim 2021.

88 Mebrure Süel’in akrabası YD ile görüşme, İstanbul 15 Eylül 2021.

89 Gönül Özgeren’in kızı BSG ile görüşme, İstanbul 03 Haziran 2021.

Belge 1 – Milli Savunma Kursu Diploma Belgesi

Belge 2 – M.S. Kurs belgesi Kapağı

Türkiye’de Ulus Devlet İnşa Sürecinde (1923- 1950) Kadın Asker ve Asker Annesi Tartışmaları

1945-1950 yılları arasına baktığımızda Türkiye’de sadece 3 üniversite bulunmaktadır: İstanbul, İstanbul Teknik ve Ankara Üniversiteleri. Bunların yanında Eğitim Enstitüleri mevcuttur ve hepsi bu üniversitelere bağlıdır.⁹⁰ 1946’da “Üniversiteler Kanunu”⁹¹ çıkarılmıştır. Kanun 81 maddeden ve 17 geçici maddeden oluşmuştur. Bu kanuna göre, üniversiteler “genel özerkliğe ve tüzel kişiliğe”, fakülteler ise, “bilim ve yönetim özerkliğine ve tüzel kişiliğe” sahiptirler. Üniversiteler arası kurul o dönemde kurulur ve Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlanır. Bu dönemde yükseköğretimde okuyan öğrenci sayısı 25.000 civarındadır.⁹² Bunların kaç tanesi kadın öğrencilerden oluşmakta olduğu ve milli savunma kurslarına katılan kadın sayısına dair bir çalışmaya ve arşiv datasına ulaşılammıştır.

C- Sonuç

Akgül’ün⁹³ ifade ettiği şekliyle, kadın askerler Türkiye gibi ülkelerde, çoğunlukla, toplantılar, resmi törenler ve davetlerde estetik aracı olarak kullanılmaktadır. Türkiye 1955 yılında Harp Okullarına ilk defa kız öğrenci olarak dünyada bir ilke imza atmıştır. Çağdaş Türkiye’nin bu başarısını duyurmak ve bunu görünür hale getirmek için de davet, resmi balo ve yemeklerde asker kız öğrencilere yer verilmiştir. Kadınlar bir kez daha modernleşmenin bir aracı haline dönüşmüştür. Bugüne kadar zorunlu askerlik uygulamasının sadece erkekleri kapsıyor olması günümüz toplumsal cinsiyet ideolojisinin bir uzantısı olarak hem asker-ulus söyleminin hem de geleneksel erkeklik söyleminin devam ettiğini göstermektedir. Bu noktada, asker-ulus söylemi, vatani savunma sahasında koşullar gereği bazen kadını bu alanda meşru gösterebilmektedir. Milli mücadele döneminde kadının cephede aktif rol alması, dönemin vatani korumak namusu korumakla eşdeğerdir. Hegemonik erkeklik söyleminden hareketle yeri geldiğinde kadınlar milli mücadele ve savunma alanlarında rol almakta ve bu koşullara özgü bir cinsellik anlayışı sergilemektedir. Bu durum Orta Asya Türk Kültüründe var olan eski asker-ulus anlayışının yeniden doğal bir süreçle günümüz toplumuna aktarılması olarak nitelendirilebilir.⁹⁴ Tüm dünyada olduğu gibi kadın haklarının Osmanlı toplumunun ataerkil yapısı içinde gelişen, başta erkekler tarafından ortaya atıldığı ve onların koyduğu sınırlar içinde tartışıldığı görülmektedir. Bu ataerkil gelenek ulus devlet inşa sürecinde de devam etmiştir. Mustafa Kemal Atatürk ve tek parti yöneticileri kendi denetimlerinde olmayan ideoloji üreticilerinin ortaya çıkmasını hiçbir zaman kabul etmemiştir.⁹⁵ Bu bağlamda kadınların seçme ve seçilme haklarını arama mücadelesi ile kadınların zorunlu askerlik tartışmaları da bu denetimler çerçevesinde düzenlendiği görülmektedir. Kandıyoti’nin kavramsallaştırdığı “ataerkil pazarlık” toplumsal cinsiyet ilişkilerinin yeniden kurulması sırasında birtakım mücadele ve tarihsel dönüşümlere açıktırlar.⁹⁶ Bu kavram tüm ataerkil algılayışları, pazarlıkları, sözleşmeleri, hiyerarşik ilişkileri ve buna benzer olguları kapsayan

90 İlhan Tekeli (2010). Tarihsel bağlamı içinde Türkiye’de yükseköğretimin ve YÖK’ün tarihi. Vol. 14. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 194.

91 Resmi Gazete, Kanun No: 4936, 18 Haziran 1946

92DrDataStats (t.y.) <https://www.drdatastats.com/egitim-ogretim-yillarına-gore-turkiyede-universite-onlisans-ve-lisans-ogrenci-sayilari/>, Erişim Tarihi: 25.9.2021

93 Çiğdem Akgül (2010). Cinsiyet ve Militarizm. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 111.

94 Hurigül Eken (2010). Rol etkileşimi bağlamında kadın subaylar. Palet Yayınları, ss.82-83.

95 İlhan Tekeli (2010). Tarihsel bağlamı içinde Türkiye’de yükseköğretimin ve YÖK’ün tarihi. Vol. 14. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 154.

96 Deniz Kandıyoti (1997). Cariyeler, bacılar, yurttaşlar. Metis Kadın Araştırmaları Yayınları, İstanbul, s.144.

soyut bir yapı olarak düşünülebilir. Kadınlar talep ettikleri hakları bu soyut ataerkil yapı içinde tek parti rejiminin uygun gördüğü şekil ve düzenlemelerle aldıkları görülmektedir. Kadınların kamusal alandaki rolleri, hemen her zaman “erkekler tarafından” inşa edildiği düşünülürse, kadınların askerlik yapmaları da gerekirse gündeme gelecek ve erkekler tarafından karar verilecek bir alan olarak kalmıştır.

Geçmişten günümüze kadınların ordudaki varlıkları araştırıldığında, savaş alanında aktif görevlerde istihdam edildikleri; Kore, Vietnam ve Körfez Savaşlarında, Afganistan ve Irak'ta muharip veya diğer sınıflardan sıcak çatışma alanlarında görev aldıkları değerlendirildiğinde, kadınların askeri alandaki varlıkları çeşitli araştırmaların yapılması gereğini doğurmuştur. Yapılan araştırmalarda özellikle üzerinde durulan konuların, kadınların görev alanlarında kadın olarak yaşadığı güçlükler ve bu güçlüklerin çözüm yolları olduğunu saptamıştır.

Kaynakça:

Arşiv Kaynakları

Resmi Gazete, Sayı No. 28184, 25 Ocak 2012

Resmi Gazete, Kanun No. 3955, 09 Temmuz 1938

Resmi Gazete, Kanun No. 3225, 23 Haziran 1937

Resmi Gazete, Kanun No: 4936, 18 Haziran 1946

Resmi Gazete, Kanun No. 5782, 14 Ağustos 1944

Talim ve Terbiye Dairesi, Karar no:1/5612, 05.05.1947

TBMM Kanunlar 26/06/ 2012 6336 No'lu “Harp Akademileri Kanunu Ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”, Erişim Tarih: 22.10.2021: <https://www5.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6336.html>

TBMM Zabıt Ceridesi, c. 33, s. 385-386, 21.6.1927.

Kitap ve Makaleler

Akgül, Çiğdem (2010). *Cinsiyet ve Militarizm*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Akgül, Çiğdem (2011). *Militarizmin Cinsiyetçi Suretleri. Devlet Ordu ve Toplumsal Cinsiyet*. Dipnot Yayınları, Ankara

Akseki, Cengiz (2012). “Atatürk Devrimlerinde Yöntem I: Ortam ve Lider.” *Belgi Dergisi* 3: 265-293.

Altınay, Ayşe Gül (2016). “Giriş: Milliyetçilik, Toplumsal Cinsiyet ve Feminizm”. içinde Ayşe Gül Altınay (Der.) *Vatan Millet Kadınlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Altınay, Ayşe Gül (2016). “Dünyanın İlk Kadın Savaş Pilotu Sabiha Gökçen.” içinde Ayşe Gül Altınay (Der.) *Vatan Millet Kadınlar* (2016), İstanbul: İletişim Yayınları. 246-279.

Arat, Yeşim (1989). *The patriarchal paradox: Women politicians in Turkey*. Fairleigh Dickinson Univ Press.

Argunşah, Hülya (2016). *Kadın ve Edebiyat “Kendini Yazmak”*, İstanbul: Kesit Yayınları.

Ayas, Nevzad (1948). *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler*. Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

Türkiye’de Ulus Devlet İnşa Sürecinde (1923- 1950) Kadın Asker ve Asker Annesi
Tartışmaları

- Aydın, Harun (2015). “Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de kadın.” *Current Research in Social Sciences* 1.3, ss. 84-96.
- Bayburt, Berrin & Duman, Doğan (2020).“Milli Mücadele Döneminin Değerler Eğitimi Açısından Analizi”, *Belgi Dergisi*, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/İ, ss. 1704-1719.
- Bozkır, Gürcan (2000). “Türk Kadın Birliği.” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 3.10.
- Chatterjee, Partha (1990). “The Nationalist Resolution of the Women’s Question”, in (Eds.) K. Sangari, Vaid. *Recasting Women: Essays in Indian Colonial History*, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey.
- Çakır, Serpil (1994). *Osmanlı kadın hareketi*. Metis Yayınları, İstanbul.
- Dalaman, Zeynep Banu (2020). *Kadın Hareketinde Feminist Alternatif Medyanın Rolü: Türkiye ve Tunus Örnekleri*. 2020. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dalaman, Zeynep Banu (2021). “Osmanlı Toplumunu Son Döneminde Kadın Dergileri ve Feminist Uyanış Feminist Awakening Through”, in *Küreselleşen Dünyada Kadın ve Siyaset II* (pp. 11-22). Transnational Press London.
- DrDataStats (t.y.). “Yıllara Göre Türkiyede Yükseköğretim (Üniversite, MYO, Öğretim Elemanı, Öğrenci, Yabancı Öğrenci Sayıları, Yurtdışında Okuyan Öğrenci Sayıları) (1923/24-2020/21)”, <https://www.drdatastats.com/egitim-ogretim-yillarina-gore-turkiyede-universite-onlisans-ve-lisans-ogrenci-sayilari/>, Erişim Tarihi: 25.9.2021)
- Davaz, Aslı (2014). *Eşitsiz kız kardeşlik: uluslararası ve Ortadoğu kadın hareketleri, 1935 Kongresi ve Türk Kadın Birliği*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Davies, Sandi J. (2016). *Women in the Security Profession: A Practical Guide for Career Development*. Butterworth-Heinemann.
- Durakbaşı, Ayşe (1998). “Cumhuriyet döneminde modern kadın ve erkek kimliklerinin oluşumu: Kemalist kadın kimliği ve ‘münevver erkekler.’” içinde *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, ss. 29-50.
- Eken, Huriğül (2010). *Rol etkileşimi bağlamında kadın subaylar*. Palet Yayınları.
- Gökçen, Sabiha ve Oktay Verel (1994). *Atatürk’le bir ömür*. Altın Kitaplar Yayınevi.
- Gülen, Hande (2015). “Kemalist Modernleşmede Aile, Ulus, Kadın ve Kadın Yolu/Türk Kadın Yolu Dergileri.” *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 12: 152-164.
- Gündüz, Mustafa (2017). “Türk eğitim sisteminde aşırı militarist uygulamanın başlaması (1926-1947).” *Erdem* 71-72: 69-90.
- IMDb, (1931). *Liebeskommando* Film afişleri, (Erişim Tarih: 30.9.2021: https://m.imdb.com/title/tt0022072/?ref_=m_ttmi_tt)
- İzğöer, Ahmet Zeki, and Ramazan Tuğ, eds. (2013) *Padişahın himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 yıllığı*. Türkiye Kızılayı Derneği.
- Jayawardena, Kumari (1988). “‘So Comrade, What Happened to the Democratic Struggle?’: Thoughts on Feminism and the Left in South Asia.” *Economic and Political Weekly*, ss. 2131-2132.

- Kandiyoti, Deniz (1991). "Introduction". In Deniz Kandiyoti, (ed.) *Women, Islam and the State*, London, Macmillan, s. 1-21.
- Kandiyoti, Deniz (1997). *Cariyeler, bacılar, yurttaşlar*. Metis Kadın Araştırmaları Yayınları, İstanbul.
- Kavoğlu, Samet (2018). "II. Dünya Savaşı'nda Kadınlara Yönelik Hazırlanan Afişlerin Göstergebilimsel Çözümlemesi: "Women's Land Army" Örneği", *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi* • Sayı/Issue: 29 ss/pp. 111-124. DOI: 10.17829/midr.201733787
- Kawczynski, Daniel (2011). *Seeking Gaddafi: Libya, the West and the Arab Spring*. Biteback Publishing.
- Kaya, Sümbül (2013). *La production militaire du citoyen: sociologie politique de la conscription en Turquie*. Diss. Paris 1.
- Kazankaya, Sevda (2020). *Asker Liseliler: Musiki Muallim Mektebi Özelinde Askerlik Dersleri Ve Uygulaması*. Hacettepe Üniversitesi, Tarih Yüksek Lisans Tezi.
- Köroğlu, Erol (2004). *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Propagandanan Millî Kimlik İnşasına*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kurnaz Şahin, Feyza (2019). "Mağdur ve Sembol: I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Kadına Yönelik Propaganda", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı. 44, ss. 217-243, Ocak 2019, doi:10.21563/sutad.511648
- Kurnaz Şahin, Feyza (2014). "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yayınlanan Dergilerde "Asrı" ve "Ananevi" Kadın İmgesi". *Uluslararası Medeniyet ve Kadın Kongresi, Halide Edip Adıvar'ın Ölümünün 50. Yıldönümü Anısına*, 1, ss. 67-106.
- Maarif Vekâleti (1944). *Türkiye Cumhuriyeti Maarifi, 1923-1943*, Ankara: Maarif Matbaası, ss.112-113.
- Muhiddin, Nezihe (1931). *Türk Kadını*. İstanbul Numune Matbaası.
- Ökten, Recai (1941). *Askerliğe Hazırlık, Kızlar İçin*, Mf. Yayınları, Ankara.
- Özkan, Kenan (2020). *İmparatorluktan Ulus-Devlete Geçişte Göçlerin Rolü (1918-1923)*, (Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, ss. 569-575.
- Sancar, Serpil (2012). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar*, İstanbul.
- Şahin, Ahmet Metehan (2019). "Millî Mücadele'den Millî Kimlik İnşasına: Ateşten Gömlek". *Türkiyat Mecmuası* 29, December: 151-168
- Tekeli, İlhan (2010). *Tarihsel bağlamı içinde Türkiye'de yükseköğretimin ve YÖK'ün tarihi*. Vol. 14. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli, Şirin (1986). "Emergence of the feminist movement in Turkey." *The new women's movement*, ss. 179-199.
- Toprak, Zafer (2017). *Türkiye'de Yeni Hayat: İnkılap ve Travma 1908-1928*. Doğan Egmont Yayıncılık.

Türkiye’de Ulus Devlet İnşa Sürecinde (1923- 1950) Kadın Asker ve Asker Annesi Tartışmaları

- Toprak, Zafer (2014). *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toprak, Zafer (1988). “Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Milli Aile”, *Tarih ve Toplum* 9.51 ss. 162-166.
- Tunçay, Mete (1999). *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Türkiye Cumhuriyeti Maarifi (1941). *1940-1941*, İstanbul: Maarif Matbaası, s.117
- Uluğtekin, Murat, and Melahat Gül Uluğtekin, eds. (2013). *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Hilal-i Ahmer icraat raporları, 1914-1928*. Türk Kızılayı Derneği.
- Ünder, Hasan (2000). “Atatürk ve Kadınların Askerliği.” *Tarih ve Toplum* 195, ss. 51-58.
- Vurucu, İkbal (2011). “Türk Silahlı Kuvvetlerinde Kadın Olmak”, *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, (Erişim Tarihi: 18.9.2021: <https://21yyte.org/tr/merkezler/islevsel-arastirma-merkezleri/politik-sosyal-kulturel-arastirmalar-merkezi/turk-silahli-kuvvetlerinde-kadin-olmak>)
- Walby, Sylvia (2011). “Is the knowledge society gendered?.” *Gender, Work & Organization* 18.1, ss.1-29.
- Yuval-Davis, Nira (2010). “Cinsiyet ve millet.” İletişim, İstanbul.
- Zihnioğlu, Yaprak (1998). *Nezihe Muhiddin: Bir Osmanlı Türk Kadın Hakları Savunucusu* . Boğaziçi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi.
- Dergi ve Gazeteler
- Akşam, “Kadın Asker Olursa” ilanı, 30 Aralık 1932, s.4.
- Akşam, 04 Aralık 1934
- Akşam, 09 Aralık 1934
- Akşam, 10 Aralık 1934
- Cumhuriyet, “Kadın için Hak Beraberliği, İnsanlık için Barış İstiyoruz”, 19 Nisan 1935
- Cumhuriyet, “Türk Kadını Hakların En Büyüğünü Aldı”, 6 Aralık 1934
- Falih Rıfki, “Türk Kadını”, Cumhuriyet, 20 Haziran 1927, s. 3.
- M. Şevki Yazman, “Kadınlık ve Askerlik”, Türk Kadın Yolu, 15 Şubat 1927
- Milliyet, “Hanımların Gazi Paşa Hazretlerine Arz-ı Tazimatı”,23 Haziran 1927
- Vakit, “Birinci Kadın İşçi Taburu”, 11 Şubat 1918
- Vakit, “İstanbul Kadınlarında Yeni Hareket: Hukuk-i Siyasiye isteyen Kadınlarımız”, 03 Haziran 1923
- Vakit, “Kadınları Çalıştırma Cemiyeti’nden”, 8 Şubat 1918
- Vakit, 08 Ağustos 1944
- Vakit, 16 Haziran 1923

ARŞİV BELGELERİ ÇERÇEVESİNDE İNÖNÜ MUHAREBELERİNİN KAZANILMASINDA TÜRK HAVACILARININ KATKISI

THE CONTRIBUTION OF TURKISH AVIATORS IN THE VICTORY OF
İNÖNÜ BATTLES WITHIN THE SCOPE OF ARCHIVE DOCUMENTS

Davud KAPUCU*

Geliş Tarihi/Received:10.11.2021

Kabul Tarihi/Accepted:20.12.2021

KAPUCU, Davud, (2022), "Arşiv Belgeleri Çerçevesinde İnönü Muharebelerinin Kazanılmasında Türk Havaçılarının Katkısı", Belgi Dergisi, S.23, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2022/1, ss. 73-98 .

Öz

Birinci Dünya Harbî'ni Osmanlı Devleti adına bitiren Mondros Mütarekesi'nden sonra İtilaf Devletleri tarafından Anadolu işgal edilmeye başlanmıştır. Bu işgal furçasına Paris Barış Konferansı sonrasında Yunanistan da dâhil olmuştur. Yunanlar 15 Mayıs 1919'da İzmir ve çevresini işgal etmek için Batı Anadolu'ya asker çıkarmıştır. İzmir'in Yunanlar tarafından işgal edilmesi Türk milleti adına yeni bir mücadelenin başlangıç noktası olmuştur. İtilaf Devletlerinin haksız işgalleri üzerine Türk milleti Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Millî Mücadele'yi başlatmıştır. Millî Mücadele öncelikle çeteler hâlinde düşmanla mücadele yapan düzensiz direniş örgütleri olan Kuva-yı Milliye ile şekillenmiştir. Ancak Kuva-yı Milliye'nin teşkilatlı ve disiplinli bir yapı olmaması, ihtiyaçlarını zorla ve baskı yoluyla halktan karşılaması ve en önemlisi Batı Anadolu'daki Yunan ilerleyişini Gediz Muharebeleri'nde durduramaması lağvedilmesine yol açmıştır. Bu kapsamda 8 Kasım 1920'de alınan kararla TBMM tarafından teşkilatlı ve örgütlü bir yapı olarak düzenli ordu kurulmuştur. TBMM'nin kurduğu düzenli ordu emrine girmek istemeyen Kuva-yı Milliye şeflerinden Ethem Bey tarafından bir isyan çıkarılmıştır. TBMM, Ethem Bey'in isyanını bastırmak için uğraşırken Yunan kuvvetleri de ilgili isyandan faydalanarak Anadolu'daki işgal alanlarını genişletmek ve Millî Mücadele'ye son vermek amacıyla 6 Ocak 1921 tarihinde Bursa ve Uşak cephelerinden taarruza geçmiştir. Yunan ordusunun taarruzu ile İnönü Muharebeleri başlamıştır. Yunan ordusunun TBMM'yi ortadan kaldırmak, Sevr Antlaşması'nı Türk tarafına kabul ettirmek amacıyla gerçekleşen İnönü Muharebeleri iki aşamalı olarak gerçekleşmiştir. Yunan taarruzu İnönü Muharebeleri boyunca 18 tayyare ile taarruzunu şekillendirirken Türk ordusu elinde bulunan iki tayyare ile hava harp görev ve faaliyetlerine yön vermiştir. Bu çalışmada İnönü Muharebeleri'nde icra edilen hava harp görev ve faaliyetlerinin muharebelerin sonucuna etkilerine arşiv belgeleri, harp rapor ve cerideleri ekseninde yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: İnönü Muharebeleri, Batı Cephesi, Millî Mücadele, Keşif, Uçak.

* Dr., Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara, dkapucu@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-5278-9846>)

Abstract

After the Armistice of Mudros, which ended the First World War on behalf of the Ottoman Empire, Anatolia began to be occupied by the Allied Powers. After the Paris Peace Conference, Greece was included in this occupation process. The Greeks landed their soldiers in western Anatolia to occupy İzmir and its surroundings on May 15, 1919. The occupation of İzmir by the Greeks became the starting point of a new struggle on behalf of the Turkish nation. Upon the unfair occupations of the Allies, the Turkish nation started the National Struggle under the leadership of Mustafa Kemal Pasha (Atatürk). The National Struggle was primarily shaped by the Kuva-yı Milliye, an irregular resistance organization that fought against the enemy in gangs. However, the fact that the Kuva-yı Milliye was not an organized and disciplined structure, met its needs from the public by force and pressure, and most importantly, it failed to stop the Greek advance in Western Anatolia in the Battles of Gediz led to its abolition. In this context, with the decision taken on 8 November 1920, a regular army was established by the Turkish Grand National Assembly as an organized structure. A rebellion was started by Ethem, one of the chiefs of the Kuva-yı Milliye, who did not accept to be under the order of the regular army established by the Turkish Grand National Assembly. While the Turkish Grand National Assembly was trying to suppress the Circassian Ethem rebellion, the Greek forces took the advantage of the rebellion and attacked from Bursa and Uşak fronts on January 6, 1921 in order to expand the occupation areas in Anatolia and end the National Struggle. The Battle of İnönü began with the attack of the Greek army. The Battle of İnönü, which took place with the aim of eliminating the Turkish Grand National Assembly and having the Treaty of Sevres accepted by the Turks, occurred in two stages. While the Greek offensive was shaped by 18 aircraft during the battles of İnönü, the Turkish army steered its air war duties and activities with its two aircraft. In this study, the effects of the air war missions and activities carried out during.

Keywords: *Battles of İnönü, Western Front, National Struggle, Reconnaissance, Aircraft.*

GİRİŞ

Birinci Dünya Harbi 30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında yapılan Mondros Ateşkes Anlaşması sona ermiştir.¹ Mondros Mütarekesi'nden sonra İtilaf Devletleri antlaşmanın 7. maddesinde beyan edilen "İtilaf devletlerinin güvenliğini tehdit eden herhangi bir durumda ilgili devletler istedikleri yer ve alanları işgal edebilecektir." hükmü gereği Osmanlı ülkesinin değişik alanlarına asker çıkarmaya başlamıştır. Bu kapsamda İstanbul, 13 Kasım 1918'de İtilaf Devletlerine ait müştrek bir kuvvet tarafından fiilen işgal edilmiştir. Aynı dönemde Musul, Adana, Antep, Maraş, Urfa, Samsun, Antalya ve Zonguldak gibi şehirlere İngiltere, Fransa ve İtalya da asker çıkarmıştır.²

Osmanlı ülkesi işgal edilirken Mondros Mütarekesi gereği ordu terhis edilmeye başlamıştır. Bu kapsamda ordu mevcudu 43.000 kişiye kadar düşmüştür. Neticede havacıların da içinde bulunduğu kara ve deniz gücüne mensup önemli sayıda askerî personel terhis edilmiştir. Aynı dönemde Osmanlı Devleti'nin elinde savaş sonunda 92 uçak kalmıştır. Bu uçakların 72 tanesi İstanbul'da Ayastefanos Tayyare İstasyonu'nda bir araya getirilmiştir.³ Bunların çoğu kullanılamaz durumda olan yıpranmış ve eski model tayyareler olarak ön plana çıkmıştır.⁴ İstanbul'un işgali sonrasında Ayastefanos Tayyare İstasyonu'na İtilaf Devletleri yerleşmiş, bunun üzerine buradaki 45 tayyare Maltepe'deki yeni yerine taşınmıştır.⁵

Bu sırada ülke topraklarının işgaline Padişah ve İstanbul Hükûmeti'nin sessiz kalması ve ayrıca İtilaf Devletlerinin işgallerine devam etmesi üzerine Anadolu'da önce direniş cemiyetleri, ardından da Kuva-yı Milliye birlikleri kurulmuştur. İlgili teşkiller, işgallere karşı verdikleri mücadele ile ön plana çıkmış, İtilaf Devletlerinin mütareke hükümlerine aykırı fiillerine karşı Türk milletinin haklı davasını gösterdikleri tepki ile ortaya koymuştur.

İtilaf Devletlerinin işgalleri devam ederken 18 Ocak 1918'de Paris'te yenilen devletlerin durumunu ve onlarla yapılacak kesin barış antlaşmasının hükümlerini belirlemek amacıyla uluslararası bir konferans toplanmıştır. Bu konferans sırasında Yunanistan, Batı Anadolu'da Rum çoğunluğun yaşadığını iddia etmiş ve bölgeyle tarihî bağları olduğunu iddia ederek İzmir ve çevresinin kendisine verilmesini istemiştir. Bu duruma İtalya tepki göstermiştir. Çünkü Birinci Dünya Harbi sırasında yapılan gizli antlaşmalarla Batı Anadolu ve çevresi İngiltere ve Fransa tarafından İtalya'ya verilmiştir. Ancak İngiltere, konferans sırasında Batı Anadolu'nun Yunanistan'a verilmesini çıkarları için daha uygun görmüştür. Neticede Paris'te alınan karar gereği 15 Mayıs 1919'da Yunanistan tarafından İzmir ve çevresi işgal edilmiştir.⁶

1 Erdal Korkmaz ve Şeyma Özden, "Arşiv Belgeleri Çerçevesinde Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa", Sosyal ve Beşerî Bilimlere Multidisipliner Bakış, Güven Plus Grup A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2019, s.39.

2 Sina Akşin, Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi Cilt I, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul, 1997, s.137.

3 Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi, İstiklal Harbi Kataloğu (İSH), Kutu: 69, Gömlek: 136, Belge No.: 136-1.

4 Erdal Korkmaz-Deniz Kurt, "Mondros Mütarekesi Ekseninde Türk Askerî Havacılığının Arşiv Belgeleri Işığında Analizi", 19 Mayıs'ın 100. Yıldönümünde Atatürk ve Türk İstiklâli Uluslararası Sempozyumu, Yorum Matbaacılık, 2019, s.706-727.

5 ATASE Arşivi, 34-44-44-1.

6 Mustafa Budak, "İstiklal Harbi'nde "Milne Hattı", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Yıl 1991, Cilt 7, Sayı 21, ss.567-579; ATASE Arşivi, 579-8-1; Orhan Hülagü, Millî Mücadele'de Bursa, Emre Yayınları, İstanbul, 2001, s.102-105; Yücel Öztürk, "Bursa ve Civarının İşgal ve Kurtuluş Sürecinde Askerî Harekâtlar", Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 2019, s.383-385.

İzmir'in Yunanistan tarafından işgali Türk milleti tarafından tepki ile karşılanmıştır. Aynı dönemde 19 Mayıs 1919'da Samsun'a 9. Ordu Müfettişi olarak atanan Mustafa Kemal Paşa'nın etkisiyle Millî Mücadele örgütlü bir vaziyet almıştır.⁷ Bu sırada İstanbul'daki havacıların 6-7 Haziran 1920 gecesi Anadolu'ya kaçış teşebbüsünde bulunması üzerine Osmanlı Harbiye Nezaretinin kararı ile havacılık teşkilatı lağvedilmiştir.⁸ Aynı dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde yayımlanan genelge ve toplanan kongreler ile teşkilatlanan Anadolu hareketi, TBMM'nin açılması ile yeni bir devlet hüviyetine kavuşmuştur. TBMM kurulduktan sonra millî teşkillerin desteklenmesi için her türlü adımlar atılmaya başlamıştır. Bu kapsamda TBMM kuvvetlerinin ilk teşkilatı olan Kuva-yı Havaiye Şubesi kurulmuştur. Aynı dönemde Konya ve Eskişehir'de bulunan Birinci Dünya Harbi'nden kalma tayyareler tamir edilmeye başlamış ve ilk tayyare bölükleri teşkil edilmiştir.⁹

Havacıların çalışmaları ile elde bulunan tayyarelerin tamiratı sonucu Birinci ve İkinci Tayyare Bölükleri kurularak millî teşkillerin emrine verilmiştir. 1920 yılı sonunda elde bulunan Kuva-yı Milliye birliklerinin Yunan ordusunu Anadolu'dan atacak güç ve mahiyete sahip olmaması nedeniyle ilgili unsurların dağıtılmasına karar verilmiştir. Özellikle Kuva-yı Milliye birliklerinin Gediz Muharebeleri'nde istenen başarıyı gösterememesi, Kuva-yı Milliye şeflerinin başına buyruk hareket etmesi ve ihtiyaçlarını bazı bölgelerde zorla halktan karşılamaya dönük faaliyetleri dağıtım kararının alınmasında etkili olmuştur.¹⁰ Bu karar kapsamında 8 Kasım 1920'de düzenli ordu kurulmuş ve bu süreç sonunda Batı Cephesi Kumandanlığına Albay İsmet (İnönü) Bey getirilmiştir.¹¹

Kuva-yı Milliye'nin dağıtılması bazı yerel unsurlar tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu durum Millî Mücadele'nin bölünme riskini beraberinde getirmiştir. Bunun üzerine isyanların bastırılmasına yönelik tedbir ve uygulamalar hayata geçirilmiştir. Bu kaotik ortamda Yunan kuvvetlerinin taarruzu ile İnönü Muharebeleri gerçekleşecektir. Havacılar muharebelere eldeki yetersiz sayıdaki pilot, rasıt, makinist ve uçakla girerek harp hareketinin icrasında etkili olmuştur.

A. Birinci İnönü Muharebesi'nde Türk Hava Gücü ve Faaliyeti

Yunan kuvvetlerinin Anadolu'daki Millî Mücadele ile Büyük Millet Meclisi ordularını ortadan kaldırmak istemesi sonucunda Birinci İnönü Muharebesi meydana gelmiştir.¹² Ayrıca Yunan ordusunun taarruz kararı almasında ve harekete geçmesinde Ethem Bey'in isyanı büyük rol oynamıştır.¹³

7 Sabahattin Selek, İsmet İnönü Hatıraları, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2009, s.230; Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara, 1989, s.34; Erik Jan Zürcher, Millî Mücadelede İttihatçılık, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.174.

8 ATASE Arşivi, 1452-297-33.

9 ATASE Arşivi, 675-27-1.

10 Murat Burgaç, "Gediz Taarruzu ve Sonuçları", Journal of History Studies, Volume 10 Issue 1, February 2018, p.47-60; Erdal Korkmaz, "Sakarya Meydan Muharebesi'nde Türk Hava Kuvvetleri", Havacılık Tarihi Sempozyumu Bildirileri 1911-1923, Hava Basımevi, Ankara, 2015, s.162; 161-174; Adnan Sofuoğlu, Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeypatı Anadolu, 1919-1921, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1944, s.443.

11 Halit Kaya, "Millî Mücadele ve Refet (Bele) Paşa", KHO Bilim Dergisi, Cilt:23 SAYI: 2 YIL 2013, s.45.

12 Erdoğan Akman, "Birinci ve İkinci İnönü Savaşlarının Sovyet Rusya Basınında Yansımaları", Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 3 Sayı: 4, 2014, s.39.

13 İsmet İnönü, Hatıralar, (Yay. Haz. Sabahattin Selek), 1. Kitap, Bilgi Yay. Ankara, 1985, s.240-242; Taner Bilgin, Millî Mücadele Döneminde Bilecik, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Bilecik, 2015, s.193.

Muharebe öncesinde, Uşak-Bursa hattında konuşlanmış olan Yunan Küçük Asya Ordusu; bir süvari tugayı, yedi piyade tümeni, iki kolordudan oluşmuştur. Yunan 3. Kolordusu ise Manisa, İzmir ve Adalar tümenlerinden oluşmuştur. Uşak bölgesinde konuşlanan Yunan 1. Kolordusu dört tümeden meydana gelmiştir. Yunan ordusunun mevcudu; 427 subay, 15.816 er, 12.500 tüfek, 270 makineli tüfek, 120 ağır makineli tüfek ve 72 toptan oluşmaktadır.¹⁴

Savaş öncesinde Batı Cephesi'nde Türk ordusu, Bursa'da bulunan 24. Tümenin üç süvari bölüğü, dört piyade alayı ve bir hücum taburundan oluşmuştur. Bunun yanı sıra Gökbayrak Taburu da cephenin kuzey bölümünde tertiplenmiştir. Tümen birlikleri ise, 2. Piyade Alayı, İznik Gölü'nün kuzeyinde, 143. Piyade Alayı, iki topçu takımı ve süvari birliği Yenişehir civarında, 126. Piyade Alayı, bir sahra top bataryası ve bir süvari bölüğü, İnegöl civarında konuşlanmıştır. Bunların yanı sıra Ethem kuvvetlerine karşı 1. Süvari Tugayı ile merkezi Gediz'de bulunan 61. Tümen ve merkezi Yunuslar'da bulunan 11. Tümen Kütahya'da bırakılmıştır.

Batı Cephesi Kumandanlığının muharebenin başlangıcında mevcudu 417 subay, 8.500 er, 47 ağır ve 18 hafif makineli tüfek, 28 top ve 6.000 çeşitli tüfekten ibarettir.¹⁵ Batı Cephesi'nin diğer kolu olan Güney Cephesi'nde ise Albay Refet Bey'in komutası altında, merkezi Afyon olan 12. Kolordu, Altıntaş'da da 2. Süvari Tümeni, Dumlupınar'ın batısında 8. Tümen, Çukurcivan'da 23. Tümen, Pozantı'da 41. Tümen, Sarayköy'de 57. Tümen konuşlanmıştır.¹⁶ Birinci İnönü Muharebesi'ne, Türk ordusu, envanterinde mevcut iki 2 uçak ile iştirak etmiştir.

2 ve 3 Ocak 1921 tarihlerinde Batı ve Güney Cephelerinde taraflar arasındaki sükûnet devam etmiştir.¹⁷ Ama Ethem Bey'in taarruzu başlamıştır. Yunan taarruzu öncesinde Batı Cephesi'nde her iki taraf ordularını takviye etmiştir.¹⁸ 4 Ocak 1921'de Yunan kuvvetleri, Türk komuta kademesini imha etmek ve doğrudan etki yaratmak düşüncesiyle Batı Cephesi Ordugâhına yedi savaş uçağı ile stratejik taarruz düzenlemiştir. Ordugâha yapılan hava saldırısı sonucunda üç asker şehit olmuş, dört asker ise yaralanmıştır. Bunun üzerine Türk birlikleri tarafından ilgili tayyarelere hava savunma kapsamında makineli tüfeklerle karşılık verilmiştir. Türk birliklerinin karşılık vermesi sonucunda iki Yunan uçağı düşürülmüş, iki Yunan uçağı ağır hasar almış ve uçakların pilotlarından biri de ölmüştür.¹⁹ Yunan hava saldırısına karşılık vermek amacıyla Türk havacıları tarafından mukabil hava harekâtı düzenlenerek Yunan mevzileri bombalanmış ise de etkili sonuç alınamamıştır.²⁰

4 Ocak 1921'de Bozüyük 24. Fırka Kumandanlığına gönderilen şifreli yazıda; saat 10.00'da bir Yunan tayyaresi Bozüyük'e gelerek iki bomba atmıştır. Atılan bomlardan birinin Bozüyük'ün kuzeyinde bulunan külliyyeye diğerinin ise Bozüyük'ün güneyindeki çayırılığa düştüğü öğrenilmiştir. Hiçbir zayıt olmadığı ve tayyarenin Eskişehir istikametine

14 Selim Turhan, Türk İstiklal Harbi (TİH) Batı Cephesi, İkinci Cilt, 3'üncü Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999, s.196.

15 Turhan, a.g.e., s.198.

16 Hüsnü Özlü, "Harp Raporlarına Göre Birinci İnönü Muharebesi'nin Analizi", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Mart 2012, Cilt 28, Sayı 82, s.25-52.

17 ATASE Arşivi, 568-169-1; ATASE Arşivi, 568-171-1; ATASE Arşivi, 568-174-1.

18 ATASE Arşivi, 568-180-1.

19 ATASE Arşivi, 917-189-1aa.

20 ATASE Arşivi, 917-189-1aaa.

gittiği bildirilmiştir.²¹ 4/5 Ocak 1921 gecesi bir Yunan tayyaresi Karaköy ve Pazarcık'a tesirsiz birkaç bomba atmıştır.²² Batı Cephesi'nde 5 Ocak 1921'de tarafların askerî hareketliliği hız kazanmıştır.

Muharebeler öncesinde taraflar arasında küçük çaplı askerî müdahaleler olmasına karşın Yunanların 6 Ocak 1921'de Bursa ve Uşak üzerinden taarruzu ile Birinci İnönü Muharebesi başlamıştır.²³ Bu kapsamda Yunan birlikleri, bir taraftan Bursa-Eskişehir, diğer taraftan Uşak-Afyon istikametinden ilerlemeye başlamıştır. Yunan harekâtı Bursa kesiminde Tümgeneral Petmezas'ın sevk ve idaresindeki Adalar Tümeni tarafından şekillendirilmiştir. Bu kapsamda Albay Karakalos komutasındaki Adalar Tümeni'nin sağ kolu, Aksu-İnegöl hattı üzerinden ilerlemeye başlamıştır. Aynı gün öğle saatlerinde İnegöl'e giren Yunan birlikleri Hasanpaşa Köprüsü'nü ele geçirerek geceyi bu bölgede geçirmiştir.²⁴ Bu sırada Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa (Çakmak); Yunanların Yenişehir, İnegöl ve Dumlupınar istikametlerinden ilerlediklerini ancak bu hareketin mahiyetinin henüz bilinmediğini Batı Cephesi Kumandanlığına telgrafla bildirmiştir.²⁵

Batı Cephesi Kumandanlığı, isyan eden Ethem unsurlarına karşı Kütahya'da iki alaydan oluşan bir tümen ile bir süvari grubu bırakıp, kalan birlikleri Yunan ordusuna karşı yönlendirmiştir.²⁶ Muharebelerin başında Türk ordusu, İnönü savunma hattında toplanmıştır. Bu sırada İnönü savunma hattının kuzey kanadında 24. Tümen, güney kanadında 4. Tümen yerini almıştır. Ayrıca Kovalca mevkiinin batı ve güneyinde 11. Tümen ile bir hat teşkil edilmiştir. Yunan taarruzunun başlaması üzerine Batı Cephesi Kumandanlığı, envanterde bulunan uçaklardan faydalanmayı öngörmüştür.

Birinci İnönü Muharebesi'nin başladığı sırada Türk ordusunun elinde bulunan Birinci Tayyare Bölüğünde iki adet, İkinci Tayyare Bölüğünde ise bir faal uçak olduğu görülmüştür. Birinci Tayyare Bölüğü Eskişehir, İkinci Tayyare Bölüğü ise Afyonkarahisar'da konuşlanmıştır.²⁷

Yunan taarruzu üzerine Batı Cephesi Kumandanlığı, karşıt güçlerin harekâtının yönü ve stratejisinin tespiti için cephe hattı üzerinde hava keşfi yapılmasını emretmiştir.²⁸ Bu emir üzerine aynı gün cephe üzerinde havalanan Sivil Pilot Vecihi Bey ile Sivil Pilot Behçet Bey tarafından iki ayrı hava keşfi yapılmıştır. Bu hava keşifleri sırasında Yunan kuvvetlerinin Bursa ve Uşak üzerinden Türk hatlarına doğru ilerlediği belirlenmiştir. Keşif sırasında Yunan kuvvetleri belirlenirken, diğer taraftan bombardıman faaliyeti icra edilmiştir.²⁹

Yunan taarruzuna uçaklar da iştirak etmiş ve Yunan kuvvetlerinin taktik ve stratejisinin belirlenmesinde etkili olmuştur. Aynı gün bir Yunan uçağı, Bozüyük, Pazarcık ve Karaköy

21 ATASE Arşivi, 995-6-1.

22 ATASE Arşivi, 568-180-1.

23 ATASE Arşivi, 568-165-1; ATASE Arşivi, 568-166-1; ATASE Arşivi, 596-38-1.

24 ATASE Arşivi, 691-22-1; ATASE Arşivi, 691-78-1; ATASE Arşivi, 593-33-1.

25 ATBD, B:2271, 1991:19.

26 Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı, Türk Tarihi İçinde Atatürk ve Cumhuriyet, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, s.76; Hulusi Kaymaklı, Havaçılık Tarihinde Türkler II, Kültür Ofset Basım, Ankara, s.55.

27 Deniz Kurt, Erdal Korkmaz, Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri, Cilt-1, Hava Basımevi, Ankara, 2020, s.420.

28 ATASE Arşivi, 596-38-1.

29 Kaymaklı, a.g.e., s.55-58.

bölgesine gelerek bölgedeki Türk kuvvetlerinin üzerine birkaç bomba atıp bölgeden uzaklaşmıştır. Yunan hava bombardımanı sonucunda bölgede yapılan incelemede, önemli bir zayıt olmadığı ve can kaybı yaşanmadığı tespit edilmiştir.³⁰

7 Ocak 1921’de Yunan kuvvetlerinin taarruzu devam etmiştir. Bu kapsamda Yunan kuvvetlerinin, üç kol hâlinde Pazarcık yönünde ilerlediği görülmüştür. Aynı gün içinde başka bir Yunan kuvveti, Karaköy’ü işgal etmiştir. Gelişmeler üzerine Batı Cephesi Kumandanlığı, 24. Tümen birliklerinin Bozüyük’ün doğusuna çekilmesini ve burada tertiplenmesini emretmiştir. Bu sırada 11. Tümen birlikleri Alayunt istikametinde, 61. Tümen birlikleri ise Yalnızsaray, Karadiken, Pazarcık ve Ortaca mıntıkasında tertiplenmiştir.³¹

8 Ocak 1921’de Vecihi Bey tarafından, Söğüt’ün doğusu ile Bozüyük ve Karaköy civarında bulunan Yunan birliklerinin harekâtını tespit etmek için bir hava keşfi yapılmıştır. Bu hava keşfinde, Yunan birliklerinin Bozüyük ile Karaköy yolu üzerinde hareket hâlinde olduğu tespit edilmiştir. Keşfin devamında, Karaköy civarındaki Yunan birlikleri havadan bombalanmış ve alçak irtifadan yapılan makineli tüfek atışları ile önemli can kayıpları ile hasarlar verdirilmiştir.³² 8-9 Ocak 1921 gecesi sükûnetle geçmiş, Yunanların herhangi bir faaliyetine rastlanmamıştır.³³

9 Ocak 1921 itibarıyla cephe hattında vuku bulan muharebeler, daha çok Türk ana savunma mevzilerinin bulunduğu İnönü hattının ilerisinde yapılmıştır. Bu sırada Yunan ordusu, ilk taarruzundan itibaren İnönü mevzilerine kadar ulaşmıştır. Yunan ordusunun İnönü hatlarına ulaşması ile en yoğun muharebeler bu dönemden itibaren başlamıştır. Aynı gün saat 10.00’da Rasit Yüzbaşı Kenan ile Sivil Pilot Behçet beyler tarafından AEG C-IV uçağıyla bir hava keşfi yapılmıştır. Bu hava keşfi, Bilecik, Küplü ve Karaköy istikametinde gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu keşif sırasında, cephe hattındaki yollarda önemli miktarda Yunan askerlerinin olduğu görülmüştür. Bu kapsamda, Yunan kuvvetlerinin büyük kuvvetlerle İnönü mevzi hattında yoğunlaştığı ve harp harekâtını bu hattı aşmak için kullandığı tespit edilmiştir. Keşfin devamında Yunan kuvvetlerinin, Bilecik, Küplü ve Karaköy civarından daha çok Türk savunma hatları civarında bulunduğu belirlenmiştir.³⁴

Aynı gün Vecihi Bey, av tayyaresi ile Karaköy-Bilecik ve Karaköy-Pazarcık yollarını ve civarını keşfettikten sonra, Bozüyük’ün doğu yönünde ilerlemekte olan bir Yunan nakliye kolunu bombalamıştır. Ardından da Yunan birliklerini mitralyöz ateşine tutmuştur.³⁵

Yine aynı gün Sivil Pilot Behçet ile Yüzbaşı Muhsin (Alpagot) beyler tarafından saat 13.00’te yapılan hava keşfinde; Bozüyük istikametinde yürüyüş hâlinde iki Yunan süvari bölüğü tespit edilmiş, Bozüyük istikametinde bir Yunan piyade alayının Bozüyük’e doğru yaklaşmakta olduğu belirlenmiştir. Ayrıca keşif sırasında, yürüyüş hâlindeki Yunan birlikleri üzerine iki adet bomba atılmış ve bölgedeki Yunan birlikleri makineli tüfek ateşine tutulmuştur.³⁶

30 ATASE Arşivi, 593-36-1; ATASE Arşivi, 568-193-1.

31 ATASE Arşivi, 593-70-a.

32 Vecihi Hürkuş, 1915-1925 Havalarda, 3. Baskı, Tayyareci Vecihi Hürkuş Müzesi Derneği Yayını no:1, İstanbul, 2008, s.91.

33 ATASE Arşivi, 569-1-1.

34 Hulusi Kaymaklı, Havacılık Tarihinde Türkler, Cilt II, Hava Kuvvetleri Komutanlığı Hava Basımevi ve Neşriyat Müdürlüğü, Ankara, 2006, s.57.

35 Hürkuş, a.g.e., s.91.

36 ATASE Arşivi, 694-166-1.

Aynı gün öğleden sonra Türk kara güçlerinin Yunan sath kuvvetlerinin güney kanadına taarruz etmesi sonucu Karaağaç tepeleri geri alınmıştır. Böylece bu harekât sonucu, Yunan birliklerinin ilerleyişi durdulmuştur.³⁷ Yine aynı gün öğleden sonra 15.00 civarında Bozöyük ile Karaköy civarında bir hava keşfi daha icra edilmiştir. Bu hava keşfi sırasında, Bozöyük istikametinde iki bölük Yunan süvarisi ile bir alaylık bir birlik tespit edilmiştir. Hava keşfi sonrasında yürüyüş hâlindeki Yunan birlikleri makineli tüfek ateşine tutulmuş ve ardından hava keşfine son verilmiştir.³⁸

Gün içinde Ethem'in kaleme aldığı beyannameyi Yunan uçakları öğleden sonra saat 16.00'da Karahisar ve civarında bulunan köylere atmıştır. Bu beyannamede;

*“Masum millet ve asker kardeşlerim; Ankara Hükûmet rezilesine 29 Kânun-ı Evvel 1336 tarihinde keşide ettiğim memleket ihtiyaçlarına müteallik telgrafın matbuat ilân edilmesini isteyiniz. Ey Askerler, şerre âlet olmayınız. Ahiretteki mesuliyetinizden korkunuz. Mâziden intibah alarak her türlü felâketi ve vatani kurtarmağı haris menfaatlerine kurban etmek isteyenlere karşı hakkınızı müdafaa ediniz. Şahsî ihtiraslara âlet olmayınız. Ey zabıt arkadaşlar, emir kulu olmaktan sarfınazar ediniz. Allahın kulu değilseniz, aksi hâlde geliyorum ha! Son pişmanlık fayda vermez! Umum Kuva-yı Milliye Kumandanı Ethem” denilmiştir.*³⁹

Batı Cephesi'nin diğer kanadını teşkil eden Güney Cephesi bölgesinde aynı gün bir Yunan uçağı tarafından Afyonkarahisar'ın güneyi bombalanmıştır. Bu sırada aynı bölgede bir Yunan uçağı Dumlupınar mevzii üzerine kendiliğinden düşmüştür.⁴⁰ Aynı dönemde 12. Kolordu Kumandanlığının görev yaptığı bölgede herhangi bir muharebe olmamış, gün nispeten sakin geçmiştir.⁴¹

Birinci İnönü Muharebesi sırasındaki en şiddetli muharebeler 10 Ocak 1921 tarihinde meydana gelmiştir. Muharebeler sırasında cephe hattı üzerine çöken yoğun sis sebebiyle gün içinde hava keşfi yapılamamıştır. Ancak, havanın öğleden sonra açması ile birlikte Vecihi Bey tarafından bir hava keşfine çıkılmıştır. Bu hava keşfini Vecihi Bey, “Güzel Bursa” isimli av uçağı ile gerçekleştirmiştir. Hava keşfi sırasında Vecihi Bey; İnegöl, Pazarcık ve Bozöyük civarını keşfetmiştir. Bu sırada, Yunan kuvvetlerinin İnönü sırtlarına ulaştığı tespit edilmiş ve Yunan birlikleri mitralyöz ateşine tutulmuştur.⁴² Vecihi Bey'in uçağının motoru bu hava keşfi sırasında durmuş, bunun üzerine kendisi süzülerek iki taraf arasındaki bölgeye zorunlu iniş yapmıştır. Ardından Vecihi Bey tarafından uçak üzerinde yapılan incelemede uçağın gövdesinde birçok mermi izine rastlanmıştır. Uçak iniş sırasında Yunan unsurların ateşi altında kalmıştır. Bu ortamda Sivil Pilot Vecihi Bey uçağını Yunanların eline geçmemesi amacıyla yakmış ve ardından Türk hatlarının bulunduğu alana sığınmıştır.⁴³

37 Saim Besbelli-İhsan Göymen, Türk İstiklal Harbi V'inci Cilt Deniz Cephesi ve Hava Harekâtı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964, s.137.

38 ATASE Arşivi, 694-166-aa.

39 ATASE Arşivi, 590-90-1, 2.

40 ATASE Arşivi, 569-3-1.

41 ATASE Arşivi, 692-107-1.

42 Deniz Dalkılıç, “Kurtuluş Savaşı'nın İlk Uçuşunu Yapan Tayyare; Güzel Bursa”, Bursa'da Zaman, Sayı 20, 2016, s.23-29.

43 Davud Kapucu-Erdal Korkmaz, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Askerî Hava Seyahatleri 1909-1939, Karakum Yayinevi, Ankara, 2020, s.73; Vecihi Hürkuş, Havalarda 1915-1925, Kanaat Kitapevi, İstanbul, 1942, s.53-55; İhsan

Aynı gün öğleden sonra Teğmen M. Sıtkı (Tanman) ile Sivil Pilot Behçet beyler tarafından AEG C-IV uçağıyla bir hava keşfi gerçekleştirilmiştir. Bu hava keşfi sırasında, Türk ve Yunan kuvvetleri arasında karşılıklı topçu ateşinin devam ettiği belirlenmiştir. Keşfin devamında, Yunan birliklerinin birgün önceki hatlarını koruduğu, bunun yanında cephe gerisinde herhangi bir hareketlilik olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca keşif sırasında, Yunan hatları gerisinde herhangi bir ihtiyat birliğine rastlanmamıştır.⁴⁴

9/10 Ocak 1921 tarihleri arasında meydana gelen muharebelerde Yunanların önemli kayıplar verdiği ve geri çekilmeye başladığı, Batı Cephesi Kumandanlığı tarafından hazırlanan harp raporlarına yansımıştır.⁴⁵ Bu kapsamda ilgili raporlarda, Yunanların hareketi hakkında keşif çalışmalarının sürdürüldüğü ve bölgede birliklerin savunma düzeni aldığı anlaşılmıştır.⁴⁶

Cephe hattındaki muharebeler sonucunda Yunanlar, 10-11 Ocak 1921 gecesinden itibaren Bursa istikametine çekilmeye başlamıştır.⁴⁷ Bu geri çekilme sonucunda 11 Ocak 1921 sabahından itibaren cephe hattında herhangi bir Yunan faaliyetine rastlanmamıştır.⁴⁸

Yunanların çekilme emaresi gösterdiğini öğrenen Batı Cephesi Kumandanı Albay İsmet Bey, muharebe hattında bir hava keşfi yapılmasını emretmiştir.⁴⁹ İlgili emir kapsamında Gündüzbey-Söğüt-Bilecik-Poyra-Bozüyük-İnönü-Karaağaç-Bozalan istikametindeki yollar üzerinde bir hava keşfi yapılmıştır. Sivil Pilot Behçet ile Rasit Üsteğmen M. Sıtkı (Tanman) Beyler saat 10.00'da yapılan bu keşif sonucunda Bozüyük ve İnönü'de Yunan birliklerinin herhangi bir faaliyet içerisinde olmadığı, Yunanların Karaköy İstasyonu'nu yaktıkları ve Pazarcık'tan çekildikleri tespit edilmiştir.⁵⁰ Bu durumu değerlendiren Batı Cephesi Kumandanlığı, Yunanların çekildiğinden emin olmuştur.⁵¹

Batı Cephesi Kumandanlığının emri üzerine aynı gün saat 11.00'de Çukurhisar-Poyra-Gündüzbey-Kızılsaray-Bozoyük-Bozalan-Karaağaç-İnönü-Eskisaray istikameti keşfedilmiştir. Keşif esnasında, Poyra köyünden yaklaşık 1,5 km mesafede, Eskişehir yönüne doğru bir Yunan Süvari bölüğünün bölgede hareket hâlinde olduğu belirlenmiştir. Ayrıca keşif sırasında Bozüyük civarı ile Poyra-İnönü-Karaağaç istikametlerinde muharebe olmadığı, bu kapsamda cephe hattında sükûnet olduğu gözlemlenmiştir. Ne var ki, uçağın arızalanması sebebiyle Bilecik-Söğüt yönünde hava keşfi yapılamamıştır.⁵²

Batı Cephesi Kumandanlığı, Yunan ordusunun çekildiğinin kara ve hava keşifleri ile tespit edilmesi üzerine, Yunanların peşinden çıkardığı keşif ve takip kıtaları ile onları izlemeye başlamıştır.⁵³ Bu kapsamda İsmet Bey tarafından ileri hatlara keşif kıtaları

Tayhani, Atatürk'ün Bağımsızlık Politikası ve Uçak Sanayii (1923- 1950), Türk Hava Kurumu Kültür Yayınları No.: 1, Ankara, 2004, s.179.

44 Kaymaklı, a.g.e., s.55-57; Tanman, a.g.e., s.82.

45 ATASE Arşivi, 1025-79-1.

46 ATASE Arşivi, 692-143ab.

47 ATASE Arşivi, 692-145-ad; ATASE Arşivi, 569-11-1.

48 ATASE Arşivi, 596-38-1.

49 Turhan, a.g.e., s.208-215.

50 ATASE Arşivi, 694-26-a; ATASE Arşivi, 569-11-1.

51 Selim Turhan, Türk İstiklal Harbi (TİH) Batı Cephesi, İkinci Cilt, 3'üncü Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999, s.215.

52 Besbelli-Göymen, a.g.e., s.137; ATBD, Y.60, S.127, s.173.

53 ATASE Arşivi, 569-11-1.

sürülmüş ve süvari grubunun ertesi günden itibaren cephe ilerisine çıkacağı bildirilmiştir.⁵⁴

Kütahya'daki Müfreze Kumandanlığından Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine gönderilen akşam raporunda, 15.30'da Kütahya üzerine gelen iki Yunan tayyaresinin yedi bomba attığı bu bombalardan birinin bir şimendifer makasını hafif hasara uğrattığı, bir eczacı yüzbaşının şehit olduğu, diğer bir eczacı yüzbaşı ile üç neferin yaralandığı ve vagon içerisinde bulunan bir levazım subayının ailesinin şehit olduğu bildirilmiştir.⁵⁵ Aynı raporun devamında Yunan tayyaresinin Türk tayyare bölüğü üzerine makineli tüfek atışı yaparken tüfeğini düşürdüğü ve tüfeğin ele geçirildiği ilave edilmiştir.⁵⁶

12 Ocak 1921'de Yunanlar Eskişehir'i hava bombardımanına tutmuştur. Yunan uçaklarının bombardımanı esnasında Vecihi Bey'in 23 yaşındaki kız kardeşi hayatını kaybetmiştir.⁵⁷ Türk pilotlar tarafından icra edilen hava keşifleri, görev dönüşünde telefonla Batı Cephesi Kumandanlığına iletilmiştir. Batı Cephesi Kumandanı Albay İsmet Bey, cephe hattından zaman zaman çektiği telgraflarda, uçmanın ne kadar tehlikeli olduğunu ve uçakların kötü durumlarını belirtmiş ve malzeme eksikliğinin bu tehlikeyi arttırdığını ifade ederek havacıların ödüllendirilmelerini istemiştir.⁵⁸ Batı Cephesi Kumandanlığının isteği üzerine Birinci İnönü Muharebesi'ne katılmış olan havacı personel, göstermiş oldukları başarılı uçuş görevlerinden dolayı nakdî para ödülü ile taltif edilmiştir.⁵⁹ Sivil Pilot Vecihi, Sivil Pilot Behçet, Rasit Yüzbaşı Muhsin, Üsteğmen Yusuf Kenan ve Teğmen Sıtkı beylerin özverili uçuşları ile Yunan ordusunun durum ve vaziyeti belirlenmiş, böylece Türk ordusunun askerî taktik ve stratejisi belirlenmiştir. Muharebe süresince havacılarından sık sık keşif görevi isteyen Batı Cephesi Kumandanı Albay İsmet Bey konu ile ilgili düşüncelerini "*İnönü Meydan Muharebesi muzafferiyetinin amillerine; havacılarıma hassaten selam ve teşekkür ederim.*" sözleriyle dile getirmiştir.⁶⁰

Birinci İnönü Muharebesi sırasında İkinci Tayyare Bölüğü, elinde bulunan faal olan tek uçağı ile harekâta iştirak etmiştir. İkinci Tayyare Bölüğünün uçucularından Yüzbaşı Fazıl ve Sivil Pilot Halil (Ziver) beyler, harekâta katılmış ve 5 sorti uçuş yaparak muharebelere katkı sağlamıştır. Bu hava keşif görevleri sırasında, Yunanların Dumlupınar gerilerindeki durumu ile muharebenin genel gidişatı tespit edilerek komuta makamlarına bildirilmiştir.⁶¹

Neticede 6 Ocak 1921 günü başlayan Birinci İnönü Muharebesi boyunca Türk ordusu; 4 subay, 117 er şehit; 12 subay, 85 er yaralı; 5 subay, 29 er esir, toplam 252 kişi kaybetmiştir.⁶² Yunan ordusu ise muharebeler sırasında; 8 subay, 49 er ölü, 9 subay ve 145 er yaralı olmak üzere 211 kişilik bir kayba uğramıştır.⁶³

54 Kazım Özalp, Millî Mücadele (1919-1922), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s.172.

55 ATASE Arşivi, 596-38-1.

56 ATASE Arşivi, 593-113-1.

57 Fikret Arıt, Havalarda İlk Türk Kadınları, "İlk Türk Kadın Şehidi Eribe Hürkuş, İstanbul, 1967, s.42-45; Kaymaklı, a.g.e., s.57.

58 ATASE Arşivi, 1218-57-1; ATASE Arşivi, 695-51-1.

59 İrfan Sarp, Türk Hava Kuvvetlerinin Doğuş Yılları, Hava Basımevi ve Neşriyat Müdürlüğü, Ankara, 1986, s.128-129; Kaymaklı, a.g.e., s.57.

60 Hürkuş, a.g.e., s.91; Kaymaklı, a.g.e., s.57.

61 Sarp, a.g.e., s.113; Tanman, a.g.e., s.40-41; Kaymaklı, a.g.e., s.58.

62 ATASE Arşivi, 599-1-1.

63 Anastasios Papoulas, General Papulas'ın Hatıratı, Yeni İstanbul Yayınları, İstanbul, 1969, s.33; Sabahattin Selek, Anadolu İhtilali, Cilt I, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 1987, s.496-500; Turhan, a.g.e., s.247.

Birinci İnönü Muharebesi'nin önemli askerî ve siyâsî sonuçları olmuştur. Düzenli ordu Birinci İnönü Muharebesi ile ilk zaferini kazanmıştır. Bu durum, halkın BMM'ye ve düzenli orduya güvenini artırmıştır. Bu sırada Birinci İnönü Muharebesi'nden sonra Albay İsmet (İnönü) Bey, generalliğe yükseltilmiştir.⁶⁴ Birinci İnönü zaferinin dış politikada da önemli yansımaları olmuştur. Bu kapsamda bakıldığında İtilaf Devletlerinin çağrısı ile Londra'da bir konferans düzenlenmiştir.⁶⁵ İlgili konferans sırasında Sevr Antlaşması'nın değiştirilerek ve yumuşatılarak Türk tarafına kabul ettirilmek istenmesi, konferansın sonuçsuz olarak dağılmasına yol açmıştır. Bu durum; İngilizlerin kıskırtması sonucu Yunanların, Türk kuvvetlerine ikinci kez saldırmasına neden olmuştur.⁶⁶ Yeni Yunan taarruzu İkinci İnönü Muharebesi'nin gerçekleşmesine ve Türk-Yunan güçlerinin ikinci kez karşı karşıya gelmesine yol açmıştır.

Birinci İnönü Muharebesi'nden sonra uçakların tamiri ile uğraşmış ve eldeki keşif tayyaresi tamire alınmıştır. Bu arada iki av tayyaresi tamirden çıkmıştır. Böylece iki Albatros av tayyaresi daha yeni bir savaşa hazır hâle getirilmiştir. Bu sırada Erzurumlu tüccarlardan Nafiz Bey tarafından Türk ordusuna iki uçak bağışlanmıştır.⁶⁷ Erzurumlu Nafiz Bey'in İtalyanlardan aldığı FIAT keşif tayyaresi İstanbul'dan uçarak İnebolu ve Akçaşehir üzerinden Eskişehir'e getirilmek istenmiştir.⁶⁸ Akçaşehir'de bir iniş meydanı hazırlanması ve burada uçağa Türk işaretlerinin takılması kararlaştırılmıştır.⁶⁹ Ancak uçağın Eskişehir'e ulaşması uzun sürmüştür. Seyahati sırasında Bolu'ya gelmiş, ancak buradaki tecrübe uçuşunda iniş takımı ve pervanesi kırılmıştır. Bu nedenle bu tayyare İkinci İnönü Muharebesi'ne yetiştirilememiştir.⁷⁰

İkinci İnönü Muharebesi öncesi 1 Mart 1921 itibarıyla Türk ordusu; 1.151 subay ve 24.936 erden oluşmuştur.⁷¹ Envanterde ise 96 adet ağır ve 16 adet hafif makineli tüfek, 13.088 adet tüfek, 39 adet çeşitli top, 1.500 adet kılıç bulunmaktadır.⁷² Güney Cephesi Kumandanlığı ise 2.287 subay ve 34.044 erden oluşmuştur. Güney Cephesi Kumandanlığı envanterinde; 143 adet ağır ve 24 adet hafif makineli tüfek, 22.225 adet tüfek, 69 adet çeşitli top ve 2.000 adet kılıç olduğu görülmüştür. Kocaeli Grubu Kumandanlığı emrinde; 287 subay ve 6.368 er görev yapmıştır. Envanterinde ise 16 adet ağır ve 15 adet hafif makineli tüfek, 5.126 adet tüfek ve 5 adet top yer almıştır. Kastamonu ve dolayları Kumandanlığında ise 153 subay ve 227 er mevcut şekilde yerini almıştır. Burada da 1 adet ağır ve 4 adet hafif makineli tüfek, 1.293 adet tüfek ile 4 adet top envanteri meydana getirmiştir.⁷³

12 Mart 1921'de Türk ordusu envanterindeki uçakların ihtiyacı için Kocaeli ve Adapazarı mıntıklarında benzin tedarikine çalışılmış, ancak bu mümkün olmamıştır.⁷⁴

64 Nusret Baycan, "İsmet İnönü", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Yıl 1989, Cilt 5, Sayı 15, s.629. (625-638).

65 Bülent Kara, "Savaş Hazırlayan Barış Konferansı: Londra Konferansı", Gazi Akademik Bakış, Cilt. 3, Sayı. 5, Ankara, Kış 2009, s.159. (143-170).

66 Şaduman Halıcı ve Mehmet Alkanaka, 100. Yılında İnönü Savaşları, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları, İstanbul, 2021, s.152; Utkan Kocatürk, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918-1938), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s.245-246.

67 ATASE Arşivi, 695-63-3.

68 ATASE Arşivi, 1180-50-2.

69 ATASE Arşivi, 671-95-1, 2; ATASE Arşivi, 881-83-1, 2; ATASE Arşivi, 881-83-8.

70 ATASE Arşivi, 671-95-3.

71 ATASE Arşivi, 703-66-1:3.

72 ATASE Arşivi, 703-66-66-4:5.

73 ATASE Arşivi, 703-66-4:10.

74 ATASE Arşivi, 881-83-3:4.

Uçak benzini bulunamaması üzerine İstanbul'dan gizli yollardan benzin temini için girişimlerde bulunulmuştur.⁷⁵

14/15 Mart 1921 tarihinde Batı Cephesi Kumandanı İsmet Paşa tarafından gönderilen bir emirle Akçayşehir'de iniş istasyonu hazırlamak üzere bir tayyareci ve bir makinist görevlendirilmiştir. Gerekli olan 150 litre benzin ve bir miktar vakum yağının da Akçayşehir'e gönderilmesi istenmiştir.⁷⁶

16 Mart 1921 tarihinde Batı Cephesi civarındaki İnegöl batısı Babasultan güneybatısındaki dereye düşman topçusu tarafından on kadar mermi atıldığı bildirilmiştir.⁷⁷ Gün içerisinde Batı Cephesi Kumandanı İsmet Paşa tarafından Birinci Tayyare Bölüğünün elinde bulunan uçak, malzeme ve personelin İnönü mevziine kaydırılması istenmiştir. Bu emir 61., 24., 11. ve 1. tümen kumandanlıklarına da iletilmiştir.⁷⁸

B. İkinci İnönü Muharebesi'nde Türk Hava Gücü ve Faaliyeti

İtilaf Devletleri tarafından Londra'da düzenlenen konferansın istenilen şekilde neticelenmemesi üzerine Yunanlar 23 Mart 1921'de Batı ve Güney cephelerine yönelik eşzamanlı bir saldırı başlatmıştır.⁷⁹ Yunan kuvvetleri akşama kadar İznik civarında oyalanmıştır. İznik ve Yenişehir kesimindeki Türk birlikleri de geri mevzilerde konuşlanmıştır.⁸⁰

Bu sırada İkinci İnönü Muharebesi öncesinde Türk ordusunun elinde bulunan iki tayyare bölüğünden biri Eskişehir, diğeri ise Afyon'da konuşlanmıştır. Bu tayyare bölüklerinden Birinci Tayyare Bölüğü Eskişehir'de, İkinci Tayyare Bölüğü ise Afyon'da yerini almıştır. İki bölükteki uçak sayısının ise 4 adet olduğu görülmüştür.⁸¹ Yunan taarruzu üzerine Pazarcık'ta bulunan Batı Cephesi Kumandanı İsmet (İnönü) Paşa tarafından Yunanların durum ve vaziyetinin keşfedilmesi için Eskişehir'deki hava birliğine bir telgraf çekilmiştir. İlgili telgrafta İsmet Paşa; *"Bugün 23 Mart 1921 saat 09.30'da düşman Yenişehir, İnegöl şoselerinden ve iki yol arasındaki araziden ilerlemektedir. Birinci Uçak Bölüğü'nden uygun bir uçak uçurularak düşmanın Hava Kuvvetleri, durumu ve hareketi hakkında süratle bilgi toplanacaktır."*⁸² demiştir.

Bu uçuş emrini alan Birinci Tayyare Bölük Kumandanlığında görevli Sivil Pilot Vecihi Bey 40 dakika içinde bir Pfalz D.III tipi av uçağı ile havalanmıştır. Uçuş rotası olarak Yenişehir-Bilecik ve İnegöl-Pazarcık istikameti belirlenmiştir. Keşif sırasında yürüyüş hâlinde bulunan Yunan kuvvetleri görülmüştür. Uçuş esnasında Yunan birliklerine bomba ve makineli tüfekte taarruz edilmiştir.⁸³

75 ATASE Arşivi, 881-83-5:6.

76 ATASE Arşivi, 880-10-1:2.

77 ATASE Arşivi, 879-183-1.

78 ATASE Arşivi, 947-7-1.

79 ATASE Arşivi, 573-104-1.

80 Nusret Baycan, Atatürk ve Askerlik Sanatı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985, s.109; Turhan, a.g.e., s.282-290; Kaymaklı, a.g.e., s.58; Besbelli-Göymen, a.g.e., s.138.

81 ATASE Arşivi, 568-146-a:c.

82 Yaşar Özdemir, Atatürk ve Türk Havacılığı, Hava Basımevi, Ankara, 1981, s.13; Tanman, a.g.e., s.88; Kaymaklı, a.g.e., s.60; Besbelli-Göymen, a.g.e., s.139.

83 İrfan Sarp, Türk Hava Kuvvetlerinin Doğuş Yılları, Hava Basımevi, Ankara, 1986, s.113-114; Tanman, a.g.e., s.89.

Yunan ordusunun harekâtı üzerine Batı Cephesi Kumandanlığı Eskişehir’de kalan bir harp ve bir keşif tayyaresinin hazırlanarak ertesi gün İnönü’ye sevk edilmesini istemiştir. İlgili emir kapsamında Birinci Tayyare Bölüğü tarafından gönderilen yazıyla uçakların nakli için gerekli hazırlıkların yapıldığı bildirilmiştir. Aynı gün Erkân-ı Harbiye Vekaleti’nin emri doğrultusunda cephe üzerinde bir uçuş yapılmak istenmişse de motor arızası nedeniyle yapılamamıştır. Keşif tayyaresi makinist tarafından onarılmak istenmişse de malzeme eksikliğinden dolayı başarılı olunamamıştır.⁸⁴

24 Mart 1921’de Yunanlar Güney Cephesi’nde taarruza geçerek Dumlupınar mevzilerini ele geçirmiştir.⁸⁵ Bunun üzerine Batı Cephesi Kumandanlığı buradaki kuvvetlerin Afyon’un batısına çekilmesini emretmiştir. Bu sırada 1. Türk Tümeni’nin İnönü’de toplanması tamamlanmıştır. Aynı gün Yunan uçakları Eskişehir’i bombalamıştır.⁸⁶

Yine aynı gün Sivil Pilot Vecihi Bey bir uçuş yaparak Söğüt-Bilecik arasındaki yolda ilerleyen Yunan alayına bomba ve tüfek ateşiyle taarruzi hava harekâtı yapmıştır.⁸⁷ Aynı gün Saat 15.00 sonrada yapılan bir diğer keşifte, Pazarcık ile İnegöl arasındaki yolda 3/4 tabur piyade, iki tabur süvari, 30 kadar araba yürüyüş hâlinde görülmüştür. Ayrıca İnegöl’ün bir kilometre doğusunda dört grup halinde süvari tespit edilmiştir. Yine İnegöl civarında istirahat hâlinde 4 tabur kadar piyade, 30 kadar araba, 100-150 civarında süvari görülmüştür. Yenişehir bölgesinde ise üç tabur kadar piyade, bunların gerisinde hatlar hâlinde piyade taburları belirlenmiştir. Aynı bölgede 1.000-1.500 kadar üç grup halinde süvari, bir bölük piyade, 60 araba ile 100 kadar hayvanın doğruya doğru ilerlediği görülmüştür.⁸⁸

Aynı tarihte Batı Cephesi Kumandanlığından Güney Cephesi Kumandanlığına yazılan yazıda; Batı Cephesi emrinde biri harp, diğeri keşif tayyaresi olmak üzere yalnız iki tayyare bulunduğu, Güney Cephesi’ne tayyare göndermenin mümkün olamayacağı bildirilmiştir. Ayrıca, Uşak etrafındaki Yunan mevzilerinin kesin olarak tespit edilmesi için harp tayyarelerinin keşif faaliyetlerinde kullanılması istenmiştir.⁸⁹

25 Mart 1921 tarihinde Yunan kara kuvvetleri, hava kuvvetlerinin yakın hava desteği ile saldırmıştır. Bu sırada İnönü’den Eskişehir istikametine uçan üç Yunan uçağı, Eskişehir istasyonuna ve uçak hangarına taarruzî hava harekâtı düzenleyerek 10 bomba atmıştır. Bu bombardıman sonucunda bir kadın ile bir hayvan yaralanmıştır.⁹⁰ Bombardıman esnasında üç Yunan uçağının Türk mevzilerine yaklaştığının öğrenilmesi üzerine, Sivil Pilot Vecihi Bey önleme görevi yapmak için havalanmış ama motor arızası nedeniyle geri dönmek durumunda kalmıştır. Bunun üzerine aynı uçakla, Yunan uçaklarını takip etmek için havalanan Pilot Üsteğmen Hasan Fehmi (Yemen) Bey kalkış sırasında uçağının meydan civarına düşmesi sonucu şehit olmuştur.⁹¹

84 ATASE Arşivi, 705-108-1.

85 ATASE Arşivi, 852-143-1.

86 ATASE Arşivi, 852-116-1.

87 Kaymaklı, a.g.e., s.60.

88 ATASE Arşivi, 705-174-1.

89 ATASE Arşivi, 596-218-1.

90 Nilüfer Hatemi, Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri, C.II, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s.778.

91 ATASE Arşivi, 707-148-1.

İkinci Tayyare Bölüğü, İkinci İnönü Savaşı'nda 12. Kolordu emrinde görev yapmıştır. Tayyare Bölüğünün elinde yalnız bir adet faal av uçağı olduğu için savaşın ilk iki günü harekâta katılamamıştır. 25 Mart 1921'de sabah yapılan keşifte, bir Yunan alayının Dumlupınar ile Düvertepe civarında istirahat ettiği rapor edilmiştir. Öğleden sonra Yüzbaşı Fazıl Bey'in Uşak, Paşacık, Dumlupınar istikametinde yaptığı keşifte bir süvari yürüyüş kolu ile bir topçu taburunun Arpagediği tepelerinde toplandığı tespit edilmiştir. Ayrıca, Yunan ordusunun henüz Dumlupınar'ın doğusuna geçmediği görülmüştür.⁹²

Yunanlar 26 Mart 1921'de Adapazarı'nı işgal etmiştir.⁹³ Bilecik civarında ise Türk topçusunun açtığı ateş sonucunda bir Yunan tümeni dağılmıştır. Bu arada 61'inci Tümen tarafından bir Yunan tümeni yenilgiye uğratılarak Gündüzbey'i ele geçirmiştir.⁹⁴ 27/28 Mart 1921 günü Batı Cephesi'nin sağ kanadında ciddi çarpışmalar meydana gelmiştir. Topçu ateşiyle desteklenen Yunan kuvvetleri karşısında 24. Tümen İnönü mevkiine geri çekilmek zorunda kalmıştır. Afyon bölgesinde bulunan 57. Tümen de geri çekilmeye başlamıştır. Yunanlar topçu ateşi ile geri çekilen Türk kuvvetlerine ağır zayıat verdirmiştir. Bu sırada Kocaeli bölgesinden Sakarya üzerinden taarruza kalkan ve Geyve Boğazı'nı aşarak Osmaneli'ne girmek isteyen Yunan kuvvetleri geri püskürtülmüştür. Batı Cephesi'nde Yunan kolordusu İnönü mevzilerine yaklaşmıştır. Savaş şartlarını değerlendiren Mustafa Kemal Paşa, Yunanların kuzeye kuvvet kaydırmalarını önlemek ve manevra kabiliyetini engellemek amacıyla 12'nci Kolordu'nun Afyon istikametinden taarruza geçmesini istemiştir.⁹⁵

Bu sırada 26 Mart 1921 tarihi itibarıyla Birinci Tayyare Bölüğünde görev yapabilecek durumda uçak kalmamıştır. Bu nedenle İkinci Tayyare Bölüğünden uçak takviyesinde bulunması istenmiştir. Bu talebin yerine getirilmesi için 27 Mart 1921'de uçağı ile İkinci Tayyare Bölüğüne destek olması için görevlendirilen Birinci Tayyare Bölüğü uçucularından Sivil Pilot Halil (Ziver) tarafından bir keşif yapılmıştır. Yapılan bu keşifte Yunanların Sinanpaşa'ya ilerlediği görülmüştür.⁹⁶ Sivil Pilot Vecihi Bey de aynı gün Söğüt dolaylarında keşif uçuşu yapmış ve bölgedeki Yunan birliklerine bomba ve makineli tüfekle taarruz yapmıştır.⁹⁷

Aynı gün Yüzbaşı Fazıl'ın yaptığı keşifte Afyon-Altıntaş istikametinde ilerleyen bir Yunan topçu bataryası ile iki süvari bölüğü tespit edilmiştir. Ayrıca, Balmahmut İstasyonu'na girmekte olan iki bölük ile Büyükçorca hizalarında Yunan topçu mevzilerinin olduğu görülmüştür. Saat 16.00'da yapılan keşiflerde ise Örenköy civarında bulunan Türk mevzilerine yaklaşan Yunan birlikleri keşfedilmiştir.⁹⁸

28 Mart 1921'de öğleden sonra Kanlısirt istikametinde başlayan Yunan taarruzuna Yunan uçakları tarafından yakın hava desteği verilmiştir. Saat 16.00'da Kanlısirt tekrar Yunan kuvvetlerinin eline geçmiştir. Türk kuvvetlerinin tüm çabalarına rağmen Kanlısirt

92 Kurt, Korkmaz, a.g.e., s.428-429.

93 ATASE Arşivi, 880-110-1.

94 İzzettin Çalışlar, Gün Gün, Saat Saat İstiklal Harbi'nde Batı Cephesi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.158.

95 ATASE Arşivi, 865-34-aa.

96 Tanman, a.g.e., s.100-101.

97 Y.Doğan Çetinkaya, "Kurtuluş Savaşı Başında Hava Gücü Oluşturma Çabaları ve İlk Hava Harekât Görevleri", Türk Hava Kuvvetlerinin 100 Yılı Uluslararası Tarih Sempozyumu, s.202-218; Kaymaklı, a.g.e., s.61.

98 Tanman, a.g.e., s.100-101.

alınmamıştır. Aynı gün General Leonardopulos kumandasındaki X. Yunan Tümeni saat 15.00'te Metristepe'ye taarruz başlatmıştır. Yunan uçakları bu taarruza makineli tüfeklerle destek vermiştir.⁹⁹

Aynı gün Afyon'un Yunanlar tarafından işgalinden önce, merkezi Afyon olan İkinci Tayyare Bölüğünün envanterindeki tek faal uçak, Yunanların eline geçmesine mani olmak için Pilot Halil Bey (Ziver) tarafından Eskişehir'e nakledilmiştir. Bu sırada İkinci Tayyare Bölüğünün personel, malzeme ve teçhizatları 12. Kolordu ile beraber geriye çekilmiştir. 29 Mart 1921'de Sivil Pilot Vecihi Bey Söğüt istikametine yaptığı keşif sonunda tespit ettiği hedeflere saldırı düzenlemiştir. Bu sırada Yunan topçusu tarafından uçağa ateş açılmıştır.¹⁰⁰

30 Mart 1921 günü saat 13.00'te Yunan ordusu Sağ Yan Grubu cephesinden topçu ateşi başlatmıştır. Yunan uçakları Oluklu kuzeyindeki Türk kıtaları üzerine makineli tüfek ve bomba ateşi ile topçu ateşine destek vermiştir. Bu sırada 13.30'da sularında Söğüt yönünden Gündüzbey'e doğru ilerleyen Yunanların bir süvari ve bir piyade alayının bölgede hareket hâlinde olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine 61. Tümen Kumandanı Albay İzzettin Bey, 2. Piyade Alayını bu bölgeye yavaştırmıştır.¹⁰¹

31 Mart 1921 sabahı Üçşehitler Tepesi'nin güneyindeki Türk birlikleri baskın prensibi gereği hareket ederek karşı taarruza geçmiştir. Daha sonra Metristepe'ye taarruz başlamıştır. Bu taarruzlar sonucunda Yunanlar büyük kayıplar vermiştir. Akşam karanlığından faydalanarak 10. Yunan Tümeni çekilmeye başlamıştır. Savaş durumunu kaybeden Yunanlar karşısında aynı gün akşamı bütün Yunan taarruzu durdurulmuştur.¹⁰²

1 Nisan 1921'den itibaren Yunanlar binlerce ölü ve yaralının yanında büyük miktarda malzeme kaybına uğrayarak geri çekilmeye başlamıştır.¹⁰³ Yunanlar geri çekilirken Bozüyük ilçesini yakmıştır. Tahribatın daha da artmasını engellemek isteyen İsmet Paşa ise gün içinde verdiği emirle, 11. ve 24. tümen süvari bölüklerinin Bozüyük'e doğru ilerleyerek Aksuteke, Sarıdağ, Nazıfpaşa ve İnegöl istikametinde kaçmakta olan Yunan askerlerini takip etmesini istemiştir.¹⁰⁴ Aynı gün Birinci Tayyare Bölük Kumandanı tarafından Batı Cephesi Kumandanlığına gönderilen yazıda, Bilecik istikametini keşif etme görevi verilen tayyarenin motorunda meydana gelen bir arıza nedeniyle tayyarenin irtifa kazanamadığı ve bundan dolayı meydana inmek zorunda kaldığı bildirilmiştir.¹⁰⁵

1 Nisan 1921 günü İnönü mevzilerinden geri çekilmeye başlayan Yunan birliklerini süvari kollarının yanında Türk uçakları da takibe katılarak zayıat verdirmeye başlamıştır. Nitekim Söğüt, Bilecik, Bozüyük, Karaköy şoseleri üzerinden Bursa istikametine yönelmiş Yunan birlikleri üzerine bombalar atılmıştır.¹⁰⁶ Bu sayede Yunan ordusunun Bilecik civarında tutunmasının önüne geçilerek, bölgeyi tahrip etmesi engellenmek istenmiştir.

99 Çalışlar, a.g.e., s.182-183.

100 Kaymaklı, a.g.e., s.59-62; Sarp, a.g.e., s.130-132; Tanman, a.g.e., s.88.

101 Çalışlar, a.g.e., s.196-197.

102 ATASE Arşivi, 601-110-1.

103 ATASE Arşivi, 712-69-ao.

104 ATASE Arşivi, 712-69-ao.

105 ATASE Arşivi, 712-69-bb.

106 ATBD. B, 2351, 1991, 109.

Aynı tarihe kadar Birinci Tayyare Bölüğü, yoğun olarak keşif faaliyetlerini sürdürmüştür. Alınan keşif raporlarında Yunanların düzensiz gruplar halinde dinlenmekte oldukları tespit edilmiştir. Yunan birliklerinin hareketlerinin intizamsız olması Yunanların moral durumunun iyi olmadığını göstermiştir. Hava keşifleri ile Yunan kıtalarının bir kısmının geri çekilmekte olduğu da keşfedilmiştir. Yunanların çekilme esnasında birçok malzeme ve silahı bırakıp giderken Pazarcık civarında bir tayyaresini de yaktığı görülmüştür.¹⁰⁷ Bu süre içinde görev için Pilot Halil Ziver ve Vecihi Bey uçuşlar yapmıştır. Bölükteki AEG C-IV ve DFW C-V tipi iki keşif uçağı arızalı olduğu için bir veya iki av uçağı ile dokuz çıkış yapılmıştır.¹⁰⁸

2 Nisan 1921’de Vecihi Bey’in İnönü, Bozüyük, Bilecik, Pazarcık istikametinde yaptığı hava keşfinde Bilecik ve Karaköy civarında herhangi bir hareketliliğin olmadığı rapor edilmiştir.¹⁰⁹ 7/8 Nisan gecesi ise Afyon Türk kuvvetleri tarafından geri alınmıştır. 9 Nisan 1921’de iki harp tayyaresinin Eskişehir’den Afyona gönderilmesi kararlaştırılmıştır.¹¹⁰ 11 Nisan 1921’de İkinci Tayyare Bölüğü tekrar 12. Kolordu ile Afyon’a dönerken, Pilot Halil (Ziver) Bey de Eskişehir’e uçarak götürdüğü Albatros D-III av uçağını geri getirmiştir. Bu hareketin en önemli yönü tecrübesi artan Türk havaacılarının kara unsurları ile koordinasyon içinde çalışabilecek kabiliyete ulaşması olmuştur.¹¹¹

23 Mart 1921 günü başlayan muharebede Türk Ordusu subay olarak; 44 şehit, 102 yaralı, 4 esir, 2 kayıp, 4 firar toplam 156, Erlerde; 637 şehit, 1.720 yaralı, 2 esir, 1.359 kayıp, 1.076 firar olmak üzere toplam 4.794 kayıp vermiştir.¹¹² Yunan Ordusu ise; 1. Kolorduda 1 subay, 32 er ölü; 15 subay, 131 er yaralı olarak tespit edilmiştir. General Kondilis’in kitabında ise kayıp sayısı 11 subay, 222 er ölü; 51 subay, 660 er yaralı olarak gösterilmektedir. 3. Yunan Kolordusunun kaybı ise 53 subay, 669 er ölü; 149 subay, 2.478 er yaralı; 9 subay, 394 er kayıp olmak üzere toplam 311 subay ve 4.248 erdir. General Kondilis’in kitabında bu muharebelerdeki Yunan kayıpları, 360 subay, 4.920 er kayba uğramıştır.¹¹³

Sonuç

Mondros Ateşkes Anlaşması ve devamında gelen işgaller sonrası, ülkenin her yerinde ve her bölgesinde kurtuluş çareleri düşünölmeye başlanmıştır. Bu kapsamda bölgesel olarak başlayan bağımsızlık mücadelesi, Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a çıkmasıyla kolektif bir yapıya bürünmüştür. Türk ulusunun yeniden doğduğunu müjdeleyen bu yolculuk, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna bir başlangıç ve Mustafa Kemal Paşa’nın hayatında da bir dönüm noktası olmuştur.

İnönü Muharebelerinin kazanılması Türk halkının Millî Mücadele’ye olan inancını arttırmış, daha sonraki zaferlerin müjdecisi ve habercisi olmuştur. Bu açıdan bakıldığında İnönü Muharebeleri Millî Mücadele’nin başında bir anlamda yeni kurulan düzenli ordu

107 ATASE Arşivi, 709-69-aca

108 Kaymaklı, a.g.e., s.61.

109 ATASE Arşivi, 713-70-1.

110 ATASE Arşivi, 712-69-dl.

111 Tanman, a.g.e., s.101-102; Sarp, a.g.e., s.114-115; Kaymaklı, a.g.e., s.62.

112 ATASE Arşivi, 599-1-1.

113 Turhan, a.g.e., s.509.

için test mahiyeti görmüştür. Yeni ordunun Anadolu'yu koruma ve müdafaadaki rolü bu muharebelerle ortaya çıkmıştır. Neticede İnönü Muharebeleri, Anadolu'da başlayan Millî hareketin bir kaç idealistin direnişi olmadığını, bilakis Türk milletinin istiklal mücadelesi olduğunu bütün dünyaya ispatlamıştır.

Kuva-yı Milliye birliklerinin Gediz Muharebelerindeki başarısızlığı sonrası düzenli orduya geçiş hızlanmış, yeni kurulmakta olan düzenli ordu Ethem Bey'in ayaklanması ile uğraşırken, 6 Ocak 1921'de Eskişehir istikametine yönelen Yunan ordusunun taarruzu ile İnönü Muharebeleri başlamıştır. Yunan kuvvetlerinin taarruzu ile başlayan Birinci İnönü Muharebesi sırasında Albay İsmet Bey emrindeki Batı Cephesi birlikleri, hem Ethem'in ayaklanmasını bastırılmış, hem de Yunan taarruzunu durdurmuştur. Ardından 23 Mart 1921'de Yunan ordusunun Türk cephe hattına taarruzu ile İkinci İnönü Muharebesi gerçekleşmiştir. Yalnız bu defa taarruza daha çok kuvvet katılmış ve taarruz hedefi daha geniş tutulmuştur. Sayıca üstün Yunan kuvvetlerine karşı mukavemet eden Türk ordusunun inayetiyle Yunan kuvvetleri İnönü önlerinde bir kez daha durdurulmuştur.

Her iki muharebede de Yunanlar, azami güç ve hırsla taarruz ve hücumlarda bulunmuşlarsa da, Türk kıtalarının azim ve imanı karşısında taarruzları kırılmış, büyük zayıat vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır. İnönü Muharebeleri ile yeni kurulmakta olan düzenli ordu ilk zaferini kazanırken, bu zafer Millî Mücadele'ye olan inancı arttırarak Millî Mücadele'yi kazanma kararlılık ve idealini güdülemiştir. Muharebeler süresince Türk havacıları müşterek hareketin tüm özellik ve vasıflarını yerine getirmiş, kara ve hava unsurlarının işbirliği ve kanalize olmasıyla muharebeler kazanılmıştır.

Birinci İnönü Muharebesi Türk havacılık tarihi açısından da ayrıca önem arz etmiştir. Havacılar Millî Mücadele'nin başında İstanbul'dan değişik yöntemlerle Anadolu'ya kaçarak, yeni hareket ve oluşuma dâhil olmuştur. İnönü Muharebeleri sırasında eldeki sınırlı pilot,rasıt ve teknik personel ile uçaklar hava harekât görevlerine hazır hale getirilmiştir. Böylece muharebeler süresince yapılan hava harekât görevleri ile komuta kademesinin sevk ve idaresini kolaylaştıracak önemli gözetleme raporları uçuşlar sonrasında getirilmiştir. Ayrıca, muharebeler süresince yapılan bombardıman ve makineli tüfek atışı gibi taarruzî hava harekâtı görevleri ile de Yunanlara zayıat verdirilmiştir. Havacıların bu mücadeleleri takdir edilmiş ve havacılar Batı Cephesi Kumandanlığı tarafından ödüllendirilmiştir.

İnönü Muharebeleri sırasında uçak, personel ve malzeme bakımından henüz muharebeye hazır duruma gelmemiş olan tayyare bölükleri; akaryakıt kıtlığı, mevsim, hava şartları ve özellikle muharebe irtibatlarındaki eksikliklere rağmen faydalı keşifler yapmıştır. İnönü Muharebeleri, kara ve hava unsurlarının müşterek hareketi kapsamında yapılmış, özellikle hava keşifleri yönüyle Yunan ordusunun durum ve vaziyeti anında tespit edilerek cephe kumandanlığına bildirilmiştir. Bu durum reaktif tedbirlerin alınmasına ve muharebelerin sevk ve idaresinin kolaylaştırılmasına etki etmiştir.

Kaynakça**Arşiv Belgeleri**

- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 34, Gömlek: 44, Belge No.: 44-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 69, Gömlek: 136, Belge No.: 136-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 593, Gömlek: 36, Belge No.: 36-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 593, Gömlek: 70, Belge No.: 70a.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 568, Gömlek: 146; Belge No.: 146 (a-c).
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 568, Gömlek: 165, Belge No.: 165-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 568, Gömlek: 166, Belge No.: 166-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 568, Gömlek: 169, Belge No.: 169-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 568, Gömlek: 171, Belge No.: 171-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 568, Gömlek: 174, Belge No.: 174-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 568, Gömlek: 180, Belge No.: 180-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 568, Gömlek: 193, Belge No.: 193-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 569, Gömlek No.: 11, Belge No.: 11-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 569, Gömlek: 1, Belge No.: 1-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 569, Gömlek: 11, Belge No.: 11-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 569, Gömlek: 3, Belge No.: 3-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 573, Gömlek: 104, Belge No.: 104-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 579, Gömlek: 8, Belge No.: 8-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 590, Gömlek: 90, Belge No.: 90-1 (2).
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 593, Gömlek: 113, Belge No.: 113-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 593, Gömlek: 33, Belge No.: 33-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 596, Gömlek: 218, Belge No.: 218-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 596, Gömlek: 38, Belge No.: 38-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 599, Gömlek: 1, Belge No.: 1-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 601, Gömlek: 110, Belge No.: 110-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 671, Gömlek: 95, Belge No.: 95-3.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 671, Gömlek: 95, Belge No.: (1-2).
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 675, Gömlek: 27, Belge No.: 27-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 691, Gömlek: 22, Belge No.: 22-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 691, Gömlek: 78, Belge No.: 78-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 692, Gömlek: 107, Belge No.: 107-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 692, Gömlek: 143, Belge No.: 143ab.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 692, Gömlek: 145, Belge No.: 145ad.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 694, Gömlek: 166, Belge No.: 166-1.
- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 694, Gömlek: 166, Belge No.: 166aa.

- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 694, Gömlek: 26, Belge No.: 26a.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 695, Gömlek: 51, Belge No.: 51-1.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 703, Gömlek: 66, Belge No.: 66-(1-3).
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 703, Gömlek: 66, Belge No.: 66-(4-10).
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 703, Gömlek: 66, Belge No.: 66-(4-5).
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 705, Gömlek: 108, Belge No.: 108-1.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 709, Gömlek: 69, Belge No.: 69aca.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 712, Gömlek: 69, Belge No.: 69ao.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 712, Gömlek: 69, Belge No.: 69bb.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 712, Gömlek: 69, Belge No.: 69dl.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 713, Gömlek: 70, Belge No.: 70-1.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 852, Gömlek: 116, Belge No.: 116-1.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 852, Gömlek: 143; Belge No.: 143-1.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 865, Gömlek: 34, Belge No.: 34aa.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 879, Gömlek: 183, Belge No.: 183-1
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 880, Gömlek: 10, Belge No.: 10-(1-2).
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 880, Gömlek: 110, Belge No.: 110-1.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 881, Gömlek: 83; Belge No.: 83-(1-2).
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 881, Gömlek: 83; Belge No.: 83-(3-4).
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 881, Gömlek: 83; Belge No.: 83-(5-6).
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 881, Gömlek: 83; Belge No.: 83-8.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 917, Gömlek: 189, Belge No.: 189-1, (1aa).
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 917, Gömlek: 189, Belge No.: 189-1aaa.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 947, Gömlek: 7; Belge No.: 7-1.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 995, Gömlek: 6, Belge No.: 6-1.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu:695, Gömlek. 63, Belge No.: 63-3.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 596, Gömlek: 38, Belge No.: 38-1.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 705, Gömlek: 174, Belge No.: 174-1.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 707, Gömlek: 148, Belge No.: 148-1.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 1025, Gömlek: 79, Belge No.: 79-1.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 1180, Gömlek: 50, Belge No.: 50-2.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 1218, Gömlek: 57, Belge No.: 57-1.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 1452, Gömlek: 297, Belge No.: 33.

Kitap ve Makaleler

Akman Erdoğan (2014), "Birinci ve İkinci İnönü Savaşlarının Sovyet Rusya Basınında Yansımaları", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 3 Sayı: 4, s.37-55.

Akşin Sina (1997), *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi Cilt I*, İstanbul: Yenigün Haber Ajansı.

- Arıt Fikret (1967), *Havalar da İlk Türk Kadınları*, İlk Türk Kadın Şehidi Eribe Hürkuş, İstanbul: Baha Matbaası.
- Baycan Nusret (1985), *Atatürk ve Askerlik Sanatı*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- _____ (1989), "İsmet İnönü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 15, s.625-638.
- Besbelli Saim -İhsan Göymen (1964), *Türk İstiklal Harbi V'inci Cilt Deniz Cephesi ve Hava Harekâtı*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Bilgin, Taner (2015), *Millî Mücadele Döneminde Bilecik*, Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları.
- Budak Mustafa (1991), "İstiklal Harbi'nde "Milne Hattı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 21, ss.567-579.
- Burğaç Murat (2018), "Gediz Taarruzu ve Sonuçları", *Journal of History Studies*, Volume 10 Issue 1, p.47-60.
- Çalışlar İzzettin (2009), *Gün Gün, Saat Saat İstiklal Harbi'nde Batı Cephesi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çetinkaya Y.Doğan (2012), "Kurtuluş Savaşı Başında Hava Gücü Oluşturma Çabaları ve İlk Hava Harekât Görevleri", *Türk Hava Kuvvetlerinin 100 Yılı Uluslararası Tarih Sempozyumu*, s.202-218.
- Dalkılıç Deniz (2016), "Kurtuluş Savaşı'nın İlk Uçuşunu Yapan Tayyare; Güzel Bursa", *Bursa'da Zaman*, Sayı 20, s.23-29.
- Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı (2009), *Türk Tarihi İçinde Atatürk ve Cumhuriyet*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Halıcı Şaduman ve Alkanaka Mehmet (2021), *100. Yılında İnönü Savaşları*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Hatemi Nilüfer (2010), *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, C.II, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hülagü Orhan (2001), *Millî Mücadele'de Bursa*, İstanbul: Emre Yayınları.
- Hürkuş Vecihi (2008), *1915-1925 Havalar da*, 3. Baskı, İstanbul: Tayyareci Vecihi Hürkuş Müzesi Derneği Yayını.
- İnönü İsmet (1985), *Hatıralar*, (Yay. Haz. Sabahattin Selek), 1. Kitap, Ankara: Bilgi Yayınları.
- Jaeschke, Gotthard (1989), *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kara Bülent (2009), "Savaş Hazırlayan Barış Konferansı: Londra Konferansı", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt. 3, Sayı. 5, Ankara, s.143-170.
- Kapucu Davud -Erdal Korkmaz (2020), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Askerî Hava Seyahatleri 1909-1939*, Ankara: Karakum Yayınevi.
- Kaymaklı Hulusi (2006), *Havacılık Tarihinde Türkler*, Cilt II, Ankara: Hava Basımevi ve Neşriyat Müdürlüğü.
- Kaya Halit (2013), "Millî Mücadele ve Refet (Bele) Paşa", *KHO Bilim Dergisi*, Cilt:23 SAYI: 2, s.21-59.

- Kocatürk Utkan (1988), *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918-1938)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Korkmaz Erdal (2015), "Sakarya Meydan Muharebesi'nde Türk Hava Kuvvetleri", *Havacılık Tarihi Sempozyumu Bildirileri 1911-1923*, Ankara: Hava Basımevi, s.161-174.
- Korkmaz Erdal ve Şeyma Özden (2019), "Arşiv Belgeleri Çerçevesinde Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa", *Sosyal ve Beşerî Bilimlere Multidisipliner Bakış*, İstanbul: Güven Plus Grup A.Ş. Yayınları.
- Korkmaz Erdal -Deniz Kurt (2019), "Mondros Mütarekesi Ekseninde Türk Askerî Havacılığının Arşiv Belgeleri Işığında Analizi", *19 Mayıs'ın 100. Yıldönümünde Atatürk ve Türk İstiklâli Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: Yorum Matbaacılık, s.706-727.
- Kurt Deniz, Erdal Korkmaz (2020), *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri*, Cilt-I, Ankara: Hava Basımevi.
- Özalp Kazım (1998), *Millî Mücadele (1919-1922)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özdemir Yaşar (1981), *Atatürk ve Türk Havacılığı*, Ankara:Hava Basımevi.
- Özlü Hüsnü (2012), "Harp Raporlarına Göre Birinci İnönü Muharebesi'nin Analizi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 28, Sayı 82, s.25-52.
- Öztürk Yücel, "Bursa ve Civarının İşgal ve Kurtuluş Sürecinde Askerî Harekâtlar", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2019, s.381-405.
- Papoulas Anastasios (1969), *General Papulas'ın Hatıratı*, İstanbul: Yeni İstanbul Yayınları.
- Sarp İrfan (1986), *Türk Hava Kuvvetlerinin Doğuş Yılları*, Ankara: Hava Basımevi ve Neşriyat Müdürlüğü.
- Selek Sabahattin (1987), *Anadolu İhtilali*, Cilt I, İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- _____ (2009), *İsmet İnönü Hatıraları*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Sofuoğlu Adnan (1944), *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu, 1919-1921*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Tayhani İhsan (2004), *Atatürk'ün Bağımsızlık Politikası ve Uçak Sanayii (1923- 1950)*, Ankara:Türk Hava Kurumu Kültür Yayınları.
- Turhan Selim (1999), *Türk İstiklal Harbi (TİH) Batı Cephesi*, İkinci Cilt, 3'üncü Kısım, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Zürcher, Erik Jan (2008), *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul: İletişim Yayınları.

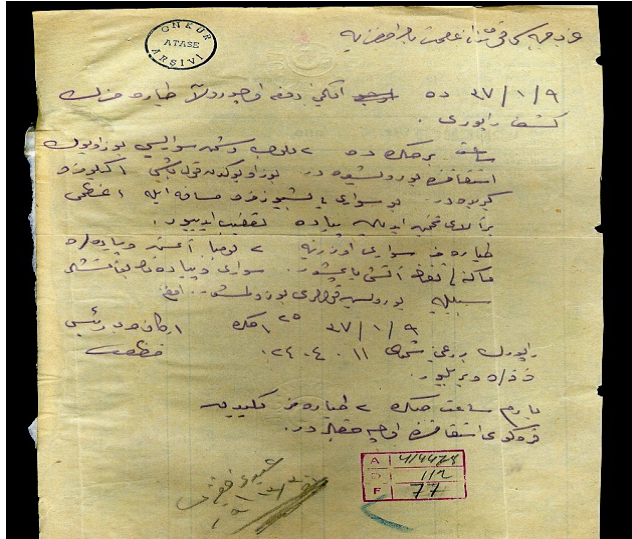
EKLER

Ek-1

06 Ocak 1921 tarihinde Garp Cephesi Durumunu Gösterir Kroki
ATASE, İSH, Kutu: 609, Gömlek: 17, Belge No.: 17-1

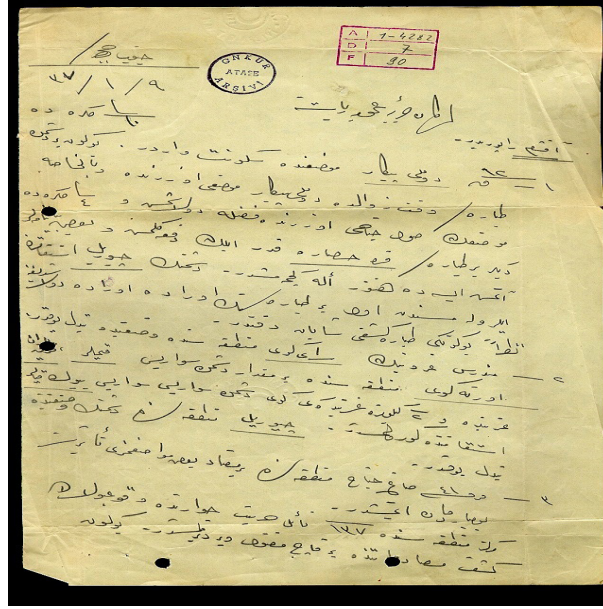
Ek-2

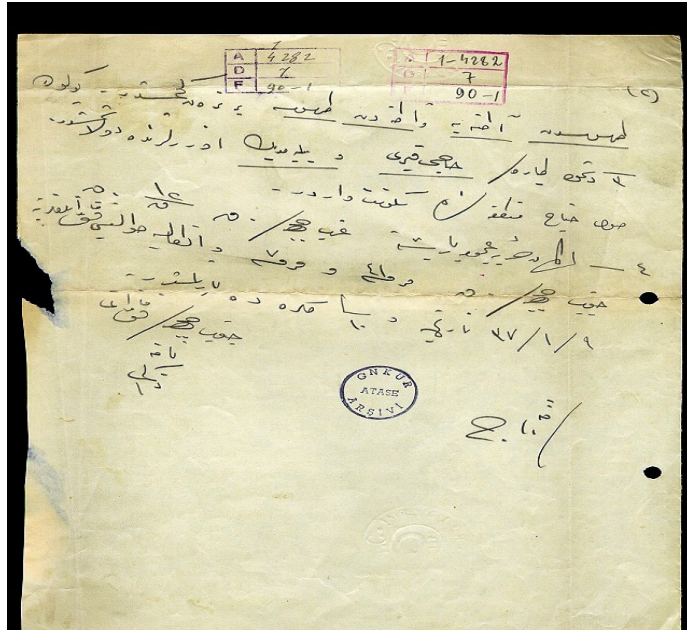
9 Ocak 1921'de Yapılan Tayyare Keşfi'ne Dair Rapor
ATASE, İSH, Kutu: 694, Gömlek: 166, Belge No.: 1

Ek-3

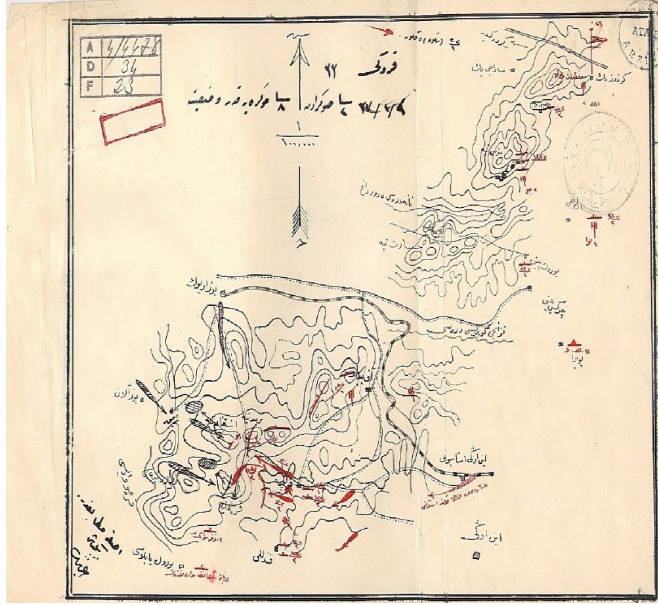

Ek-4

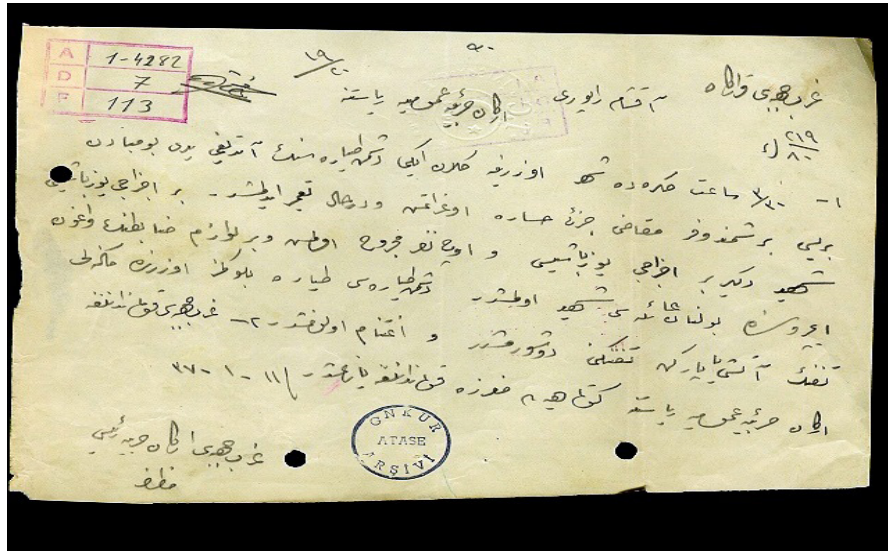
9 Ocak 1921 Tarihinde Yazılan Akşam Raporu,
ATASE, İSH, Kutu: 593, Gömlek: 90, Belge No.: 90-1 (2).

Ek-5

9 Ocak 1921 saat 2 ila 8 arasındaki Batı Cephesi'nin durumunu gösterir Kroki
ATASE Arşivi İŞH K: Kutu: 699, Gömlek:138, Belge No.:138-1.

Ek-6

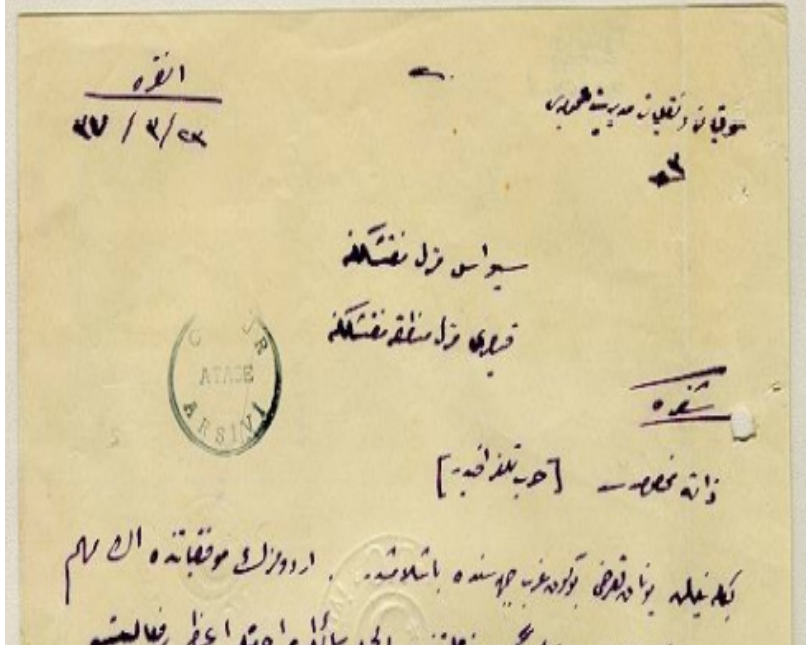

11 Ocak 1921 Tarihindeki Yunan Uçaklarının Bombardımanına İlişkin Rapor,
ATASE, İŞH, Kutu: 593, Gömlek: 113, Belge No.: 113-1.

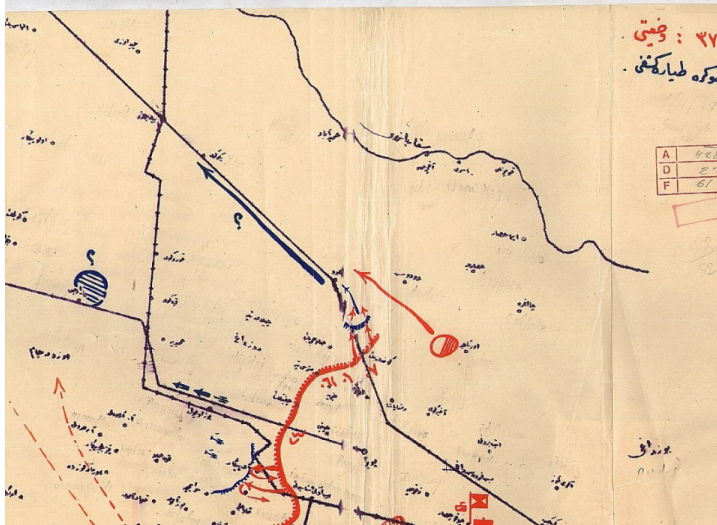

Ek-8

Batı Cephesinde Yunan Taarruzunun Başladığına Dair Belge,
ATASE, İSH, Kutu: 573, Gömlek: 104, Belge No.: 104-1.

Ek-9

1 Nisan 1921 tarihinde yapılan Hava Keşfine Dair Belge,
ATASE, İSH, Kutu: 609, Gömlek: 55, Belge No.: 55-1.

YENİ MECMUA'DA YAYIMLANAN BİR MİLLİ MÜCADELE HATIRATI ÜZERİNE

ON A MEMORY OF THE NATIONAL STRUGGLE PUBLISHED IN THE
NEW JOURNAL (YENİ MECMUA)

İsmail OĞUZ*

Geliş Tarihi/Received:09.08.2021

Kabul Tarihi/Accepted:30.11.2021

OĞUZ, İsmail, (2022), "Yeni Mecmua'da Yayımlanan Bir Milli Mücadele Hatıratı Üzerine", Belgi Dergisi, S.23, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2022/1, ss. 99-123.

Öz

Bu araştırma Kemal Balıkesir'in Yeni Mecmua adlı derginin 5 Aralık 1923 tarihli nüshasında yayımlanan Milli Mücadele dönemine ait hatıratını içermektedir. Balıkesir'in yönetiminde bulunmuş ve orduya pek çok asker yetiştirmiş Cebbâr-zade ailesine mensup olan Kemal Balıkesir, 1888 yılında Balıkesir'de dünyaya geldi. İlkokulu Balıkesir'de tamamladıktan sonra eğitimine İstanbul'da devam etti. Sırasıyla Eyüp Askeri Ortaokulu, Kuleli Askeri Hazırlık Okulu, İstanbul Harp Okulu ve Harp Akademisi'nden mezun oldu. Kemal Balıkesir, bir asker olarak Milli Mücadele yıllarında, Kuzeybatı Anadolu Kuvâ-yı Milliyesi içerisinde gönüllü olarak yer almış milli mücahittir. O, asker olmasına karşın gerektiğinde sivil halktan müfrezeler oluşturup başarılı askeri hareketler yapmıştır. Balıkesir'in milli mücadele önderlerinden olan Kemal Bey, milli mücadeleye ilk katıldığı andan itibaren yaşadıklarını, yaptıklarını kaydetmiştir. İstiklal Savaşı'ndan sonra bu hatıralarını Yeni Mecmua'da yayımlatmıştır. Hatıralar, derginin yayın hayatının ani olarak sona ermesi nedeniyle Kemal Balıkesir'in tüm hayatını ihtiva etmemekte, 1919 yılının bir bölümünü kapsamaktadır. Ancak hatıralar, olayların tanığı olan kişiden ilk elden bilgiler vermesi ve günümüze değin bir şekilde kullanılmamış olması nedenleriyle fevkalade önemlidir. Bu çalışma, Yeni Mecmua'da yer alan anıların bugüne kadar yayınlanan çalışmalarda bahsedilmediği gerçeğinden yola çıkılarak hazırlanmıştır. Ayrıca Kemal Balıkesir'in birinci derece akrabalarıyla da görüşülerek veri toplandı. Kemal Balıkesir ile ilgili yayınlarda, özellikle Kurtuluş Savaşı ile ilgili anıların olaylardan yaklaşık yarım asır veya daha sonra yayınlandığı görülmektedir. Oysa Kemal Balıkesir'in Yeni Mecmua'da yayımlanan hatıraları, 1923 yılı gibi olayların gerçekleştiği zamana oldukça yakın bir tarihte ve olayın tanıklarının büyük çoğunluğunun hala hayatta olduğu zamanda yayınlandığı için büyük önem taşıyor. Araştırma-inceleme yönteminin kullanıldığı çalışma; Giriş, Yeni Mecmua, Yeni Mecmua'da Kemal Bey'in Milli Mücadele Hatıraları ve Sonuç başlıklarından oluşmuştur.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, Yeni Mecmua, Hatıra, Kemal Balıkesir

* Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilimler Eğitimi ABD, Demirci, Manisa, Türkiye, ismailoguz70@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-1073-0413>).

Abstract

This research includes Kemal Balıkesir's memoirs from the period of the National Struggle, published in the issue of *Yeni Mecmua*, dated December 5, 1923. Kemal Balıkesir, a member of the Cebbâr-zade family that was in the administration of Balıkesir and raised many soldiers for the army, was born in Balıkesir in 1888. After completing primary school in Balıkesir, he continued his education in Istanbul. He graduated from Eyüp Military Secondary School, Kuleli Military Preparatory School, Istanbul Military College and Military Academy, respectively. Kemal Balıkesir is a national mujahid who voluntarily took part in the Northwest Anatolian National Forces during the years of the National Struggle as a soldier. Although he was a soldier, he made successful military operations by forming detachments from the civilian population when necessary. Kemal Bey, one of the leaders of the national struggle in Balıkesir, recorded what he experienced and actions from the first time he joined the national struggle. After the War of Independence, these memories were published in *Yeni Mecmua*. These memories do not cover the entire life of Kemal Balıkesir, but cover a part of the year 1919, due to the abrupt end of the publication life of *Yeni Mecmua*. However, memories are extremely important because they provide first-hand information from the person who witnessed the events and have not been used in any way until today. This study was prepared because the memories in *Yeni Mecmua* were not mentioned in the studies published so far. In addition, data were collected by interviewing Kemal Balıkesir's first-degree relatives. In the publications about Kemal Balıkesir, it is seen that especially the memories about the War of Independence were published half a century or more after the events. However, Kemal Balıkesir's memoirs published in *Yeni Mecmua* are of great importance because they were published very close to the time of the events, such as 1923, when many of the witnesses of the event were still alive. The study in which the research-examination method was used; It consists of the titles of Introduction, *Yeni Mecmua*, Kemal Bey's Memories of the National Struggle in *Yeni Mecmua* and Conclusion.

Keywords: *National Struggle, Yeni Mecmua, Memory, Kemal Balıkesir*

Giriş

Bu araştırma Kemal Balıkesir’in Yeni Mecmua adlı derginin 5 Aralık 1923 tarihli nüshasında yayımlanan Milli Mücadele dönemine ait hatıratının incelenmesidir. Çalışmada Milli Mücadele döneminin başlangıcındaki (1919 yılındaki) Kemal Balıkesir’den bahsedilecektir.

Genellikle çeşitli alanlarda tanınmış kişiler olmak üzere, bir bireyin kendi hayatını, yaşadığı dönemde gözlemediği, tanık olduğu olayları, bu olaylarla ilgili bilgi ve gözlemlerini anlattığı yazılara hatıra denir. O bireyin yaşadığı döneme ilişkin de bilgiler verir. Hatırat terimi; yaşanmış olayların anlatıldığı otobiyografik eserlerin ortak adı olarak kavramsallaştırılmıştır. Hatırat, hatıra kalmış olanların yazıya geçirilmesidir. Hatıralar tarih alanındaki çalışmalara kaynaklık eder. Genellikle askerî şahısların yazdıkları belgelere dayanan, hatta birliklerin harekât şemalarını ihtiva eden harp hâtıraları yalın ve objektif bir ifadeyle kaleme alınmıştır¹. İşte bu tarzda bir hâtırat örneği de Kemal Balıkesir’in hatıralarıdır. Tarihe tanıklık etmiş tarihi şahısların hatıratları tarih yazımında büyük önem arz eder. Kemal Balıkesir’in hatıraları, Mondros Ateşkes Antlaşması’nın imzalanması sürecinden başlayarak İzmir’in işgali ile Batı Anadolu’da gelişen olayları ve kendisinin de içerisinde eylemli olarak yer aldığı olayları başkalarıyla paylaşma ihtiyacından ortaya çıkmıştır. Hatıralar yazıya dökülürken, döneme ilişkin yazılı, yazısız bütün kaynaklardan yararlanılmaya² çalışıldığı görülmektedir.

Balıkesir’in milli mücadele önderlerinden olan Kemal Bey’in hatıralarında Balıkesir, Akhisar, Soma ve Bergama havalisindeki gelişmeler hakkında, olayların tanığı olarak ilk elden bilgiler vermesi nedeniyle fevkalade önemlidir. Bu hatıralarda Kemal Bey’in İstanbul’dan Balıkesir’e gelişi, Balıkesir’de mevcut askeri birliğe ve milli harekate katılımı, Balıkesir’in ön hattı olan Akhisar, Soma ve Bergama havalisindeki Yunan işgal kuvvetlerinin ilerleyişini durdurmak üzere görev alışı ile ayrıntılı ilgili bilgiler yer almaktadır.

Çalışmanın amacı Kemal Balıkesir ile ilgili yayınlarda günümüze değin bir şekilde kullanılmamış olan bu hatıraları ve içerisinde yer alan bilgileri kullanmak olmuştur. Çalışmanın ana kaynağını Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Osmanlıca Makaleler Veri Tabanı’nda 1923_90_DEMIRALPTI katalog kodu ile uzaktan erişime açık olarak bulunan Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlaka Dair Haftalık Dergi adlı dergide yayımlanan iki adet Osmanlı Türkçesi hatıra metni oluşturmaktadır. Hatıralar Millî Mücadele Kahramanı Kemal Bey’in anlatımıyla, Yeni Mecmua yazarlarından Tevfik Demiralp Ispartalı tarafından kaleme alınmak suretiyle oluşturulmuştur. Dergide bir yazı dizisi olarak devam edeceği duyurulan hatıraların derginin zamansız bir şekilde kapanması nedeniyle ancak iki hatıra metni yayımlanabilmiştir. İlk hatıra derginin 5 Kanunuevvel 1339 (5 Aralık 1923) tarihli 4.cilt 89.sayısında “Türk İnkılabı: Bir İstiklal Kahramanının Hatıraları” başlığıyla 456-459 sayfaları arasında yayımlanmıştır. İkinci hatıra ise derginin kapanmadan önceki son sayısı olan 20 Kanunuevvel 1339 (20 Aralık 1923) tarihli 4.cilt 90.sayısında “Balıkesirli Erkan-ı Harp Kemal Bey’in Mücadele Hatıraları” başlığıyla 474-475 sayfaları arasında yayımlanmıştır³.

1 M. O. Okay, “Hatırat”, TDV İslam Ansiklopedisi, 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 445; M. Uslu, Ansiklopedik Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü, Yağmur Yayınları, İstanbul 2007, s. 25; T. Temur-A. Çakıroğlu, Etkinliklerle Yazılı ve Sözlü Anlatım, Pegem Akademi, Ankara 2010, s.83.

2 Temur-Çakıroğlu, a.g.e., s.83.

3 <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleosm/findrecords.php/erişim tarihi: 20.01.2021.>

Kemal Balıkesir ve hatıraları ile ilgili yayımlanmış çalışmalara baktığımızda, öncelikle Kemal Balıkesir'in kendisinin kaleme aldığı hatıraları, 1971 yılında Yörük Matbaası tarafından İstanbul'da Yörük Matbaası'nda yayınlanan "İstiklâl Savaşında ve Türk Benliği, İmanı, Kuvayi Milliye Ruhu ile Sohbetlerim" adlı eseridir⁴.

Kemal Balıkesir'in hatıraları ile ilgili bir başka çalışma Aydın Ayhan tarafından yapılmıştır. Aydın Ayhan, General Kemal Balıkesir'in kaleme aldığı ve Genelkurmay Başkanlığına gönderdiğini belirttiği hatıratından sadeleştirmeler yaparak oluşturduğu yazılarını, Balıkesir'de yayımlanan Balıkesir Ekspres Gazetesi'nde, 12 Ocak-16 Şubat 1988 tarihleri arasında, "General Kemal Balıkesir'in Millî Mücadele Hatıratı (Yüzbaşı Sarı Kemal)" başlığı altında 31 adet tefrika halinde yayımlanmıştır⁵. Yine Aydın Ayhan, Balıkesir'de 7-8 Kasım 2013 tarihleri düzenlenen Uluslararası Balıkesir'e Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu'nda "General Kemal Balıkesir" başlıklı bir bildiri sunmuş, adı geçen sempozyum bildirileri 2014 yılında "Uluslararası Balıkesir'e Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu Bildiriler" adı ile Balıkesir'deki Petek Ofset tarafından basılmak suretiyle kitaplaşmıştır. "General Kemal Balıkesir" başlıklı bildiri de kitabın 71-86. sayfaları arasında yer almıştır⁶.

Son zamanlarda Kemal Balıkesir ile ilgili bir kitap ve bir makale çalışması yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri Merve Üner'in hazırladığı, Haziran 2020'de Post Yayın Dağıtım tarafından İstanbul'da yayınlanan "General Kemal Balıkesir'in Kuva-yı Milliye ve İstiklâl Savaşı Hatıraları" adlı eserdir⁷. Diğeri ise Adem Efe'nin hazırladığı, Haziran 2020'de Göller Bölgesi Aylık Ekonomi ve Kültür Dergisi Ayrıntı Dergisi'nin 8.Cildinin 87.Sayısının 71-74. sayfaları arasında yayınlanan "Balıkesirli Erkân-ı Harp Kemal Bey'in Mücâhede Hatıraları" adlı çalışmadır⁸. Adem Efe'nin hazırladığı bu çalışmada Yeni Mecmua'nın 20 Kanunuevvel 1339 (20 Aralık 1923) tarihli 4.cilt 90.sayısında 474-475 sayfaları arasında yayımlanan makale⁹ konu edilmiştir.

İSAM veri tabanında bulunan Yeni Mecmua'nın 5 Kanunuevvel 1339 (5 Aralık 1923) tarihli 4.cilt 89.sayısında "Türk İnkılabı: Bir İstiklal Kahramanının Hatıraları" başlığıyla 456-459 sayfaları arasında yayımlanmış hatıra¹⁰, yukarıda zikredilen çalışmalar da dahil olmak üzere, bugüne değin yayımlanan çalışmalarda bahse konu edilmediğinden hareketle bu çalışma hazırlanmıştır. Ayrıca yerel tarih ve sözlü tarih çalışmaları yoluyla da bilgi toplama yoluna gidilmiş; bu yönde Kemal Balıkesir'in birinci derece yakınları ile görüşmeler yapıp veriler toplanmıştır.

4 K. Balıkesir, İstiklâl Savaşında ve Türk Benliği, İmanı, Kuvayi Milliye Ruhu ile Sohbetlerim, Yörük Matbaası, İstanbul 1971.

5 A. Ayhan, "General Kemal Balıkesir'in Millî Mücadele Hatıratı", Balıkesir Ekspres Gazetesi, 1988, 12 Ocak-16 Şubat 1988.

6 A. Ayhan, "General Kemal Balıkesir", Uluslararası Balıkesir'e Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu (7-8 Kasım 2013, Balıkesir) Bildiriler, 2014, 71-86, Balıkesir: Petek Ofset.

7 M. Üner, General Kemal Balıkesir'in Kuva-yı Milliye ve İstiklâl Savaşı Hatıraları, Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2020.

8 A. Efe, "Balıkesirli Erkân-ı Harp Kemal Bey'in Mücâhede Hatıraları", Göller Bölgesi Aylık Ekonomi ve Kültür Dergisi Ayrıntı Dergisi, Cilt 8, Sayı 87, Haziran 2020, ss.71-74.

9 İspartalı T. Demiralp, "Balıkesirli Erkân-ı Harp Kemal Bey'in Mücâhede Hatıraları", Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlaka Dair Haftalık Dergi, 20 Kanunuevvel 1339 (20 Aralık 1923), Cilt 4, Sayı 90, ss.474-475.

10 İspartalı Tevfik, "Türk İnkılabı: Bir İstiklal Kahramanının Hatıraları", Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlaka Dair Haftalık Dergi, Kanunuevvel 1339 (5 Aralık 1923), Cilt 4, Sayı 89, 5, ss.456-459.

Kemal Balıkesir ile ilgili yayımlarda, özellikle Milli Mücadele ilgili hatıraların, olayların üzerinden yaklaşık yarım asır hatta daha da fazla bir süre geçtikten sonra yayımlandığı görülmektedir. Bu noktada İSAM veri tabanında bulunan Yeni Mecmua'daki hatıralar, 1923 yılı gibi olayların geçtiği zamana oldukça yakın ve henüz olayın tanıklarının çoğunluğunun hayatta olduğu bir zamanda yayımlanmış olması göz önüne alındığında büyük önem arz etmektedir.

Kemal Balıkesir, Balıkesir'in yönetiminde bulunmuş ve orduya pek çok asker yetiştirmiş asil bir ailenin mensubudur. Kendisi de bir asker, kurmay subay olup Milli Mücadele yıllarında, İzmir'in işgali sonrası İstanbul'da devam ettiği eğitimi yarım bırakarak, Kuzeybatı Anadolu Kuvâ-yı Milliyesi içerisinde gönüllü olarak yer almış önemli bir isim, bir kahraman, milli mücahittir.

Kemal Balıkesir, 1888 yılında Balıkesir'de Martlı Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Babası Amasyalı Hafız Ömer Efendi (1854-1916), annesi Müveddet Hanımdır (1863-1931). Babası Hafız Ömer Efendi, medrese tahsili görmüş alaylı yüzbaşı olup askeri mektep mezunu değildir. Annesi Müveddet Hanım, Tepecik (Küçük Bostancı mahallesi) köyü eşrafından ve çiftlik sahibi Saka/Saki-zade İsmail Efendi'nin kızıdır. Müveddet Hanım'ın annesi ise Balıkesir muteberanından Cebbâr-zade ailesinden Balıkesir Mütesellimi Vezir Giridî-zade Şehit Kör Es-seyyid Mehmet Paşa'nın kızı Hacı Şefika Hanım'dır. Hafız Ömer Efendi ve Müveddet Hanım çiftinin Hafız Hikmet (1885-1921), Sıdika (1887-1924), Mehmet Kemalettin (1888-1989) ve Şerafettin (1892-1929) adlı dört çocukları olmuştur¹¹.

İlk tahsilini Balıkesir'de yapan Kemal Bey, ilkokul öğretmenin isteği üzerine babası tarafından Ali Şuuri Efendi Medresesi'ne verilmiş ancak o bu eğitim kurumunda okumak istemediğinden İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'da ablası Hafız Hikmet Hanım'ın ve eşi Yüzbaşı Ali Ziyaettin Bey'in gözetimi altında eğitimine devam etmiştir. Eniştesi Yüzbaşı Ali Ziyaettin Bey de Kemal Bey'in akrabasıdır. Yüzbaşı Ali Ziyaettin Bey'in babası Ferik Es-seyyid Mustafa Rifat Paşa, Balıkesir muteberanından Cebbâr-zade ailesinden Balıkesir Mütesellimi Vezir Giridî-zade Şehit Kör Es-seyyid Mehmet Paşa'nın oğludur. İstanbul'da önce Eyüp Askeri Rüşdiyesi'ni, ardından da Kuleli Askeri Lisesi'ni bitirerek, Harbiye Mektebi'ne girmiştir¹².

Kemal Bey Harbiye Mektebi'nden 1909 yılında piyade teğmen (mülazım-ı sani) rütbesiyle mezun olmuş ve Edirne'deki 4. Nişancı Numune Alayı emrine atanmıştır¹³. Kemal Bey, Balkan Savaşları öncesinde Erkan-ı Harbiye Mektebi (Harp Akademisi) giriş imtihanını başarı ile vererek mektebe girmeye hak kazanmış ancak Balkan Savaşların başlaması nedeniyle mektebe devam edememiştir¹⁴.

11 İ. H. Uzunçarşılı, Karesi Meşâhiri (Balıkesir Meşhurları), Hazırlayanlar: Mehmet Sarı, Ahmet Karaman, Pekte Ofset, Balıkesir 1999, s.205-206; Özden Balıkesir ile 24.03.2021 tarihli telefon görüşmesi; Şeref Etker ile 29.03.2021 ve 30.03.2021 tarihli telefon görüşmeleri; M. Üner, a.g.e., s.12, 137-138; Balıkesir Başçeşme Mezarlığındaki Aile Kabristanı Mezar Taşı Kitabeleri.

12 K. Özer, Kurtuluş Savaşında Gönen, Türkdili Matbaası, Balıkesir 1964, s.31; Z. Özdemir, Balıkesir Bölgesi'nde Millî Mücadele Önderleri, Taner Ofset, Balıkesir 1998, s.105; Özden Balıkesir ile 24.03.2021 tarihli telefon görüşmesi; Şeref Etker ile 29.03.2021 ve 30.03.2021 tarihli telefon görüşmeleri.

13 M. Üner, a.g.e., s.12, 131; Z. Özdemir, a.g.e., s.105.

14 K. Özer, a.g.e., s.31; O. Ergin, İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi, Cilt 1, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1939, s.356-357.

Kemal Bey, Balkan Savaşlarında Edirne müdafaasında yer almıştır. Maraş bölgesindeki göğüs göğüse murabelerde yaralanmış ve fevkaladeden terfi ederek üsteğmen (mülazım-ı evvel) olmuştur. Edirne'nin düşmesi üzerine ise Bulgarlar kuvvetleri tarafından esir edilmiştir. Esaretten dönüşü İstanbul'da Harp Akademisi'ne devam etmeye başlamışsa da yarasının tedavisini tamamlamak için yeniden buradan ayrılmak zorunda kalmıştır¹⁵.

Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale kara muharebelerine Şehitler Tepesi'nde katılmış, bu muharebelerde Hücüm Müfrezesi Kumandanlığında bulunduğu sıralarda altı yerinden yara almış ve fevkalâdeden yüzbaşılığa terfi etmiştir. Daha sonra tümeniyle birlikte Kafkas Cephesi'ne sevk olunmuştur. Bu cephede Oğnut bölgesinin kilit noktasını teşkil eden "Celi göl" tepelerindeki muharebelerde ve Çapakçur'da savaşmış ve yaralanmıştır. Kafkas cephesinden sonra, Yüzbaşı Kemal Bey Bağdat cephesinde bulunan 18. Kolordu emrine atanmıştır. Burada Tikrit Muharebesine iştirak etmiştir. Ayrıca Çöl Akıncı Müfrezesi olarak teşkil edilmiş özel bir birliğe kumanda etmiş ve bölgedeki Şammar, Assayıp, Elubeyd, Zübeyd, Cubur adlı bedevi seyyar aşiretleri de emrinde olarak İngiliz işgal kuvvetlerinin yan ve gerilerine akınlarda bulunmuştur. Bağdat Cephesi'nden İstanbul'a ve Almanya'ya gönderilmiştir¹⁶.

Yüzbaşı Kemal Bey, İstiklal Savaşı'nda; işbirlikçileri sayesinde Yunan kuvvetlerince esir edilmiş, kendi imkanlarıyla esaretten kaçarak kurtulmuş, Soma-Savaştepe bölgesinde, Birinci ve İkinci İnönü muharebelerinde, Kütahya-Eskişehir muharebelerinde, Sakarya Meydan Muharebesinde, Başkomutanlık Meydan Muharebesi ve Büyük Taarruzda, Takip Harekâtında yer almıştır. Kemal İstiklal Savaşı'nda iki rütbe birden terfi ettirilmiştir. Sakarya Meydan Muharebesi sonrası binbaşı, takip harekâtı bittiğinde de fevkaladeden erkanıharp kaymakamlığına (kurmay yarbaylığa) terfi etmiştir¹⁷.

Kurtuluştan sonra yarım kalan Harp Akademisi eğitimine devam ederek, kurmay olmuş ve İstanbul Kolordu Kurmay Başkanlığında (Erkan-ı Harbiye Reisliğinde) erkanıharp miralaylığa (kurmay albaylığa) terfi etmiştir¹⁸.

Kemal Bey, zaferden sonra Erdek eşrafından müstahsil ve ihracatçı Bütün-zade Hüsnü Bey ve Şükriye Hanım'ın kızı Şerife Hanım (1904-1971) ile evlenmiştir. Çiftin Özcan, Özden ve Müveddet, Şükran ve İsmail adlı çocukları dünyaya gelmiştir¹⁹.

Cumhuriyet devrinde Erkan-ı Harb Miralay (Kurmay Albay) Kemal Bey, Çorum ve Mudanya Piyade alaylarında alay komutanlıklarında, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye (Genelkurmay) Harekât Şubesinde bulunmuştur. Daha sonra İslahiye'de teşkil edilen 39. Dağ Livası Komutanlığına tayin edilmiştir. 15 Mayıs 1933 tarihli kararname ile Karaköse'deki I. Süvari Tümen Komutan Vekilliği'ne atanmıştır. Ardından da 1935 yılında Tuğgeneralliğe terfi etmek suretiyle paşa (general) olmuştur. Tuğgeneral Kemal Paşa, 25 Mart 1935 tarihli kararname ile de Karaköse'deki I. Süvari Tümen Komutanlığı'na asaleten

15 K. Özer, a.g.e., s.31; Z. Özdemir, a.g.e., s.105; İ. Görgülü, On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi, TTK Yayınları, Ankara 1993, s. 21-22; A. F. Örenç, "Balkan Harbi'nde Edirne Kuşatmasına Dair İngiliz Belgeleri (1912-1913)", Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2012 (2/4), s.42, 45, 73.

16 K. Özer, a.g.e., s.31-32.

17 K. Özer, a.g.e., s.32; İ. Görgülü, a.g.e., s.261,264,271,278,289; Yük.Lv.Alb [E.] M. Şevket Etker'in Dayısı Kemal Balıkesir için Hazırladığı Notlar.

18 K. Özer, a.g.e., s.32-33.

19 Özden Balıkesir ile 24.03.2021 tarihli telefon görüşmesi; Şeref Etker Özel Arşivindeki Şecere.

atanmıştır. O, sorumluluk bölgesindeki eşkiya ile giriştiği amansız mücadeleden bir kez daha başarı ile çıkmış; bölgede sükuneti ve oldukça yaygın olan asker kaçağı sorununu çözerek asker kaçaklarının orduya katılmalarını sağlamıştır. Bu önemli başarıları neticesi Tümgeneralliğe terfi etmiş ve 3. Ordu Erkan-ı Harbiye Reisliğine (Kurmay Başkanlığına) tayin edilmiştir²⁰.

3. Ordu Müfettişliği Kurmay Başkanı Tümgeneral Kemal Balıkesir, 9 Nisan 1938 tarihli kararname ile Tekirdağ’daki 61. Tümen Komutanlığı’na atanmıştır. Daha sonra ise korgeneral mevkii olan Trakya Tahkim Komutanlığına geniş yetki ile tayin edilmiştir. Bu görevde iken yıllardır yapılamayan ve dönemin (II. Dünya Savaşı) koşulları içinde olağanüstü bir ihtiyaç olan tahkimat işlerini kısa bir zamanda, üstün bir gayretle, modern bir şekilde başarmıştır. Yaptığı tahkimat o derece önemli bir iş olmuştur ki Almanların zırhlı birlikleriyle Yunanlılara yapmış oldukları taarruzların Türkiye üzerine yönelmesini önlemiştir²¹. Kemal Paşa’nın yaptığı tahkimatı Yeni Erdek Gazetesi’ne 09.10.2020 tarihinde verdiği mülakatta kızı Özden Balıkesir şöyle anlatır: “Babam 2. Dünya Savaşında Trakya Tahkim Komutanı idi. Almanlar Türkiye sınırına geldiğinde, Türkiye’de görevli Alman Sefiri Franz Von Papen²², Hitler’e ‘Trakya’nın Tahkim Komutanı değişti, eski komutanın yerine Kemal Balıkesir adında biri atandı. Bizim silahlı kuvvetlerimiz buradan kesinlikle geçemez’ raporunu sunuyor. Orgeneral Necdet Üruğ, babamın görev yaptığı yıllarda Trakya’da inşa edilen tahkimatın çok sağlam yapıldığını ifade etmiştir.”²³.

Trakya Tahkim Komutanı Tümgeneral Kemal Balıkesir, 24 I.Teşrin (Ekim) 1943 tarihli kararname ile Askeri Temyiz Mahkemesi Azalığına (Askeri Yargıtay Üyeliğine) atanmıştır²⁴. Başarılı hizmetlerine karşın hakkı olan terfi (rütbe ilerlemesi) verilmeyerek, kendisinden daha geride bulunan emsali terfi ettirildiği ve bu suretle kendisinin bir tür kabiliyet düşmanlığına uğradığını görünce ordudan ayrılmaya karar vermiştir²⁵. 2 Kasım 1945 tarihinde, Askeri Yargıtay Üyesi Tümgeneral Kemal Balıkesir sıhhi durumundan dolayı 4273 sayılı kanunun 14. Maddesi gereğince ve ihtiyatta kullanılmak üzere emekliye sevk edilmiştir²⁶.

General Kemal Balıkesir üstün yetenekli bir asker, bir komutan olmuştur. Çanakkale Muharebelerinde Harp Madalyası, İstiklal Savaşında İstiklal Madalyası, Sakarya Muharebesinde Kılınçlı İmtiyaz Madalyası ile taltif edilmiştir. Bütün terfileri savaşlara dayandığı için emsalinden çok ileri bir durumu elde etmiştir. General Kemal Balıkesir emekli olduktan sonra Erdek’e gelmiş, burada zeytin üreticilerine örnek olmuş, Erdek ilçesinin imarı ve turistik hale getirilmesine yönelik çalışmalarda bulunmuştur²⁷. Emeklilik dönemini İstanbul’daki evinde geçiren Kemal Paşa, özellikle Emirgan’daki “Çınar altı”

20 BCA 30-11-1-0.77-14-19; BCA 30-11-1-0.94-8-17; K. Özer, a.g.e., s.33; Yük.Lv.Alb [E.] M. Şevket Etker’in Dayısı Kemal Balıkesir için Hazırladığı Notlar.

21 BCA 30-11-1-0.119-9-8; K. Özer, a.g.e., s.33.

22 Von Papen 7 Nisan 1939-5 Ağustos 1944 tarihleri arasında Almanya’nın Türkiye Büyükelçisi olarak görev yapmıştır. Bakınız N. Gülmez-E. Demirci, “Von Papen’in Türkiye Büyükelçiliği”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2013, XIII:27, s.229-245.

23 Yeni Erdek Gazetesi, “Kemal Balıkesirin Kızı Babasını Anlattı”, 09.10.2020.

24 BCA.30-11-1-0.163-24-4.

25 K. Özer, a.g.e., s.33.

26 BCA 30-11-1-0.178-30-17.

27 K. Özer, a.g.e., s.33.

denilen mevkide eski Harbiyeliler olarak buluşup, güncel konuları konuşmayı adet edinmiştir²⁸.

General Kemal Balıkesir, Balıkesir şehri için önemli bir değer olup ismi çeşitli yerlerde yaşatılmaya devam edilmektedir. Balıkesir Altıeylül ilçesi Çayırhisar mahallesinde, Balıkesir-Manisa Yolu üzerinde yer alan Bakım Okulu ve Eğitim Merkezi Komutanlığı'nın bulunduğu kışlanın adı "General Kemal Balıkesir Kışlası" dır²⁹. Balıkesir Altıeylül ilçesi Plevne mahallesinde, 12064 Sokakta "General Kemal Balıkesir Ortaokulu" yer almaktadır³⁰. Ayrıca Balıkesir Erdek ilçesi Zeytinli Mahallesindeki bir caddenin adı "Kemal Balıkesir Caddesi" dir.

A-Yeni Mecmua

Türk basın-yayın tarihinde ve kültürel yaşamında oldukça önemli bir yeri bulunan "Yeni Mecmua" Birinci Dünya Savaşı'nın son yılları ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında, yani geçiş süreci olarak nitelendirilebilecek bir dönemde yayın hayatına girmiştir. Bu döneme damgasını vuran Türkçülük akımı ile Yeni Mecmua bilimsel Türkçülük çabası içinde öne çıkmıştır. İkinci Meşrutiyet dönemi aydınlarına yol gösteren Genç Kalemler, Türk Yurdu gibi bilimsel dergilerden biri de Yeni Mecmua olmuştur. Yeni Mecmua İttihat ve Terakki'nin desteği ve yardımlarıyla yayınlanmaya başlamıştır. Dergi birinci yayın döneminde Tanin Matbaası'nda, ikinci yayın döneminde ise Ahmet İhsan ve Ortakları Matbaası'nda basılmıştır. Dergi birinci yayın dönemimde, birkaç kayma dışında hafta bir, ikinci yayın döneminde ise on beş günde bir yayımlanmıştır. Yeni Mecmua'yı çıkaranların kesin bir listesinin belirlenememesine karşın, derginin öncüleri olarak İmtiyaz sahibi ve Mes'ul Müdürü Mehmet Talat (Küçük Talat, Mehmet Talat Muşkara), Ziya Gökalp, Yahya Kemal (Beyatlı), Köprülüzade Mehmet Fuat (Köprülü), Ahmet Refik (Altınay), Falih Rıfkı (Atay), Ağaoğlu Ahmet (Ağaoğlu), Necmettin Sadık (Sadak) sayılabilir³¹.

Yeni Mecmua, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Hakkı Tarık Us Süreli Yayınlar Koleksiyonu'nda "Yeni Mecmua: İlim, sanat ve ahlâka dair haftalık mecmua" ismiyle ve 532 numara ile kayıtlı olup 12 Temmuz 1917-26 Teşrin-i evvel (Ekim) 1918 arasında çıkan 1-66 sayı, 1 Kanun-ı sani (Ocak) 1923-20 Kanun-ı evvel (Aralık) 1923 tarihleri arasında çıkan 67-90 sayıları mevcuttur³².

Yeni Mecmua, yayımlandığı dönemin sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik şartları düşünüldüğünde özellikle Türk basın tarihi için önemli bir yere sahiptir. Yayın hayatına 1918-1923 yılları arasında ara veren Yeni Mecmua tekrar yayımlanmaya Falih Rıfkı Atay tarafından 67.sayısı ile başlar. İkinci dönemde derginin yazar kadrosu daralmıştır. Ahmet Ağaoğlu, Ali Canip, Ömer Seyfettin, Necmettin Sadık, M. Fuat Köprülü, Avram Galanti, Falih Rıfkı, Enis Behiç, Refik Halit, Halide Edip, Ruşen Eşref, Yakup Kadri, Ziya Gökalp, Yahya Kemal, Mehmet Emin, Hasan Ali, Ahmet Refik. 84.sayıdan itibaren gazetenin başlığı "Türk Ocağının Nâşir-i Efkârıdır" alt başlığı ile yayımlanmıştır. Yeni Mecmua yeni kurulmakta olan cumhuriyeti desteklemiş ve karşısında olanları eleştirmiştir³³.

28 Şeref Etker ile 29.03.2021 ve 30.03.2021 tarihli telefon görüşmeleri.

29 <http://www.kkk.tsk.tr/egitim/BKM.OKL.pdf>/erişim tarihi: 20.01.2021.

30 <http://generalkemalbalikesirortaokulu.meb.k12.tr/>erişim tarihi: 20.01.2021.

31 N. Ekinci, "İkinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Bilimsel Türkçülük Çabalarına Bir Örnek: Yeni Mecmua", İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 2001, 11, s. 137-162.

32 [33 S. Çonoğlu, Yeni Mecmua Yazıları / Ziya Gökalp, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018: s.13-23.](http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list2.html#y/erişim tarihi: 20.01.2021.</p>
</div>
<div data-bbox=)

B-Yeni Mecmua'da Kemal Bey'in Milli Mücadele Hatıraları

Yeni Mecmua'da Kemal Bey'in hatıratı Türk İnkılâbı: Bir İstiklal Kahramanının Hatıraları ana başlığı altında yayımlanmıştır. İlk yayımlanan Türk İnkılâbı: Bir İstiklal Kahramanının Hatıraları ana başlıklı hatıra alt başlıksız olarak başlamış, Yunanlıların Vaziyeti ve Buna Karşı Bizim Vaziyetimiz alt başlıkları devam etmiş ve Münakaşam alt başlığı ile sona ermiştir.

Bu alt başlıklara ek olarak, konunun anlam bütünlüğü ve yazının şekli bütünlüğü içerisinde kalınmak kaydıyla tarafımdan alt başlık verilmesi yoluna gidilmiştir. Takdim Yazısı, Anadolu'da İstiklal İçin Milli Harekâtın Cereyan Ettiği İki Devir, İzmir'in İşgali ve Etkisi, Balıkesir'e Geliş, Ayvalık'ın İşgali, Balıkesir'deki Yetkililerle ve İleri Gelenlerle Yaptığım Görüşmeler, Milli Teşkilat ve Kuvvet Oluşturmak İşi alt başlıkları tarafımdan verilmiştir.

1-Takdim Yazısı

Yeni Mecmua 5 Aralık 1923 tarihli 89.sayısında Kemal Balıkesir'in milli mücadele ile ilgili hatıralarını "Türk İnkılâbı: Bir İstiklal Kahramanının Hatıraları" ana başlığı altında ve "Bu sayımızdan itibaren Anadolu harekâtına kendi kararıyla ta başından katılan genç bir subayın, Balıkesirli Kurmay Kemal Bey'in hatıralarını yayınlamaya başlıyoruz." şeklinde bir takdim yazısı ile okuyucularına duyurmuştur.

Hatıraların yayımlanma süreci ile ilgili olarak Kemal Balıkesir'in, hatıralarını bizzat belirlemek ve yazmak fırsatını bulamadığı için Ispartalı Tevfik Bey'e "kutsal bir armağan gibi" bıraktığı ifade edilmektedir. Hatıraların yazım safhasına dökülmesi ile ilgili olarak da "satırların ruhu Kemal Bey'in, fikri ve şekli de Tevfik Bey'indir" denilmektedir.

"Kıymetli eser" olarak nitelediği bu hatıraları yayımlanma imkânı bulduğu için kendini bahtiyar addeden dergi, hatıraların kahramanı Kemal Balıkesir'e ve yazarı Ispartalı Tevfik Bey'e de teşekkür etmeyi ihmal etmemektedir.

Hatıraların Yeni Mecmua'dan neden yayımlandığı sorusuna bir cevap olmak üzere şu ifadelerle yer verilmektedir: "Bu hatıraların dikkat çekici bir tarafı da şudur ki şimdiye kadar Milli Mücadeleye katılan herkes, Batı Anadolu'daki harekâtı, Erzurum ve Sivas kongreleri günlerini hatırlatır iken Kemal Bey bize asıl düşmanın karşısında kalan Batı Anadolu'dan, oradaki coşuş ve ıstıraptan bahsediyor" bu ifadelerden ve hatıraların içeriğinden de anlaşılmaktadır ki Kemal Bey'in hatıraları, Milli Mücadele yıllarında Batı Anadolu'daki halkın yaşadığı coşku ve ıstırapı ayrıntılı bir şekilde işlemektedir.

Kemal Balıkesir'in milli mücadele ile ilgili hatıralarını düzenleyerek yazan Ispartalı Tevfik Bey kendisini "müstensih" yani kopya eden olarak nitelemiş, yazar olarak da ilk yazıda "Ispartalı Tevfik", ikinci yazıda ise "Ispartalı T. Demiralp" imzalarını kullanmıştır.

2-Anadolu'da İstiklal İçin Milli Harekâtın Cereyan Ettiği İki Devir

Kemal Bey'e göre, Anadolu'da istiklal için milli harekât iki devir dahilinde gerçekleşmiştir. Birinci devir, milletin harekete geçişi ve hareketin millet tarafından idare edildiği devirdir. İkinci devir ise milletin oluşturduğu hükümetle milli harekâtı idare ettirdiği devirdir. Ona göre esas olan birinci devirdir, çünkü ikinci devri ortaya çıkaran birinci devir olmuştur.

Bu nedenle de bu yazı dizisinde milli mücadelenin önemli kısmının gerçekleşmiş olduğu birinci devirden ayrıntılı olarak bahsedeceğini belirtir.

Ona göre “Birinci devirdeki milli harekât; düşmanlar tarafından, padişahı ve hükümeti tarafından saldırıya uğramış olan halkın hakkını savunmak için, memleketin çeşitli bölgelerinde meydana getirdiği coşkudan, isyanlardan, ihtilallerden ibaret idi ki bu, Türk’ün kendi ruhundan doğma bir hareketten başka bir şey değildi.” şeklinde tanımlanmaktadır³⁴.

Bu milli harekâtı başlatanlar, kendi hayatlarını değersiz görerek milli mücadele uğruna harekete geçmişler ve eylem alanını genişleterek “o an ve devirlerde millet ruhundaki mevkilerini sarsılmaz bir derecede sonsuza değin yaşatmakta haklı bir iş ve gelecek nesil için ciddi bir örnek” oluşturmuşlardır. İşte bu amaçla Milli Mücadeleye atıldığını ifade eden Kemal Bey, “içinde bulunduğum gelişmeleri olduğu gibi ve bütün ayrıntılarıyla aktarmayı başarabilirsem asil ve sevgili milletime hizmet etmiş olacağıma kaniyim”³⁵ sözleriyle de hatıraların yazılmasındaki amacın da yine çok sevdiği milletine hizmet etmekten ibaret olduğunu belirtir.

Hatıratında Birinci Dünya Savaşı’nı sona erdiren 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması’nın imzalanmasıyla başlayan mütareke dönemi ve bu dönem içerisinde 18 Ocak 1919’da Osmanlı Devleti ile barış antlaşması imzalanması amacıyla toplanan Paris Barış Konferansı süreci³⁶ de anlatılmaktadır. Kemal Bey bu dönemi: “Türkiye barışına sıra geldiği 1919 yılı ilkbaharında, İstanbul gazetelerinde ve kamuoyunda Osmanlı Devleti’nin bağımsızlığının yok edileceğine ilişkin sözler duyulmaya, yazılar yazılmaya başlamıştı. Bu sözleri ve yazıları, kamuoyunu mümkün olduğu kadar ağır koşullara hazırlamak ve etkileme derecesini önceden görmek için düşmanlar tarafından verilmiş bir hareketin/akımın ürünü olarak kabul etmek doğru olurdu. Doğrusu bu hareket/akım halkın ruhunu o derecede ezmişti ki -bilhassa o zaman içinde bulunduğum İstanbul çevresinde- her şeye karşı boyun eğmekten başka çare kalmadığı zihniyetinin kökleşmeye yüz tutmuş olduğu ve kötünün iyisi olarak da bölünüp, parçalanmaktan ise İngiliz veya Amerika mandalarından birini kabul etmek için partiler kurulmasına önem verildiği hissedilmeye başlamıştı.” ifadeleriyle betimlemektedir³⁷.

3-İzmir’in İşgali ve Etkisi

Kemal Bey, 15 Mayıs 1919 günü Yunanlılar tarafından İzmir’in işgali olayına basit bir gelişme olarak bakmamakta ve toplum nazarında da bu işgalin bir başlangıç olarak kabul gördüğünü ifade etmektedir. Çünkü bu işgalin, Osmanlı toplumunun büyük bir ümitsizlik içine düştüğü bir ortamda gerçekleştiğini ve milli hareketi (Kuvâ-yı Milliye’yi) eylemli olarak başlattığını “Yukarıda arz edilen hareketin/akımın fiili başlangıcı mahiyetinde bulunan bu işgal ruhlar üzerine o derece ağırlık vermiş idi ki herkes teselli için çare arıyor ve bu ihtiyaçtan karşılıklı konuşma ve tartışmalar doğuyordu” diyerek belirtir. Ayrıca ona göre, bu olayla birlikte, Osmanlı aydınları arasında işgallerden kurtulma noktasında neler yapılması gerektiği ile ilgili konuşma ve tartışmaların yoğunlaşmıştır. Yine toplumun “bağımsızlık sevdası” ile “bağımsızlığın teminatı olan ordu kuvvetlerinin galip devletlerce

34 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.456.

35 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.456-457.

36 M. Çelebi, Türk İnkılâp Tarihi, Özal Matbaası, İzmir 2011, s.68-84.

37 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.457.

ateşkes maddeleri gereğince dağıtıldığını ve silahlarımızın alındığını görerek” büyük bir üzüntü içinde bulunduğunu da anlıyoruz. Ancak Kemal Bey, toplumun “bu keder ve üzüntü yüküyle ruhen düşkün bir halde” olmasına karşın harekete geçme konusunda tereddüt içinde olduğunu, bu tereddüdün ise “İstanbul padişahı karşısında boynu bükük bir vaziyette tutukluk mevcut” diyerek tebaa olma anlayışından kaynaklandığını; ancak toplumun padişaha karşı bu geleneksel tebaa olmanın gerektirdiği saygılı ve bağlı tavrı padişahın hak etmediğini de “fakat hâlâ Osmanların, Yavuzların sermayelerini yiyenlerin sonuna yetmiş olan İstanbul padişahı” diyerek ifade etmektedir³⁸.

İzmir’in işgali karşısında, milli hissiyata sahip vatansızların, topluma önder olacak aydınların da henüz hissedilir eylemlere başlamadıkları görülmektedir. Bu durumu da “Azim ve imana dayanarak etkisi altında bulunduğu manevi ağırlıktan/baskıdan fırlayıp sınırlan, bütün ümitleri emekte arayan, vicdan-ı milli, istiklal sahibi olan tabakanın eylemleri henüz hissedilmiyordu.” cümleleriyle dile getiriyordu³⁹.

İzmir’in işgaline tepki olarak İstanbul’da yapılan, yüz binlerin katıldığı görkemli mitinglerden Fatih ve Sultan Ahmet’te yapılanlara yer verilmekte, özellikle Halide Edip Adıvar’ın heyecan verici konuşmalarına dikkat çekilmekte⁴⁰ ve Türk Ocağı’nın önderliğinde ve Türk milletinin ne pahasına olursa olsun varlığını korumaya kararlı olduğunu tüm Avrupa ve dünyaya duyurmak amacıyla gerçekleşen bu toplanmalarla ilgili şu ifadeler yer verilmektedir: “Yalnız, İstanbul’da, Türk Ocağı’na mensup kişiler ön ayak olarak mitingler yapılıyor Sultan Ahmet ve Fatih meydanlarında milli varlığını korumak için halktan kararlar alınıyor ve bunlarla Avrupa’ya, bütün dünyaya karşı etki yapılmak isteniyordu. Bu mitinglerde kadınlık namına pek iyi tanıdığımız Halide Hanımefendinin feryatları özellikle kayda değerdir. Millette bu suretle ilk heyecanları canlandıran bu mitingleri tarih, istiklalın ilk avazı olarak kaydedecek ve düzenleyenleri şüphesiz takdis edecektir.”⁴¹

Ancak Kemal Bey, bu toplanmaların dünya ve Türk kamuoyunda siyasi bir etki ve ses getirme amacından öteye gitmediğini, dolayısıyla millet olarak var olma yolunda kayıtsız şartsız silahlı mücadele kararında olan yetkili bir kişi ve grup bulunmadığı sonucuna vardığını da hatıratında şöyle dile getirir: “Pek kıymetli ve canlı kabul ettiğim toplanmalardan maksadın yalnız siyasi etkiden, sadâdan ibaret bulunduğunu anlamakta gecikmemiştim. Yapılacak en doğru hareketin var olma hakkı yolunda kayıtsız şartsız silaha sarılarak çalışmak ve bu uğurda icap ederse ölmek olduğu kanaat ve kararını duyan İstanbul’da yetki sahibi, makam sahibi ne bir amir ve ne de bir cemaat hissediliyordu.”⁴²

Kemal Bey hatıralarında “İzmir’in Yunanlılar tarafından işgalinin mahiyet-i hakikiyesini anlamak istemeyerek bir dirilik göstermeden, İzmir’deki askeri kuvvetlerimizin ve o muhitin teslim-i silah ve teslim-i nefis etmeleri bina-yı istiklalimizin mühim bir köşesine urulan darbe ile çürümüş olan kısmın yıkılması gibi pek şedit bir tesir yapmıştı. Bu etkiden yakinen müteessir olan Manisa ve civarı da kendine tevcih edilen darbe karşısında bilâ-mukavemet gitmiş ve üçüncü darbe ise Balıkesir muhiti için hazırlanmış bulunuyordu.”⁴³

38 İspartalı Tefvik, a.g.m., s.457.

39 İspartalı Tefvik, a.g.m., s.457.

40 M. Çelebi, a.g.e., s.82-83.

41 İspartalı Tefvik, a.g.m., s.457.

42 İspartalı Tefvik, a.g.m., s.457.

43 İspartalı Tefvik, a.g.m., s.457.

diyerek, İzmir'in işgali olayının gerçekte bağımsızlığımıza yönelik 3 etkili darbe vurduğunu belirtir. Bu önemli darbeleri şöyle sıralar:

1) İzmir'in işgalinin içyüzünü anlamak istemeyerek etkili bir direniş göstermeden İzmir'deki askeri kuvvetlerimizin ve İzmir bölgesinin silahlarını ve önemli merkezleri düşmana teslim etmeleri. Böylece bağımsızlığımızın önemli bir köşesine vurulan darbe ile çürümüş olan kısmın yıkılması gibi şiddetli bir etki yapmıştır.

2) Bu yıkıcı etkiden ilk olarak etkilenen Manisa ve bölgesi de kendisine yönelen darbe karşısında karşılık veremeden gitmiştir.

3) Üçüncü darbe Balıkesir ve bölgesi için hazırlanmıştı.

4-Balıkesir'e Geliş

Kemal Bey, İzmir'in işgalinin yarattığı olağanüstü tehlikeli durum karşısında vatanın öz evlatlarından beklenen davranışın fedakârlık olduğunu "vatanın art arda karşı karşıya kaldığı bu durum, öz evlatları nezdinde pek doğal olarak duygusal ve vicdani etkilerini maddi düşüncelere hâkim kılıyor ve önlemlerin kapatamadığı açıklıkları fedakarlıkla giderme yönünü kabul etmeye davet ediliyordu"⁴⁴ diyerek belirtir. Kendisi de beklenen fedakarlığı yapar ve Harp Akademisi eğitimini yarıda bırakarak Balıkesir'e, yani cepheye gelir. Bu gelişme şöyle olmuştur:

Birinci Dünya Savaşı boyunca kapalı bulunan Harp Akademisi, mütarekeden sonra, 1919 yılında Teşvikiye Camii karşısında Şerif Paşa Konağı'nda açılarak öğretime başlar⁴⁵. Bu gelişme üzerine İstanbul'da bulunan Kemal Bey, daha önce Balkan Savaşı nedeniyle yarım kalan Harp Akademisi eğitimine yeniden devam etmeye başlar⁴⁶. Ancak Kurmay Albay Sedat (Doğruel) Bey'in müdürlüğü ve idaresinde başlayan bu öğretim, kısa sürmüş ve okul binası Şerif Paşa Konağı'ndan Beylerbeyi'ne taşınmıştır. Bu yer değiştirmede amaç, okulun öğretimini baltalamak ve okulu dağıtmaktır. Ancak bu sırada İstiklâl Savaşı devam etmekte olduğundan, öğrenci subaylar okulu terk ederek grup grup Anadolu'ya kaçmaya başlamışlardı⁴⁷. İşte Kemal Bey de vatanperver bir genç subay olarak İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi ve kısa sürede genişleyen işgalin Balıkesir'e doğru da yayılması üzerine mektebi terk ederek savaş için memleketi olan Balıkesir'e gitmiştir⁴⁸.

Kemal Bey, Balıkesir'e gelir gelmez hemen olup bitenler hakkında bilgi alır. Düşman işgal tehlikesi karşısında gerekirse canını vermeğe hazır olmasına karşın Osmanlı hanedanının temsilcilerinin aynı düşüncede olmadıklarını bizzat görür ve anlar. Bu durum karşısında yapılacak işin, kimseden bir yardım gelemeyeceğini ve beklenmemesi gerektiğini millete anlatmak, milletin kendi kuvvet ve gücü ile harekete geçmesinin zorunlu olduğunu algılatmak olduğu kararına varır: "Düşmanın taarruz için hazırlanmakta bulunduğu anavatanım olan Balıkesir'e giderek hemşerilerimle bir arada olmaya ve ister istemez kıpırdamadan can vermemeğe karar vermiş bulunuyordum. İstanbul'dan ayrılmazdan

44 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.457.

45 Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III. Cilt 6. Kısım (1908-1920) (TSK III/6), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996, s.265.

46 K. Özer, a.g.e., s.32.

47 TSK III/6, s.265.

48 K. Özer, a.g.e., s.32.

bir gün evvel tesadüf eseri olarak hanedana mensup bir zat ile karşılaşmıştım. Vaziyet hakkında kendilerine vaki olan sualime: ‘Millet başının çaresine baksın’ cevabını almış idim. Gerçekten artık millet varlığı için gereken kuvvet ve kudreti kendinde aramak ve geleceğini eylemli olarak kendi eline almak zorunluluğu karşısında bulunuyordu. Bu durumu milletin kendisine anlatmak ve algılatarak yeni milli varlığı oluşturmak gerekiyordu”⁴⁹

Kendisini Balıkesir ve bölgesinde milli kuvvetler oluşturmak ve harekete geçirmek ile görevli sayan Kemal Bey, bu görevini başarabilmek için çeşitli yollar düşünmüştür. Hatıratında “Bu sırada Balıkesir, On dördüncü kolordu mıntıkası dahilinde idi. Tasavvur ettiğim milli kıyama (harekete) askeri teşkilatın yardımcı vaziyet alması veya hiç olmazsa mâni’ olmaması mühim bir mesele idi.” diyerek, 14. Kolordu bölgesinde yer alan Balıkesir’deki askeri yapıdan yardım almanın ya da en azından engel olmamasını sağlamanın önemli bir sorun olduğunu ifade eder. Bu sorunu işe şöyle bir yol izleyerek çözüme kavuşturmuştur: “Yeni ve cüretkâr-âne hareketlerin telakkisi hususunda, hareketi yapan şahsın şahsiyetin pek büyük bir tesiri olduğunu bildiğim için” diyerek kendisini tanıyan ve referans olacak askeri bir otorite seçmiştir: “beni pek iyi tanıyan ve bu sırada Edirne’de Birinci kolordunun kumandanı olup izinli olarak başkent İstanbul’a gelmiş bulunan Albay Cafer Tayyar Bey’den Balıkesir’deki kolordu kumandanı Yusuf İzzet Paşa Hazretlerine bir tavsiye mektubu almayı unutmamıştım”⁵⁰ sözlerinden de anlaşılacağı üzere Balıkesir’de milli kuvvetler oluşturmak ve harekete geçirmek safhasında yardımcı olması için Balıkesir’deki 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Met Paşa Hazretlerine takdim edilmek üzere 1. Kolordu Komutanı Albay Cafer Tayyar Eğilmez Bey’den bir referans mektubu almıştır.

5-Yunanlıların Vaziyeti

Kemal Bey, Haziran 1919 başında Balıkesir’e geldiğinde Yunan işgal kuvvetlerinin hal ve durumunu incelemiş ve şu şekilde belirlemiştir: “Yunanlılar İzmir’i işgal ettikten sonra Menemen ve Manisa üzerine yürümüşler ve buralarda aldıkları cesaret üzerine Akhisar’a ve denizden bir kol ile de Ayvalık’a girmiş bulunuyorlardı. Yunanlılar öncelikle Rum nüfus oranı fazla olan yerlerimizi işgal ederek iç kısımlara ilerleyişlerine devam ediyorlar ve bir şehre girmeden evvel o mahallin yerli Hıristiyanları vasıtasıyla elde ettikleri zayıf kalpli Müslümanlar tarafından kendilerini davet ettirerek hem barışçı biçimde işgal ettikleri araziye genişletiyorlar ve hem de halkın arzularını, asayiş meselesini ileri sürerek Avrupa’ya karşı siyasi oldubittiler yapıyorlardı. Bundan dolayı gerek siyasi ve gerek askeri alanlardaki her iki harekât da birbirine uygun ve güvenilir bir hal almış ve bundan dolayı da pek mağrur bulunuyorlardı.”⁵¹

6-Buna Karşı Bizim Vaziyetimiz

Kemal Bey, Yunanlıların işgal ve ilerleyişine karşı bizim durumumuzu halk ve hükümet açısından iki şekilde ele almaktadır. “Hükümet Yunanlıların harekâtına karşı gelişigüzel kuru bir protesto ile yetinerek askerlerin düşmana teslim olmalarını amaca uygun buluyor

49 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.457.

50 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.457.

51 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.457.

ve halka da daima sükûnet yani işgallere karşı sessizlik tavsiye ediyordu"⁵² diyerek hükümetin durumunu tam bir teslimiyet olarak tanımlamaktadır.

Kemal Bey, halkın işgaller karşısında tam bir kafa karışıklığı içerisinde bulunduğunu tespit etmiştir. Ona göre "Hükümetin, milletin ellerini kollarını tutarak kıpırdamasına meydan vermemeyi amaç edinen bu tarz hareketi halkça anlaşılmamış değildi. Bazı tabaka, bu hareketin padişahî tarafından olduğunu kabul ederek muhalefeti tarihi ve ananevi terbiyesine ve bilhassa dini taassubuna ve menfaat-i zatiyesine sığdıramıyor"⁵³ cümleleriyle bir kısım halkımızın hükümetin izlediği politikanın esas itibarıyla padişah tarafından da kabul edildiğini, dolayısıyla hükümetin politikasına karşı gelmenin padişaha karşı gelmek demek olacağına bilincinde olarak, padişaha muhalefet etmeyi tarihi ve geleneksel yetiştirme tarzına, dini anlayışına ve kişisel çıkarına uygun görmüyordu. Halkımızın diğer bir kısmının ise "Müslümanlık, Türklük ve mertlik taassubunu daha kapsamlı bir mana-yı hakikiyesi ile kabul ediyor ve fakat elde dayanacak ve iş görecektir maddi kuvvet ve kudret mevcut olmadığından dolayı fevkalade buhran devri yaşıyordu"⁵⁴ cümleleriyle de Müslümanlık, Türklük ve mertlik anlayışını, izlenen her türlü politikanın üstünde kabul ediyor, ancak elde dayanacak ve iş görecektir maddi kuvvet ve kudret olmadığını görerek olağanüstü bir sıkıntı içinde, ne yapacağını bilemez bir halde bulunuyordu.

7-Münakaşam

Bu başlık bir tartışmadan ziyade durum tespitine yönelik incelemelerden hangisinin uygulanmasının daha uygun olduğunun belirlenmesini içermektedir.

Kemal Bey, Yunan işgal kuvvetleriyle mücadelede Müslümanlık, Türklük ve mertlik anlayışını, izlenen her türlü politikanın üstünde kabul eden halk kesimine dayanmak, o kesimden yararlanmak düşüncesindedir. Bu düşüncesini de hatıratında şöyle açıklar: "İşte bu ikinci halk tabakasının heyecanını deşerek çoşturulması ve bu harekete dayanarak hükümetin, Yunanlıların ve bütün alem-i siyasetin beklediği yeni bir durumun kurulması gerekiyordu ki bu yalvarmak, merhamet istemek, kuru bağırarak değil, ancak kayıtsız ve şartsız silaha sarılarak savunmak, kıpırdamadan can vermemeyi pek ciddi ve samimi mahiyette uygulama alanında göstermekle mümkün olabilirdi. Çünkü silah patlamak ile Yunanlıların askeri ve siyasi oldubitti düzenleri bozulacak, duraklayacak, bu hal lehimize olmakla beraber halkın genelini oldubitti tarzında bu yeni maksada yöneltmek de yine silah patlamakla mümkün olabilecekti ve ancak böylece yeni bir milli varlık doğabilecekti ve büyüyebilecekti."⁵⁵ görüldüğü üzere Kemal Bey'in düşüncesi Millî Mücadele'nin önderi Mustafa Kemal Paşa'nın "Ya istiklal ya ölüm!" düşüncesi ile örtüşmektedir.

Kemal Bey, hatıratında "kıyam" terimini kullandığı milli hareketin (ihtilal) tarihsel ve psikolojik bir değerlendirme ile halka ve onun içinden çıkacak silahlı kuvvetlere (Kuvâ-yı Milliye) dayanması gerektiğinin nedenlerini şöyle sıralar:

1) Doğal neden: İmzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile mevcut silahlı kuvvetimiz olan ordu kuvvetlerinin dağıtılmış ya da sayılarının oldukça azaltılmış olması

52 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.457.

53 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.457.

54 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.457.

55 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.457-458.

2) Ruhsal neden:

a. Türk ve Müslüman Osmanlı tebaasının, uzun yıllardan beri süregelen yenilgilerin ve acıklı sonuçlarının baş sorumlusu olarak orduyu görmesi ve orduya duyulan güvensizlik

b. Türk ve Müslüman Osmanlı tebaasının, uzun yıllardan beri süregelen yenilgilerin ve acıklı sonuçları nedeniyle askerlik (mesleğine) kavramına karşı oluşan karşıtlık zihniyeti

3) Milletın ölüm kalım mücadelesi olacak olan milli hareketin doğası gereği gerçek kaynak olan millete dayanmak zorunda olması.

4) Ülkenin milli bir hareketi gerektiren psikolojik hal ve durumda bulunması

5) Amerika Cumhurbaşkanı Wilson’un milli prensiplerinin dünya kamuoyunda özel bir yer tutmuş olması, dış dünyaya etkisi bakımından yine hareketin milli şekilde doğmasını gerektirmesi gibi nedenlerden dolayı ülkemizin iç ve dış politikası yeni varlığın (devletin) mutlaka milli varlık (milli devlet) olarak meydana getirilmesini zorunlu kılması.

Kemal Bey, hatıratında milli hareketin milli kuvvetlere dayanması gerektiğinin nedenlerini sıraladıktan ve nihai amacın milli bir devlet meydana getirilmesini ifade ettikten sonra “işte meselenin, inkılâbın en mühim noktası buradan başlar” diyerek şu soruyu yöneltir: “bir taraftan taraftarı olan millet kısmıyla hükümeti, diğer taraftan olanca hızla ve kötülükle halkın ruhunu titrete titrete gelen, muntazam Yunan kuvvetleri karşısında, daha doğrusu bu iki kuvvet arasında sıkışmış, millet evet milletın yalnız imanlı tabakası, bu iç ve dış zararlı kuvvetlere karşı hakimiyetini nasıl doğurabilir, nasıl yaşatabilirdi?” Cevabı ise şudur: “Bundan dolayı tehlike iki idi. Birisi dahilde yani hükümet ve kuvvetleri ve taraftarı olan millet kısmı, diğeri Yunan kuvvetleri. Her şeyden önce doğal olarak Yunan canavarlarına karşı milletın kollarını tutan hükümeti ve kuvvetlerinin tehlikesini bertaraf etmek sonra meydana getirilecek kuvvetle de dış düşman olan Yunanlılara karşı durmak lazımdı. Vaziyet şu suretle mütalaa edildikten sonra yapılacak işler sırasıyla tayin etmiş idi.

1) Milli birlik ve müdafaa kararını sağlamak.

2) Askerlerin milli harekâta katılmasını sağlamak.

3) Hükümetin milli harekâta engel olmamasını sağlamak.”⁵⁶

8-Ayvalık’ın İşgali

27 Mayıs 1919 günü Ayvalık limanına gelen ve 8. Girit Alaylarından iki piyade, bir makineli tüfek bölüğü ve 11. Dağ Topçu grubundan bir top takımı ile takviye edilmiş Yunan çıkarma birlikleri, 28 Mayıs 1919 sabahı İngiliz torpido komutanı Amiral Calthorpe’un Ayvalık limanını terk etmesi üzerine de çıkarma yapma hususunda serbest kalmıştır⁵⁷. Kaynaklarda Ayvalık’ı işgal ile sonuçlanacak olan Yunan birliklerinin Ayvalık sahillerine başladıkları çıkarmanın 29 Mayıs 1919 sabahı gerçekleştiği yazılı olmasına karşın⁵⁸, Kemal

56 İspartalı Tefik, a.g.m., s.458.

57 A. Sofuoğlu, Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994: s.92-93.

58 A. Sofuoğlu, a.g.e., s.95; H. Ergeneli, “1919’da Ayvalık Savunması İle İlgili Anılar”, Düzenleyen: Adnan Ergeneli,

Bey hatıratında, “Yunan birlikleri Ayvalık sahiline 28 Mayıs 1919’da çıkarma harekâtı yapmışlar ve 29 Mayıs 1919’da Ayvalık şehrini işgal etmişlerdir. Bu tarihte orada bulunan piyade alay kumandanlarından Kaymakam Ali Bey askeri kuvvetiyle müdafaa etmiş ve ahalinin de katılımıyla Ayvalık’ta milli bir cephe doğmuştu” diyerek çıkarmanın 28 Mayıs 1919 günü başladığını iddia etmektedir.

Kemal Bey, “Yunanlılar Ayvalık’ta gördükleri savunma karşısında duraklayarak meydana serbest buldukları Bergama, Soma, Akhisar, Salihli ve bunun güney bölgesindeki harekâtına önem veriyorlar ve harekâtında demiryolunu esas kabul ediyorlardı ki askerî açıdan da en doğru bir hareket tarzı idi. Bundan dolayı asıl Yunan kuvvetlerinin ağırlık merkezi bulunan bu geniş bölgede harekât-ı milliyeye teşkilatı vücuda getirmek ve düşmanı önlemek, durdurmak en ciddi bir iş idi” diyerek, Ayvalık’taki kararlı direnişin Yunan işgalini durdurabildiğinin kanıtı olarak gördüğünü, bu nedenle “Yunanlıların zaman kaybetmeksizin, durmadan ilerlemeleri dolayısıyla durum, olağanüstü önem vermeyi ve hızlı davranmayı istiyordu”⁵⁹ diyerek de Yunan işgalinin yöneldiği tüm Batı Anadolu bölgesinde bir an önce Kuvâ-yı milliyeye teşkilatı oluşturulması gerektiğini düşünmektedir.

9-Balıkesir’deki Yetkililerle ve İleri Gelenlerle Yaptığım Görüşmeler

Kemal Bey, hatıratında “Balıkesir’e gelişinin ertesi sabahı Balıkesir’in nüfuzlu kişilerinden” Çatalca’daki mutasarrıflık görevinden Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından azledilmiş bulunan Mehmet “Vehbi” Bolak “ve” Balıkesir Maarif Müdürü Mehmet “Sabri” Sözen “beylerle mevcut durum hakkında görüşüp, ne yapılması gerektiği noktasında görüş birliğine vardıldıktan sonra Balıkesir belediye binasında yapılan toplantıya katıldığını” belirtir. 4 Haziran 1919 günü “Balıkesir’in ileri gelen, aydın kesiminin katılımıyla yapılan toplantıda, genel durumu incelemek ve en yetkili makamlardan bilgi almak için İstanbul’a gönderilip”, Damat Ferit Paşa tarafından kabul edilmiş ve yeni Dahiliye Nazırı olan Ali Kemal Bey ile görüşüştükten sonra⁶⁰ “Balıkesir’e dönmüş bulunan Keçeci-zade Hafız Mehmet Emin Keçeci Bey’in başkanlığındaki heyetin dinlendiğini” aktarır. İstanbul’a giden ve orada İstanbul hükümetinin işgal karşısında tepkisiz kaldığını gören⁶¹ “heyetin verdiği bilgiler müdafaa kararımızı desteklemişti” diyen Kemal Bey, hemen harekete geçer ve “Milli kumandanlığı üzerine alır”. Ardından da Balıkesir’deki “askeri teşkilatın da milli harekât içerisine alınması gerektiğini ve bu konuda ilk olarak, denetleme için Balıkesir’e gelmiş olan 14. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa ile görüşülerek paşanın kanaatini anlamak gereğini ileri sürer, bu amaçla Mehmet “Vehbi” Bolak “ve” Balıkesir Maarif Müdürü Mehmet “Sabri” Sözen “beylerin millet namına Yusuf İzzet Paşa ile görüşmelerini önerir”, Kemal Bey’in “bu önerisi kabul edilir ve uygulamaya konulur.”⁶²

14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Met “Paşanın huzuruna giden” ve Mehmet Vehbi Bolak ile Balıkesir Maarif Müdürü Mehmet Sabri Sözen beylerden oluşan “heyet paşanın, milletin kararını uygun bulduğu ve ruhen daima milletle beraber kalacağı vadini ve teşkilat

Belleten, 1984, XLVIII, 189-190, s.194; B. Bayraktar, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Ayvalık Tarihi, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998, s.121.

59 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.458.

60 İ. Oğuz, “Balıkesir’e Değer Katmış Şahsiyetlerden: Kuvâ-yı Milliyeye Kahramanı ve Milli Mücahid Balıkesir Belediye Başkanı Keçecizade Hafız Mehmet Emin Bey”, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 2020, 7, 4, s.2278-2279.

61 İ. Oğuz, a.g.m., s.2279.

62 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.458.

ve müdafaa işleri için görüşmek üzere Kemal Bey’i istediği haberini getirmişti.” Kemal Bey bu gelişme üzerine hemen 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Met Paşa’nın huzuruna çıkmıştır. Paşa ile görüşmesi hakkında: “Paşa huzuruna vardığımda öncelikle milletin bana karşı gösterdiği ilgiden dolayı memnuniyetini açıklamıştı. Askeri sahada da güvenine kavuşmak gereğini daha önce düşünerek Albay Cafer Tayyar Bey’den aldığım mektubu da takdim ettiğim vakit memnuniyetini arttırmış idi. Vaziyet ve teşkilat hakkında sunduğum değerlendirmeme katılmışlardı. Millet ile paşa arasını kaynaştırmak ve hazırlanmış bulunan işlerin uygulama alanına geçirilmesi için önemli bir konumda bulunduğumu anlamış olarak, vatan görevimi ciddi sahaya sevk etmekte pek uyanık bulunuyordum.” diyerek⁶³, 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Met Paşa’nın takdir ve güvenini kazandığını, 1. Kolordu Komutanı Albay Cafer Tayyar Eğilmez Paşa’dan aldığı referans mektubunu takdim etmek suretiyle askeri saha da güvenine kavuştuğunu, ayrıca yapılacak işler noktasında da önemli bir konumda bulunduğunu ifade eder.

14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Met Paşa’nın verdiği destek sonrasında Kemal Bey, iş yükünün bir kısmının önemli ölçüde azaldığını şöyle açıklar: “Artık, milli kuvvetlerle beraber savaş için varlığından yararlanılabilecek askeri kuvvetlerin de emrime verilmesi, iaşenin mümkün olduğu kadar askeri kaynaklardan (ambarlardan) yararlanma, para ihtiyacını millet tarafından sağlama yönüne gidilmesi kararlaştırılmış bulunuyordu. Jandarma elinde ve diğer depolarda mevcut silahların elde edilmesi için milli düzenlemeler ve özel girişimlere de gerek kalmamıştı.”⁶⁴

Kemal Bey, “Kolordu kumandanı paşa hazretlerinin Ayvalık’taki” 172. “alay tarafından” Yunan işgal kuvvetlerine “açılan savaş durumunu, hükümetin baskısı üzerine incelemek maksadıyla Balıkesir’e teftiş için geldiği bilinmiyor değildi.” diyerek 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Met Paşa’nın hükümetin izlediği yaklaşıma aykırı olan bu tutumunu da irdelemeyi ihmal etmez. Bu gelişmeyi “Balıkesir halkının hareketi, ruhen, Yunanlıların Ayvalık ateşi karşısında duraklayarak ateşkes istekleri gibi gevşeklik göstermeleri, Paşa hazretlerinin millet lehine kararını belirlemesine yardım etmiş, yalnız bu kararını gizli olarak kullanmak gereğine kanaat ettiği hissedilmiyor değildi.”⁶⁵ şeklinde değerlendirir.

Kemal Bey, hatıratında dönemin Karesi Mutasarrıfı olan Ahmet Hilmi Ergeneli Bey⁶⁶ hakkında da değerlendirmelerde bulunur. Değerlendirmesinde “Balıkesir’de mutasarrıflık makamını işgal eden zat İstanbul’dan hareket ve müdafaa aleyhine aldığı sıkı telgrafları olağanüstü telaşlı bir halde paşaya arz ederken ben de bulunuyor idim. İçerikleri belli olan bu telgrafların birer örneğini o zaman paşa da almıştı. Bununla beraber tartışmaların ardından, yeni durumla hükümetin tutumunu idare etmek zorunluluğu kabul edilmiş ve hükümet tehlikesi de uyutulmuş bulunuyordu.”⁶⁷ diyerek Karesi Mutasarrıfı olan Ahmet Hilmi Ergeneli Bey’in, işgaller karşısında sessiz ve tepkisiz kalınması isteyen İstanbul hükümeti ile Yunan işgal kuvvetlerine karşı silahlı milli mücadele taraftarları arasında denge gözetmek istediğini belirtir.

63 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.458.

64 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.458.

65 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.458.

66 H. Ergeneli, a.g.m., s. 169.

67 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.458.

10-Milli Teşkilat ve Kuvvet Oluşturmak İşi

Kemal Bey, “milli kuvvet Artık mesele güvenilir alana geçme dönemine girmiş ve bu gerçek hızla milli teşkilat ve kuvveti oluşturmayı gerektiriyordu”⁶⁸ sözleriyle, mülki ve askeri yöneticiler ile halkın ileri gelenlerinin desteğini aldıktan sonra hızla Kuvâ-yı milliye teşkilatı oluşturma işine başladığını aktarır.

Ona göre milli kuvvet oluşturmak için iki temel vardır:⁶⁹

- 1)Kişisel etki gücünden yararlanarak bireysel kuvvet toplamak
- 2)Halkın bilinç birliğinden kuvvet yapmak

Kemal Bey, kişisel etki gücünden yararlanarak bireysel kuvvet toplamak ile yapılanları ve kendisinin ilgili yaptıklarını şöyle ifade eder: “Belediyede yapılan bir toplantıda hızla kuvvet ve para toplamaya başlanmasını teklif ettim. Karar verildi. Balıkesir’in nüfuzlu kişilerinden her birisinin etrafına toplayabileceği kuvvet kendilerine sorularak belirlenmiş ve para teminiyle meşgul bulunacak heyet ayrılarak yapacağı iş, zaman ve toplanma yerleri kararlaştırılmıştı.”⁷⁰

Kemal Bey, “Halkın bilinç birliğinden kuvvet yapmak işini de kendim üzerime alarak” yaptıklarını anlatır: “Balıkesir’in genç aydınlarının, bütün yedek subaylarının katılımıyla bir toplantı yaptık. Bu toplantıda akranlara olan, seviye ve bedence genç ve dinç bulunan bu hemşerilerime bizim ve düşmanların genel durumu ve özellikle Balıkesir’in özel durumu hakkında uzun uzadıya açıklamalar yaptım.” diyerek Balıkesir gençliğini bilgilendirmişti. Daha sonra ise “tarihten özellikle Mora ihtilallerinden bahsettikten sonra yapılacak iş olarak kayıtsız ve şartsız silaha sarılarak ve hep birlikte savaş meydanına atılmamız gerektiğini ortaya koymuştum.” diyerek yöntemini önermiştir. Yönteme verilen tepkiyi ise “sermayesi iman gücünden ibaret bu önerim başlangıçta derin bir sessizlik ile karşılandı, karar almak gerekliliğinden dolayı meseleyi tartışmaya açtım. Tartışma maddi sahaya götürüldü.”⁷¹ şeklinde belirten Kemal Bey, maddi yetersizliklerin genç aydın ve yedek subayların bilinç birliği oluşturma yolundaki en önemli engeli oluşturduğunu görmüştür.

Ancak her şeye rağmen Balıkesir gençliği ile yaptığı toplantının faydalı olduğunu, “düşüncelerini anlamak itibarıyla bu görüşme faydasız olmadı. Bu aydın tabakadan yararlanmayı, teşkilatın maddi düşüncelerini tatmin edecek dereceyi bulduktan sonra erteledik, kanaat olarak birleştiğimiz, gençlerin isimlerini zikretmeden geçemeyeceğim, bilhassa Hayrettin, Ahmet Vehbi beyler gibi genç arkadaşlarla silahlı insan toplamağı ve para teminini ciddi bir surette takibe devam etmişim.”⁷² diyerek açıklayan Kemal Bey, bu toplantı sayesinde kendisi ile aynı düşüncede olan Hayrettin Karan, Ahmet Vehbi Çıkrıkçıoğlu beyler gibi Balıkesirli gençler ile Kuvâ-yı milliye teşkilatı için silah ve para toplamak suretiyle çalışma imkânı bulmuştur.

68 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.458.

69 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.458.

70 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.458.

71 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.458.

72 İspartalı Tevfik, a.g.m., s.458-459.

SONUÇ

Kemal Balıkesir, Balıkesir'de yüzyıllardır Türk ordusuna asker yetiştiren bir aileye mensuptur. Bu aile aslen Türkmen olan Cebbâr-zade ailesidir. Babası Yüzbaşı Hafız Ömer Efendi, eniştesi Yüzbaşı Ali Ziyaettin Bey, dedesinin kardeşi Ferik Mustafa Rifat Paşa ve büyük dedesi Balıkesir Mütessellimi Vezir Giridî-zade Şehit Kör Mehmet Paşa, bu asker şahsiyetlerden bazılarıdır.

Kemal Balıkesir, sadece emrindeki askeri personeli sevk ve idare etmemiş aynı zamanda sivilleri de teşkilatlandırıp, muharebeye sevk etmiş bir komutandır. Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşında gerektiğinde sorumluluk alıp sivil halktan müfrezeler oluşturmuş ve bu müfrezelerle başarılı askeri hareketler yürütmeyi başarmıştır.

Kemal Balıkesir savaş meydanlarında pek çok kez yaralanmış, hatta esir düşmüş bir gazidir. Bu yaralar ondaki vatan ve millet sevgisinin ne derecede olduğunu açık bir kanıttır. Esaret dönemleri bıkkınlık, yılgınlık ve bezginlik oluşturmamış aksine mücadele azmini kamçulamış, vatan ve millet sevgisini daha da güçlendirmiştir.

Kemal Balıkesir eğitime büyük önem veren bir şahsiyettir. Üç kez yarım kalan Harp Akademisi tahsilini en nihayetinde tamamlamış olması bunun açık göstergesidir.

Hatıratın yayımlandığı Yeni Mecmua, yeni kurulmakta olan Cumhuriyet rejimini desteklemiş ve karşısında olanları eleştirmiş bir dergidir. Dergi Türkcülük akımı ile ve Türkcülük çabası içinde öne çıkan bir yayın organıdır. Büyük bir Türk milliyetçisi olan Kemal Balıkesir de hatıratın yayımlaması işini derginin yazarlarından Ispartalı-zade Tevfik Bey'e vermiştir.

Yeni Mecmua'da yayımlanan hatırat, Kemal Balıkesir'in tüm hayatını ihtiva etmemekte aksine 1919 yılının bir bölümünü kapsamaktadır. Bu durumun nedeni derginin yayın hayatının ani olarak sona ermesidir.

Yeni Mecmua'da yayımlanan hatırat, her ne kadar Kemal Balıkesir'in hayatının çok küçük bir kesitini ihtiva etmekteyse de içeriği itibarıyla orijinal bilgiler ve çeşitlilik arz etmektedir. Hatırat; Mondros Ateşkes Antlaşması, İzmir'in işgali, Yunan işgal kuvvetlerinin Balıkesir yönünde ilerleyişi, halkın işgaller karşısındaki tutumu, fikrî bölünmüşlükler, Balıkesir yönetici ve ileri gelenleri ile üst düzey komutanların işgaller karşısındaki tutumları, Kemal Balıkesir'in kendi tutum ve davranışları ayrıntılı olarak ifade edilmektedir.

Hatıratta Milli Mücadele döneminin önemli kişileri olan Yusuf İzzet Paşa, Keçeci Hafız Emin Bey, Mehmet Vehbi Bolak, Mehmet Sabri Sözen, Hayrettin Karan, Ahmet Vehbi Çıkrıkçıoğlu gibi isimler zikredilmektedir.

Kemal Balıkesir, Balıkesir'in yetiştirmiş olduğu üstün yetenekli bir subay, bir general özetle bir asker olarak şehre değer katan şahsiyetlerden biridir. Osmanlı'nın son döneminde almış olduğu askeri eğitim ile hem Osmanlı hem de Cumhuriyet devirlerinde başarılı subay, üst subay ve general olarak kahraman ordumuza bilfiil 36 yıl hizmet etmiştir. Bütün rütbelerini girdiği muharebelerde kazanmış olduğu fevkalade başarılar nedeniyle almıştır.

Kemal Balıkesir üstün yetenekli bir komutan olarak Çanakkale Muharebelerinde Harp Madalyası, İstiklal Savaşında İstiklal Madalyası, Sakarya Muharebesinde Kılınçlı İmtiyaz Madalyası ile taltif edilmiştir.

Kemal Balıkesir emeklilik yıllarında da memlekete hizmete devam etmiştir. Yerleştiği Balıkesir'in Erdek ilçesinin ekonomi, imar ve turizm faaliyetleri açısından kalkınmasına çalışmıştır.

KAYNAKÇA

1-Arşivler

BCA. 30-11-1-0. 77-14-19.

BCA. 30-11-1-0. 94-8-17.

BCA. 30-11-1-0.119-9-8.

BCA. 30-11-1-0.163-24-4.

BCA. 30-11-1-0. 178-30-17.

Şeref Etker Özel Arşivindeki Şecere

Balıkesir Başçeşme Mezarlığındaki Aile Kabristanı Mezar Taşı Kitabeleri.

2-Sürelî Yayınlar

Yeni Erdek Gazetesi, "Kemal Balıkesirin Kızı Babasını Anlattı", 09.10.2020.

3-Kitap ve Makaleler

Ayhan, A. (2014), "General Kemal Balıkesir", Uluslararası Balıkesir'e Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu (7-8 Kasım 2013, Balıkesir) Bildiriler, 71-86, Balıkesir: Petek Ofset.

Ayhan, A. (1988), "General Kemal Balıkesir'in Millî Mücadele Hatıratı", Balıkesir Ekspres Gazetesi, 12 Ocak-16 Şubat 1988.

Balıkesir, K. (1971), İstiklâl Savaşında ve Türk Benliği, İmanı, Kuvayı Milliye Ruhu ile Sohbetlerim, İstanbul: Yörük Matbaası.

Bayraktar, B. (1998), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayvalık Tarihi, Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay.

Çelebi, M. (2011), Türk İnkılâp Tarihi, İzmir: Özal Matbaası.

Çonoğlu, S. (2018), Yeni Mecmua Yazıları / Ziya Gökalp, İstanbul: Ötügen Neşriyat.

Ekinci, N. (2001), "İkinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Bilimsel Türkcülük Çabalarına Bir Örnek: Yeni Mecmua", İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 11, 137-162.

Ergeneli, H. (1984), "1919'da Ayvalık Savunması İle İlgili Anılar", Düzenleyen: Adnan Ergeneli, Belleten, C.XLVIII, S.189-190, 167-239.

Ergin, O. (1939), İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi. Cilt 1. İstanbul: Osmanbey Matbaası.

Görgülü, İ. (1993), On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi. Ankara: TTK Yay.

Gülmez, N.; Demirci, E. (2013), "Von Papen'in Türkiye Büyükelçiliği". Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, C.XIII, S.27, 225-250.

- Ispartalı, T. (1923), “Türk İnkılabı: Bir İstiklal Kahramanının Hatıraları”, Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlaka Dair Haftalık Dergi, C.4, S.89, 456-459.
- Ispartalı, T. (1923), “Balıkesirli Erkan-ı Harp Kemal Bey’in Mücadele Hatıraları”, Yeni Mecmua: İlim, Sanat ve Ahlaka Dair Haftalık Dergi, C.4, S.90, 474-475.
- İlgürel, M. (1999), Millî Mücadele’de Balıkesir Kongreleri, İstanbul: AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- Oğuz, İ. (2020). “Balıkesir’e Değer Katmış Şahsiyetlerden: Kuvâ-yı Milliye Kahramanı ve Milli Mücahid Balıkesir Belediye Başkanı Keçecizade Hafız Mehmet Emin Bey”, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C.7, S.4, 2258-2310.
- Okay, M. O. (1997), Hatırat, TDV İslam Ansiklopedisi, 16, 445-449, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (<https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/16/C16016459.pdf>).
- Örenç, A. F., (2012), “Balkan Harbi’nde Edirne Kuşatmasına Dair İngiliz Belgeleri (1912-1913)”, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C.2, S.4, 17-79.
- Özalp, K. (1988), Millî Mücadele 1919-1922 I, Ankara: AKDİTYK Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özer, K. (1964), Kurtuluş Savaşında Gönen, Balıkesir: Türkdili Matbaası.
- Özdemir, Z. (1998). Balıkesir Bölgesi’nde Millî Mücadele Önderleri, Balıkesir: Taner Ofset.
- Özdemir, Z. (2003), Balıkesir Kuvâ-yı Millîye Hatıraları, Ankara: Kanomat Ltd. Şti.
- Sofuoğlu, A. (1994), Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Temur, T.; Çakıroğlu, A. (2010), Etkinliklerle Yazılı ve Sözlü Anlatım, Ankara. Pegem Akademi.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III. Cilt 6. Kısım (1908-1920) (TSK III/6), (1996). Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Uslu, M. (2007), Ansiklopedik Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü, İstanbul: Yağmur Yay.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1999), Karesi Meşâhiri (Balıkesir Meşhurları), Hazırlayanlar: Mehmet Sarı, Ahmet Karaman. Balıkesir: Petek Ofset.
- Üner, M. (2020), General Kemal Balıkesir’in Kuva-yı Milliye ve İstiklâl Savaşı Hatıraları. İstanbul: Post Yayın Dağıtım.
- Yük.Lv.Alb [E.] M. Şevket Etker’in Dayısı Kemal Balıkesir İçin Hazırladığı Notlar (Notlar M. Şevket Etker’in oğlu Dr. Şeref Etker’den temin edilmiştir. Notlar; anlatılanların tanıdığı olan Kemal Balıkesir’i kendi ağzından dinleyen yeğeni M. Şevket Etker tarafından kaleme alınmıştır.)

C. Kaynak Kişiler

- Özden Balıkesir ile 24.03.2021 tarihli telefon görüşmesi
- Şeref Etker ile 29.03.2021 ve 30.03.2021 tarihli telefon görüşmeleri
- Ender Saraçer ile 24.03.2021 tarihli telefon görüşmesi
- Hulusi Ay ile 23.03.2021 tarihli telefon görüşmesi

D. Dijital Kaynaklar

- <http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list2.html#y/tarih: 20.01.2021>

<http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleosm/findrecords.php/> tarih: 20.01.2021

<http://www.kkk.tsk.tr/egitim/BKM.OKL.pdf>/tarih: 20.01.2021

<http://generalkemalbalikesirortaokulu.meb.k12.tr/>tarih:20.01.2021

EKLER

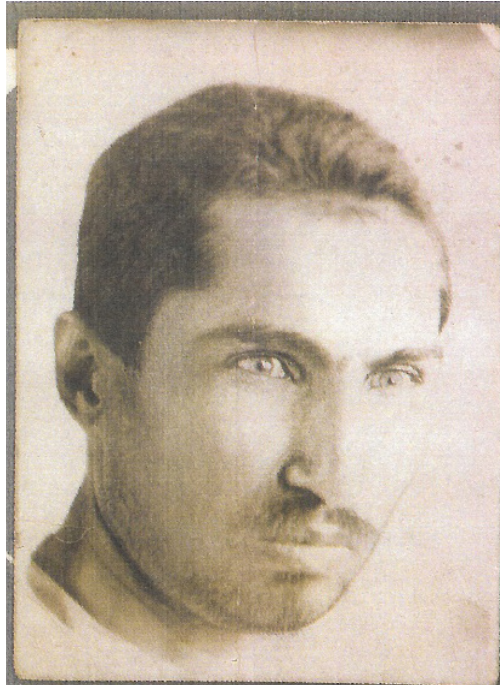
A.Fotoğraflar

Fotoğraf 1: Askeri Üniforma İle Kemal Balıkesir

Fotoğraf Şeref Etker Özel Arşivi'nden alınmıştır

Fotoğraf 2: Kemal Balıkesir

Fotoğraf Şeref Etker Özel Arşivi'nden alınmıştır

Fotoğraf 3: 1919 Yılında Kemal Bey (Ayaktakilerden soldan ikinci-sakallı mücahidin yanında)

Fotoğraf Ayhan, A. (2014). General Kemal Balıkesir. *Uluslararası Balıkesir'e Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu (7-8 Kasım 2013, Balıkesir) Bildiriler*. Balıkesir: Petek Ofset, s. 86'dan alınmıştır.

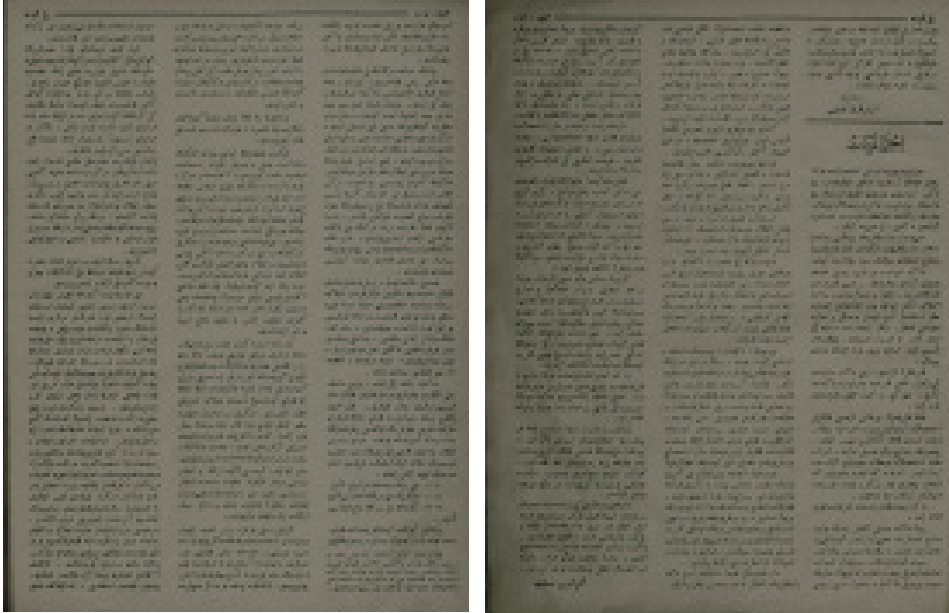
Fotoğraf 4: Hürşit Paşa'nın Soma Cephesi'ni Teftişinde solda en önde atlı Yüzbaşı Kemal Bey

Hürşit Paşa'nın Soma Cephesi'ni teftişinde (Solda en önde atlı Yüzbaşı Kemal Bey)

Fotoğraf Arıcıoğlu, S. (2018). *Milli Mücadelede Soma* (Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir). s. 174'den alınmıştır.

Alıntı yeri: http://isamveri.org/pdfosm/D01049/1923_89/1923_90_DEMIRALPTI.pdf

İNGİLİZ VATANDAŞLARININ TÜRKİYE'YE YÖNELİK TAZMİNAT TALEPLERİ HAKKINDA İNGİLTERE LORDLAR KAMARASI'NDA YAPILAN OTURUM ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

EVALUATIONS ON THE SESSION IN THE HOUSE OF LORDS ABOUT
BRITISH CITIZENS' CLAIMS FOR COMPENSATION AGAINST TURKEY

Çağdaş YÜKSEL*

Geliş Tarihi/Received:22.03.2021

Kabul Tarihi/Accepted:30.11.2021

YÜKSEL, Çağdaş, (2022), "İngiliz Vatandaşlarının Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri Hakkında İngiltere Lordlar Kamarası'nda Yapılan Oturum Üzerine Değerlendirmeler", Belgi Dergisi, S.23, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2022/1, ss. 125-140.

Öz

İngiliz Hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'nu Birinci Dünya Savaşı'nın uzamasından sorumlu tuttuğu için savaş sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan büyük bir tazminat almayı tasarlamıştır. İtilaf Devletleri savaş sonrasında Berlin ve Viyana'da bulunan Osmanlı altınlarına el koydukları gibi bir de Sevr Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'na büyük bir tazminat yüklemişlerdir. Birinci Dünya Savaşı'nda aldığı ağır yenilginin etkisi ile Osmanlı İmparatorluğu çok ağır şartlar içeren Sevr Antlaşması'nı ve ödeyemeyeceği miktarda tazminatı kabul etmiştir. Fakat Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması üzerine Sevr Antlaşması uygulanamamış ve Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında barışı sağlamak için Lozan Konferansı toplanmıştır. Bu konferans neticesinde yapılan Lozan Barış Antlaşması ile İtilaf Devletleri tazminat isteklerinden vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'ndan alınması planlanan tazminattan vazgeçilmesi İngiltere'de siyaset gündemini oldukça meşgul etmiştir. Tazminat meselesi için Lordlar Kamarası'nda bir oturum yapılmış ve İngiliz Hükümeti'ne pek çok eleştiri yöneltilmiştir. Bu oturumda bazı politikacılar Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz vatandaşlarını zarara uğrattığını savunmuşlardır. Savaş sonrası yapılan barış antlaşmalarında tazminat maddeleri olduğunu ileri sürerek Lozan Antlaşması'nda tazminat hükmü olmamasını eleştirmişlerdir. Lordlar Kamarası'ndaki oturumda İngiliz Hükümeti zarara uğrayan İngiliz vatandaşlarının haklarını savunamamakla suçlanmıştır. İtilaf Devletleri arasında Paris'te tazminat taleplerini değerlendirmek üzere bir komisyon kurulmuş, bu komisyon talepleri değerlendirerek haklı bulunanlara ödeme yapmıştır. Komisyona ayrılan fon ise Berlin ve Viyana'da el koyulan Osmanlı altınlarından oluşturulmuştur. Paris'teki komisyonun ödemeleri sonrasında tazminat konusu politik gündemden kaybolmuştur. Zaten İngiliz Hükümeti'nin tazminat konusu yüzünden Lozan Antlaşması'nı tehlikeye atmak gibi bir niyeti hiçbir zaman olmamıştır. Tazminat konusunun Lordlar Kamarası'nda tartışılması Avam Kamarası'nda gündeme gelmemesi de bunu göstermektedir. Bu makalede Lordlar Kamarası'nda tazminat konusunun tartışıldığı oturum incelenmiştir. Böylece Lozan Antlaşması sonrasında tazminat konusunun İngiliz politik gündemine ne şekilde yansığının gösterilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere, Sevr Antlaşması, Lozan Antlaşması, Tazminat Talepleri*

* Dr., Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, cyuksel@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-2230-3702>).

Abstract

Since the British Government blamed the Ottoman Empire for the prolongation of the First World War, it planned to receive a large indemnity from the Ottoman Empire after the war. After the war, the Entente Powers confiscated the Ottoman gold in Berlin and Vienna and also gave a great compensation to the Ottoman Empire with the Treaty of Sevres. With the effect of the heavy defeat it received in the First World War, the Ottoman Empire accepted the Treaty of Sevres, which included very harsh conditions, and the amount of compensation it could not pay. After the success of the National Struggle, the Treaty of Sevres was unimplemented. Convened a conference in Lausanne to make peace between Turkey and the Allies were collected. With the Treaty of Lausanne concluded as a result of this conference, the Entente Powers had to give up their demands for compensation. The abandonment of the compensation planned to be taken from the Ottoman Empire has occupied the political agenda in Britain. A session was held in the House of Lords on the issue of compensation and a lot of criticism was directed against the British Government. In this session, some politicians argued that the Ottoman Empire harmed British citizens during the First World War. They criticized the lack of compensation in the Treaty of Lausanne, claiming that there were compensation clauses in the peace treaties made after the war. At the session in the House of Lords, the British Government was accused of failing to defend the rights of British citizens who suffered losses. A commission was established between the Entente States to evaluate the compensation claims in Paris, and this commission evaluated the demands and paid those who were justified. The fund allocated to the commission was made up of Ottoman gold confiscated in Berlin and Vienna. After the payments of the commission in Paris, the issue of compensation disappeared from the political agenda. In any case, the British Government never intended to endanger the Treaty of Lausanne because of the issue of compensation. The fact that the issue of compensation is discussed in the House of Lords and not on the agenda in the House of Commons shows this. In this article, the session in which the issue of compensation was discussed in the House of Lords was examined. Thus, it is aimed to show how the issue of compensation was reflected on the British political agenda after the Treaty of Lausanne.

Keywords: *The Ottoman Empire, Great Britain, the Treaty of Sevres, the Treaty of Lausanne, Claims for compensation*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nda ağır bir yenilgi yaşaması üzerine İtilaf Devletleri Osmanlı yönetimine Sevr Antlaşması'nı dayatmışlardır. Bu antlaşma ile Osmanlı topraklarının önemli bir bölümü paylaşılmış, Osmanlı İmparatorluğu'na pek çok sınırlama getirilmiş, kapitülasyonlar genişletilmiş ve büyük bir tazminat Türk halkının sırtına yüklenmiştir. Ancak Türk halkının Millî Mücadele'si Sevr Antlaşması'nın uygulanmasına olanak tanımamıştır. Millî Mücadele'nin zaferi neticesinde İtilaf Devletleri Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile uzlaşmak zorunda kalmışlar ve ortaya Lozan Antlaşması çıkmıştır. Lozan Antlaşması Sevr Antlaşması'nın pek çok maddesini değiştirdiği gibi tazminat meselesini de ortadan kaldırmıştır. Bu antlaşma ile İtilaf Devletleri tazminat taleplerinden vazgeçmek zorunda kalmışlardır. İngiliz vatandaşlarının Türkiye'ye yönelik tazminat taleplerinin sonuçsuz kalması, hükümete eleştiriler yöneltilmesine yol açmıştır. Lozan Antlaşması İngiliz Parlamentosu'nda onaylandıktan sonra bile tazminat meselesi İngiltere'de politik gündemi zaman zaman meşgul etmiştir. Bu duruma tazminat ödemeleri için ayrılan fonun kullanılmaması ve tazminat konusu hakkında çalışma yürüten komisyonun çalışmalarını henüz sonlandıramamış olması yol açmıştır.

İngiltere'de tazminat meselesi hakkında süren tartışmayı anlamaya yardımcı olmak için bu çalışmada 13 Temmuz 1925 günü İngiltere Lordlar Kamarası'nda yapılan oturum analiz edilmiştir. Böylece Lozan Antlaşması sonrasında ortaya çıkan durumun İngiliz politikacılar tarafından nasıl değerlendirildiğinin gösterilmesi hedeflenmiştir. Türkiye'den tazminat alınamamasının İngiltere'de ne gibi akisleri olduğu İngiltere parlamento tutanakları üzerinden gözler önüne serilmiştir. Bu sayede tazminat konusunun İngiltere'de değerlendirilmesinin daha iyi anlaşılmasına katkı yapmak hedeflenmiştir.

A-Tarihsel Arka Plan

Birinci Dünya Savaşı savaşa katılan bütün ülkelere büyük bir ekonomik yıkım getirmiştir. Bu durum ister istemez savaşın galiplerini ekonomik meseleleri dikkate almaya zorlamıştır¹. İtilaf Devletleri Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulacak düzeni planlarken dünyayı kendi çıkarlarına uygun şekilde şekillendirmeyi hedeflemişlerdir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında barış antlaşmalarını hazırlamak için 19 Ocak 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı toplanmıştır². Konferansta Almanya ile imzalanmak üzere Versay Antlaşması hazırlanmıştır. Bu antlaşma ile Almanya pek çok toprak kaybına uğramış ve önemli sınırlamalara maruz kalmıştır. İtilaf Devletleri hem savaş sırasında yaşadıkları ekonomik kaybı telafi etmek hem de Almanya'nın bir daha toparlanmasını engellemek için Versay Antlaşması'na büyük bir tazminat maddesi de eklemişlerdir³. Almanya'dan talep edilen tazminat öncelikle 56 milyar dolar olarak belirlenmiş, daha sonra bu miktar 33 milyar dolara indirilmiştir⁴. Savaşta çıkmış olan Almanya için bu tazminatın ödenmesi mümkün

1 Christopher Godden, "Post-War Economies (Great Britain and Ireland)", *International Encyclopedia of the First World War*, Erişim Adresi: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war_economies_great_britain_and_ireland, Erişim Tarihi: 29.05.2021.

2 *History.com*, "Treaty of Versailles", Erişim Adresi: <https://www.history.com/topics/world-war-i/treaty-of-versailles-1>, Erişim Tarihi: 02.06.2021.

3 Stephane Le Bras, "Post-War Economies (France)", *International Encyclopedia of the First World War*, Erişim Adresi: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war_economies_france, Erişim Tarihi: 28.05.2021.

4 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 85.

olmamıştır⁵. Amerika Birleşik Devletleri'nin ön ayak olması ile Davies Planı hazırlanmış ve tazminat meselesi bir süre için sorun olmaktan çıkmıştır⁶. Borç yükü Alman ekonomisini çöküşe sürüklemiştir. Bunun üzerine Amerika'nın girişimi ile Young Planı hazırlanmış ve Almanya'nın borçlarını ödemesi sağlanmaya çalışılmıştır⁷. Fakat dünyadaki ekonomik krizin de etkisiyle bu plan da başarısız olmuştur.

İtilaf Devletleri Birinci Dünya Savaşı'nın diğer mağlup ülkeleri olan Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'dan da tazminat almışlardır⁸. Ancak bu ülkelere yüklenen tazminat yükü Almanya'ya kıyasla çok daha makul miktarda olmuştur. Bundan sonra sıra Osmanlı İmparatorluğu ile yapılacak barış antlaşmasına gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu da Birinci Dünya Savaşı'nda kötü bir yenilgi almış⁹ ve bu nedenle ağır şartlar içeren Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmıştır¹⁰. Bu mütareke Anadolu'nun işgaline hukuki açıdan zemin hazırlamıştır¹¹. Mütareke sonrasında İtilaf Devletleri Anadolu'nun çeşitli bölgelerini işgal etmeye başlamaları¹² ve işgallere Yunanistan'ın da katılması Türk halkının sabrını taşımıştır¹³. Yunanistan'ın gerçekleştirdiği işgallerin kalıcı olma ihtimali halkı büyük endişeye sevk etmiştir¹⁴. Anadolu'da işgallere karşı direniş başlamış ve Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkması sonrasında direniş merkezi bir hale gelmiştir¹⁵.

Birinci Dünya Savaşı'nda alınan ağır yenilginin etkisiyle Osmanlı Hükümeti İtilaf Devletleri tarafından hazırlanan Sevr Antlaşması'nı kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu antlaşma ile Türk Milleti'nin hem devletini hem de vatanını kaybetmesi hedeflenmiştir¹⁶. Türk halkının başlattığı Millî Mücadele Sevr Antlaşması'nın hayata geçirilmesini imkânsız hale getirmiştir¹⁷. Millî Mücadele'nin zaferi sonrasında Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır¹⁸. Mudanya Mütarekesi sonrasında İtilaf Devletleri barış koşullarını görüşmek üzere Türkiye'yi barış konferansına davet etmeye karar vermişlerdir¹⁹. Bu

kapsamda Türkiye Büyük Millet Meclisi 27 Ekim 1922 günü İtilaf Devletleri tarafından

5 *History.com*, "How Economic Turmoil After WWI Led to the Great Depression", Erişim Adresi: <https://www.history.com/news/world-war-i-cause-great-depression>, Erişim Tarihi: 02.06.2021.

6 Dietmar Rothermund, "Post-War Economies", *International Encyclopedia of the First World War*, Erişim Adresi: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war_economies, Erişim Tarihi: 31.05.2021.

7 Edward Bennett, *Germany and the Diplomacy of the Financial Crisis 1931*, Harvard University Press, Cambridge 1962, s. 19.

8 Walter Iber, "Post-War Economies (Austria-Hungary)", *International Encyclopedia of the First World War*, Erişim Adresi: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war_economies_austria-hungary, Erişim Tarihi: 28.05.2021.

9 Ahmet Gülen, "Demokrat Parti Döneminde Lozan Algısı", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 14, S. 53, 2013, s. 78.

10 Bayram Kodaman, "Lozan Antlaşması Hakkında Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 1, 1989, s. 6 ve Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. 1, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977, s. 25.

11 Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, C. 5, İstanbul 2008, s. 118 ve İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 12.

12 Sezai Ökte, "Lozan Barış Konferansı Sürecinde İç ve Dış Kamuoyu Oluşturmaya Yönelik Faaliyetler", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 49, 2012, s. 129.

13 Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, C. 2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 42.

14 Mevlüt Çelebi, "90. Yılında Lozan Barış Antlaşması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 28, S. 1, 2013, s. 1.

15 Temuçin Ertan, "Lozan Konferansı'nda Türkiye'yi Temsil Sorunu", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 14, S. 53, 2013, s. 62.

16 Sina Akşin, *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 344 ve Kodaman, *a.g.m.*, ss. 6-7.

17 Cevdet Küçük, "Sevr Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 37, İstanbul 2009, s. 4.

18 Cezmi Eraslan, "Mudanya Mütarekesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 30, İstanbul 2005, s. 357.

19 Şerafettin Turan, "Lozan Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, İstanbul 2003, s. 214.

İngiliz Vatandaşlarının Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri Hakkında İngiltere Lordlar Kamarası'nda Yapılan Oturum Üzerine Değerlendirmeler

Lozan'da toplanacak barış konferansına davet edilmiştir²⁰. Ancak Ankara Hükümeti ile İstanbul Hükümeti arasında ikilik yaratarak bundan faydalanmak isteyen İtilaf Devletleri Lozan Konferansı'na İstanbul Hükümeti'ni de çağırılmışlardır. Bu olay Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde büyük bir kızgınlık yaratmış ve buna tepki olarak saltanat kaldırılmıştır²¹.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni temsil etmek için Lozan'a gidecek heyet İsmet (İnönü) Paşa, Rıza Nur ve Hasan Saka'dan oluşmuştur²². İsmet Paşa başkanlığındaki heyete çeşitli konularda yardımcı olmak üzere kalabalık bir danışman grubu eşlik etmiştir²³. Hükümet tarafından Türk Heyeti'ne verilen talimatta kapitülasyonlar ve Ermeniler konusunda kesinlikle taviz verilmemesi gerekirse görüşmelerin kesilmesi istenmiştir²⁴. Türk Heyeti konferansta temel olarak Misak-ı Milliye gerçekleştirmeye çalışmıştır²⁵.

İsmet Paşa konferans öncesinde Fransa'da yaptığı görüşmelerde İtilaf Devletleri'nin Türkiye'nin isteklerini hala anlayamadıklarını görmüştür²⁶. Bundan dolayı Lozan Konferansı'nda fazlasıyla mücadele etmesi gerektiğini anlamıştır²⁷. İngiltere Lozan Konferansı devam ederken Yunan Ordusu'nu yeniden düzene sokma girişimlerinde bulunmuştur. Bu faaliyet Türk Heyeti üzerinde önemli bir baskı oluşturmuştur²⁸. İngiltere'nin isteklerinin Misak-ı Milli ile bağdaşmaması konferansta uzlaşma sağlanmasını oldukça zorlaştırmıştır²⁹. Konferansta tazminat konusu gibi mali meseleler büyük anlaşmazlığa yol açmıştır³⁰. Uzun görüşmeler sonunda 24 Temmuz 1923 tarihinde Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır³¹. Lozan Antlaşması'nda savaş sonrasında yapılan diğer barış antlaşmalarından farklı olarak askeri sınırlamalar, büyük tazminatlar ve devlet egemenliğini sınırlayacak hükümler yer almamıştır. Bundan dolayı Lozan Antlaşması ile ortaya çıkan tablo birçok açıdan İngiltere'yi memnun etmemiştir³².

Lozan Barış Antlaşması Türkiye Cumhuriyeti için hukuki, siyasi, iktisadi alanda bağımsızlığını tescil eden çok önemli bir belge olmuştur³³. Konferans sırasında sınırlardan ziyade kapitülasyonlar, Osmanlı borçları, tazminat konuları gibi mali meselelerde şiddetli tartışmalar yaşanmış olması iktisadi bağımsızlığın siyasi bağımsızlık kadar önemli olduğunu göstermektedir. Nitekim antlaşma imzalandıktan iki yıl sonra bile tazminat meselesi İngiltere'de tartışılmaya devam etmiştir.

20 Hüner Tuncer, *Atatürkçü Dış Politika*, İstanbul 2008, s. 67.

21 Tahir Kodal, "Lozan Barış Antlaşması ve Türk Kamuoyu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 22, S. 64-65-66, 2006, s. 216.

22 Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, C. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 33.

23 Yılmaz Altuğ, "Atatürk ve Lozan Konferansı'nın İlk Devresi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 21, S. 11, 1988, s. 418.

24 Hakan Uzun, "Türk Heyeti'nin Lozan'a Gidişi ve Lozan Konferansı Öncesinde Avrupa'daki Faaliyetleri (5 Kasım 1922-20 Kasım 1922)", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 14, S. 53, 2013, ss. 331-332.

25 Sevtap Demirci, *Belgelerle Lozan*, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul 2011, s. 60.

26 İsmet İnönü, *Hatıralar*, C. 2, Ankara 1987, s. 55.

27 Toktamış Ateş, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul 2004, s. 156.

28 Salahi Sonyel, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, Ankara 2014, s. 40.

29 Bilal Şimşir, *Lozan Günlüğü*, Ankara 2012, s. 111

30 Oğuz Gülcan, Fransız Kaynaklarına Göre Lozan Barış Konferansı'nda Fransa, (Basılmamış Doktora Tezi), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü*, 2014, 151.

31 Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 275.

32 Yaşar Akbıyık, "Zaferin Tescili: Lozan Antlaşması", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. 1, Ankara 2009 s. 391.

33 H Demirci, "24 Temmuz 1923 Tarihli Lozan Barış Antlaşması'nın Türk ve Dünya Tarihi Açısından Önemi", *Anasay*, S. 2, 2017, s. 249

B-Tazminat Talepleri Hakkında İngiltere Lordlar Kamarası'nda Yapılan Oturum

İngiltere Lordlar Kamarası'nda 13 Temmuz 1925 günü Birinci Dünya Savaşı sırasında zarar gören İngiliz vatandaşlarının Türkiye'ye yönelik tazminat taleplerini tartışmak üzere bir oturum düzenlenmiştir. Bu oturuma Lord Newton'un konuşması ile başlanmıştır. Lord Newton konuşmasının başında Birinci Dünya Savaşı sırasında zarar gören İngiliz vatandaşlarının Türk Hükümeti aleyhine tazminat taleplerini gündeme getirmiştir. Lord Newton İngiliz Hükümeti'ne tazminat taleplerini değerlendirmek için çalışmalar yürüten Paris'teki değerlendirme komisyonun hangi sonuçlara vardığını sormuştur. Tazminat konusu nedeniyle Maliye ve Dışişleri Bakanlıklarının eleştiri altında olduğunu ifade eden Lord Newton, yakın arkadaşı olan Lord Balfour sayesinde Dışişleri Bakanlığının konuya bakış açısını öğrendiğini ifade etmiştir. Lord Newton Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan sıkıntıların, savaş sonrasındaki barış antlaşmaları sürecinden ayrılmayacağını savunmuştur. Lord Newton savaş sonrasında yapılan bütün barış antlaşmalarında savaş sırasında zarar gören kişilerle ilgili maddeler bulunduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle İngiliz vatandaşlarının Türkiye'ye yönelik tazminat taleplerinin karşılanmasının İngiliz Hükümeti'nin sorumluluğunda olduğunu dile getirmiştir. Lord Newton Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'dan tazminat talep eden pek çok İngiliz vatandaşı olduğunu hatırlatarak, tazminat konusunun İngiliz Hükümeti'ni oldukça meşgul edeceğini belirtmiştir. Ayrıca savaş sırasında yaşadıkları kayıp nedeniyle Türkiye'den tazminat talep eden İngiliz vatandaşlarının henüz hiçbir şey elde edemediklerini dile getirmiştir. Lord Newton bu kişilerin savaş sırasında en çok acı çekenler olduklarını iddia etmiştir³⁴.

Lord Newton Sevr Antlaşması'nın Birinci Dünya Savaşı sonrasında yapılan diğer barış antlaşmaları ile benzer hükümler içerdiğini anımsatarak, bu antlaşmada zarar gören İngilizler için tazminat öngörüldüğünü ifade etmiştir. Lord Newton Sevr Antlaşması'na gönderme yaptığında kendisine artık bu antlaşmanın yürürlükte olmadığını hatırlatılmasını eleştirmiştir. Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiğinden haberdar olduğunu ifade eden Lord Newton bu antlaşmayı olumlu bulmadığını dile getirmiştir. Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde çok zor durumda olan Türkiye'nin hatalı İngiliz politikaları nedeniyle şimdi toparlandığını söyleyen Lord Newton, Lozan Antlaşması sonrasında ise Türkiye'nin medeni dünya için büyük bir sorun haline geldiğini ileri sürmüştür³⁵.

Lord Newton Lozan Konferansı sırasında Türkiye'den tazminat olarak 13.500.000 sterlin istendiğini hatırlatmıştır. Ancak konferansın devamında tazminat talebinin 10.800.000 sterline indirildiğini anımsatmıştır. Türkiye'nin ise Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce İngiliz Hükümeti tarafından el koyulan iki savaş gemisi için 6.300.000 sterlin talep ettiğini ifade etmiştir. Lord Newton geriye kalan 4.500.000 sterlinlik fark için Türkiye'nin talepte bulunduğunu hatırlatmıştır. Türkiye'nin bu paranın Birinci Dünya Savaşı sonunda Viyana ve Berlin'de el koyulan Osmanlı altınlarına karşılık sayılmasını istediğini belirtmiştir. Lord Newton üzerinde tartışma bulunan bu paranın uluslararası bir fon yönetiminde olduğunu ifade etmiştir. İngiliz vatandaşlarının yanı sıra Fransa, İtalya ve Japonya vatandaşlarının bu paradan tazminat talep ettiklerini belirtmiştir. İzmir yangını sırasında zarar görenlerin

34 İngiltere Parlamento Tutanakları, Lordlar Kamarası, "Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri", 13 Temmuz 1925, s. 23-24.

35 İngiltere Parlamento Tutanakları, Lordlar Kamarası, "Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri", 13 Temmuz 1925, s. 24.

İngiliz Vatandaşlarının Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri Hakkında İngiltere Lordlar Kamarası'nda Yapılan Oturum Üzerine Değerlendirmeler

bile bu paradan pay almaya çalıştıklarını dile getirmiştir. Lord Newton bu paradan sadece Birinci Dünya Savaşı sırasında zarar görenlere ödeme yapılması gerektiğini söyleyerek, İzmir yangını olayının Türkler ile Yunanlılar arasındaki bir mesele olduğunu ileri sürmüştür. Bundan dolayı İzmir yangını mağdurlarının bu paradan talepte bulunmalarının son derece mantıksız olduğunu savunmuştur³⁶.

Lord Newton Birinci Dünya Savaşı bittiğinden beri İngiliz davacıların büyük mağduriyet yaşadığını iddia etmiştir. Lord Newton, İngiliz Hükümeti'nin tazminat talep eden vatandaşlarına öncelikle barış yapılana kadar daha sonra ise barış antlaşması onaylanana kadar beklemelelerini tavsiye ettiğini hatırlatmıştır. Mevcut durumda ise Paris'te kurulan komisyonun çalışmaları sonuçlanana kadar İngiliz davacıların bir şey elde edemeyeceklerini dile getirmiştir. Şimdiye kadar İngiliz mağdurlara kredi vermek dışında bir ödeme yapıldığını belirtmiştir. Lord Newton farklı bir fondan bazı İngiliz davacılara 600.000 sterlinlik bir ödeme yapıldığını açıklamış, ancak bunun bir kredi olduğunu ifade etmiştir. Paris'teki komisyonun bir ödeme yapması durumunda bu fondan yapılan ödemenin geri alınacağını dile getirmiştir. Ayrıca yapılan ödemelerin son derece yetersiz olmasını eleştirmiştir. 43.000 sterlin isteyen bir davacıya 600 ya da 700 sterlin ödendiğini altını çizmiştir³⁷.

Lord Newton konuşmasının devamında savaş gemileri meselesine değinmiştir. İngiliz Hükümeti'nin Birinci Dünya Savaşı başlamadan hemen önce Osmanlı İmparatorluğu için inşa edilen ve parası ödenmiş olan iki savaş gemisine el koyduğunu ve bu gemiler için bir tazminat ödemesi de yapmadığını hatırlatmıştır. Savaşın başladığı ortamda İngiliz Hükümeti'nin İngiliz halkını düşünerek ve yasal haklarını kullanarak savaş gemilerine el koyduğunu savunmuştur. Lord Newton bu gemiler için ödenen paranın Türk halkı tarafından toplandığını anımsatarak, gemilerin teslim edilmemesinin Türk halkında büyük bir öfkeye yol açtığını ifade etmiştir. Ayrıca pek çok İngiliz politikacının, gemilere el koyulmasının Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesine yol açtığını ileri sürdüklerini de dile getirmiştir. Lord Newton Enver Paşa'nın bu ulusal öfkeyi kullanarak Osmanlı İmparatorluğu'nu daha kolay savaşa sokmuş olabileceğini iddia etmiştir. İngiliz politikacıların el koyulan savaş gemileri için tazminat ödemeye gerek olmadığını savunduklarını hatırlatan Lord Newton İngiliz Hükümeti'nin hala aynı tezi savunduğunu ifade etmiştir. Lord Newton savaş gemilerine el koyulması üzerine Osmanlı Hükümeti'nin ülkede bulunan İngiliz tüccarların mallarına el koyduğunu ileri sürmüştür. Lord Newton konuşmasının devamında asıl meselenin gemileri tartışmak olmadığını belirtmiştir. İngiliz Hükümeti'nin bu gemilere el koymak için yasal bir hakkı olup olmadığını ve iki devlet arasında yapılan mukavelede bir tazminat hükmü bulunup bulunmadığı hakkında bir bilgisi olmadığını ifade etmiştir. Şimdiye kadar İngiliz politikacıların tazminat konusunda herhangi bir yükümlülük olmadığını açıkladıklarını hatırlatan Lord Newton, daha sonra Lozan Antlaşması'nın 58. maddesi ile Türkiye'nin gemiler konusunda tazminat talep etmekten vazgeçtiğini ileri sürmüştür. Ancak Lozan Antlaşması'nda böyle bir hüküm bulunuyorsa ortada bir çelişki olduğunu savunmuştur. Çünkü İngiliz politikacıların daha önce ortada bir tazminat meselesi olmadığını söylediklerini hatırlatarak, şimdi antlaşmada

36 İngiltere Parlamento Tutanakları, Lordlar Kamarası, "Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri", 13 Temmuz 1925, s. 24-25.

37 İngiltere Parlamento Tutanakları, Lordlar Kamarası, "Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri", 13 Temmuz 1925, s. 26.

tazminat ile ilgili bir madde varsa İngiliz politikacıların daha önce yalan söylediklerinin kesinleştiğini dile getirmiştir. Lozan Antlaşması'nın Birinci Dünya Savaşı sonrasında Paris'te imzalanan diğer antlaşmalardan farklı olduğunu ve İtilaf Devletleri tarafından dikte ettirilmediğini dile getiren Lord Newton Türk heyetinin Lozan Konferansı'nda başarılı olduğunu ve bu nedenle İngiliz Hükümeti'nin pek çok taviz vermek zorunda kaldığını kabul etmiştir. Tazminat meselesinin buna iyi bir örnek teşkil ettiğini savunmuştur. Tazminat konusundaki tavizin Türkiye'de zarara uğrayan İngiliz vatandaşları aleyhine verildiğini öne süren Lord Newton, Lord Curzon'un da bu durumu böyle kabul ettiğini belirtmiştir. Lord Curzon'u başarısız bulmadığını, kendisinin en önemli devlet adamlarından birisi olduğunu ifade eden Lord Newton bu başarısızlıkta müttefiklerinin İngiltere'yi yalnız bırakmasının önemli bir rolü olduğunu altını çizmiştir. Gelinen noktada İngiltere'nin iki savaş gemisine sahip olduğunu ancak buna karşılık Türkiye'de zarar gören İngiliz vatandaşlarının hiçbir şey elde edemediklerini ileri sürmüştür³⁸.

Lord Newton Birinci Dünya Savaşı nedeniyle İngiliz tüccarların Orta Doğu'da büyük bir zarara uğradıklarını hatırlatmıştır. Oysa bu bölgede İngilizlerin yüzyıllardır ticaretten büyük kar elde ettiklerini anımsatmıştır. Savaş nedeniyle İngiliz tüccarların bölgedeki haklarını, mallarını ve paralarını kaybettiklerini ifade etmiştir. Lord Newton sadece birkaç yıl önce İngiliz tüccarların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticarete hâkim olduklarının altını çizmiştir. İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında büyük bir ticaret hacmi olduğunu ve İngiltere'nin Avrupa ülkelerinden ziyade Osmanlı ile ticaret yaptığını dile getirmiştir. Bu nedenle İngiliz Hükümeti'nin kısa sürede tüccarların sorunlarını çözmesi ve İngiltere ile Türkiye arasında ticari ilişkileri yeniden tesis etmesi gerektiğini ısrarla vurgulamıştır³⁹.

Bir sonraki konuşmacı Viscount Winsdor olmuştur. Konuşmasının başında Lord Newton'un konuşmasını iki parça halinde değerlendireceğini söylemiştir. Lord Newton'un konuşmasının ilk kısmının İngiliz Hükümeti'nin savaş sırasında zarara uğrayan İngilizler konusundaki politikası hakkında eleştiri olduğunu, ikinci kısmının ise Paris'te tazminat konusunda çalışan komisyonun çalışmalarını sorguladığını ifade etmiştir. Viscount Winsdor öncelikle konuşmasının ilk kısmında Lord Newton'un Almanya'nın İngiltere'yi zarara uğrattığını ve Osmanlı İmparatorluğu Almanya'nın müttefiki olduğu için bu zararda onun da payı olduğunu iddia ettiğini hatırlatmıştır. Daha sonra ise 1920-23 yılları arasında milliyetçi rejimin de Türkiye'de bulunan İngiliz vatandaşlarına zarar verdiğini savunduğunu ifade etmiştir. Paris'teki komisyonun çalışmaları hakkında daha sonra konuşacağını dile getiren Viscount Winsdor ilk olarak savaş zararları konusunda değerlendirme yapmak istediğini belirtmiştir. Bunu iki farklı kısımda yapacağını ilk olarak Almanya ve müttefiklerinin savaş sırasında neden olduğu zararlar hakkında, daha sonra ise milliyetçi Türk hükümetinin sebep olduğu zararlar hakkında değerlendirmelerde bulunacağını ifade etmiştir. İngiliz Hükümeti'nin savaş sırasında zarar gören İngiliz vatandaşlarına ödeme yapmak için 5.000.000 sterlin ayırdığını ve tazminat taleplerini değerlendirmek için Lord Summer başkanlığında bir Kraliyet Komisyonu kurulduğunu anımsatmıştır. Bu komisyonun görevini daha sonra Paris'te kurulan komisyona devrettiğini ve Paris'teki komisyonun İtilaf Devletleri temsilcilerinden oluştuğunu ifade etmiştir. Komisyona yapılan

38 İngiltere Parlamento Tutanakları, Lordlar Kamarası, "Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri", 13 Temmuz 1925, s. 27-28.

39 İngiltere Parlamento Tutanakları, Lordlar Kamarası, "Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri", 13 Temmuz 1925, s. 28.

İngiliz Vatandaşlarının Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri Hakkında İngiltere Lordlar Kamarası'nda Yapılan Oturum Üzerine Değerlendirmeler

başvurularda talep edilen tazminat miktarının 2.000.000 sterline ulaştığını ve komisyonun çalışmaları sonucunda şimdiye kadar 750.000 sterlin ödeme yapıldığını dile getirmiştir. Viscount Winsdor Lozan Konferansı'nda Türkiye'nin Almanya ve Avusturya'da bulunan 5.000.000 sterlinlik Osmanlı altınlarını istediğini hatırlatarak, bu paranın savaş sonrasında İtilaf Devletleri tarafından alınarak Paris'e getirildiğini belirtmiştir. Versay Antlaşması sonrasında bu paranın mağdurlara yapılacak tazminat ödemelerinde kullanılmasına karar verildiğini ve bunun için Paris'te bir komisyon kurulduğunu ifade etmiştir. İngiliz vatandaşlarının yanı sıra Fransız, İtalyan ve Japon vatandaşlarının da bu paradan tazminat almak için başvuruda bulduklarını dile getirmiştir⁴⁰.

Winsdor Viscount Paris'teki komisyon hakkında konuşmadan önce birkaç söz daha etmek istediğini belirterek İngiliz Hükümeti'nin tazminat talep eden İngilizler için bazı düzenlemeler yapmasını eleştirmiştir. Hükümetin daha önce Birinci Dünya Savaşı öncesinde el koyulan savaş gemileri için bir tazminat maddesi olmadığını ileri sürdüğünü hatırlatarak, Osmanlı topraklarında zarar gören İngilizlerin durumunun gemilerle ilgili olmadığını iddia etmiştir. Buna kanıt olarak Türkiye'nin sadece İngiliz vatandaşlarına değil savaşta olduğu bütün ülkelerin vatandaşlarına aynı muameleyi yaptığını söylemiştir. Viscount Winsdor Lozan Konferansı sırasında İtilaf Devletleri'nin Türkiye'den 15.000.000 sterlin ile 12.000.000 sterlin arasında bir tazminat talep ettiklerini ancak görüşmeler sırasında bu talebin 5.000.000 sterline indirildiğini hatırlatmıştır. Türkiye'nin de el koyulan savaş gemileri için 5.000.000 sterlin tazminat isteği nedeniyle tarafların karşılıklı olarak tazminat isteklerinden vazgeçtiklerini dile getirmiştir. Bu kararın alınmasında Türkiye'nin kötü ekonomik durumunun da göz önüne alındığını savunmuştur. Bu karar neticesinde tazminat talebinde bulunan İngiliz vatandaşlarının hala ödeme alamadıklarını ve bu konu hakkında uzayıp giden bir tartışma başladığını ifade etmiştir. Tazminat meselesindeki başarısızlıktan Lord Curzon'un sorumlu tutulamayacağını belirten Viscount Winsdor İngiltere'nin Türkiye ile yeni bir savaş istemediği için Lozan Konferansı'nda bu sonuca razı olduğunu dile getirmiştir. Almanya aleyhine tazminat isteyen İngiliz vatandaşları için Almanların İngiltere'de bulunan varlıklarına el koyulduğunu hatırlatan Viscount Winsdor Türkiye'ye karşı ise böyle bir girişimden pek sonuç çıkmayacağını çünkü Türklerin İngiltere'de fazla bir varlıklarının bulunmadığını belirtmiştir⁴¹.

Viscount Winsdor konuşmasının devamında Paris'teki komisyon hakkında konuşmak istediğini söylemiştir. Lozan Antlaşması parlamentoda onaylandıktan hemen sonra kurulan Paris'teki komisyonun İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerden oluştuğunu ve tazminat meselesi için bir bütçe taslağı hazırladığını ifade etmiştir. İlgili hükümetlerin komisyon bütçesini onayladıklarını açıkladıktan sonra, komisyonun başvuru toplamak için Avrupa ve Orta Doğu'da basın yoluyla duyuru yaptığını hatırlatmıştır. Komisyonun elinde 4.600.000 sterlinlik bir fon olduğunu ve tazminatlar konusunda yapılan başvuruları değerlendirdiğini söylemiştir. Şu ana kadar komisyona 4.820 başvuru yapıldığını dile getirmiş ve son başvuru tarihi olan 6 Ağustos 1925 gününe kadar başvuran sayısının 5.000'e ulaşacağını tahmin ettiğini belirtmiştir. Ancak komisyonun pek çok sorunla yüz yüze olduğunu açıklamıştır. Kıbrıslıların durumu, başvuranların farklı milletlerden oluşu,

40 İngiltere Parlamento Tutanakları, Lordlar Kamarası, "Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri", 13 Temmuz 1925, s. 29-30.

41 İngiltere Parlamento Tutanakları, Lordlar Kamarası, "Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri", 13 Temmuz 1925, s. 31-32.

çok uluslu şirketlerin durumu gibi konularda kesin kararlar alınmadığını ifade etmiştir. Ayrıca İzmir yangını konusunun da önemli bir sorun olduğunu söylemiştir. Sigorta şirketleri bazı zararları tazmin ettikleri için bu konuda belirli bir ilerleme sağlandığını ve bölgede inceleme yapmak için bir alt komisyon kurulduğunu belirtmiştir. Bu alt komisyonun İstanbul, İzmir, Rodos, Kıbrıs, Suriye, Filistin ve Mısır'ı ziyaret ettiğini İngiliz temsilcinin ise Malta'ya uğradığını dile getirmiştir. Bu geziler ile bölgede incelemeler yapıldığını ve bazı mağdurlarla görüşüldüğünü açıklamıştır. Ancak komisyonun büyük sayıdaki davayı ele almasının ve bütün kanıtları incelemesinin çok büyük zaman alacağını ifade etmiştir. Komisyonun ise mümkün olan en kısa sürede bu davaları sonlandırmak gerektiğinin farkında olduğunu vurgulamıştır. İngiliz delegesinin de bu konuda komisyonu ikna ettiğini ileri sürerek İngiliz Hükümeti'nden karara bağlanan davalarda ödeme yapmak için fon hazırlamasını tavsiye etmiştir⁴².

Sonraki konuşmacı Lord Lamington olmuştur. Konuşmasının başında Lord Newton'un son derece karmaşık sorular sorduğunu ancak Viscount Winsdor'un başarılı bir konuşma ile ona cevap verdiğini dile getirmiştir. Bu konuşmadan Paris'teki tazminat komisyonun kendisini işe adadığını öğrendiği için mutlu olduğunu ifade etmiştir. Lord Lamington en büyük arzusunun Birinci Dünya Savaşı başında mallarını kaybeden İngiliz tüccarların varlıklarına kavuşmaları olduğunu belirtmiştir. Savaş başında İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun sipariş ettiği gemilere el koyması sonucunda Osmanlı topraklarındaki İngiliz tüccarların mallarına el koyulduğu ileri süren Lord Lamington, bu durumun İngiliz Hükümeti'ni çok rahatsız ettiğini söylemiştir. Bu olayın ortaya çıkmasında İngiliz Hükümeti'nin sorumlu olduğunu belirten Lord Lamington, o dönemde barış içinde olunan bir devletin gemilerine el koyulmasını eleştirmiştir. Bu hata nedeniyle İngiliz tüccarların zarara uğradığını ve hükümetin bu olaydaki rolünü asla kabul etmediğini hatırlatmıştır. İngiltere'nin bu davranışının aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesinde önemli bir etken olduğunu da belirtmiştir. Lord Lamington konuşmasının sonunda İngiliz Hükümetinin hatası nedeniyle mallarını kaybeden İngiliz tüccarlara tazminat ödenmesi gerektiğini dile getirmiştir⁴³.

Bir sonraki konuşmacı Earl of Balfour olmuştur. Konuşmasının başında İngiliz tüccarların mallarına el koyulmasının İngiliz Hükümeti tarafından el koyulan iki savaş gemisiyle ilgili olmadığını savunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girdikten sonra İtilaf Devletleri vatandaşı olan bütün tüccarların mallarına el koyduğunu ileri sürmüştür. Bu nedenle Osmanlı Hükümeti'nin aldığı kararın İngiliz tebaasıyla sınırlı kalmadığını ve gemi meselesiyle ilişkili olmadığını savunmuştur. Ayrıca o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafsızlığından şüphe edildiğini ve bu şüphenin doğru çıktığını hatırlatmıştır. Earl of Balfour Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmeden önce Almanya ile ittifak imzaladığını anımsatmıştır. Zarar gören İngiliz tüccarların durumuna bu gözle bakılması gerektiğini belirterek konuşmasını noktalamıştır⁴⁴.

Lord Newton yeniden söz alarak Lozan Konferansı'nda Türkiye ile antlaşma yapmak için tazminat talebinden vazgeçilmesini ahlaksızlık olarak nitelemiştir. Ayrıca tazminat

42 İngiltere Parlamento Tutanakları, Lordlar Kamarası, "Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri", 13 Temmuz 1925, s. 33.

43 İngiltere Parlamento Tutanakları, Lordlar Kamarası, "Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri", 13 Temmuz 1925, s. 34.

44 İngiltere Parlamento Tutanakları, Lordlar Kamarası, "Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri", 13 Temmuz 1925, s. 35.

İngiliz Vatandaşlarının Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri Hakkında İngiltere Lordlar Kamarası'nda Yapılan Oturum Üzerine Değerlendirmeler

meselesinin haksız ve yersiz olduğunu ileri sürenleri de şiddetle eleştirmiştir. Lord Newton Earl of Balfour'un İngiliz tüccarlara yapılan muamele ile el koyulan gemiler arasında ilişki olmadığı tezine de karşı çıkarak Osmanlı İmparatorluğu'nun en çok İngiliz tüccarlarını zarara uğrattığını savunmuştur. Lozan Antlaşması'nda gemi meselesi ile ilgili kesin bir hüküm olmadığını sadece Türklerden bu isteklerinden vazgeçmelerinin talep edildiğini ileri sürmüştür. Konuşmasını tazminat konusunun çözülmesini dileyerek noktalamıştır⁴⁵. Böylece Lordlar Kamarası'nda Birinci Dünya Savaşı sırasında zarar gömüş olan İngiliz vatandaşlarının Türkiye'ye yönelik tazminat taleplerini tartışmak üzere düzenlenen oturum sona ermiştir.

C-Oturum Hakkında Değerlendirmeler

Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere iktisadi açıdan büyük bir sıkıntı içerisine girmiştir. Savaşın getirdiği ekonomik yıkım ve savaş sonrasındaki işsizlik problemi uzun süre siyasi gündemi meşgul etmiştir⁴⁶. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı sırasında maddi zarar görmüş olan İngiliz vatandaşlarının tazminat taleplerinin karşılanmaması nedeniyle hükümetin eleştirilmesi normal karşılanmalıdır. İngiltere savaş sonrasında ülke ekonomisini toparlamak için Almanya'dan tazminat almayı planlamış, Osmanlı İmparatorluğu'ndan alacağı tazminatı ise zarar gören İngiliz vatandaşlarına dağıtmayı tasarlamıştır. Ancak Millî Mücadele'nin zaferi bu plana engel olmuştur. Lozan Konferansı sırasında kapitülasyonların devamı, Osmanlı borçları ve tazminat meselelerinin gündemi uzun süre meşgul etmesi sebepsiz değildir.

Lordlar Kamarası'nda düzenlenen oturumda Lord Newton'un ileri sürdüğü Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz vatandaşlarını ciddi kayıplara uğrattığı tezi pek de doğru değildir. Osmanlı yönetiminin savaş içerisinde olduğu bir devletin vatandaşlarına yönelik kaçınılmaz olarak önlem almıştır. Bu olayı değerlendirirken İngiltere'nin parası ödenmiş olan Osmanlı gemilerine el koyduğunun da unutulmaması gerekmektedir. Birinci Dünya Savaşı İngiliz tüccarların Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret yapmalarına engel olmuş, Duyun-u Umumiye'nin İngiltere'ye yaptığı borç ödemelerinin de durmasına yol açmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği mali yıkımın yanına İngiliz-Osmanlı ticaretinin durması eklenmiş ve Osmanlı ile ticaret yapan İngiliz vatandaşları büyük ölçüde zarar etmişlerdir. Ancak savaş sırasında yaşanan kayıplardan doğrudan Osmanlı Hükümeti'ni sorumlu tutmak adil görünmemektedir. Tazminat meselesi Birinci Dünya Savaşı öncesindeki gemi krizi ile de ilişkilidir. İngiltere'nin parası ödenmiş olan savaş gemilerine el koyması Osmanlı Hükümeti'nde gerçekten de büyük bir kızgınlığa yol açmıştır. Her ne kadar İngiliz Bahriye Nazırı Winston Churchill Enver Paşa'ya savaş sonrasında gemilerin teslim edeceğini bildirmiş olsa da bu taahhüt Osmanlı İmparatorluğu'nu tatmin etmemiştir⁴⁷. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'nın yanında savaşa girmesi için bir neden daha ortaya çıkmıştır. İngiltere'nin el koyduğu gemiler için bir tazminat ödememesi ve bu durumun İngiliz politikacılar tarafından savunulması oldukça ilginçtir. Oysa aynı kişilerin zarar gören İngiliz tüccarlar için Türkiye'nin tazminat ödemesini ısrarla savunmaları dikkat çekicidir.

45 *İngiltere Parlamento Tutanakları*, Lordlar Kamarası, "Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri", 13 Temmuz 1925, s. 36.

46 Sevtap Demirci, *a.g.e.*, s. 43-44.

47 Tuğba Belenli, "Yavuz Zırhlısı ve Tamirinin Türk-Yunan İlişkilerine Etkisi", *Belleten*, C. 83, S. 297, s. 691.

Millî Mücadele'nin zaferi sonrasında İngiliz Hükümeti'nin Sevr Antlaşması'nı uygulayacak gücü kalmamıştır. İngiliz kamuoyunun yeni bir savaşa karşı olması İngiltere'yi Türkiye ile yeni bir barış antlaşmasına mecbur bırakmıştır⁴⁸. Bundan dolayı Lord Newton'un Lozan Antlaşması'nda şikâyet etmesi çok isabetli görünmemektedir. Lozan Antlaşması Fransızların bir kısmını da tatmin etmemiş ancak Fransız Hükümeti gerçekçi davranarak Lozan Antlaşması'nı onaylamakta tereddüt etmemiştir⁴⁹. Ancak Lord Newton'un dile getirdiği gibi Osmanlı İmparatorluğu ile yapılacak barış antlaşmasının gecikmesi Millî Mücadele'ye önemli miktarda zaman kazandırmıştır. Bu konuda İngiliz Hükümeti'nin eleştirilmesi oldukça isabetli görünmektedir.

Lozan Konferansı sırasında tazminat meselesi tartışma konusu olmuştur. Türkiye İtilaf Devletleri'ne tazminat ödemeye yanaşmamıştır. İngiltere ise Birinci Dünya Savaşı öncesinde el koyduğu gemiler için herhangi bir ödeme yapmayı kabul etmemiştir. İtilaf Devletleri'nin Berlin ve Viyana'da el koydukları Osmanlı altınlarını vermeye istekli olmamaları üzerine Türkiye de İtilaf Devletleri'nden kendisine yönelik tazminat taleplerini geri çekmelerini istemiştir. Neticede Lozan Antlaşması'nda tazminat konusu yer almamıştır. Berlin ve Viyana'da el koyulan Osmanlı altınları bir fona devredilmiş ve bu fonun yönetimi Paris'te tazminat taleplerini değerlendirecek komisyona bırakılmıştır. İtilaf Devletleri bu şekilde kendi vatandaşlarının tazminat taleplerini hazinelerine yük getirmeden halletmek istemişlerdir. Aslında İngiltere öncelikle kendi vatandaşlarının tazminat taleplerini değerlendirmek üzere Londra'da bir Kraliyet Komisyonu kurmuştur. Fakat Fransız, İtalyan ve Japon vatandaşlarının da tazminat talepleri bulunması nedeniyle Osmanlı altınlarından oluşturulmuş olan fon Paris'te İtilaf Devletleri temsilcilerinin görev aldığı tazminat komisyonuna devredilmiştir. Böylelikle tazminat ödemelerinin Osmanlı altınları ile yapılmasına çalışılmıştır.

Lordlar Kamarası'ndaki oturumda bazı İngiliz politikacılar zarar gören vatandaşlarına ödeme yapmak için oluşturulan fonu yetersiz bulmuşlar ve Paris'teki komisyonun da yavaş çalışmasından şikâyet etmişlerdir. Bu nedenle Türklerden mutlaka tazminat alınması gerektiğini savunmuşlardır. Onlara göre Osmanlı İmparatorluğu Almanya'nın yanında savaşa girerek İngiltere'yi zarara uğratmıştır. Bu nedenle doğrudan İngiliz vatandaşlarına zarar vermese bile mutlaka tazminat ödemesi gerekmektedir. Bu kişilerin İngiltere'nin savaş öncesinde el koyduğu Osmanlı gemileri için ödeme yapmasına gerek olmadığını savunmaları da dikkat çekicidir.

Lordlar Kamarası'ndaki oturumda özellikle İtilaf Devletleri tarafından Paris'te oluşturulan komisyonun başvuru yoğunluğu nedeniyle yavaş çalışması oturumda İngiliz politikacılar tarafından sık sık eleştiri konusu olmuştur. Lozan Antlaşması ile Türkiye'den tazminat alamamaları elde bulunan paranın yapılacak ödemelere yetmemesi endişesi yaratmıştır. Bu nedenle bazı İngiliz politikacılar İngiltere Hükümeti'nden tazminat ödemeleri için yeni bir fon oluşturmasını talep etmişlerdir.

48 Sezai Ökte, *a.g.m.*, s. 132.

49 Fatma Uygur, "Lozan Barış Antlaşması'na Dair Fransız Meclis Zabıtlarında İtirazlar ve İtirafılar", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 65, 2020, s. 156.

İngiliz Vatandaşlarının Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri Hakkında İngiltere Lordlar Kamarası'nda Yapılan Oturum Üzerine Değerlendirmeler

Sonuç

İtilaf Devletleri Lozan Antlaşması ile Türkiye'den daha önce talep ettikleri tazminattan vaz geçmek zorunda kalmışlardır. Lozan Antlaşması İngiltere Parlamentosu'nda onaylanmadan önce tazminat konusu zaman zaman tartışma konusu olmuştur. Lozan Antlaşması'nın onaylanması sonrasında İngiliz vatandaşlarının devam eden tazminat davaları ve mevcut durumları bir kez de Lordlar Kamarası'nda yapılan oturumda tartışılmıştır. Bu oturumda tazminat hükümleri içermediği için Lozan Antlaşması kötü bulunmuş ve antlaşmayı imzalayan İngiliz Hükümeti'ne eleştiriler yöneltilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında yapılan diğer barış antlaşmalarında tazminat hükümleri bulunması nedeniyle Lordlar Kamarası'ndaki oturumda bazı politikacılar Sevr Antlaşması'nın geri getirilmesini bile talep etmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı sırasında zarar gören İngiliz vatandaşlarına tatmin edici bir ödeme yapılmaması ve bu duruma rağmen Lozan Antlaşması'nda tazminat hükümleri bulunmaması şiddetle eleştirilmiştir. Oturumda ayrıca Paris'teki tazminat komisyonunun çok yavaş çalışması, komisyona yapılan başvuruların hızlıca sonuçlandırılmaması ve komisyon çalışmalarını tamamlayana kadar İngiliz Hükümeti'nin tazminat talebinde bulunanlara herhangi bir ödeme yapmaması eleştiri konusu olmuştur. Bunlar dışında İngiltere tarafından el koyulan Osmanlı savaş gemileri için tazminat ödenmemesi son derece olumlu değerlendirilmiştir. Lordlar Kamarası'ndaki oturumda İzmir yangınında zarar görenlerin Paris komisyonuna yaptıkları başvuruların reddedilmesi gerektiği savunulmuştur.

Tazminat meselesinin Avam Kamarası'nda değil Lordlar Kamarası'nda gündeme gelmesi konunun aslında İngiliz Hükümeti'nin gündeminde olmadığını göstermektedir. İngiltere Lozan Antlaşması parlamentoda onaylandıktan sonra Musul Meselesine odaklanmış ve tazminat konusunu Paris'te kurulmuş olan komisyona bırakmıştır. Komisyonun değerlendirmeler sonucunda yaptığı ödemeler ile de mesele yavaş yavaş İngiliz siyaset gündeminden düşmüştür. Musul Meselesi sonrasında Türkiye ile ilişkilerin yavaş yavaş düzelmeye başlaması da tazminat konusunun önemini yitirmesine yol açmıştır. Zaten taraflar uzun mücadeleler sonucunda Lozan'da vardıkları uzlaşmadan çok hayati olmayan bir konu için vaz geçmeyi düşünmemişlerdir.

Kaynakça

1.Arşiv Belgeleri

İngiltere Parlamento Tutanakları, Lordlar Kamarası, "Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri", 13 Temmuz 1925, Erişim Adresi; <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1925/jul/13/british-claims-against-turkey>, Erişim Tarihi; 03.01.2021.

2.Kitaplar

Akşin, Sina (2008), *Kısa Türkiye Tarihi*, Cilt 5, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Akşin, Sina (2010), *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Akşin, Sina (2010), *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Armaoğlu, Fahir (2018), *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul: Kronik Kitap.

Ateş, Toktamış (2004), *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Bennett, Edward (1962) *Germany and the Diplomacy of the Financial Crisis 1931*, Cambridge: Harvard University Press.
- Demirci, Sevtap (2011), *Belgelerle Lozan*, Çeviren Mehmet Morali, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Gökbilgin, Tayyip (2011), *Milli Mücadele Başlarken*, C. 2, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnönü, İsmet (1978), *Hatıralar*, Cilt 2, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Jaeschke, Gotthard (1989), *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, C. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karacan, Ali Naci (2018), *Lozan*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öke, Mim Kemal (1991), *Ermeni Sorunu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sonyel, Salahi (2014), *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Soysal, İsmail (2000), *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, C. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şimşir, Bilal (2012), *Lozan Günlüğü*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Şimşir, Bilal (1990), *Lozan Telgrafları I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tansel, Selahattin (1977), *Mondros'tan Mudanya'ya*, C. 1, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Tuncer, Hüner (2008), *Atatürkçü Dış Politika*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

3.Makaleler

- Akbıyık, Yaşar (2009), "Zaferin Tescili: Lozan Antlaşması", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. 1, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 371-392.
- Akın, Veysi (2002), "Lozan Barış Antlaşması (24 Temmuz 1923)", *Türkler*, C. 16, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 306-318.
- Altuğ, Yılmaz (1988), "Atatürk ve Lozan Konferansı'nın İlk Devresi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 4, S. 11, s. 417-436.
- Belenli, Tuğba (2019), "Yavuz Zırhlısı ve Tamirinin Türk-Yunan İlişkilerine Etkisi". *Bellekten*, C. 83, S. 297, s. 689-728.
- Berber, Şarika (2006), "Lozan Antlaşması Perspektifinden Türk Boğazları Meselesine Bakış", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 14, S. 2, s. 617-628.
- Bilgin, Mustafa (2005), "Lozan Konferansı'nda Ermeni Meselesi: İtilaf Devletleri'nin Diplomatik Manevraları ve Türkiye'nin Karşı Siyaseti", *Bellekten*, C. 69, S. 254, s. 1-4.
- Burak, Mehmet (2005), "Lozan'da Ermeni Meselesi Tartışmaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 21, S. 62, s. 545-568.
- Çelebi, Mevlüt (2013), "90. Yılında Lozan Barış Antlaşması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 28, S.1, s. 1-4.
- Cengiz, Nigar (2019), "Rus Kaynaklarına Göre Lozan Konferansı'nda Boğazlar Meselesi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 36, s. 179-198.
- Cevizliler, Erkan ve Seyhan Akbulut (2019), "Lozan Barış Konferansı'nda Kapitülasyonlar Meselesi ve İsmet Paşa", *Atatürk Dergisi*, C. 8, S. 2, s. 161-193.

İngiliz Vatandaşlarının Türkiye'ye Yönelik Tazminat Talepleri Hakkında İngiltere Lordlar Kamarası'nda Yapılan Oturum Üzerine Değerlendirmeler

- Dilek, Mehmet (2011), "Lozan Konferansı'nda İtilaf Devletleri'nin Ermenilere Yönelik Toprak Talepleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 19-20, s. 1-27.
- Demirci, Hasan (2017), "24 Temmuz 1923 Tarihli Lozan Barış Antlaşması'nın Türk ve Dünya Tarihi Açısından Önemi", *Anasay*, S. 2, s. 247-263.
- Eraslan, Cezmi (2005), "Mudanya Mütarekesi", *İslam Ansiklopedisi*, C. 30, İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, s. 356-358.
- Ertan, Temuçin (2013), "Lozan Konferansı'nda Türkiye'yi Temsil Sorunu", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 14, S. 53, s. 61-76.
- Ertan, Temuçin (2016), "Sevr ve Lozan Antlaşmaları Hakkında Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 15, S. 58, s. 21-37.
- Eroğlu, Hamza (1985), "Şerefli Bir Tarih: Lozan", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 1, S. 3, s. 805-812.
- Gülen, Ahmet (2013), "Demokrat Parti Döneminde Lozan Algısı", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 14, S. 53, s. 77-100.
- Kodal, Tahir (2006), "Lozan Barış Antlaşması ve Türk Kamuoyu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 22, S. 64-65-66, s. 215-244.
- Kodaman, Bayram (1989), "Lozan Antlaşması Hakkında Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 1, s. 6-12.
- Küçük, Cevdet (2009), "Sevr Antlaşması", *İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, s. 1-5.
- Ökte, Sezai (2012), "Lozan Barış Konferansı Sürecinde İç ve Dış Kamuoyu Oluşturmaya Yönelik Faaliyetler", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 49, s. 127-178.
- Turan, Şerafettin (2003), "Lozan Antlaşması", *İslam Ansiklopedisi*, C. 27, İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, s. 214-217.
- Uygur, Fatma (2020), "Lozan Barış Antlaşması'na Dair Fransız Meclis Zabıtlarında İtirazlar ve İtirafılar", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 65, s. 147-180.
- Uzun, Hakan (2013), "Türk Heyeti'nin Lozan'a Gidişi ve Lozan Konferansı Öncesinde Avrupa'daki Faaliyetleri (5 Kasım 1922-20 Kasım 1922)", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 14, S. 53, s. 329-350.

4. Tezler

- Gülcan, Oğuz, (2014), Fransız Kaynaklarına Göre Lozan Barış Konferansı'nda Fransa, (Basılmamış Doktora Tezi), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü*.

5. Dijital Kaynaklar

- Barlas, Dilek, "Post-War Economies (Turkey)", *International Encyclopedia of the First World War*, Erişim Adresi: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war_economies_turkey, Erişim Tarihi: 29.05.2021.
- Godden, Christopher, "Post-War Economies (Great Britain and Ireland)", *International Encyclopedia of the First World War*, Erişim Adresi: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war_economies_great_britain_and_ireland, Erişim Tarihi: 29.05.2021.

History.com, "How Economic Turmoil After WWI Led to the Great Depression", Erişim Adresi: <https://www.history.com/news/world-war-i-cause-great-depression>, Erişim Tarihi: 02.06.2021.

History.com, "Treaty of Versailles", Erişim Adresi: <https://www.history.com/topics/world-war-i/treaty-of-versailles-1>, Erişim Tarihi: 02.06.2021.

Iber, Walter, "Post-War Economies (Austria-Hungary)", *International Encyclopedia of the First World War*, Erişim Adresi: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war_economies_austria-hungary, Erişim Tarihi: 28.05.2021.

Le Bras, Stephane, "Post-War Economies (France)", *International Encyclopedia of the First World War*, Erişim Adresi: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war_economies_france, Erişim Tarihi: 28.05.2021.

Rothermund, Dietmar, "Post-War Economies", *International Encyclopedia of the First World War*, Erişim Adresi: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war_economies, Erişim Tarihi: 31.05.2021.

THE OPIUM HISTORY OF EASTERN THRACE (1927-1933): INTERNAL AND EXTERNAL DYNAMICS

DOĞU TRAKYA'NIN AFYON TARİHİ (1927-1933): İÇ VE DIŞ DİNAMİKLER

Okan CEYLAN*

Geliş Tarihi/Received:28.11.2021

Kabul Tarihi/Accepted:26.12.2021

CEYLAN, Okan, (2022), "The Opium History Of Eastern Thrace (1927-1933): Internal And External Dynamics", Belgi Dergisi, S.23, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2022/I, ss. 141-167.

Abstract

Opium poppy that is one of the native crops of Anatolia has been known for centuries in the Mediterranean geography. Opium that was one of the important commodities in the 19th century is a juice of opium poppy. Opium poppy is a multi-dimensional crop. In this context, it is in the group of oil crop, forage crop, cash crop, and medicinal and aromatic plants. Since it is medicinal and aromatic plants, it is demanded by pharmaceutical industry. However, opium is considered as one of the reasons of drug addiction at the same time. From this aspect, opium poppy is both remedy and poison for humanity. In other words, it contains two contradictions within itself such as both therapeutical drug and narcotic drug at the same time. This study analyses the social, political, and economic dynamics of opium in Eastern Thrace within the context of the opium policy of Turkey and opium issue at an international level in the 20th century. In fact, in pursuit of the Balkan Wars of 1912-1913, the loss of Dedeoğaç Port and the Western Thrace hinterlands of Edirne directed the region to İstanbul market. As it is in the example of opium, this situation caused the economic competition of Eastern Thrace with Anatolian provinces. This study analyses the production of poppy seed and opium juice in Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, İstanbul (European side) and Çanakkale (European side) between 1927 and 1933. The opium juice produced in Eastern Thrace supplied the demands of raw material of the pharmaceutical industries in İstanbul. However, the data that take part in literature as to opium poppy farming in Thrace is very limited and dispersed. This study observes the local press of the region, the reports of Turkish Statistical Institute, the Official Gazette, proceedings of the parliaments, and the public records of the Presidency of the Republic of Turkey as primary sources and the secondary literature. Thus, the reasons for the encouragement of opium cultivation in Eastern Thrace, opium poppy farming, the production of opium, and marketing mechanisms in the period concerned. In this context, it provides a new perspective considering the geographical position of Thrace.

Keywords: *Opium Trade, Opium Poppy Farming, Eastern Thrace, Pharmaceutical Industry, Added Value Production*

* Dr. Öğr. Gör., Ege Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, İzmir, okan.ceylan@ege.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-6867-6726>).

Öz

Anadolu'nun yerli ürünlerinden biri olan haşhaş Akdeniz coğrafyasında yüzyıllardır bilinmektedir. 19. yüzyılda önemli bir ticari meta olan afyon haşhaşın öz suyudur. Haşhaş çok yönlü bir bitkidir. Bu bağlamda haşhaş yağ bitkisi, yem bitkisi, endüstri bitkisi ve tıbbi aromatik bitkiler gurubunda değerlendirilmektedir. Afyon tıbbi aromatik bitki olduğundan eczacılık endüstrisi tarafından talep edilmektedir. Ancak afyon aynı zamanda uyuşturucu bağımlılığının da bir nedeni olarak değerlendirilmektedir. Bir diğer ifade ile afyon hem tedavi edici ilaç hem de uyuşturucu gibi iki zıt özelliği aynı anda barındırmaktadır. Bu yönüyle de afyon, insanlık için hem bir deva hem de bir zehirdir. Bu çalışma 20. yüzyılda Türkiye'nin afyon siyaseti ve uluslararası alanda afyon konusu bağlamında Doğu Trakya'daki afyonun toplumsal, iktisadi ve siyasi dinamiklerini incelemektedir. Nitekim Balkan Savaşlarının ardından Edirne'nin Dedeağaç Limanı ve Batı Trakya hinterlandını kaybetmiş olması bölgeyi İstanbul piyasasına yönlendirmiştir. Bu durum afyon örneğinde olduğu gibi Doğu Trakya'nın Anadolu vilayetleri ile iktisadi bir yarışa neden olmuştur. Bu çalışma 1927 ve 1933 tarihleri arasında Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, İstanbul (Avrupa tarafı) ve Çanakkale (Avrupa tarafı) illerindeki haşhaş tohumu ve afyon sakızı üretimini incelemektedir. Doğu Trakya'da üretilen afyon sakızı İstanbul'da kurulan ilaç fabrikalarının hammadde talebini karşılamıştır. Ancak, Doğu Trakya'da haşhaş yetiştiriciliğine dair literatürde yer alan veriler çok sınırlı ve dağınıktır. Bu çalışma birincil kaynak olarak bölgenin yerel basını, Türkiye İstatistik Kurumu raporları, resmî gazete, Parlamento tutanakları ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri ve de ikinci literatürü incelemektedir. Böylece, Trakya'da haşhaş tarımının teşvik edilme nedenleri, haşhaş yetiştiriciliği, afyon üretimi ve pazarlama mekanizmaları ele alınmaktadır. Bu bağlamda literatüre Doğu Trakya'nın coğrafi konumundan kaynaklı yeni bir bakış açısı da kazandırılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Afyon Ticareti, Haşhaş Yetiştiriciliği, Doğu Trakya, İlaç Endüstrisi, Katma Değerli Üretim*

Introduction

From the works of Italian historian Gaius Plinius and the Ancient Greek author Homer to those of modern ages, the cultivation of the opium poppy in Asia Minor (Anatolia) has been well-known.¹ Furthermore, Anatolia, the Middle East and the surrounding Mediterranean are the homelands of the opium poppy. Therefore, the symbols of the opium poppy have been described in architecture, coins, and various artworks of different civilizations in these regions. In other words, the opium poppy is a native crop of these regions and has had an important role in the socio-economic live of the societies and states in Mediterranean Basin. Due to its medical, commercial, and nutritional characteristics, the opium poppy has become highly sought-after and prized. While it was regarded as one of the most important commodities in international trade in the 19th century, its use as a medicine and narcotic drug addiction were issues in the 20th century.

In addition to the biological characteristics of the opium poppy, its cultivation, and the production of poppy seed and opium (opium juice) are the subjects of agriculture and economics. Apart from the coastlines of the Black Sea Region and Erzurum Kars Plato, the opium poppy can be cultivated in every part of Turkey. There was especially intensive opium poppy cultivation in Western Anatolia, the Lake Region, Eastern Thrace, the central part of North Anatolia, and the upper Euphrates sub-region in the early republican era.² However, the opium history of Eastern Thrace is not as well-known as the others. Therefore, this study aims to explain the opium history of Eastern Thrace (the European part of Turkey), from cultivation to marketing, by considering the socio-economic dynamics of the region and the political developments regarding opium, both in Turkey and in the international arena. Furthermore, since Eastern Thrace is on the border of both Bulgaria and Greece, its opium history is also related to these countries.

A. The Biological and Agricultural Characteristics of the Opium Poppy

The Opium poppy was named as *Papaver Somniferum* in botany by Swedish Naturalist Carl Linnaeus in the 18.th century.³ The genetic origin of the opium poppy is Anatolia. Similar to *Papaver Rhoëas* (Corn Poppy), *Papaver Somniferum* is a member of the *Papaveraceae* Family.⁴ Though the opium poppy has twenty-eight genera and more than two hundred fifty species,⁵ *Papaver Somniferum* is the sole species that has an economic and commercial value. Etymologically, the means of *Papaver Somniferum* is soporific or somnolent. From a plant development point of view, it has four months of vegetation and dark green leaves and stalk.⁶

1 Turgut Yazıcıoğlu, Türkiye'nin Nebati Yağ Zenginliği, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1945, p.53.

2 Ahmet Gümüşçü & Osman Gümüşçü, "Türkiye'de Haşhaş ve Haşhaş Tarımının Coğrafi Dağılışı," Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, No. 6, 1997, p.134.

3 Martin Booth, Haşhaştan Eroine: Uyuşturucunun 600 Yıllık Öyküsü, (Trans. Öden Arıkan), Sabah Kitapları, İstanbul, 1996, p.1.

4 Robert N. Schery, Plants for Man, Prentice Hall, New Jersey, 1972, p.306; Süha Ünsal & H. Murat Göçmez, "Anadolu'nun Yerlisi Haşhaş, Sakini Kenevir," Kebikeç, No.18, 2004, p.211.

5 Booth, ibid., p.1.

6 Ayşe Fatma Erol & Erman Yanık, "Haşhaş Bitkisinin Anadolu Kültüründeki Yeri ve İzleri," Milli Folklor, Vol. 31, No. 124, 2019, p.203.

Biologically, there is a close relationship between the color of the opium poppy's petals and its seeds. Thus, white, and yellow seeds are obtained from the white opium poppy. With its vegetation changing between four and nine months based on its variety, it can be grown both in the summer and winter.⁷ The seeds of the opium poppy are comprised of 44-54% oil and 25% protein. The seed of the opium poppy is used in the production of oil.⁸ Furthermore, the oil percentage of white and yellow seeds is higher.⁹ This oil is also used in cuisine, in the production of perfume, and in oil-based paint. The leaves and pulp of the opium poppy are one of the most important sources for foraging for animals.¹⁰ Furthermore, peasants who grew the opium poppy made use of its stalks in the making of adobe brick, and for firewood.¹¹ Therefore, the opium poppy can be classified in each group; medicinal and aromatic plants, forage crops, oil crop plants, and cash crops.¹²

Geographically, the opium poppy grows in moderate climate conditions. Sandy and clayey soils that keep humidity are suitable for growing the opium poppy.¹³ Therefore, it is cultivated on sloping lands.¹⁴ There are three sowing times for the opium poppy; it can be sown between October and November, December and January or February and March. The most suitable sowing time for Eastern Thrace is March. In other months, high air temperature or strong winds negatively influence the homogenous pollination of poppy seeds in the field. Furthermore, to encourage homogenous cultivation, farmers mix 1 kg of poppy seeds with 3 kg of sand before sowing.¹⁵ The seed of the opium poppy germinates at 4 degrees Celsius. Frost damages its growth.¹⁶ It does not need pesticides during its four-month vegetation period.¹⁷ Although it obtains nitrogen, phosphor, and potassium from the soil, farmers use organic manure to nutritionally supplement the soil and regulate its water-holding capacity. In addition, deep cultivation in the field is necessary for the root growth (rhizogenesis) of the opium poppy.¹⁸

'Poppy juice' is produced in the first ten days of the capsule maturation process, which is when the harvest of poppy juice begins. This period occurs two weeks after the capsule falls. The capsule of the opium poppy is cut into vertically during the heat of the day, thus, increasing the flow of poppy juice. Opium incised in the morning has a higher dose of morphine. However, each capsule provides eighty milligrams of poppy juice on average and farmers produce between eight and fifteen kilograms from one hectare.¹⁹ However,

7 Gümüşçü & Gümüşçü, *ibid.*, p.126-128.

8 Booth, *ibid.*, p.7; Hamilton Wright, "The International Opium Commission," *The American Journal of International Law*, Vol. 3, No. 3, 1909, p.667.

9 Gümüşçü & Gümüşçü, *ibid.*, p.129.

10 Booth, *ibid.*, p.7; Wright, *ibid.*, p.667; Yazıcıoğlu, *ibid.*, p.60.

11 Çağrı Erhan, *Beyaz Savaş- Türk Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu*, Nobel Akademik Yayınları, İstanbul, 2018, p.10.

12 Gümüşçü & Gümüşçü, *ibid.*, p.123.

13 Booth, *ibid.*, p.2.

14 Galip Bahtiyar Göker, *Afyon: Türkiye İstihsalatı: Haşhaş Ziraatı Ziraat Mıntıkaları, Afyon İstihsalatı, İstatistik Ahdı ve Kanuni Mevzuat*, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul, 1933, p.3.

15 Burak Çıtır, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Afyon Ziraatı ve Ticareti (1900-1939)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015, p.18-22.

16 Gümüşçü & Gümüşçü, *ibid.*, p.129

17 Booth, *ibid.*, p.2-3.

18 Gümüşçü & Gümüşçü, *ibid.*, p.132-133; Suphi Rıza Doğan, *Türkiye'de Haşhaş Ziraatı ve Afyon İstihsalı*, TMO Genel Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1950, p.15.

19 Doğan, *ibid.*, p.20; Booth, *ibid.*, p.4-5.

since not every opium capsule matures at the same time, it cannot be harvested all in one go.²⁰ Additionally, rainy, windy, and dewy weather conditions are not suitable for the harvest of poppy juice.²¹

Based on harvest method, there are two types of opium: soft and drogist. With regards to Turkish opium, it seems the poppies grown in Diyarbakır, Malatya, Amasya, Tokat and Çorum, are soft, and those from other regions are drogist. The morphine rate of soft opium is higher, but the rate of plant residue is lower than drogist opium.²² However, the morphine level of Turkish opium increases from the eastern to the western part of Turkey. The morphine level determines the pricing of opium. In contrast to this, codeine level increases from the western to the eastern part of Turkey at the beginning of the 1930s.²³ For example, while the morphine rate of Malatya was 10%, that of Thrace was 15%.²⁴ Two weeks after the harvest of opium, the poppy seeds are harvested and dried in the sun four or five days.²⁵ On average, 3 or 4 kg of poppy juice, 20 kg of poppy seed, and 100 kg stalks are obtained per hectare.²⁶ In addition to these biological and agricultural characteristics of the opium poppy, it is one of the native crops of the Mediterranean that has had a long and historical past.

B. The Socio-Economic History of the Opium Poppy in the Ottoman Empire

As Carl Linnaeus wrote in *Genera Plantarum* in 1753, Anatolia, the Middle East, and the Mediterranean are thought of as the homeland of the opium poppy.²⁷ Many scientists agree that opium poppy cultivation has continued for more than 5000 years in these regions. Therefore, the opium poppy has been used in the social, cultural, and economic life of the civilizations in these places. For example, it was described as a remedy for many illnesses on Sumerian tablets.²⁸ Furthermore, the oldest poppy seeds, which belonged to the 15th century BC, were found in Teb city in Egypt. Hence, the etymology of thebaine comes from this settlement. The opium poppy, which was named 'haşşikka' was also used in the symbols of Kubba, who was a divinity of late Hittite. Similarly, symbols of this crop were seen on two faces of coins in Ancient Greece and Rome.²⁹ For example, figures of the opium poppy are seen on coins used in the Şuhut District of Afyonkarahisar in the early Roman period.³⁰ All of these findings indicate the socio-economic importance and value of the opium poppy in political and socio-economic areas amongst ancient civilizations.

20 Kazım Rıza, Türkiye Ziraatı ve Türkiye Ziraatının Mühim Şubeleri, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1935, p.66.

21 Doğukan, ibid., p.19; Çıtır, ibid., p.25.

22 Doğukan, ibid., p.20; Ali N. Babaoğlu, Uyuşturucu ve Tarihi Bağımlılık Yapan Maddeler, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997, p.100.

23 Galip Bahtiyar Göker, Afyon: Türkiye İstihsalatı: Haşhaş Ziraatı Ziraat Mıntıkaları, Afyon İstihsalatı, İstatistik Ahdî ve Kanunî Mevzuat, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul, 1933, p.17.

24 Rıza, ibid., p.64.

25 Murat Tekin, Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Uyuşturucu Kullanımı ile Mücadele (1920-1940) Yıldız Teknik Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2005, p.66; Çıtır, ibid., p.26.

26 F. Cengiz Erdiç, Overdose Türkiye Türkiye'de Eroin Kaçakçılığı Bağımlılığı ve Politikalar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, p.45.

27 Booth, ibid., p.1; Ayşe Fatma Erol & Erman Yanık, ibid., p.204; Babaoğlu, ibid., p. 12; Erhan, ibid., p.7.

28 Süha Ünsal & H. Murat Göçmez, "Anadolu'nun Yerlisi Haşhaş, Sakini Kenevir," Kebikeç, No.18, 2004, p.210.

29 Fatma Erol & Yanık, ibid., p.205-206.

30 Filiz Çolak, "Anadolu'da Afyon Ziraatı ve Ticaretine Dair İzlenimler," The Journal of Academic Social Science Studies, Vol 6, No.1,2013, p.515.

In addition to poppy seeds, the opium poppy provides opium juice, which includes twenty-seven alkaloids including morphine, codeine, noscapine, and heroine.³¹ The Ionians were the first civilization that used opium juice in medicine in history.³² Furthermore, doctors made use of opium as a medication in the treatment of people in Ancient Greece and Rome.³³ Similarly, it was recommended as a tranquilizing drug and sold in pharmacies without prescription in the 19th century.³⁴ This time was a turning point in the proliferation of the use of these alkaloids in medicine and their sale in pharmacies. For example, the first sale of morphine in pharmacies began in Germany in 1901.³⁵

Regarding drug addiction, opium was first sold by Arabic merchants and its consumption was taught to the Spanish and Portuguese in China in the 16th century.³⁶ The use of opium became widespread from the 18th century onwards in the world. In this context, it was an instrument of homicides, suicides, colonialism, and so on. This contributed to the opium market in the international area. For example, the United Kingdom encouraged the spread of drug addiction in China through the East India Company.³⁷

The Ottoman Empire took over the centuries old opium poppy culture of the Ancient Mesopotamian and Anatolian civilizations. As older civilizations had done before, opium was regarded as a painkiller and pleasure-inducing substance in the Ottoman period. While it was officially named as 'tiryak', its users named it as "tiryaki" in the Ottoman Empire.³⁸ It was such a valuable remedy that only sultans, kings or other prominent people could access it.³⁹ In general, the merchants of opium juice were non-Muslim- Armenian, Greeks, and Jewish- most of whom were also users.⁴⁰ In this context, when describing the production chain of the crop, Poroy said that opium touched everyone from its production to trade in the Ottoman Empire.⁴¹ British and American merchants marketed Turkish opium juice to China in the 19th century and, thanks to their business income, the British merchants bought tea, silk and porcelain from China and sold these commodities to the USA and the United Kingdom. Due to the increasing profitability of opium, the Ottoman Empire controlled its sales and price, with the foundation of a monopoly at the end of the 1820s. İzmir Port was determined as the sole export point of Turkish opium. However, there were some problems in the payment of opium prices, having an adequate number of qualified officers, the prohibition of contraband trade, and the service of weight. The monopoly aimed to regulate the market, providing funds for the *Mansura treasury*, and preventing smuggling during the rule of Mahmud II.⁴² The monopoly (Yeddi Vahid) system was firstly implemented with opium. However, this caused a decrease in opium

31 Schery, *ibid.*, p.211

32 Erhan, *ibid.*, p.8

33 Ünsal & Göçmez, *ibid.*, p.210.

34 Schery, *ibid.*, p.211.

35 Çıtır, *ibid.*, p.14.

36 Erhan, *ibid.*, p.9

37 Ünsal & Göçmez, *ibid.*, p.211; Babaoğlu, *ibid.*, p.32.

38 Erol & Yanık, *ibid.*, p.208-209.

39 S. Kayıhan, *Afyon ve Diğer Uyuşturucu Maddeler*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1946, p.25.

40 Erhan, *ibid.*, p.12; İbrahim İhsan Poroy, "Expansion of Opium Production in Turkey and the State Monopoly of 1828-1839", *Middle Eastern Studies*, No.13, 1981, p.196-197.

41 Poroy, *ibid.*, p.196; Kyle T. Evered, "The Opium Poppy in Turkey: Alternative Perspectives on a Controversial Crop," *Focus on Geography*, Vol.54, No.1, p.1.

42 Erhan, *ibid.*, p.11-15; Poroy, *ibid.*, p.198-202.

production.⁴³ Since the United Kingdom objected to the monopoly of the opium trade in the Ottoman Empire, the opium trade in Anatolia was liberalized with the Anglo-Ottoman Treaty of 1838 (the Treaty of Balta-Liman)⁴⁴, which integrated the Ottoman economy into world capitalism.⁴⁵ Therefore, the opium poppy was also a subject of international trade and international politics.

C.The International Opium Politics: A Role of Countries and International Organizations

The USA first signed a treaty against opium with Siam in 1833, when China was protesting the opium traffic from India. By the same token, the most effective dissidence from the USA against the contraband opium trade was the Treaty of Wang Hea of 1844.⁴⁶ However, following the Second Opium War, the Tientsin Treaty on June 25, 1858, both brought the Chinese economy into world capitalism and legalized opium importation.⁴⁷ After these wars, the British strengthened their opium trade in China.⁴⁸ No doubt, this meant that the USA neglected opium traffic.⁴⁹ However, drug addiction in the USA increased in the years following the American Civil War (1861-1865). Morphine was used in the treatment of patients, causing an increase in addiction. Thus, drug prohibition began with the first anti-narcotic law established in San Francisco.⁵⁰ Therefore, the USA reversed the decision of American Chinese Commercial Treaty of 1880, which forbade the opium trade conducted by American citizens in Chinese ports. Furthermore, the USA noticed the danger of widespread drug addiction in the Philippines at the end of the 19th century.⁵¹ The USA thought that the main source of opium in the Philippines was Turkey.⁵² Thus, the importation of opium was prohibited in the Philippines in 1901. Within this scope, an Investigation Commission into opium was proposed by the USA and accepted by twelve countries, including China and Portugal, on February 14, 1902.⁵³ China forbade the opium trade and the British licensed medical purpose opium trade in 1902. The president of the Commission to the Investigation of Opium emphasized the serious drug addiction in Asia, the international support for the fight against drugs in China, and a need for the leadership of the USA in fighting against it and wrote a letter to the American President Theodore Roosevelt. With the sanction and support of Roosevelt, the International Opium Commission was set up in Shanghai on February 01, 1909. While the USA demanded a complete ban, Britain insisted on a controlled mechanism for the

43 Çolak, *ibid.*, p.521-522.

44 Erhan, *ibid.*, p.11-15; Poroy, *ibid.*, p.198-202.

45 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, p.97-102*

46 Wright, *ibid.*, p.650.

47 Dong Wang, *China's Unequal Treaties: Narrating National History. Lexington Books, Lanham, 2005, p. 16-17; Wright, ibid., p.650.*

48 J. B. Brown, "Politics of the Poppy: The Society for the Suppression of the Opium Trade, 1874-1916," *Journal of Contemporary History, Vol.8, No.3, 1973, p.100.*

49 Taşlıgil & Şahin, *ibid.*, p.168.

50 Erhan, *ibid.*, p.25; Dale H. Gieringer, "The Origins of Cannabis Prohibition in California," *Contemporary Drug Problems, Vol 26 No.2, 1999, p.238.*

51 Taşlıgil & Şahin, *ibid.*, p.168.

52 Wright, *ibid.*, p.652.

53 Wright, *ibid.*, p.648-649.

opium trade.⁵⁴ This political transformation indicates the changing perception of opium from a commercial good in the 19th century, to a drug in the 20th century.⁵⁵

The opium policy of the USA aimed to decrease the entrance of drugs to the USA until 1909. Thus, the USA supported the end of the opium problem in the Philippines and the anti-drug campaign of China. The decision of Shanghai advised the prohibition of drugs.⁵⁶ In contrast to the official policy regarding the opium trade, the British working class founded a civil society for the prohibition of the opium trade in London in 1874. Due to the insistence of the United Kingdom, the participants could not issue a decision regarding a complete ban on the opium trade. Exportation of opium was forbidden by the countries that prohibited its use, as was importation of the drug. The non- medical use of opium through either inhaling or injection were banned.⁵⁷ However, France, Britain, and the Netherlands evaded responsibility in Shanghai. While Russia, Habsburg, and Italy sent a representor, the Ottoman Empire did not do so.⁵⁸ There had been intensive trade in opium and tea between the East India Company of the United Kingdom and Chinese merchants since the last quarter of the 18th century.⁵⁹ Thus, one seventh of the total income of India came from drug trafficking in these years. Petna, Nepal and Benaris were important opium cultivation areas in India. Furthermore, the opium trade between Anatolia and Monsoon Asia was a profitable business in the 19th century.⁶⁰

The control of opium production and trade was accepted by the Hague International Opium Convention on January 23, 1912.⁶¹ Some decisions regarding the classification of narcotic substances, and the control of its production, sale, and international trade were taken.⁶² However, Germany and the United Kingdom, two countries which were heavily engaged in the opium trade, refused to propound the decision of the convention in their parliaments.⁶³ The Ottoman Empire refused to attend the convention since the opium poppy was one of the most prominent crops in the agriculture and foreign trade of the Empire.⁶⁴ Furthermore, the USA accepted the Harrison Narcotics Act of 1914 to support the act of 1909 and limit drug traffic.⁶⁵ However, with the outbreak of the First World War, the demand for the use of morphine increased.⁶⁶ As a result, increasing morphine demand for the treatment of injured soldiers invalidated the obligations decided in Shanghai in 1909 and the Hague in 1912.⁶⁷ Germany accepted the decisions of the Hague Convention of 1912 following the concluding of the Treaty of Versailles of

54 Babaoğlu, *ibid.*, p.33.

55 Özgür Burçak Gürsoy, "Losing Wealth or Restricting the Poison? Changing Opium Policy in Early Republican Turkey 1923-1945, *Histoire Agraria*, No.61, 2013, p.120.

56 Tekin, *ibid.*, p.23-24.

57 Babaoğlu, *ibid.*, p.90-91.

58 Tekin, *ibid.*, p.26.

59 Tom Standage, *Altı Bardakta Dünya Tarihi*, (Trans. Ahmet Fethi), Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2014, p.200-201.

60 Poroy, *ibid.*, p.191-194; Göker, *ibid.*, p.19.

61 Babaoğlu, *ibid.*, p.92.

62 Tekin, *ibid.*, p.23.

63 Babaoğlu, *ibid.*, p.92.

64 Suna Altan, "Cenevre Afyon Konferansları ve Türkiye'nin Tutumu," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Year 17, No.26, 2019, p.50.

65 "The Harrison Narcotic Act," *Virginia Law Reviews*, Vol.6, No.7, 1920, p.534.

66 Babaoğlu, *ibid.*, p.93.

67 Altan, "Cenevre Afyon Konferansları ve Türkiye'nin Tutumu," p.53.

1919.⁶⁸ Similarly, Article 280 in the Treaty of Sevres and Article 100 in the Lausanne Peace Treaty stipulated the acceptance of the Hague Convention of 1912.⁶⁹ However, the Hague Convention of 1912 obliged national measures against drugs rather than international collaboration. Thus, drug addiction became widespread during the First World War. Drug addiction also became widespread with the increase of prostitution in İstanbul during the First World War.⁷⁰

When the United Nations was established on January 10, 1920, it was initially interested in the control of dangerous drugs. Thus, the United Nations arranged two International Opium Conventions in Geneva in Switzerland from February 12-19, 1925, and on July 13, 1931. Thus, opium production decreased between 1929 and 1931.⁷¹ With the decision of the International Opium Conventions of 1925 in Geneva, the USA aimed to set up a system that controlled international drug traffic. Turkey sent the under-secretary of the Ministry of Agriculture, Mehmet Süreyya Bey, and a teacher from the Istanbul Agriculture School, Nurettin Bey, as representor to the second International Opium Convention of 1931 in Geneva. Thus, opium production was restricted to scientific purposes and the monopolization of opium production and its sale, control of the international opium trade, and an aim to decrease drug addiction were decided.⁷²

D. The Production and the Export of poppy seeds and Opium in the Early Republican Period

Selanik, İzmir, and İstanbul were three important opium trade ports in the Ottoman Empire during the 19th century. The hinterland of Selanik Port was Macedonia, the hinterlands of İzmir Port was Western Anatolia, and the hinterland of İstanbul Port was Middle Northern Anatolia, including Tokat, Çorum and Amasya. These hinterlands were the prominent regions where opium poppy was produced.⁷³ 77% of the opium that went through İzmir Port was exported to the United Kingdom at the beginnings of the 20th century.⁷⁴ After the loss of Selanik in the Balkan Wars of 1912-1913, the other two ports continued to be the export points of opium. In Turkey, 60% of opium was exported from İstanbul, while the rest was exported from İzmir.⁷⁵ Opium poppy cultivation and opium juice exportation continued after the foundation of the Republic of Turkey. For example, thanks to an average of 340 tons of yearly opium exports, Turkey had one third of the international commerce of opium between 1928 and 1933.⁷⁶

Western Anatolia, Eastern Thrace, the lakes region, the central part of North Anatolia, and the upper Euphrates sub-region were all prominent regions in opium poppy cultivation between 1927 and 1933.⁷⁷ While there was only poppy seed production in eight provinces

68 Babaoğlu, *ibid.*, p.93.

69 Tekin, *ibid.*, p.29-32.

70 Ümit Uzman, "Türkiye'de Eroin Kçakçılığı ve Politikalar Üzerine Cengiz Erdiç ile Söyleştik," *Kebikeç*, No.31, 2011, p.181.

71 Official Gazette, 26 January 1933; Babaoğlu, *ibid.*, p.93.

72 Tekin, *ibid.*, p.33-35.

73 Göker, *ibid.*, p.2.

74 Çolak, *ibid.*, p.523.

75 Göker, *ibid.*, p.13; Çolak, *ibid.*, p.517.

76 Yeşilköy Tohum Islah ve Deneme İstasyonu (1926/7-1936/7), Kenan Basımevi ve Kliše Fabrikası, İstanbul, 1937, p.89.

77 Gümüşçü & Gümüşçü, *ibid.*, p.134.

-Kırşehir, Bitlis, Adana, Kayseri, Yozgat, Tokat, Bolu, and Eskişehir -there was both poppy seed and opium production in thirty-four other provinces. Of these, 70% of opium was produced in Afyonkarahisar, Kütahya, Manisa and Burdur. Although Afyonkarahisar had the largest opium poppy cultivation areas in Turkey, these lands constituted only 2% of the total cultivation areas in Afyonkarahisar.⁷⁸ Therefore, opium cultivation was quite limited due to the intensive labor force required, marketing conditions and competition from other crops. Apart from the coastlines of the Black Sea Region and Erzurum Kars Plato, the opium poppy can be grown in every region of Turkey. For example, the climate of Tekirdağ and Çatalca was suitable for opium poppy cultivation in Eastern Thrace.⁷⁹

After the proclamation of the Republic, two opium stock markets were established in Istanbul and İzmir in 1924.⁸⁰ The Non-Muslim bourgeois (mainly Greek, Armenian, and Jewish) were influential merchants in these stock markets.⁸¹ Almost 70% of Turkish opium was traded at these stock markets. The opium cultivated in Thrace was sent to the İstanbul stock market. The pricing of opium was based on its morphine level, which was tested through the Harrison method.⁸² This method originated in London, and there were two testing laboratories in İstanbul and one in İzmir in Turkey. While opium was taken to İstanbul in wooden crates, each of which weighed 76 kilograms, it was moved to İzmir in baskets.⁸³ Then, foreign matters such as stone and soil were removed, and the crushed opium poppy seeds were cleaned. Furthermore, the use of the Harrison method increased the commercial value and foreign demands for Turkish opium in international markets. Generally, France, the USA and the Netherlands were important opium importers in the 1920s and the 1930s.⁸⁴ Opium producers made 200-800 gram 'dollops', which were then marketed.⁸⁵ As it was exposed to oxygen, its color turned into seal-brown over time.⁸⁶

Turkey began to determine customs tariffs and pay off the foreign debts of the Ottoman Empire in 1929.⁸⁷ Moreover, since Turkey had only recently emerged from ten years of fighting, it had a foreign exchange bottleneck.⁸⁸ Therefore, the production of cash crops such as sugar beet, tobacco, cotton, and the opium poppy and the establishment of their associated industries were regarded as necessary for value-added agricultural production and the swift payment of foreign debts.⁸⁹ Opium was income generating and therefore demanded production as a significant part of Turkey's foreign trade.⁹⁰ Therefore, the founders of the Republic of Turkey opposed external demands for the prohibition of the opium poppy in the early republican era.⁹¹ The ports of İstanbul and İzmir had been two export points of poppy since the 19th century. Opium began to be traded at exchanges in

78 Rıza, *ibid.*, p.65.

79 Ahmet Hilmi, *Afyonculuk, Kastamonu Matbaası, Kastamonu, 1915*, p.15; Çıtır, *ibid.*, p.31.

80 Erhan, *ibid.*, p.19-20.

81 Tekin, *ibid.*, p.72.

82 Erhan, *ibid.*, p.19-20.

83 Göker, *ibid.*, p.8; Çıtır, *ibid.*, p.76-78.

84 Erhan, *ibid.*, p.19-20; Tekin, *ibid.*, p.68.

85 Babaoğlu, *ibid.*, p.100.

86 Göker, *ibid.*, p.5.

87 Babaoğlu, *ibid.*, p.104.

88 Erhan, *ibid.*, p.22; Tekin, *ibid.*, p.51.

89 Babaoğlu, *ibid.*, p.104.

90 Tekin, *ibid.*, p.52.

91 Evered, *ibid.*, p.2.

the domestic market in the mid-1920s. Thus, the production of the poppy and its trade could be controlled.⁹²

To get a higher income, the added value production of opium and the export of separate alkaloids of opium had a critical role. Also, the economic recession of the Great Depression of 1929 forced Turkey to take measures. In this context, three pharmaceutical industries were established between 1926 and 1929. The first industry that was established was the Oriental Products Company; set up by Japanese capitalists in the Taksim District of İstanbul. Hite Sagan and Hosep Galenyan were two shareholders of the company. The plant had 25 qualified workers and produced between 1,560 and 1,950 kg alkaloids per month.⁹³ However, it was closed in 1927.⁹⁴ The second opium plant was founded using French capital, under the name *Eczayı Tıbbiye ve Kimyeviye (ETKİM)*, in the Eyüp District of İstanbul. It was set up by by Nesim Toronto, who was an opium merchant, and his business partners in May 1929. The Toronto Family had trade relations with the Whitalls who was one of the Levantine families of İzmir. This industry produced morphine, codeine, heroin, and dionine. The plant could produce between 800-1000 kg alkaloids per month and employed 35 workers. However, the plant was closed in 1931.⁹⁵ The third industry was founded, again with the support of the French, under the name *Türk Eczayı Tıbbiye ve Kimyeviye Şirketi (TETKAŞ)* in the Kuzguncuk and Çengelköy districts of İstanbul on December 12, 1929. On the board of managers in the company were İsmail Hakkı, Kirkor Çürükçüyan, Kevork Çürükçüyan, Hasa Saka, Paul Michelaere, Maurice Lapire, and Adrien Biliotti. This firm employed 60 workers and produced 800-1000 kg of alkaloids, including morphine, heroin, codeine, and papaverine.⁹⁶ However these opium industries increased the level of drug addiction in Turkey. For example, Psychiatry Mazhar Osman wrote that the first drug addicts who came to his clinic were from these firms.⁹⁷ These developments forced the government to take some measures.

D.1 Legal Arrangements for the Opium (1928-1933)

The closing process of these plants firstly began on December 24, 1928, with legal arrangements made regarding narcotic substances. Thus, the Ministry of Health was made responsible for the control of heroin, raw opium, and cocaine.⁹⁸ The enactment of Law No 1369 resulted for two reasons. First, the increasing number of addicts in İstanbul created social unrest and caused public order crimes. Second, Turkey was accused of being a source of drugs in the American and Egyptian press, and thus public opinion went against Turkey on an international level.⁹⁹ Additionally, the detention of three drug smugglers who came from İstanbul in the USA increased added more evidence to back up

92 Babaoğlu, *ibid.*, p.105.

93 Tekin, *ibid.*, p.53.

94 Erhan, *ibid.*, p.22.

95 Babaoğlu, *ibid.*, p.105; Tekin, *ibid.*, p.54; Altan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Haşhaş: Sosyo-ekonomik ve Dış Politik Boyutlarıyla, Son Çağ Yayınları*, Ankara, 2021, p.70-73.

96 Tekin, *ibid.*, p.54.

97 Mazhar Osman Usman, *Keyf Veren Zehirler, Kader Matbaası, İstanbul, 1934; "Eskiden Buralar Hep Uyuşturucuydu," Liste List*, 23 September 2014; <https://listelist.com/istanbuldaki-eroiin-fabrikalari/> (Erişim Tarihi 20.11.2021).

98 Erhan, *ibid.*, p.22; Kayıhan, *ibid.*, p.139.

99 Erhan, *ibid.*, p.23; Uzmay, *ibid.*, p.179; Gürsoy, *The Opium Problem in Turkey*, Boğaziçi University Atatürk Institute Master Thesis, 2007, p.52.

the claims of the international media.¹⁰⁰ Thomas Russell who was a police commissioner in Cairo, Egypt in the 1910s was appointed to the director of the Egyptian Central Narcotics Intelligence Bureau (CNIB) in 1929. Russell investigated the routing of international drug trafficking and created a public opinion in Egyptian Press.¹⁰¹ For example, though Turkey exported 2 tons of morphine and 4 tons of heroine to Europe in the first six months of 1930, this exportation was not seen in the foreign trade operations of importer countries such as Germany, Switzerland, and France. Furthermore, New York Police caught some traffickers who were smuggling drugs on board an Alesia ship, departing from İstanbul to New York. Thereupon, Turkey was accused of being a source of the increasing drugs in New York and Chicago. Furthermore, the Bayer Company, which was the inventor of heroine, wanted to have the monopoly and thus it supported the rising reactions against competitor Turkish alkaloids.¹⁰²

Since drug trafficking by sea shipment was uncovered, smugglers started to transport the drug by air from Yeşilköy Airport, and by railway via the Eastern Railways. As 33 kilometers of the Eastern Railways between Edirne and İstanbul passed through Greek territory, drugs were transferred by some passengers and rail workers. In this way, drugs were sent from Thrace to the city of Hamburg, Germany.¹⁰³ During this time, the Edirne press reported some stories regarding the economic, fiscal, and legal dimensions of smuggling.¹⁰⁴ In addition, the membership process of Turkey joining the League of Nations also directed the narcotic substances politics of Turkey.¹⁰⁵ The full membership of the League of Nations was discussed on July 9, 1932, in the Grand National Assembly of Turkey and Turkey joined the League of Nations on July 18, 1932.¹⁰⁶

Although opium poppy cultivation and the processing of opium was regarded as a solution for the payment of foreign debts, the monopoly founded in Europe under the conditions of the Great Depression of 1929 tried to decrease the opium prices in Europe. In this context, the pharmaceutical industries of Europe, such as Merck, Roche, Sandoz and so on, established a cartel under the name of *Convention Internationale des Opiaces*.¹⁰⁷ This monopoly aimed to keep the prices of the final product high and keep the prices of raw opium low.¹⁰⁸ Thus, this attempt caused ten times decline in the price of the Turkish poppy between 1930 and 1933. This caused the unjust treatment of 300,000 opium producers. Thus, these farmers preferred cotton and tobacco cultivation rather than the opium poppy.¹⁰⁹ As a measure against the monopoly, Turkey and Yugoslavia signed bilateral agreements regarding the Joint Marketing of Opium on April 14, 1932.¹¹⁰

100 Tekin, *ibid.*, p.57.

101 Gürsoy, *The Opium Problem in Turkey*, p.54.

102 Erdiñç, *ibid.*, p.88-91.

103 Erdiñç, *ibid.*, p.108.

104 "Kaçakçılık Vatana İhanettir," *Edirne Postası*, 30 April 1933.

105 Erdiñç, *ibid.*, p.87.

106 *The Republic of Turkey, Grand National Assembly of Turkey, Parliamentary Minutes, Term 4, Vol. 9, 81. Session, July 9, 1932, p.537-543; Şayan Ulusan, "Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne (Cemiyet-i Akvam) Giriş -Öncesi ve Sonrası," Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Vol.7, No.16, 2008, p.246.*

107 Babaoğlu, *ibid.*, p.105-106.

108 Kayıhan, *ibid.*, p.138.

109 Babaoğlu, *ibid.*, p.105-106.

110 "Historical Survey," *Bulletin on Narcotics, Vol.3, 1953, p.3-8; https://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/bulletin/bulletin_1953-01-01_3_page003.html (Erişim Tarihi: 20.11.2021); The Republic of Turkey Official Gazette, 22 June 1935.*

Owing to its high morphine rate, Turkish and Yugoslavian opium were demanded by the global pharmaceutical industry.¹¹¹ Turkey and Yugoslavia produced 80% of the global demand for the opium poppy. Most of the opium was drogist.¹¹² Turkey signed a treaty with Yugoslavia for the processing and sale of poppy juice.¹¹³ Thus, while Turkey had a 274,000-kilogram drogist opium export quota, Yugoslavia had a 79,500-kilogram quota. This agreement started to be implemented on October 14, 1933.¹¹⁴

Furthermore, the temporary closing of the pharmaceutical industry in İstanbul worried the drug bosses there. Thus, they decided to move their plants in Bulgaria where there was a supply of opium poppy but not anti-drug movement. They opened four plants near Sofia. The owners of ETKİM (SICO) and their Bulgarian joint ventures had shares. They began to send drug to the USA over Hamburg and to Egypt over Marseille. Thus, Police Commissioner of Cairo Thomas Russel proved the drug trafficking of these plants in Bulgaria in the Opium Advisory Commission of the League of Nations in May 1932. Thus, Bulgarians closed these plants.¹¹⁵ Total number of pharmaceutical industries in the world was 54 in the beginnings of the 1930s.¹¹⁶ Germany, Switzerland, and France were important importers of Turkish opium in these years. Furthermore, with the struggles of Thomas Russel at an international level, Bulgaria began to implement a control mechanism on opium production in 1934.¹¹⁷

In this political atmosphere, after an interview between the American Ambassador Charles Hitchcock Sherill and Turkish Foreign Minister Tevfik Rüştü Aras, it was decided that a diplomatic note would be sent to Turkey. Then, Sherill did an interview with Mustafa Kemal Atatürk. Following a two-day assembly of the council of ministers, the Turkish Government took strict seven measures against opium poppy cultivation and trade on December 25, 1932. Thus, both opium industries in İstanbul would be closed and drug trafficking, in which some politicians had become involved, was banned.¹¹⁸ The council of ministers accepted the decisions of the Hague International Opium Convention of 1912 and the two International Opium Conventions in Geneva of 1925, and 1931, on December 25, 1932. With an influential speech given by Tevfik Rüştü Aras, the Cabinet decision was ratified and accepted with 184 affirmative votes by the Grand National Assembly of Turkey on January 14, 1933.¹¹⁹ Subsequently, with the prohibition of opium law in seventeen provinces in Turkey on January 14, 1933, the volume of trade in opium decreased over the years.¹²⁰ The cultivation of the opium poppy and the trade of opium

111 Suphi Rıza Arıkan, "Türkiye'de Haşhaş Ziraatı," *Dönüm*, Vol.5, No.10, 1940, p.433-434.

112 Tekin, *ibid.*, p.68.

113 Babaoğlu, *ibid.*, p.106.

114 Kayıhan, *ibid.*, p. 139-140.

115 Erdinç, *ibid.*, p.103-104.

116 Erdinç, *ibid.*, p.138.

117 "Bulgarlarda Tedbir Almaya Başladı," *Cumhuriyet*, 15 June 1934.

118 Erdinç, *ibid.*, p.98-99; Okan Ceylan, "Devlet, Sağlık ve Ekonomi Üçgeninde İki Mahsul: Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Çeltik ve Haşhaş Tartışmaları (1920-2018)" *TBMM'nin Açılışının 100. Yılı: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Demokrasi Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, p.939.

119 The Republic of Turkey, Grand National Assembly of Turkey, *Parliamentary Minutes*, Term 4, Vol. 12, 24. Session, January 14, 1933, p.93; Okan Ceylan, "Türkiye'deki Haşhaş Ekim Yasağının Afyon İlindeki Yansımaları (1971-1974)", VIII. Uluslararası Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı, Afyonkarahisar Belediyesi, 2019, p.1088.

120 Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, *Ziraat Vekaleti Neşriyatı Kongre Yayını*, Ankara, 1938, p.1.

had been free until the Law of 2253 in 1933, and its cultivation has been controlled and prohibited in all 17 provinces from this date on.¹²¹

Table 1: Opium Poppy Cultivation, Production and Exportation of Opium Juice (1927-1932) (Dekar/Tons)

Years	Opium Poppy Cultivation Areas	Poppy Seed Production	Opium Production	Exportation
1927	169,662	2,373	112	268
1928	494,000	5,013	330	314
1929	350,000	8,581	663	368
1930	465,000	20,447	474	272
1931	541,000	20,295	490	350
1932	322,000	5,803	96	206
1933	450,820	9,002	257	430
1934	201,680	4,337	148	42

Based on the table, it seems that opium poppy cultivation, opium and poppy seed production increased until 1931. However, it began to decline from this date on. The influence of the Great depression of 1929, the decrease of opium prices resulting from the *Convention Internationale des Opiaces* in Europe, and the closure of pharmaceutical industries were important reasons behind this decline. Moreover, the restriction of opium in 1933 caused a sharp decrease in opium production from 1933 to 1934.

To control opium production and its foreign trade, Turkey established a Union of Opium Growers on March 30, 1933¹²² and a Narcotics Monopoly under the direction of the Ministry of Economics on May 31, 1933.¹²³ The board of managers of the Narcotic Drugs Monopoly were Habibzade Ziya Bey, Ahmet Hilmi Bey, Ali Sami Bey, Mehmet Hüsnü Bey, and Mecit Mağmumi.¹²⁴ However, the Ministry of Agriculture, the Ministry of Health, the Ministry of Economics, and the Ministry of Internal Affairs were also responsible for the control of the opium poppy ,from its cultivation to processing and sales. The Narcotic Drugs Monopoly has two branch offices, in Istanbul and İzmir.¹²⁵

With the enactment of Law 2108 on January 14, 1933, Turkey accepted the international opium conventions of 1912,1925 and 1931. Turkey limited cultivation of the opium poppy within 17 provinces and took control of opium with the foundation of the Narcotic Drugs Monopoly on May 31, 1933. This institution standardized opium production. A law that limited the cultivation of the opium poppy and its importation

121 Akçasu, *ibid.*, p.6; Murat Kahraman, *Türkiye’de Haşhaşa Uygulanan Politikalar ve Haşhaşın Türkiye İçin Önemi*, Namık Kemal Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2011, p.28; Nuray Okumuş, *Türk Amerikan İlişkilerinde Haşhaş Ekim Krizi (1968-1975)* Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018, p. 1-2.

122 Republic of Turkey, Official Gazette 4 April 1933.

123 The Republic of Turkey, Grand National Assembly of Turkey, Parliamentary Minutes, Term 4, Vol. 15, 64. Session, 31 May 1933, p.468-472.

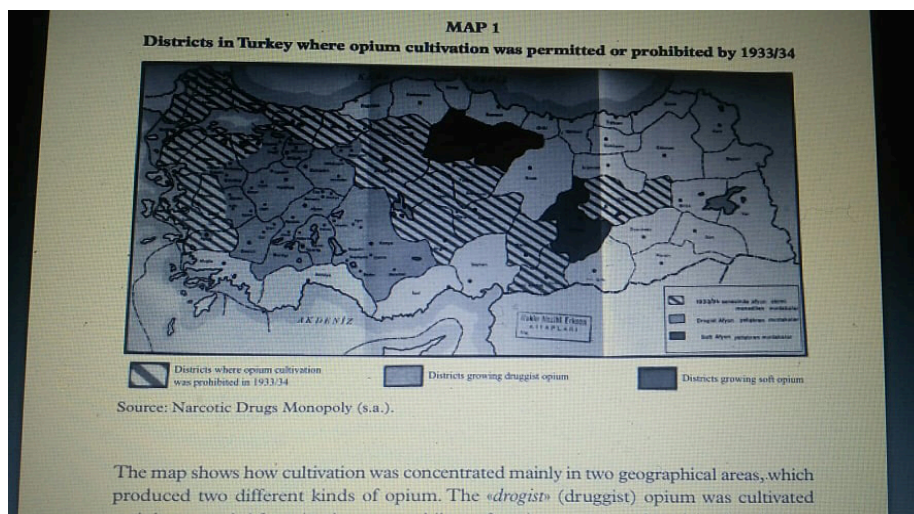
124 Tekin, *ibid.*, p.73.

125 The Republic of Turkey, Grand National Assembly of Turkey, Parliamentary Minutes, Term 4, Vol. 15, 64. Session, 31 May 1933, p.468-472.

The Opium History Of Eastern Thrace (1927-1933): Internal And External Dynamics

and exportation opium entered into force on June 24, 1933.¹²⁶ A decision, published in the Official gazette on June 8, 1933, stated that cultivation areas of the opium poppy were restricted. Furthermore, based on the decision of the cabinet in August 1933, cultivation of the opium poppy in border towns was prohibited to reduce the possibility of trafficking.¹²⁷ The authority of the Narcotic Drugs Monopoly was passed to the Soil Products Office in 1938. The International Opium Conventions in Geneva on February 12, 1925, made the cultivation of opium poppy sixty kilometers away from the national borders obligatory.¹²⁸

Map 1: Districts in Turkey Where Opium Cultivation was Permitted or Prohibited by 1933

Source: Özgür Burçak Gürsoy, “Losing Wealth or Restricting the Poison? Changing Opium Policy in Early Republican Turkey 1923-1945, *Histoire Agricola*, No.61, 2013, p.121

There were about 100,000 opium producer families in Turkey in 1933. If it is thought that there was an average of six people in every household, then 600,000 people relied on an income from opium production. Furthermore, when the merchants, middlemen, and retailers were added, this number increased more.¹²⁹ Based on the 4. Article of Code regarding the Narcotic Drugs Monopoly, opium poppy cultivation areas were determined. In this context, Ankara, Beypazarı, Nallıhan, Bursa, Orhaneli, İnegöl, Afyonkarahisar, Eskişehir, Antalya, Konya, Tokat, Amasya, Çorum, and Malatya were granted an opium production licence.¹³⁰ However, the cultivation of the opium poppy and the production of

126 Akçasu, Alaettin Akçasu, “The Changes Experienced by the Narcotics Monopoly in Turkey,” *Bulletin on Narcotics*, Vol. 1, 1952, p.6; https://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/bulletin/bulletin_1952-01-01_1_page003.html (Erişim Tarihi: 20.11.2021); Tekin, *ibid.*, p.73; A.D Krikorian & Myron C. Ladbetter, “Some observations on the cultivation of opium poppy (*Papaver somniferum* L.) for its latex,” *Botanical Review*, Vol.41, No.1, 1975, p.62.

127 Official Gazette, 8 June 1933; Tekin, p.74.

128 Songar, *ibid.*, p.32.

129 Göker, *ibid.*, p.6.

130 “Afyon Alım Mıntıkaları,” *Cumhuriyet*, 27 August 1933.

opium were quite primitive.¹³¹ Furthermore, opium poppy cultivation in Kepsut, Bigadiç, Sındırgı and Dursunbey Districts of Balıkesir and Eşme, Kula, Gördes and Demirci Districts of Manisa was prohibited on January 14, 1933. However, due to the climate conditions and the central role of opium poppy in the socio-economic life of people, its cultivation was permitted on August 10, 1933.¹³²

The cultivation of the opium poppy was prohibited in Eastern Thrace as a result of a Cabinet decision made on August 10, 1933.¹³³ But, due to the rakı industry in Tekirdağ, which was founded in 1931, the government permitted the cultivation of aniseed in Şarköy in the 1940s.¹³⁴ However, since Filibe was lost in the Ottoman-Russian War of 1877-1878, the production of the opium poppy in Edirne Province ended. Therefore, there is no data about opium cultivation or production in Edirne Province, which constituted Kırklareli, Tekirdağ, Gelibolu Sanjacks, in the Agricultural Statistics of the Ottoman Period in 1909-1914.¹³⁵ Furthermore, the cultivation of the opium poppy in Eastern Thrace in the early republican period is not a well-known topic in the opium history of Turkey. It makes a sensation about when cultivation of the opium poppy had begun and why its cultivation had been encouraged in Eastern Thrace. Furthermore, there were six years of opium cultivation in Eastern Thrace between 1927 and 1933. However, it was firstly seen in Rumelia at the beginning of the 19th century. Therefore, before explaining the short socio-economic history of opium in Eastern Thrace, the history of opium in Rumelia constitutes a basis of this study.

E.The Opium History of Eastern Thrace and the Infrastructural Problems

The opium poppy was brought over to Macedonia from Afyonkarahisar by Turks in the first quarter of the 19th century. It was firstly cultivated in Shtip (İştıp) in 1835. Thanks to favorable climate conditions and high demand for opium, its cultivation became widespread in the Danube Valley at the end of the 19th century.¹³⁶ Üsküp, İştıp, Kavadar, Köprülü, Perlipe, and Koçana were prominent regions where the opium poppy was cultivated in Macedonia. Kavadar opium was known as the best quality opium in the Balkans.¹³⁷ It was also cultivated in Filibe and Köstendil. However, apart from in Yukarıcumu, it was cultivated only for the sake of its oil. ¹³⁸ Apart from Macedonia, Eastern Thrace is a peninsula situated in south-eastern Europe. The region is surrounded by the Black Sea in the east, the Marmara Sea in the south, Bulgaria in the north, and Greece in the west.¹³⁹The opium history of Eastern Thrace began after the foundation of

131 Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, p.6.

132The Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives the Archives of the Republic (BCA) 30-18-1-2/40-75-12 (23.10.1933).

133 "Afyon Ekimi Yasaklandı," Edirne Postası,11 September 1933.

134 Trakya Coğrafyası: Tabi, Zirai, Beşerî ve Veteriner, Genelkurmay Başkanlığı Coğrafya Encümeni, Vol.8, Askeri Matbaa, İstanbul, 1944, p.39.

135 The Republic of Turkey, Turkish Statistical Institute, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri (The Agricultural Statistics of the Ottoman Period) 1909,1913 and 1914, Ed. Tevfik Güran, Vol 3, DİE Matbaası, Ankara, 1997, p.50-190.

136 D. Dalev, L. Iliev, and R. Ilieva, "Poppy Cultivation in Bulgaria, and the Production of Opium," Bulletin on Narcotics, Vol.1, 1960, p.25. https://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/bulletin/bulletin_1960-01-01_1_page005.html (Erişim Tarihi: 23.11.2021).

137 Göker, ibid., p.19.

138 D. Dalev, L. Iliev, and R. Ilieva, ibid., p.25; Göker, ibid., p.1-2.

139 Abidin Özmen, Trakya, Kanaat Basımevi, Ankara, 1948, p.3-4.

the Republic of Turkey. Immigrants from Yugoslavia increased cultivation of the opium poppy in Turkey in Thrace and Western Anatolia in the early republican period.¹⁴⁰ Despite the opium poppy cultivation being prohibited in Aydın province, it was permitted for a while. The decision resulted from the culture of opium poppy farming of the immigrants coming from the Tikveşli Region of Yugoslavia to Aydın.¹⁴¹

The cultivation of the opium poppy was encouraged by the government to increase income and make the payment of foreign debts remaining from the Ottoman Empire easier. In general, the opium poppy was cultivated by small agricultural enterprises, in which members of the family were employed.¹⁴² The opium poppy was produced in every part of Eastern Thrace between 1927 and 1933. It was one of the most prominent exported products and had a high price until 1930, when the economic damage of the Great Depression was experienced.¹⁴³ Due to economic issues, farmers had difficulty in finding markets.¹⁴⁴ Foreign trade was regarded as an important solution in dealing with the socio-economic problems of the crisis.

In the sale of opium, there was a standardization problem, and a cartel problem in Europe. For example, some opium producers mixed in foreign matters such as soil, crushed poppy seeds, and winter squash, reducing the quality of the opium. This was thought to be an adulteration. The opium producers of the region faced the risk of losing their market in the international arena. Therefore, the press of Edirne emphasized the importance of the foundation of product exchange, commodity exchange market, and Chamber of Industry and Trade in Edirne.¹⁴⁵ Since opium brought in money, farmers and merchants demanded the trading of opium at the exchange.¹⁴⁶

The sale prices of crops such as wheat, sesame, and opium could not cover the cost or expense of production. For example, because of the Great Depression, the sale prices of opium declined from 30 liras to 8 liras. Due to this sharp decrease in opium prices, the income of opium growers decreased. Both Edirne Chambers of Trade and the Istanbul Chambers of Trade demanded the decrease of the transport expenses of the Eastern Railway Company (Chemins de fer Orientaux).¹⁴⁷ However, the company did not take any responsibility and refused to reduce transportation fees.¹⁴⁸ Thus, in contrast to other regions, the transport expense of opium was high in Thrace.¹⁴⁹ The railways of Eastern Thrace did not nationalize until 1936.¹⁵⁰ In these socio-economic conditions, the social influences of economic recession were felt in Uzunköprü. Though Uzunköprü was one of the prominent trade centers of Eastern Thrace, neither farmers nor merchants had

140 Songar, *ibid.*, p.32.

141 The Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives the Archives of the Republic (BCA) 30-18-1-2/41-91-3 (27.12.1933).

142 Gümüşçü & Gümüşçü, *ibid.*, p.129.

143 Alyanakzade, "Mahsulatımız ve İhracatımız," Edirne Millî Gazete, 2 August 1929; Göker, *ibid.*, p.9.

144 E. Necmi, "Mahsulatımız," Edirne Postası, 29 May 1930.

145 Alyanakzade, "Mahsulatımız ve İhracatımız," Edirne Millî Gazete, 2 August 1929; Göker, *ibid.*, p.9.

146 "Afyon Mahsulü," Edirne Postası, 8 May 1930.

147 "Ne Olacak?" Edirne Postası, 4 Haziran 1930; "İktisadi Atılışlar," Millî Gazete, 13 July 1933.

148 E. Necmi, "Trakya'da İktisadi İnkişaf," Resmi Edirne, 31 December 1931.

149 Rıza, *ibid.*, p.63.

150 Vahdettin Engin, "Rumeli Demiryolu," Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, Vol. 35, İstanbul, 2008, s. 237; Okan Ceylan, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Edirne Serüveni: Türkiye Demokrasi Tarihinden Notlar," Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Vol.21, No.42, 2020, p.277.

enough capital.¹⁵¹ Therefore, crop diversity was regarded as one of the solutions to deal with the economic recession.¹⁵² Some crops remained unsold and thus peasants had difficulty in paying taxes.¹⁵³ Peasants transported their crop by their own means to Tekirdağ Port,¹⁵⁴ which had lost its significance because of the building of the Eastern Railways.¹⁵⁵ Even worse, since 33 kilometres of the Eastern Railway passed through Greek territories, diplomatic problems possibility. To overcome these issues, Rifat Ilgar, who was the General Director of State Railways visited Edirne Chamber of Commerce.¹⁵⁶

In addition to the İstanbul market, the requirement of the new foreign markets for Edirne was suggested by Bekir Kara, who was the president of the Edirne Chamber of Trade and a pioneer of rice cultivation in Eastern Thrace. As a result of railway tracks between Anatolian cities and İstanbul, the provinces of Eastern Thrace had difficulty in competing with Anatolian provinces. However, thanks to Edirne, Dedeağaç Railways connected to Dedeağaç Port, Edirne and their surrounding areas. Thus, intensive foreign trade was enabled with the Greek Islands and Italy, rather than İstanbul, until the Balkan Wars. With the loss of Dedeağaç, Edirne lost its export point and the hinterlands of Western Thrace. Therefore, to export abroad, a railway project that connected the İbrice Sub-districts of Keşan to the internal areas of Thrace and İbrice Port in the Saros Gulf was proposed.¹⁵⁷

Similarly, Müftüzade Şerif (Bilgen), a big landowner, politician, and businessman, also emphasized the necessity of finding new foreign trade. Long distance railways, the high cost of transportation, German capital in Eastern Railway, and crops coming from Anatolian provinces to İstanbul hindered trade in Eastern Thrace.¹⁵⁸ Demands were made for the construction of İbrice Port by local merchants to the Minister of Economy, Celal Bayar.¹⁵⁹ İbrice was 30 kilometres away from Keşan. The building of İbrice Port would enable the export of agricultural products from Eastern Thrace to Mediterranean countries and the Aegean Islands more efficiently and more profitably. The building of İbrice Port was regarded as an alternative to Dedeağaç Port, which was lost in the Balkan Wars of 1912-13.¹⁶⁰ However, since there was not a port on the Edirne Aegean Sea coastline, the crops of Eastern Thrace were sold in the markets of İstanbul. For example, 1,870 kg opium was produced in Edirne and sold in August 1930 to İstanbul. The opium producers made 29,550 liras from this sale.¹⁶¹ Similarly, 1,000 kg and 1,477 kilograms of opium were produced in Tekirdağ in 1931 and 1932, respectively.¹⁶²

In addition to these infrastructural problems, unfavorable weather conditions in 1929, particularly frost, caused a decline in the yield of some crops, such as wheat, barley, and

151 "Uzunköprü'deki Durgunluk," Edirne Postası, 4 June 1930.

152 Mehmet Şeref, "Edirne İşleri," Millî Gazete, 24 October 1931.

153 M. N. "İktisadi Buhran ve Devlet," Altıok, No.12, 1934, p.3-5.

154 "Uzunköprü'de İktisadi Buhran," Edirne Postası, 3 November 1932.

155 Hacer Ateş, "Tekirdağ," Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Vol.40, 2011, p.362.

156 "Nakliye Derdi," Edirne Postası, 14 August 1930.

157 "Ticaret Odası Kongresi," Edirne Postası, 26 February 1930.

158 E. Necmi, "İstihsalatımız İçin Yeni Mahreçler," Edirne Postası, 11 Mart 1930.

159 "İhracatımız," Edirne Postası, 1 May 1930.

160 "Keşan-İbrice," Edirne Postası, 1 August 1931.

161 "Edirne'nin 1930 İhracatı," Edirne Postası, 1 August 1931.

162 Gültekin Celal, "Afyon Rekoltesi," Edirne Postası, 3 November 1932.

opium.¹⁶³ Moreover, due to spring showers in Eastern Thrace, the opium production was low.¹⁶⁴ There were three sowing times for the opium poppy. These were in autumn (November- December), in winter (January-February) and in spring (March-April). There were three types of cultivation methods- the broadcasting, row planting, and bottle methods. While 80% percent of drogist opium was cultivated in winter months, 20% of soft opium was cultivated in spring months. In contrast to the averages of Turkey, the drogist opium of Eastern Thrace was cultivated in spring around March. After the sowing of poppy seeds into the fields, their germination period was about three weeks. Hoeing was used as a kind of artificial selection to strengthen the roots of opium poppy seedlings and eliminated competition with weeds.¹⁶⁵ However, the cultivation areas of the opium poppy were intensive in some districts of Eastern Thrace.

Table 2: Opium Poppy Cultivation and the Production of Poppy seed and Opium in Agricultural Census of 1927 (Dönüm/Kg)

Settlements	Opium Poppy Cultivation Areas	Opium Production	Poppy seed Production
EDİRNE	12	13	92
Uzunköprü	25	-	1,092
Kavaklı (Meriç)	25	11	-
Keşan	3	-	48
Total	65	24	1,232
TEKİRDAĞ	10	41	-
Çorlu	18	26	720
Hayrabolu	32	50	-
Saray	-	-	-
Şarköy	1	2	-
Malkara	-	-	-
Total	61	119	720
KIRKLARELİ	507	-	50,429
Babaeski	15	-	763
Demirköy	-	-	-
Lüleburgaz	20	18	-
Vize	1	-	36
Total	543	18	51,228
ÇANAKKALE	-	-	-
Eceabat	4	4	104
Ezine	15	-	605
İmroz	-	-	-
Bayramiç	1		25

163 "Trakya'da Ziraat," Edirne Millî Gazete, 9 May 1930.

164 Rıza, *ibid.*, p.64.

165 Doğukan, *ibid.*, p.16-18.

Bozcada	-	-	-
Biga	-	-	-
Gelibolu	-	-	-
Lapseki	-	-	-
Total	20	4	734
İSTANBUL	-	-	-
Üsküdar	-	-	-
Adalar	-	-	-
Bakırköy	-	-	-
Beyoğlu	1	1	-
Çatalca	5	49	-
Şile	-	-	-
Total	6	50	-
Total Amount of the Region	695	215	53,914
Turkey	169,662	112,257	2,473,758

Source: The Republic of Turkey, Turkish Statistical Institute, Devlet İstatistik Enstitüsü, *1927 Tarım Sayımı (Agricultural Census of 1927)*, DİE Matbaası, Ankara, 1970, p.77-78

Most probably, opium poppy cultivation started in 1927 in Eastern Thrace to supply the opium demands of the pharmaceutical industries of Istanbul. Based on the Agricultural Census of 1927, the opium poppy cultivation areas, poppy seed production and the opium production of Eastern Thrace was not that significant in Turkey. It had quite a limited share of both country-wide opium production and the total agricultural production of Eastern Thrace. In this way, the opium poppy cultivation areas of Eastern Thrace constituted only 0.5% of the total opium cultivation areas in Turkey. Similarly, the opium production and poppy seed production of Eastern Thrace constituted 0.2% of the total production in Turkey.¹⁶⁶ Kırklareli had 75% of the cultivation area, 94.5% of poppy seed production capacity, and 9% of opium production. Edirne had 10% of cultivation area, 2.5% of poppy seed production and 11% of opium production. Tekirdağ had 10% of cultivation areas, 1.5% poppy seed production, and 55% of opium production. Çanakkale had 3% of the cultivation area, 1.5% of poppy seed production and 2.3% of opium production. Istanbul had 1% of the opium poppy cultivation area and 23% of opium production. However, there was no poppy seed production in Istanbul. The rural areas of the Çatalca district of Istanbul, the Çorlu District of Tekirdağ, the Kırklareli Central District, Uzunköprü and the Kavaklı (Meriç) district of Edirne and the Ezine District of Çanakkale were important settlements in the cultivation of the opium poppy in Eastern Thrace. The cultivation of the opium poppy continued in the region until 1933. While poppy seeds were the raw material of the oil, the opium was sent to pharmaceutical industries in Istanbul. In

¹⁶⁶ The Republic of Turkey, Turkish Statistical Institute, Devlet İstatistik Enstitüsü, *1927 Tarım Sayımı (Agricultural Census of 1927)*, DİE Matbaası, Ankara, 1970, p.78-83.

general, the poppy seeds of Thrace were white in color.¹⁶⁷ The oil and morphine rate of white color poppy seeds were higher than grey ones.¹⁶⁸

Table 3: Opium Poppy Cultivation and the Production of Poppy seed and Opium Between 1928-1933 in Eastern Thrace (Decar/Tons)

Years	Crop	Provinces/Country-Wide				
		Edirne	Kırklareli	Çanakkale	Tekirdağ	İstanbul
1928	Cultivation Areas	2000	1000	1000	1000	-
	Poppy seed Production	7	-	8	-	-
	Opium Production	-	-	-	-	-
1929	Cultivation Areas	-	-	-	-	-
	Poppy seed Production	20	2	2	-	-
	Opium Production	1	-	1	2	-
1930	Cultivation Areas	2000	6000	-	2000	1000
	Poppy seed Production	81	206	-	-	-
	Opium Production	1	12	-	4	1
1931	Cultivation Areas	1000	5000	-	3000	-
	Poppy seed Production	32	111	-	3	-
	Opium Production	2	4	-	-	3
1932	Cultivation Areas	-	4000		1000	-
	Poppy seed Production	-	15		-	15
	Opium Production	-	1		1	-
1933	Cultivation Areas	570	-	500	150	-
	Poppy seed Production	34	-	-	-	-
	Opium Production	1	-	-	-	-

Source: The Republic of Turkey, Turkish Statistical Institute (Devlet İstatistik Enstitüsü), *Zirai Būnye ve İstihsal (Agricultural Structure and Production 1928-1934)*, DİE Matbaası, Ankara, 1936, p.105-108; Source: Trakya Umumi Müfettişliği İstatistik Bürosu, *Trakya İstatistik Yıllığı* Vol. I, Mehmet İhsan Matbaası, Ankara, 1936.

Based on agricultural statistical data from 1928 and 1933, it seems that opium poppy cultivation and the production of poppy seed and opium steadily increased between 1928 and 1930 in all provinces of Eastern Thrace. Following this period, there was a sharp decline in the production of poppy seed and opium in the region between 1931

¹⁶⁷ Ali Kürçay, *Haşhaşların Kültür Şekline Girmesinde Türk Çeşitlerinin Mevki ve Rolü*, Çankaya Matbaası, Ankara, 1946, p.19-20; Çıtır, *ibid.*, p.28.

¹⁶⁸ Celal Tarıman & Fethi İnçekara, "Haşhaş Ziraatı Nasıl Kazançlı Olur, İstiklal Matbaası, Ankara, 1954, p.5; Çıtır, *ibid.*, p.30.

and 1933.¹⁶⁹ Changes in the cultivation areas and fluctuating production occurred as a result of numerous factors: the opium demands of the pharmaceutical industry in İstanbul, the decline of opium prices as a result of the economic damage caused by the Great Depression of 1929, the influence of the *Convention Internationale des Opiaces* in Europe, the political repressions of the USA, Egypt and China, and the high transport prices of the Eastern Railway Company. While the first three reasons regard the national and international dynamics of that period, the last regards the domestic policies and dynamics of Eastern Thrace. As mentioned before, opium poppy cultivation was brought under government control on January 14, 1933. A Cabinet decision in August 1933 prohibited cultivation of the opium poppy in border towns and permitted its cultivation only a minimum of 60 kilometers away from the borders. The close and friendly foreign relations between Turkey and Greece at the beginning of the 1930s and the laying of 33 kilometers of railway track through the Greek territory between Edirne and İstanbul increased the possibility of drug smuggling.

As an alternative to the opium poppy, sugar beet cultivation was suggested in the provinces of Eastern Thrace.¹⁷⁰ The opium poppy producers of Eastern Thrace also began to cultivate sesame and sunflower in the fields in which they had cultivated the opium poppy before. The villages where Turks and Pomaks, who had migrated from Macedonia, lived had an opium poppy culture.¹⁷¹ However, the opium poppy producers of Eastern Thrace objected to prohibition. After the cultivation of the opium poppy had been restricted in some cities of Western Anatolia and Eastern Thrace, Celal Bayar, who was the Minister of Economics, said that this restriction resulted from the over-accumulation of opium in the hands of farmers, and the responsibility of Turkish government was to tackle the problem of increasing drug addiction in the world.¹⁷² As a result, many women and children who worked in opium poppy fields became unemployed in Eastern Thrace.¹⁷³ However, with the outbreak of the Second World War, demand for oil in Turkey increased. Thus, a Cabinet decision on July 7, 1940, permitted the cultivation of the opium poppy in Pınarhisar, Vize, Lüleburgaz, and the Babaeski Districts of Kırklareli in the first half of the 1940s.¹⁷⁴

CONCLUSION

This study discusses the opium poppy with regards to its socio-economic history in Eastern Thrace in the early republican period, from agricultural, economic, political, and international perspectives. The coastline around the Mediterranean is the homeland of the opium poppy. It has played an important role in the social, economic, and political lives of Anatolian civilizations. While the opium poppy was initially regarded as a painkiller, a pleasure inducing substance and a commodity in the ancient and medieval

169 The Republic of Turkey Turkish Statistical Institute (Devlet İstatistik Enstitüsü), *Zirai Bünye ve İstihsal (Agricultural Structure and Production 1928-1934)*, p.105-108.

170 James Windle, "A Very Gradual Suppression: A History of Turkish Opium Controls (1933-1974)," *European Journal of Criminology*, Vol.11, No.2, 2014, p.198.

171 Ali Rıza Dursunkaya, *Kırklareli Vilayeti'ni Tarih, Coğrafya, Kültür ve Eski Eserleri Yönünden Tetkik*, Yeşilyurt Basımevi, Kırklareli, 1948, s.114.

172 "Afyon Ziraatı," *Akşam*, 5 September 1933; Gürsoy, *The Opium Problem in Turkey*, p.76-78.

173 Gürsoy, *The Opium Problem in Turkey*, p.126.

174 Kayhan, *ibid.*, p.362-364.

ages, it has been thought of as both a narcotic drug as well as a substance with medical uses since the mid-19th century. Thanks to its agricultural and biological characteristics, it produced a high economic return in the 19th century. For this reason, many business organizations and political authorities tried to control the production and trade of opium at an international level. However, due to the socio-economic problems of increasing drug addiction, the USA and China pioneered the fight against drugs in the 20th century. Furthermore, international conventions to tackle the opium problem were arranged in Shanghai, Hague, and Geneva between 1909 and 1931. On the one hand, opium can be viewed as a highly useful raw material for the medical industry, but on the other, it can be a source of drug addiction. Therefore, the biological characteristics of the opium poppy directed both the internal health politics of states and international organizations in the 20th century.

Since opium was one of the most important commodities, it was regarded as invaluable for the repayment of Ottoman debts in the early republican era. As such, it was one of the most prominent export commodities of the Ottoman Empire in the 19th century. The political elites of the Republic of Turkey tried to provide added value, rather than just export raw opium, by permitting the foundation of three pharmaceutical companies in Istanbul. Moreover, providing added value was vital to increase profit during the economic damage caused by the Great Depression of 1929 and the pricing policy of the Monopoly of *Convention Internationale des Opiaces*. The government encouraged the cultivation of the opium poppy in Thrace. For example, the highest level of poppy seeds was produced in Kırklareli, and the highest amount of opium was produced in Tekirdağ. However, the tricks of some farmers in opium juices, the possibility of drug trafficking with Greece, the high price of exporting via the Eastern Railway Company, the lack of alternative markets apart from Istanbul, the negative influence of fluctuations in climate on the opium poppy (e.g. frosts and spring showers) prevented the cultivation of opium poppy. After the prohibition of the cultivation of opium poppy, farmers cultivated sugar beet, sunflower, and sesame. Opium poppy cultivation was more widespread in the villages whose inhabitants had migrated from Macedonia to Eastern Thrace in the last quarter of the 19th century and in the first quarter of the 20th century. However, an opium poppy culture could not be sustained.

References

1. Archives

The Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives the Archives of the Republic (BCA)

(BCA) 30-18-1-2/41-91-3 (27.12.1933).

(BCA) 30-18-1-2/40-75-12 (23.10.1933).

II. Official Publications

A. Official Gazette

The Republic of Turkey Official Gazette, 26 January 1933.

Republic of Turkey, Official Gazette 4 April 1933.

The Republic of Turkey Official Gazette, 8 June 1933.

The Republic of Turkey Official Gazette, 22 June 1935.

B. The Grand National Assembly of Turkey

The Republic of Turkey, Grand National Assembly of Turkey, Parliamentary Minutes, Term 4, Vol. 15, 64. Session, May 31, 1933.

The Republic of Turkey, Grand National Assembly of Turkey, Parliamentary Minutes, Term 4, Vol. 9, 81. Session, July 9, 1932.

The Republic of Turkey, Grand National Assembly of Turkey, Parliamentary Minutes, Term 4, Vol. 12, 24. Session, January 14, 1933.

C. Turkish Statistical Institute

The Republic of Turkey, Turkish Statistical Institute, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri (The Agricultural Statistics of the Ottoman Period) 1909,1913 and 1914*, Ed. Tefvik Güran, Vol 3, DİE Matbaası, Ankara, 1997.

The Republic of Turkey Turkish Statistical Institute (Devlet İstatistik Enstitüsü) (1970), *1927 Tarım Sayımı, Agricultural Census 1927* Ankara: DİE Matbaası.

The Republic of Turkey Turkish Statistical Institute (Devlet İstatistik Enstitüsü), (1936), *Zirai Bünye ve İstihsal (Agricultural Structure and Production 1928-1934*, Ankara: DİE Matbaası.

Trakya Umumi Müfettişliği İstatistik Bürosu, (1936). *Trakya İstatistik Yıllığı* Vol. I, Ankara: Mehmet İhsan Matbaası.

III. Periodical Publications

Newspapers

Akşam

Cumhuriyet

Edirne Millî Gazete,

Edirne Postası,

Resmi Edirne

IV. Books

Altan, Suna (2021), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Haşhaş: Sosyo-ekonomik ve Dış Politik Boyutlarıyla*, Ankara: Son Çağ Yayınları.

Babaoğlu Ali N (1997), *Uyuşturucu ve Tarihi Bağımlılık Yapan Maddeler*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

(1938) *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, Ankara: Ziraat Vekaleti Neşriyatı Kongre Yayını.

Booth, Martin (1996), *Haşhaştan Eroine: Uyuşturucunun 600 Yıllık Öyküsü*, (Çev. Öden Arıkan), İstanbul: Sabah Kitapları.

Doğukan, Suphi Rıza (1950), *Türkiye'de Haşhaş Ziraatı ve Afyon İstihsali*, Ankara: TMO Genel Müdürlüğü Neşriyatı.

Dursunkaya Ali Rıza (1948), *Kırklareli Vilayetini Tarih, Coğrafya, Kültür ve Eski Eserleri Yönünden Tetkik*, Kırklareli: Yeşilyurt Basımevi.

- Erhan Çağrı (2018), *Beyaz Savaş- Türk Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu*, İstanbul: Nobel Akademik Yayınları.
- Erdoğan F. Cengiz (2004), *Overdose Türkiye Türkiye’de Eroin Kaçakçılığı Bağımlılığı ve Politikalar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Göker, Galip Bahtiyar (1933), *Afyon: Türkiye İstihsalatı: Haşhaş Ziraatı Ziraat Mıntıkları, Afyon İstihsalatı, İstatistik Ahdi ve Kanuni Mevzuat*, İstanbul: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası.
- Hilmi Ahmet (1915), *Afyonculuk*, Kastamonu: Kastamonu Matbaası.
- Kayıhan, S. (1946), *Afyon ve Diğer Uyuşturucu Maddeler*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.
- Kürçay Ali (1946), *Haşhaşların Kültür Şekline Girmesinde Türk Çeşitlerinin Mevki ve Rolü*, Ankara: Çankaya Matbaası.
- Özmen, Abidin (1948), *Trakya*, Ankara: Kanaat Basımevi.
- Rıza, Kazım (1935), *Türkiye Ziraatı ve Türkiye Ziraatının Mühim Şubeleri*, Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü.
- Schery, Robert N. (1972), *Plants for Man*, New Jersey: Prentice Hall.
- Songar Ayhan (1974), *Haşhaş Meselesi ve Türkiye*, İstanbul: Hareket Yayınları.
- Standage Tom (2014), *Altı Bardakta Dünya Tarihi*, (Trans. Ahmet Fethi), İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- (1944), *Trakya Coğrafyası: Tabii, Ziraat, Beşerî ve Veteriner*, Genelkurmay Başkanlığı Coğrafya Encümeni, Vol.8, İstanbul: Askeri Matbaa.
- Wang Dong (2005), *China’s Unequal Treaties: Narrating National History*. Lanham: Lexington Books.
- Usman Mazhar Osman (1934), *Keyif Veren Zehirler*, İstanbul: Kader Matbaası.
- Yazıcıoğlu, Turgut (1945), *Türkiye’nin Nebati Yağ Zenginliği*, Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi.
- (1937), *Yeşilköy Tohum Islah ve Deneme İstasyonu (1926/7-1936/7)*, İstanbul: Kenan Basımevi ve Kılış Fabrikası.

V. Articles

- Akçasu Alaettin (1952), “The Changes Experienced by the Narcotics Monopoly in Turkey,” *Bulletin on Narcotics*, Vol. 1, p.6-9; https://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/bulletin/bulletin_1952-01-01_1_page003.html (Erişim Tarihi: 20.11.2021).
- Altan Suna (2019), “Cenevre Afyon Konferansları ve Türkiye’nin Tutumu,” *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Year 17, No.26, p.45-70.
- Arıkan, Suphi Rıza (1940), “Türkiye’de Haşhaş Ziraatı,” *Dönüm*, Vol.5, No.10, 1940, p.433-435.
- Ateş, Hacer (2011), “Tekirdağ,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Vol.40, p.359-362.
- Brown J. B. (1973), “Politics of the Poppy: The Society for the Suppression of the Opium

- Trade, 1874-1916," *Journal of Contemporary History*, Vol.8, No.3, p.97-111.
- Ceylan, Okan (2021), "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Edirne Serüveni: Türkiye Demokrasi Tarihinden Notlar," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Vol.21, No.42, p.269-294.
- Ceylan, Okan (2021), "Devlet, Sağlık ve Ekonomi Üçgeninde İki Mahsul: Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Çeltik ve Haşhaş Tartışmaları (1920-2018)" *TBMM'nin Açılışının 100. Yılı: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Demokrasi Uluslararası Sempozyumu* Bildiri Kitabı, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, s.933-975.
- Ceylan Okan (2019), "Türkiye'deki Haşhaş Ekim Yasağının Afyon İlindeki Yansımaları (1971-1974)", *VIII. Uluslararası Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Afyonkarahisar Belediyesi, p.1087-1097.
- Çolak, Filiz (2013), "Anadolu'da Afyon Ziraatı ve Ticaretine Dair İzlenimler," *The Journal of Academic Social Science Studies*, Vol 6, No.1, p.513-529.
- Dalev, D. Iliev, L. and Ilieva R (1960), "Poppy Cultivation in Bulgaria, and the Production of Opium," *Bulletin On Narcotics*, Vol.1, p.25-36. https://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/bulletin/bulletin_1960-01-01_1_page005.html (Erişim Tarihi: 23.11.2021).
- Engin, Vahdettin (2008), "Rumeli Demiryolu," *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Vol. 35, İstanbul, p.235- 237
- Erol Ayşe Fatma & Yanık Erman (2019), "Haşhaş Bitkisinin Anadolu Kültüründeki Yeri ve İzleri," *Milli Folklor*, Vol. 31, No. 124, p.202-212.
- "Eskiden Buralar Hep Uyuşturucuydu," *Liste List*, 23 September 2014; <https://listelist.com/istanbuldaki-eroyn-fabrikalari/> (Erişim Tarihi 20.11.2021).
- Evered, Kyle T. (2011), "The Opium Poppy in Turkey: Alternative Perspectives on a Controversial Crop," *Focus on Geography*, Vol.54, No.1, p.1-10.
- Gieringer Dale H. (1999), "The Origins of Cannabis Prohibition in California," *Contemporary Drug Problems*, Vol 26 No.2, p.237-288.
- Gümüşçü Ahmet & Gümüşçü Osman (1997), "Türkiye'de Haşhaş ve Haşhaş Tarımının Coğrafi Dağılışı," *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, No. 6, p.123-148.
- Gürsoy, Özgür Burçak (2013), "Losing Wealth or Restricting the Poison? Changing Opium Policy in Early Republican Turkey 1923-1945," *Histoira Agraria*, No.61, p.115-143.
- (1953), "Historical Survey," *Bulletin on Narcotics*, Vol.3, p.3-8; https://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/bulletin/bulletin_1953-01-01_3_page003.html (Erişim Tarihi: 20.11.2021).
- Krikorian, A.D & Ladbetter Myron C. (1975), "Some observations on the cultivation of opium poppy (*Papaver somniferum* L.) for its latex," *Botanical Review*, Vol.41, No.1, p.30-103.
- N. M (1934), "İktisadi Buhran ve Devlet," *Altıok*, No.12, p.3-5.
- Poroy, İbrahim İhsan (1981), "Expansion of Opium Production in Turkey and the State Monopoly of 1828-1839", *Middle Eastern Studies*, No.13, p.191-211.

- "The Harrison Narcotic Act (1920)," *Virginia Law Reviews*, Vol.6, No.7, p.534-540.
- Ulusan, Şayan (2008), "Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne (Cemiyet-i Akvam) Girişi -Öncesi ve Sonrası," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Vol.7, No.16, p.237-258.
- Uzmay Ümit (2011), "Türkiye'de Eroin Kaçakçılığı ve Politikalar Üzerine Cengiz Erdinç İle Söyleştik," *Kebikeç*, No.31, p.177-188.
- Ünsal Süha & Göçmez, H. Murat (2004), "Anadolu'nun Yerlisi Haşhaş, Sakini Kenevir," *Kebikeç*, No.18, p.207-220.
- Windle James (2014), "A Very Gradual Suppression: A History of Turkish Opium Controls (1933-1974)," *European Journal of Criminology*, Vol.11, No.2, p.195-212.
- Wright Hamilton (1909), "The International Opium Commission," *The American Journal of International Law*, Vol. 3, No. 3, 1909, p.648-673.
- Taşlıgil Nuran & Şahin Güven (2018), "Tarihsel Süreçte Haşhaş ve Afyon," *Tarih Okulu Dergisi*, Vol. 11, No. XXXIV, p.163-196.

VI. Dissertations

- Çıtır Burak (2015), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Afyon Ziraatı ve Ticareti (1900-1939), Sakarya Üniversitesi Master Thesis.
- Gürsoy Özgür Burçak (2007), The Opium Problem in Turkey, Boğaziçi University Master Thesis.
- Kahraman, Murat (2011), Türkiye'de Haşhaşta Uygulanan Politikalar ve Haşhaşın Türkiye İçin Önemi, Namık Kemal Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi.
- Okumuş Nuray (2018), Türk Amerikan İlişkilerinde Haşhaş Ekim Krizi (1968-1975) Yıldız Teknik Üniversitesi, Master Thesis.
- Tekin Murat (2005), Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Uyuşturucu Kullanımı ile Mücadele (1920-1940) Yıldız Teknik Üniversitesi Master Thesis.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE TAHAYYÜL EDİLEN ÇOCUKLUĞUN POLİTİK YAPILANDIRILMASINA İLİŞKİN DEĞERLER AKTARIMI

TRANSFER OF VALUES ON THE POLITICAL STRUCTURING OF
CHILDHOOD IMAGINED IN THE EARLY REPUBLIC PERIOD

İbrahim BOZKURT* – Nazlı GEYLANİ**

Geliş Tarihi/Received:04.11.2021

Kabul Tarihi/Accepted:20.12.2021

BOZKURT, İbrahim-GEYLANİ, Nazlı, (2022), "Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Tahayyül Edilen Çocukluğun Politik Yapılandırılmasına İlişkin Değerler Aktarımı ", Belgi Dergisi, S.23, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2022/1, ss. 169-195.

ÖZ

Eğitim, iktidar ve ideoloji nosyonları arasında oldukça yakın ilişkiler vardır. İktidarlar, toplumu tasavvur ettikleri değerler ve normlar doğrultusunda değiştirmek amacıyla eğitimi bir araç olarak kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu nedenle bilhassa ulus devletlerin kurulması sürecinde eğitime verilen önem daha da artmıştır. Çünkü ulus devletlerin kurulması ile toplumlar yeni tanımlamalara ve değerlere maruz kalmışlardır. Bu doğrultuda eğitim, toplumların ulus devlet olarak inşasının vasıtalarından biri olarak algılanmıştır. Nitekim çocuk eğitimi, bu çerçevede devletlerin nezdinde ana meselelerden biri haline gelmiştir. Türkiye'de de Cumhuriyetin kurucu kadroları ve aydınları için de benzer bir durum söz konusu olmuş ve tahayyül edilen çocukluğu inşa edebilmek için önemli girişimlerde bulunulmuştur. Bu noktadan hareketle çocuklara uygulanan eğitim, milli eğitim politikaları içindeki etkin aşamalardan biri olarak değerlendirilmiş ve bu yönde politikalar izlenilmiştir. İzlenen politikalarla okullara ve ders kitaplarına etkin, başat ve güçlü misyonlar yüklenmiştir. Cumhuriyet yöneticileri bu süreci sadece çocuğun iyi bir eğitim alması meselesi olarak düşünmemiş, aynı zamanda aile ile ilgili çeşitli tasavvurlar olmak üzere kadın imgesi ve annelik konularıyla da yakından ilgilenmişlerdir. Böylelikle Erken Cumhuriyet Dönemi'nde toplumda oluşturulmak istenen aile ve kadın imajı, çocukla ilgili eğitimin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Nihayetinde Cumhuriyet rejiminin değerlerini, normlarını ve özelliklerini benimsemiş, görev ve sorumluluklarına bağlı olan ideal çocuğun tasavvurunda kurucu kadro, eğitim vasıtasıyla ideolojiyi kullanarak ve toplumu değiştirip dönüştürerek yeni bir çocukluk anlayışı oluşturmaya çaba sarf etmiştir. Çalışma kapsamında elde edilen veriler holistik bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde çocukluğun politik yapılanma sürecinde geleneksel anlayıştan uzaklaşıldığı görülmüş, çocuk "bağımsız" bir varlık olarak betimlenmiş ve pragmatist bir anlayışla milliyetçi, vatansever ve Cumhuriyet rejimine bağlı bir birey idealize edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Çocuk, Cumhuriyet, Politik Yapılanma, Eğitim, Okul, Ders Kitapları, Aile ve Kadın.*

* Doç.Dr., Mersin Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ABD, ibrboz@mersin.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-6787-4920>).

** Doktora Öğrencisi, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, history1333@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-9060-7759>).

Abstract

There are very close relations between the notions of education, power and ideology. The governments preferred to use education as a tool in order to change the society in line with the values and norms they envision. For this reason, the importance given to education has increased, especially in the process of establishing nation-states. Because with the establishment of nation-states, societies have been exposed to new definitions and values. In this direction, education has been perceived as one of the means of constructing societies as nation-states. As a matter of fact, child education has become one of the main issues in the eyes of the states in this context. A similar situation arose for the founding cadres and intellectuals of the Republic in Turkey as well, and important attempts were made to build the imagined childhood. From this point of view, the education applied to children was evaluated as one of the effective stages in the national education policies and policies were followed in this direction. With the policies followed, effective, dominant and powerful missions have been imposed on schools and textbooks. The republican administrators did not consider this process only as a matter of getting a good education for the child, but also took a close interest in the image of women and motherhood, including various conceptions about the family. Thus, the image of family and woman, which was desired to be created in the society in the Early Republican Period, was evaluated as an inseparable part of education about children. In the end, the founding staff, who adopted the values, norms and characteristics of the Republican regime and was committed to their duties and responsibilities, tried to create a new understanding of childhood by using ideology through education and by changing and transforming the society. When the data obtained within the scope of the study are evaluated from a holistic point of view, it was seen that the traditional understanding of childhood was moved away from the political structuring process in the Early Republican Period, the child was described as an "independent" entity and a nationalist, patriotic and loyal individual to the Republican regime was idealized with a pragmatist approach.

Keywords: *Child, Republic, Political Structure, Education, School, Textbooks, Family and Women.*

GİRİŞ

Hayata dair bir inceliğin hatırlandığı veya anlatıldığı yerde çocukluk sürecine ilişkin mutlaka bir ize, bir işarete ya da bir sembole denk gelinir. Çocukluk hemen hemen tüm yetişkin insanların istediği ve geri dönerek yeniden yaşamayı arzu ettiği bir süreçtir. Bilinmelidir ki bu süreci değerli kılan, insanlığın çocukluk çağlarında evren içerisinde işgal ettiği o tertemiz noktadır.¹ İnsanın gelişim süreci içerisindeki en özel ve en masum hali olan çocukluk dönemi, geçmişten günümüze bilim insanlarının, düşünürlerin, devlet yöneticilerinin, eğitimcilerin ve çocukla ilgilenen hemen herkesin kendi bakış açısını ortaya koyarak tanımlamaya çalıştığı özel bir dönemdir. “Çocukluk dönemini tanımlamaya çalışanların masumiyetten bilişsel yapıya, cinsellikten fiziksel gelişime dayanan çeşitli açıklamalar yaptıkları, ancak tanımların hepsinde ortak bir biçimde çocukları yetişkinlerden ayırmaya çalıştıkları görülmektedir. Yaşam zincirinin doğal ve değişmez halkalarından biri olarak algılanan çocukluk dönemi, değişik toplumlarda tarihin farklı evrelerinde hatta aynı toplumun farklı kesimlerinde çeşitli tanımlamalar ve anlamlar taşımaktadır.”²

Bilim insanlarına göre “Antik döneme bakıldığında çocuklara nasıl yaklaşıldığına ilişkin yeterli bilgi bulunmadığı, gelişim süreci içinde özel bir dönem olmasına rağmen bu döneme yeterince ilgi gösterilmediği ve bebeklik ile yaşlılık arasında kalan ve hemen her çağı içeren bir kavram.”³ olduğu tartışmaları yapılmıştır. Orta Çağ'da ise yetişkinlerden ayrı tutulmayan çocuk, yetişkin dünyasına ait bir nosyon olarak kabul edilmiş, yetişkinlerle aynı düzlemde görev ve sorumluluklar üstlenmek zorunda bırakılmıştır.⁴ Bununla birlikte çocuğa karşı bu değersizlik ve kayıtsızlık tutumu, eğitsel anlamda da karanlık bir dönemin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Bu dönemde formel, yaygın ve kitlesel eğitim anlayışından uzak, kilise merkezli disiplin ve aşırı kontrollü eğitim sadece belli bir kesime özel olarak verilmiştir. Ayrıca Orta Çağ Avrupası'nda doğuştan ilk günahın (The Original Sin) ürünü olduğu savından hareketle çocuk kavramına olumsuz bir bakış açısıyla da yaklaşmıştır. Bebeklikten doğrudan yetişkinliğe geçilmesi gerektiği düşünülen bu dönemde çocukluk, insanın gelişimsel sürecinde hemen atlatılması gereken olumsuz bir zaman dilimi olarak kabul görmüştür.⁵

Orta Çağ'dan sonra Coğrafi Keşifler, Reform ve Rönesans hareketleri, Sanayi Devrimi ve Aydınlanma Dönemi gibi yaşanan pek çok baş döndürücü gelişme, çocuk kavramını yeni baştan reforme etmiştir. 15. ve 16. yüzyıla gelindiğinde ise Hümanizm ve Rönesans ile birlikte skolastik felsefe yavaş yavaş yıkılmış, özgür düşünme ortamı ile her şeyin

1 Umur Karadoğan, “Çocuk ve Çocukluk Kavramının Tarihsel Süreçte Değerlendirilmesi”, Çocuk ve Medeniyet Dergisi, Cilt 4, Sayı: 7, 2019, s. 195.

2 Mine Tan, “Çağlar Boyunca Çocukluk”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, Sayı: 22(1), 1989, s.11-26; Mehmet Sağlam - Neriman Aral, “Tarihsel Süreç İçerisinde Çocuk ve Çocukluk Kavramları”, Çocuk ve Medeniyet Dergisi, 2016. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1335683> (Erişim Tarihi: 20.07.2021).

3 Neil Postman, Çocukluğun Yokoluşu, (Çev. Kemal İnal), İmge Yayınları, Ankara,1995, s. 16; Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2014), Pegem Yayınları, Ankara, 2014, s.19; Sağlam - Aral, a.g.m.,s.44.

4 Mine Tan'ın belirttiği üzere “Ariès'in kitabı çocukluğun toplumun bir icadı olduğunu savunuyor, çocukların az çok yetişkin sayılıp yetişkin işlemi gördüğü Orta Çağ'da böyle bir kavramın bulunmadığını kanıtlamaya yöneliyordu.” Tan, a.g.m.,s.79.

5 Gerald Gutek'e göre “Özellikle gürültülü, pis, kötü, tembel gibi kavramlarla özdeşleştirilen çocuğun iyi olarak tanımlanabilmesi için mümkün olduğunca yetişkine benzeyip itaatkâr, uslu ve sessiz olarak bu dönemi atlatması beklenmektedir.” Gerald Gutek, Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar, (Çev. Nesrin Kale), Ütopya Yayınları, Ankara, 2001,s.77.

akılın süzgecinden geçtiği bir döneme adım atılmıştır.⁶ Zamanla katı ve disipline edici tutumlardan uzaklaşmış, çocuğun özgür, eğitsel ve sosyal ortamlarda yeteneklerini geliştirmeye yönelik eğitimler vermeye başlanmıştır. Amerikalı çocuk psikologu ve yazarı David Elkind'in ifade ettiği üzere *"Yeni bir görüş olan çocukluğun yetişkinlikten tamamen farklı olduğu ve olması gerektiği ayrıca yetişkin yaşamının yalnızca sınırlı bir versiyonu olmadığı görüşü, Batı dünyasına ilk olarak 17. yüzyılda sunulmuştur."*⁷ Orta Çağ Avrupa'sında çocukluk ve aile üzerine yaptığı çalışmalarıyla tanınan ünlü Fransız tarihçi Philippe Ariès'e göre, 17. yüzyılda çocukluk yetişkinlikten ayrı bir olgu olarak ele alınmış, çocukluğu tanımlayan özel bir söylem oluşturulmuş, ilk çocuk oyuncakları yapılmış ve çocuklara özel giysiler tasarlanmaya başlanmıştır.⁸

Orta Çağ'dan 17. yüzyıla geçiş süreciyle daha somut daha gerçekçi bir çocukluk figürü oluşmaya başlamış ve önemli düşünürler tarafından yeni çocukluk figürünün altı çizilmiştir.⁹ Bu aşamada belki de en güçlü etkiyi, İngiliz filozof John Locke tarafından ortaya atılmış olan "boş levha (tabula rasa)" önermesi üzerine şekillendirilen çocukluk anlayışı göstermiştir. Kiliseye ve o döneme kadar kabul görmüş değişmez yargılara bir başkaldırı olarak düşünülecek olan bu yaklaşımla; doğuştan kötü ya da günahkâr olarak nitelendirilen çocuk kavramı yavaş yavaş yıkılmış, kendine özgü nitelikleri olan yeni bir çocuk kavramına geçiş başlamıştır. Diğer bir güçlü etkiyi ise Cenevrelî filozof ve yazar Jean Jacques Rousseau'nun ortaya koyduğu "romantik çocuk" anlayışı yapmıştır. Rousseau'nun öncülük ettiği çocuğun doğasına saygı ve özgürlük ihtiyacı, 19. yüzyılın son çeyreğinde doğmuş ve doğal öğretim, öğrenci faaliyetleri, gündelik hayata yakınlık gibi kavramlarla desteklenmiştir.¹⁰ Rousseau'nun çocukluğa dair yaptığı felsefi kurguların özünde aslında çocuk ve yetişkin arasındaki farklılıklar yerleştirilmiş, çocuğun doğasına yönelmiş sonradan yapılandırılmış/biçimlendirilmiş çocukluk anlayışına vurgu yapılmıştır. Rousseau çocuğu masum bir varlık olarak görerek, çocukluğu insanın gelişim sürecinde tadına varılacak en doğal dönem olarak nitelendirmiştir.¹¹ Locke ve Rousseau gibi düşünürler tarafından ortaya atılan çocukların korunup gözetilmesi gibi fikirler, zamanla orta sınıf çocukluk ideolojisinin oluşumunu güçlendirmiş hatta kimi ailelerce bu olumlu pedagojik ve didaktik düşünceler kendi çocukları üzerinde uygulanmış ve gitgide bu fikirler sanat ve edebiyat alanında ses getirmeye başlamıştır.¹²

6 Cavit Binbaşıoğlu, *Eğitim Düşüncesi Tarihi*, Binbaşıoğlu Yayınevi, Ankara,1982, s. 67.

7 David Elkind, *"Değişen Dünyada Çocuk Yetiştirme ve Eğitim"*, III. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi Bildirileri, (Yayına Hazırlayan Bekir Onur, ÇOKAUM, Ankara, 2001, s.15.

8 Mine Tan, *Çocukluk: Dün ve Bugün*, Yayına Hazırlayan Bekir Onur, Toplumsal Tarihte Çocuk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s.18; Philippe Ariès, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, Random House, USA, 1965.

9 John Locke'un *Some Thoughts Concerning Education* (Eğitim Üzerine Düşünceler) adlı eseri, dönemin çocukluk anlayışında devrim etkisi yaratarak çocukların yetişkinlerden ayrı özellik taşıyan bireyler olduğunu, disiplin ve zorlama yerine şefkat duygusuyla yaklaşılması gerektiğini vurgulamıştır. Yine çocukluğa ilişkin radikal görüşleri barındıran Jean-Jacques Rousseau'nun Emile adlı eseri var olan çocukluk anlayışını eleştirmiş ve yeni çocuk imgesine katkıda bulunmuştur. Çocukların yetişkinlerden farklı kendine has özellikler barındırdığını belirten Rousseau, onların doğuştan günahkâr olduğu fikrini eleştirmiş ve doğaya uygun yetiştirilmesi gerektiğini vurgulayarak doğaya dönük eğitimin önemi üzerinde durmuştur. Bkz. Burcu Sel, *Cumhuriyet Dönemi (1928-1948) Yurt Bilgisi Ders Kitaplarında Çocukluğun Politik Yapılanmasına İlişkin Bir Araştırma*, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2016.

10 Binbaşıoğlu,a.g.e.,s.118.

11 Gutek, a.g.e., s.79.

12 Kemal İnal, *Eğitimde İdeolojik Boyut*, Doruk Yayınları, Ankara,1999, s.197.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Tahayyül Edilen Çocukluğun Politik Yapılandırılmasına İlişkin Değerler Aktarımı

18. ve 19. yüzyılda Avrupa'da yeni buluşların makineleşmiş endüstriyi güçlendirmesiyle ortaya çıkan Sanayi Devrimi, teknolojik kazanımların yanı sıra Batı'da toplumsal sınıf yapısında da değişiklikler yaşanmasını sağlamıştır. Rönesans ile birlikte yaşanan devrimler ise özellikle alt ve orta sınıfın pek çok alanda gelişmeye başlamasını, yaşanan hızlı sanayileşmeyi, makineleşmeye geçiş sürecini, ailenin mevcut yapısını değiştirerek yetişkin ile çocuk arasındaki bağı güçlendirmiştir. Burjuvazinin egemen olduğu bu dönemde diğer toplumsal kategorilerin çocukluk anlayışı, sosyal statü ve ekonomik potansiyeli elinde bulunduran güçlerce şekillendirilmiştir.¹³ *"Bu amaçla burjuva sınıfı ile orta sınıf aileler gelişen modern bilgi, teknik ve değerler çerçevesinde çocuklarına rasyonel bir eğitim, ahlâki bir terbiye ve sınıfsal bilinci haiz bir dünya tasarımı vermeye başladılar. Orta ve üst sınıfın çocukları, yetişkin hayatın zorlukları, yükleri ve ayıpları dışında okullaşmanın nimetlerinden kendi çağlarına uygun bir şekilde yararlanırken, alt sınıfların çocuklarının eğitsel durumu tam anlamıyla vahim bir hâl almıştır."*¹⁴ Bu süreç içerisinde "çocuk işçi" kavramı oluşmuş ve çocukluğun doğasına aykırı ağır çalışma koşulları yeniden çocuk kavramını eleştiriye açmıştır.¹⁵ Sonraki dönemlerde ise nitelikli işgücünün fiziksel gücün ötesinde eğitimle sağlanabileceğini gören gelişmiş ülkeler, çocuk kavramını revize ederek, iş piyasasından uzaklaşıp okula yönelen bir çocukluk anlayışını savunmuşlardır.¹⁶

20. yüzyıl ve sonrası, gelecek toplumlarının belirleyicisi olarak kabul edilen çocuklara ve çocukluk dönemine ilginin belki de en fazla yoğunlaştığı dönem olarak nitelendirilmiştir. Çocukların eğitime verilen ulusal ve uluslararası önem, çocuk haklarını korumak için çıkarılan yasal tedbirler, çocuk için tasarlanan teknolojik materyaller, çocuğa ilişkin özel yapılandırılmış oyun ve eğlence mekânları ile yine çocuğa yönelik hazırlanan basın ve yayınlar bu dönemin önemli çıktıları arasında yer almış ve bu süreç çocuk ve çocukluğa ilişkin yapılan edebi, felsefi, pedagojik ve hukuki çalışmalarla devam etmiştir. Tarihsel süreçte çocuk algısındaki kırılmalar modern zamanlar için önemli bir temel teşkil ederek 20. ve 21. yüzyılın çocuk kavramının oluşmasına yardımcı olmuştur. Çocukluğun neredeyse hiç tanınmadığı, çocukluğa ilişkin çalışmaların yapılmadığı zamanlardan günümüze yaklaştıkça, modern çocuk kavramına olan farkındalık ve ilgi artarak devam etmiş ve nihayetinde bu konuyla alakalı çalışmaların sıklıkla ele alınmasına tanık olunmuştur. *"Modern çocukluk paradigması, çocukluğu kuşatan ilgilerin güncel bir konu haline gelmesi ve sınırları aşması ile 20. yüzyılın ilk çeyreğinde adeta bir çocuk ideolojisine dönüşmüştür."*¹⁷

Çocukluk nosyonuna ilişkin bu süreçler değerlendirildiğinde, çocukluk tarihinin kendine has dönüm noktalarına sahip olduğu görülmüş ve günümüze yaklaştıkça düşünsel devrimlerle birlikte çocukluğun yapılanmasına dair görüşler çeşitlenmiş ve zamanla farklı kültürler ve süreçler kıyaslanarak, çocukluğa ilişkin sosyal yapılanışın farkına varılmaya

13 Sel, a.g.e., s. 4.

14 Kemal İnal, Eğitim ve İktidar: Türkiye'de Ders Kitaplarında Demokratik ve Milliyetçi Eğilimler, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2004, s. 32.

15 Heywood'un ifade ettiği üzere "Çocuk emeği konusunda araştırmalar yapan ilk tarihçiler, genellikle İngiltere'de ve Amerika'da 19. yüzyıl süresince uygulanan fabrika yasaklarına odaklanmıştır. Bu yasalarla çocuk emeğinin fabrikalarda ve atölyelerde benzeri görülmemiş şekilde sömürülüşüne karşılık olarak devlet müdahalesinin yolunu açmışlardır." Colin Heywood, Baba bana top at!: Batı'da Çocukluğun Tarihi, (Çev. Esin Hoşsucu), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 141.

16 David Elkind, Çocuk ve Toplum Gelişim ve Eğitim Üzerine Denemeler (Çev. Demet Öngen), ÇOKAUM, Ankara, 1999, s. 37.

17 Mustafa Ruhi Şirin, Çocuk Yüzlü Yazılar, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 93.

başlanmıştır.¹⁸ Modern dünyada çocuk kavramı gelişimini devam ettiriyor gibi görünse de son dönemlerde yetişkin ile çocukluğun yeniden birleşmekte olduğu diğer bir ifadeyle çocuk ve yetişkin arasındaki keskin çizgilerin tekrar belirsizleşmeye başladığı düşünülmektedir.¹⁹ Bu yönüyle Orta Çağ'da çocuğa ilişkin çizilmeye başlanan çerçevenin aslında 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde "çocukluğun yok oluşu" ile tamamlandığı söylenebilir.²⁰

Dünya çocukluk tarihinde durum böyle iken Türkiye'de çocuk nosyonu ve çocukluk imgesi uzun ve karmaşık bir değişimle bugünkü özelliklerini kazanmıştır. Türkiye'de çocukluğun tarihi ve toplumsal dönüşümü incelendiğinde Tanzimat'a kadar olan süreçte özel bir çerçevede konumlandırılmış çocukluk imgesine rastlanılmamıştır.²¹ "*Osmanlı Dönemi'ndeki geleneksel çocukluk, dünyadaki geleneksel çocukluktan çok farklı değildir. Gündelik hayatta çocuk yok gibidir. Saray çevresi veya eğitimden geçmiş çevrelerin çocukları dışında, çocukların belirli bir yaşa kadar eve bağlı, sosyal ilişkiden uzak bir hayat yaşamaları ve okur-yazarlığa geç başlamaları diğer geleneksel çocuk anlayışları ile de benzeşmektedir.*"²² Ancak Tanzimat süreciyle birlikte Osmanlı'da esen modernleşme rüzgârları ve Avrupa ile etkileşimin artması, çocuk nosyonuna farklı bir boyut kazandırmaya başlamıştır. Geciken modernleşme süreci, Batı ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de yavaş ilerleyen çocukluk bilincinin gelişmesine engel olmuştur.²³ Bu geç kalış, çocukluğa ilişkin yapılan çalışmaların ileriki dönemlere ötelenmesine sebebiyet vermiş ve hatta çocuklukla ilgili yeterli sayıda tarihsel kayıt, bilgi ve belgeye ulaşmayı güçleştirmiştir.²⁴

Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemleriyle esen modernleşme rüzgârları, çocuk figürüne ilişkin bilincin de belirginleşmeye başlamasını sağlamıştır.²⁵ Yahya Araz "*19. yüzyıldan önce çocukların eğitimi ve yetiştirilmeleri devletin ilgilendiği ve politika geliştirdiği bir mesele değildi.*"²⁶ tespitiyle bulunarak oldukça önemli bir noktaya parmak basmış ve devletin içinde bulunduğu fikirselle ve yönetselle anlamdaki değişimi vurgulamıştır. Araz'a göre "*19. yüzyıl öncesinin cılız örneklerine karşın bu süreçte çocukların dilini yansıtan, onların zihinsel gelişimlerine uygun kitaplar kaleme alınacak, pedagojik çalışmalar yapılacak ve bir çocuk edebiyatı ortaya çıkacaktır. Batı'dan ithal edilmiş fikirlerin tartışıldığı ve yansıtıldığı bu çalışmalarda topluma, ebeveynlere ve çocuklarla daha fazla ilgilenmeye başlayan devlete hitap ediliyordu. Açılan modern okullar, çocukların gelecekteki fikirlerinin şekillenmesinde önemli bir etkiye sahip olacaktır.*"²⁷ Tanzimat Dönemi'nde eğitimciler,

18 Heywood, a.g.e., s. 12.

19 "Aslında modern çocukluk paradigması aynı zamanda modern çocukluk paradigmasına dönüşmüştür. Çocuklar yetişkinleşirken yetişkinlerde çocuklaşmaktadır. Bunun anlamı ise şu: Çocukluk giderek yok oluyor. Bu nedenle de önem kazanıyor, yükselen bir değere dönüşüyor. Çocukluğun korunması gereken bir değere dönüşmesi, içinde bulunduğumuz yüzyılın sözleşmeli çocuk anlayışının temelini oluşturmaktadır." Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Ruhi Şirin, Dersimiz Çocuk: Çocuk Üzerine Düşünce Yazıları, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 32; Sel, a.g.e., s. 5-6.

20 Heywood, a.g.e., s. 39.

21 Şirin, a.g.e., s. 159-160.

22 Şirin, a.g.e., s. 160.

23 Bekir Onur, Türkiye'de Çocukluğun Tarihi, İmge Yayınları, Ankara, 2005, s. 109.

24 Sel, a.g.e., s. 6.

25 Öyle ki bu dönemde özel eğitime gereksinim duyan çocuklara da büyük önem verildiği görülmektedir. Binbaşoğlu'nun belirttiği üzere "Kör, sağır ve dilsiz çocukların eğitimi üzerine bizde ilk düşünceler I. Meşrutiyet Dönemi'nde ortaya atılmıştır. Özel eğitime muhtaç olan bu gibi çocukların eğitimi ilk kez 1889 yılında sağırılar eğitimi ile başlamıştır." Bkz. Binbaşoğlu, a.g.e., s.143.

26 Yahya Araz, Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına, Kitap Yayınevi, 2017, İstanbul, s. 100.

27 Yahya Araz, "Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Olmak", Büyük İstanbul Tarihi, Cilt: 4, İSAM, İstanbul, 2015, s. 488.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Tahayyül Edilen Çocukluğun Politik Yapılandırılmasına İlişkin Değerler Aktarımı

aile üyelerinin ve devletin eğitime ilişkin görev ve sorumluluklarını çocuklara ve topluma yönelik sorumluluklar çerçevesinde değerlendirmeye başlamışlardır.²⁸ Ancak çocukluğun yapılanmasına ilişkin asıl ivme, II. Meşrutiyetle birlikte gelen değişikliklerle kazanılmıştır.²⁹ Tanzimat sonrası kendini yavaş yavaş hissettirmeye başlayan yeni çocukluk anlayışında Cumhuriyetle beraber dönemin gerektirdiği ideolojiye göre dönüşümler yaşanmıştır. Nitekim modernitenin gelecekte varlığını amaçlanan ideolojide sürdürülebilmesi için çocukluk kavramına önemli roller yüklenmiştir. Bu bağlamda Cumhuriyet Dönemi, çocukluğun çok yönlü değerlendirilebilmesi için gerekli ideolojik zemine sahip önemli bir süreç olarak nitelendirilmiştir.³⁰

A. Politik Yapılanma ve Eğitim İlişkisi

Çocukluğun yapılanmasında devlet ideolojisinin ve politik unsurların önemli ölçüde hissedildiği alan, eğitim nosyonunda gerçekleşmiştir.³¹ Aslında eğitim, uzun yıllar pedagojik bağlamda felsefi ve psikolojik boyutta irdelenen önemli bir kavram olarak mevcudiyetini devam ettirmiştir. Ancak son dönem eğitsel paradigmanın değişimiyle birlikte eğitim, sözü edilen bağlamdan çıkarak sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel boyutta çok yönlü yorumlanmaya başlamıştır. Toplumsal yapılanmanın bir alt kümesi olan eğitim, sosyal yapılar içerisinde tüm yapılardan doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenmiş ve bu yapıları yetiştirdiği insan gücüyle etkilemiştir. Dolayısıyla eğitim kavramı, ekonomik faktörlerden siyasi değişimlere kültürel dönüşümlerden ideolojik söylem farklılaşmasına kadar geniş bir yelpazede kendine yer edinmiş; bu yönüyle tüm dönemlerde gelişim ve değişim süreçlerinde kilit rol oynamış ve çeşitli alanlarda ilgi odağı olmuştur.³² Gelişim ve değişim proseslerinde başat rol oynayan eğitim, Osmanlı modernleşme hareketlerinden itibaren toplumun transformasyonunu sağlayacak önemli bir unsur olarak değerlendirilmiş ve ele alınmıştır. Nitekim Osmanlı bürokratları, Tanzimat Dönemi'nde eğitime daha fazla önem vermeye ve bu alanda yeni girişimler yapmaya başlamışlardır. Meşrutiyet Dönemi'nde de eğitim kavramına verilen önem artarak devam etmiş ve bu kavram devletin ele aldığı konuların başında gelmiştir.³³

“Balkan Savaşları mevcut eğitim sistemi ve zihniyetine yönelik önemli eleştirileri ve önerileri gündeme taşıyan bir gelişme olmuştur. Osmanlı ordusunun müttefik Balkan devletleri karşısındaki yenilgisinin temel nedeni olarak gösterilen gençlerdeki “milli bilinç eksikliği”, dönemin eğitim anlayışına ve sistemine yapılan en temel eleştiri olarak belirginleşmiştir. Bu özeleştirici ve sorgulama dönemi, aslında sancılı bir milli kimlik inşası sürecinin habercisi olduğu kadar eğitimin, sürecin en temel yapı taşı olacağını da

28 Akyüz, a.g.e., s. 157.

29 Muhsin Hesapçıoğlu, “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Eğitim Politikası ve Felsefesi”, M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, Sayı: 29, 2009, s. 122.

30 Sel, a.g.e., s. 7.

31 Burcu Sel – Mehmet Akif Sözer, “Cumhuriyet Dönemi (1928-1948) Yurt Bilgisi Ders Kitaplarında Çocukluğun Politik Yapılandırılmasına İlişkin Bir Araştırma”, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (H. U. Journal of Education), Sayı: 33(2), 2018, s. 294.

32 Bumin’in belirttiği üzere “Her ne kadar antikitenin ütopyalarından, Rönesans’ın ideal toplum düşlerine kadar eğitim/öğretim her zaman merkezi bir role sahipse de bu alana modern devletin ilgi duyması ortaya eskisinden çok farklı bir tablo çıkarmıştır.” Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kürşat Bumin, Okulumuz, Resmi İdeolojimiz ve Politikaya Övgü, Patika Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 59.

33 Funda Selçuk Şirin, “İktidar ve Çocuk”, Electronic Turkish Studies, Sayı: 8(8), 2013, s. 1276. <https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/79199/makaleler/8/8/arastirmax-iktidar-cocuk.pdf> (Erişim Tarihi: 10.09.2021).

gözler önüne sermiştir. Bu noktada eğitim, Cumhuriyet Dönemi'nde önemini koruduğu gibi farklı bir boyut da kazanmaya başlamıştır. Balkan Savaşları sonrasında başlayan milli kimlik inşası süreci, Cumhuriyetin ilanı ile birlikte hızlanmıştır. İmparatorluktan ulus devlete geçişle, köklü bir toplumsal değişim ve dönüşümün yaşandığı bu süreçte, Cumhuriyet yönetici ve aydınları, yeni toplum için yeni insan yetiştirmek amacıyla eğitime daha çok önem vermeye başlamıştır. Başka bir ifadeyle yeniden inşa edilen siyasal ve toplumsal düzenin, ideolojik söylemler aracılığıyla yeni kuşaklara aktararak meşrulaştırılma ve benimsetilme ihtiyacı, eğitime merkezi bir rol biçilmesine neden olmuştur.”³⁴

Cumhuriyet yöneticileri ve aydınları, oluşturulan yeni eğitim sistemiyle gelecek olan nesillere toplumsal ve siyasal düzenin temel değerlerini ve anlam dünyasını öğretmek ve bu düzenin geleceğini garanti altına almak amacıyla kurumsal düzeyde okulları, yeni özneler yaratacak olan ideolojik birer aygıtlar olarak tanımlamışlardır.³⁵

“Eğitimin her aşaması ile yakından ilgilenen Cumhuriyet yöneticileri, özellikle çocuk eğitimine öncelik vermişlerdir. Zira çocuk, bu dönemde rejimin geleceği ve teminatı olmak gibi yeni bir anlam kazanmaya başlamıştır. Bu çerçevede çocuk eğitimi, en temel meselelerden biri olarak kabul edilmiştir. Milli eğitim ve kültür politikaları aracılığıyla küçük mekteplilere, Cumhuriyetin değerlerini, yeni dönemin dinamiklerini, milli sembol ve değerleri sunmak temel hedef haline gelmiştir.³⁶ Çocukluğun da yeniden tanımlanarak politik bir şekilde inşasının amaçlandığı çocuk eğitimi, aslında önemli bir inşa kategorisi olarak belirlenmiştir. Siyasal ve toplumsal yaşamda meydana gelen değişimler, yetişkinlik ve çocukluk anlayışları üzerinde de etkili olmuş ve yeni yaklaşım ve tanımlamaları gündeme getirmiştir.³⁷ Bu durum, çocuğun “kamusal özne olma” potansiyelinin keşfedilmesiyle ilgili bir sürecin sonucunda ortaya çıkmıştır.³⁸ Nihayetinde Erken Cumhuriyet Dönemi'nde çocuğun kamusal özne olma potansiyeli daha çok ön plana çıkarak, başta vatandaşlık eğitimi ve nüfus politikaları olmak üzere genel olarak ulus inşa projesinin temelini oluşturmaya başlamıştır.”³⁹

B. İdeolojik Söylem Açısından Okullar

Cumhuriyetin kurucu kadrosu, çocuklara uygulamak istediği eğitim sistemini öncelikle oluşturulmaya çalışılan ulusal kimlik ekseninde ele almıştır. Fransız filozof Etienne Balibar ile Amerikalı tarihçi ve sosyolog Immanuel Wallerstein, Cumhuriyet yöneticilerinin çocuk eğitimine bakış açısını ulusal kimlikle açıklamışlardır: “Cumhuriyet yöneticileri ve aydınları,

³⁴Şirin, a.g.e., s. 1276-1277.

³⁵ İsmet Parlak, *Kemalist İdeolojide Eğitim Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme*, Turhan Kitapevi, Ankara, 2005, s. 91; Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (Çev. Yusuf Alp - Mahmut Özışık), İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 30-50.

³⁶ Eric Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, (Çev. Osman Akınhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 117-119.

³⁷ Güven Gürkan Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 6.

³⁸ Nazan Çiçek, “Erken Cumhuriyet Döneminde Modern Çocukluk Nosyonunun Görünümleri Üzerine Bir Analiz”, *Mülkiye Dergisi*, Sayı: 36 (4), 2012, s. 77. <https://dergipark.org.tr/pub/mulkiye/issue/1/8> (Erişim Tarihi: 10.08.2021).

³⁹ Şirin, a.g.m., s. 1277.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Tahayyül Edilen Çocukluğun Politik Yapılandırılmasına İlişkin Değerler Aktarımı

*çocuk eğitimi her şeyden önce yaratılmaya çalışılan yeni ulusal kimlik bağlamında ele almışlardır. İnşa edilen devlet için yeni bir ulus inşası ihtiyacı, yöneticileri bireyin doğumundan ölümüne dek gündelik pratikler ve aygıtlar ağıyla, bir "homo nationalis" ancak aynı zamanda "homo economicus", "homo politicus" ve "homo religious" olarak kurmaya zorlamıştır."*⁴⁰ Nitekim Siyaset bilimci İsmet Parlak'a göre "Cumhuriyetin ideal vatandaşının inşası süreci, çocuk meselesinin hem biyolojik hem de politik anlamda ele alınmasını gündeme getirmiştir."⁴¹ Tarihçi Funda Selçuk Şirin de bu düşüncüyü destekleyen açıklamalarda bulunmuştur:

*"Ulusa özgü yeni tanımlamaların yapılması, bunların benimsenmesi ve içselleştirilmesinin sağlanması, çocuğun politik inşasının hedefi olarak belirlenmiş ve nihayetinde çocuk, türdeş bir toplum yaratma yolunda ilk ve en öncelikli durak olarak tasarlanmıştır. Cumhuriyet yöneticileri için çocuk eğitimi, farklı alanlardaki eğitim ve düzenlemeleri içine alacak şekilde bütünsel bir oluşumu temsil etmiştir. Aileye dair yeni tasarımlar ve bu bağlamdaki düzenlemeler, sürecin önemli bir parçasını oluşturmuş; özellikle kadının eğitimi çocuk eğitiminde önemli bir yere konumlandırılmıştır. Her iki alandaki düzenlemelerin amacı, Cumhuriyetin ideal vatandaşını inşa edecek zemini oluşturmak olarak belirlenmiştir."*⁴²

Eğitim kurumları ekseninde değerlendirildiğinde ise okullar, Cumhuriyetin sahip olduğu norm ve değerleri çocuklara aktaracak olan, bu yolla toplumsal nizamı oluşturan ve bu nizamın devamını sağlayan araçlar olarak tanımlanmışlardır.⁴³ Siyaset bilimci Füsün Üstel'e göre, Cumhuriyet Dönemi'nde okullar, çocukluğun yeniden tesisinde etkili bir konumda yer almıştır: "Cumhuriyetin kurucuları için okullar, öncelikle bireylerin sosyalizasyonunda, yeni toplum projesine eklemelerinde, dolayısıyla da söz konusu projeyi tanımlayan norm ve değerlerin genç kuşaklar tarafından içselleştirilmesinde merkezi bir yere sahip..."⁴⁴ olmuşlardır. Araştırmacı yazar Kemal İnal okulları, "Cumhuriyet değerleri doğrultusunda inşa edilecek olan toplumsal düzeni meşrulaştırmak ve sürekliliğini sağlamak amacıyla gerekli bilgi ve söylemlerin aktarıldığı ve yeniden üretildiği ideolojik bir araç olarak..." değerlendirmiştir.⁴⁵ Siyaset bilimci Güven Gürkan Öztan ise çocukluğun tesisi ile okul nosyonu arasındaki ilişkiye dikkat çekmek istemiştir: "Sosyal denetim mekanizmasının formel yapılanması olarak modern okulların tesisi ve çocukluğun siyasal iradeye ve onun tesis ettiği düzene uygun arzu edilen rol ve davranışlar ile donatılması fikri, Batı'da olduğu gibi Osmanlı Türk modernite projesinde de bir sosyo-politik vizyon meselesi olmuştur."⁴⁶

Çocuk nosyonunun yeni kurulmuş olan devletin güvencesi olarak düşünülmesi ile "milli dava" olarak kabul edilen bu konu, kurucu kadro tarafından ele alınmış ve irdelenmiştir:

40Etienne Balibar- Immanuel Wallerstein, "Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji", İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler, Metis Yayınları, İstanbul, 2007, s.115.

41 Parlak, a.g.e., s. 181.

42 Şirin, a.g.m., s. 1277.

43 İnal, a.g.e., s. 11-12.

44 Füsün Üstel, Makbul Vatandaşın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 127.

45 İnal, a.g.e., s. 11-12

46 Öztan, a.g.e., s. 6.

“TBMM’nin 1 Mart 1922’deki birinci devresinin üçüncü toplanma yılı başında Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi’nde eğitim ile ilgili görüşlerini dile getirmektedir: “ Efendiler! Yetişecek çocuklarımıza ve gençlerimize, görecekleri tahsilin hududu ne olursa olsun, en evvel, her şeyden evvel Türkiye’nin istiklâli ile kendi benliğine ve an’anatı millîyesine düşman olan bütün anasırla mücadele etmek lüzumu öğretilmelidir. Şimdiye kadar takip olunan tahsil ve terbiye usullerinin milletin tarihi tedenniyatında en mühim bir âmil olduğu kanaatindeyim. Onun için bir millî terbiye programından bahsederken eski devrin hurufatından ve evsafi fitriyemizle ile münasebeti olmayan yabancı fikirlerden, Şarktan ve Garptan gelen bilcümle tesirlerden tamamen uzak, seciye i millîye ve tarihimizle mütenasip bir kültür kastediyorum. Çünkü davayı millîmizin inkişafı tamamı, ancak böyle bir kültür ile temin olunabilir. Lalettayın bir ecnebi kültürü, şimdiye kadar takip olunan yabancı kültürlerin muharrip neticelerini tekrar ettirebilir. Kültür (Haraset i fikriye) zeminle mütenasiptir. O zemin, milletin seciyesidir. Çocuklarımız ve gençlerimiz yetiştirilirken onlara bilhassa mevcudiyeti ile hakkı ile birliği ile taarruz eden bilumum yabancı anasırla mücadele lüzumu ve efkârı millîyeyi kemali istiğrak ile her mukabil fikre karşı şiddetle ve fedakârane müdafaa zarureti telkin edilmelidir. Yeni neslin bütün kuvayı ruhiyesine bu evsaf ve kabiliyetin zerki mühimdir.”⁴⁷

Özta’n’a göre, “Çocuk eğitimi ve terbiyesi, kamusal anlamda müstakil bir ilgi alanı olarak ortaya çıkmış ve değer görmüştür. Sosyal denetim mekanizmasının formel yapılanması olarak modern okulların tesisi ve çocukluğun siyasal iradeye ve onun tesis ettiği düzene uygun arzu edilen rol ve davranışlar ile donatılması fikri, Batı’da olduğu gibi Osmanlı Türk modernite projesinde de bir sosyo-politik vizyon meselesi olmuştur.”⁴⁸

Okullaşma evresinin ivme kazandığı 1926 yılı, millî eğitimin ve millî kültürün okullarda anlaşılmasına yönelik çalışmalarda yaşanan dönüşüm bakımından da önemli bir zaman dilimi olmuştur. İlkokul programına giren yurt bilgisi dersi çocuğa, devlete ait nosyonları sevdirmek, özendirmek ve toplumda kendisini önemli bir insan olarak duyumsamak ve bu suretle milletine ve vatanına aidiyet hissini aşlamak maksadıyla verilen bir ders olarak ulus devlet projesine eklenmiştir. Nitekim 1927 yılında Cumhuriyet Halk Fırkasının nizamnamesinde bulunan “millî talim ve terbiyeye⁴⁹ yönelik amaçlar çerçevesinde yetişecek olan Türk çocuğu öncelikle kuvvetli cumhuriyetçi, milliyetçi ve lâik olmalıdır.” tezi ivedilikle ön plana çıkarılmıştır:

“Kuvvetli cumhuriyetçi, milliyetçi ve layık vatandaş yetiştirmek, tahsilin her derecesi için mecburi ihtimam noktasıdır. Türk milletine TBMM’ye ve Türkiye Devleti’ne hürmet etmek ve ettirmek hassası bir vazife olarak telkin olunur. Fikri olduğu gibi bedeni inkişafa ehemmiyet vermek ve bilhassa millî seciye derin tarihimizin ilham ettiği yüksek derecelere çıkarmak büyük emeldir. Terbiye; her türlü hurafeli ve yabancı fikirlerden uzak, üstün, millî ve vatanperver olmalıdır. Fırkamız, vatandaşlarımızın, Türkün derin

47 Hasan Ali Yücel, Türkiye’de Ortaöğretim, 1938, s. 18-19

48 Özta, a.g.e., s. 6.

49 BCA, 18/22/16, 28.03.1926/ BOA, DH. EUM.6. Şb. 51/30, H-28-09-1333.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Tahayyül Edilen Çocukluğun Politik Yapılandırılmasına İlişkin Değerler Aktarımı

tarihini bilmesine fevkalade ehemmiyet verir.50 Bu bilgi, Türkün kabiliyet ve kudretini, nefesine itimat hislerini ve millî varlık için zarar verecek her cereyan önünde yıkılmaz mukavemetini besleyen mukaddes bir cevherdir.”⁵¹

Cumhuriyet Dönemi ideolog ve bürokratlarından olan Hasan Ali Yücel, ilkokulların kuruluş amaçlarından ve ders içeriklerinden bahsederek kamuoyunu şu şekilde bilgilendirmiştir:

“Bugün Türk okullarına devam eden her Türk çocuğu, dünyada ilk medeniyeti kuran ve bu medeniyeti cihanın dört bucağına ulaştıran bir millete mensup olduğunu ret ve inkâr edilmesine ihtimal olmayan ilmi delillerle öğrenmekte, ana dilinin bütün dillere kaynak olacak derecede güzel ve işlenmiş olduğu kanaatine varıldığını belirtir. Bugün Cumhuriyet İlkokulu artık okuma, yazma, hesap ve basit bilgiler öğreten cansız bir müessese değil; Türk çocuğuna muhitini, benliğini ve milletini tanıtacak, ulusal hayatla ilgisini artıracak ona millî benliğini verecek, millî ülküleri aşılacak, ona her fert ve vatandaş için elzem olan bilgileri, itiyatları, ülküleri ve çalışma metodunu verecek ileri bir muhit olmuştur.”⁵²

Dönemin pedagoglarından olan Hasan Zeynettin Akkök, Cumhuriyet Türkiye'sinin millî pedagojisi ve millî kültür kavramlarını esas alarak; *“Ahlâken diğerkâm, iktisaden faal istihsalci, hukuken demokrat, itikaden müteşamuh, siyaseten cumhuriyetçi, hayaten nikbin çocuklar yetiştirmeyi hedeflediğini...”* belirtmiştir.⁵³ Bu noktada millî pedagoji, kamusal bir mesele olarak görülen çocuğa Cumhuriyeti anlamlandırmak, benimsetmek ve sevdirmek için kullanılmıştır. Fusun Üstel'in deyişiyle⁵⁴ *“Kamusal aktör haline gelmiş olan çocuk, hazırlanan ilkokul programlarına eklenen yurt bilgisi⁵⁵, tarih⁵⁶ ve coğrafya bilgisi⁵⁷ dersleriyle donanarak, ihtiyaç olarak görülen millî kimlik bilgisi öğretileriyle makbul çocuk modeli olarak tasarlanmıştır.”⁵⁸*

Cumhuriyet Döneminin ünlü pedagoglarından olan Kazım Nami Duru'ya göre ise eğitimin dinamik bir yapıya sahip olması gerekmiştir:

50 Çocukluk konusundaki bu özel ilginin yanı sıra yetişkin eğitimi/halk terbiyesi bağlamında atılan adımlar da dikkate alındığında özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında tüm yurttaşların müstakbel birer “öğrenci” haline geldiği getirildiği ifade edilebilir. Öztan, a.g.e., s. 64.

51 Cumhuriyet Halk Fırkası Programı, 5. Kısım, TBMM Matbaası, Ankara, 1931; Cumhuriyet Halk Partisi Programı, 5. Kısım, Ulus Basımevi, Ankara, 1935; Cumhuriyet Halk Partisi Programı, Ulus Basımevi, Ankara, 1939; Cumhuriyet Halk Partisi Programı, 3. Kısım, Zerbamat Basımevi, Ankara, 1943; Cumhuriyet Halk Partisi Programı, Ankara, 1947.

52 Yücel, a.g.e., s. 161.

53 Zeynettin Akkök, Cumhuriyet Türkiye'sinde Terbiyevi Heyecanlarım, Bozkurt Matbaası, İstanbul, 1935, s. 6.

54 *“Çocuk potansiyel bir kamusal aktör olarak artık yalnızca ailesine ait değildir. Çocuk kimi zaman ulusun kimi zaman ırkın geleceğidir. Yarının üreticisi, askeri ve vatandaşdır. Kısacası çocuk toplumun geleceği olarak görülmeye başlanır. Yarının nesli hürriyet, müsavat, adalet, uhuvvet ilkeleri doğrultusunda yetiştirilmelidir. Yurttaşlık ilk ve orta öğretimin ana pedagojik amacıdır.”* Bkz. Üstel, a.g.e., s. 32.

55 BCA, 1/6/16, 27.07.1930

56 BOA, MF. İBT. 48/ 19; BOA, MF. İBT. 514/7, H-11-10-1332; BOA, Y.PRK. MF. 2/82, H-29-12-1310.

57 BCA, 180-9-0-0, 4/22/1; BOA, MF.MKT. 960/64, H-05-09-1324; BOA, MF. İBT. 167/55, H-18-07-1323.

58 Fusun Üstel, Okulda Vatandaş Eğitiminin Yüzyıllık Tarihi, 2016.

[Çevrim-içi: http://www.obarsiv.com/guncel_vct_0405_fusunustel.html.] (Erişim tarihi: 04.12.2016.)

“Genç kuşak düne, hatta bugüne göre olmaktan çok yarın oluşabilecek gelişmeler dikkate alınarak eğitilmelidir. Ayrıca çocuğun yetişkinden farklı bir varlık olduğu gibi, kendine özgü çok yanlı bir tabiatı olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Önce çocuğun bedeni ve ruhu vardır. Sonra onun ruhsal yaşamı fiziksel ve ahlaksal olarak ikiye ayrılır. Eğitimde bu üç yan da dikkate alınmalıdır. Beden eğitimine önem verilmelidir, çünkü sağlam kafa sağlam bedende bulunur. Okullarda fiziksel gelişim öğretim yoluyla vurgulanmaktadır. Ancak ahlak eğitimi de fiziksel eğitim yanında ihlal edilmemelidir. Eğitiminin görevi yalnız bilgi vermek olmayıp sağlam karakterli insan yetiştirmektir.”⁵⁹

Duru, okullarda verilen eğitimin ahlâksal boyutuna da değinmiş ve sağlam karakterli insan yetiştirmek için disiplin kavramına ihtiyaç duyulduğundan bahsetmiştir: *“Yaşamın giderek karmaşıklaştığı bir toplumda sağlam bir kişiliğe olan ihtiyaç artar. Bu da yukarıdan aşağıya, büyükten küçüğe yapılan bir baskı ile sağlanamaz. Disiplin gereklidir. Ancak bu, “eşyanın kendisinde bulunan” doğal bir disiplin olmalıdır. Çocuk bunu sağlıklı bir ortamda kendiliğinden kazanır. Önemli olan gencin doğallığını, yaratıcılığını yitirmeden sağlam bir seciye oluşturabilmesidir.”⁶⁰*

C. Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Politik Bir Figür Olarak Ders Kitapları

Okulların politik görevlerinde başat unsur olan ders kitapları, siyasi telaffuzların betimlendiği, dönüştürüldüğü ve sürekliliğinin sağlandığı araçlardır. Bu anlamda ders kitapları her zaman ideolojilerin ve iktidarların dolayısıyla devletlerin ilgilendiği bir alan olmakta ve devamlılığı sağlamada hem kontrol mekanizması hem de politik telaffuz ileticisi olarak tanımlanmakta ve değerlendirilmektedir.⁶¹ *“İktidarların ders kitaplarıyla kurdukları ideolojik ilişkiler, eğitimin politik yanının en büyük göstergelerindedir. Siyasal iktidarlar ders kitaplarını oluştururken ya hazırlananların uygunluğunu denetleyip izin vermeyi tercih etmekte ya da doğrudan kendileri hazırlamayı uygun görmektedirler. Böylelikle iktidarlar ders kitapları aracılığıyla yeni bir meşruiyet yaratmak ya da meşruiyetin güçlendirilmesini hedeflemektedirler.”⁶²*

İletişim ve siyaset bilimci yazarlar Fatma Gürses ve Nilgün Pazarcı’ya göre, ders kitapları aracılığıyla devletlerin çocuğa ya da yeni nesile yönelik hazırladıkları söylemleri ve kurguları yani kısacası politikaları izlemek mümkündür:

“Politik söylem, önerme ya da kurguların ders kitaplarıyla çocuğa yansıtılması ve çocukluğun bu yolla yeniden inşa edilmesi; çocuğun içinden geçtiği siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel değişimi göstermesi açısından

59 Fuat Baymur, Cumhuriyet Dönemi eğitimcileri, UNESCO Milli Kom. Yayınları, Ankara, 1987, s. 179.

60 Baymur, a.g.e., s. 181.

61 Fatma Gürses ve Nilgün Pazarcı’nın ifade ettiği üzere “Eğitimin ulusal ölçekte yapılmadığı ülkelerde bile okul kitaplarının içeriği, devletin ilgilenmekten vazgeçemeyeceği kadar önemli olmuştur.” Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Fatma Gürses – Nilgün Pazarcı, “Siyasal Gündemin Yurttaşlık Kavramına Etkileri: Ders Kitapları Üzerinden Bir İnceleme”, 5. Karaburun Bilim Kongresi, İzmir, 2010.

62 Nuri Doğan, İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Tahayyül Edilen Çocukluğun Politik Yapılandırılmasına İlişkin Değerler Aktarımı

önemlidir. Özellikle ulus devlet ideolojisinin gelişmeye ve yayılmaya başlaması, çocuğa ilişkin farklı bir bakış açısı oluşturarak ders kitaplarında birtakım düzenlemelere ve değişikliklere gidilmesine neden olmuştur. Devletler bu süreçte pragmatik bir anlayışla ders kitapları üzerinden kişisel çıkarlarını gözeterek; belirli ideolojik hususlarda göz ardı etme, abartma, küçümseme, ötekileştirme, politik manipülasyonlar yapma yolunu tercih edebilmektedir.”⁶³

Telkinlerle oluşturulan çocuğa yönelik bu tarz inceleyişler, onun siyasal kimlik belleğinde “ötekiler” ve “biz” kavramlarının oluşmasına neden olmaktadır.⁶⁴ Tarihçi yazar Copeaux'da benzer düşünceleri ileri sürmüştür: “*Ders kitaplarının ötekiler bağlamında çocuğu birtakım politik değerlerle donatmasının amacı, kendi ve ötekiler anlamında politik kimlik oluştururken, devletin ya da egemen güçlerin talebi dışındakileri dışlayarak devlete bağlılığı devam ettirmektedir. Ders kitabında ötekilerin ifade edilişi ve aktarılışı, bir anlamda çocuğun kendine, dünyaya kendi tarihine ve kendi ilişkiler bütününe bakışının yansımaları olarak algılanmaktadır.”⁶⁵*

Cumhuriyetin ilanıyla kurulan yeni devletin karşılaştığı en büyük sorunlardan biri, yeni rejimin talep ettiği çağın gereksinimlerine uygun, vatandaşlık bilincine sahip, milli ve evrensel düzeyde değerlerle donanmış “yurttaş” yetiştirme sorunudur. Yeni devletin çatısı altında yeni bir yurttaşlık tanımı yaratma girişimi, ancak eğitimle sağlanabileceğinden çeşitli eğitsel reformların yapılması amaçlanmıştır. Dönemin gereklilikleri ve koşulları düşünüldüğünde, yeni devletin siyasal ve toplumsal kurumlarıyla uyumlu, bilimsel ve çağdaş anlayış ve algılayış biçimine erişmiş, Cumhuriyete sadık, modern yurttaşı var edebilmek eğitimsel yenilik ve düzenlemeleri zorunlu kılmıştır.⁶⁶ Özellikle Osmanlı'dan kalan eğitsel ritüel ve geleneklerin ortadan kaldırılmasının amaçlandığı bu süreçte, genç Türkiye için gerekli görülen “yeni ulusal eğitim politikası” ile birlikte müfredat programlarında çeşitli düzenlemelere gidilmiştir.⁶⁷ Eğitim bilimci Yahya Akyüz'ün belirttiği üzere “Dönemin siyasal, ekonomik, hukuki, kültürel değişimleri gerçekleştirildiğinde toplumun % 10'u bile okuryazar olmadığı için bunların kitlelere benimsetilmesi ve kökleşmelerinde eğitimin oynayabileceği rol her zamankinden fazla anlaşılmalı”⁶⁸ ve eğitim nosyonuna daha fazla ağırlık verilmiştir.

Cumhuriyetin meşruiyetine yönelik siyasal etkenlerin devlet kanalıyla ders kitaplarına yansıtılması ve bu yolla çocukluğun politik olarak yapılanması, yeni rejime temel teşkil

63 Gürses - Pazarıcı, 2010.

64 Copeaux'a göre “Ötekilerin, dostların, düşmanların ya da basit komşuların görüşü, kimliği oluşturan unsurlardandır. Bazı toplumlardaki betimlemelerde, sık sık düşmanın kimlik yapılandırıcı bir işlev üstlendiği görülür.” Etienne Copeaux, Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine (Çev. Ali Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

65 Copeaux, 1998.

66 Tezer Taşkıran, Yurt Bilgisi, Milli Eğitim, İstanbul, 1941.

67 Çalışma boyunca eğitim programı yerine müfredat sözcüğü kullanılmıştır. Demirel'e göre “Eğitim sistemimizde uzun süre dersler ve konular listesi anlamında kullanılan müfredat programı anlayışı 1950'li yıllardan sonra yerini eğitim programı anlayışına bırakmıştır.” Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Özcan Demirel, Türkiye'de Program Geliştirme Uygulamaları, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 7, 1992, s. 27; BCA, 133/646/1, 04.07.1924; BCA, 140/674/1.

68 Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e), Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, 1989, s. 361-362.

eden köklü politik kavramlar eşliğinde gerçekleştirilmiştir.⁶⁹ Eğitim bilimci Burcu Sel, bahsi geçen bu kavramlardan milliyetçilikle alakalı olarak birtakım tespitlerde bulunmuştur:

“20. yüzyılın başlarında özellikle Türkiye gibi ulusal ekseninde kurulmaya başlayan devletlerin resmi ideolojisi olarak kabul gören “milliyetçilik” kapsamında milli ülkü, inanç ve değerlerin neredeyse çocuğun yaşamının her boyutuna aktarıldığı görülmüştür. Bu anlamda yurt bilgisi ders kitaplarında çocukluğa ilişkin milliyetçilik temelli kurgulanmaya çalışılan politik sistemle milliyetçi eğilimin artması beklenmiştir. Savaştan yeni çıkmış, bağımsızlık mücadelesini çetin şartlar altında yürüten bir ulusun, uluslaşma sürecinde milli değerlere fazla yoğunluk göstermesi ve milliyetçiliğin yurt bilgisi ders kitaplarında diğer ilkelere oranla daha güçlü bir şekilde vurgulanması bu noktada öngörülebilir bir durum olmuştur.”⁷⁰

Milliyetçilik kategorisi gibi cumhuriyetçilik kategorisi de Atatürk ilkelerinin omurgasını oluşturarak çocuğa yansıtılmıştır. Yurt bilgisi ders kitaplarında cumhuriyetçilik bir taraftan en önemli politik özne olarak çocuk üzerinden inşa edilirken diğer taraftan da cumhuriyetçiliğin öneminin ve değerinin anlaşılmasını sağlayacak “öteki”nin oluşturulması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda çocuğa cumhuriyetçilik ile ilgili verilmeye çalışılan mesajlar daha çok “öteki” kapsamında Osmanlı politik sistemi üzerinden gerçekleştirilmiş ve sürekli bu iki politik düzlem arasında kıyaslamalar yapılmıştır. Nitekim ders kitaplarında cumhuriyetçilik bu kıyaslamalar üzerinden yüceltilmiş, halk iradesine dayalı en iyi yönetim şekli olarak açıklanmış ve bir yaşam biçimi olarak benimsetilmek istenmiştir. Cumhuriyetçi anlayışın çocuklar tarafından içselleştirilmesi için bu uğurda yapılan fedakârlıklar sık sık dile getirilmiştir.⁷¹

Ders kitaplarında devletçilik kategorisi altında çocuğa verilmeye çalışılan politik mesajlarda pragmatik bir anlayış benimsenerek sürekli “ulus yararı” vurgusu yapılmıştır. Bu süreçte ulusun yararı, ulusun ilerlemesi, diğer uluslarla aynı seviyeye ulaşması ve bunların devlet eliyle gerçekleşmesi temel esaslardan olmuştur. Halkçılık kategorisinde çocuğa iletilmek istenen politik mesaj ise imtiyazsız, sınıfsız ve ayrıcalıksız millet kavramına dayandırılmıştır. Nitekim politik yapılanma sürecinde rejime sadık, idealize edilmiş çocuğun belirlenmiş meziyet ve yeteneklerle donanması, ancak ulusal ölçekte eşitlikçi bir anlayış ile gerçekleşebilecektir. Bu durumun kaygısını taşıyan hegomonik yapı bölge, gelir, öğrenim durumu, statü farkına dayalı bütün eşitsizliklerin giderilmesini, çıkabilecek olası sorunların çözümünde ve önlenmesinde halkçılık ilkesini kilit bir faktör olarak görmüştür. Çocuğun kendini yeni rejime ait bir unsur olarak görmesi ve “cumhuriyet çocuğu” olarak mevcut durumundan daha iyi statülere gelebileceği düşüncesi, halkçılık ilkesiyle aşılacak istenmiştir. Sınıf çatışmalarının ortadan kaldırılması ve imtiyazsız bir topluma ait eşitlikçi bakış açısının yasal güvencesi de sık sık yurt bilgisi ders kitaplarında dile getirilmiştir.⁷²

69 Sel, a.g.e.,s. 90.

70 Sel, a.g.e.,s. 94.

71 Yurt bilgisi ders kitabında Sevinç'in ifade ettiği üzere “Çocuklar, Cumhuriyeti elde etmek için milletin ne kadar çok sıkıntı çektiğini sizler bilemezsiniz. Az kan mı döküldü, az inan mı öldü, az er mi şehid oldu.” Bkz. Kazım Sevinç, Türk Yavrularına Yurt Bilgisi, Ekspres Yayınları, İstanbul, 1933, s. 5-6.

72 Bu anlamda köy müfredat programlarına göre hazırlanmış yurt bilgisi ders kitaplarındaki kurgularda öğretmen sık sık köylü çocuğu şehre götürmüş, şehrin önemli yerlerini gezdirerek ileri de Cumhuriyet sayesinde büyük makamlara gelinebileceğini örneklerle anlatmıştır. “Fakir köy çocuğu”ndan “büyük yurt adamı”na geçişi vurgulayan hikâyeler üzerinden, Cumhuriyetin yaratmak istediği imtiyazsız toplum örneklendirilmeye

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Tahayyül Edilen Çocukluğun Politik Yapılandırılmasına İlişkin Değerler Aktarımı

Ders kitapları nitelik açısından analiz edildiğinde devrimcilik ilkesinin fayda vermeyen eski şeyleri terk ederek her zaman yeniye ve iyiye yönelme” olarak tanımlandığı görülmüştür.⁷³ Aslında devrimcilik kategorisi net, açık ve anlaşılır bir şekilde çocuğa sunulmamış daha çok belirsizliklerle “milletin faydası uğruna yeniye yöneliş” olarak ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Aynı anlayış nispeten farklılıklar gösterse de ileriki yıllarda da varlığını devam ettirmiştir. Nihayetinde devrimcilik sık sık çağın gereksinimlerini karşılayabilecek ölçüde değişikliklere açık olma şeklinde çocuğa aktarılmıştır.⁷⁴

Yurt bilgisi ders kitaplarında laiklik kavramı çocuğa açıklanırken diğer pek çok kategoride olduğu gibi bir “öteki” yaratılmış ve yaratılan “öteki”nin konumlandırılmasıyla laikliğin güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Burada oluşturulan “öteki” dine ilişkin oluşturulan Osmanlı geleneksel tavrı ve uygulamaları olmuştur. Dini kamusal alandan uzaklaştırma çabaları, çocuğa bu yolla anlatılırken bir yandan din üzerinden bu olumsuz uygulamaların bir daha yaşanmayacağına garantisi verilmiş diğer yandan da dinsel anlamda herhangi bir sınırlamanın olmayacağına vurgusu yapılmıştır.⁷⁵ Pozitivist temelde inşa edilmeye çalışılan laiklik, dinsel unsurların politik düzlemin tamamen dışarıda bırakılması ile ilişkilendirilmiştir. Kitaplarda sıklıkla cumhuriyet çocuğunun toplumsal ve politik anlamda “elitizm” odaklı bir anlayışı benimseyerek, laiklik dışı unsurları reddetmesi gerektiği dile getirilmiştir. Bu doğrultuda Cumhuriyetle beraber ulaşılmak istenen modernitenin, Osmanlı toplumsal hayatında var olan dini uygulama ve telkinleri reddettiğini ve devletin politik işleyişinin din dışı bir düzleme çekildiğini söylemek mümkündür. Böylelikle yeni rejim tarafından geleneği ve inanç sistemini merkeze alan bir anlayıştan uzaklaşarak, bilime ve akla dayalı bir toplumsal yapının yaratılmak istendiği sonucuna varılmaktadır.⁷⁶

Ders kitapları nitelik açısından incelendiğinde Kurtuluş Savaşı sürecinin yoğun bir şekilde ele alındığı görülmüştür. Nitekim Kurtuluş Savaşı yeni rejime kavuşmanın, refaha ermenin, toplumsal huzurun, bağımsızlığın, yeniden doğuşun, hür ve müstakil Cumhuriyetin en önemli aşaması olarak değerlendirilmiştir:

“Kurtuluş Savaşı; yeni rejime kavuşmanın, refaha ermenin, toplumsal huzurun, bağımsızlığın, yeniden doğuşun, hür ve müstakil Cumhuriyetin en önemli aşaması olarak değerlendirilmiştir. Kitaplarda Kurtuluş Savaşı süreci dünyada hiçbir milletin gösteremediği eşsiz bir vatan savunması olarak askeri kahramanlıklarla, kadın ve gençlerin destansı çabalarıyla anlatılırken; Türk çocuğunun en mühim vazifesinin bu mücadele ruhunu taşımak olduğu vurgulanmıştır. Bu bağlamda özellikle yoksulluk ve ortak acılar üzerinden kolektivist bir bilinç oluşturulmaya çalışılmıştır. Kitaplarda Kurtuluş Savaşı sırasında gösterilen milli gayret ve özveriyle Cumhuriyetin kazanımları arasında sıkı bir ilişki kurulmuş ve bu ilişki üzerinden çocuğun Cumhuriyetin kazanımlarına sadakat duyması amaçlanmıştır. Özellikle

çalışılmıştır. Bkz. Bedia Ermat -Kemal Ermat, Yurt Bilgisi, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, 1945.

73 Yurt bilgisi ders kitabında Rona'nın dile getirdiği üzere “Eski faydasız ve zararlı şeyleri atıp bunların yerine iyi ve faydalılarını koymaya devrim adı verilir.” Bkz. Tarık Rona, Yurt Bilgisi, Çankaya, Ankara, 1946, s. 22.

74 Sel, a.g.e., s. 97.

75 “Osmanlı İmparatorluğu zamanında dünya işleri için de din adamlarının görüşlerine göre hareket edilirdi. İlk çağlarda en uygar bir millet olduğumuz, bütün milletler uygarlığın ilk ışıklarını Türk milletinden aldıkları halde sonraları, din işlerinin devlet işlerine karıştırılması yüzünden geri kalmıştık.” Ermat - Ermat, a.g.e., s. 24.

76 Sel, a.g.e., s. 98.

milli hislere dayalı anlatım biçiminin yoğun bir şekilde kullanıldığı Kurtuluş Savaşı kategorisiyle ulusal birlik ve bütünlüğün önemi pekiştirilmiş, bu süreç içerisinde Atatürk ve silah arkadaşları güçlü bir politik unsur olarak yansıtılmıştır. Ayrıca Kurtuluş Savaşı sadece milli boyutta ele alınmamış, yaşanan mücadelenin diğer uluslar nazarında kazandığı değer üzerinde de durulmuştur.”⁷⁷

Kurtuluş Savaşı süreciyle çocuğun içinde bulunduğu yeni koşullar arasında yaratılmaya çalışılan milli eksene ilişkin bağlantı; Cumhuriyetin ilk yıllarında hem iç hem dış tehditler hem de Osmanlı üzerinden yapılırken; 1938 sonrası özellikle II. Dünya Savaşı sürecinde daha çok dış tehditler üzerinden gerçekleştirilmiştir. Milli mücadele ruhunun çocuğa aşılması savaş sürecindeki ordunun inancı, halkın topyekûn seferberliği, Türk'ün bağımsızlığa düşkünlüğü, millet sevgisi vb. konular üzerinden gerçekleştirilirken, “düşman” ve “dış tehdit” kavramlarına karşı her an devletin ve milletin hazır olması gerektiği vurgulanmıştır. Bu süreçte milli anlamda milli bilinç ve şuurla beslenmeye çalışılan “biz” bilinci “ötekiler” kavramının oluşumuna neden olmuştur. Ancak yurt bilgisi ders kitaplarında “ötekiler” kapsamında ele alınan kavramlar genelde yakın tarihe ve iç tehditlere dayandırılarak çocuğa aktarılmıştır.⁷⁸

Yeni devletin içerdiği siyasal unsurların çocuğa kazandırılmasına ilişkin alanlar incelendiğinde Atatürk konulu içeriklere sıklıkla rastlanılmıştır. Yani Cumhuriyetin meşrulaştırılması sürecinde gereklilik arz eden liderlik kültü çocuğa çoğunlukla Atatürk üzerinden aktarılmıştır. “Atatürk askeri kişiliği, öğretmenliği, liderliği, vatanseverliği, fedakârlığı, cesurluğu ile anılırken kimi zaman milletle kimi zamanda rejimle özdeşleştirilmiş ve yüceltilmiştir.”⁷⁹ Atatürk yeni rejimin kurucu unsurlarından biri olarak sadece bir eylem insanı olarak değil, aynı zamanda bir düşün insanı olarak da ele alınmış; ancak bu övülme davranışı asla otoriter ve baskıcı bir anlayışla yapılmamış, milli duygular ve yurt sevgisiyle harmanlanmıştır.⁸⁰ Özellikle yurt bilgisi ders kitaplarındaki “Atatürk” politik bir unsur olarak çocuğa yansıtılırken kişiliğinden ya da hayatından çok politik kimliği ve askeri başarısıyla ele alınmıştır.⁸¹

Yeni rejimin siyasal kavramlarının çocuğa aktarılmasına ilişkin bölümler incelendiğinde “Türk Milleti”, “Türk Vatanı” ve “Türk Devleti” başlıklarının sıklıkla kullanıldığı görülmüştür:

“Ders kitaplarında bu kavramların sıklıkla kullanılması, milliyetçi ideolojik eksenin çocuğun politik yapılanmasında sürekli ön planda tutulması ve ulus devlet anlayışına dayalı pedagojik uygulama geleneğinin bir yansıması olarak değerlendirilmiştir. Aslında bu süreçte devlet, vatan ve millet bilinci politik yapılanma sürecinde milli pedagojik unsurlara temel teşkil eden önemli erdemler olarak kabul görmüştür. Rejimsel unsurlarla idealize edilmek istenen yeni çocuk imgesiyle devlet-vatan-millet kavramlarına

77 Sel, a.g.e., s. 99.

78Reel politikçi bir anlayış tarzıyla “dış ötekiler” kapsamında işgal edilen bölgelerin isimlerinin dile getirilmediği ve bu anlamda geniş bir “işgal güçleri” tanımlaması yapıldığı görülmektedir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Üstel, 2016; Sel, a.g.e., s. 100.

79 Sel, a.g.e. s.100.

80 Sel, a.g.e., s. 100-101.

81 Sel, a.g.e., s. 101.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Tahayyül Edilen Çocukluğun Politik Yapılandırılmasına İlişkin Değerler Aktarımı

*dayalı oluşacak milli şuurla, var olan ideolojiye ve yeni devlet düzenine sadık bireyler yetiştirilecek; sonunda ise yeni rejime ait "milli terbiye" geleneği oluşacaktır."*⁸²

Ders kitaplarında Türk milleti net, tutarlı ve süreklilik arz eden bir ideolojik yaklaşımla ele alınmamıştır. 1928 ile 1930'lu yıllarda millet kavramı; aynı dili konuşan, aynı ırktan gelen ve aynı duyguları paylaşan insanlar topluluğu olarak tanımlanırken, daha sonraki yıllarda "aynı dil" düşüncesinden uzaklaşmıştır. Ancak milli kimliğin sınırlarının belirlenmesinde ilk yıllarda kullanılan "aynı ırk" ifadesi uzun süre varlığını devam ettirmiştir.⁸³ Aynı vatan toprağı üstünde, aynı duygu ve düşüncenin taşınması, aynı ülkü yolunda ilerlenmesi millet olmanın gerekliliğı olarak gösterilmiştir. Türk milleti tanımlanırken Türk'e fevkalade nitelikler atfedilmiş, Türk'ün doğası ve yaradılışı üzerinden olağanüstü benzetmeler yapılmıştır.⁸⁴

Yurt bilgisi ders kitaplarında Türk vatani, Türk devleti ve Türk milletine ilişkin tarih, dil, kültür vb. öğelerin sık sık bağlayıcı yönü kullanılmış ve bu nedenle de özellikle Türk diline yoğunluk verilmiştir. Ayrıca kimi zaman Türk vatanının, Türk dili konuşan ve Türk olan bireylerden meydana gelmesi gerektiğı sezdirilmiş, fakat kitaplar arasında bu konuda bir anlayış birliğı oluşmamıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında yayımlanan yurt bilgisi ders kitapları incelendiğinde oluşturulmaya çalışılan ulusal kimlik daha çok etnik temellere ve dile dayalı bir aidiyet duygusuna bağlanmıştır. Etnik temeller ise daha çok Türk'e ait kan bağı, uzun tarihi geçmişe dayalı ortak kültür ve coğrafi aidiyet duygusu çerçevesinde şekillenmiştir. Türk vatani nosyonu ise çocuğa doğup büyüdüğü yakın çevreden devletin sınırlarını içeren bütünlüğe doğru yönelen bir perspektifle yansıtılmış, bu bağlamda vatan toprağının her karışının kutsallığı vurgulanmıştır. Bu süreç içerisinde yurt bilgisi ders kitaplarında vatan topraklarının sınırı çocuğa aktarılırken iki dikkat çekici ideolojik kurgu kullanılmıştır: İlk ve büyük kurgu Türklerin bugüne kadar hüküm sürdükleri topraklar üzerinden gerçekleştirilmiş ve bu toprakların ezelden beri vatan toprağı olduğu vurgulanmıştır. İkinci ideolojik kurgu ise sınırları daha daraltılmış vatan topraklarının çocuğa yansıtılması şeklinde oluşturulmuştur. Bu bağlamda kimi zaman Orta Asya'yı Anadolu'yu İran'ı içine alan bir vatan tasavvuru çizilirken kimi zaman da sınırları daha daraltılmış Türk topraklarının varlığından söz edilmiştir.⁸⁵

Ders kitaplarında politik bir kavram olarak vatan ve buna bağlı vatandaşlık nosyonlarının kapsayıcı bir hâl alması ise uzun zaman almıştır. Politik yapılanma sürecinde pedagojik bir araç olarak kullanılması gereken vatan ve buna bağlı vatandaşlık nosyonları; Cumhuriyetin ilk yıllarında daha sınırlı bir bakış açısıyla ele alınmış ve bu nosyonlar sadece politik açıdan aidiyet yaratma ve yeni düzene itaat boyutuyla değerlendirilmiştir. Türk vatanına duyulması gereken sadakat ve sevgi "vatanseverlik" ve "ideal vatandaşlık" eksenine yerleştirilerek duygusal bir bakış açısıyla sunulmuştur.⁸⁶

82 Sel, a.g.e., s. 102.

83 Yurt bilgisi ders kitabında Gölpinarlı'nın ifade ettiğı üzere "Çünkü orada da Türkler oturuyor, Türkçe konuşuluyor; oradaki kardeşlerimin çıkarı ile benim çıkarım bir, duygularımız bir, isteklerimiz bir..." Bkz. Abdülbaki Gölpinarlı, Yurt bilgisi, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 25.

84 Yurt bilgisi ders kitabında Sevinç'in belirttiğı üzere " Ne mutlu bize! Tarihi şanlı, şerefle dolu olan Türk milletinin çocuklarıyız. Yurdumuzu vatanımızı canımızdan çok sever, milletimiz için gerektiğı gün canımızı veririz." Bkz. Sevinç, a.g.e., s. 2.

85 Sel, 2016.

86 Sel, a.g.e., s.103.

Milliyetçi kavramlar temelinde tasavvur edilen politik çocuk, bilhassa Cumhuriyetin ilk yıllarında uluslaşma sürecini belli bir zemin üzerine oturtmak isteyen devlet için önemli bir ideolojik aygıt olmuştur. Türk milleti, Türk vatani ve Türk devletine bağlılık ve sadakat önemli milli bir terbiye aracı ve milli bilinci inşa edici bir unsur olarak kullanılmıştır. Yurt bilgisi ders kitaplarında sık sık bu kavramlara bağlanılmadığı ve sadakat duyulmadığı durumlara ilişkin muhtelif karşı senaryolar yaratılmış; böylece var olan milli kurgu güçlendirilmek istenmiştir. Yaratılmak istenen devlete aidiyet duygusu, abartılı bir üslupla Türk'ün uzun tarihsel süreci ve sürecin sürekliliği ile desteklenmiştir. Böylelikle bir taraftan yeni modern ve çağdaş Türk devletine aidiyet hissi yaratılırken diğer taraftan geçmiş tarihsel süreç önemli bir ideolojik dayanak olarak kabul görmüştür.⁸⁷

Yeni rejimin siyasal unsurlarının çocuğa aktarılmasına ilişkin alanlar incelendiğinde bağımsızlık unsuruyla da karşılaşmıştır. Bağımsızlık diğer pek çok alanda olduğu gibi milli temellere dayalı duygusal söylemler aracılığıyla küçük okuyuculara yansıtılmış, yeni rejimin ve yeni rejime dayalı politik sistemin vazgeçilmez ideolojik öğelerinden biri olarak sunulmuştur. Türk'ün bağımsızlığa aşina olduğu, sahip olduğu güç ve varlığıyla başına buyruk bir şekilde yaşadığı ve yaşamaya devam edeceği vurguları, ders kitaplarında sıklıkla dile getirilmiştir. Bununla birlikte Cumhuriyetin bağımsızlıkla beslenen bir yönetim şekli olduğundan söz edilerek, soyut bir bağımsızlık anlayışı yerine, yakın tarihte yaşanan Milli Mücadele Dönemi'nden esinlenerek, somut bir bağımsızlık imgesi çizilmeye çalışılmıştır.⁸⁸ Pek çok alanda olduğu gibi bağımsızlık alanında da politik söylem ve temaların kökenine milli öğelerin yerleştirildiği görülmüştür. Ulusal kimliğin politik kimlikle pekiştirilmesi, bağımsızlık üzerinde net bir şekilde geleceğin yurttaşlarına yansıtılmıştır. Türk milletinin hiçbir gücün kontrolü altında yaşayamayacağı düşüncesiyle yapılan "tam bağımsızlık" vurgusu sadece politik düzlemle değil, ekonomik düzlemle de ilişkilendirilmiştir. Yeni rejimin kurucu kadrosunun politik bağımsızlığı iktisadi bağımsızlıkla pekiştirme çabalarının ders kitaplarına yansması, rejimin temellerinin çok boyutlu ele alındığının önemli bir göstergesidir. İktisadi bağımsızlıkta yaşanabilecek olası bir olumsuzluğun politik bağımsızlığı da etkileyeceği fikri, Osmanlı Dönemi ekonomik hayatına ilişkin çıkarımlarla örneklendirilmiştir. Böylece geleceğin mimarı olan çocuklardan her alanda bağımsızlık kimliğinin korunması talep edilerek, milli kalkınma ile bağımsızlık ilkesi arasındaki ilişkinin hangi boyutlarda ele alınması gerektiği anlatılmıştır.⁸⁹

"Vatandaşlık eğitimi, ulus devletin siyasal-ideolojik belirleyiciliği alanına giren temel meselelerinden biri olmuştur. Bu doğrultuda Cumhuriyet yöneticileri özellikle tarih90, yurt bilgisi, dil bilgisi gibi derslerle yakından

87 Tarihsel sürekliliğin vurgulanması amacıyla "uzak geçmiş-eski vatan" kurgusu ile "yakın geçmiş-şimdiki vatan" arasında bağ kurulmasına dikkat edilmiştir. Bkz. Ali Yıldırım – Hasan Şimşek, Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, Seçkin Yayınları, Ankara, 2005, s. 324; Sel, 2016.

88 Sel, a.g.e., s.105.

89 Bağımsızlık kategorisi içerisinde bir yandan doğrudan itaat ve özveri vurgusu yapılırken, bir yandan da hak ve hürriyetler bağımsızlıkla ilişkilendirilmiştir. "Fakat şunu da iyi bilmek lazımdır ki, her çıkarın üstünde büyük bir çıkar vardır ki o da yurt çıkarı, bağımsızlık kaygısıdır. Haklarımızı kullanırken daima vatanımızın çıkarını, milletimizin bağımsızlığını düşünmek en büyük ve en genel görevimizdir. Onun için milletin arasında eski ve batıl fikirleri sokmak, ikilik çıkarmak gibi hareketlerle bu haklardan kötü bir şekilde yararlanmaya kalkan adamdan bu hakları almak da milletin bir görevi olur." Bkz. Gölpınarlı, a.g.e., s. 46; Sel, a.g.e., s.105.

90 "Açıkça görülmektedir ki, tarih kitapları üzerinden eğitim sürecinde gerçekleştirilmeye çalışılan şeyin, tek cümleyle söylemek gerekirse, 'ulusal bir kimlik ve bilinç' oluşturmak olduğu ifade edilir. Nitekim "gelecek nesillerin istifade edebileceği kıymetli, ölmez, ilim ve sanat eserleri bırakmış bir varlık olarak tarihte şerefli bir yer

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Tahayyül Edilen Çocukluğun Politik Yapılandırılmasına İlişkin Değerler Aktarımı

ilgilenmiş, bu dersler aracılığıyla ortak değerler etrafında bir kaynaşma sağlamak istemiştir. Bunun sağlanması için de milli simgeler çocuğa yerleştirilmeye çalışılmıştır. Nitekim milli marş, bayrak, milli bayram, ulusal önder ve kahramanlar, ulusal mitolojiler ve törenler üzerinden yoğun bir inşâ sürecine gidilmiştir. Bu unsurların eğitim hayatına uygulanmasıyla aynı zamanda kolektif bir bilincin ve kimliğin oluşumunu da katkı sağlamıştır.”⁹¹

D. Erken Cumhuriyet Döneminde Toplumda Oluşturulmak İstenen Aile, Çocuk ve Kadın İmgesi

Aile kavramı, aralarında evlilik ve kan bağı bulunan karı, koca ve çocuklardan oluşan bir kurum olarak tanımlanmaktadır.⁹² Ancak aile sadece kan bağıyla bir araya gelmiş insanların oluşturduğu tanımıyla değil aynı zamanda nesiller boyu devam edebilecek kültür ve değer aktarımlarıyla dikkat çeken bir kurum olma özelliği göstermektedir: “Okul ve ders kitapları aracılığıyla çocuğa aktarılmak istenen ideoloji, aslında çocuk tarafından olduğu biçimiyle benimsenmez ya da içselleştirilmez. Çünkü okula yeni başlayan bir çocuk, o yaşa kadar ailesinden toplumsal ve ideolojik olduğu kadar dinsel davranış ve değerler de edinmiştir. Cumhuriyet yönetici ve aydınları tam da bu noktada aile ile yakından ilgilenmenin onu yeniden inşa etmenin zorunluluğunu hissetmiştir.”⁹³ O dönemde İçişleri Bakanlığı görevini yürüten Şükrü Kaya'nın bu konuyla ilgili açıklamaları oldukça yol gösterici olmuştur:

“...Her aile çocuğunu ve her rejim gençliği kendi şekline ve gayesine göre yetiştirmek ister. Atatürk rejiminin Türk çocuklarında görmek istediği vasıflar gençliğin sağlam dürüst mert çalışkan güzel ve güzel sanatları sever olmasıdır. Türk ailesiyle Atatürk rejimi her meselede olduğu gibi bu işte de tam bir mutabakat halindedir. Her türlü istihsal sahalarında kemiyet ve keyfiyetin artırılmasını şiar edinen Cumhuriyet Türkiye'si tarlada fabrikada okulda kışlada her nerede olursa olsun Türk gençliğinin moral ve fizik kültürünü ilerletmeği metotlu ve planlı bir çalışma mevzuu yapmıştır.”⁹⁴

Funda Selçuk Şirin ise aile ile ilgili açıklamalarını belli prensipler üzerinden gerçekleştirmiştir: “Ailenin en öncelikli amacı, iyi vatandaşlar yetiştirmek olmuştur. İyi vatandaş yetiştirmenin öncelikli şartı ise iyi ya da ideal bir Türk ailesi inşa etmekten geçmektedir. Bu dönemde ideal anne ve babaların görevleri iyi vatandaşlar olan çocuklar

---

kazanmak idealimiz olacaktır. Çocuklarımıza da aynı fikir ve terbiyeyi vereceğiz.” Bkz. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, Tarih I: Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931a, s. 9. Çünkü tarih kitapları “Türk milletine... En asil ve yüksek insan tipini kendi ırkının temsil ettiğini, asırların yürüyüşüncü beşeriyetin karanlık göklerinde müsel sel medeniyet ufuklarının kendi ırkının zekâ ve kabiliyet eller ile açıldığını anlatır”. Bununla da kalmaz tarih, “Türk milletine kendi ırkının askerlikte, idarede, siyasette olduğu kadar ilimde, fende, edebiyatta, resim, musiki, mimarlık, heykeltıraşlık gibi sanatlarda dahi ne kadar eşsiz bir istidat ile yoğunlaşmış olduğunu” anlatmaktadır. Üstelik bu milletin “dünyanın insan izi taşıyan her parçasında kendi ırkının zamanla silinmemiş ve silinmeyecek hâkimiyet ve hars damgası basılı olduğunu...” öğretir. Bkz. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, Tarih III: Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı Türk Tarihi, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931c, s. 258.

91 Anthony Smith, Milli Kimlik, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 35.

92 Birsen Gökçe, Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme, Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 1-2, 1976, s. 46-47.

93 Şirin, a.g.m., s. 1281.

94 Şükrü Kaya, “19 Mayıs 1919'da” Ülkü, Haziran, Cilt: 9, Sayı: 52, 1937, s.241-246.

yetiştirmek, ülke kalkınmasına katkıda bulunmak ve sorumluluklarına bağlı olmak gibi ana prensipler üzerinden tanımlanmıştır.”⁹⁵

1936 tarihli ilkokul programında aile bilgisinin amacı, “Çocukların ileride kuracakları aile hayatında iyi bir anne ve baba olmaları, dirlik ve düzenlik içinde bir yuva tesis edebilmeleri için erkek ve kadının aile ocağındaki vazife ve rolünü iyice kavratmak...” olarak verilmiştir.⁹⁶ Şirin’e göre, “Aile sadece bir kurum olarak değil, aynı zamanda bir metafor olarak da ulus inşasında ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştur. Zira ulus, her şeyden önce koca bir aile olarak düşünülmüştür. Bu yaklaşım ise vatandaşlar arasında sembolik akrabalık bağı oluşturarak, kolektif kimliğin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Çocuk, bu sembolik bağı geçeceği eğitim süreci ile fazlasıyla pekiştirecek olan bir unsur olarak konumlandırılmıştır.”⁹⁷

Şirin, “Çocuğun politik bakımdan inşası bağlamında olduğu gibi yeni aile tasarımlarında da kadın ve kadının Cumhuriyet değerleri doğrultusundaki eğitimi son derece önemli bir basamak olarak...”⁹⁸ görülmesinden bahsetmiştir. Ona göre kadının eğitimi sorunu, Osmanlı’da Tanzimat Dönemi’ne kadar götürülebilir. “Ancak özellikle Balkan Savaşları sonrasında aydınlar arasında başlayan sorgulama sürecinde, eğitime özellikle de kadın eğitime yönelik eleştiriler daha yoğun bir şekilde gündeme getirilmiştir. Eğitime yönelik eleştiriler, özellikle vatandaşlık eğitimi üzerinde yoğunlaşmıştır. Gençler arasındaki heyecansızlık, milli bilinç yoksunluğu bu eğitimdeki eksiklikte aranmış; bu çerçevede anne, vatandaşlık eğitiminin ilk öğretmeni olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.⁹⁹ Zira durum bizzat Atatürk tarafından da dile getirilmiştir: “Kadınlarımızın genel iş ortamında üstlendikleri hisselerden başka kendileri için en önemli en hayırlı en erdemli bir görevleri de iyi ana olmaktır. Bunun için kadınların erkeklerden daha çok aydın daha çok ilerici daha çok bilgili olmaları gerekir.”¹⁰⁰

Şirin “İktidar ve Çocuk” adlı çalışmasında, Meşrutiyet Dönemi’yle birlikte ortaya çıkan yeni devlet, yeni toplum ve yeni insan sorununun Cumhuriyet Döneminin de temel problematiklerinden birini oluşturduğunu ifade ederek bu konuyla alakalı tespitlerini ortaya koymuştur:

“Cumhuriyet yönetici ve aydınları, yeni çocuk paradigmasına uygun olarak hem hukuk hem de eğitim alanında önemli düzenlemeler yaparak, yeni ve ideal bir nesil inşa etmek istemiştir. Ulus devlet inşası çerçevesindeki girişimlerin birincil hedefini de aslında bu istek belirlemiştir. Çocuğun rejimin değerlerini içselleştirip, yeniden üretecek Cumhuriyet vatandaşına dönüştürülmesi fikri, ilk hedef olarak öngörülmüştür. Zira rejimin devamlılığını sağlamak, Cumhuriyetin bu ideal kuşağının sorumluluğuna verilmiştir. Bu sorumluluğun genç kuşaklara işlenmesini sağlayacak unsur ise sistemli bir eğitim programının hazırlanması olmuştur. Bu kapsamda da okul ve onunla bağlantılı alanlar yardımıyla homo-nationalist yani ulusal bilince ve kolektif bir kimliğe sahip yeni bir nesilin inşasının sağlanması

95 Şirin, a.g.m., s. 1281.

96 Üstel, a.g.e., s. 125.

97 Şirin, a.g.m., s. 1281.

98 Şirin, a.g.m., s. 1281.

99 Şirin, a.g.m., s. 1281.

100 Arı İnan, Düşünceleriyle Atatürk, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 257-258.

amaçlanmıştır. Bu doğrultuda ideal Cumhuriyet vatandaşı, sadece politik bakımdan değil beden ve ahlâken de inşa edilmek istenmiştir. Belirlenen bu hedefe ulaşmak için de başta ilköğretim olmak üzere genç kuşağın geçireceği tüm eğitim süreci devlet tarafından denetim altında tutulmuştur. Cumhuriyet yönetici ve aydınları, ulusun inşasını sağlayacak önemli basamaklardan biri olan çocuk eğitimini, yalnızca okul ve onunla bağlantılı alanlarla sınırlamamıştır. Başta aile ile ilgili yeni tasarım ve düzenlemeler olmak üzere, özellikle kadın eğitiminin sürecin önemli bir parçasını oluşturduğunu düşünmüşlerdir. Nitekim kadının çocuk eğitimindeki yeri, ulusun annesi olması yaklaşımı üzerinden şekillenirken, annenin de yeni ideolojik prensipler doğrultusunda güdülenmesinin gerekliliğini ortaya koymuştur. Çünkü kültürün biyolojik taşıyıcısı olarak görülen kadın, çocuğuna sağlam kültürel değerler taşımakla görevlendirilmiştir. Onun ideal vatandaşlığı, her şeyden önce iyi anne olması ile özdeşleştirilmiştir. Zira kadın, bizzat vatandaşlık eğitiminin ilk öğretmeni olarak algılanmıştır. Bu bakımdan da ideal Cumhuriyet vatandaşının inşası, çocuk kadar annenin eğitimi sorununu da gündeme getirmiştir. Cumhuriyet yönetici ve aydınları, bir yandan modern çocuk anlayışına uygun olarak çocukluğu naif ve kırılğan bir evre olarak algılamakla diğer yandan sorumluluklarla örgünlü bir çocukluk tasavvuru ortaya koymuşlardır. Bu bakımdan da Erken Cumhuriyet Dönemi çocukları, modern anlamda oyunlarla geçirilecek bir çocukluk evresinden ziyade sorumluluklarla donatılmış bir evreye doğru yönlendirilmişlerdir.”¹⁰¹

Gül Çakır Karaer, “Atatürk Dönemi'nde Çocuk, Kadın ve Aile Algısı” adlı çalışmasında Cumhuriyetle birlikte oluşturulmak istenen aile kavramını irdelemiş ve ebeveynlere özellikle de annelere büyük sorumlulukların düştüğünü belirtmiştir:

“Cumhuriyetin ilk yıllarında sağlıklı, güçlü, vatanperver bir neslin yetişmesi için ilk etapta ebeveynlere bazı sorumluluklar yüklenmiştir. Anne ve babalara çocukla ilgili verilen vazifeler, hem aile olmanın gereklerine hem de devletin ortaya koyduğu ideoloji ve kimliğe uygun olarak ortaya konulmuştur. Çocuğun biyolojik gelişiminin mükemmel olmasının yanı sıra ahlak açısından da iyi nüveden beslenmesi arzulanmıştır. Çocuk terbiye edilirken, erdemli çocuklar yaratılmaya çalışılırken doğru yolların kullanılması ebeveynlere sık sık hatırlatılmıştır. Ebeveynlere, çocuğu terbiye etmede doğru ve yanlış yolların ne olduğu dönemin yayınlarında anlatıla gelmiştir.”¹⁰²

“Aile, çocuğun ilk eğitim aldığı yerdir. Cumhuriyetin ilk yıllarında anne ve babanın çocuklarına vereceği eğitimin hedefi öncelikle iyi bir insan yetiştirmekle ilintilidir. Anne ve babalar, milli duygularla beslenmiş, vatanına faydalı olacak bireyleri yetiştirmekle yükümlü tutulmuşlardır. Çocukların sadece anne ve babaya ait olduğu fikrinin yanlışlığı üzerinde durularak,

¹⁰¹ Şirin, 2013.

¹⁰² Gül Çakır Karaer, Atatürk Dönemi'nde Çocuk, Kadın ve Aile Algısı, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2019, s. 98-99.

devletin de çocukların üzerinde haklarının bulunduğu ortaya konulmuştur. Anne ve babaların bu konuda bir bilince sahip olması gerektiği vurgulanırken toplumun ve devletin mutluluğu, geleceği için çocukların iyi bir biçimde eğitilmesi öngörülmekteydi. Çocuğun istenilen bir şekilde eğitilmesinin şartlarından bir tanesi de anne, babaların eğitilmesi ve onların Türk Devrimi'nin ideolojisini idrak etmeleri ve evlatlarına aktarabilmeleriydi.¹⁰³

Karaer'in çalışmasında bahsettiği dönemin yayınlarında aile ile çocuk arasından kurulan ilişkilere geniş yer verilmiştir:

“Hüsn-i terbiye vasıtaları bidâyetd i'tiyâdâtıdır. İyi i'tiyâdâtlar takviye ve tenbîh ve talim olunmalıdır. Terbiyeye erkenden başlanmalı aynı ifâlde ısrar göstermeli ve bu ifâli çocuğa hoş göstermeye çalışmalıdır. İtaat ne çok lakırdı ve nasihatle ne yalvarmayla nede sertlik ve kabalıkla istihsâl olunabilir. Bunun için erkenden başlamalı, emir ve taleb etmeyi, telkin hürmet eylemeyi bilmelidir. Esbâb-ı emir ve talebi izahıyla çocuğun anlayabileceği suretle iknâ' ve irzâ' ve daima iyi i'tiyâdâtları tenbîh ve ikaz eylemelidir. Yabancılar yanında darılmaktan, sövmekten ziyade utandırmaktan korku veren kaba tehditlerden, tahkirden, hapisten hele vurmaktan, oyun veya yemek mahrumiyetinden kat'iyen çekinilmelidir. Adem-i memnuniyet, ta'yîb, takbîh itibar ve muhabbetten mahrumiyet muvakkate gibi en hafif mecâzat bile nadiren olsa da yine pek ağır gelir. Peder ve valide müttefik olmadıkları halde bütûn vesâit-i terbiyenin hükmü yoktur. Maa-t-teessüf hüsn-i terbiye imkânı da kalmaz. Çocuğa daima mümkün olanı emir etmelidir. Lüzûm-ı kat'î olmadıkça meşgul çocuğu rahatsız etmemeli ve aynı zamanda latifesiz, hilesiz, ciddiyetle, aldatmadan ve daima çocuğu mecbur edecek bir suret-i nevâz-ı şükaranede ve neşeyle az şey ve az sözle emir etmelidir. Çocuğu bu yola güzel bir surette alıştırdıktan sonra adem-i itâate asla meydan vermemelidir. İnat ve ısrar halinde gözyaşlarına karşı da mülayim davranmayıp itaât-ı kâmileyi tesis eylemelidir. Çocuğa telkîn emniyet etmeli ve asla aldatmamalıdır. Onu severek kendinizi sevdirmelisiniz.”¹⁰⁴

Karaer, Cumhuriyetle birlikte kadın ve çocuk kavramına dair oluşturulmak istenen imgenin nüfus konusunda da belirginleştiğini söylemiş ve bu konuda Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin varlığına dikkat çekmiştir:

“Ülke nüfusunun artmasında kadın ve çocuğa yeni imkânlar yaratımının önemi anlaşıldı. Himaye-i Etfâl Cemiyeti'ne göre iyi bir planlamayla, anne adaylarına ve çocuklara uygulanacak çeşitli muamelelerle bu bir nebze sağlanabilirdi. Doğumların ölümlerden daha fazla olması isteniyordu. Doğumdan önce anneler eğitilmeli, doğumdan sonra bilime ve tıbbaya dayalı yöntemlerle, bebeklerini büyütmedirler. Yine nüfus verilerinin düzenlenmesi, sağlıkla ilgili bilgilerin çeşitli eğitim kurumlarıyla annelere aktarılması ve sosyal dayanışmayla, nüfus artışı sağlanmaya çalışıldı. Günümüzde evlilik öncesinde eşlere uygulanan sağlık kontrollerinin bu dönemde gündeme

103 Karaer, a.g.e., s.102.

104 Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazım Nami Duru, “Anne ve Babalara Bazı Vesâyâ”, Annelere ve Çocuklara Salname, Himaye-i Etfâl Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1927, s.63-66.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Tahayyül Edilen Çocukluğun Politik Yapılandırılmasına İlişkin Değerler Aktarımı

gelmesi de dikkat çekicidir. Bu uygulama ile sağlıklı çiftlerden doğacak bebeklerin de sağlıklı olacağı ve sıhhatli çocukların doğumuyla nüfusun artacağı fikri ortaya atılmıştır. Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti, kadın ve çocuğun yaşam koşullarının düzenlenmesi ve düzeltilmesinin ülke nüfusuna olumlu etkinin farkına varan önemli bir kurumdu. Kadın ve çocuğu temeline alarak geliştirdiği yeni yaklaşımlarla sağlıklı ve üretken insan gücünün oluşmasına ve ülkenin istikbalinin gelişimine katkıda bulunmuştur.”¹⁰⁵

Sonuç

Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde eğitimde yaşanan değişme ve gelişmeler, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren hız kazanarak devam etmiştir. Özellikle ekonomik, kültürel ve siyasal kapsamda eğitim nosyonuna akseden değişiklikler daha çok devrimleri özümseme süreci ile ilgili olmuştur. Bu süreç içerisinde yeni kurulan devletin varlığını devam ettirebilmesi için eğitime yüklenen ideolojik sorumluluk, zamanla hem bir yönlendirme hem de bir denetleme mekanizmasına dönüşmüş ve eğitim yoğun bir şekilde rejim propagandası aracı olarak kullanılmıştır. Yeni devletin ekonomik, sosyal ve siyasal alanda istedikleri eğitime yansımış, eğitim kurumlarında oluşan dönüşümlerin de toplumsal yapıyı öngörülen hedefler doğrultusunda etkilemesi amaçlanmıştır. Bu bakımdan da Cumhuriyetin kurucu kadrosu ideal vatandaşın yetiştirilmesi amacıyla eğitimi, özelde de okulları ve özellikle de ders kitaplarını etkili bir şekilde kullanmıştır.

Cumhuriyetin kuruluşundan 1945'li yıllara kadar olan tek partili dönemde, Türkiye siyasi ve toplumsal anlamda çok büyük değişikliklere uğramış, bu süreçte eğitim önemli bir politik inşa aracı olarak görülmüştür. Cumhuriyet Dönemi eğitim felsefesi “ideal çocuk” figürünü politik boyutta şekillendirirken hem Batı eksenli modern toplumun köklerini sağlamlaştırmak istemiş hem de ideolojik denetimi sağlamıştır. Bir yandan üretilen politik bilgi, beceri ve değerler çocuk üzerinden denetlenirken bir yandan da bu nosyonların çocuk aracılığıyla toplum tarafından içselleştirilmesi hedeflenmiştir. Bu noktada eğitim müfredatına ve müfredata bağlı olarak yurt bilgisi ve tarih derslerine önemli sorumluluklar yüklenmiştir. Bu önemli ve gerekli sorumluluklar ise yeni kurulmuş olan devletin varlığını ve meşruiyetini devam ettirebilecek politikaların hayata geçirilmesi, uygulanması ve gelecek nesillere aktarılması yönünde olmuştur. Bu bağlamda anahtar rol üstlenen çocuk, ideolojik boyutta politik öğelerin en önemli taşıyıcısı konumunda yer almıştır. Çocuktan beklenen davranış ise bu toplumsallaşma sürecinde etkileşimde olduğu tüm sosyal katmanları, Cumhuriyetin idealleri doğrultusunda etkilemek ve dönüştürmek olmuştur. Nitekim yeni rejim, bu dönüşümün niteliğini ve hızını artırmaya yönelik olarak ders kitaplarını revize etmeyi uygun görmüş ve bu doğrultuda çalışmalar yapmıştır.

Ders kitaplarında çocukluğun siyasal inşasına yönelik Osmanlı düzenini hatırlatacak politik kavramların kaldırılmasına ilişkin söylemler değerlendirildiğinde “ötekileştirme” ve “reddetme” ilkeleri üzerine kurgulanmış bir yapı göze çarpmaktadır. Modern / seküler ve milliyetçi değerlere dayalı bir politik zeminde yapılandırılmaya çalışılan çocukluk, özellikle Erken Cumhuriyet Dönemi'nde ideolojik bir enstrüman olarak inşa edilirken, Osmanlı Dönemine ilişkin politik bağlar ve buna bağlı toplumsal faktörler ötekileştirilip

105 Karaer, a.g.e., s. 134-135.

reddedilmiştir. Politik anlamda Osmanlı siyasal meşruiyet unsurlarına ilişkin yaratılan “öteki”, çocuğa sadece politik kurumsallaşma ya da politik sistemlere uyum amacıyla olumsuzlanmamış, sıradan gündelik toplumsal yaşama ilişkin örneklerde ya da sıradan iktisadi alışkanlıklarda da söz konusu olmuştur.

Yeni rejimin meşruiyet unsurlarının kazandırılması noktasında ve çocukluğun politik inşası kapsamında okullarda ve ders kitaplarında milliyetçilik en önemli politik öznelardan biri olarak ele alınmıştır. Milliyetçilik nosyonunun başat bir öge olarak ele alınmasıyla Türk’ün zamansal ve mekânsal geçmişi ve ulusa bağlılığı anlamlı hale getirilmiş, ayrıca milli dayanışma duygusu yaratılarak çocuğa aktarılmış ve bu yönüyle rejime bağlılık hedeflenmiştir. Cumhuriyet Dönemi’nin ilerleyen yıllarında dışlayıcı etnik milliyetçi anlayış yerini birleştirici / kültürel milliyetçiliğe bırakmıştır. Bu yönüyle milliyetçilik özellikle ulus devlet inşasında çocuğa yönelik gerçekleştirilen “politik konsolidasyon” sürecinde en önemli nosyonlardan biri olarak varlığını hissettirmiştir. Türk kimliği üzerinden inşa edilmeye çalışılan politik kurumsallaşma çabaları bir yandan milliyetçilik gibi önemli bir ideolojik güç tarafından şekillendirilirken bir yandan da militarist anlayışla güçlendirilmiştir. Yurt bilgisi ders kitaplarının politik kimlik algısına etkisi düşünüldüğünde ulus devlet inşası sürecindeki Cumhuriyetin çocuğu militarize etme çabası olağan karşılanmaktadır. Türk’ün ordu ve asker gücü önemli bir referans noktası olmuş, milliyetçilikle ilişkilendirilerek politik sistemlere nüfuz etmiştir. Milliyetçiliğe dayalı birleştirici politik kodlar, milletin geleceğine etki edecek önemli nosyonlar olarak kabul görmüştür. Militarist ve milliyetçi çocuk üzerindeki güçlü ve sert politik vurgu o denli yoğun bir hâl almıştır ki kimi zaman bu durum eleştiril(e)meyen bir unsur haline de dönüşmüştür.

Yeni rejimin meşruiyetinin sağlanmasına yönelik eğitimde yaşanan gelişmeler incelendiğinde pedagojik açıdan yoğun bir şekilde millileştirme sürecinin yaşandığı gözlemlenmiştir. Özellikle Erken Cumhuriyet Dönemi’nde “rejime tam bağlılık” ve “tek seslilik” amacıyla didaktik bir üslupla anlatılan öğelerde ivmesel değişiklikler çok yavaş gerçekleştirilmiştir. Yeni rejimin talep ettiği politik tutum ve alışkanlıklar çocuğa aktarılırken “tek usul”, “tek yöntem” ve “tek amaç” benimsenmiş bu doğrultuda lokomotif fonksiyona sahip görev ve yükümlülükler çocuğa iletilmiştir. Bu yönüyle ders kitaplarında Cumhuriyete ve Cumhuriyete dayalı siyasal sistemlere her yönden gönülden hizmet eden, milli menfaat ve çıkarlara tam ve eksiksiz itaat eden çocuk tasavvuru, “ideal çocuk” olarak kurgulanmıştır. Cumhuriyet değerlerine sahip olan çocuğun yerine getirmesi gereken sorumluluklar daha çok politik göndermeler zemininde şekillendirilmiştir. Özel bir varlık olarak kabul edilen ve ele alınan çocuk, pragmatist bir anlayışla milliyetçi, vatansız, modern ve rejime bağlı olarak betimlenmiştir.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

(Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi)

BOA. DH. EUM.6. Şb. 51/30, H-28-09-1333

BOA. MF. İBT. 48/19

BOA. MF. İBT. 514/7, H-11-10-1332

BOA. Y.PRK. MF. 2/82, H-29-12-1310

BOA. MF. MKT. 960/64, H-05-09-1324

BOA. MF. İBT. 167/55, H-18-07-1323

(Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi)

BCA. 18/22/16, 28.03.1926

BCA. 1/6/16, 27.07.1930

BCA. 180-9-0-0, 4/22/1

BCA. 133/646/1, 04.07.1924

BCA. 140/674/1.

2. Araştırma Eserler, Makaleler ve Tezler

Akkök, Zeynettin (1935), *Cumhuriyet Türkiye'sinde Terbiyevi Heyecanlarım*, İstanbul: Bozkurt Matbaası.

Akyüz, Yahya (1989), *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi.

Akyüz, Yahya (2014), *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2014)*, Ankara: Pegem Yayınları.

Althusser, Louis (1994), *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (Çev. Yusuf Alp ve Mahmut Özışık), İstanbul: İletişim Yayınları.

Araz, Yahya (2015), "Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Olmak", *Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt: 4, İSAM, İstanbul, s. 476-489.

Araz, Yahya (2017), *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına*, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Ariès, Philippe (1965), *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, Random House, USA, 1965.

Balibar, Etienne - Wallerstein, Immanuel (2007), "Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji", *İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler*, İstanbul: Metis Yayınları, s. 95-1167.

Baymur, Fuat (1987), *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, Ankara: UNESCO Milli Kom. Yayınları.

Binbaşıoğlu, Cavit (1982), *Eğitim Düşüncesi Tarihi*, Ankara: Binbaşıoğlu Yayınevi.

Bumin, Kürşat (1998), *Okulumuz, Resmi İdeolojimiz ve Politikaya Övgü*, İstanbul: Patika Yayıncılık.

Copeaux, Etienne (1998), *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine* (Çev. Ali Berktaş), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Cumhuriyet Halk Fırkası Programı, (1931), 5. Kısım. Ankara: TBMM Matbaası.

Cumhuriyet Halk Partisi Programı, (1935), 5. Kısım. Ankara: Ulus Basımevi.

Cumhuriyet Halk Partisi Programı, (1939), Ankara: Ulus Basımevi.

Cumhuriyet Halk Partisi Programı, (1943), 3. Kısım. Ankara: Zerbamat Basımevi.

Cumhuriyet Halk Partisi Programı, (1947), Ankara.

Çiçek, Nazan (2012), "Erken Cumhuriyet Döneminde Modern Çocukluk Nosyonunun Görünümleri Üzerine Bir Analiz", *Mülkiye Dergisi*, Sayı: 36,s.69-104. <https://dergipark.org.tr/pub/mulkiye/issue/1/8> (Erişim Tarihi: 10.08.2021).

- Demirel, Özcan (1992), "Türkiye'de Program Geliştirme Uygulamaları", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 7, s. 27-43.
- Doğan, Nuri (1994), *İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Duru, Kazım Nami (1927), "Anne ve Babalara Bazı Vesâyâ", *Annelere ve Çocuklara Salname*, Himaye-i Etfal Cemiyeti Yayını, İstanbul.
- Elkind, David (1999), *Çocuk ve Toplum Gelişim ve Eğitim Üzerine Denemeler*, (Çev. Demet Öngen), Ankara: ÇOKAUM.
- Elkind, David (2001), "Değişen Dünyada Çocuk Yetiştirme ve Eğitim", *III. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi Bildirileri* içinde (ss.15-25). (Yayın. Hazır. Bekir Onur). Ankara: Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.
- Ermat, Bedia - Ermat, Kemal (1945), *Yurt Bilgisi*, İstanbul: Milli Eğitim Yayınları.
- Gökçe, Birsen (1976), "Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme", *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 1-2, s. 45-67. https://www.academia.edu/19495155/Aile_ve_Aile_Tipleri_%C3%9Czerine_Bir_%C4%B0nceleme (Erişim Tarihi: 01.11.2021).
- Gölpınarlı, Abdülbaki (2007), *Yurt Bilgisi*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Guttek, Gerald (2001), *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*, (Çev. Nesrin Kale), Ankara: Ütopya Yayınları.
- Gürses, Fatma - Pazarıcı, Nilgün (2010), "Siyasal Gündemin Yurttaşlık Kavramına Etkileri: Ders Kitapları Üzerinden Bir İnceleme", 5. Karaburun Bilim Kongresi, İzmir, s.1-37.
- Hesapçıoğlu, Muhsin (2009), "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Eğitim Politikası ve Felsefesi", *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, Sayı: 29, s. 121-138.
- Heywood, Colin (2003), *Baba Bana Top At!: Batı'da Çocukluğun Tarihi*, (Çev. Esin Hoşsucu), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Hobsbawn, Eric (1995), *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, (Çev. Osman Akınhay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İnal, Kemal (1999), *Eğitimde İdeolojik Boyut*, Ankara: Doruk Yayınları.
- İnal, Kemal (2004), *Eğitim ve İktidar: Türkiye'de Ders Kitaplarında Demokratik ve Milliyetçi Eğilimler*, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- İnan, Arı (1991), *Düşünceleriyle Atatürk*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karadoğan, Umut (2019), "Çocuk ve Çocukluk Kavramının Tarihsel Süreçte Değerlendirilmesi", *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, Cilt 4, Sayı, 7, s. 195 -226.
- Karaer, Gül Ç. (2019), *Atatürk Dönemi'nde Çocuk, Kadın ve Aile Algısı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- Kaya, Şükrü (1937), "19 Mayıs 1919'da" *Ülkü*, Cilt: 9, Sayı: 52, s. 241-246.
- Onur, Bekir (2005), *Türkiye'de Çocukluğun Tarihi*, Ankara: İmge Yayınları.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Tahayyül Edilen Çocukluğun Politik Yapılandırılmasına İlişkin Değerler Aktarımı

- Öztan, Güven Gürkan (2011), *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Parlak, İsmet (2005), *Kemalist İdeolojide Eğitim Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Turhan Kitapevi.
- Postman, Neil (1995), *Çocukluğun Yokoluşu*, (Çev. Kemal İnal), Ankara: İmge Yayınları.
- Rona, Tarık (1946), *Yurt Bilgisi*, Ankara: Çankaya.
- Sağlam Mehmet – Aral, Neriman (2016), "Tarihsel Süreç İçerisinde Çocuk ve Çocukluk Kavramları", *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, s. 43-56. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1335683> (Erişim Tarihi: 20.07.2021).
- Sel, Burcu (2016), *Cumhuriyet Dönemi (1928-1948) Yurt Bilgisi Ders Kitaplarında Çocukluğun Politik Yapılanmasına İlişkin Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Sel, Burcu- Sözer Mehmet Akif (2018), Cumhuriyet Dönemi (1928-1948) Yurt Bilgisi Ders Kitaplarında Çocukluğun Politik Yapılandırılmasına İlişkin Bir Araştırma, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (H. U. Journal of Education)* Sayı: 33(2), s. 293-315.
- Sevinç, Kazım (1933), *Türk Yavrularına Yurt Bilgisi*, İstanbul: Ekspres Yayınları.
- Smith, Anthony (2004), *Milli Kimlik*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şirin, Funda Selçuk (2013), "İktidar ve Çocuk", *Electronic Turkish Studies*, Sayı: 8(8), s. 1275-1284. <https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/79199/makaleler/8/8/arastirmax-iktidar-cocuk.pdf> (Erişim Tarihi: 10.09.2021.)
- Şirin, Mustafa Ruhi (1998), *Çocuk Yüzlü Yazılar*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şirin, Mustafa Ruhi (2006), *Dersimiz Çocuk: Çocuk Üzerine Düşünce Yazıları*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Tan, Mine (1989), "Çağlar Boyunca Çocukluk", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Sayı: 22(1), s. 71-78.
- Tan, Mine (1994), "Çocukluk: Dün ve Bugün", (Yay. Haz. Bekir Onur), *Toplumsal Tarihte Çocuk*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 11-26.
- Taşkıran, Tezer (1941), *Yurt Bilgisi*, İstanbul: Milli Eğitim.
- Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, (1931a), *Tarih I: Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, (1931c), *Tarih III: Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı Türk Tarihi*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Üstel, Füsun (2005), *Makbul Vatandaşın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Üstel, Füsun (2016), *Okulda Vatandaş Eğitiminin Yüzyıllık Tarihi*. http://www.obarsiv.com/guncel_vct_0405_fusunustel.html. (Erişim tarihi: 04.12.2016.)
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan (2005), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayınları.
- Yücel, Hasan Ali (1938), *Türkiye'de Ortaöğretim*, İstanbul: Devlet Basımevi.

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE İLE BULGARİSTAN ARASINDAKİ SOSYAL VE EKONOMİK İLİŞKİLER

SOCIAL AND ECONOMIC RELATIONS BETWEEN TURKEY AND BULGARIA DURING THE SECOND WORLD WAR YEARS

Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ*-Hasan KARAKUZU**

Geliş Tarihi/Received:17.11.2021

Kabul Tarihi/Accepted:18.12.2021

SARIKOYUNCU DEĞERLİ, Esra - KARAKUZU, Hasan, (2022), "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye ile Bulgaristan Arasındaki Sosyal ve Ekonomik İlişkiler", Belge Dergisi, S.23, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2022/1, ss. 197-226.

Öz

Atatürk döneminde Türkiye ve Bulgaristan, birbirlerine karşı dikkatli, özenli ve mesafeli bir diplomasi siyasetini takip etmiştir. Özellikle Bulgaristan 1933 yılından sonra revizyonist bir dış politika takip ederken, Türkiye ise anti-revizyonist bir politika takip etmiştir. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti liderliğinde 9 Şubat 1934 tarihinde sınırların güvence altına alınmasını ön plana alan Yunanistan, Yugoslavya, Romanya'nın katıldığı Balkan Antantı imzalanmıştır. Ancak Bulgaristan revizyonist politikası sebebiyle Balkan Antantına katılmamıştır. Antant sonrasında Bulgaristan, Balkan coğrafyasında yaşanan gelişmeleri de göz önüne alarak 31 Temmuz 1938 tarihinde Balkan Antantı üyesi devletler adına Yunanistan ile Selanik Antlaşması'nı imzalamıştır. Balkan Antantına bağlı devletler tarafından memnuniyetle karşılanan antlaşma, Bulgaristan'ın iyi komşuluk ilişkilerini devam ettirmesini göstermesi bakımından önemlidir. II. Dünya Savaşı'nın başladığı ilk yıllarda Türkiye ve Bulgaristan tarafsızlık siyasetini izleyerek sınırlarının güvenliği ve kendi ülkelerine herhangi bir saldırı olmaması için çaba harcamıştır. Savaşın git gide tüm dünyayı etkilemeye başlamasıyla birlikte Bulgaristan fikrini değiştirerek Almanya öncülüğündeki Mihver Devletlerine katılmıştır. Türkiye ise başta ABD, İngiltere ve Rusya'nın savaşa katıl çağrılarına rağmen tarafsızlık ilkesinden taviz vermemiştir. İki ülke farklı politikalar izlemiş olsalar da II. Dünya Savaşı esnasında birbirlerine karşı düşmanca bir tavır sergilememiştir. Hatta bu süreçte ekonomik antlaşmaların yapılması devam etmiş, Türkiye Cumhuriyeti Bulgaristan'da yaşayan Türklerin başta sosyal, kültürel ve eğitim haklarının çözülmesine yardımcı olmaya çalışmıştır. Çalışmanın amacı; Türkiye ile Bulgaristan arasında 1939 yılından siyasi ilişki ve haberleşmenin kesildiği Mayıs 1945 yılına kadar geçen süre içerisinde Bulgaristan Türklerinin sosyal ve kültürel hayatını, yaşadıkları zorlukları ve iki ülkenin bu süre içerisinde karşılıklı toplumsal olaylar karşısında takındıkları tavrı ortaya koyabilmek, birbirleri ile imzaladıkları ekonomik antlaşmaların ülke ekonomilerine katkılarını gözler önüne serabilmektir.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye, Bulgaristan, Sosyal, Ekonomik, Kültürel.*

* Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-mail: esradeğerli@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-3372-1034>).

** Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, ZMYO, E- mail: hasan_karakuzu@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-1808-3337>).

Abstract

During the Atatürk period, Turkey and Bulgaria followed a careful, attentive and distant diplomacy policy towards each other. Especially after 1933, while Bulgaria followed a revisionist foreign policy, Turkey followed an anti-revisionist policy. In this context, under the leadership of the Republic of Turkey, the Balkan Entente was signed on February 9, 1934, with the participation of Greece, Yugoslavia and Romania, which prioritized the securing of the borders. However, Bulgaria did not join the Balkan Entente due to its revisionist policy. After the Entente, Bulgaria, taking into account the developments in the Balkan geography, signed the Thessaloniki Treaty with Greece on 31 July 1938 on behalf of the Balkan Entente member states. The treaty, which was welcomed by the states affiliated to the Balkan Entente, was important in terms of showing that Bulgaria continued its good neighborly relations. In the first years of the Second World War, Turkey and Bulgaria followed the policy of neutrality and made efforts to ensure the security of their borders and to prevent any attack on their own countries. As the war started to affect the whole world, Bulgaria changed its mind and joined the Axis Powers under the leadership of Germany. Turkey, on the other hand, did not compromise on the principle of neutrality despite the calls of the USA, England and Russia to join the war. Although the two countries followed different policies, during the World War II, they did not show a hostile attitude towards each other. Even in this process, the making of economic agreements continued, and the Republic of Turkey tried to help the Turks living in Bulgaria to solve their social, cultural and educational rights. The purpose of the study is to reveal the social and cultural life of the Bulgarian Turks, the attitudes of the two countries against mutual social events during the period between 1939 and May 1945, when the political relations and communication between Turkey and Bulgaria were cut, and to reveal the contributions of the economic agreements they signed with each other to the national economies.

Keywords: *Turkey, Bulgaria, Social, Economic, Cultural.*

GİRİŞ

Türkiye’de Cumhuriyetin ilanı sonrasında dış politikanın temeli olan “*Yurtta sulh, cihanda sulh*” ilkesi olumlu anlamda Avrupa ve Balkanlardaki devletler üzerinde etki göstermiştir. Dış politikanın adı geçen coğrafyalarda takdir edilmesi Türkiye ile komşuları arasında dostluk antlaşmalarının imzalanmasına zemin hazırlamıştır. Bu ülkelerden biri olan Bulgaristan ile 1925 yılında dostluk antlaşması imzalanmıştır. Gazi Mustafa Kemal’in Balkanlarda dostluk, barış ve iş birliğini sağlamaya yönelik siyasi bağlamda vermiş olduğu mesajlar kültürel, ekonomik ve askeri alanlarda etkisini göstermiştir.

Türkiye ile Bulgaristan arasındaki sosyal ve kültürel ilişkilere bakıldığında dernekler¹ kurularak etkinlikler yapılmış, karşılıklı ziyaretler gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda 2 Ağustos 1930’da Falih Rifki (Atay), Necmeddin Bey (Sadak), Hakkı Tarık Bey (Us) gibi Türk gazeteciler Sofya’da incelemelerde bulunmuştur. Bu ziyarete karşılık Bulgaristan’ın önemli tarihçilerinden Panço Dorev de İstanbul’da Osmanlı arşiv ve kütüphanelerinde araştırmalar yapmıştır. Bulgaristan, Türkiye tarihi açısından çok önemli bir yeri olan Cumhuriyetin ilan edilmesinin 10. yıl dönümüne ülkesini temsilen Halk Eğitimi Bakanı Dr. Atanos Boyaciev başkanlığında bir heyeti Ankara’ya göndermiştir. Heyet Ankara’da gerçekleşen kutlama törenlerine katılmıştır. Diğer ziyaret ise Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk’ün vefat etmesi dolayısıyla gerçekleşmiştir. Atatürk’ün vefat haberi tüm dünya uluslarını derinden etkilemiş, ülkeler cenazeye katılmak için Ankara’ya gelmiştir. Bulgaristan Devleti de komşuluk vazifesi ve Gazi’ye verdiği değer sebebiyle 130 kişilik bir heyetle cenazeye katılmıştır.²

Bulgaristan’la mesafeli yürütülmeye çalışılan bir siyaset izleniyor olsa da iki ülkeyi karşı karşıya getiren temel konulardan biri Bulgaristan’daki Türk çocuklarının eğitim-öğretim alanında yaşadığı sıkıntılar ve Bulgaristan’da Türkçe yayın yapan basın üzerinde uygulanan sert tedbirler olmuştur. Türkiye’de Mustafa Kemal’in önderliğinde başlayan inkılap hareketleri yalnız Anadolu’da etkili olmamış, Türklerin yaşadığı ülkelerde de ilgiyle takip edilmiştir. Bu inkılaplardan biri olan Latin harflerinin 1928 yılında kabul edilmesi de Bulgaristan’da yaşayan Türkler üzerinde tesirli olmuştur. Türk Öğretmenler Birliği ve Sofya Elçiliği’nin, Bulgar Hükümeti’ne Latin harflerinin eğitim-öğretimde kullanılması gerektiği yönündeki talepleri karşılık bulmuş ve Hükümet tarafından kabul edilmiştir. Bu olumlu gelişme sonucunda Bulgaristan Millî Eğitim Bakanlığı Eylül 1930’da Türk okullarında Arap harflerinin yasaklandığını açıklamıştır. Ancak okullarda dini derslerin Arap harfleriyle okutulmasına devam edilmiş, diğer dersler tamamen Latin harfleri ile yapılmıştır.³

Siyasi bakımdan çalkantılı bir dönemin ardından Kral III. Boris’in Bulgaristan tahtına çıkması, Türkler üzerinde olumsuz gelişmelerin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu süreçte hem Türk okulları hem de basın-yayın hayatında sıkı denetim, kontrol ve yıldırma gibi nedenlerle okul, gazete, dergi⁴ sayısında ciddi oranda azalma meydana gelmiştir. Kral

1 Bulgar-Türk Dostluk Derneği Prof. Stılanov, Trajko Popo, Panco Dorev, Prof. Petar Mutafciev gibi aydınların bir araya gelmesiyle 1924 yılında Bulgaristan’da kurulmuştur. Diğer taraftan Türkiye’de de Fazıl Ahmet Bey başkanlığında Türk-Bulgar Cemiyeti 1931 yılında faaliyete geçmiştir. Bkz. Esra Sarıkoyuncu Değerli (2009), Türk-Bulgar İlişkilerinde Mustafa Kemal Atatürk, Kütahya, s. 176.

2 Değerli, a.g.e., s. 228, 237, 294,

3 Bilal Şimşir (1986), Bulgaristan Türkleri, Bilgi Yayınevi, İstanbul, s. 139.

4 Bulgaristan’da 1923-1938 yılları arasında Çiftçi Bilgisi, Ziya, Ahali, Türk Sözü, Terbiye Ocağı, Deliorman, Altın Kalem, Başlangıç, Genç Mektepli, Rumeli, Kocabalkan, Yeni Söz, Bulgaristan, Dostluk, Mücadele, Spor gazetesi,

Boris'in tahta geçmesinden sonraki 2 senelik süre zarfında 1712 olan Türk okulu sayısı 545'e düşmüştür.⁵ Aynı şekilde Türkçe kitap ve gazetelerin sayısı 1908-1934 yılları arasında 80 iken, 1939 yılına gelindiğinde sadece Havadis gazetesinin kalması Türkler üzerinde uygulanan baskının somut örneklerini teşkil etmiştir.⁶ Türkiye Cumhuriyeti, Bulgaristan'ın bu olumsuz tutumuna rağmen dost ülke yaklaşımından kesinlikle vazgeçmemiştir. İki devlet arasında gerçekleşen karşılıklı ziyaretler sonucunda, Bulgaristan'ın tavrında yumuşama meydana gelmiş ve Bulgaristan Milli Eğitim Bakanı Manef 1938 yılında "Millî Eğitim Bakanlığına bağlı bütün özel Türk okullarında eğitim Latin harfleri ile basılmış kitaplarla yapılacaktır. Derslerin Latin Türk harfleri ile okutulması zorunlu olup eski Türk harfleri ile ancak 2 saat ders verilecektir" talimatını vermiştir.⁷

Sosyal ve kültürel anlamda bu gelişmeler yaşanırken ekonomik ve ticari sahada da antlaşmalar yapılarak iki ülke ekonomisine sınırlı düzeyde de olsa katkı sağlanmıştır. Yapılan antlaşmalara bakıldığında ilk olarak 11 Ağustos 1927 tarihinde 4 aylık geçici bir ticaret sözleşmesi yapılmış ve bu sözleşme kalıcı ticaret antlaşması yapılanaya kadar kısa süreler halinde uzatılmıştır.⁸ Ancak iki ülke arasında kalıcı bir antlaşmaya duyulan ihtiyacın artması üzerine ilk düzenli Ticaret ve Denizcilik (Seyr-i Sefain) Antlaşması 1928 yılında imzalanmıştır.⁹ Bu antlaşmanın ardından daha kapsamlı bir Ticaret ve Denizcilik Antlaşması 27 Mayıs 1930 yılında yapılmıştır.¹⁰ Genel olarak 1923-1930 dönemine bakıldığında iki ülkenin birbirinden satın aldığı malların değeri 2.000.000'u geçmiş ve Türkiye'nin Bulgaristan'a yaptığı ithalatın değeri toplam ithalata oranla ortalama % 2 civarında olmuştur. Zaman zaman da karşılıklı misillemeler¹¹ yapılarak ticarete gerginlikler yaşanmış ancak dostluk ağır bastığı için kısa sürede çözüme kavuşturulmuştur. 1929 yılında dünyayı kasıp kavuran ekonomik buhran meydana gelmiş ve bu olağanüstü durum karşısında Türkiye ile Bulgaristan devletleri de aldığı tedbirler ışığında 21 Aralık 1933'te ticaret antlaşması,¹² 27 Kânunuevvel (Aralık) 1933'te Kliring Antlaşması,¹³ 27

İntibah, Tuna Boyu, Rehber, Turan, Yeni Başlangıç (1928'de Başlangıç olmuştur), Yenilik, İkbal, Rodop, Rodop Sesi (1929'da Yeni Yol olmuştur), Halk Sesi, Savaş, Tebligat, Birlik, Çiçek, Açıksöz, Özdilek, Çocuk Sevinci, İstikbal, İrfan (1932 yılında İtisam olmuştur), Karadeniz, Medeniyet, Hakikat Şahidi, İleri, Yarın, Balkan Postası, Yenigün gazeteleri yayın hayatını sürdürmüştür. Bu gazetelerin büyük çoğunluğu 1934 yılındaki darbe sonrasında devlet baskısıyla kapatılmıştır. Âdem Ruhi Karagöz (1945), Bulgaristan Türk Basını 1879-1945, Üniversite Matbaası, İstanbul, s. 31-61; Türkiye Cumhuriyeti bu durum karşısında Bulgaristan'da yayın yapan gazetelere belli aralıklarla yardım göndermiştir. Kırcaali'deki Rodop, Sofya'daki Halk Sesi ve Deliorman gazetelerine 1930 yılında 3 aylık ödenek olarak 1.200 Türk lirası karşılığında denk gelen 76.200 leva göndermiştir. BCA, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 240.618.10; Yine aynı şekilde 1933 yılının Eylül, Ekim, Kasım aylarına ait olmak üzere 1.800 leva daha göndermiştir. BCA, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 241.630.29.

5 Bulgaristan'daki Türk ve İslam Azınlığına Baskı (1988), (haz.) Norveç Helsinki Komitesi, (çev.) Prof. Dr. Yaşar Yücel), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 11; Şimşir, a.g.e., s. 149.

6 Bulgaristan'daki Türk ve İslam Azınlığına Baskı, s. 11.

7 BCA, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 243.641.7.

8 Değerli, a.g.e., s. 172.

9 https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanunbmmc006/kanunbmmc006/kanunbmmc00601310.pdf, Erişim Tarihi: 23.08.2017; A. Gündüz Ökçün-Ahmet R. Ökçün, Türk Antlaşmaları Rehberi 1920-1973, Ankara 1997, s. 64.

10 Resmî Gazete, 18 Haziran 1930, s. 9109-9112.

11 Bulgaristan'ın 1924 yılında Türkiye'den ithal ettiği kuru üzümü yasaklanması üzerine, Türkiye karşı hamle yaparak Bulgaristan'dan ithal ettiği peynir (kaşkavel, salmura, kaşartulum ve emsali), kuru fasulye, buğday unu ve kümes hayvanlarının (tavuk, horoz, piliç, peç tavuğu, ördek, hindi, kaz) ithal edilmesi yasaklanmıştır. Bkz; Değerli, a.g.e., s. 170-171.

12 A. Gündüz Ökçün-Ahmet R. Ökçün, a.g.e., s. 139.

13 BCA, Fon Kodu: 30.18.01, Yer No: 02.43.14.1.

II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye ile Bulgaristan Arasındaki Sosyal ve Ekonomik İlişkiler

Mayıs 1935 tarihinde yeni bir ticaret antlaşması imzalamıştır.¹⁴ İki devlet arasındaki ticari ilişkiler, antlaşmalar sayesinde belirli bir düzene bağlanarak ticarete konu edilecek ürünler belirlenmiş ve bu ürünler üzerinden ithalat-ihracat gerçekleştirilmiştir. Bulgaristan'ın 1923-1938 yılları arasında Türkiye ekonomisine katkısı ise (ihracat ve ithalat içindeki payı) ortalama % 1 civarında olmuştur.¹⁵

Atatürk'ün vefatının ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü olmuştur. İnönü döneminde de iki ülke arasındaki siyasi ziyaretler devam etmiştir. Bu ziyaretler arasında Bulgaristan Başbakanı Köseivanof'un 1939 yılında Ankara'yı ziyareti sonrasında, Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ile Dışişleri Umumi Kâtibi Numan Menemencioğlu'nun 1940 yılında Sofya'ya gitmeleri siyasi ortamın yumuşamasına vesile olmuştur. İki ülke II. Dünya Savaşı'nda karşı karşıya gelmemekle birlikte ufak çaplı denilebilecek askeri ve siyasi olaylar karşısında sağduyulu tavrı sergilemiştir. Bu olaylardan ilki 1940 yılında iki Türk askerinin sürek avı sırasında yanlışlıkla Bulgar topraklarına girerek tutuklanması sonucunda yaşanmıştır. Olay üzerine iki ülke yetkililerinin görüşmesi sonucunda 2 asker serbest bırakılmıştır.¹⁶ İkincisi 6 Mart 1940 tarihinde bir Bulgar uçağının Türkiye toprakları üzerinde uçtuğunun görülmesi üzerine Türk askerleri uçağı yere inmeye zorlamış ve uçaktan inen 2 subay Bulgar yetkililere teslim edilmiştir.¹⁷ Bulgar basını bu durumu gazete sayfalarına taşıyarak Türkiye'nin iyi niyetli tavrını minnetle karşılamıştır.¹⁸ Üçüncü önemli mesele 1940 yılında iki ülkenin sınırına yakın olan Büyük Aziziye tepesinin yasaklı bölge ilan edilerek çatışmasızlığı öngören antlaşmanın yürürlüğe girmesi olmuştur.¹⁹ Dördüncü olarak 17 Şubat 1941 yılında Ankara'da Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ile Bulgaristan'ın Ankara elçisi Kirof arasında saldırmazlığı ve ticaretin geliştirilmesini temel alan 4 madden oluşan protokol imzalanmıştır.²⁰

Şükrü Saraçoğlu imzalanan protokolün Balkanlarda yeni karşılıklara belki mani olacağını ifade ederken,²¹ Popof ise Türkiye ile Bulgaristan arasındaki dostluk antlaşmasını takviye ederek iki ülkenin barışsever iradelerine ve karşılıklı menfaatlerine dayanan dostluk ilişkilerine yeni bir delil teşkil edeceğini söylemiştir.²² Protokolün imzalanmasından kısa bir süre sonra Bulgaristan'ın mihver devletleri yanında savaşa girmesine rağmen iki ülke arasındaki siyasi ilişkiler 1942-1944 yılları arasında dostluk beyannamesinin getirdiği yükümlülükler çerçevesinde barışçıl bir şekilde ilerlemiştir. Ancak 1944 yılından itibaren iki ülke ilişkilerinde gerginliğe sebep olacak olan hadise Bulgaristan'ın eski Başbakanı Filof'un ekim ayı içinde Türkiye'nin Sofya Elçiliğine sığınması ile gerçekleşmiştir. Filof, Bulgaristan'ın Türkiye'ye baskı yapması sonucunda 3 gün içinde elçilikten çıkarılmış ve böylece gerginlik sona ermiştir. Bu olumlu gelişmeden bir süre sonra Türkiye'nin Almanya'ya savaş ilan etmesi ile Türkiye-Bulgaristan arasındaki haberleşme ve ilişkiler 1945 yılının Mayıs ayında tamamen kesilmiştir. İki ülke ilişkilerinin tamamen kopması neticesinde Türkiye'den Bulgaristan'a gönderilen her türlü yayın sınırdan geri çevrilmiş, telefon konuşması yapma

14 Değerli, a.g.e., s. 226.

15 TÜİK, İstatistik Göstergeler (1923-2009), Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2009, s. 447, 461.

16 Ayın Tarihi, No: 75, Şubat 1940, s. 91-92.

17 Vakit, 8 Mart 1940, s. 1.

18 Ayın Tarihi, No: 76, Mart 1940, s. 396.

19 BCA, Fon Kodu: 30. 18. 01.02., Yer No: 91.67.17.

20 Antlaşmanın maddeleri için bkz; Ayın Tarihi, No: 87, Şubat 1941, s. 26.

21 Cumhuriyet, 18 Şubat 1941, s. 5; Ayın Tarihi, No: 87, Şubat 1941, s. 26-27; Vatan, 18 Şubat 1941, s. 1.

22 Cumhuriyet, 19 Şubat 1941, s. 5; Vatan, 19 Şubat 1941, s. 5.

olanağı kaldırılmış²³ ve iki ülke arasındaki gergin siyasi atmosfer Bulgaristan'da yaşayan Türklerin hayatının zorlaştırılarak Türkiye'ye göç etmesine zemin hazırlamıştır.

II. Dünya Savaşı esnasında Türkiye ve Bulgaristan arasındaki ilişkiler gerginleşmeye hatta tamamen kesilmesine sebep olabilecek olaylar yaşanmasına rağmen sosyal, kültürel ve ekonomik alanda iş birliği devam ettirilmiştir. Bu bağlamda çalışmada; sosyal alan diyebileceğimiz sel, deprem gibi doğal afetler karşısında gösterilen tavır, önemli günlerin kutlanması sırasında dostça verilen mesajlar, diğer taraftan Bulgaristan'da yaşayan Türklerin eğitim meselesi ve Türk çocuklarının yaşamış olduğu zorluklar üzerinde durulmuştur. Ayrıca çalışmanın konusunu oluşturan ekonomik ilişkilerde ise iki ülkenin karşılıklı imzaladığı ticaret antlaşmaları, fuar ve sergiler ile Türkiye'nin yurt dışından ithal ettiği malların Bulgar limanlarından getirilmesi konusunda yaşanan sıkıntılara değinilmiştir.

1. SOSYAL OLAYLAR KARŞISINDA ALINAN TAVIRLAR

Sosyal olaylar başlığı altında; iki ülkenin doğal afetler karşısında takındıkları tavır, ülkelerin kendileri için önemli kabul edilen kutlama törenleri ve devlet adamlarının cenaze merasimlerine katılmaları, Bulgaristan'daki Türk okulları ile Türk çocukların eğitim meselesine bakışları ve Bulgaristan Türklerinin yaşadığı olaylar sebebiyle Türkiye'ye göç etmesi veya ettirmek zorunda bırakılması konuları irdelenmiştir.

1.1. Doğal Afetler Karşısında Yapılan Yardımlar

Doğal afetler sel ve deprem gibi büyük etkileri olan ülke içinde yıkımlara, can kayıplarına sebep olan olaylar şeklinde cereyan etmiştir. Öte yandan doğal afetler hem ülkenin birlikteliğinin güçlenmesine ve yardımseverliğinin en üst düzeye çıkmasına hem de komşu ülkelerle ilişkilerin, dostlukların pekiştirilmesine yardımcı olmuştur. Bu bakımdan Türkiye ve Bulgaristan ilişkilerinde de doğal afetler karşısında sergilenen tavırlar bir süreliğine gerginliklerin azalmasına ve karşılıklı ilişkilerin güçlenmesine katkıda bulunmuştur.

Bulgaristan, 1939 yılının Temmuz ayında çok şiddetli bir yağmurla karşı karşıya kaldığı için büyük bir sel felaketi yaşamıştır. Özellikle Türklerin yoğun olarak yaşadığı Selvievo kasabası ile Rositsa Nehri'nin geçtiği bütün civar köyler sular altında kalmış, Pavliken'deki köprü yıkılmış, Lofça'daki 30 evin yıkılması ile halk büyük bir sıkıntı yaşamıştır. Bununla birlikte çoğunluğu Türk olmak üzere 150'den fazla kişi hayatını kaybetmiş, 100'den fazla kişi yaralanmış ve bu sel felaketinin aynı zamanda maddi olarak ülke ekonomisine zararı 100.000.000 levayı geçmiştir. Ev ve köprülerin yanı sıra bağ, bahçe, tarla, değirmen gibi çok sayıda arazi ve tarım aletlerinin tahrip olduğu sel felaketi 2 gün boyunca sürmüştür. Yaşanan selin etkisi çok büyük olduğu için Bulgar Hükümeti hemen harekete geçerek Sobranya Başkanı Moşanef ile milletvekilleri, generaller, valiler selden zarar gören yerlerde tespit yapmak için Sofya'dan hareket etmiş ve bu yerlerde incelemelerde bulunmuştur. Bulgar Hükümeti bu ziyaretin ardından selden zarar görenlere 400.000 leva tutarında yardım yapmıştır.²⁴

23 Hüseyin Avni Bıçaklı, Türkiye-Bulgaristan İlişkileri (1919-1938), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 1988, s. 134.

24 Cumhuriyet, 3 Temmuz 1939, s. 7.

II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye ile Bulgaristan Arasındaki Sosyal ve Ekonomik İlişkiler

Türkiye de komşu Bulgaristan'da yaşanan sel felaketine kayıtsız kalmamış ve selden zarar görüp hayatını kaybeden 200 kişinin ailelerine ve yüzlerce felaketedeye yardımda bulunmak amacıyla Sofya elçisi Şevki Berker aracılığı ile Bulgar Şefi Belinov'a 1.500 Türk lirası göndermiştir.²⁵ Selvievo'da ağırlıklı olarak Türkler yaşadığı için sel felaketinin Türk arşiv belgelerinde de yer aldığı görülmektedir. Belgelerde Selvievo'da yaşayan Türklerin, Türk Büyükelçiliğine 20 evin zarar gördüğünü ve 50 kişinin boğulduğunu bildirerek yardım talebinde buldukları yer almıştır. Bu isteğe karşılık olarak Türkiye Cumhuriyeti felaketedelere 12.000 leva yardım yapmıştır. Bu yardımların dışında Kızılay Cemiyeti de yardıma muhtaç insanlara ulaştırılması amacıyla Bulgar Kızılhaç Cemiyeti'ne 1.500 Türk lirası göndermiştir.²⁶

Yaşanan felaketin ardından Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Bulgaristan Kralı III. Boris'e taziyelerini bildirdiği şöyle bir telgraf göndermiştir: *"Bu derece insan zayıfına sebebiyet veren seylab haberini derin bir teessür ile haber aldım. Dostane sempati hissiyatımla en hararetili taziyelerimin kabulünü majestelerinden rica olunur."* Bulgaristan Kralı III. Boris de bu telgrafa cevaben samimi hislerini belirttiği şu telgrafi kaleme almıştır: *"Selvievo mintikasında felaket dolayısı ile ekselansları tarafından bana karşı gösterilmiş olan ve beni derin surette mütehasıs eden dostane sempatilerden dolayı samimi surette teşekkür ederim"*.²⁷

Bulgaristan'da yaşanan sel felaketinin ardından Türkiye'de de 22 Eylül 1939 tarihinde meydana gelen İzmir merkezli, Dikili ve çevresinde yoğun olarak hissedilen deprem sonucunda çok fazla can ve mal kaybı yaşanmıştır. Depremın bilançosuna bakıldığında Dikili'de 250 ev tamamen yıkılmış, 200 ev oturulamayacak hale gelmiş, 28 depo, 1 fabrika, 4 otel, 1 han, 1 cami, 7 lokanta, 6 gazino, 45 dükkân, hükümet binalarının içinde bulunduğu yapılarla birlikte sinema, halkevi binaları da yıkılmıştır.²⁸ Bu deprem sonrasında hükümet yetkilileri ve yardım kuruluşları olay yerine gelmiş, durumu yerinde incelemiştir. Kızılay'ın her zaman olduğu gibi etkin bir şekilde görev aldığı depremi duyan komşu ülkeler de Türkiye'ye üzüntülerini bildirmiştir. Bu bağlamda Bulgaristan Kralı III. Boris de Saray Genel Sekreterliği Müşaviri Kançief'i Türk Büyükelçiliğine göndermiş ve Elçi Şevki Berker'e felaketedelere duyduğu sempati hislerini iletmesini sağlamıştır. Başbakan Köseivanof da Protokol Şefi Belinof aracılığıyla Şevki Berker'e Hükümetin taziyelerini bildirmiştir.²⁹

Dikili'de yaşanan acı hadiseden sonra Türkiye'de yeni bir deprem daha meydana gelmiştir. 26/27 Aralık 1939 gecesi Erzincan'ı derinden etkileyen çevresindeki Sivas, Ordu, Tokat, Samsun, Amasya, Elâzığ, Tunceli'de de etkili olan deprem sonucunda çok büyük can ve mal kayıpları yaşanmıştır. Erzincan'da hükümet konağı, ordu müfettişliği, orduevi, postane, ev ile dükkânlar yıkılmış ve şehir adeta bir enkaz yığını haline gelmiştir.³⁰ Hükümet

25 Akşam, 23 Temmuz 1939, s. 2.

26 BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 178.234.2.

27 Cumhuriyet, 14 Temmuz 1939, s. 7; Akşam, 14 Temmuz 1939, s. 2.

28 Cumhuriyet, 23 Eylül 1939, s. 6; İzmir-Dikili depremi 6.6 şiddetinde meydana gelmiş, 60 insanın hayatını kaybetmesine ve 1235 binanın kullanılamaz hale gelmesine sebep olmuştur. <http://web.archive.org/web/20111208155500/http://www.koeri.boun.edu.tr:80/sismo/default.htm>, Erişim Tarihi: 24.08.2017.

29 Cumhuriyet, 26 Eylül 1939, s. 5; Ayın Tarihi, Eylül 1939, No: 79, s. 49.

30 Cumhuriyet, 28 Birincikanun (Aralık) 1939, s. 1, 5; Erzincan'da meydana gelen deprem 7.9 şiddetinde olmuştur. Etkisi çok büyük olan felaket sonrasında 32.968 insan hayatını kaybetmiştir. Ayrıca 116.720 bina kullanılamaz duruma gelmiştir. <http://web.archive.org/web/20111208155500/http://www.koeri.boun.edu.tr:80/sismo/default.htm>, Erişim Tarihi: 24.08.2017.

yetkilileri derhal felakete uğrayan yerlere giderek incelemelerde bulunmuş, gerekli yardımların felaketedelere ulaştırılması için gayret göstermiştir. Komşu ülkeler de büyük felaket sonrasında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Başbakan, Dışişleri Bakanına taziyelerini iletmişler ve yiyecek-giyecek, yakacak, inşaat malzemeleri göndererek yardımcı olmuştur. Bu devletlerden birisi olan Bulgaristan da komşu ve dost ülke olması dolayısıyla Kral III. Boris tarafından dostane tavırla Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye taziye telgrafı gönderilmiştir. Bu nazik davranıştan dolayı Cumhurbaşkanı İnönü, Kral III. Boris'e teşekkür etmiştir.³¹ Bulgaristan Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Köseivanof da Başbakan Refik Saydam ve Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'na depremden duyduğu üzüntüyü bildirmiştir.³² Bu telgraf sonrasında Bulgar Hükümeti tarafından Meclis'te Türkiye'deki depremedelere yardımcı olması için inşaat malzemesi ve gıda maddeleri gönderilmesini içeren 2.000.000 levalık bir ödenek kabul edilmiştir.³³ Ayrıca 3.600 kg kaşar, 1.500 çuval un, 36 vagon kereste gönderilmiştir.³⁴ Bulgaristan Hükümeti'nin yardım malzemelerini göndermesinin yanı sıra Bulgaristan Çocuklara Yardım Cemiyeti de depremede çocuklar için 500 elbise ve oyuncak eşya göndermiştir.³⁵

Ekonomik zorlukların toplum üzerinde ciddi şekilde hissedildiği savaş yıllarında bir depremlerle çok büyük yıkımların yaşanması inşa-imar faaliyetleri, kentleri yeniden ayağa kaldırmak ve ülke ekonomisine katkı verecek seviyeye getirmek için oldukça fazla çaba gösterilmesi gerekmektedir. Cumhuriyet Hükümetleri, bu zorlukların üstesinden gelmesi için gayret gösterirken 1943 yılında bu kez Adapazarı, Bolu, Düzce, Hendek civarında bir deprem daha meydana gelmiştir. Bu depremler daha önce yaşanan depremler gibi şiddetli olmuş ve adı geçen yerleşim yerlerini etkisi altına almıştır. Haberin duyulmasının ardından İçişleri Bakanı Hilmi Uran olay yerine giderek incelemelerde bulunmuş ve gördükleri ile kendisine iletilen bilgileri TBMM'ye sunmuştur. Hilmi Uran Meclisteki konuşmasında; depremin Düzce, Bolu, İzmit, Geyve ve Arifiye'de de hissedildiğini ancak bu yerlerdeki zararın ve can kayıplarının Adapazarı'ndaki kadar olmadığını, Adapazarı'nda ise 1.096 ev ve 108 dükkânın tamamen yıkıldığını, 1.007 ev ve 8 dükkânın çok büyük hasara uğradığını belirtmiştir. Ayrıca Bakan, can kaybı konusunda ise Adapazarı'nda 285 ölü olduğunu, bunlardan 86'sının erkek, 142'sinin kadın ve 57'sinin çocuk olduğunu açıklamıştır. Bu arada Adapazarı'nda 208 vatandaşın yaralandığını, bunlardan 69'unun erkek, 97'sinin kadın ve 42'sinin çocuk olduğunu ifade etmiştir. Hilmi Uran, bu yaralılarından 48'inin ağır yaralı olduğunu da sözlerine eklemiştir. Hendek'te de 100 yaralı ve 25 ölü olduğunu, resmi binaların büyük zarar gördüğünden söz etmiştir.³⁶

İçişleri Bakanı Hilmi Uran ikinci defa deprem bölgesine giderek incelemelerine devam etmiş ve konu hakkında TBMM'de tekrar açıklamalarda bulunmuştur. Bu kez Bakan, Adapazarı, Hendek ve köylerinde ölü sayısının 346 olduğunu, hayatını kaybedenler arasında kadın ve çocuk sayısının daha fazla olduğunu ifade etmiştir. Bunun sebebinin ise depremin olduğu saatlerde erkeklerden ziyade kadın ve çocukların evde bulunmasından

31 Cumhuriyet, 1 İkincikanun (Ocak) 1940, s. 5.

32 Cumhuriyet, 3 İkincikanun (Ocak) 1940, s. 6.

33 Cumhuriyet, 31 Birincikanun (Aralık) 1939, s. 1.

34 İlhan Haçın, "1939 Büyük Erzincan Depremi", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XXX, S. 88, Mart 2014, s. 61.

35 Cumhuriyet, 27 İkincikanun 1940, s. 5.

36 TBMM Zabıt Ceridesi, D. 7, B. 38, C. 3, Tarih: 21.06.1943, s. 97.

II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye ile Bulgaristan Arasındaki Sosyal ve Ekonomik İlişkiler

ileri geldiğini söylemiştir.³⁷ Bu felaket haberini alan komşu ülkelerden Bulgaristan Kral III. Boris³⁸ ve Hükümeti üzüntülerini Türkiye'nin Sofya Büyükelçisi Vasfi Mentesh'e ilemiştir.³⁹

Adapazarı ve çevresinde gerçekleşen depremin yaraları sarılırken, bir başka deprem de bu sefer de 27 Kasım 1943 gecesi Samsun'un Havza, Lâdik, Vezirköprü, Kastamonu'nun Tosya, Kargı, Tokat'ın Erbaa, Amasya'nın Merzifon, Çankırı'nın Ilgaz; Çorum'un Osmancık ilçelerinde deprem meydana gelmiş ve ülke çok büyük bir yıkımla yüz yüze kalmıştır.⁴⁰ İçişleri Bakanı Hilmi Uran felaket hakkında Mecliste yaptığı konuşmada; Samsun, Kastamonu, Tokat, Çankırı, Çorum, Ordu, Sinop, Amasya ve çevresindeki yerleşim yerlerinde 2719 kişinin hayatını kaybettiğini, 1.084 kişinin yaralandığını ve 3.321 yapının kullanılamaz hale geldiğini ifade etmiştir.⁴¹

İçişleri Bakanının vermiş olduğu rakamlar değerlendirildiğinde çok sayıda can kaybının meydana geldiği, yaralı sayısının fazla olduğu ve büyük bir yıkımla karşılaşıldığı görülmektedir. Bu da ülkedeki insan sayısının ve iş gücünün azalmasına sebep olduğu gibi diğer taraftan da depreme maruz kalan yerleri tekrar diriltmek, bu yerleri imar ve ihya etmek ülke ekonomisine ayrı bir yük getirmiştir. Bu zorlu dönemde Türkiye Cumhuriyeti Hükümet ve Türk Kızılayı depremedelere çadır, ilaç, fener, çivi göndermiş ve erzak alınması için para yardımında bulunmuştur.⁴² Komşu ülke Bulgaristan'daki Naipler Meclisi ve Hükümeti de depremde yaşanan can kayıplarından dolayı üzüntülerini Türkiye'nin Sofya Büyükelçisi Vasfi Mentesh'e ilemiştir.⁴³

1.2. Kutlama Törenleri ve Cenaze Merasimleri

Ülkelerin kendi tarihleri içerisinde yer edinmiş günler, gösterişli ve coşkulu bir şekilde törenler yapılarak hem yurt içinde hem yurt dışında elçilikler aracılığıyla kutlanmıştır. Ancak o ülke için anlam ifade eden üzüntülü günlerde de anma şeklinde törenler yapılmıştır. Bu bakımdan Türkiye-Bulgaristan ilişkilerinde de önemli gün ve tarihlerde devlet yetkilileri bir araya gelerek tebriklerini ve taziyelerini iletip birbirlerinin iyi ve kötü günlerinde dostluklarını ve komşuluklarını göstermiştir.

Bu bağlamda Türkiye, Osmanlı Devleti'nin yıkılması üzerine yeni bir devlet inşa etmiş ve yönetim şekli olarak da Cumhuriyeti benimsemiştir. İşte Cumhuriyetin ilan edildiği 29 Ekim günü de Türkiye'de her yıl dikkatli, özenli, gösterişli bir şekilde kutlandığı gibi Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi olarak temsil edildiği elçiliklerde de bayram olarak kutlanmıştır.⁴⁴

37 TBMM Zabıt Ceridesi, D. 7, B. 40, C. 4, Tarih: 25.06.1943, s. 116-117; Adapazarı'nda meydana gelen deprem 6.6 şiddetinde cereyan etmiştir. Deprem 336 can kaybına ve 2240 binanın hasar görmesine sebep olmuştur. <http://web.archive.org/web/20111208155500/http://www.koeri.boun.edu.tr:80/sismo/default.htm>, Erişim Tarihi: 24.08.2017.

38 Ayın Tarihi, No: 115, Haziran 1943, s. 25.

39 Akşam, 23 Haziran 1943, s. 1-2.

40 Cumhuriyet, 28 İkinciteşrin (Kasım) 1943, s. 1, 3.

41 TBMM Zabıt Ceridesi, D. 7, B. 7, C. 6, Tarih: 29.11.1943, s. 24-25; Cumhuriyet, 30 Birinciteşrin (Ekim) 1943, s. 1, 2. Samsun-Ladik merkezli ve çevre illerde hissedilen 7.2 şiddetindeki deprem sonucunda 4000 insan hayatını kaybetmiş ve 40000 bina kullanılamaz hale gelmiştir. <http://web.archive.org/web/20111208155500/http://www.koeri.boun.edu.tr:80/sismo/default.htm>, Erişim Tarihi: 24.08.2017.

42 TBMM Zabıt Ceridesi, D. 7, B. 7, C. 6, Tarih: 29.11.1943, s. 25.

43 Ayın Tarihi, No: 121, İlkkanun (Aralık) 1943, s. 32.

44 Cumhuriyetin ilan edildiği tarih olan 29 Ekim 1923 gününün gerek yurt içinde gerekse yurt dışında milli bayram olarak kutlanması hakkındaki kanun 8 Şubat 1925'te TBMM'de kabul edilmiş ve 23 Nisan 1925'te Resmî gazetedede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 12.75.6; 29 Ekim'in milli bayram

Cumhuriyet'in ilan edilmesinin 16'ncı yılı olan 29 Ekim 1939 günü geçmiş yıllarda olduğu gibi belirlenen programlara göre yurt içinde ve aynı zamanda yurt dışındaki elçiliklerde törenler eşliğinde kutlanmıştır. Bu elçiliklerden biri olan Sofya Elçiliği'nde de kutlama töreni yapılmıştır. Buradaki kutlamalara Kralın ve Başbakanın temsilcileri ile hükümet üyeleri, ordu temsilcileri, kordiplomatik, dışişleri çalışanları, gazeteciler ile birlikte birçok kişi katılmıştır.⁴⁵ Kutlamalara Türk basınının yanı sıra Bulgaristan basını da büyük ilgi göstermiştir. Bulgar gazetelerine yansıyan haberlerde; Türkiye sınırında görev yapan 2 Bulgar askerinin, ordusu adına Türk ordusunun Cumhuriyet Bayramı'nı tebrik etmek için Edirne'ye gittiği ve Türk meslektaşları tarafından güzel bir şekilde karşılandığı, Edirne orduevinde şereflerine ziyafet verildiği, orduevinin Türk-Bulgar bayrakları ile donatıldığı ve Türk-Bulgar marşları çalınarak dostluk havasının hâkim olduğundan övgüyle bahsedilmiştir.⁴⁶ Cumhuriyetin 17'nci yılı olan 29 Ekim 1940 günü kutlamalarında iki ülke temsilcileri bir araya gelmiş ve birbirlerine karşı iyi dileklerde bulunmuştur. Törenlere katılmak için Bulgar subay heyeti Edirne'ye gelmiş ve şereflerine bir ziyafet verilmiştir. Bu ziyaret esnasında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile Bulgaristan Kralı III. Boris'ten övgüyle bahsedilmiş ve yapılan konuşmalarda iki ülke arasındaki dostluğa vurgu yapılmıştır.⁴⁷ Aynı şekilde Türkiye tarihi açısından büyük öneme sahip 30 Ağustos günü "*Zafer Bayramı*" olarak kutlandığı için Bulgaristan sınır komutanı ve ailesi Edirne'ye gelerek törene katılmıştır.⁴⁸ Bu önemli günde de Bulgaristan Devleti Türkiye'ye olan dostluğunu törene katılarak göstermiştir.

Cumhuriyetin 20'nci yılı törenleri de 29 Ekim 1943 günü benzer şekilde yurt içinde ve dışında etkinlikler yapılarak kutlanmıştır. Sofya'daki Türk Elçiliği'nde günün öneminden dolayı kutlama yapılmış ve törene Sofya'da bulunan Türkler ile Bulgaristan Başbakanı Bojilov, Dışişleri Bakanı Şişmanof, Savunma Bakanı General Rossof, Sobranya Meclisi Başkanı Kalfof, eski bakan, milletvekilleri, Sofya Belediye Başkanı ve çok sayıda gazeteci katılmıştır. Törende konuşmacılar Türkiye'nin daha da gelişmesi ve Türk-Bulgar ilişkilerinin güçlenmesi adına söylemlerde bulunmuştur.⁴⁹

Cumhuriyet töreni ve kutlamaları Türk basınında olduğu gibi Bulgar basınında da geniş yer almıştır. Bulgaristan'da yayın yapan Zora gazetesinde Danail Karapçef "*Mustafa Kemal Mucizesi*" başlığı altında bir makale kaleme almıştır. Karapçef makalesinde Türkiye'de Cumhuriyet ilan edildiğinden beri geçen 20 senelik süre zarfında çok önemli inkılaplar gerçekleştirilerek siyasi ve ekonomik anlamda başarı elde edildiğinden bahsetmiştir. Bir başka Bulgar gazetesi Utro'da Profesör Genof "*Türkiye Cumhuriyeti*" başlıklı makale yazmıştır. Profesör Genof makalesinde II. Dünya Savaşına atıfta bulunarak Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sırasında takip ettiği politika sayesinde barışın tüm nimetlerinden faydalandığını ve Türk milletinin bugün sulh içinde milli bayramını kutladığını ifade etmiştir.⁵⁰ Diğer bir gazete olan Dnes gazetesi, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün resmini

kabul edilmesi hakkındaki kanun ve kararname için Bkz. BCA, Fon Kodu: 51.0.0.0, Yer No: 2.13.2; Resmî Gazete, 23 Nisan 1341 (1925), s. 129; TBMM Zabıt Ceridesi, D. 2, C. 18, B. 106, Tarih: 19.04.1341 (1925), s. 166.

45 Ayın Tarihi, No: 71, Birinciteşrin (Ekim) 1939, s. 61.

46 Akşam, 17 Teşrinisani (Kasım) 1939, s. 2.

47 Ayın Tarihi, No: 84, Sontesşrin (Kasım) 1940, s. 71.

48 Yeni Sabah, 31 Ağustos 1940, s. 1.

49 Ayın Tarihi, No: 119, Birinciteşrin (Ekim) 1943, s. 42; Akşam, 31 Teşrinievvel (Ekim) 1943, s. 1.

50 Ayın Tarihi, No: 113, Birinciteşrin (Ekim) 1943, s. 49-50.

II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye ile Bulgaristan Arasındaki Sosyal ve Ekonomik İlişkiler

yayınlayarak Bulgarların Türk milletinin bu devlet adamının başkanlığı altında güzel bir geleceğe yürümelerini temenni ettiklerini belirten ifadeler kullanmıştır.⁵¹

Cumhuriyetin 22'nci yıl dönümü kutlamaları 29 Ekim 1945 günü yurt içinde ve dışında törenler yapılarak gerçekleştirilmiştir. Türkiye'nin Sofya elçiliğinde yapılan geniş katılımlı törene naipler, hükümeti temsilen Başbakan Kimon Georgief, bütün bakan ve yüksek derecedeki bürokratların yanı sıra muhalefet liderleri Nikola Muşanof, M. Nikola Petkof ve M. Petko Stoyanof da katılmıştır. Ayrıca müttefikler arası kontrol komisyonu başkanvekili General Biuruzof, aynı komisyon üyelerinden İngiliz Generali Oxley ve Amerikan siyasi temsilcisi, kordiplomatik ve bütün gazetelerin yöneticileri ve başyazarları, yabancı gazeteciler de yer almıştır. Törenin Bulgar gazetelerine yansımada dikkati çeken nokta Türkiye ve Bulgaristan arasındaki iyi komşuluk ilişkilerine vurgu yapmaları olmuştur.⁵²

Bulgaristan Devleti, Türkiye'de bayram olarak kutlanan günlere gereken önemi ve değeri göstermiştir. Aynı şekilde Türkiye Cumhuriyeti de Bulgaristan Kralı III. Boris'in tahta çıktığı gün yapılan törenlere temsilci vasıtasıyla katılmış ve bu günün önemine ait tebrik telgrafları iletmıştır. Kral III. Boris'in tahta çıkmasının 21'inci yıl dönümünün kutlandığı günü, Türk ordusunda görev yapan sınır muhafız kıtasından bir heyet, Andrejevo Bulgar sınır kıtasına giderek ordu mensuplarına tebriklerini bildirmiş ve geçit resmini izlemiştir.⁵³ Kral III. Boris'in tahta çıkışının 22'nci yıl dönümünde Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından Kral'a tebrik telgrafı gönderilmiş ve Kral III. Boris de cevaben gönderilen telgraftan dolayı teşekkürlerini ifade etmiştir.⁵⁴

Türk ve Bulgar liderleri tarihi öneme sahip günlerde birbirlerinin yanında yer alarak dostluklarını göstermiş; ancak kendi tarihleri açısından üzüntülü diyebileceğimiz anlarda da yapılan törenlere katılarak birbirlerine destek olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti açısından üzüntülü anlardan birisi Başbakan Refik Saydam'ın hayatını kaybetmiş olmasıdır. Bu duruma kayıtsız kalmayan Bulgaristan Devleti, Başbakan Filof vasıtasıyla Refik Saydam'ın yerine göreve başlayan Şükrü Saraçoğlu'na üzüntülerini ifade eden bir telgraf göndermiştir. Ayrıca Kral III. Boris de Saray Bakanı Pomenof ve protokol şefini Türkiye maslahatgüzarına göndererek taziyelerini iletmıştır.⁵⁵

Diğer bir olay da Bulgaristan'ı uzun yıllar yöneten Kral III. Boris'in Almanya seyahatinden geldikten kısa bir süre sonra hayatını kaybetmesidir. Türkiye, yaşanan bu üzücü olay sonucunda Bulgaristan'ın yanında yer almıştır.⁵⁶ Türkiye Cumhuriyeti cenaze merasimine katılması için Trabzon milletvekili ve TBMM Parti Gurubu Başkanı Hasan Saka (Başkan), Korgeneral Hüseyin Hüsnü Kılış, Dışişleri Bakanlığı Protokol Genel Müdürü Salahaddin Arbel ve Abdülhalik Hisar'dan oluşan bir heyet oluşturmuştur.⁵⁷ Bu heyet

51 Cumhuriyet, 30 Birinciteşrin (Ekim) 1943, s. 3.

52 Cumhuriyet, 31 Ekim 1945, s. 3.

53 Ayın Tarihi, No: 71, Birinciteşrin (Ekim) 1939, s. 59.

54 Ayın Tarihi, No: 83, Birinciteşrin (Ekim) 1940, s. 37.

55 Akşam, 11 Temmuz 1942, s. 2.

56 10 Kasım 1938 günü Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü üzerine düzenlenen merasime Bulgaristan Savaş Bakanı General Daskalov'un Başkanlığında 130 kişilik bir heyetle katılmıştır. Geniş bilgi için bkz; Ali Sarıkoyuncu (2002), Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk ve Türk-Bulgar İlişkileri (1913-1938), S. XLVI, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

57 Akşam, 4 Eylül 1943, s. 1.

Kral III. Boris'in cenaze merasimine katılmış ve tören sonrasında Ankara'ya dönmüştür.⁵⁸ Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin cenaze merasimine bir heyet oluşturarak katılması Türk-Bulgar ilişkilerindeki dostluğu ve Kral III. Boris'e duyduğu saygıyı göstermektedir.

İki ülke arasındaki komşuluk ilişkilerini güçlendiren başka bir olay da Bulgar Eksarhı Stefan'ın Türkiye'yi ziyaret etmesidir. Eksarh Stefan, Fener Patrikhanesinde görevli Patrik Bünyamin'in elini öpmüş ve sonrasında gazetecilere; seyahatinin siyasi bir amacı olmadığını ancak Türkiye ile Bulgaristan arasındaki komşuluğun artmasını istediğini söylemiştir.⁵⁹ Stefan ilerleyen günlerde tekrar Fener Rum Patrikhanesini ziyaret etmiş ve kilisede yapılan ayine katılmıştır.⁶⁰ Ayin sonrasında Sofya'ya hareket etmek için tren garına gelindiğinde de Stefan Akşam gazetesi muhabirine; İstanbul'dan çok iyi intibalarla ayrıldığını, basın ve Hükümet yetkililerinin kendisine gösterdikleri ilgiden memnun olduğunu belirttikten sonra İstanbul'dan ayrılmıştır.⁶¹ Eksarh Stefan'ın ziyareti, Bulgar Eksarhlığı ile Rum Patrikhanesi arasındaki kırıngınlığı sona erdirmiştir. Kendisi Türkiye ile ilgili samimi düşüncelerini belirtmiş ve aynı zamanda Türk-Bulgar dostluğunun güçlendirilerek daha iyi olması adına mesajlar vermiştir. Sonuç olarak ziyaret, Türk-Bulgar ilişkilerine katkıda bulunmuş ve kiliseler arasındaki sorunun çözüme kavuşturulmasına yardımcı olmuştur.

1.3. Bulgaristan'daki Türk Okulları ve Türk Çocuklarının Eğitim Meselesi

Bulgaristan'da Türk eğitiminin kökü Osmanlı İmparatorluğu'na dayanmaktadır. Rumeli'deki modern Türk okulları Tanzimat yıllarında açılmaya başlamış ve İslahat döneminde hızlı bir gelişme göstererek 1875 yılında Tuna vilayetinde 2.700 sıbyan mektebi, 150 medrese ve 40 rüştiye eğitim-öğretimi hizmeti verilmiştir. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin mağlup olması siyasi, askeri, ekonomik açıdan olduğu kadar eğitim anlamında devlette yıkıcı bir etki yapmıştır. Savaş sonrasında Balkanlarda 1.500 kadar Türk okulu yakılıp yıkılmış, Türk öğretmenlerin büyük çoğunluğu göçmüş ve vakıf malları da yağmalanmıştır. Bu durum 1885'lerden sonra kısmi olarak düzelmeye başlamış ve 1894-1895 eğitim-öğretim döneminde okul sayısı 1.300, öğretmen sayısı 1.516, öğrenci sayısı 72.582 iken 1921-1922 eğitim öğretim dönemine gelindiğinde okul sayısı 1.688, öğretmen sayısı 2.113, öğrenci sayısı 60.540 olmuştur. Bulgaristan'daki Türk okulları, özel okul statüsünde olduğu için Türk cemaati tarafından açılmış ve yönetilmiştir. Öğretmen atamaları Türk cemaati tarafından yapılmış ve Türk okullarında Bulgarca dersler de yer almıştır. Ancak Bulgaristan'daki Türk okullarında eğitim temel olarak Türkçe olarak verilmiştir.⁶² Bulgaristan'da açılan okul sayısı ve buna bağlı olarak çalışan öğretmen sayısı artış göstermiş olsa da bu okullarda okuyan öğrenci sayısında ciddi bir düşüş olduğu gözlemlenmiştir.

Bulgaristan'da 1921 yılında Türk okullarında Bulgarca eğitim yapma zorunluluğu kalkmış, 1928 yılında Türkiye'de kabul edilen yeni alfabe Bulgaristan'daki Türk okullarında uygulamaya konulmuştur. Ancak 1930'lu yıllarda baskılar artmış, yeni alfabe yasaklanarak birçok Türk okulu kapatılmıştır. Bu okullardaki binlerce Türk çocuğu bu durumdan

58 Akşam, 12 Eylül 1943, s. 1.

59 Cumhuriyet, 26 Ekim 1945, s. 3.

60 Akşam, 5 Kasım 1945, s. 2.

61 Akşam, 6 Kasım 1945, s. 2.

62 Şimşir, a.g.e., s. 23-24.

II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye ile Bulgaristan Arasındaki Sosyal ve Ekonomik İlişkiler

etkilenmiş ve eğitim-öğretim haklarından mahrum bırakılmıştır.⁶³ Bu olumsuz durum karşısında Türkiye Cumhuriyeti, Tırnova Sancağı'ndaki Servi kazasında Türk okulu olan Suhindol Türk mektebine 1932 yılında 500 lira, 1933 yılında 300 lira yardımda bulunarak bütçe açığının kapatılmasına yardımcı olmuştur.⁶⁴ Diğer taraftan 1938 yılı itibariyle Bulgaristan'da Maarif Nezaretine bağlı bütün özel Türk okullarında eğitim-öğretimin Türk harfleri ile basılmış kitaplarla yapılacağı, derslerin Türk harfleri ile okutulmasının zorunlu olduğu, eski Türk harfleri ile sadece haftada 2 saat ders verileceği Maarif Nazırı Manef tarafından yayınlanan genelge ile duyurulmuştur.⁶⁵ Bu tarihten itibaren Türk öğrenciler lise düzeyindeki Bulgar okullarında ve yabancı dilde eğitim yapan özel kolejlerde öğrenimini sürdürmüştür. Bu okullardan mezun olan öğrenciler adı geçen okullarda öğretmenlik yapabilmıştır.⁶⁶ Türk okullarından mezun olan öğrenci daha sonra sadece bu okullarda görev alabildiğinden, Türk okullarında eğitim gören öğrenci sayısında azalma yaşandığı görülmüştür.

II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Bulgaristan'da yaşayan Türkler her alanda olduğu gibi eğitim alanında da Bulgar yönetiminin baskısı altında zorlu bir süreçten geçmiştir. Savaş yıllarının ilk döneminde Bulgaristan'daki özel Türk okullarının bütçeleri öğretmen maaşlarını düzenli şekilde ödemeye yeterli olmadığı için Bulgar Hükümeti bu okullara 35 Bulgar öğretmeni görevlendirmiş ve bu öğretmenlerin maaşını da karşılamıştır.⁶⁷ Ancak şu durumu da belirtmek gerekir ki Bulgar Hükümeti, Türk okullarının bir bölümünü kapatmaya başlamış ve bu durum sonucunda Türk çocuklarının okuma-yazma oranı düşmüştür.⁶⁸ Yaşanan bu olay iki ülke ilişkilerinin gerginleşmesine sebep olsa da Türkiye Cumhuriyeti Bulgaristan'da ikamet edip Türkiye'de öğrenim hayatını sürdüren öğrencilerin Bulgaristan'da yaşayan ailelerinin yanına gideceği için bu öğrencilere zorluk çıkarılmaması ve gerekli vizelerin verilmesi konusunda Sofya Elçiliğini bilgilendirerek dostane bir tavır takınmıştır.⁶⁹

Bulgar Hükümeti'nin Türk okullarını kapatmaya devam etmesi ile Türk çocukları üzerinde uygulanan Bulgarlaştırma politikası baskısını gittikçe arttırmıştır. Bu durumun en somut örneği Bulgaristan Milli Eğitim Kanunu'nun 350.⁷⁰ maddesindeki "Özel okulu bitiren öğrenciler tespit edilen imtihanı vermedikçe milli okullardaki öğrencilerin hakkından faydalanamazlar" ibaresidir. Bu maddenin olumsuz etkileri sonucunda Türk asıllı gençler

63 Rengin Yavuz (2019), "Bulgar Milliyetçiliği ve Bulgaristan Türkleri Üzerine Bir Değerlendirme", Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, C. 1, S. 2, s. 225.

64 BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 241.631.29, Tarih: 02.12.1933, s. 1, 3-4.

65 BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 243.641.7, Tarih: 18.05.1938, s. 4.

66 Yavuz, a.g.m, s. 226.

67 Cumhuriyet, 15 İnkincikanun (Ocak) 1939, s. 7.

68 Aşşegül İnginar Kemaloğlu (2016), "II. Dünya Savaşı'nda Bulgaristan'da Türk Azınlığı", İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası, Yayına Hazırlayanlar; Nesrin Sariahmetoğlu, İlyas Kemaloğlu, İstanbul, s. 303.

69 Belge Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu tarafından Başbakanlığa 02 Ocak 1940 tarihinde gönderilmiştir. BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 143. 21. 12; Başka bir belgede de yarım milyonu geçen Bulgaristan Türklerinin diğer Balkan ülkelerine göre durumlarının iyi olmadığı belirtilmiştir. Bu durumdan dolayı Bulgar Türklerinin anavatana göç etmeyi düşündüğü ifade edilmiştir. Ayrıca Bulgar lise ve üniversitelerinde eğitim almış Türk gençlerinin Türkiye'ye gelmesi halinde iş, yer veya eğitim almaları konusunda yardımcı olmaları gerektiğinin üzerinde durmuştur. Bu belge Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri ve Erzurum milletvekili Dr. Ahmed Fikri Tuzer tarafından Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'e 16 Eylül.1940 tarihinde gönderilmiştir. BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 205.816.4.

70 Bulgar Maarif (Eğitim) yasası 1909 yapılmış ve 1921'de dokuzuncu kez değiştirilmiştir. Bu yasanın özel okullarla ilgili maddeleri 350'den başlayarak 366'ya kadar sürmüştür. Özel okullarla ilgili toplam 17 madde yer almıştır. Bkz; Osman Kesioğlu (1985), Bulgaristan'da Türkler, Başbakanlık Basımevi, Ankara s. 71-72.

memur olamadıkları gibi zanaatkârın yanına çırak olarak bile girememiştir. Bu sorunlu maddenin değiştirilmesi için Türk okul encümenleri ve Türk gençleri, Bulgaristan Millî Eğitim Bakanlığı'na birçok kez başvuruda bulunmuştur. Fakat bu başvuruların karşılığında alınan cevap⁷¹ Türkleri sevindirmekten çok sorunun çözümünü daha da zorlaştırmıştır.

Yaşanan bu olumsuz gelişmelere rağmen 9 Eylül 1944 yılında Sovyet ordusunun Bulgaristan'a girmesiyle yeni bir iktidar yönetime gelmiş ve bu da Türklerin sorunlarının çözümüne katkıda bulunmuştur. Türklerin talepleri ilk olarak Vatan Cephesi Milli Komitesi'nin 27-28 Aralık 1944'te düzenlediği "*Bulgaristan Türk Azınlığı Koferansı*"nda gündeme getirilmiş ve çok önemli kararlar alınmıştır. Bu kararlar arasında; 1) Türk okullarının müdür ve başöğretmenlerinin Türk olmaları, 2) Bulgarca okutulan dersler dışında Türk okullarında (ilk ve orta) eğitim ve öğretimin Türkçe olması, 3) Türk okullarının müdür ve başöğretmenlerinin Türk olmaları, 4) Türk öğretmenlerin maaşlarının hükümet tarafından ödenmesi ve Türk öğretmenlerine de emeklilik hakkı tanınması, 5) Türk öğretmenlerinin, Bulgar meslektaşlarının yararlandığı aynı haklardan yararlanmaları, 6) Türk okullarını bitiren Türk çocuklarının daha yüksek Bulgar okullarına sınavsız olarak kabul edilmeleri, 7) Altıncı maddenin 9 Eylül 1944'ten önce okulu bitirmiş olan Türk çocuklarına da tanınması, 8) Bütün Türk okullarında eğitim-öğretimin yeni Türk harfleri (Latin harfleri ile yapılması), 9) Haftada 1 saat din dersi verilmesi, 10) Eski faşist hükümetler tarafından Türk azınlığın elinden alınan okul binalarının, okul tarlalarının ve diğer malların Türk azınlığına geri verilmesi, 11) Türklerin yaşadığı köy ve kasabalarda sağlık şartlarına uygun yeni okul binaları yapılması, 12) Elllerinden hakları alınmış olan Türk öğretmenlerinin haklarının geri verilmesi, 13) Türk öğretmenlerin mesleki bilgilerini arttırmak için yaz tatillerinde pedagoji kursları açılması, 14) Türk okullarına öğretmen yetiştirilmesi için Kuzey ve Güney Bulgaristan'da pedagoji okulları, *öğretmen okulu açılması ve bunların hükümetçe yönetilmesi*, 15) Şumnu'daki "Nuvvap" okulunun tam bir Türk Lisesine (Gimaniziye) dönüştürülmesi ve Bulgar liselerinin yararlandığı bütün haklardan yararlanmasının sağlanması; Nuvvap'ın âli kısmının Yüksek Pedagoji Enstitüsü haline getirilmesi yer almıştır.

Bu öneriler Mayıs-Haziran 1945'te yapılan Yükseköğretim Konseyi'nin olağanüstü toplantısında görüşülmüştür. Yine bu dönemde Lofça, Eskicuma, Pravadi, Kırcaali ve diğer yerlerde yapılan toplantılarda da Türk çocuklarının eğitim durumları ile ilgili sorunların çözümüne yönelik öneriler dile getirilmiştir. Bu girişimler sonucunda 26 Haziran 1945 tarihinde Bulgaristan Hükümeti 7-15 yaş arasındaki çocuklar için cinsiyet, milliyet, din farkı gözetmeksizin zorunlu eğitim uygulaması getirmiştir. Bu karar daha önce de olmasına rağmen bu şekilde zorunlu bir uygulamaya konulmamıştır. Uzun uğraşlar sonucunda kazanılan bu hak Türk okullarında okuyan gençlerin eğitim hayatlarını kolaylaştırmıştır.⁷² Bulgaristan Devleti Türk okullarına geç kalınmış imkânları vermek için Bakanlıkları

71 "...Özel Türk ortaokulunu bitirenlerin zanaata girebilmek için öğrenimleri geçersiz sayılmaktadır ve Türk gençlerinin hayatta yol bulup geçimlerini sağlamaları sosyal nitelikte bir meseledir... Türk çocuklarının zanaata girmelerini teşvik etmek bizim yönümüzden yararlı değildir, çünkü bizde zanaat yerleri zaten Ermeni, Yahudi vb. milletlerle dolup taşmıştır. Türk gençleri işsiz kalacaklar, iş bulamayacaklar. Varsın kendilerine Türkiye'de iş arasınlar. Bu Türk ahalisinden kurtulma politikamıza uygundur." Hüseyin Memişoğlu (1992), Bulgaristan Türklerinin Eğitimi, Şafak Matbaası, Ankara, s. 28. Bu sebeplerle II. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Bulgar Hükümeti, ülkeden ayrılmak isteyen birçok Türk ve Yahudi'ye kolaylık gösterilmesi talimatını vermiştir. Akşam, 2 Kanunuevvel (Aralık) 1944, s. 2.

72 Memişoğlu, a.g.e., s. 29-31.

II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye ile Bulgaristan Arasındaki Sosyal ve Ekonomik İlişkiler

aracılığıyla harekete geçmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı okul ve öğretmenlerin ihtiyaçlarını temin edebilmesi için 60.000.000 leva ödenek vermiştir. Sosyal Politika Bakanlığı Türklerin yaşadığı bölgelerde öğrencilerin kalacağı yurt ve pansiyon ihtiyaçlarının karşılanması için maddi olarak kaynak ayırmıştır. Ayrıca bu yardımların dışında belediyelerden de buldukları bölgedeki Türk okullarına yardım etmeleri istenmiştir.⁷³

Türkiye Cumhuriyeti, Bulgaristan'daki Türk çocuklarının eğitim konusunda yaşadığı sıkıntıları yakından takip etmiş ve elçilik vasıtasıyla sürekli bilgilendirilmiştir. Türkiye'nin Sofya Elçisi Faik Zihni Akdur son gelişmeleri değerlendirdiği resmî belgeyi 27 Ağustos 1945 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na göndermiştir. Elçi raporunda Bulgaristan'daki Türk çocuklarının eğitim-öğretim konusunda yaşadığı sıkıntıları dile getirdikten sonra Vatan Cephesi'nin gelmesiyle birlikte Bulgaristan'da yeni bir hava estirilerek azınlıklara kendi dillerini özel okullarda serbestçe öğrenme hakkı verildiğini belirtmiştir. Bu müjdeli haber sonrasında Bulgaristan'daki Türk okullarında kitapları okutulan Cevat Şemi'nin⁷⁴ girişimiyle Türk harfleriyle alfabe ve farklı sınıflara göre 3 kıraat kitabının hazırlandığını ve bu kitapların Bulgaristan Millî Eğitim Bakanlığı tarafından da uygun bulunduğu vurgu yapmıştır. Ancak Elçi, bu kitapların basılabilmesi için 280.000 leva yani 620 Türk lirasının gerekli olduğunu aksi takdirde 1945 yılında da eğitimin Arap harfleriyle basılmış kitaplarla yapılacağı üzerinde önemle durmuştur. Elçi Faik Zihni Akdur son olarak bu paranın bir defaya mahsus ve özel bir yardım olarak verilmesini istemiştir.⁷⁵ II. Dünya Savaşı gibi olağanüstü şartların yaşandığı dönemde Türkiye ve Bulgaristan farklı politikalar izlemiş olsa da Osmanlı Devleti'nin bakiyesi olan Bulgaristan'da yaşayan Türklerin yaşamış olduğu sıkıntılar nedeniyle karşı karşıya gelinmiştir.

Eğitim konusunda da sıkıntılı ve zor bir süreçten geçen Bulgaristan Türklerinin 1939-1944 yılları arasında okul, öğretmen, öğrenci sayıları ile okula devam eden-etmeyen ve okul dışında kalan çocukların sayıları aşağıda Tablo1 ve Tablo 2'de detaylı bir biçimde gösterilmiştir.⁷⁶

Tablo 1: Bulgaristan'da Türk çocuklarının Eğitim Gördüğü Okul, Öğretmen ve Öğrenci Sayısı

Ders Yılı	Okullar			Öğretmenler			Öğrenciler		
	İlk	Orta	Toplam	İlk	Orta	Toplam	İlk	Orta	Toplam
1938-1939	508	21	529	1139	69	1208	44674	2298	46972
1939-1940	483	20	503	1102	62	1164	41589	2263	43852
1940-1941	448	19	467	1041	59	1100	39132	2115	41247
1941-1942	440	20	460	1040	68	1108	39846	2128	41974
1942-1943	398	20	418	909	64	973	39643	1888	41531
1943-1944	344	23	367	779	72	851	32808	2059	34867

73 Kemalöğlu, "a.g.m.", s. 303.

74 Cevat Şemi; Türkiye'de eğitim almış, 1929-1930 yıllarında Kırcalı Türk Rüştiyesi (ortaokul)nde müdürlük yapmış, 6 Şubat 1945'te Bulgaristan'da yayın hayatına başlayan Vatan gazetesinin genel yayın yönetmenliğini ve başyazarlığını yapmıştır. Karagöz, a.g.e., s. 63.

75 BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 243.645.20.

76 Memişoğlu, a.g.e., s. 27.

Tablo 2: 1941-1944 Yılları Arasında Okula Devam Eden, Etmeyen ve Okul Dışında Kalan Türk Çocuklarının Sayıları

Ders Yılı	Zorunlu Eğitime Tabi Türk Çocukları	Bunlardan Okula Başlayanlar	Ders Yılı Sonuna Kadar Okulda Kalanlar	Okul Dışı Kalanlar
1941-1942	78606	44341	36541	34365
1942-1943	80721	44156	35554	36565
1943-1944	84603	44215	24245	40388

Genel anlamda Tablo 1'deki rakamlar incelendiğinde 1938-1939 ile 1943-1944 ders yılları arasındaki ilk ve ortaokul, öğretmen, öğrenci sayılarında II. Dünya Savaşı'nın başından sonuna kadar ciddi bir azalma olduğu görülmektedir. Tablo 2'deki rakamlarda ise 1941-1942 ile 1943-1944 ders yıllarında zorunlu eğitime tabi olan Türk çocuklarının sayısının arttığı buna karşılık okula başlayanların sayısının oldukça az olduğu ancak okul dışında kalanların sayısının da giderek arttığı görülmektedir. Bu durumu sadece savaşın getirmiş olduğu zorluklarla açıklamak yetersiz kalmaktadır. Aynı zamanda Bulgaristan'ın Türk çocuklarını Bulgarlaştırarak onlardan bir nesil meydana getirmek ve bir bakıma Türklüklerini unutturarak asimile etme projesi yolunda takip ettiği siyasetle de ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Bulgaristan bu politikayı takip ederken Türkler üzerinde baskı ve yıldırma politikasını arttırmıştır. Devamında Türk okullarının savaş bahane edilerek kapatılmaya başlanması, okulların ayakta kalmasını sağlayacak maddi yardımın yeterli miktarda Türkiye'den gelmeyişi de Türk çocuklarının iyi bir eğitim almasını ve okul çağındaki çocukların okula gidememesine sebep olmuştur. Bütün bu olumsuzluklar da Türk çocuklarının eğitimine ciddi bir zarar vermiştir.

1.4. Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye Göç Etmesi

Bulgaristan'dan Türkiye'ye ilk göçler 1877-1878 tarihinde Rusya ile yapılan savaştan sonra gerçekleşmiştir. Daha sonraki yıllarda da hem Rusya'nın hem de Bulgaristan'ın baskıları sonucunda göç devam etmiştir. Bu konuda en somut adımlarından birisi 1912 yılında Bulgaristan Genelkurmay Harekât Dairesi Başkanı Protoyerof'un Bulgaristan Türklerinin ülke içinde yok edilmesine yönelik hazırladığı rapor olmuştur. Raporda genel hatlarıyla Türkleri kültür yönünde eritme, soykırım ile yok etme, göçe zorlama, ülke içine zorunlu iskân ve sınır dışı etmeyi kapsayan 5 nokta üzerinde durulmuştur. Tabii ki izlenen bu yıldırı politikası Bulgar Türklerinin anavatana göç etmesine sebep olmuştur.⁷⁷ Diğer taraftan Türkiye-Bulgaristan ilişkilerinde Stambulski Hükümeti (1919-1923) döneminde Bulgaristan'da yaşayan Türkler rahat bir dönem geçirmiştir. Fakat bu dönem Stambulski Hükümeti'nin 1923 yılında darbe ile iktidardan düşürülmesi sebebi ile uzun sürmemiş ve Türklerin durumu yeniden kötüleşmeye başlamıştır.⁷⁸ Darbenin ardından ortaya atılan "Bulgaristan Bulgarlarındır" ideolojisi kapsamındaki uygulamalar, 1930'lu yıllarda Razgrat'ta Türk mezarlığının yakılması, Türk ileri gelenlerinin tutuklanması, Türk okullarının kapatılmaya başlanması, Türkler aleyhinde filmlerin gösterilmesi⁷⁹ soydaşlar

77 Beğlan Toğrol (1989), 112 Yıllık Göç (1878-1989), Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, s. 70.

78 Hikmet Öksüz (2002), "Atatürk Döneminde Balkan Politikası (1923-1938)", Türkler, C. 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 627.

79 Hikmet Öksüz (2000), "İkili İlişkiler Çerçevesinde Balkan Ülkelerinden Türkiye'ye Göçler ve Göç Sonrası İskân Meselesi (1923-1938)", Atatürk Dergisi, Atatürk Üniversitesi Yayınları, C. III, S. 1, s. 177-178.

II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye ile Bulgaristan Arasındaki Sosyal ve Ekonomik İlişkiler

üzerindeki baskıların artmasına sebep olmuştur. Türkler de bu baskıdan, zulümden bir an önce kurtulmak için Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır.

Bulgaristan'da komünist idarenin kurulması ile Türkler üzerindeki baskı, asimile etme ve ülke içerisinde Türkleri eritme politikaları giderek artmıştır. Bu doğrultuda Türklerden ağır vergiler alınmış, köylü olan Türklere ürünlerinin önemli bir bölümünü devlete vermesi için baskı yapılmış ve Türk çocukları Truduvak adı verilen işçi asker taburları ile Brigadir adı verilen kısa süreli işçi taburlarında zorla çalıştırılmıştır.⁸⁰ Bu gibi yapılan eylemler neticesinde Cumhuriyet döneminde Bulgaristan'dan Türkiye'ye 1923-1926 yılları arasında göçler yaşanmış ise de ilk büyük göç akını 1927 yılı yaz aylarında başlamıştır. Türk istatistik belgelerine göre; Bulgaristan'dan Türkiye'ye 1923 yılından 1938 yılına kadar 181.369 kişi, 1939 ile 1945 yılları arasında 33.469 Bulgaristan Türkü gelmiştir.⁸¹

Türkiye'ye Atatürk döneminde deniz yolu ile gelen Türkler Kavak, Tuzla ve Marmara Ereğlisi iskelelerine çıkarılmış ve buralardaki tahaffuzhanelerde sağlık muayeneleri yapıldıktan sonra trenlerle iskân yerlerine sevk edilmiştir. Karayolu ile gelen soydaşlar ise Edirne'ye giriş yaptıktan sonra burada idari ve sağlık muayeneleri yapılmış, mahalli idarelere yönlendirilerek sevk ve iskân işinin belli bir plan dahilinde yapılmasına özen gösterilmiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında da soydaşların anavatana göç etmesi devam etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti de gelen soydaşların toplumsal hayatta tutunabilmesi için ekonomik desteklerde bulunmuştur. Bu kapsamda gelen göçmenlerin çoğu çiftçilikle uğraştığı için onlara tarla, çiftlik hayvanı, tohumluk ve yiyecek buğday, çift çubuk aletleri verilerek zirai sahada üretici olmaları teşvik edilmiştir. Ayrıca belirtmelidir ki sadece Bulgaristan'dan gelen soydaşlara değil tüm göçmenlere 1939 yılında 3242 sayılı kanunun 1. Maddesi gereğince 5.000.000 lira buğday yardım kredisi verilmiştir. 1940 yılında adı geçen kanunun 1. Maddesinde belirtilen buğday yardım kredisi 6.750.000 liraya yükseltilmiştir.⁸² Çiftçilik dışında diğer mesleklerle uğraşan göçmenlere de iş kurabilmeleri için sermaye verilerek ticari hayata katılmaları ve yeni yaşamlarında ayakta kalabilmeleri sağlanmıştır.

Bulgaristan'da baskı altında yaşayan Türklerin 1944 yılı öncesinde sosyal hayatına bakıldığında; Bulgarlardan her bakımdan ayrı ve uzak, kendi içlerine kapalı muhafazakâr bir toplum halinde yaşadığı söylenebilir. Türklerle Bulgarların iç içe yaşadığı yerlerde Türklerin iş yerleri, eğlenme-dinlenme yerleri, eğitim kurumları ve doğal olarak ibadethaneleri de Bulgarlardan farklı idi. 1944 yılı itibarıyla Bulgaristan'da iktidara gelen Bulgaristan Komünist Partisi, ekonomik kaynaştırma veya eritme, karşılıklı sosyal ilişkiler yoluyla Türkleri asimile etme politikasını sürdürmüştür. Bu olaylara tanıklık eden Mümin Özer de mal ve mülkleri ile hürriyetlerini kaybederek köle muamelesi gördüklerini şu sözlerle ifade etmiştir: *"...1944 senesinde kızıl komünist idaresi Bulgaristan'ı ele aldı. Vaziyet temelli kötüleşt. Dükkânımızı, servetimizi ve hürriyetimizi elimizden aldılar. Devletin emrinde bir köle gibi çalıştırdılar. Seneler ah vah ile geçiyordu."*⁸³ Bulgaristan'da Türkler üzerinde uygulanan

80 Esra Sarıkoyuncu Değerli-Hasan Karakuzu (2016), "1950-1951 Yıllarında Bulgaristan'dan Türkiye'ye Türk Göçü", Akademik Bakış Dergisi, S. 57, s. 315.

81 Bilal Şimşir (2010), "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçler", Uluslararası Suçlar ve Tarih (Altı Aylık Uluslararası Hukuk ve Tarih Dergisi), S. 9-10, s. 17, 39-40.

82 Esra Sarıkoyuncu Değerli-Hasan Karakuzu (2017), "II. Dünya Savaşı Yıllarında Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçler", Geçmişten Günümüze Göç, C. 1, Canik Belediyesi Kültür Yayınları Yayın No: 55-17-01, s. 322, 324.

83 Zeki Çevik (2014), "Bulgaristan'ın Üç Döneminde Yaşayan Mümin Özer'in Anıları (1927-1950)", Turkish Studies, V. 9/10, s. 1274-1275.

sistematiik politikalar Türklerin sosyal ve kültürel hayatını derinden etkilemiştir. Türklerin hayatı her alanda zorlaşmış, eğitimleri ciddi bir erozyona uğramış, baskının şiddetinin giderek artması üzerine göç yoluyla Bulgaristan'ı terk etmek zorunda kalarak Türkiye'ye gelmişler ve ilerleyen yıllarda da Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçler devam etmiştir.

2. EKONOMİK OLAYLAR KARŞISINDA ALINAN TAVIRLAR

Bu başlık altında Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ekonomik olaylar karşısında alınan tavır incelenmiştir. Bu bağlamda iki ülke arasındaki ticari ilişkiler sınırlı da olsa devam etmiş ve bu doğrultuda ekonomik antlaşmalar yapılmıştır. **İki ülke ticaret antlaşmalarının yanı sıra fuar ve sergiler** düzenleyerek ürünlerini tanıtmıştır. İki ülkeyi karşı karşıya getiren ekonomik bağlamda önemli bir mesele ise Bulgaristan'da kalan Türk mallarının Türkiye'ye getirilmesi sürecinde yaşanmıştır. Bu çerçevede sorunların çözümü konusunda atılan adımlar, fuar ve sergiler ile ticaret antlaşmalarının ülke ekonomilerine katkısı üzerinde durulmuştur.

2.1. Ticaret Antlaşmaları

Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ekonomik ilişkiler, siyasi durumlara bağlı olarak gelişme göstermiştir. II. Dünya Savaşı Bulgaristan'ı derinden, Türkiye'yi ise kısmi olarak etkilemiştir. Savaş süresince iki ülke arasındaki siyasi ilişkiler kesilmeden savaşın sonuna değin devam etmiştir. Bu bakımdan yeni antlaşmalar imzalanmış veya eski antlaşmalar güncellenerek devam ettirilmiştir. 27 Mayıs 1935 tarihinde imzalanan odun kömürü ithali antlaşması 5 yıl sonra tekrar ele alınarak yenilenmiştir. Bu antlaşma ile Türkiye'nin Bulgaristan'a verdiği 15.000.000 kiloluk odun kömürü kontenjanına beş milyon daha ilave edilerek 20.000.000 kiloya çıkarılmıştır. Adı geçen antlaşma 13 Mayıs 1940 tarihinde kabul edilmiş⁸⁴ ve antlaşmanın getirdiği ortamdan yararlanmak isteyen Bulgar Hükümeti bir heyet belirleyerek İstanbul'a göndermiştir. İstanbul'da, Bulgar ve Türk heyetleri arasında kömür ithal edilmesi konusunda görüş alışverişi yapılmıştır.⁸⁵ Gelişen ticari ilişkiler sayesinde 1935 tarihli ticaret antlaşmasına bağlı A bölümündeki⁸⁶ maddeler için takas süresini 6 aydan 1 yıla çıkartan antlaşma 28 Nisan 1941 tarihinde yürürlüğe girmiştir.⁸⁷

Bu antlaşmaların getirmiş olduğu olumlu hava neticesinde 1940 yılına gelindiğinde Bulgaristan'ın Amerika'dan satın aldığı 90 kap makine yağı,⁸⁸ 70 varil ve 1250 sandık otomobil yağı, 12.000 kg madeni yağ ile 72 varil madeni yağın İstanbul'dan transit geçişi

84 Resmî Gazete, 18 Mayıs 1940, s. 13826; Düstur (1940), Üçüncü Tertib, C. 21, Teşrinisani (Kasım) 1939-Teşrinievvel (Ekim) 1940, Devlet Matbaası, Ankara, s. 822-823; BCA, Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 87.52.9; BCA, Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 87.52.9; Akşam, 13 Ağustos 1939, s. 2.

85 Vakit, 10 Mart 1940, s. 2.

86 A bölümünün birinci ve ikinci listesinde Türkiye'den Bulgaristan'a ihraç edilecek mallar yer almıştır. Birinci listede; taze yahut canlı balık, zeytin, zeytin yağı, kuru üzüm, kuru incir, portakal, palamut, palamut hülasesi yer almıştır. İkinci listede; havyar (50000 kg), balmumu (250000 kg), yün (350000 kg), kabuklu fındık (50000 kg), iç fındık (50000 kg), gayri safi kemik-boynuz tırnak (50000 kg), kuzu-koyun-keçi derisi (20000), pamuk (100000kg), susam (250000 kg)'ın miktarları belirtilmiştir. Liste üç ve dörtte ise Bulgaristan'dan Türkiye'ye ihraç edilecek ürünler belirlenmiştir. Üçüncü listede; gliserin, kaolin, hayvani tutkal, şeker pancarı tohumu ve dördüncü listede odun kömürü (15000000 kg), kaşkaval ve kaşar (100000kg), baş domuz (2000 kg) yer almıştır. Bkz; Resmî Gazete, 14 Haziran 1935, s. 5324.

87 Resmî Gazete, 6 Mayıs 1941, s. 879; Düstur (1941), Üçüncü Tertib, C. 22, Teşrinisani (Kasım) 1940-Teşrinievvel (Ekim) 1941, Devlet Matbaası, Ankara, s. 523-526; BCA, Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 94.16.16; Vatan, 18 Nisan 1941, s. 5; Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer No: 2/3-33, Fihrist No: 1366.

88 BCA, Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 91.44.11.

II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye ile Bulgaristan Arasındaki Sosyal ve Ekonomik İlişkiler

izin verilmiştir.⁸⁹ Bu dönemde Bulgaristan'dan ticari eşya değişikliğinde motorlara verilen 4 ton petrolün 6 tona çıkarılarak verilmesi Petrol Ofisi Genel Müdürlüğüne bildirilmiştir⁹⁰ Türkiye, Bulgaristan'a ticari anlamda kolaylık sağlarken Bulgaristan da Türkiye'de kışın çok sert geçmesinden dolayı artan kömür talebinin yerine getirilmesine yardımcı olmuştur. Bulgaristan'dan Türkiye'ye 1941 yılında 318 ton kömür getirilerek 58 tonu Beşiktaş, 55 tonu Fener, 108 tonu Kasımpaşa, 70 tonu Fındıklı iskelelerinde satılmıştır.⁹¹

Ticari ilişkileri daha da geliştirmek amacıyla Türk⁹² ve Bulgar heyetleri⁹³ Ankara'da bir araya gelmiştir. Yapılan görüşmeler sonunda ticaret antlaşması⁹⁴ 27 Mart 1942 tarihinde imzalanmış⁹⁵ ve 3 Ağustos 1942 yılında yürürlüğe girmiştir. Ayrıca antlaşmanın 1 sene geçerli olacağı ve iki ülke bu sürenin bitmesine 2 ay kala antlaşmayı feshettiğini bildirmeye otomatik olarak uzayacağı belirtilmiştir.⁹⁶ Bu antlaşmayla birlikte aynı gün ek protokoller de yapılmış ve ticaretin Tablo 5 ve Tablo 6'de belirtilen ürünlere göre yapılacağı ifade edilmiştir.

Tablo 3: 1. Grup Mallar

Türk Emtiası (Mal)	Bulgar Emtiası (Mal)
Palamut	Mukavva
Palamut hulasası	Ambalaj kâğıdı
Yünlü paçavralar	Zimpara kâğıdı
Pamuklu paçavralar	Boğa
Tiftik	Tarama makinesi, dokuma tezgâhı, tarak, mekik, çırçır ve dokuma dingi
Damızlık at	Naftalin
Damızlık eşek	Kükürt
Damızlık boğa	Demir varil
Manda boğası	Kundura için tahta çivi
Sanayide kullanılan balık yağı	Demir çivi
Nohut	Kazma

89 BCA, Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 91.58.14.

90 BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 185.273.18.

91 Akşam, 16 Kanunuevvel (Aralık) 1941, s. 3.

92 Türkiye heyetinde; Dışişleri Bakanlığı Umumi Katipliğinin birinci yardımcısı, birinci sınıf orta elçi, Cevad Açıkalin ve Ticaret Bakanı Cahid Zamangil yer almıştır. Cumhuriyet, 28 Mart 1942, s. 1, 3; Ayın Tarihi, No: 100, Mart 1942, s. 36-37.

93 Bulgar Heyetinde; Bulgar Millî Bankası Müdürü Toşef'in başkanlığı altında İvan Görgief, Dr. Todor Kazarof, Dr. Peter Doçef, İvan Kasurof, Elçilik Ticaret Müsteşarı Taya Kartez yer almıştır. Cumhuriyet, 29 Mart 1942, s. 1.

94 Türkiye ile Bulgaristan arasında imzalanan ticaret antlaşması 5 maddeden meydana gelmiştir. 1) Türk ve Bulgar malları karşılıklı olarak aşağıdaki maddelere göre Türkiye ve Bulgaristan'a takas yoluyla ithal olunacak. 2) Her takas uygulaması, iki ülkenin yetkili kurumlarının önceden izinlerine bağlı olacak, 3) Takas uygulaması teşkil edecek malların değeri, kara nakliyatında Franco İrsalat garı veya Franco hudut, deniz nakliyatında ise fab veya cif fiyatları üzerinden hesaplanacak. 4) İthalat ihracatı geçtiği takdirde ithalatçı yaptığı ithalatın bedelinin % 30'una muadil bir meblağı yerine göre Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankasına veya Bulgar Millî Bankasına yatıracak. 5) Bu antlaşma 27 Mayıs 1935 tarihli Türk-Bulgar Ticaret Antlaşması ile eklerinin yerine geçecek ve 15 Nisan 1942 tarihinde yürürlüğe girecektir. Resmî Gazete, 8 Ağustos 1942, s. 3472; Düstur (1942), Üçüncü Tertib, C. 23, Teşrinisani (Kasım) 1941-Teşrinievvvel (Ekim) 1942, Devlet Matbaası, Ankara, s. 1671-1679; BCA, Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 98.35.7.

95 Cumhuriyet, 28 Mart 1942, s. 1,3.

96 Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer No: 2/3-36, Fihrist No: 1580-9, Ek.1-10; Akşam, 17 Haziran 1942, s. 2.

Kreozat	Kürek
Susam	Orak
Tohumluk keten tanesi	Tırpan
Sanayide kullanılan keten tanesi	Kenevir soyma makinesi
Tohumluk kenevir tanesi, döküm	Seçme "Binte" patates tohumu
	Matbaa mürekkebi
	Pencere camı ve camdan mamul eşya
	Asetilen
	Sülfür dö karbon gibi kimyevi
	Müstühzarat
	Anilin boyalar

Tablo 4: 2. Grup Mallar

Türk Emtiası	Bulgar Emtiası
Kitre	Ođun kömürü
Balmumu	Karbonat dö potas
Deri Döküntüleri ve leş	Fayanstan mamul maddeler
Kemik döküntüleri	Fiçı tahtası
Taze veya canlı, kurutulmuş, tuzlu veyahut konserve balık	1. gurupta zikredilen gayri kimyevi müstahzarlar
Fiçı içinde balık yumurtası	Hayvani menşeli tutkal
Yaş ve kuru meyveler	Değirmen taşı
Tuzlu zeytin	Toprak boyalar
Çöven	Çanak, çömlek, künk gibi seramik eşya
Sumak, defne ve saire gibi Türk menşeli baharat	Nane ruhu
Günlük	Lavanta ruhu
	Kiremit, taş ve döşeme taşı
	Çakıl ve kum
	Mayalar

Yukarıda tablolarda gösterilen ürünlerin dışında olmak üzere ticareti kolaylaştırmak için 27 Mart 1942 tarihli Türk-Bulgar Ticaret Antlaşması'na 10 maddeden oluşan ilişik protokol imzalanmıştır. Bu protokole göre; Türk ve Bulgar malları Tablo 5'te gösterilmiştir.⁹⁷

97 Resmî Gazete, 8 Ağustos 1942, s. 3472; Düstur (1942), Üçüncü Tertib, C. 23, Teşrinisani (Kasım) 1941-Teşrinievvel (Ekim) 1942, Devlet Matbaası, Ankara, s. 1671-1679; BCA, Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 98.35.7.

Tablo 5: Türk-Bulgar Antlaşmasına Bağlı Ek Liste

Türk Emtiası	Bulgar Emtiası
Kitre	Odun kömürü
Balmumu	Karbonat dö potas
Deri Döküntüleri	Kaolin ve mergel
Kemik Döküntüleri	Fayanstan mamul maddeler
Taze veya canlı, kurutulmuş, tuzlu veya konserve balık	Fıçı tahtası
Fıçı içinde balık yumurtası (Tarama)	Kimyevi müstahzarat
Taze veya kuru meyveler	Hayvani menşeli tutkal
Tuzlu zeytin	Değirmen taşı
Çöven	Toprak boyalar
Sumak, defne vesaire gibi Türk menşeli baharat	Çanak, çömlek, kürk gibi seramik eşya
Günlük	Nane ruhu
Yünlü ve pamuklu paçavra	Lavanta ruhu
	Kiremit, taş ve döşeme taşı
	Kum ve çakıl
	Naftalin
	Camlar ve cam mamulati
	Matbaa mürekkebi

Ticaretin geliştirilmesi anlamında ekonomik antlaşmalarının yapılmasının yanı sıra ticaret ağının zenginleştirilmesine önem verilmiştir. Bu amaçla ticaretin kara ve deniz yolundan sonra demir yolu ile yapılması için iki ülke yetkilileri arasında görüşmeler yapılmıştır. Türkiye adına Devlet Demiryolları Genel Müdür Yardımcısı Fuat Zincirkıran ile Hareket Dairesi Başkan Yardımcısı Ferid Bey Sofya'ya giderek Bulgaristan Devlet Demiryolları İdaresi yetkilileri ile görüşmüştür. İki taraf ortak konularda görüş birliğine vararak antlaşma imzalamıştır. Antlaşma ile Türk-Bulgar sınırından geçme meselesi sonuca bağlanmış ve her türlü nakliyatın yapılmasının sağlanmasına karar verilmiştir. Ayrıca demiryolu açıldığı tarihten itibaren her iki demiryolu idaresinin birbirlerinden gelecek vagonları beklemesi gerekeceği için vagon mübadelesi (değişimi) yapılacak, Sivilingrad'da ortak bir gar tesis edilerek her iki ülke tarafından ithal edilecek vagon miktarı hemen karşı tarafın demiryolları idaresince teslim edilecekti.⁹⁸

Ülkeler ticaret ağını zenginleştirme adına adımlar atarken diğer yandan da ticari ilişkiler antlaşmalar çerçevesinde ilerleme göstermiş ve Türkiye'den 1942 yılına kadar Bulgaristan'a tuzlu balık ihraç edilirken,⁹⁹ Bulgaristan'dan Türkiye'ye mangal kömürü,¹⁰⁰

98 Akşam, 24 Kanunuevvel (Aralık) 1941, s. 1.

99 Cumhuriyet, 22 İkinciteşrin (Kasım) 1939, s. 2; Cumhuriyet, 18 İkinciteşrin (Kasım) 1939, s. 2; 12 İkinciteşrin (Kasım) 1939, s. 2.

100 Cumhuriyet, 22 İkinciteşrin (Kasım) 1939, s. 2; Cumhuriyet, 8 Birincikanun (Aralık) 1939, s. 2; Cumhuriyet, 17 İkinciteşrin (Kasım) 1939, s. 2; Cumhuriyet, 3 Birinciteşrin (Ekim) 1939, s. 2; Cumhuriyet, 16 Birincikanun (Aralık) 1941, s. 2; Cumhuriyet, 16 Eylül 1941, s. 2; Cumhuriyet, 8 Birincikanun (Aralık) 1942, s. 2; Cumhuriyet, 15 Eylül 1942, s. 2; Cumhuriyet, 13 Eylül 1942, s. 3.

damızlık inek ithal edilmiştir.¹⁰¹ Ayrıca Türk ve Bulgar heyetleri arasındaki yeni antlaşmaya göre ise; Türkiye, Bulgaristan'dan 25.000 ton mangal kömürü ithal edecek, buna karşılık Bulgaristan'a balmumu, tuzlu ve taze balık ihraç edecekti.¹⁰²

Görüldüğü üzere yapılan antlaşmalarla ticaret ağı çeşitlendirilmiş ve zenginleştirilmiştir. Farklı alternatif yolların da devreye sokulmasıyla birlikte ticaret hacminin artırılması sağlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında antlaşmaların imzalanması ticari ilişkilere canlılık kazandırmıştır. İki ülkenin ticaret ofislerinin başını çektiği ekonomik hamlelerde Türk Ticaret Ofisi, Bulgar firmaları ile pamuğa karşılık pamuk ipliği ithali için 1.000 ton pamuğa karşılık 8.5 ton pamuk ipliğinin alınması için antlaşma yapmış¹⁰³ ve bu antlaşma ilerleyen dönemde yenilenmiştir.¹⁰⁴ İki ülkenin ticari ilişkileri genellikle Türkiye'den balık, Bulgaristan'dan Bulgar kömürü getirilmesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Gazetelerde de 1944 yılında ihraç edilen balık oranında kömür getirilmesi kararı alındığı ve İstanbul'a 600 ton kömür getirildiği haberleri yer almıştır.¹⁰⁵ Kömür getirilmesine 1945 yılında da devam edilmiş ve ilk olarak 105 ton,¹⁰⁶ daha sonra da 360 ton ithal edilerek İstanbul'un belirli semtlerinde satışa sunulmuştur.¹⁰⁷ Savaşın sürdüğü 6 yıl boyunca gerçekleştirilen ticaret sayesinde Bulgaristan'ın Türkiye ekonomisi üzerindeki toplam ihracat payı % 1.1 ve ithalat içindeki payı % 1.3 olmuştur.¹⁰⁸

2.2. Fuar ve Sergiler

Türkiye ile Bulgaristan arasındaki komşuluk ilişkileri çerçevesinde iki ülkenin ürünlerinin tanıtıldığı fuar ve sergiler önemli yer tutmuştur. Bu bakımdan iki devletin temsilcileri Bulgar Halk Bankaları Birliği'nin 25. yıl dönümü, Filibe sergisi ile Plovdik fuarlarına katılmıştır.

Türkiye, Sofya'da bulunan Bulgar Halk Bankaları Birliği'nin 25. yılı dolayısıyla yapılacak kongreye davet edilmiştir. Kongreye Türkiye'yi temsilen Türk Kooperatifçiliği Cemiyeti adına heyet başkanı olarak Trabzon Milletvekili Sırrı Day, üyeler Tokat Milletvekili Hasip Aytuna ile Halk Bankası Genel Kâtibi Mitat Gürsu'nun katılacağı açıklanmıştır. Ayrıca adı geçen kişilere 300 Türk lirasının yanı sıra diplomatik pasaportun verilmesi uygun görülmüştür.¹⁰⁹ Türk heyetindeki üyeler Sofya'ya ulaştığında Türkiye'nin Sofya elçisi Şevki Berker başta olmak üzere elçilik ve Bulgar Halk Bankaları Birliği'nin genel müdür ve yardımcıları tarafından sıcak bir şekilde karşılanmıştır. Kongre 30 Haziran 1940 tarihinde saat 10.00'da Sofya'da Bulgarya salonunda, Türkiye'nin dışında Yugoslavya, Romanya, Macaristan, Rusya heyetlerinin katılımıyla açılmıştır. Kongrenin açılış konuşmasında söz alan Bulgar Bankaları Birliği Başkanı Gopodin Mişaykof, halk bankalarının 25 sene boyunca yaptığı işlerin sonucunda elde ettiği başarılarından bahsetmiş ve Bulgar kooperatifçiliğinin gelişiminden duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Türk heyetinin başkanı Sırrı Day da

101 Cumhuriyet, 26 Şubat 1939, s. 7.

102 Akşam, 16 Eylül 1942, s. 1; Akşam, 8 Kanunuevvel (Aralık) 1942, s. 2; Akşam, 22 Eylül 1942, s. 3.

103 Cumhuriyet, 15 Temmuz 1943, s. 2.

104 Cumhuriyet, 23 Temmuz 1943, s. 3

105 Akşam, 15 Kanunuevvel (Aralık) 1944, s. 3.

106 Akşam, 15 Şubat 1945, s. 3.

107 Bulgaristan'dan getirilen kömürler kilosu 10 kuruşa alınıp getirilmiş, ancak İstanbul'a getirilmesi 15.5 kuruşa mâl olmuştur. Bu kömürler İstanbul'un çeşitli semtlerinde 17.5- 18 kuruş ile 20 kuruş arasında satışa sunulmuştur. Akşam, 29 Nisan 1945, s. 3.

108 TÜİK, a.g.e., s. 447, 461.

109 BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 205.816.4.

II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye ile Bulgaristan Arasındaki Sosyal ve Ekonomik İlişkiler

söz alarak Bulgar komşularının bu sahadaki başarılarını hayranlıkla takip ettiklerini ifade ettikten sonra Bulgar yetkilileri tebrik ederek konuşmasına son vermiştir. Kongre dışındaki saatlerde ziyafet verilmiş, inceleme ve gezi amaçlı seyahatler yapılmıştır. Bu esnada özellikle Bulgar yetkililerin Türk heyetine çok misafirperver şekilde davranması dikkat çekmiştir.¹¹⁰ Samimi bir şekilde sona eren kongrenin ardından Türk heyeti Ankara'ya dönmüştür.¹¹¹ Etkinlik iki ülke ilişkilerinin gelişimine katkıda bulunmuş, dostluk ve iyi niyet duygularını güçlendirmiştir.

Türkiye ve Bulgaristan'ın II. Dünya Savaşı eksenli politikası sonrası durağan bir şekilde devam eden ilişkiler Filibe Numune Sergisi¹¹² süresince de kendini göstermiştir. Sergiye Türkiye'yi temsil etmesi ve kendir sayma, ev, köy dokumacılığı makine ve malzemesini incelemesi için mühendis İbrahim Akçura görevlendirilmiştir.¹¹³ Türkiye'nin fuara katılması Bulgar yetkilileri tarafından olumlu karşılanmış ve ilişkilerin geliştirilmesi adına iki taraf da bu durumu bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Fuar sebebiyle verilen çay ziyafetinde de somut olarak görülen yaklaşım neticesinde Türkiye'nin fuara katılması¹¹⁴ iki ülke dostluğunun tarihi bağlarla birbirlerine bağlı olduklarını ortaya koymuştur.

2.3. Bulgaristan'da Kalan Türk Malları Meselesi

II. Dünya Savaşı esnasında safların belirginleşmeye başladığı 1941 yılından sonra Türkiye ile Bulgaristan arasında en önemli konu Türkiye'nin yurt dışından ithal ettiği ürünlerin Bulgaristan limanlarından getirilmesi olmuştur. Sorunun çözümü adına iki devlet olumlu adım atmış¹¹⁵ ve mesele Türkiye tarafından gönderilen tren ve vapurlarla ithal mallar yurda getirilerek çözüme kavuşturulmuştur. Süreci örneklendirmek açısından ilk olarak 1942 yılından itibaren Türkiye, Burgaz ve Sivilingrad'daki ithalat mallarını vapurlarla yurda getirmiştir.¹¹⁶ Belirli aralıklarla devam eden ithal malların getirilmesi savaşın sonuna yaklaşıldıkça daha da önem kazanmıştır. Türkiye, 1944 yılı içerisinde Orta Avrupa'dan ithal edip Bulgaristan limanlarında kalan mallarını Sivilingrad'dan yük trenleri, Tuna'dan araçlar vasıtasıyla getirmiştir.¹¹⁷

Türkiye'nin Bulgaristan'da çok fazla ürünü olduğu için Türkiye ithalatçı ve İhracatçı Birlikleri Umumi Kâtipliği de devreye girerek konu hakkında bir tebliğ yayınlamıştır. Buna göre; *"Bulgaristan'da kalan ithal ve ihraç mallarımızın memlekete getirilmesi için bu defa mahallinde yapılmakta olan teşebbüs sırasında kullanılmak üzere gerekli vesikaların elde bulundurulmasına ihtiyaç hâsıl olduğundan, birliklerimizin iştigal mevzuuna girmesini, bu gibi malları olan ithalatçı ve ihracatçıların bizzat veya telefonla irtibat servisimiz şefliğine hemen müracaat ederek, kendilerinden istenilen vesikaları 9/2/1945 tarihli Cuma gününden evvel vermeleri rica olunur."* denilmiştir.¹¹⁸ Ayrıca Bulgar Sanayiciler Birliği de

110 Cumhuriyet, 15 Temmuz 1940, s. 3.

111 Akşam, 15 Temmuz 1940, s. 3.

112 İlk Filibe Numune sergisi 1933'te komşu ülkelerin ürünlerini tanıtmayı amaçlıyla yapılmaya başlanmıştır. Bu tarihten itibaren her sene devam eden sergide teşhir edilen ürünlerin sayısı 1938 senesine kadar 422'den 1948'e yükselmiş ve ziyaretçilerin sayısı da 120.000'den 205.000'e yükselmiştir. Akşam, 10 Nisan 1939, s. 5.

113 BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 98.33.13.

114 Akşam, 1 Mart 1942, s. 1.

115 Türkiye ve Bulgaristan, Bulgaristan'da kalan ithalat mallarının getirilmesi için anlaşmaya varmıştır. Akşam, 10 Mayıs 1944, s. 1.

116 Akşam, 8 Eylül 1942, s. 3.

117 Akşam, 6 Mayıs 1944, s. 1.

118 Cumhuriyet, 3 Şubat 1945, s. 5.

hükümetlerinden izin alarak Bulgar sanayii için gerekli olmayan makinelerin Türkiye gibi ülkelere ihraç edebileceğini açıklamıştır.¹¹⁹

Türkiye, Bulgaristan'daki kalan mallarını getirmeye devam etmiş ve hatta taşıma işinin düzenli bir şekilde yapılabilmesi için Devlet Demiryolları Harekât Dairesi müfettişlerinden Zübeyir Akçadurak¹²⁰ ve Ticaret Bakanlığı Dış Ticaret Dairesi Müşavirlerinden Hasan Sürur'u görevlendirmiştir.¹²¹ Savaşın bitimine yakın iki ülke ilişkilerinin kesilmesi nedeniyle Başbakanlık, kendisine bağlı bakanlık ve dairelerden Bulgaristan'da ithal malın kalıp kalmadığını sormuştur. İlgili kurumlar arasında yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstatistik Genel Müdürlüğü, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Umumi Murakabe Heyeti (Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu), Devlet Şurası, Basın-Yayın Müdürlüğü, Dışişleri Bakanlığı Başbakanlığa gönderdiği belgede Bulgaristan'da herhangi bir ithalat malın kalmadığını belirtmiştir.¹²² Türkiye için önem arz eden malların Bulgaristan'dan getirilmesi meselesi iki ülkenin karşılıklı anlayışla hareket etmeleri sonucunda sorunsuz bir şekilde çözüme kavuşturulmuştur.

SONUÇ

Osmanlı Devleti sonrası Türkiye ve Bulgaristan arasındaki siyasi, kültürel, ekonomik ilişkilerin temelleri 1925 yılında yapılan dostluk antlaşması ile atılmıştır. Özellikle Mustafa Kemal Atatürk liderliğindeki Türkiye'nin Balkanlara yönelik iyi komşuluk ve dostluk siyaseti sayesinde bu coğrafyada yer alan ülkelerle barış içinde yaşanılmıştır. Ancak Bulgaristan ile Türk azınlığı meselesi ile ilgili olarak sorunlar yaşansa da iki devlet yöneticilerinin olaylar karşısında soğukkanlı ve ılımlı tavrı bu konudaki gerginliklerin son bulmasını sağlamıştır. Atatürk'ün vefatı sonrasında başlayan II. Dünya Savaşı'nda Türkiye ve Bulgaristan farklı politikalar izlemiştir. Fakat bu durum bile iki ülkenin sosyal ve ekonomik ilişkilerinin devam etmesine engel olmamıştır.

Çalışmada belirtildiği üzere deprem, sel gibi doğal afetler yaşayan Türkiye ve Bulgaristan birbirine maddi ve manevi anlamda destek olmuştur. Bulgaristan'da Selvievo'da yaşanan sel felaketinde Türkiye Kızılay vasıtasıyla yardımda bulunmuş ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından Kral III. Boris'e "Yanınızdayız" mesajını içeren telgraf gönderilmiştir. Türkiye'de 1939 yılından itibaren İzmir-Dikili, Erzincan, Adapazarı-Hendek, Samsun ve civarında adeta deprem silsilesi meydana gelmiştir. Bu depremler sonrasında çok büyük sayıda can ve mal kaybı yaşanmıştır. Komşu Bulgaristan'dan Kral III. Boris, Başbakan Kösevinof; Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Refik Saydam ve Büyükelçi Şevki Berker'e taziyelerini bildirmiştir. Aynı zamanda Bulgaristan inşaat malzemesi, gıda ürünleri ve çocuklara oyuncak göndermiştir. İki ülke arasındaki başka bir sosyal gelişme de kendi tarihleri açısından öneme sahip günlerin kutlanması, kişilerin tebrik edilmesi ve bu kişilerin cenaze merasimlerine karşılıklı katılımın sağlanmasıdır. Türkiye'de bayram olarak kutlanan 29 Ekim ve 30 Ağustos günlerine Bulgar yetkililer, Bulgaristan'da Kral III. Boris'in tahta çıktığı gün yapılan kutlamalara da Türk yetkililer katılmıştır. Türkiye'nin Başbakanı olarak görev yaparken hayatını kaybeden Refik Saydam ile Bulgaristan'da Kral olan III.

119 Cumhuriyet, 8 Şubat 1945, s. 3.

120 BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 107.105.13.

121 BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 107.108.14.

122 BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 28.16.3.2.

II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye ile Bulgaristan Arasındaki Sosyal ve Ekonomik İlişkiler

Boris'in cenaze törenlerine heyetler halinde iştirak edilmesi kişilere duyulan saygıdan daha çok devletlerin birbirine duyduğu saygı ve dostluktan kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Türkiye ve Bulgaristan'ı olumsuz anlamda karşı karşıya getiren konuların arasında Bulgaristan'daki Türklerin eğitim konusunda yaşadığı sıkıntılar yer almıştır. Burada Bulgaristan'ın Türk okulları üzerindeki giderek artan baskısı Türk okullarının bir bir kapanmasıyla etkisini göstermiştir. Türklerin elçilik vasıtasıyla Türkiye'den istedikleri maddi destekler tam olarak karşılık bulmasa da yardımlar yapılmıştır. Ancak okul çağındaki birçok Türk çocuğu eğitim-öğretimden yoksun kalmıştır. Diğer taraftan Türk okullarında Latin harfleri ile eğitimin yapılması adına Bulgar Hükümeti gerçekçi adımlar atmış ve din dersleri dışındaki derslerin Latin harfleri ile yapılmasını kanunla güvence altına almıştır.

Sosyo-kültürel anlamda yukarıda bahsettiğimiz gelişmeler yaşanırken ekonomi ile ilgili olarak yeni ticaret antlaşmaları imzalanmış, eski antlaşmalar yenilenerek süreleri uzatılmıştır. Ancak yapılan antlaşmaların iki ülkenin ekonomisine de ciddi katkı yapmadığını söyleyebiliriz. Yine de Türkiye ve Bulgaristan ticaret hacmini geliştirebilmek amacıyla kara ve deniz yolundan sonra demir yolunu da devreye sokmak için antlaşma yapmıştır. Ticari çeşitliliği zenginleştirmek, iki ülkenin ekonomisine katkı sağlamak, ülkelerin birbirlerinin ürettikleri ürünleri tanıma ve tanıtmaya açısından önemli olan fuar ve sergi gibi organizasyonlara katılımının sağlanması da iktisadi açıdan yararlı etkinlikler olmuştur. Buralarda Türk ve Bulgar yetkilileri yapmış oldukları konuşmalarda dostluğun güçlendirilmesi, iş birliğinin artırılması adına olumlu mesajlar vermiştir.

II. Dünya Savaşı'nın şiddetinin gittikçe arttırdığı dönemde Türkiye'nin tarafsızlığını koruyup Bulgaristan'ın ise mihver devletlerin safında savaşa katılmasına rağmen iki ülke ilişkileri kesilmemiştir. Bu yıllarda hem kültürel hem de ticari ilişkilerin devam ettiğini yapılan antlaşmalardan, gerçekleşen fuar, sergi gibi etkinliklere tarafların birbirlerini davet etmelerinden anlıyoruz. Artık savaşın sonuna gelmiş ve savaşı kazanacak tarafların belli olmaya başladığı dönemde Türkiye müttefik devletler safında savaşa katılarak Bulgaristan'ın içinde bulunduğu mihver devletlerine savaş ilan etmiştir. Bu kararın ardından Türkiye ile Bulgaristan arasındaki her türlü ilişki kesilmiştir. Bu yaşanan krizden dolayı Türkiye, yurt dışından ithal ettiği ürünlerin Bulgaristan'da kalmaması için kurumları aracılığıyla harekete geçmiştir. Yapılan inceleme ve kurumlardan gelen rapor sonucunda Türkiye'nin hiçbir malının Bulgaristan'da kalmadığı ortaya çıkmıştır. Savaşın sürdüğü 6 yıl boyunca Türkiye ve Bulgaristan ilişkileri çok fazla gerginlik yaşanmadan devam etmiştir. Karşılıklı sosyal ve ekonomik ilişkiler dostluk çerçevesinde ilerlemiştir. Olumsuz durumlarda da iki ülke, devlet geleneklerine bağlı olarak iş birliğini ön planda tutarak hareket etmiştir.

Kaynakça

1. ARŞİVLER

1.1. Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer No: 2/3-33, Fihrist No: 1366.

Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer No: 2/3-36, Fihrist No: 1580-9.

1.2. Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 28.16.3.2.
BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 143. 21. 12.
BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 178.234.2.
BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 185.273.18.
BCA, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 240.618.10.
BCA, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 241.630.2.
BCA, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 241.630.29.
BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 241.631.29.
BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 243.641.7.
BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 243.645.20.
BCA, Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 43.14.1.
BCA, Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 87.52.9.
BCA, Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 91.44.11.
BCA, Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 91.58.14.
BCA, Fon Kodu: 30. 18. 01.02., Yer No: 91.67.17.
BCA, Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 94.16.16.
BCA, Fon Kodu: 30.18.01.02, Yer No: 98.35.7.
BCA, Fon Kodu: 30. 18.01.2, Yer No: 98.33.13.
BCA, Fon Kodu: 30.18.01.1, Yer No: 12.75.6.
BCA, Fon Kodu: 30.18.01.2, Yer No: 107.105.13.
BCA, Fon Kodu: 30.18.01.2, Yer No: 107.108.14.
BCA, Fon Kodu: 51.0.0.0, Yer No: 2.13.2.
BCA, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 205.816.4.

2. RESMİ YAYINLAR

- Ayın Tarihi*, No: 71, Birinciteşrin (Ekim) 1939.
Ayın Tarihi, No: 75, Şubat 1940.
Ayın Tarihi, No: 76, Mart 1940.
Ayın Tarihi, No: 79, Eylül 1939.
Ayın Tarihi, No: 83, Birinciteşrin (Ekim) 1940.
Ayın Tarihi, No: 84, Sonteşrin (Kasım) 1940.
Ayın Tarihi, No: 87, Şubat 1941.
Ayın Tarihi, No: 100, Mart 1942.
Ayın Tarihi, No: 115, Haziran 1943.
Ayın Tarihi, No: 119, Birinciteşrin (Ekim) 1943.
Ayın Tarihi, No: 121, İlkanun (Aralık) 1943
Düştur (1940), Üçüncü Tertib, C. 21, Teşrinisani (Kasım) 1939-Teşrinievel (Ekim) 1940,
Ankara: Devlet Matbaası.

II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye ile Bulgaristan Arasındaki Sosyal ve Ekonomik İlişkiler

Düstur (1941), Üçüncü Tertib, C. 22, Teşrinisani (Kasım) 1940-Teşrinievvel (Ekim) 1941, Ankara: Devlet Matbaası.

Düstur (1942), Üçüncü Tertib, C. 23, Teşrinisani (Kasım) 1941-Teşrinievvel (Ekim) 1942, Ankara: Devlet Matbaası.

<http://web.archive.org/web/20111208155500/http://www.koeri.boun.edu.tr:80/sismo/default.htm>, Erişim Tarihi: 24.08.2017.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc006/kanuntbmmc006/kanuntbmmc00601310.pdf, Erişim Tarihi: 23.08.2017.

Resmî Gazete, (23 Nisan 1341 (1925))

Resmî Gazete (18 Haziran 1930)

Resmî Gazete, (14 Haziran 1935)

Resmî Gazete, (18 Mayıs 1940)

Resmî Gazete (6 Mayıs 1941)

Resmî Gazete (8 Ağustos 1942)

TBMM Zabıt Ceridesi, D. 2, C. 18, B. 106, Tarih: 19.04.1341 (1925).

TBMM Zabıt Ceridesi, D. 7, B. 38, C. 3, Tarih: 21.06.1943.

TBMM Zabıt Ceridesi, D. 7, B. 40, C. 4, Tarih: 25.06.1943.

TBMM Zabıt Ceridesi, D. 7, B. 7, C. 6, Tarih: 29.11.1943.

TÜİK (2009), İstatistik Göstergeler (1923-2009), Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.

3. GAZETELER

Akşam (10 Nisan 1939)

Akşam (14 Temmuz 1939)

Akşam (23 Temmuz 1939)

Akşam (13 Ağustos 1939)

Akşam (17 Teşrinisani (Kasım) 1939)

Akşam (15 Temmuz 1940)

Akşam (16 Kanunuevvel (Aralık) 1941)

Akşam (24 Kanunuevvel (Aralık) 1941)

Akşam (1 Mart 1942)

Akşam (17 Haziran 1942)

Akşam (11 Temmuz 1942)

Akşam (8 Eylül 1942)

Akşam (22 Eylül 1942)

Akşam (16 Eylül 1942)

Akşam (8 Kanunuevvel (Aralık) 1942)

Akşam (23 Haziran 1943)

Akşam (4 Eylül 1943)
Akşam (12 Eylül 1943)
Akşam (31 Teşrinievvel (Ekim) 1943)
Akşam (6 Mayıs 1944)
Akşam (10 Mayıs 1944)
Akşam (2 Kanunuevvel (Aralık) 1944)
Akşam (15 Kanunuevvel (Aralık) 1944)
Akşam (15 Şubat 1945)
Akşam (29 Nisan 1945)
Akşam (5 Kasım 1945)
Akşam (6 Kasım 1945)
Cumhuriyet (15 İkincikanun (Ocak) 1939)
Cumhuriyet (26 Şubat 1939)
Cumhuriyet (3 Temmuz 1939)
Cumhuriyet (14 Temmuz 1939)
Cumhuriyet (23 Eylül 1939)
Cumhuriyet (26 Eylül 1939)
Cumhuriyet (3 Birinciteşrin (Ekim) 1939)
Cumhuriyet (12 İkinciteşrin (Kasım) 1939)
Cumhuriyet (17 İkinciteşrin (Kasım)1939)
Cumhuriyet (18 İkinciteşrin (Kasım) 1939)
Cumhuriyet (22 İkinciteşrin (Kasım) 1939)
Cumhuriyet (8 Birincikanun (Aralık) 1939)
Cumhuriyet (28 Birincikanun (Aralık) 1939)
Cumhuriyet (31 Birincikanun (Aralık) 1939)
Cumhuriyet (3 İkincikanun (Ocak) 1940)
Cumhuriyet (27 İkincikanun (Ocak) 1940)
Cumhuriyet (15 Temmuz 1940)
Cumhuriyet (18 Şubat 1941)
Cumhuriyet (19 Şubat 1941)
Cumhuriyet (16 Eylül 1941)
Cumhuriyet (16 Birincikanun (Aralık) 1941)
Cumhuriyet (28 Mart 1942)
Cumhuriyet (29 Mart 1942)
Cumhuriyet (13 Eylül 1942)
Cumhuriyet (15 Eylül 1942)
Cumhuriyet (8 Birincikanun (Aralık) 1942)

II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye ile Bulgaristan Arasındaki Sosyal ve Ekonomik İlişkiler

Cumhuriyet (15 Temmuz 1943)

Cumhuriyet (23 Temmuz 1943)

Cumhuriyet (28 İkinciteşrin (Kasım) 1943)

Cumhuriyet (30 Birinciteşrin (Ekim) 1943)

Cumhuriyet (3 Şubat 1945)

Cumhuriyet (8 Şubat 1945)

Cumhuriyet (26 Ekim 1945)

Cumhuriyet (31 Ekim 1945)

Yeni Sabah (31 Ağustos 1940)

Vakit (8 Mart 1940)

Vakit (10 Mart 1940)

Vatan (18 Şubat 1941)

Vatan 18 Nisan 1941)

Vatan (19 Şubat 1941)

4. KİTAP ve MAKALELER

Bıçaklı, Hüseyin Avni (1988), "Türkiye-Bulgaristan İlişkileri (1919-1938)", Ankara: *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Doktora Tezi.*

Bulgaristan'daki Türk ve İslam Azınlığına Baskı (1988), (Haz.) Norveç Helsinki Komitesi, (çev.) Prof. Dr. Yaşar Yücel, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Çevik, Zeki (2014), "Bulgaristan'ın Üç Döneminde Yaşayan Mümin Özer'in Anıları (1927-1950)", *Turkish Studies*, C. 9/10, s. 1267-1288.

Haçin, İlhan (2014), "1939 Büyük Erzincan Depremi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXX, S. 88, s. 37-69.

Karagöz, Âdem (1945), *Bulgaristan Türk Basını 1879-1945*, İstanbul: Üniversite Matbaası.

Keskioğlu, Osman (1985), *Bulgaristan'da Türkler*, Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Kemaloğlu, Ayşegül İnginar (2016), "II. Dünya Savaşı'nda Bulgaristan'da Türk Azınlığı", İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası, (Y.Hazır.); Nesrin Sarıahmetoğlu, İlyas Kemaloğlu, İstanbul, s. 299-307.

Memişoğlu, Hüseyin (1992), *Bulgaristan Türklerinin Eğitimi*, Ankara: Şafak Matbaası.

Ökçün, A. Gündüz-Ökçün, Ahmet R. (1997), *Türk Antlaşmaları Rehberi 1920-1973*, Ankara.

Öksüz, Hikmet (200), "İkili İlişkiler Çerçevesinde Balkan Ülkelerinden Türkiye'ye Göçler ve Göç Sonrası İskân Meselesi (1923-1938)", *Atatürk Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, C. III, S. 1, s. 169-188.

Öksüz, Hikmet (2002), "Atatürk Dönemi'nde Balkan Politikası (1923-1938)", *Türkler*, C. 16, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 625-642.

Sarıkoyuncu, Ali (2002), *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk ve Türk-Bulgar İlişkileri (1913-1938)*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü Yayınları.

Sarkoyuncu Değerli, Esra (2005), "Mustafa Kemal Atatürk'ün Sofya İlişkileri Ateşeliğinden Ölümüne Kadar Türk-Bulgar İlişkileri (1913-1938)", Ankara: *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.*

- Sarıkoyuncu Değerli, Esra (2009), *Türk-Bulgar İlişkilerinde Mustafa Kemal Atatürk*, Kütahya: Ekspres Matbaacılık.
- Sarıkoyuncu Değerli, Esra-Karakuzu, Hasan (2016), "1950-1951 Yıllarında Bulgaristan'dan Türkiye'ye Türk Göçü", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 57, s. 313-342.
- Sarıkoyuncu Değerli, Esra-Karakuzu, Hasan (2017), "II. Dünya Savaşı Yıllarında Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçler", *Geçmişten Günümüze Göç*, C. 1, Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları Yayın No: 55-17-01, s. 319-327.
- Şimşir, Bilal (1986), *Bulgaristan Türkleri (1878-1985)*, Birinci Basım, İstanbul. Bilgi Yayınevi.
- Şimşir, Bilal (2010), "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçler", *Uluslararası Suçlar ve Tarih (Altı Aylık Uluslararası Hukuk ve Tarih Dergisi)*, S. 9-10, s. 5-42.
- Toğrol, Beğlan (1989), *112 Yıllık Göç (1878-1989)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Yavuz, Rengin (2019), "Bulgar Milliyetçiliği ve Bulgaristan Türkleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, s. 221-232.

ADALET PARTİSİ VE CUMHURBAŞKANLIĞI SEÇİMLERİ

JUSTICE PARTY AND ELECTION OF PRESIDENT

Hanife KESKİN*

Geliş Tarihi/Received:11.11.2021

Kabul Tarihi/Accepted:26.12.2021

KESKİN, Hanife, (2022), "Adalet Partisi ve Cumhurbaşkanlığı Seçimleri", Belgi Dergisi, S.23, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2022/1, ss. 227-251.

Öz

Adalet Partisi Türk siyasal yaşamında önemli bir yere sahip siyasi kuruluştur. 27 Mayıs darbesinin ortaya koyduğu yeni siyasal yapıya karşı çıkmıştır. "Çankaya zirvesi" ile Türkiye'de demokratik gelişim, yeniden askeri vesayet altına alınmış oldu. Siyasal tarihte bir ilk yaşandı. Başgil'in adaylığı baskı ve tehditle geri çektirildi. Millî Savunma Bakanı Ahmet Topaloğlu ile Millî İstihbarat Teşkilâtı Başkanı Fuat Doğu tarafından CHP Başkanı İsmet İnönü'ye bilgi verilerek, görüşü ve onayı alındı. CHP, Cumhurbaşkanı adayı olarak Cevdet Sunay'ı destekliyordu. Başka aday göstermeyeceğini ve bu konudaki kararlılığını kamuoyuna duyurmuştu. Millet Partisi Genel Başkanı Osman Bölükbaşı ve CKMP genel başkanı Alparslan Türkeş, Sunay'ın adaylığına karşı idi. CKMP, kendi adayını çıkardı ve Alparslan Türkeş'i Cumhurbaşkanlığına aday gösterdi. 1966 yılında gerçekleşen Cumhurbaşkanlığı seçiminde AP parlamentoda egemen olduğu halde Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'den boşalan Cumhurbaşkanlığına Cevdet Sunay'ı seçti. Süleyman Demirel yıllar sonra "bizim yaraları sarma, bizim kitlemizle o günkü ihtilalcileri kucaklaştırmak gibi bir görevimiz vardı" dedi. 1973 yılı Cumhurbaşkanlığı seçiminde ordunun yine kendi Genelkurmay başkanını dayatması üzerine AP bu defa demokratik usulleri korumak adına hareket ederek, bunu engellemeyi başarmıştır. Faruk Gürler yerine 15. turda Fahri S. Korutürk Cumhurbaşkanı seçildi. 1980 yılı Cumhurbaşkanlığı seçiminde, cumhurbaşkanlığı makamında AP kendinden birini görmek istedi. AP adayı Bilgiç, kendi partisinden de tam destek alamadı. AP cumhurbaşkanını halkın seçmesini önermektedir, bu da ancak Anayasa değişikliği sonucunda gerçekleşebilirdi. Ve 212 imzalı anayasa değişikliği meclise sunuldu. 5,5 ay cumhurbaşkanı seçilemedi. Parlamento bunalımı askeri müdahale ile son buldu. Bu çalışmada 27 Mayıs 1960 İhtilali ile başlayan 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi ile sona eren bir dönemde şekillenen Türk siyaseti içinde AP'nin Cumhurbaşkanlığı seçimleri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Veri kaynakları olarak konu ile ilgili kitap, dergi, makale, bildiri gibi ikincil kaynaklar ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanakları, anılar, dönemin gazeteleri gibi birincil kaynaklar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Adalet Partisi, Cumhurbaşkanlığı Seçimi, Süleyman Demirel, 27 Mayıs Darbesi, 12 Mart Muhtırası*

* Dr. Öğr. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Sınıf Eğitimi ABD, hanife.keskin@deu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-9564-4332>).

Abstract

The Justice Party is a political establishment which has an important place in Turkish political life. The party has opposed the new political structure imposed by the May 27 Coup. With the "Cankaya summit", democratic development in Turkey has been reinstated as military domination. A first in political history Başgil's candidacy was withdrawn under pressure and threats. CHP Chairman İsmet İnönü was informed by the Minister of National Defense Ahmet Topaloğlu and the Head of the National Intelligence Organization Fuat Doğu, and his opinion and approval were obtained. CHP supported Cevdet Sunay as a presidential candidate. He announced to the public that he would not nominate another candidate and that he was determined to do so. Nation Party Chairman Osman Bölükbaşı and CKMP leader Alparslan Türkeş were against Sunay's candidacy. The CKMP produced its own candidate and nominated Alparslan Türkeş for the Presidency. Though the majority of the Justice Party in the parliament, Cevdet Sunay was elected for the presidency vacated by president Cemal Gürsel, in the 1966 presidential election. After many years Demirel said that "We had the responsibility to heal the wounds and to embrace the revolutionists of that day with today's public" In 1973 presidential election the army declared its own chief of staff, however this time the Justice Party acted in order to protect democracy and prevented this. In 1980 presidential election Justice Party wanted to see one of his own in the presidency position. The AP suggested that the public should elect the president, which could only have happened as a result of the constitutional amendment. Along 5.5 months a president could not be elected. This condition was finalized with the military intervention. In this study, the effect of the Justice Party on the Presidential elections in Turkish politics, which started with the coup of 27 May 1960 and ended with the military coup of 12 September 1980, was examined. Secondary sources such as books, magazines, articles, and papers related to the subject and primary sources such as the Minutes of the Grand National Assembly of Turkey, memoirs, and newspapers of the period were examined as data sources.

Keywords: *Justice Party, Presidential Election, Süleyman Demirel, 1960 Coup D'état, March 12 Memorial*

GİRİŞ

27 Mayıs askeri vesayeti tarafından siyasi yasakların kaldırılmasıyla DP misyonunu sürdürmek isteyen eski Demokrat partililerin iştiraki ile yeni siyasi partiler kuruldu. 11 Şubat 196'da Adalet Partisi ile aynı anda Cumhuriyetçi İslahat Partisi, Çalışma Partisi, Memleketçi Parti, Türk İşçi ve Çiftçi Partisi ve Mutedil Liberal Parti İçişleri Bakanlığına kuruluş müracaatlarını yaptılar. Onları Yeni Türkiye Partisi, Düstur Partisi, Güven Partisi, Millete Hizmet Partisi, Kemalist Gençlik Partisi, Muhafazakâr Parti, Cumhuriyetçi Milliyetçi Parti başvuruları izledi. AP ve YTP ilk günden Demokrat Partinin misyonunu taşıyacak iki siyasi parti olarak öne çıkmıştır.

1961 yılı Türk Siyasal tarihi açısından önemli gelişmeler içermektedir. Beklenti bir an önce çok partili demokrasiye dönülmesidir. Milli Birlik Komitesi tarafından, 13 Aralık 1960'da yayınlanan 157 sayılı kanunla siyasi parti, meslek kuruluşları ve bürokrasiyi temsil eden 272 üyeli bir Temsilciler Meclisi kurulmuştur. Temsilciler Meclisi, CHP'den kırk dokuz, CKMP'den yirmi beş, basından on iki, üniversitelerden on iki, yargı organlarından on iki, meslek odalarından on, barolardan altı, esnaf kuruluşlarından altı, işçi sendikalarından altı, öğretmen kuruluşlarından altı, tarım kuruluşlarından altı, Eski Muharipler Birliğinden iki, gençlik kuruluşlarından bir ve Milli Birlik Komitesi tarafından seçilen otuz sekiz üyeden oluşuyordu. Eski demokratlar, kendilerine Temsilciler Meclisinde yer verilmemesini manidar buldular ve bunu muhalefet malzemesi yaptılar. Zaten önde gelen demokrat partililere siyaset yasağı getirilmişti. Demokrat Parti adıyla yeni bir parti kurulması yasaklanmıştı¹.

DP tabanı, partilerinin kapatılmasından doğan boşluğu doldurma kararlığında idi. Amaçları eski DP'lileri, yeni çatı altında toplamaktı. İzmir'de yeni muhalif partinin kurulması için yoğun bir çalışma vardı. 27 Mayıs'ın eski Genelkurmay Başkanı olan ve yine 27 Mayısçıların tasfiye ettiği Orgeneral Ragıp Gümüşpala ile temas kurulmuştu. 13 Ocak 1961 tarihli tebliğ ile yeni siyasi partilerin kurulmasına şartlı olarak izin verildiği açıklanmıştır. Askeri vesayet baskısı nedeni ile yeni siyasi oluşumlar, faaliyetlerini başkent Ankara'nın dışına; İzmir, İstanbul gibi kentlere taşınmıştır. İzmir'de yoğunlaşan siyasi faaliyetler, 11 Şubat 1961'de AP'in kurulmasını hazırladı².

AP'nin tabanını eski DP'liler oluşturuyordu. Partinin sözcüsü Şinasi Osma "Biz münfesi Demokrat Partinin temiz kalmış, kirli bir işe girmemiş mensuplarını elbette sinemize alacağız"³ ifadesi ile DP tabanı ile bağ kuruyordu. AP, çatısını genişletebilmek için siyasetin önemli isimleri ve siyasi partilerine yöneldi. Millî mücadelenin önemli ismi Ali Fuat Cebesoy, Köylü Partisi Genel Başkanı Tahsin Demiray ve Birlik Partisi ile görüşmeler yapıldığı basına sızdı. Bunun üzerine Ragıp Gümüşpala "Birleşebilmek için taraflardan birinin fikir ve prensiplerinden fedakârlık yapması icap eder ki bu o taraf için zaafıdır" açıklamasında bulundu⁴.

1 Çavdar, Tevfik, (1986) Adalet Partisi "Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, s:2089.

2 Kuru, Hanife (1996), Türk Siyasal Yaşamında Adalet Partisi, yayınlanmamış doktora tezi, DEÜ. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarih Enstitüsü, İzmir, s.13.

3 Kuru, Hanife (1996), a.g.t. s.14.

4 Cumhuriyet, 28.02.1961.

Türk Silahlı Kuvvetleri 27 Mayıs hareketiyle Demokrat Parti'yi siyasal ortamdan tasfiye etmesine rağmen, onun sahibi bulunduğu oyları tasfiye edememiştir. Ordunun yönetimi sivil iktidara devretmek düşüncesiyle seçimlerin yapılmasına karar vermesi siyasal ortamda bir miras kavgası başlatmıştır. AP, Yeni Türkiye Partisi, CKMP gibi partiler kendilerini Demokrat Partisinin gerçek mirasçısı ilan etmişlerdi. Kurulmakta olan siyasal partiler, bilhassa mefsh Demokrat Partinin siyasal yasak getirilmemiş isimlerini kendi saflarına katabilme mücadelesi içindeydiler. Kapatılan Demokrat Partinin gerek ismi gerekse kadrosuna sahip olmak bir devamlılık anlamına geliyordu ki bu halk nezdinde iyi puan almaktı. Gerçekten AP'nin örgütlenmesinde bunu ilk günden görebiliriz. Parti örgütünün kurucuları arasında eski Demokrat Partililer çoğunluğu oluşturuyordu. AP, YTP ve CKMP gibi partilerdeki bu durum, bu partilerin "kuyruk partiler" olarak nitelendirilmelerine yol açmıştır. Siyasal kulislere sıkça kullanılan, basın diline doladığı bu sözcük siyaset sözlüğünde yerini böylece aldı⁵.

AP, askere rağmen etkin bir muhalefet etmenin bütün donatılarına sahipti. "Mensuh DP" ve "27 Mayıs Darbesi" siyasal gündeminin önemli malzemeleriydi. İşte tam bu sırada Devlet başkanı Cemal Gürsel "ayırıcı tezlere girenleri" uyardı; "Demokrat Partiyi eski pervasız alışkanlığı içinde hortlatmaya çalışanlar vardır. Bunlar ateşle oynadıklarının farkında değillerdir. Düşündüklerinde asla muvaffak olamayacaklardır"⁶. Bu ifade başta AP olmak üzere sağ partileri hedefliyordu. Bu nedenle AP Genel Başkanı Gümüşpala, sık sık Milli Birlik Komitesi ve hükümete "tam ittifakla" bağlı olduğunu bildirmek durumunda kalıyordu. AP sözcüsü Şinasi Osma ise Milli Birlik Komitesinin beyanatının sözde AP ile ilgili olmadığını şöyle bir açıklama ile ortaya koymaktadır;

"Devlet ve Hükümet Başkanının beyanatını, bir askerin açık kalpli beyanatı olarak karşıladık. Bu beyanda partimize, parti başkanımız Gümüşpala'ya müteveccih hiçbir şey yoktur. Biz mesajın partilere değil, İstanbul'da Kırdar'ın cenazesinde olay çıkartan, Ankara'da maçta olay çıkartan, elektrik fabrikasına sabotaj yapmaya kalkanlara veya partilere sızmaya çalışan müfrit partilere müteveccih bulunduğunu düşünüyoruz. Bu ikaz faydalı olmuştur. Ancak, yine tekrar ediyoruz partimizle hiçbir ilgisi yoktur"⁷.

Siyasi faaliyetler 1 Nisan 1961 tarihinden itibaren serbest bırakılıyordu. AP bir yandan parti örgütünü kurma çalışmalarını sürdürürken diğer taraftan Genel Başkan Ragıp Gümüşpala, parti ideolojisinin tanıtımı için yirmi ili kapsayan yurt gezisine çıkıyordu. Kamuoyunda, AP'nin kapatılacağı, teminat altında olmadığı, bu partiye girenlerin hakkında takibat yapılacağı, eski partililerin mecburi iskana tutulacakları gibi nahoş ve üzücü haberler etkili oluyordu. Konuyla ilgili olarak Gümüşpala, vatandaşlara, partinin diğer partiler gibi teminat altında olduğunu bildirdi. Asılsız söylentiler için kanunlar çerçevesinde ilgili makamlara başvurulması gereği üzerinde durdu. Vatandaşların özel ve resmi taleplerini parti kademelerine değil hükümet makamlarına yapılmasını önerdi. Ankara'dan gelen ihtarlarla AP'nin seçmen kitlesini güvenli tutma çabaları zora girmekteydi. Devlet Başkanı Gürsel yeni bir ihtarla bulunuyordu; "İhtilal çıkarmak, partilerini ihya etmek isteyen Demokrat Partililere aman vermeyeceğim"⁸. AP cevaben teşkilat kadrolarını bir kez daha gözden geçireceğini söylüyordu.

5 Kuru, Hanife (1996), a.g.t. s.15.

6 Cumhuriyet,11.03.1961.

7 Tercüman,13.03.1961.

8 Tercüman,13.05.1961.

1961 yılının önemli bir siyasal gelişmesi anayasanın hazırlanması ve halkoyuna sunulmasıydı. 1924 Anayasasını ihlal ettikleri ve diktaya yöneldikleri iddiasıyla DP hükümeti ve parlamento gurubu yargılandı. 27 Mayıs darbe idaresi, 1924 Anayasasının birçok hükümlerini kaldırarak geçici bir anayasa yaptı. Yeni Anayasa yapmak 27 Mayıs'ın amacı ve görevi haline getirildi. Bir Anayasa Komisyonu teşkil edildi. Kendilerine İkinci Cumhuriyetin Anayasa taslağını hazırlama görevi verildi. Anayasa tasarısı, Kurucu Meclisten geçerken uzun tartışmalara yol açtı. Taslaktaki birçok hükümler değiştirildi ve 9 Temmuz 1961'de halkoyuna sunuldu⁹.

Anayasanın olumlu bir sonuca ulaşacağı başlangıçta belliydi. Anayasa referandumda reddedildiği takdirde, Milli Birlik iktidarı uzayacak ve muhtemelen başka bir şekilde girecekti. Stratejik hareket eden AP Genel Başkanı Gümüşpala;

“Hükümet başkanımız da bu noktaya işaret etmiş bulunuyorlar. Anayasa bu haliyle iktidara geçecek partinin tatbikatı ve zihniyeti ile renk ve değer alacaktır. Partimizde bu tatbikatta İkinci Cumhuriyetin milli bünyeye uygun hukuki müeyyidelerle teşhizi için çalışması bir memleket ve millet vazifesi bilmektedir. Yeni anayasanın 1924 Anayasasına kıyasla getirdiği hukuki teminat bakımından siyasi hayatımızda ileri bir adım teşkil ettiği düşüncesiyle ve Adalet Partisi sıfatıyla destekliyoruz. Bununla beraber milli hakimiyeti kayıtsız şartsız millette gören büyük Atatürk'ün ‘hiçbir kuvvet, Türk milletinin kendi kaderini kendisinin tayin etmesine mâni olamayacaktır’ vecizesinde ifadesini bulan hakikatlerin ışığı altında bizler ve son demokrasi mücadelelerinde olgunluğunu ispat etmiş milletimizin sağ duyusuna inanıyor, son ve kati hükmü yine ondan bekliyoruz”¹⁰.

açıklamasında bulundu. AP, milleti yeni anayasa için olumlu oy kullanmaya davet ediyor ve anayasayı AP idarecileri sıfatıyla destekleyeceğini belirtiyordu. İlk tepki parti içinden geldi. AP, Genel İdare Kurulu üyesi ve Gençlik teşkilatı başkanı Mukbil Özyörük, anayasanın desteklenmesi kararına karşı çıktı ve AP idareciliğinden istifa etti. Memleketçi Parti, AP'nin anayasa hakkındaki fikirlerini açıkça ortaya koymasını istedi. CKMP ise AP'yi ayrımcılıkla itham etti¹¹.

AP, anayasa aleyhine yoğun kampanyasını fısıltı gazetesi aracılığıyla sürdürdü. Genelde “Hayır demekte hayır vardır” sloganını kullanıyordu. Eski demokratlar birbirlerine anayasanın dibacesi ortada durdukça bu anayasaya olumlu oy vermeyeceklerini haykırıyordu. Anayasa referandumuna az bir zaman kalmıştı. AP'nin izlediği siyaseti bir türlü netleşmiyor izlemi ortama hakimdi. Genel Başkan Gümüşpala, Anayasaya “evet” dediklerini genel merkez olarak açıklarken radyoda AP adına konuşan Kamuran Evliyaoğlu; “Mesele bizim için evet ya da hayır meselesi değildir. Anayasanın hukuk devleti yapısına evet diyor ve canı gönülden alkışlıyoruz. Fakat sosyal devlet esasına gelince, bizim görüşümüz ve prensiplerimize uymuyor. Sosyal devlet esaslarının mahzurlarını şimdilik göze alarak Anayasanın tümü üzerinde AP yöneticileri olarak müspet neticeye varıyor ve halkoyunda destekliyoruz” diyordu¹².

9 Erkanlı, Orhan (1972), Anılar, Sorunlar, Sorumlular (27 Mayıs-12 Mart 1971), İstanbul, Baha Matbaası, s.184.

10 Cumhuriyet, 29.06.1961.

11 Baban, Cihat (1970), Politika Galerisi (Büstler ve Portreler), İstanbul: Remzi Kitabevi. s.255.

12 Cumhuriyet, 03.07.1961.

Fahri Özdilek tarafından, AP'nin anayasada yer alan hükümlere ilişkin "etkin muhalefeti" sorun olarak Milli Birlik Komitesi'ne getirilmiştir. Partinin kapatılması önerilmiş, ancak sivil üyelerin itirazı ile karşılaşılmıştır¹³. Anayasa için 9 Temmuz 1961 günü referandum yapıldı. Oy hakkı olanların %83 ü oy kullandı. Oy verenlerin %61,7'si evet, %35'i hayır demişti. Sonuç değerlendirmesinde CHP %61,7 evet oyuna sahip çıkmıştır. Böylece %38,3 ü bulan hayır oyları münfesi DP mensuplarına ait görülmüştür. Referanduma bu açıdan bakıldığında yapılan oylamanın anayasa oylamasından ziyade eski CHP-DP mücadelesi olduğu söylenebilir. Referandum sonucunu değerlendiren Feroz Ahmad, AP'nin muhalif sloganı olan "hayırda hayır vardır" sözünün de etkisi ortaya çıkmıştır değerlendirmesinde bulunmaktadır¹⁴.

Anayasanın halkoyuna sunulması sonrası; Kurucu Mecliste, Anayasasının 33. Maddesi gündeme geldi. Bu maddeye göre; "TBMM genel seçim tarihi, halkoyu sonucu belli olduktan sonraki ilk haftanın Cuma günü yapılacak Kurucu Meclis birleşik toplantısında TBMM'nin en geç 29 Ekim 1961'de görevine başlamasını sağlayacak surette tespit edilir" deniliyordu. Kurucu Meclis oy birliği ile bir karar alarak seçimlerin 15 Ekim'de yapılacağını ve partilerin 10 Eylül'de seçim propagandasına başlamasına izin verileceği bildirildi. Normalleşme yeniden demokrasi için önemli bir karardı.

Yeni anayasa 157 maddeden ibaretti. Yeni anayasaya göre TBMM; Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosundan oluşuyordu. Millet meclisi 450 milletvekilinden oluşacaktı. Bazı özel koşulları sağlayan 30 yaşını doldurmuş her Türk vatandaşı dört yılda bir yapılan seçimlerde milletvekili seçilebilecekti. Cumhuriyet Senatosu 165 kişiden oluşacaktı. 150 üye genel oyla, 15 üye Cumhurbaşkanı tarafından seçilecekti. Anayasaya göre Milli Birlik Komitesi üyeleri ile eski cumhurbaşkanları yaş kaydı gösterilmeksizin bu senatonun doğal üyesi sayıldılar. Senato üyesi olabilmek için 40 yaşını doldurmuş olmak ve yüksek öğrenimini tamamlamış olmak gerekiyordu. Senato üyeliği 6 yıldır; üyelerin üçte biri iki yılda bir genel seçimlerle yenilenecekti. Tabii Senatörlük müessesesi tartışma konusuydu. Milli Birlik Komitesi üyelerinin ömürleri boyunca senatoda kalmaları sağlanmıştı. Bu Komite üyelerine verilmiş olağanüstü bir hak ve imtiyazdı ve AP, bunu demokrasinin ilkeleri ile bağdaşmaz antidemokratik bir uygulama olarak görüyordu¹⁵.

AP, YTP, CKMP "1946 ruhuna sahip çıktılar. Yeniden AP ile YTP'nin birleşeceği söz konusu edildi. Diğer guruplar CKMP ile birleşmek istiyor, emekli subaylar partinin şansının yeterli olduğu düşüncesi ile birleşme isteklerine karşı çıkıyordu. AP, etkin bir muhalefet örneği olduğu kadar kendisi de etkin kontrol altında idi. Devlet Başkanı Gürsel'in, AP'ye gönderdiği ihtar mektubunda AP'nin izlemiş olduğu siyaset eleştirilerek parti içinde tasfiye isteniyordu. Bu gelişme üzerine Gümüşpala, Devlet Başkanı Gürsel'e kamuoyu üzerinden şöyle bir açıklamada bulundu;

"YTP Genel Başkanı her gittiği yerde 'Biz Demokrat Partinin yerine oturduk'; 'CKMP lideri, 46 ruhunu biz devam ettiriyoruz' der bütün demokratları saflarına davet eder ve her iki partide bunlara ait kademedede vazife verirken hatta CHP bu vatandaşları yanlarına

13 Baban, Cihat (1970), a.g.e.,ss.249-253.

14 Feroz, Ahmad, Bedia Turgay (1976), Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi, Ankara: Bilgi Yay. s. 234.

15 Tuna, Işıl (2020), "27 Mayıs'ın Gölgesinde Demokrasiye Dönüş:15 Ekim 1961Seçimleri", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, C.20, S.40, s.236.

çağırırken, AP kadrolarında eski Demokrat Partiye mensup şahısların bulunması acaba neden tasvip edilmemektedir. Kaldı ki biz partimizde vazife almış bu vatandaşların suçsuz olduğuna inanıyoruz. Eğer içlerinde suçlu olanları varsa, bunların mahkemeye sevk edilmeleri ve siyasal haklarından mahrum edilmeleri icap etmektedir”¹⁶.

Siyasal ortamın her geçen gün biraz daha şiddetlenmesi üzerine İstanbul basını, Devlet Başkanı Gürsel ile siyasi parti başkanlarının katılımı ile gerçekleşecek bir “yuvarlak masa toplantısı” önerdi. Milli Birlik Komitesi’nin girişim ve daveti ile “yuvarlak masa” toplantısı gerçekleştirildi. Toplantının amacı, yayınlanan ortak bildiri ile “siyasi hayatımızı verimsiz, zararlı hatta tehlikeli çekişmelerden kurtarmak, partiler arası münasebetlerde medeni ve seviyeli bir ortam yaratmak ve 27 Mayıs ihtilalinin asıl gayesini teşkil eden demokratik hukuk devletini fiilen gerçekleştirmek” olarak açıklandı¹⁷.

Milli Birlik Komitesi yayınladığı yeni bildiri ile genel olarak; meşruluğunu resmen kaybetmiş bir iktidara karşı yapılan 27 Mayıs 1960 darbesinin siyasi istismara konu edilmemesi, devrimlerimizin politika, tartışma ve istismara konu yapılmaması, din konusunun hiçbir suret ve maksatla istismar edilmemesi, Yassıada Mahkemeleri ve sonuçlarının politik tartışmalar dışında tutulması, memleketimiz için hayati önem taşıyan orman davasının hiçbir surette politik maksatlarla istismar edilmemesi, mevcut yönetimin tarafsız, tamamen dürüst ve serbest şekilde yapılmasını temin edeceği seçimlerin meşruluğu ve hukukiliğini gölgeleyecek tartışmalardan sakınılmasını, idari mekanizmanın istikrarı, devamlılığı ve tarafsızlığı prensibinin daima korunması ve parti teşkilatından hiçbir surette idari mekanizmaya baskı ve müdahalede bulunulmaması, milli birlik ruh ve şuuru içinde her türlü bölgecilik, ayrımcılık, kin ve garaz gibi yıkıcı cereyanlara karşı ortak bir cephe kurulması, millet huzurunda açıklanan müşterek bildirinin ihtiva ettiği ilkelerin bütün siyasi parti kademeleri ve mensuplarınca benimsenmesi ve uygulanması, ocak ve bucaklarda parti teşkilatının yeniden ihyasının daha bir süre faydalı olmayacağına dair müşterek inancın teyidi; seçim sonrası siyasi tansiyonun memleket menfaatlerini zedelememesi için siyasi partilerin müşterek bir anlayış içinde bulduklarını teyit etmeleri, milli bir hüviyet almış bulunan dış politikanın partiler arası tartışmalara konu yapılmaması, komünizm ile mücadelede milli bir cephenin kurulması konularını belirliyordu¹⁸.

Alt kademedeki bu yuvarlak masa toplantısından sonra Devlet Başkanı Gürsel, Başbakan yardımcısı Fahri Özdilek, Milli Birlik Komitesini temsilen Ekrem Acuner başkanlığında, CHP, Milli Selamet Partisi, YTP, AP, CKMP başkanları ile yedişer kişilik delegasyonlar ile tertiplenen yuvarlak masa toplantısının hedefi aslında ileriden ziyade, günün davranışlarını sağlama bağlamaya yönelik görüldü¹⁹.

Partiler, bir taraftan seçim kampanyası yürütürken aynı zamanda adaylık başvurularını da alıyorlardı. 20 Eylül’de kesinleşmiş aday listelerini Yüksek Seçim Kuruluna sundular. Bütün illerde yalnız CHP seçimlere girebiliyordu. 15 Ekim seçimlerinde, milletvekili seçimleri nispi seçim sistemi ile senatörlerin seçimi ise çoğunluk seçim sistemi ile yapıldı. CHP 173 milletvekili, 36 senatör; AP, 158 milletvekili, 71 senatör, CKMP, 54 milletvekili ve

16 Cumhuriyet 26.07.1961.

17 Baban, a.g.e.s.457.

18 Cumhuriyet,03.09.1961.

19 Aydemir, Talat (1966) Talat Aydemir Konuşuyor, İstanbul: May Yay., s:538.

16 senatör ve YTP 65 milletvekili, 27 senatör çıkardı. Oyların %36,7'sini CHP, %34,7'sini AP, %13,4'nü CKMP, %13,7'sini YTP aldı. 1961 Genel seçim sonuçları gösteriyordu ki CHP oy oranı ve çıkardığı milletvekili sayısı ile 1957 seçim sonuçlarının gerisinde kalmıştı²⁰.

A.1961 Cumhurbaşkanlığı Seçimi ve Adalet Partisi

1961 Anayasasına göre cumhurbaşkanı seçimi 95. Maddede düzenlenmiştir. Anayasaya göre, Cumhurbaşkanı seçilebilmek için; Cumhurbaşkanının, TBMM üyesi olması, 40 yaşını doldurmuş olması ve yüksek öğrenimini tamamlamış olması gerekiyordu. Meclis oy sayısının 2/3 çoğunluğunu sağlaması sonucunda 7 yıllığına ve gizli oyla seçiliyordu. İlk iki turda gerekli çoğunluk sağlanamazsa, salt çoğunlukla yetiniliyordu. Bir kişi üst üste iki kez Cumhurbaşkanı seçilemezdi. Ayrıca Cumhurbaşkanı seçilen kişinin, varsa partisi ile ilişkisi kesilir ve TBMM üyeliği sona erer hükmü getirilmiştir²¹.

1961 yılı Cumhurbaşkanlığı seçiminin gündeme gelişi zaten yoğun olan Türk siyasal yaşamında yeni bir siyasi hareketliliğe sahne oluyordu. AP içinde aşırı sağcı görülen ve sayıları yirmiye bulan muhafazakâr kanat tarafından cumhurbaşkanlığına aday olarak AP'nin Samsun senatörü ve eski Hukuk Fakültesi Dekanı Ordinaryüs Prof. Ali Fuat Başgil gösterildi. Ali Fuat Başgil'in adaylığı "ordunun siyasi erk üzerindeki hegemonyasını" sarsabilecek bir durum olarak değerlendirilmektedir²². Ali Fuat Başgil'in cumhurbaşkanlığına seçilmesini demokrasi adına önemli bir adım gören AP, YTP, CKMP ve hatta CHP'ye mensup toplam 120 milletvekili tarafından "Ali Fuat Başgil'e bağlılık belgesi" adını verdikleri bir belge imzalandı²³. Bağlılık belgesini alan Ali Fuat Başgil, metne imzalarını koyan arkadaşlarına teşekkür ederek Cumhurbaşkanlığı adaylığını kabul ettiğini kamuoyuna bildirdi.

Bu arada ordu içinde "Silahlı Kuvvetler Birliği" adı ile bir grup kurulmuştur. Silahlı Kuvvetler Birliği ve Milli Birlik Komitesi Cumhurbaşkanlığı makamı için kendi içinden bir asker olan Orgeneral Cemal Gürsel'i aday olarak belirlemişti. Cemal Gürsel'in adı üzerinde yapılan görüşmeler sonunda CHP'nin desteği sağlanmıştı. Askerler, meclisin tek adayının Cemal Gürsel olması ve ilk turda Cumhurbaşkanı seçilmesini istiyordu. Askeri vesayet, AP ile temasa geçerek Ali Fuat Başgil'in önünü kesmek istedi. Milli Birlik Komitesi üyesi General Fahri Özdilek, AP Genel Merkezini makamına davet etti. Toplantıya, Milli Birlik Komitesi adına General Fahri Özdilek, Sıtkı Ulay ve Sezai Okan ve AP Genel Merkezi adına Albay Şinasi Osma katıldı. Açıkça Ali Fuat Başgil'e "Hayır" denilmesi istendi²⁴.

Silahlı Kuvvetler Birliğine mensup 10 general ve amiralle, 28 albayın imzaladığı 21 Ekim protokolünde, ordunun tekrar iktidara el koyması kararı vardı. İnönü, böyle bir teşebbüsün kesin ve açık olarak karşısında yer aldığını söyledi. Diğer siyasi parti liderleri ile temasa geçti. Ordunun 4 maddelik isteği vardı: Ordunun cumhurbaşkanı adayı desteklenecekti, Eminsular tekrar orduya geri alınmayacaklardı, 147'liler üniversiteye dönmeyeceklerdi, Yassıada suçları affedilmeyecekti. Birinci ve ikinci madde kabul edildi. Üçüncü maddenin kalkması kararı alındı. Yassıada suçları affedilmeyecek maddesine "şimdilik" ibaresi konuldu²⁵.

20 Özdemir, Hikmet (2007), Atatürk'ten Günümüze Cumhurbaşkanlığı Seçimleri, İstanbul, Remzi Kitabevi, s.152.

21 Tanör, Bülent (2017), Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980), İstanbul: Yapı Kredi Yay. s.397.

22 Başkaya, Muzaffer (2017), 27 Mayıs Sonrası Sivil Siyasetin son umudu Ali Fuat Başgil ve Cumhurbaşkanlığı Adaylığı Süreci," Uluslararası Sempozyumu 13-14 Ekim, Samsun, s.401.

23 Toker, Yalçın, (1994), Cumhuriyet Kavga ve Türk Cumhurbaşkanları, İstanbul, Toker yay. s.184.

24 Kabacalı, Alpay (2004), Bilinmeyen Yönleriyle Cumhuriyet Tarihi, İstanbul: Üç-Er Ofset, s.230.

25 Kuru, Hanife (1998). "27 Mayıs 1960 İhtilal Dönemi: İktidar-Muhalefet İlişkileri", Çağdaş Türkiye Tarihi Araş-

AP Genel Başkanı Gümüşpala, gelişmelerden rahatsızlık duyuyordu. Milli Birlik Komitesi tarafından Ali Fuat Başgil, Başbakanlığa davet edildi. Ali Fuat Başgil'e, AP Başkan vekili Tahsin Demiray, AP milletvekilleri Şadi Pehlivanoğlu ve İhsan Önal eşlik etti. Ali Fuat Başgil'e "adaylığınızı geri almanız lazım" denildi. Ali Fuat Başgil, hatıratında gerçekleşen görüşmede kendisine;

"Bizi anlamamız lazımdır. Müşkül durumdayız. Son günlerde bizim, hükümet olarak kuvvetimiz yoktur. Orduda yeni bir cunta kurulmuştur. Bize bu cunta dikta etmekte, talimat vermektedir. Biz bugün devlet radyosuna bile hâkim değiliz. Radyo da cuntanın emrindedir. Adaylığınızı geri almanız hususunda bize talimat veren de bu cuntadır. Biz size cuntadan aldığımız talimatı tebliğ ediyoruz. Kabul edip etmemek size aittir. Fakat kabul etmediğiniz takdirde sizin hayatınızı garanti edemeyiz. Bunu açıkça söyleyelim. Netice yalnızca bundan da ibaret kalmayacaktır. Meclis açılmadan dağıtılacak, seçimler iptal edilecek, partiler kapatılacak ve askeri idare devam ettirilecektir. Siz, bir hukuk profesörü olarak, memleketin böyle bir akıbete düşmesine elbette razı olmazsınız" denildiğini açıkladı²⁶.

24 Ekim 1961 günü "Çankaya Zirvesi" toplandı. Siyasi parti liderleri CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala, YTP Başkanı Ekrem Alican, CKMP başkanı Osman Bölükbaşı Çankaya zirvesine katıldı. Asker tarafından hazırlanmış metne imza atan siyasi liderler, Cemal Gürsel'den başka aday çıkarmayacaklarını ve Cemal Gürsel'in adaylığını destekleyeceklerini kayıt altına alan metni imzaladılar. Böylece demokratik gelişim, bir kez daha askeri vesayet altına alınmış oluyordu²⁷.

Ali Fuat Başgil, Başbakanlıkta gerçekleşen toplantı sonrasında AP Genel Başkanı Gümüşpala ile görüştü. Gümüşpala; Çankaya zirvesinde alınan kararlar üzerinde durdu. Mecburen imzalatılan protokolü anlattı. Cumhuriyetçi Köylü ve Millet Partisi Genel Başkanı Osman Bölükbaşı ise; "Cumhur reisliği adaylığını geri alması" ve "senatörlükte kalması" tavsiyesinde bulundu. Ali Fuat Başgil, tehdit ve baskılara daha fazla dayanamayarak 25 Ekim 1961 günü, adaylıktan ve senatörlükten istifa ederek Ankara'dan ayrıldı. Türk siyasi tarihinde ilk defa Cumhurbaşkanlığına adaylığını açıklayan bir kişinin, tehdit edilerek, adaylıktan çekilmesi sağlanmış oldu.

AP örgütünde ilk andan itibaren Ali Fuat Başgil'in cumhurbaşkanı adaylığına karşı çıkan parti içi hizip grupları vardı. Adına "idealistler" denen kamuoyunda büyük kuvvet haline gelmiş grup, Ali Fuat Başgil'in adaylığına karşı çıkıyorlardı. İdealistlere göre "Ali Fuat Başgil, partinin değil muayyen görüşün adamıdır. Atatürk inkılâbından yana olmayıp gericilerin temsilcisi hüviyetinde görünmüştür"²⁸. Ali Fuat Başgil' in birleştirici olması gereken cumhurbaşkanlığında bilakis ayırıcı kalacağı, böylesi bir intikal devresinde özlenen huzur, sükün ve hatta tarafsız idare dahi kurulamayacağı endişesini taşıyorlardı. İdealistlerin Ali Fuat Başgil karşısında adayları yoktur. Meclis gurubunun kararına güvenmektedirler²⁹. AP içinde bir gurupta AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'nın cumhurbaşkanlığına aday olmasını önermişlerdi. Gümüşpala, AP'nin genel başkanı olması nedeniyle kendini doğal

tırmaları Dergisi, C: III, S.8, s.257.

26 Başgil, Ali Fuat (1990), Ord.Prof.Dr. Ali Fuat Başgil'in Hatıraları, Boğaziçi yayınları, İstanbul, s.101.

27 Özdemir, a.g.e.s.157.

28 Cumhuriyet, 15.10.1961.

29 Kuru, a.g.t, s.27.

olarak Cumhurbaşkanı adayı olarak görüyordu. AP Genel Sekreteri Şinasi Osma, Dünya Gazetesine vermiş olduğu beyanında, "Cumhurbaşkanı Ragıp Gümüşpala olmalıdır" açıklaması ile adaylığını desteklemiştir³⁰. AP kurucuları içinde yer alan Yorgancıoğlu ise anılarında, "Gümüşpala'nın Cumhurbaşkanı olmak istediğini, ancak gösterdiği karakter zaafı ile partideki itibarını sarsmış ve Cumhurbaşkanlığına aday olma şansını da yitirmiştir"³¹ değerlendirmesinde bulunmaktadır. Gelişmeler üzerine Ragıp Gümüş Pala aday olmayacağını açıkladı ve idealistler ile hareket etti. Yalçın Toker'in belirttiği üzere AP Genel başkanı Ragıp Gümüşpala ve ılımlı düşünenler, demokrasiye geçiş sürecinde, Gürsel'in karşısına çıkmanın uygun olmayacağı kanaatini taşıyorlardı.

TBMM, 1961 seçimleri sonrası ilk birleşimini, 25 Ekim 1961 günü gerçekleştirdi. Meclis, en yaşlı üye İsmet İnönü tarafından açıldı. Darbeden 17 ay sonra Türkiye Cumhuriyeti Millî Birlik Komitesi, Devlet ve Hükümet Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel, orgeneral üniforması ile kürsüye çıkarak, açış söylevini gerçekleştirdi. Gürsel söylevini;

"İkinci Cumhuriyetin, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin sayın üyeleri" cümlesi ile açtı ve şu cümlelerle tamamladı; "...Kinler ve nefretler mutlaka unutulmalıdır. Bizim kötü davranışlarımızdan ancak kötüler faydalanır. Bu takdirde memleketimize telafisi mümkün olmayacak zararlar ve felaketler getirmiş oluruz. Ben sizlerin vatanperverliğinden ve memleket selameti için her fedakarlığı yapacağınızdan eminim. Böyle yapılmaz, hislerimizin hırslarımızın ve kinlerimizin tesiri altında kalır ve memleket idaresini çıkmaza sürüklersek, tarih ve millet önünde affedilmeyecek hazin sorumluluklara düşeceğimizi unutmamak lazımdır. Büyük bir ümit ve güven içinde sizleri tekrar saygı ile selamlar, İkinci Cumhuriyetin milletimiz için mutlu günler getirmesini tanrıdan niyaz ederim"³².

1961 yılı Cumhurbaşkanlığı seçimini anılarında "bazı ufak tefek olaylar" şeklinde anlatan Muhsin Batur şu cümleleri kurmuştur; "bu arada ufak tefek olaylar olmadı değil... Cumhurbaşkanlığı adaylığına talip olacağı söylenen Prof.Dr. Ali Fuat Başgil'in zorla da olsa İstanbul'a geri gönderilmesi, parti başkanları kabulleni göründükleri halde yapılan Cumhurbaşkanı seçimine katılan 607 parlamenterin ancak 403'ünün oyunu arak seçilmesi gibi"³³.

25 Ekim 1961 günü toplanan TBMM geçici başkanlığına Yakup Kadri Karaosmanoğlu getirildi ve Cumhurbaşkanlığı seçimine geçildi. 1961 Cumhurbaşkanlığı seçiminde ilk kez yeter sayı, toplanma sayısı, karar sayısı gibi usule riayet edilme çabaları vardır. Meclis Başkanı "Efendim, yeter sayı vardır" demiştir. Cumhurbaşkanı seçimine geçilmiştir; Meclis Başkanı oy pusulaları hakkında bilgilendirme yaptı ve 9 üyeden oluşan Tasnif Heyeti seçildi. Oylar salonda aleni tasnif edilecekti. Milletvekillerinin meclisten ayrılmasına izin verilmedi. Diyarbakır Milletvekili Hilmi Gündoğan'ın "Cemal Gürsel'in Devlet Başkanlığına adaylığını arz ve teklif ederim" takririi ile Gürsel'in adaylığı teklif edildi.

30 Kaya, M. Orhan Türk Siyasal Hayatında Adalet Partisi 1965-1971, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış tez, 2004, s.80.

31 Yorgancıoğlu, Mehmet (2000), Politikanın İbret Dolu Seyir Defteri, İstanbul: Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri, s.71.

32 TBMMTD, 25.10.1961.Cilt:1, Devre:1, İçtima:1, s.3.

33 Batur, Muhsin (1985), Anılar ve Görüşler, İstanbul: Milliyet Yay. s.104.

Meclis Başkanı; “Efendim, Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin neticesi gelmiştir, okutuyorum” dedi ve okuttu. “Yüksek Başkanlığa Cumhurbaşkanlığı için yapılan seçime 607 üye katılmış ve neticede aşağıda adı yazılı sayın Orgeneral Cemal Gürsel 434 oyla Cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Arz olunur” şeklinde 1961 yılı Cumhurbaşkanlığı seçim sonucunu ilan etmiştir³⁴. Gürsel, ilk turda Cumhurbaşkanlığı için gerekli oy çoğunluğuna ulaşarak Celal Bayar’ın yerine dördüncü Cumhurbaşkanı olarak seçilmiş oldu. Başgil’i aday gösteren 125 Milletvekili Cemal Gürsel’e oy vermedi³⁵. Milli Birlik Komitesine rağmen muhalif vekiller, mücadelelerini sürdürme kararlılığı içinde tutum sergilemekten çekinmediler.

1961 Cumhurbaşkanlığı seçimi basın yayın organlarında yer aldı. Basın, Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel’in “milletin yıkıcı parti mücadelesine tahammülü kalmadı” sözüne yer verdi. “İhtilalin lideri Büyük Millet Meclisindeki seçimde 607 reyden 434’ünü aldı” ifadeleri dikkati çekiyordu³⁶. Tercüman Gazetesi, “Milli Birlik Komitesinin adayı Cemal Gürsel çoğunluğun oyuyla cumhurbaşkanı seçildi” manşetini attı³⁷. Aylar sonra Cumhurbaşkanlığı seçimi hakkında konuşan Cumhurbaşkanı Gürsel,

“Şu benim oturduğum koltukta Prof. Ali Fuad Başgil otursa idi, hemen sokaklarda sarıklılar ve fesliler dolaşmaya başladılar. Başgil bir defa milliyetçi değildi. Ümmetçidir. Araplar ile bir devlet kurmak taraftarıdır. Esasen Siyasal Bilgiler Fakültesi’ni idare edemeyen bir kimse bu memleketi nasıl idare edecekti? Eğer Başgil de adaylığını koysaydı, ben yine seçilecektim. Fakat bir parça da memleket menfaatleri için kaynaşan Silahlı Kuvvetlerin de görüşüne uymak lazımdır” dedi³⁸.

Ragıp Gümüşpala ve partisi askeri vesayete rağmen güç kazanmıştı. Bu siyasi gerginlik Senato ve Millet Meclisi Başkanlarının seçiminde de yaşandı. Senato başkanlığına AP’nin önerdiği Suat Hayri Ürgüplü seçildi. Mecliste çoğunluğu bulunan CHP, Fuat Sirmen üzerinde ısrarcı olurken, AP, Nihat Erim’i önermiştir. Yedi gün süren başkanlık krizi, dokuzuncu turda 341 katılımla 227’ sini alarak, Fuat Sirmen’in seçilmesi ile sona erdi. Oyların kaynaklarına bakıldığında Fuat Sirmen’in CHP’nin 171, AP’nin 46, YTP’nin 10 oyunu aldığı görülmektedir³⁹.

B.1966 Cumhurbaşkanlığı seçimi ve Adalet Partisi

AP, 1965 seçimlerinde büyük başarı kazandı. AP’nin başarısının nedeni halkın kendisinde eski DP’nin politikalarının devamlılığını görmesidir. Halkın önemli bir kısmı, DP’nin, kendisine bir iktisadi hareketlilik ve refah getirdiğini düşünmekte ve ona sempati duymaktadır. Şimdi bu sempatisini, AP’nin şahsında toplamaktadır. Süleyman Demirel bu seçimlerde ülke çapında “kızıl tehlike” üzerinden siyaset güttü. Ortanın solu CHP’lilerin kurulu düzeni toptan değiştirmek olduğunu vurgusunda bulundu. Sola karşı kampanya seçmenlerin dini duygularından yararlanma kampanyası ile yürütüldü⁴⁰. Bu sebeplerle 1961 seçimlerinde olduğu gibi, 1965 seçimlerinde de bu destek artarak sürmüştür⁴¹. Bu

34 TBMMTD, 26.10.1961, Cilt.1, Devre:1, İctima:1. s.9.

35 Arcaayürek, Cüneyt (1984), Yeni Demokrasi, Yeni Arayışlar 1960- 1965 İstanbul: Bilgi Yay. s.148.

36 Yıldız, Barış (2020), Türkiye’de Cumhurbaşkanlığı Seçimi 1923-1980, Zeus Kitapevi, İzmir, s.180.

37 Tercüman 28.10.1961.

38 Bölükbaşı, Deniz (2005). Türk Siyasetinde Anadolu Fırtınası Osman Bölükbaşı, İstanbul: Doğan Kitap, s.312.

39 Cumhuriyet 02.10.1961.

40 Feroz, Ahmad (1994), Demokratikleşme Sürecinde Türkiye 1946-1980, İstanbul: Hil Yay. s.265.

41 Savcı, Bahri (1965), “1965 milletvekilleri Seçimi üzerinde bir analiz”, SBFD, c: XX, Aralık, No:4, Ankara: SBF

durumu Cüneyt Arcayürek; “Aslında Türkiye’de 1950’deki oy ihtilalinden sonra, 1965’te halkın yeni bir oy darbesi gerçekleşiyor, Demokrat Parti’de Adnan Menderes’in sürüklediği akım, Adalet partisi adı altında 27 Mayıs İhtilalinden beş yıl sonra, Türkiye’ye yeniden egemen oluyordu” cümleleri ile tespit ederek önemli bir noktaya parmak basmaktadır⁴². 10 Ekim 1965 seçim sonuçlarına göre AP, elde ettiği parlamento çoğunluğuna dayanarak koalisyonuz tek başına iktidara kavuştu.

AP hükümetinin karşılaştığı birçok sorundan belki de en önemlisi Cumhurbaşkanı Gürsel’in hastalığı oldu. Gürsel’in tedavisi, siyasiler arasında tartışmalara neden oldu. Bir grup tedavinin Türkiye’de sürdürülmesini isterken bir grupta yurt dışında sürdürülmesi gereği üzerinde durdu. ABD ile temaslarını sürdüren Başbakan Süleyman Demirel tedavinin Amerika’da yapılması kararını aldı. Amerika’ya tedaviye gönderilmesini istemeyen 27 Mayısçı senatörler, Cumhurbaşkanı Gürsel’in Amerika’ya hasta haliyle gönderilmesini kuşkulu buldular. Bu nedenle Çankaya köşkünden randevu istediler. Randevu verilmeyince, randevu almadan Cumhurbaşkanı Gürsel’le görüşme girişimi de sonuçsuz kaldı. Sonuçta, Cumhurbaşkanı Gürsel’in özel doktoru Tuğgeneral Lütfü Vural, tarafından yolculuğu onaylandı⁴³.

Cumhurbaşkanı Gürsel, ABD Başkan Johnson’un özel uçağı ile Washington’a götürüldü. Türkiye İşçi Partisi tedavinin İsveç’te yapılması gerektiğini savundu⁴⁴. Gürsel’in devlet başkanı olarak görevini icra edip edemeyeceğı meçhuldü. Senato Başkanı İbrahim Şevki Atasagun Cumhurbaşkanlığı vekaleten aldı. Gürsel’in Amerika’daki tedavisi iyi gitmiyordu. Komaya girdiğı haberi geldi. Başbakan Süleyman Demirel’in ne yapacağı merak konusuydu. Kontenjan senatörü Cevat Açıkalın’ın Gürsel’in Türkiye’ye getirilmesi teklifi üzerine toplanan kabine kararını bu doğrultuda aldı. Gülhane hastanesine yatırılan Gürsel komadan çıkamamıştı⁴⁵. Gürsel’in fiili Cumhurbaşkanlığı sona ermişti. Hukuksal açıdan ise durum araştırılıyordu. Sonuçta, Gürsel’in bitkisel hayatta olduğunu, fiilen görevini sürdürmesinin imkânsız olduğunu bildiren 38 imzalı rapor Başbakana sunuldu. İlk kez karşılaşılan bu durum üzerine bu raporun hükümetin yazısı ile TBMM’ne gönderilmesi ve yeni Cumhurbaşkanı seçiminin yapılması yoluna gidildi.

AP’nin kendi içinden Cumhurbaşkanı seçtirebilecek gücü vardı. Süleyman Demirel, siyasal gerginlik yaratılmaması için üzerinde tartışılmayan birinin bu makama getirilmesini doğru buluyordu. Bu arada Genelkurmay Başkanı adayının Cevdet Sunay olduğunu açıkladı. AP meclis gurubunda Cumhurbaşkanının sivil olması konuşuluyordu. AP milletvekilleri, Genelkurmay Başkanının Çankaya’ya çıkmasına karşı çıkıyorlardı. Siyasal gelişmeleri Arcayürek; “Mecliste çoğunluktaki AP, YTP hatta CKMP oylarıyla bir sivilin cumhurbaşkanı seçilmesi olanağı varken yine bir askerın, üstelik seçimle gelmeyen birisinin, cumhurbaşkanı seçilmesini içlerine sindiremiyorlardı. Cuntalardan, darbe söylentilerinden hala söz edilen bu ülkede asker yine ‘kendinden birini görmeyi’ istiyordu” doğrultusunda yorumlamaktaydılar⁴⁶.

yay, s:201.

42 Arcayürek, Cüneyt (1985), Demirel Dönemi, 12 Mart Darbesi 1965 -1971 İstanbul: Bilgi Yay.s.13.

43 Mangırcı, Y. Faruk (1999) Çankaya Savaşları, Ankara: Tek ışık matbaası. s.119.

44 Cumhuriyet, 03.02.1966.

45 Arcayürek (1984) a.g.e., s.85.

46 Arcayürek, Cüneyt (2014), 11 Cumhurbaşkanı 11 Öykü Çankaya 1923- 1980, cilt.1, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.s.199.

Başbakan Süleyman Demirel de kuşkusuz sivil birinin Cumhurbaşkanlığını düşünüyor, fakat Başbakan olarak, diğer etkenleri de hesaba katıyordu. Henüz askeri vesayet tüm canlılığını koruyordu. Seçimler yapılmış, demokrasiye geçilmişti; fakat ordu gelenekselleşmiş tavrından vazgeçmiyor, Çankaya’da “kendinden birini” istiyordu. O kişi Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay’dı. Bizzat, Milli Savunma Bakanı Ahmet Topaloğlu ile Millî İstihbarat Teşkilâtı Başkanı Fuat Doğu tarafından CHP Genel Başkanı İsmet İnönü’ye bilgi verilerek, görüşü ve onayı alındı. CHP, Cumhurbaşkanı adayı olarak Cevdet Sunay’ı destekliyordu. Başka aday göstermeyeceğini ve bu konudaki kararlılığını kamuoyuna duyurmuştu. Millet Partisi Genel Başkanı Osman Bölükbaşı ve CKMP Genel başkanı Alparslan Türkeş, Sunay’ın adaylığına karşı idi. CKMP, kendi adayını çıkardı ve Alparslan Türkeş’i Cumhurbaşkanlığına aday gösterdi.

Bizzat Başbakan Süleyman Demirel tarafından Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay’a Cumhurbaşkanlığı önerildi⁴⁷. Başbakan Süleyman Demirel Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay’a Cumhurbaşkanlığı teklifinde; “Sizi Cumhurbaşkanı seçmek istiyoruz. Gereken görüşmeler ve önlemler alındı. Tek oturumda seçileceksiniz. Ana muhalefet partisi ile görüşüldü, fikri alındı. Adınız üzerinde hiçbir spekülasyon olmayacak. Çok büyük sürpriz olmazsa birinci, aksi halde ikinci turda seçileceksiniz”⁴⁸ dedi. 14 Mart 1966’da Sunay, Genelkurmay Başkanlığı görevinden emekliğe ayrıldı. 1961 Anayasasına göre; Cumhurbaşkanı adayı olmak için parlamento üyesi olma zorunluluğu vardı. Bu nedenle, Kontenjan senatörü Adalet Partisi senatörü Salih Ragıp Üner senatörlük görevinden istifa etti. Cumhurbaşkanı vekili aynı zamanda Cumhuriyet Senatosu Başkanı olan İbrahim Şevki Atasagun, boşalan senatörlük görevine Cevdet Sunay’ı seçti. Böylece sorun çözüldü, Cevdet Sunay parlamentoya girdi⁴⁹.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, 28 Mart 1966’da beşinci cumhurbaşkanını seçmek için toplandı. Meclis Başkanı Ferruh Bozbeyli, Başbakanlık tezkeresini okuttu. Tezkerede; Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel’in sağlık durumu 26 Mart 1966 tarih ve 2030/66 sayılı raporla açıklanmış, Anayasanın 100’üncü maddesinde yazılı “başka sebeple Cumhurbaşkanının makamının boşalması” hali vaki sayılmıştır. 101’inci maddesine göre Cumhurbaşkanı seçimine geçilmiştir. Meclis Başkanlığına iki önerge sunulmuştur. Önergenin birisi, Cumhuriyet Senatosu üyesi, Cevdet Sunay’ı cumhurbaşkanlığına aday göstermişti. Bu önergeye, AP Senato gurup başkanı Fethi Tevetoğlu, AP Meclis gurubu başkan vekilleri, Muhiddin Güven ve Nizamettin Erkmen, CHP Senato grup başkanvekilleri; Hıfzı Oğuz Bekata, Ferid Melen, CHP Meclis Gurubu Başkanvekilleri; Turhan Feyzioğlu, Nihat Erim, Millî Birlik Cumhurbaşkanlığı Gurubu başkanı Fahri Özdilek, Cumhurbaşkanlığı Kontenjanı Grubu Başkanı Amil Artus, Bağımsız üyeler adına; Ferit Alpiskender, M. Ali Arsan, TİP Meclis Gurubu Başkanvekili, Cemal Hakkı Selek, Rıza Kuas, YTP Meclis grubu Başkanvekili İrfan Aksu imzaladı. Başkanlığa sunulan ikinci önerge Ankara Milletvekili Alpaslan Türkeş’i cumhurbaşkanlığına aday gösteriyordu. Bu önerge, Muş milletvekili, Kemal Aytac; Kastamonu milletvekili, İsmail Hakkı Yılanlıoğlu; Niğde Senatörü, Kudret Beyhan; Mardin Milletvekili Rifat Baykal tarafından verilmiştir⁵⁰.

47 Arcayürek (1984), s.92.

48 Arcayürek (2014), s.202.

49 Yücel, M. Serhan (2016), Çankaya’dan Beştepe’ye Türkiye’de Cumhurbaşkanları Seçimleri, İstanbul: Ülke Siyaset Yay. s.202.

50 TBMMTD, 28.03.1966, Cilt.5, Devre:1, İçtima:5, s.34.

Cevdet Sunay, 650 üyeli Türkiye Büyük Millet Meclisinde 477 üyenin oyu ile Cumhurbaşkanı seçildi. Bu seçimde CKMP Genel Başkanı Türkeş'te Cumhurbaşkanlığı için adaylığını koydu ve 11 oy aldı. Ali Fuat Başgil 1, İsmet İnönü 1, Celal Ertuğ 1, Kasım Gülek 1, Sadettin Bilgiç 1, Turhan Dilligil 2, Osman Turan 1 oy aldılar. Parlamento üyesi olmayan 5 kişiye oy çıkmıştı. Ayrıca 47 oy da boş atılmıştı. Demirel yıllar sonra, Cüneyt Arcayürek'e "1966 da güç bizim elimizde. Biz kimi istersek Cumhurbaşkanı seçerdik, ama 1966'nın çok önemli bir özelliği vardır... Bizim yaraları sarma, bizim kitlemizle o günkü ihtilalcileri barıştırmak, kucaklaştırmak gibi görevimiz vardı"⁵¹ diyecekti. Demirel'in siyasi taktiği sonucunda hem Adalet Partisi aleyhine gelişen ordunun tutumu değişecek, hem de bu yolla Adalet Partisi iktidarının ihtilal fobisinden kurtuluşu sağlanacaktı⁵².

C. 1973 Cumhurbaşkanlığı Seçimi ve Adalet Partisi

Beşinci Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın, 7 yıl süren döneminde, AP hükümetini zorlayan siyasi gelişmeler söz konusu oldu; Öğrenci talepleri ile başlayan gençlik hareketleri, öğrenci olayları (işgal, adam kaçırma, silahlı çatışma) ile son buldu. İşçi hareketleri yükseldi. Anayasa Nizamını Koruma Kanunu, TRT Kanunu gibi önemli kanunlar da bu dönemde çıkarıldı. AP Propaganda Başkanlığı ise dört yılın sonunda AP hükümetinin başarısını, "1964 Türkiye'sine her yönden bir Türkiye daha eklediğini" şeklinde duyurdu. 1968 seçim sonuçlarına göre seçmen yığınlarının en büyük desteğine sahip parti %46,5 oy oranı ile AP oldu. Parlamentodaki 450 milletvekilinin 256'sı AP'ye aitti. 1970 yılı parti içi muhalefet yılı oldu. AP içinden 72'ler hareketi, 41'ler hareketi doğdu. AP'den kopan 41'ler Demokratik Partiyi kurdular. Sadettin Bilgiç AP'den ayrıldı. Gümüşpala'nın ölümü ile boşalan AP genel başkanlık seçiminde başlayan Sadettin Bilgiç ile Süleyman Demirel arasındaki Parti mücadelesi böylece bir süreliğine sonlandı. Dış politikada ABD tarafından, uyuşturucu madde trafiğinin arkasında Türkiye olduğu öne sürülerek, ekim alanları kısıtlanmazsa Türkiye'ye karşı cezalandırıcı önlemler alınacağı resmen duyuruldu.

Üçüncü Demirel hükümetine, TBMM'ne ve Cumhuriyet Senatosuna yönelik 12 Mart 1971 tarihinde muhtıra verildi. Muhtırada; parlamento ve hükümetin yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluk içine soktuğu, Anayasanın ön gördüğü reformları yerine getiremediği; Türkiye'nin geleceğinin tehlikeye sokulduğu ve bu durumdan partiler üstü bir hükümet kurulması ile çıkılması gereğinin altını çiziliyordu. Askeri vesayet, aksi takdirde idareyi üzerine alacağını duyuruyordu. Süleyman Demirel'in Başbakanlığındaki AP hükümeti istifa etti⁵³. Sonradan o günleri değerlendiren Süleyman Demirel, 12 Mart Darbesini yapanlar hakkında "Hükümet istifa etmeyip direnseydi, silahlı kuvvetlere karşı hükümeti koruyacak güç yoktu. Parlamentoyu açık tutabilmek için hükümet kendini, feda etmeliydi"⁵⁴ açıklamasında bulunacaktı.

12 Ocak 1973'te toplanan AP Genel İdare Kurulu'nda Anayasa değişikliklerinin, siyasi hakların iadesi de dahil olmak üzere tümü ile gerçekleştirilmesi kararlaştırıldı. Devleti güçlendirecek, anarşi ile mücadeleyi sağlayacak Anayasa değişikliklerinin ele alınması, Devlet Güvenlik Mahkemeleri kurulması isteniyordu. Cumhurbaşkanı Sunay demeçlerinde

51 Arcayürek, Cüneyt (1990), Demokrasi Dur:12 Eylül 1980, Ankara Bilgi Yay. Mart 1990, s.465.

52 Sakalioğlu, C. Ümit (1993), AP-Ordu İlişkileri- Bir İkilemin Anatomisi, İstanbul: İletişim Yay.s.69.

53 Kuru, a.g.t., s.134.

54 Mazıcı, Nurşen (1989) Türkiye'de Askeri Darbeler ve Siyasal Rejime Etkileri, İstanbul: Gür Yay.s.115.

siyasi af, anayasa değişikliğine duyulan ihtiyaçtan söz ediyordu. Cumhurbaşkanı bu tutumu ile AP'ye siyasi destek sağlıyordu. AP Genel başkanı Süleyman Demirel, Anayasa değişikliğine karşı çıkanları gaflet ve dalalet içinde olmakla suçladı. Başbakan Melen, Anayasa değişikliğinin bir an önce uygulamaya konulmasını istiyordu. "Özgürlükler baskı altına alınıyor" diyerek CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit uygulamaya karşı çıktı. CHP milletvekillerinin oyları ile Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Yasasının bazı maddeleri reddedildi⁵⁵.

Cumhurbaşkanı Sunay'ın görev süresi 30 Mart 1973' te son buluyordu. AP Cumhurbaşkanlığı seçiminin anayasanın ön gördüğü şekilde yapılacağını açıkladı. Cumhurbaşkanı kim olacaktı? Kamuoyunda tartışılıyordu. AP Genel başkanı Süleyman Demirel ise "Aday gösterme müessesesi mevcut değildir. Cumhurbaşkanını Adalet Partisi seçecek değildir. Cumhurbaşkanını TBMM seçecektir. Ben size söyleyeyim! Her defa söyledim bunun merak konusu olmasını anlıyorum. Ama TBMM devlet başkanını seçme yetkisi ve görevini üstünde taşır. Bu yetki kullanılacak, bu görev ifa olunacaktır. Bu bir anayasa üstünlüğü gereğidir. Hukukun üstünlüğü gereğidir. Hal böyle iken yapılan münakaşalar ancak içinde bulunduğumuz buhranın bir neticesi olmaktan başka değerlendirmek mümkün değildir"⁵⁶. Açıklaması ile Çankaya sorununu, bir siyasi iktidar sorunu gibi ele almaktadır.

Cumhurbaşkanı Sunay, siyasal bunalıma açıklık getirmek amacı ile mecliste gurubu bulunan siyasi partiler, Milli Birlik ve Kontenjan gurubu başkanları ve bağımsızların temsilcileri ile görüştü. Görüşmede 12 Mart Muhtırasının amaçları üzerinde durulmuş, Cumhurbaşkanının partiler üstü olmasına işaret edilerek, cumhurbaşkanı seçiminin anayasa kuralları içinde seçilmesi ifade edilmiştir. Silahlı Kuvvetler Komutanları, göreve gelecek kişinin 27 Mayıs ve 12 Mart gerçekleri ile çatışmayacak nitelikler taşımasını talep etmişlerdi. Bu nitelikleri toplamış bir kişinin ise parlamento içinde veya parlamento dışından cumhurbaşkanlığına seçilmesinin komutanlar açısından bir sorun olmadığı ifade edilmiştir. Komutanlar çağrısına "kendine özgü nedenlerle" olumlu cevap vermekten kaçınan AP Genel başkanı Demirel'in bu tutumu komutanlar tarafından "katı, uzlaşmaz, kaygı verici" görülmüştür. 12 Mart Muhtırasının sorumluluğunu taşıyanlar, cumhurbaşkanı seçilecek kişiliği ve seçiliş biçimini düşünmek zorunda kalmışlardır. Ve Genelkurmay Başkanı Orgeneral Faruk Gürler'in adaylığı söz konusu olmuştur.

Cumhurbaşkanı Sunay, Orgeneral Gürler'in seçilememesi durumun da hem kendisinin hem Gürler'in hem de Silahlı Kuvvetlerin güç durumunda kalacaklarını liderlere bildirmiştir. Cumhurbaşkanı kendisinin de yedi yıl önce aynı biçimde göreve getirilmiş olmasına rağmen o tarihte partilerin kendi üzerinde anlaştıklarını ve bu anlaşmayı da bir protokol ile düzenlediklerini liderlere hatırlatmıştır. Böylece Orgeneral Faruk Gürler'in adı 12 Mart Muhtırasının sorumluluğunu taşıyan Silahlı Kuvvetlerin bir eğilimi olarak söylenmekle birlikte sorunun çözümü yine AP'nin tutumuna bağlı kalmaktadır.

AP dikte edilen, asker kökenli Cumhurbaşkanı adayına karşıydı. Süleyman Demirel, "Türkiye Büyük Millet Meclisinin baskıya maruz kalması hali, esasen rejimin göçmesi demektir" diyordu. Süleyman Demirel, bir adım daha atıyor, demokratik usulleri korumakta

55 Milliyet,15.01.1973.

56 Cumhuriyet, 24.02.1973.

partilerin iş birliği yapmaları gereği üzerinde duruyordu. AP, muhalefet partilerinden özellikle CHP'den destek arıyordu. Demokratik parlamenter düzenin sürdürülebilmesi için CHP gerekli siyasal desteği veriyordu⁵⁷. AP cumhurbaşkanı adayını açıklamamakta ama tutumundan da vazgeçmemektedir. Süleyman Demirel; "Türkiye Cumhuriyeti'nin başı yani Cumhurbaşkanı hangi yolla seçilirse seçilsin yani hangi parti oy verirse versin Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olacaktır. Binaenaleyh Cumhurbaşkanını Adalet Partisi seçecek değildi. Türkiye Büyük Millet Meclisi seçecekti. Gayet tabii ki Adalet Partili üyeler günü gelince görevlerini parlamentonun diğer üyeleri gibi ifa edeceklerdir. Bir parlamenter olarak bağlı buldukları partilerin bağlı buldukları prensipler dairesinde görevlerini ifa edeceklerdir" diyordu⁵⁸.

5 Mart günü Faruk Gürler, Genelkurmay başkanlığından emekliliğini istedi. 6 Mart günü Milli Savunma Bakanı Mehmet İzmen Kontenjan Senatörlüğünden istifa etti. Boşalan yere Faruk Gürler Cumhurbaşkanı tarafından atandı. Gürler 7 Mart günü Senato kürsüsünden yemin etti. Ordunun desteğini arkasına alan Gürler, Cumhurbaşkanı olacağına kesin gözüyle bakmaktaydı. 13 Mart 1973 günü 6. Cumhurbaşkanlığı seçimine gidildi. TBMM'nin üye tam sayısı 634'tü. Üçte iki çoğunluğa 423 oy, salt çoğunluk için 318 oy gerekiyordu. Üç aday seçime katıldı. AP'si Cumhuriyet Senatosu Başkanı Tekin Arıburun, Kontenjan senatörü Faruk Gürler, Demokratik Parti Başkanı Feruh Bozbeyli, Faruk Gürler, Milli Birlikçiler, Kontenjan Senatörleri, Cumhuriyetçi Güven Partisi, Bölükbaşı ve CHP'nin oy kullanmama kararına karşı çıkan Kırıkoğlu ve arkadaşlarından oy aldı. Feruh Bozbeyli ise DP oylarını aldı. Faruk Gürler'in seçilememesi durumunda askeri müdahaleye yönelik spekülasyonlar sürüyordu. Fakat Demirel'e göre 12 Mart'ta yönetimi devralmayan komutanların müdahalesi mümkün değildi⁵⁹.

Başbakan Ferit Melen'in TBMM Başkanı Sabit Osman Avcı'ya "Arıburun'un oyları artıyor, bir kazaya kurban gidilmemesi için olanağı varsa bir gün sonraya erteleyelim"⁶⁰ önerisi kabul görüyor, ertesi gün devam etmesi gereken oylama 16 Mart'a erteleniyordu. Ne yazık ki çoğunluk bir türlü sağlanamıyordu. Seçim kilitlenmişti. 21 Mart'a geldiğinde Arıburun ve Gürler adaylıktan çekildi.

AP Genel İdare Kurulu toplandı. Cumhurbaşkanlığı sorununa çözüm önerisi, seçimin iki yıl ertelenmesi için anayasa değişikliğine gidilmesi oldu. Genelkurmay Başkanı Sancar'da Sunay'ın görev süresinin uzatılmasını istiyordu. Cumhurbaşkanlığı süresinin iki yıl uzatılmasına tepki olarak Başbakan Ferit Melen istifa ediyor, ancak Cumhurbaşkanı Sunay, istifasını kabul etmiyordu. CHP ise cumhurbaşkanlığı seçiminin Ekim'de yapılacak genel seçim sonrasında ertelenmesini mantıklı buluyordu. Ecevit "CHP gurubu cumhurbaşkanlığı seçimini yeterince demokratik ortamda yapılamayacağını görünce oy kullanmama kararı aldı. Sanırım bu kaygımızın haklılığı görüldü." diyordu. Mevcut cumhurbaşkanının görev süresini uzatılması AP ve CHP'nin oyları ile mümkündü. Ancak, bu değişiklik meclis ve senatodan geçmedi. Bu defa yeni bir aday bulunması gündeme geldi. CHP, Anayasa Mahkemesi Başkanı Muhiddin Taylan'ı ileri sürdü. AP ile yapılan görüşmelerde mutabık kalındı. Cumhuriyetçi Güven Partisi Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu da Taylan ismini destekliyordu.

57 Cumhuriyet, 06.03.1973.

58 Cumhuriyet, 08.03.1973.

59 Yankı Dergisi, 1973, S.109.

60 Arcayürek, (1985) a.g.e.s.473.

Birden kim tarafından getirildiği bilinmeyen bir liste AP'ne verildi. Bu listeye göre Ordu, cumhurbaşkanlığı için Naim Talu, Sabahattin Özbek, Faruk Gürler ve Fahri Korutürk isimlerini ileri sürüyordu. Başbakan Ferit Melen ise ordunun Nihat Erim, İsmet İnönü isimlerini aday görmek istediğini Ecevit'e söylüyordu. İki liste birbiri ile uyuşmuyordu. Bu arada Demokratik Parti tarafından hazırlanan dosya ortalığı karıştırmaya yetti. Deniz Gezmiş ve arkadaşlarının idam cezaları görüşülürken, Anayasa Mahkemesi Başkanı Taylan, usul yönünden meclisin onay kararını eleştirmiş bu yönde karşı yazı yazmıştı. Amaç AP'nin içinin karıştırılarak Taylan'a yönlenecek oyları parçalayıp seçimi baltalamaktı⁶¹. 28 Mart 1973 günü Demirel, Ecevit, Feyzioğlu Çankaya'ya çıktı. Taylan'ın senatoya atanması istendi. Ancak Cumhurbaşkanı Sunay "İki gün sonra ayrılacağım bir makamdan iki gün sonrası için önemli bir karar vererek gitmem doğru olmaz" diyerek öneriyi reddetti.

Cumhurbaşkanlığı seçim çalışmaları AP ve CHP tarafından sürdürülüyordu. Ayrıca Başbakan Ferit Melen ve AP Genel Başkanı Demirel, Kara kuvvetleri Komutanı Orgeneral Eşref Akıncı ve Genelkurmay ikinci başkanı Turgut Sunalp ile görüştüler. Orgeneral Akıncı, ordu içindeki huzursuzluktan söz ederek, Gürler'in seçilmesini önerdi. Demirel'in cevabı açıktı; "Parlamento halk tarafından seçilmiş bir heyettir. Halkın temsilcisidir. Ordu zorlamasıyla aradaki mesafe açılır. Milletin ordusu milletin parlamentosu üzerine varmış olur. Varmamalıdır. Çünkü ordunun başkomutanlığı parlamentonun manevi kişiliğinde saklıdır. Böylece yüce kuruma ordunun müdahalesi, ya da onu zorlaması elbet olumlu sonuçlar getirmeyecektir"⁶².

Cumhurbaşkanı Sunay'ın görev süresinin dolması üzerine vekalet Cumhuriyet Senatosu Başkanı Tekin Arıburnu'na verildi. Arıburnu'nun vekaleti 25 Mart'tan 6 Nisan'a kadar sürecekti. CHP Genel Başkanı Ecevit "Bugünden başlayarak Cumhurbaşkanlığı vekaletle yönetiliyor. Cumhurbaşkanı seçilmeden geçen her günümüz ulusumuz için kuşkuyla, devletimiz ve demokrasimiz için tehlikelerle dolu olacaktır" diyordu. CGP Genel başkanı Feyzioğlu ise Cumhurbaşkanlığının uzun süre vekaletle yürütülmesinin olanaksızlığını belirtiyordu. Anayasa'nın "Cumhurbaşkanına Vekillik etme" bölümünü kapsayan 100. Maddesinde görevden ayrılması hallerinde görevine dönmesine kadar ölüm, çekilme ya da başka nedenle cumhurbaşkanlığının boşalması halinde de yenisi seçilinceye kadar, Cumhuriyet Senatosu Başkanı Cumhurbaşkanına vekalet eder denilmekte ve vekillik durumunun hangi hallerde olabileceğini saptadıktan sonra 101. Madde de "Cumhurbaşkanının görev süresinin dolmasına 15 gün kalınca veya Cumhurbaşkanlığı boşalınca TBMM yeni Cumhurbaşkanını seçer; TBMM toplanık değilse toplantıya çağrılır" ifadesi yer almaktadır⁶³. Anayasa hukukçuları, hemen sözcüğünün uzun süre vekalet etme durumunu ortadan kaldırdığını dolayısıyla Cumhuriyet Senatosu başkanı 101. Maddeye aykırı olarak görevini yapmakta olduğunu belirtiyorlardı.

CHP'nin aday önermesinden sonra çekilmesi, Demokratik Parti'nin kendi adayının seçilemeyeceğini bile bile ısrarla oy vermesi, gözleri AP ve CGP' ye yöneltti. AP cumhurbaşkanlığı seçimine yönelik iki seçenek ileri sürdü: Cumhurbaşkanlığı seçimi, genel seçimler erkene alınmadan karar alınsa bile hızla sonuçlandırılması; cumhurbaşkanlığı seçiminin genel seçimler öne alındıktan sonraya yani yeni kurulacak meclise bırakılması.

61 Arcayürek, a.g.e., s.500.

62 Arcayürek, a.g.e., s.505.

63 T.C. Anayasa,1961, s.74.

AP'nin bu önerisine Manisa bağımsız Milletvekili Muammer Erten ve İstanbul Bağımsız Milletvekili Mehmet Ali Aybar'ın bu durumun anayasaya aykırı bulunduğu gerekçesi ile karşı çıktılar. İçel bağımsız Milletvekili Celal Kargılı ise Birleşik Genel Toplantı Kurulunun bu süre içinde aralıksız çalışması ve görevini yerine getirmesi bir anayasa kuralı iken bu toplantıların başkanlıkça rastgele ertelendiğini belitti. Bu buhranın yaratılmasında iki büyük parti, Meclis başkanı ve eski cumhurbaşkanının başlıca sorumlular olduğu ifade edilmiştir⁶⁴. AP Senato Gurup Başkanı Ahmet Nusret Tuna ve TBMM Gurup Başkanı Orhan Dengiz, TBMM'de CHP, CGP VE DP gurupları ile görüştü. Bu görüşmelerde aşağıdaki kararlar alındı;

1.Politikacılar arasındaki ayrılıkları bir kenara iterek ordunun adayı Gürler'i engelledikten sonra kendilerinin cumhurbaşkanı adayı saptamaları,

2.Cumhurbaşkanı seçimi yapılabilir bir hale getirilmesi temin gayesiyle her türlü güçlükleri birlikte karşılamak kaydıyla genel seçimlerin öne alınması

3.Anayasada derhal lüzumlu değişikliğe gidilerek, cumhurbaşkanının halk tarafından doğrudan doğruya seçilmesinin mümkün hale gelmesi

AP Başkanlık Divanı, bu önerileri Genel İdare Kurulunda onaylatmış ve bir bildiri yayınlarak "Her türlü tereddüt ve tahriklerin meydana getirdiği Türkiye Büyük Millet Meclisinin her türlü iradesi ile Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin olumlu bir sonuca oluşturulması konusunda AP'nin bundan sonra gösterdiği gayretlere devam edeceğini" açıklamıştır. Her geçen gün AP'ye yönelik suçlamalar artıyordu. AP'nin kendi partisinden başkan istediği, tek başına seçemeyeceğini bile bile seçimi engellediği, zamana yaydığı, AP Genel Başkanın en yakın müttfikini kullanmayı iyi bildiği, bu yaklaşımların gerçekte uygulanır olmadığını kendisinin de bildiği, siyasi oyun gereği böyle davranıldığı gibi... 12 Marttan bu yana Süleyman Demirel'in güç haline geldiği görülüyordu. Basında, ordunun siyasal partilere 6 Nisan 1973 tarihine kadar süre verdiği söyleniyordu. Ordunun kendi Genelkurmay başkanını dayatmak istemesi ile AP ile askerler arasında başlayan sürtüşme, AP'nin cesaretini kırmadı.

1973 Cumhurbaşkanlığı seçimi, 15. tur sonunda gerçekleşti. TBMMTD de 1973 yılı Cumhurbaşkanlığı seçiminde oyların dağılımı incelenip alt alta sıralandığında açıkça Mecliste bir siyasal bunalım yaşandığı görülmektedir:

1. Tur Oylama Sonucu: Tekin Arıburun,292; Faruk Gürler,175; Feruh Bozbeyli, 43; Katılan üye sayısı: 517

2. Tur Oylama Sonucu: Tekin Arıburun, 284; Faruk Gürler,176; Feruh Bozbeyli, 47; Katılan üye sayısı: 519

3. Tur Oylama Sonucu: Tekin Arıburun,276; Faruk Gürler,200; Feruh Bozbeyli, 45; boş,9; Katılan üye sayısı: 527

4. Tur Oylama Sonucu: Tekin Arıburun, 276; Faruk Gürler 200; Ferruh Bozbeyli,48, Boş,10; geçersiz oy,1; Katılan üye sayısı: 498

64 H.Dodd, (1990), The Crisis of Turkey Democracy,fist puplish by the esthen press, Second Edition, London, s:16.

5.Tur Oylama Sonucu: Tekin Arıburun, 293; Faruk Gürler,149; Ferruh Bozbeyli,48; Boş,8; Katılan üye sayısı: 498

6 Tur Oylama Sonucu.: Tekin Arıburun,292; Faruk Gürler,165; Ferruh Bozbeyli,48; Boş,11; Geçersiz,2; Katılan üye sayısı: 518

7. Tur Oylama Sonucu: Tekin Arıburun,92; Faruk Gürler,11; İsmet İnönü, 2; Nihat Erim,2; Osman Bölükbaşı,2; Boş,33 oy; Katılan üye sayısı:142

8. Tur Oylama Sonucu: Ferruh Bozbeyli,69; Faruk Gürler,20; İsmet İnönü, 5; Nihat Erim,2; İhsan Birincioğlu,1; Osman Bölükbaşı, 1; Boş, 22 oy; Katılan üye sayısı:120

9. Tur Oylama Sonucu: Ferruh Bozbeyli,59; Faruk Gürler,51; Sabahattin Özbek, 3; Hilmi Bıçer,2; İsmet İnönü,2; Turgut Gülez,1; İhsan Birincioğlu,1; Boş,32, Geçersiz,1 oy; Katılan üye sayısı:152

10. Tur Oylama Sonucu: Faruk Gürler, 57; Ferruh Bozbeyli,51; İsmet İnönü,6; Mustafa Rona,5; Turgut Gülez,4, Sabahattin Özbek,2; Mansur Ulusoy,2; Refet Rendeci,2; Boş 23; Geçersiz,5; Katılan üye sayısı:157

11. Tur Oylama Sonucu: Faruk Gürler,81; Ferruh Bozbeyli,51; Mustafa Rona,17; İsmet İnönü, 7; Turgut Gülez,4; İhsan Birincioğlu,1; Geçersiz,1; Boş,16; Katılan üye sayısı:178

12.Tur Oylama Sonucu: Faruk Gürler,69; Ferruh Bozbeyli,43; Mustafa Rona,7; İsmet İnönü,6; Boş,12; Geçersiz,2; Katılan üye sayısı:157

13.Tur Oylama Sonucu: Faruk Gürler, 64; Ferruh Bozbeyli,55; İsmet İnönü,4; Nahit Altan,3; Tekin Arıburun,2; Muhtelif,6; Boş,14; Geçersiz,1; Katılan üye sayısı:149

14.Tur Oylama Sonucu: Faruk Gürler, 52; Ferruh Bozbeyli,51; İsmet İnönü,7; Mustafa Rona,4; Ahmet Nusret Tuna,3; Nihat Erim,1; Haydar Özalp,1; Boş,15; Geçersiz,2; Katılan üye sayısı:136

15.Tur Oylama Sonucu: Fahri Korutürk,365; Faruk Gürler, 87; Ferruh Bozbeyli,51; Tekin Arıburun,17; Sabit Osman Avcı,2; Ali Naili Erdem,1; Rifat Özince,1; Boş,27; Geçersiz,3; Katılan üye sayısı:557

AP, CHP, CGP' nin iki gün süren yoğun temaslar sonucunda ortaklaşa hazırladıkları bir önerge ile kontenjan senatörü Fahri Korutürk TBMM tarafından 6 Nisan 1973 günü Cumhurbaşkanı seçildi. 15. tur oylamaya 557 üye katılmış Fahri Korutürk 365 oy, Ferruh Bozbeyli 51 oy, Faruk Gürler 57 oy, Tekin Arıburun 17 oy, tabii üye İsmet İnönü'ye 3 oy, Sabit Osman Avcı'ya 2, Naili Erdem'e1, Rifat Özince'ye 1 oy çıkmıştır⁶⁵. Askeri vesayete rağmen Süleyman Demirel, Cumhurbaşkanı seçim sonucunu "Bunalımdan güç kazanarak çıktık" ifadesi ile açıkladı ⁶⁶. Fahri Korutürk'ün cumhurbaşkanı seçilmesi sürtüşmenin yerini uzlaşmanın alması demektir ⁶⁷. Cumhurbaşkanının seçilmesi üzerine Melen hükümeti istifa etti.

65 TBMMTD,6.4.1973. Cilt:12, Devre:16, İçtima:12, s:222, Hürriyet, 07.04.1973.

66 Tercüman, 07.04.1973.

67 Gevgili, Ali (1982), Yükseliş ve Düşüş, İstanbul: Bağlam Yay. s.628.

Fahri S. Korutürk görevine gelişinin 6.yıldönümünde yapmış olduğu konuşmasında kendisine yapılan cumhurbaşkanlığı teklifini anlatır. 5 Nisan 1973 günü Cumhurbaşkanı olacağına dair kafasından bir düşünce geçmediğini gece 01.30 da İhsan Sabri Çağlayangil'in aradığını ve "Cumhurbaşkanlığına sizi teklif edeceğiz" bilgisini verdiğini anlatır ve devam eder;

"Şartları bilmiyordum. Ne şekilde Cumhurbaşkanı olacağım, kim destekliyor? Çünkü Mart münakaşalı geçmişti. 5-6 tur yapılmıştı. Bir netice çıkmıyordu. Sayın Çağlayangil, kendi arabasıyla beni Esenboğa'dan getirirken 'Biz sizi teklif ediyoruz, Halk Partisi de sizi teklif ediyor' dedi. 'Ben öyle iki partinin teklif etmesiyle Cumhurbaşkanlığı kabul etmem. Önce anlaşsınız, hepiniz birden Cumhurbaşkanı olacak kişinin üzerinde karar verirsiniz ancak öyle kabul ederim' dedim. O gün, 6 Nisan günü saat 15.00'te Meclis toplandı. Sayın Sabit Avcı Meclis Başkanıydı. İlk turda 360'tan fazla reyyle Cumhurbaşkanlığı hakkında meclis karara vardı. Bu suretle bugüne kadar devlet başkanlığı görevini ifa ettim"⁶⁸.

D. 1980 Cumhurbaşkanlığı Seçimi ve Adalet Partisi

1973-1980 yılları arasında Türkiye'de hükümet bunalımları sürdü. CHP-MSP karma hükümetinin sona ermesiyle 213 gün süren hükümet krizi Süleyman Demirel'in kutuplaşma siyaseti gütmesi sonunda Milliyetçi Cephe hükümeti kurması ile son buldu.1977 Seçimleri sonucunda CHP azınlık hükümeti güven oyu alamayınca, Demirel ikinci Milliyetçi Cephe hükümetini kurdu. Ancak 5 ay sürebildi. AP'nden 11 milletvekilin transferi sonucunda Ecevit hükümeti kurabildi. 9 ay süren hükümet Ecevit'in istifası ile son buldu. Yeni hükümeti, Süleyman Demirel kurdu. AP'nin kurduğu azınlık hükümeti idi. Şiddet ve tedhiş olaylarının artması üzerine kuvvet komutanları 1979 Aralık ayında Muhtıra verdi. Muhtıra sonrasında gerçekleşen görüşmede Başbakan Süleyman Demirel, Genelkurmay Başkanı ve Jandarma Komutanına "Benden, bir Tavriri Sükûn, iki İstiklal Mahkemeleri, üç sürgün, dört Tunceli Kanunu istemeyin. Ben hem bunları meclisten geçiremem hem de bu tür kanunların demokrasi içinde yeri olduğuna inanmam" dedi⁶⁹.

6 Nisan 1980 de Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün görev süresi doluyordu. Siyasal gündemde Cumhurbaşkanı seçimine yönelik tartışmalar başladı. AP tarafından cumhurbaşkanını tek dereceli seçimle millet tarafından seçilmesinin zaruri hale geldiğini ve siyasi partilerin ittifak edecekleri hususun bu olduğu belirtildi. Ancak siyasi partiler buna iltifat etmedi. Cumhurbaşkanı seçim süreci 22 Mart'ta başladı. TBMM'nin ilk birleşik oturumunda aday gösterilmedi. Feyzioğlu turların zaman kaybedilmeden yapılmasını istedi. Faruk Sükan'da vekalet kurumunun işletilmesini istedi. CHP ile AP arasında beklenen diyalog diğer sorunlarda olduğu gibi cumhurbaşkanlığı seçiminde de gerçekleşmedi. CHP, Cahit Karakaş adını veriyordu. Başbakan Süleyman Demirel beyanında "Parlamento bunalımı olurmuş Cumhurbaşkanı bunalımı olurmuş bunların hepsi mugalatadır. Cumhurbaşkanı seçimini geciktirmede kimse bizim menfaatimizin olduğunu söyleyemez. Bizim dışımızda Cumhurbaşkanı seçebilecek sayı vardır. Buyursunlar seçsinler"⁷⁰ diyordu. Günün şartları uzlaşmaya gidilmesini mümkün kılmıyordu.

68 Özdemir, Hikmet (2010), Fahri S. Korutürk, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Ankara, s.92.

69 Doğan, Yalçın (1985), Dar Sokakta Siyaset 1980-1983, İstanbul: Tekin Yay.s.57.

70 Milliyet, 03.04.1980.

AP, Sadettin Bilgiç'i resmen cumhurbaşkanlığına aday gösterdi. Sadettin Bilgiç bir anlamda sağ oyların gücünü belirleyecekti. Ancak kulislerde AP çevrelerinde Başbakan Süleyman Demirel'in gönlünün razı olmadığı Bilgiç'e oy vermeyeceği konuşuluyordu. Mecliste gerçekleşen turlarda CHP adayı Muhsin Batur ile Sadettin Bilgiç arasında çekişme söz konusuydu. Söz gelimi 51.turda Batur;264 oy, Bilgiç;246 oy alırken 52.turda Batur;253 oy, Bilgiç;234 oy alıyordu.

AP, Genel idare kurulunda, senato ve meclis idare kurullarında Sadettin Bilgiç'in durumu üzerinde durulmuş, bazı bakanların bile Sadettin Bilgiç'e oy vermemesi tartışma konusu olmuştur. Başbakan Süleyman Demirel "Bize güç veren milyonlar bu 266 sayısını çıkarır. Partinin birlik ve beraberliğini göstermeyi hepimiz kendimize görev saymalıyız. Adalet Partisi bugüne kadar bunu hep yapa gelmiştir. Arkadaşlarımın meselenin önemini ve ciddiyetini kavradıklarından en ufak şüphem yoktur"⁷¹ diyordu. Sonuç çıkarmayan bu turlar mecliste ve kamuoyunda "nafile turlar" olarak ifade ediliyordu. Nafile turlara devam edilirken Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün süresi dolmuş, Cumhuriyet Senatosu Başkanı İhsan Sabri Çağlayangil, cumhurbaşkanlığına vekalet etmeye başlamıştı⁷².

Önceden AP'nin adayını destekleyeceğini belirten Milli Selamet Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan kayıtsız, şartsız desteklemenin olamayacağı üzerinde durarak "... bir iki gün içinde Adalet Partisi değişiklik yapacak!" açıklaması ile aday sorununa işaret etti. Başbakan Süleyman Demirel, Erbakan'la görüşerek, Bilgiç'e destek istedi. Erbakan ise, AP'nin önce iç sorununu çözmesi konusu üzerinde durmuş, "AP'nin yeterince oy alamaması, AP'nin bölünme tehlikesi içinde olduğunu göstermektedir" demiştir. Gerçekten AP'nin milletvekillerinin önemli bir kısmı Bilgiç'i desteklemiyorlardı. Bunda Bilgiç'in kişisel özellikleri ile siyasal yaşamı etkili olsa gerek. Bu yüzden Demirel'in gerek parti içinde gerekse kamuoyuna yönelik olarak "AP bütün gücüyle Bilgiç'i desteklemelidir" sözü iz bırakmamış, etkisiz kalmıştır. Başbakan Süleyman Demirel ise Bilgiç'in seçilemeyeşini parlamento aritmetiğine bağlıyordu.

61. Tur da Cumhurbaşkanlığı seçimine AP'nin girmemesi önemli bir olaydı. Erbakan bu gelişmeyi "Cumhurbaşkanı seçiminde Adalet Partisi, Milli Selamet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisinden destek istedikten sonra kendisinin meclise gelmeyişi ibret alınacak bir olaydır"⁷³ şeklinde yorumlamıştır. AP'nin TBMM' de oturuma katılmaması siyasal gözlemcilerle göre Bilgiç'e çekil uyarısından başka bir şey değildi. Zira Demirel'in adayının seçilemeyeceğini bilerek, "nafile turlara" izin vermesi, yeni bir parlamento bunalımına yol açmaktaydı.

AP grupları içinde giderek oyların azalması parti içi hizip grubu Bilgiççilerin yenilgisi olarak görülebilir. Böylece Bilgiç'in adaylığı AP içindeki hizipleşmenin sonu olmaktadır. Ali Naili Erdem tarafından, başkanlık divan toplantısında Bilgiç'e adaylıktan çekilmesi konusunda açık öneri yapıldı⁷⁴. NATO toplantısından dönen Genelkurmay Başkanı Kenan Evren açıklamasında, bütün partilerin bir araya gelerek konuyu halletmelerinin zamanının gelip, geçtiğini bildirdi. Erbakan, "Genelkurmay başkanı 50 milyonun hissiyatına tercüman

71 Hürriyet, 30.04.1980.

72 Akşin, Sina (2019), Kısa Türkiye Tarihi, İstanbul: İş Bankası Yay.s.273.

73 Tercüman, 05.05.1980.

74 Tercüman, 12.05.1980.

oldu, bundan en çok alınması gereken Adalet Partisi” değerlendirmesinde bulunurken, CHP; Demirel’in vurdum duymaz inadına atıfta bulundu. AP Ortak Gurubunda Demirel “Soğukkanlılığımızı kaybetmeyelim. Arkadaşlarım sabırlarını tüketmemelidirler. Dışarıdan gelen baskı ve propagandaların tesiri altında kalmamalıdır” diyerek partinin birlik beraberliğini korumak istiyordu.

Nafile turlardan sonuç alınamayacağını görünce Muhsin Batur adaylıktan çekildi. Ecevit, Sadettin Bilgiç’in de adaylıktan çekilmesini istedi. Bilgiç’te adaylıktan çekilmek zorunda kaldı. Mecliste seçilme şansı olmayan tek aday Faik Türün kalmıştı. Başbakan Süleyman Demirel, Cumhurbaşkanını halkın seçmesini öneri olarak sundu. Anayasada yapılacak tek maddelik değişiklik, seçim yasaının 7. ve 8. Maddelerinin değiştirilmesi ile bu sağlanabilecekti. Bu doğrultuda 212 imzalı anayasa değişikliği meclise sunuldu. Demirel’in izlediği siyaset, Cumhurbaşkanı seçimine yönelik yeni bir engelleme olarak görüldü. MSP ve CHP, AP’yi parlamentoyu çalıştırmamak ve Cumhurbaşkanı seçimini geciktirmekle suçladı.

CHP’ de hükümeti düşürme görüşü ağır basmaya başladı. “Biz düşme korkusu olmayan hükümetiz” diyen Başbakan Süleyman Demirel, erken seçim çağrısında bulundu. Bu arada CHP Kemal Kayacan’ı cumhurbaşkanı adayı olarak gösterdi. TBMM oturumu AP ve MHP milletvekilleri tarafından engellendi. Nafile turlar 11 Eylül 1980 günündeki 124. Bileşime kadar sürdü. Nafile turlar, engellemeler sonucunda 115 tur oylamadan sonuç alınamadı. TBMM bu öncelikli görevini 5,5 ay yerine getiremedi. 12 Eylül darbesi, siyasi uzlaşmazlık sonucu, bir türlü seçilemeyen Cumhurbaşkanlığı sorunu sona erdirdi.

SONUÇ

1960 Darbesi ile 1950-1960 döneminin iktidarı olan DP kapatıldı ve siyaset yasağı getirildi. Siyaset yasağı dışında kalan Demokrat partililer ile ilk kez politikaya atılanlar tarafından AP kuruldu. İhtilal ve ihtilalcilerin etkisi altındaki bu dönemde AP, DP’yi inkâr eden söyleme sarılmakla uzlaşmacı, yatıştırıcı olabilmekte bazen de “milli irade” merkezli muhalif söyleme geçebilmektedir. Parti örgütü, DP mensupları, emekli Silahlı Kuvvetler mensupları ve aşırı sağa mensup kişilerden oluşuyordu ve hepsi de parti idaresinde ve politikasında etkili olmaya çalıştılar. DP geleneğini sürdüren müfritler intikamcı bir siyaset anlayışına sahipti. AP’nin muhalefeti yeterli bulmuyorlardı. AP, cumhurbaşkanı seçimlerinde hem askeri vesayet hem de parti içi muhalefetin baskısı altında kaldı. 1961 yılı cumhurbaşkanlığı seçimleri bu atmosferde gerçekleşti.

AP senatörü Ali Fuat Başgil’in cumhurbaşkanı adaylığı siyasi krize yol açtı. Silahlı Kuvvetler Birliği ve Millî Birlik Komitesi, adaylığını geri çekmesini istedi. Türk siyasal tarihinde ilk defa bir cumhurbaşkanı adaylığı tehditle geri çektirildi. Çankaya zirvesi ile tüm siyasi partiler, askerin adayı Cemal Gürsel’ den başka aday çıkarmayacaklarını ve Gürsel’i destekleyeceklerini kayıt altına alan metni imzaladılar. Cumhurbaşkanı seçiminde Ali Fuat Başgil’i destekleyen 125 kişi muhalefeti sürdürdü. Seçime katılan 607 üyenin 434’ nün oyu ile Cemal Gürsel cumhurbaşkanı oldu.

Cumhurbaşkanı Gürsel’in hastalığı erken cumhurbaşkanlığı seçimini gündeme getirdi. Genelkurmay Başkanı, adayın Cevdet Sunay olduğunu açıkladı. AP meclis gurubunda

cumhurbaşkanının sivil olması konuşuluyordu. AP milletvekilleri, Genelkurmay Başkanının Çankaya çıkmasına karşı çıkıyorlardı. Mecliste çoğunluktaki AP, YTP hatta CKMP oylarıyla bir sivilin Cumhurbaşkanı seçilmesi olanağı varken yine bir asker, seçimle gelmeyen birisinin Cumhurbaşkanı seçilmesini içlerine sindiremiyorlardı. Cuntalardan, darbe söylentilerinden hala söz edilen bu ülkede asker yine “kendinden birini görmeyi” istiyordu. Demirel, uzlaşmacı siyaset izledi. 532 üyenin katılımı gösterdiği seçimde 461 oy alarak Cevdet Sunay cumhurbaşkanı seçildi.

Cumhurbaşkanı Sunay, 7 yıl süren görev süresi doldurdu. Askerler, Sunay'ın yerine yine asker kökenli birini getirilmesini istiyorlardı. Sunay, siyasal bunalıma açıklık getirmek amacı ile mecliste gurubu bulunan Siyasi partiler, Milli Birlik Gurubu ve Kontenjan gurubu başkanları ve bağımsızların temsilcileri ile görüştü. Görüşmede 12 Mart Muhtırasının amaçları üzerinde durulmuş, Cumhurbaşkanının partiler üstü olmasına işaret edilerek, cumhurbaşkanı seçiminin anayasa kuralları içinde seçilmesi ifade edilmiştir. Silahlı Kuvvetler Komutanları, göreve gelecek kişinin 27 Mayıs ve 12 Mart gerçekleri ile çatışmayacak nitelikler taşıması hususu üzerinde durdu. Bu nitelikleri toplamış bir kişinin ise parlamento içinden veya parlamento dışından cumhurbaşkanlığına seçilmesinin komutanlar açısından bir sorun olmadığı ifade edildi. Genelkurmay başkanlığında emekliye ayrılan Faruk Gürler, aday oldu. AP 12 Mart Muhtırasının altında imzası bulunan Faruk Gürleri desteklemedi. AP'nin teklif götürdüğü Fahri Korutürk 15. turda aday gösterildi. 557 üyenin katıldığı seçimde 365 oy alarak 6.cumhurbaşkanı seçildi.

Cumhurbaşkanı Korutürk'ün süresini tamamlaması yeni bir parlamento bunalımına yol açtı. AP Sadettin Bilgiç'i cumhurbaşkanlığına aday gösterdi. Ancak adayını tam desteklemedi. Demirel, cumhurbaşkanını halkın seçmesini istedi. 1980 cumhurbaşkanı seçimi 115 nafile turları ve engellemeler ile tarihe geçti. Genelkurmay Başkanı Kenan Evren, bütün partilerin bir araya gelerek konuyu halletmelerinin zamanının gelip, geçtiğini bildirdi. 12 Eylül 1980 günü gerçekleşen darbe ile Türkiye'de demokrasi bir kez daha kesintiye uğradı.

Askeri darbe sonrası demokrasiye yeniden geçiş sürecinin ürünü olan AP vesayet altında, bazen ılımlı bazen sert politikalar izleyerek ömrünü tamamlamıştır. 1961 yılı cumhurbaşkanlığı seçimleri tam bir askeri vesayet altında sonuçlanırken, 1966 yılı cumhurbaşkanlığı seçiminde AP uzlaşmacı bir politika izleyerek askerinin önerdiği cumhurbaşkanı seçilmiştir. 1973 yılı cumhurbaşkanlığı seçiminde Süleyman Demirel etkin bir siyaset izleyerek askeri vesayeti durdurmuştur. 1980 yılı cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Süleyman Demirel, parti içi hiziple mücadele etmiştir. AP ve siyasi partiler arasındaki cepheleşmiş, uzlaşmaz siyaset cumhurbaşkanının aylarca seçilememesi sonucunu getirmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

T.C. Anayasası

TBMMTD, Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi

Gazeteler ve Dergiler

Cumhuriyet

Milliyet

Tercüman

Hürriyet

Yankı Dergisi

Kitap ve Makaleler

Arcayürek, Cüneyt (1984), Yeni Demokrasi, Yeni Arayışlar 1960-1965, İstanbul: Bilgi Yay.

Arcayürek, Cüneyt (1985), Demirel Dönemi, 12 Mart Darbesi 1965 -1971, İstanbul: Bilgi Yay.

Arcayürek, Cüneyt (1990). Demokrasi Dur:12 Eylül 1980, Ankara: Bilgi Yay.

Arcayürek, Cüneyt (2014), 11 Cumhurbaşkanı 11 Öykü Çankaya 1923-1980, cilt.1, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.

Akşin, Sina (2019) Kısa Türkiye Tarihi, İstanbul: İş Bankası Yay.

Aydemir, Talat (1966), Talat Aydemir Konuşuyor, İstanbul: May Yay.

Baban, Cihat (1970), Politika Galerisi (Büstler ve Portreler), İstanbul: Remzi Kitabevi.

Başgil, Ali Fuat (1990), Ord.Prof.Dr. Ali Fuat Başgil'in Hatıraları, İstanbul: Boğaziçi Yay.

Başkaya, Muzaffer (2017), "13-14 Ekim 27 Mayıs Sonrası Sivil Siyasetin son umudu Ali Fuat Başgil ve Cumhurbaşkanlığı Adaylığı Süreci", Vefatının 50. Yıldönümünde Bir Düşünce insanı olarak "Ali Fuat Başgil ve Siyasi Mücadeleleri" Uluslararası Sempozyumu, Samsun, s.401-410.

Batur, Muhsin (1985), Anılar ve Görüşler, İstanbul: Milliyet Yay.

Bölükbaşı, Deniz (2005). Türk Siyasetinde Anadolu Fırtınası Osman Bölükbaşı, İstanbul: Doğan Kitap.

C.H.Dodd (1990), The Crisis of Turkey Democracy, first publish by the esthen press, Second Edition, London.

Erkanlı, Orhan (1972), Anılar, Sorunlar, Sorumlular (27 Mayıs-12 Mart 1971), İstanbul: Baha matbaası.

Feroz, Ahmad (1994), Demokratikleşme Sürecinde Türkiye 1946-1980, İstanbul: Hil Yay.

Feroz, Ahmad, Bedia Turgay (1976), Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi, Ankara: Bilgi Yay.

Gevgili, Ali (1982), Yükseliş ve Düşüş, İstanbul: Bağlam Yay.

Kabacalı, Alpay (2004). Bilinmeyen Yönleriyle Cumhuriyet Tarihi, İstanbul: Üç-Er Ofset.

Karaman, Mehmet (2007). "Fonksiyonları İtibarıyla Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı ve Cumhurbaşkanlığı Seçimi Tartışmaları" D.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, sayı:19, Aralık ss:151-152.

Kuru, Hanife (1996), Türk Siyasal Yaşamında Adalet Partisi, yayınlanmamış doktora tezi, DEÜ. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.

- Kuru, Hanife (1998). "27 Mayıs 1960 İhtilal Dönemi: İktidar-Muhalefet İlişkileri", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, c. III, S.8, ss.243-260.
- Mangırcı, Y. Faruk (1999) Çankaya Savaşları, Ankara: Tek ışık matbaası.
- Mazıcı, Nurşen (1989) Türkiye’de Askeri Darbeler ve Siyasal Rejime Etkileri, İstanbul: Gür Yay.
- Özdemir, Hikmet (1989), Devlet Krizi T.C. Cumhurbaşkanlığı Seçimleri, İstanbul: Afa Yay.
- Kaya, M. Orhan (2004) Türk Siyasal Hayatında Adalet Partisi 1965-1971 Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Tez, Sakarya.
- Özdemir, Hikmet (2007), Atatürk’ten Günümüze Cumhurbaşkanı Seçimleri, İstanbul: Remzi Kitabevi,
- Özdemir, Hikmet (2010), Fahri S. Korutürk, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara
- Tanör, Bülent (2017), Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri 1789-1980, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Toker, Yalçın (1994), Cumhuriyet Kavgaları ve Türk Cumhurbaşkanları, İstanbul: Toker Yay.
- Tuna, Işıl (2020), "27 Mayıs'ın Gölgesinde Demokrasiye Dönüş:15 ekim 1961Seçimleri", Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi, C.20, S.40, s.227-251.
- Sakallıoğlu, C. Ümit (1993), AP-Ordu İlişkileri- Bir İkilemin Anatomisi, İstanbul, İletişim Yay.
- Savcı, Bahri (1965), "1965 milletvekilleri Seçimi üzerinde bir analiz", SBF D, c: XX, Aralık, No:4, Ankara: SBF yay.
- Yıldız, Barış (2020), Türkiye’de Cumhurbaşkanları Seçimi (1923-1980), Zeus Kitapevi, İzmir.
- Yılmaz, Ensar (2007), Çankaya Savaşları, İstanbul: Birey yay.
- Yücel, M. Serhan (2016), Çankaya’dan Beştepe’ye Türkiye’de Cumhurbaşkanları Seçimleri, İstanbul: Ülke Siyaset Yay.
- Yorgancıoğlu, Mehmet (2000) Politikanın İbret Dolu Seyir Defteri, İstanbul: Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri.

KIBRIS BARIŞ HAREKÂTI ÖNCESİNDE TÜRK DONANMA FİLOSUNUN MODERNLEŞTİRİLMESİ (1968-1974)

MODERNIZATION OF THE TURKISH NAVY FLEET BEFORE THE CYPRUS PEACE OPERATION (1968-1974)

Savaş SERTEL*

Geliş Tarihi/Received:20.06.2021

Kabul Tarihi/Accepted:26.12.2021

SERTEL, Savaş, (2022), "Kıbrıs Barış Harekâtı Öncesinde Türk Donanma Filosunun Modernleştirilmesi (1968-1974)", Belgi Dergisi, S.23, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2022/I, ss. 253-279.

Öz

Kıbrıs meselesi 1954 yılından sonra Türkiye ile Yunanistan arasında Akdeniz’de büyük bir çekişmeyi doğurmuştur. Ortaya çıkan gerginlik sonucu iki ülke de silahlanmaya başlamıştır. Bu durum başta ABD olmak üzere NATO üyesi ülkeleri tedirgin etmiştir. İki NATO üyesi ülkenin Kıbrıs için çatışması veya savaşması ABD ve NATO için prestij kaybı yaratacağından hareketle ABD bu meseleyi soğutmaya çalışmıştır. SSCB’nin Akdeniz’deki bu gerginlikten istifade etmesini istemeyen ABD 6. Filosunu bölgede görevlendirmiştir. Ancak Kıbrıs Rumlarının Türklere katliam yapması üzerine Türkiye 1960’lı yıllarda Kıbrıs’a çıkarma yapmak için hazırlıklara başlamıştır. Gerek 1964 yılında ABD başkanı Johnson’un yazdığı mektup gerekse 1960’lı yıllarda donanmada yeterince çıkarma gemisi olmaması Türkiye’nin adaya yapacağı çıkarmayı geciktirmiştir. Türk donanması 1960’lı yıllardan itibaren filosundaki gemileri yenilemek ve geliştirmek için tersanelerinde imkân ve kabiliyetleri ölçüsünde gemiler üretmeye çalışmıştır. Türkiye 1968–1972 dönemini kapsayan ikinci beş yıllık gemi inşa programında savaş gemisi yapımına ağırlık verilmiştir. İmkân ve kabiliyetlerinin üretimine el vermediği savaş gemilerini ise başta ABD olmak üzere NATO üyesi gelişmiş ülkelere almıştır. Türkiye’nin 1968-1974 yılları arasında ABD’den aldığı gemilerin büyük bir kısmı 1940’lı yıllarda üretilmiştir. Türkiye satın aldığı eski teknoloji gemiler için ABD tersanelerinde tadilatlar yaptırarak modernizasyondan sonra donanmasına dahil etmiştir. Türkiye donanmada kullanacağı küçük çaplı hücum bot gemilerini ise Almanya’dan almıştır. Almanya’dan alınan hücum botlar Alman donanmasından değil Alman gemi firmalarından alınmıştır. Bu hücum botlar 1-2 yıllık yeni teknelerdir. Kıbrıs Barış Harekâtı için ordusunu güçlendirmek isteyen Türkiye 1968 ve 1974 yılları arasında donanma gemi filosunu zenginleştirmek için pek çok gemi satın almıştır. Ancak harekâttan sonra uygulanan askeri ambargo silah ve mühimmat konusunda sıkıntı yaşanmasına yol açmıştır. Bunun sonucu olarak Türk savunma sanayi yerli üretim silah ve mühimmat oranını giderek artırmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kıbrıs, Gemi, Donanma, Modernleşme, Filo*

* Doç. Dr., Munzur Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler fakültesi, Siyasi Tarih ABD, Tunceli, savassertel@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-3264-1753>).

Abstract

The Cyprus issue caused a great conflict in the Mediterranean between Turkey and Greece after 1954. As a result of the tension that arose, both countries began to arm themselves. This situation worried the NATO member countries, especially the USA. Since the conflict or war between two NATO member countries for Cyprus would cause a loss of prestige for the USA and NATO, the USA tried to cool this issue. The US, which did not want the USSR to benefit from this tension in the Mediterranean, assigned its 6th Fleet to the region. However, after the Greek Cypriots massacred the Turks, Turkey started preparations to land in Cyprus in the 1960s. Both the letter written by the US President Johnson in 1964 and the lack of enough landing craft in the navy in the 1960s delayed Turkey's landing on the island. Since the 1960s, the Turkish navy has tried to produce ships in its shipyards to the extent of its possibilities and capabilities in order to renew and improve the ships in its fleet. For this purpose, Turkey focused on warship construction in the second five-year shipbuilding program covering the 1968-1972 period. It bought warships, when its potential and capabilities did not allow to manufacture, from developed NATO member countries, especially the USA. Most of the ships that Turkey bought from the USA between 1968-1974 were produced in the 1940s. Turkey has had the old technology ships purchased in the US shipyards renovated and included in its navy after modernization. Turkey bought the small-scale gunboats to be used in the navy from Germany. Gunboats purchased from Germany were purchased from German ship companies, not from the German navy. These gunboats are 1-2 years old new boats. Turkey, which wanted to strengthen its army for the Cyprus Peace Operation, bought many ships between 1968 and 1974 to enrich its fleet. However, the military embargo applied after the operation led to difficulties in weapons and ammunition. As a result, the Turkish defense industry has gradually increased the rate of domestically produced weapons and ammunition.

Keywords: *Cyprus, Ship, Navy, Modernization, Fleet*

GİRİŞ

Kıbrıs, Doğu Akdeniz'i ve Ortadoğu'yu kontrol eden stratejik bir konuma sahiptir. Kıbrıs'ın Osmanlılar tarafından fethi 1571 tarihinde Magosa'nın ilhakı ile tamamlanmış, hukuken Osmanlı hakimiyetine girmesi ise 1573 tarihli Osmanlı-Venedik antlaşması ile gerçekleşmiştir.¹ Akdeniz ticaretini elinde bulundurmak ve Ortadoğu'daki zengin petrol kaynaklarını kontrol etmek isteyen büyük devletlerin Kıbrıs'ta söz sahibi olmayı amaçlaması Kıbrıs üzerinde güç mücadelesine yol açmıştır.² Osmanlı Devleti 1877-1878 Rus harbinden yenik ayrılmış ve Rusya ile Ayastefanos Antlaşması'nı imzalamıştır. Batılı devletler antlaşmadan memnun olmamış ve anlaşmayı devşirmek için Berlin'de bir konferans toplamıştır. İngiltere, Anadolu'ya yapılacak muhtemel Rus işgaline karşı Osmanlı'ya bir savunma paktı önermiş ve karşılığında Kıbrıs'ı askeri üs olarak istemiştir. Zorda kalan ve Ayastefanos Antlaşması'nın devşirilmesine karşı İngiltere'ye minnet borcu hisseden Osmanlı Devleti 15 Temmuz 1878 tarihinde II. Abdülhamit'in onayı ile Kıbrıs'ı İngiltere'ye vermiştir. Böylece Kıbrıs'ta İngiliz sömürgeciliği dönemi 1878 yılında başlamıştır. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na katılınca İngiltere 5 Kasım 1914 tarihinde Kıbrıs'ı resmen ilhak etmiştir.³ Kıbrıs'ı Kızıldeniz-Hindistan yolunda ticari bir üs olarak kullanan İngiltere adadaki Rumların aşırı faaliyetlerine genelde sessiz kalmıştır. Bundan cesaret alan Rumlar 21 Ekim 1931 tarihinde İngiliz hakimiyetindeki Kıbrıs'ın Yunanistan'a katılması için isyan etmiş ve hükümet konağına saldırmıştır.⁴ Olaylar üzerine tedbir alan İngiltere olayları çıkaran elebaşları adadan kovmuştur. 1950'lere kadar adadaki Rum taşkınlık ve talepleri daha düşük tonda zaman zaman gündeme gelmiştir.

Rumlar 15 Ocak 1950 tarihinde yaptıkları halkoylamasında adanın Yunanistan'a katılması yönünde %96 oranında evet sağlamıştır.⁵ Bunun üzerine Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakı 1954'te Yunanistan tarafından Birleşmiş Milletlere götürülmüş ve BM'nin konuyu reddetmesi üzerine de 1955 yılında EOKA adlı terör örgütü, silahlı eyleme geçmiştir.⁶ Türkiye ve Yunanistan Kıbrıs meselesi nedeniyle 1955 yılından itibaren tam bir çatışmaya girmiştir.⁷ Rumların saldırılarına karşı ise 1 Ağustos 1958'de Türk Mukavemet Teşkilatı kurulmuştur. Bu durum karşısında çözüm arayışına giren İngiltere 11 Şubat 1959'da Zürih'te Türkiye, Yunanistan ve İngiltere dışişleri bakanlarını toplayarak adada cumhuriyet kurulması kararı alınmasını sağlamıştır. Ardından 19 Şubat 1959 tarihinde Londra'da Makarios ve Fazıl Küçük'ün katılımı ile bir toplantı yapılmış, Londra ile Zürih anlaşmaları imzalanarak bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti'nde iki topluma da eşit statü verilmiş ve Kıbrıs'ta İngiliz hakimiyeti son bulmuştur. Kıbrıs Cumhuriyeti 15-16 Ağustos gece yarısı resmen ilan

1 Kemal Çiçek, "Kıbrıs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, s. 374.

2 Erdal Açıkse ve Ayhan Cankut (2014), "Kıbrıs Meselesinin Tarihsel Gelişimi ve Uluslararası Hale Gelme Sebepleri", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 9, S. 4, 2014, s. 1142-1143.

3 Halil Fikret Alasya, "Kıbrıs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, s. 380.

4 İzzet Öztoprak, "Kıbrıs'ta 1931 İsyanı ve Yankıları", *Bellefen*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 62, S. 233, Ankara 1998, s. 215-217.

5 Halil Fikret Alasya, "Kıbrıs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, s. 380.

6 Zülfikar Aytaç Kişman, *Türk-Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs Meselesi (1945-1980)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elâzığ 2014, s. 110.

7 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi İstanbul 2007, s. 267. Kıbrıs Sorunu, uluslararası bir uyumsuzluk olarak, 1955 yılından bu yana Türk dış politikasının ana konularından birini oluşturmaktadır. Bülent Şener, "1963-1964 Kıbrıs Krizi: Türk Dış Politikası Tarihinde Asker, Siyasal ve Hukuki Boyutlarıyla Bir Zorlayıcı Diplomasi Uygulaması", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 205, s. 103-136. s. 104.

edilmiştir.⁸ Kıbrıs'ta Türkiye, Yunanistan ve İngiltere Birleşmiş Milletler tarafından garantör devlet olarak tanınmıştır. Garantör devletlerden Yunanistan'ın Kıbrıs'taki Türkleri tanımak istememesi ve adayı ilhak etmek istemesi ve bu amaçla adadaki Rumları kışkırtması Kıbrıs meselesindeki en büyük sorundur. Kıbrıs bunalımı sürecinin başlangıcı, Aralık 1963'teki Kanlı Noel⁹ olayları olarak kabul edilmiştir.¹⁰ Kıbrıs'taki Türklere Rumlar tarafından yapılan katliamlar üzerine Türkiye adaya asker çıkarmayı istemiştir. Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahale planları 1963, 1964 ve 1967 yıllarında ABD'nin girişimleriyle engellenmiştir¹¹. Kıbrıs'taki Rumlar tarafından Türklere uygulanan katliamlar ve asayiş vakaları 1954 ve 1974 yılları arasında aralıklarla devam etmiş, pek çok Türk katledilmiş, yaralanmış ve yerlerinden yurtlarından göç etmek zorunda kalmıştır.

15 Temmuz 1974'te Yunan Cuntasının desteğiyle EOKA lideri Nikos Sampson Kıbrıs'ı Yunanistan'a bağlamak gayesiyle Makarios'a karşı bir darbe gerçekleştirmiştir.¹² Türkiye bu darbeyi Kıbrıs'ın egemenliğine ve toprak bütünlüğüne kasteden bir hareket şeklinde yorumlamıştır. Türkiye 1960 Garanti Antlaşması çerçevesinde öncelikle İngiltere'ye müşterek müdahale teklifinde bulunmuştur. İngiltere, bu olayın BM ve NATO'da ele alınması gerektiğini değerlendirdiği için Türkiye'nin teklifine olumsuz cevap vermiştir. Bunun üzerine Türkiye, Ada'daki Türklerin güvenliğini dikkate alarak 20 Temmuz 1974'te Barış Harekâtını başlatmıştır.¹³ Amerika Birleşik Devletleri Kıbrıs Barış Harekâtının başlamaması için çok çabalamıştır. ABD, NATO'nun güneydoğu kanadını oluşturan Türkiye ile Yunanistan arasındaki bir gerginliğe ve çatışmaya bölgeyle ilgili çıkarları, NATO ve batı savunması açısından bakmış ve karşı çıkmıştır.¹⁴ Harekât sonrasında ABD meclisleri Türkiye'ye savunma amacıyla verilen silahların Kıbrıs'ta kullanılmaması gerektiğini bahane ederek Türkiye aleyhine askeri ve ekonomik ambargo kararları alınması yönünde hareket etmiştir. ABD Başkanı Gerald Ford önüne iki defa getirilen ve ikisinde de reddettiği tasarıyı üçüncü defa önüne gelince 18 Ekim 1974 tarihinde imzalamak zorunda kalmıştır. Ambargo 5 Şubat 1975 tarihinden itibaren uygulamaya konulmuştur. Türkiye ambargoya tepki

8 Halil Fikret Alasya, "Kıbrıs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, s. 380-381.

9 Kanlı Noel saldırılarında askeri doktor olan Binbaşı Nihat İlhan'ın Lefkoşa'daki evi Rum çeteleri tarafından basılarak eşi ve üç oğlu banyo küvetinde kurşunlanarak katledilmesi dünya basınına da yansımıştır. Ulvi Keser, *Kızılay Belgeleri Işığında Kıbrıs Barış Harekâtı*, Pulat Basımevi, Ankara 2013, s. 27.

10 Ahmet Ziyattin Türkan, *Kıbrıs Bunalımı Sürecinin Türk Denizciliğine Etkileri (1963-1979)*, Harp Akademileri Stratejik Araştırma Enstitüsü Strateji ve Strateji Araştırmalar Anabilim Dalı, İstanbul 2014, s. 2.

11 1964'te planlanan operasyon ise yeterli sayıda çıkarma gemisine sahip olunmaması nedeniyle ertelenmiştir. Güneş Şahin, *Tarih çalışmalarına kaynak olarak Tercüman, Cumhuriyet, Milliyet, Hürriyet gazetelerinde Kıbrıs sorunu (1954- 1974)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2006, s. 530. 1964 yılında ABD Başkanı Johnson tarafından Başbakan İsmet İnönü'ye yazılan mektupta ABD silahlarının üçüncü ülkelere karşı kullanılmayacağı ifade edilmiştir. Bunun üzerine halkın da desteği ile kara, hava ve deniz kuvvetlerini güçlendirme vakıfları kurulmuştur. Bu dönemde Kırıkkale'de piyade tüfeği fabrikası, ağır bakım fabrikaları ve çıkarma gemileri yapılmaya başlamıştır. Ali Rıza İzgi, *Kıbrıs Barış Harekâtı Sonrasında Türkiye'ye Uygulanan Silah Ambargosu ve Sonuçları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2007, s. 90.

12 Darbenin ardından ABD dış politikasının ilk hedefi Kıbrıs meselesinin uluslararası bir sorun olmasını engellemek olmuştur. *FRUSS, Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976*, Volume XXX, United States Government Printing Office, Washington 2009, s. 279.

13 Ahmet Ziyattin Türkan, *Kıbrıs Bunalımı Sürecinin Türk Denizciliğine Etkileri (1963-1979)*, Harp Akademileri Stratejik Araştırma Enstitüsü Strateji ve Strateji Araştırmalar Anabilim Dalı, İstanbul 2014, s. 7.

14 Amerika Birleşik Devletlerin göre ABD ile Sovyetler Birliği'nin Arap-İsrail çatışmasıyla uğraştığı atmosferi etkileme potansiyeline sahip olması nedeniyle Kıbrıs, ABD için bir dış politika sorunudur. Çünkü Kıbrıslı Rumlar ve Kıbrıslı Türkler arasındaki çekişme, Yunanistan ve Türkiye'yi NATO'nun güney kanadını gevşeterek askeri bir çatışmaya sokmaktadır. Ayrıca ABD, Sovyetleri Birliği'nin Kıbrıs meselesine dahil olma ihtimalinden son derece rahatsız olmuştur. *FRUSS, Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976*, Volume XXX, United States Government Printing Office, Washington 2009, s. 263, 272.

göstererek alternatif silah kaynakları arayacağını ifade etmiş ve 13 Şubat 1975'te Kıbrıs Türk Federe Devleti'ni kurmuştur. 31 Mart 1975 tarihinde kurulan Süleyman Demirel hükümeti ambargoyu diplomasi ile çözmeye çalışmış ve ABD tarafına müzakere teklifinde bulunmuştur. Ambargoyu kaldırmak için giriştiği diplomatik çabalardan sonuç alamayan Türkiye 25 Temmuz 1975 tarihinde ABD'ye bir nota vermiş ve 1969 tarihli Türkiye-Amerika Birleşik Devletleri Savunma İş Birliği Anlaşması'nı askıya aldığını ve yurt genelindeki bütün ABD üslerinin TSK kontrol ve gözetimine alındığını açıklamıştır.¹⁵

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra değişen dünya dengeleri ve Türkiye üzerinde beliren Sovyet tehdidi üzerine Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği'ni çevrelemek amacıyla Türkiye'yi stratejik müttefik ilân ederek savunma ve askerî iş birliği konusunda yakınlaşmıştır.¹⁶ Türkiye, 1947'den sonra Truman Doktrini¹⁷ ve Marshall Yardımı¹⁸ çerçevesinde ABD'den gıda, tarım aleti, traktör, otomobil gibi malzemelerin yanı sıra askerî silah ve mühimmat da almaya başlamıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında Truman Doktrini kapsamında sağlanan askerî yardım programına Türkiye'nin dahil edilmesinin temel nedenini içinde yer aldığı coğrafyanın sahip olduğu stratejik önemi oluşturmuştur.¹⁹ Amerikan askerî yardımı kapsamında Türk donanmasına atfedilen temel rol boğazların korunması olduğu için Türkiye'ye mayınlarla ilgili yapılan sevkiyat sadece mayın arama-tarama gemileri ile sınırlı kalmamıştır. İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının savunulması amacıyla Amerikan askerî yardım kurulunun deniz grubu tarafından hazırlanan mayın

15 Ali Rıza İzgi, *Kıbrıs Barış Harekâtı Sonrasında Türkiye'ye Uygulanan Silah Ambargosu ve Sonuçları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2007, s. 40, 42-45. 1975 yılında kapatılan ABD üsleri 1980 yılında darbe ile işbaşına gelen askerî yönetim tarafından tekrar açılmıştır. 16 Hüsnü Özlü, *II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türkiye'de Savunma Sanayii'nin Gelişimi (1939-1990)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2006, s. 42.

17 1947'den sonra ABD dış politikasının temel anlayışı komünizmle mücadele ve Truman Doktrini olmuştur. İngiliz birliklerinin çekilmesinden sonra Yunanistan'da aşırı sol iktidarın işbaşına geçmesi Sovyetlerin etki alanının Yunanistan'ı içine alacak şekilde genişlemesi ABD açısından problem teşkil ediyordu. Truman, Sovyetler Birliği'nin Yunanistan ile Türkiye'yi denetimi altına alırsa Ortadoğu'daki Amerikan çıkarları da tehlikeye girecektir. Başkan Truman önderliğindeki ABD 1947 yılından itibaren Yunanistan ile Türkiye'ye askerî yardım yapmaya başlamıştır. Bu yardımlar aynı zamanda ABD dış politikasına Sovyetler Birliği'ni çevreleme (Containment Policy) politikasını da getirmiştir. Bu politika Sovyet tehdidi veya bir komünist devlet tarafından desteklenen iç savaşların bütün devletlere yardım yapmak şeklinde özetlenebilir. Bu program çerçevesinde Yunanistan'a 300, Türkiye'ye 100 milyon dolarlık yardım yapılmıştır. Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara 2017, s. 257-258. 18 Truman Doktrini ile Yunanistan ve Türkiye'ye yapılan askerî yardımlardan farklı olarak ABD Dışişleri Bakanı George Marshall'ın adıyla anılan tarım alt yapılı bir ekonomik destek planıdır. Marshall konuşmasında Avrupa'nın ekonomisinin Nazilerin yıkıcı etkisi ile boş yere tüketildiğini, Avrupa kentlerinin çiftçilere gerekli yardımları veremediklerini ve bu durumda Avrupa hükümetlerini sınırlı dövizleri ile başka ülkelerden yiyecek maddeleri almak zorunda kaldığını dile getirmiştir. Marshall'a göre bu kısır döngü ABD'nin Avrupa'ya yardımı ile kırılabilirdi. Marshall Planı adlı Avrupa kalkınma projesinin ilk hazırlığı 12 Temmuz 1947'de Paris'te toplanan 16 devletin konferansı ile başlamıştır. Marshall Planı'nın çağrısı Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'yı da almaktaysa da bu ülkeler katılmayı reddetmiştir. Her devlete ne kadar yardım yapılacağına belirlenmesi için 16 Avrupa devletine soru cetvelleri yollanmış ve bu bilgiler ışığında genel bir rapor hazırlanarak ABD'ye yollanmıştır. Böylece 1947 ve 1951 yıllarını kapsayacak olan Avrupa Kalkınma Projesi başlamıştır. Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara 2017, s. 259-260. Bu yardımlar kapsamında Türkiye'ye de çeşitli tarım aletleri ve gıda maddeleri yollanmışsa da gönderilen miktar yeterli olmamıştır. Marshall Planı çerçevesinde aslan payı İngiltere'ye verilmiş, Fransa da bu yardımdan faydalanmıştır. Bu program çerçevesinde İngiltere ve kısmen Fransa büyük fayda sağlamış ve ekonomisini toparlamıştır. Diğer Avrupa ülkeleri ile Türkiye'nin da ağzına bir parmak bal çalınmıştır. 19 Türkiye'nin Soğuk Savaş zamanında Sovyetler Birliği'nin bir iç gibi olan Karadeniz'e kıyısı olan Amerikan taraftarı yegâne ülke olması, Karadeniz'deki Rus donanmasının Akdeniz'e geçişine imkân tanıyan tek geçiş yolu olan Boğazları elinde tutması, Türk ordusuna ve Türk donanmasına atfedilen rolde belirleyici olmuştur. Barış Celep, *Türkiye'ye Amerikan Askerî Yardım Kurulu (Jammat) ve Türkiye'deki Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2018, s. 70.

sahalarının oluşturulması ile ilgili plan Türk yetkililerce kabul edilirken boğazların mayınlanmasında kullanılacak Mark-18 ve Mark-23 tipi mayınların da yardım kapsamında Türkiye'ye sevk edilmesine karar verilmiştir. 1947 yılında başlayan Amerikan askeri yardım programı çerçevesinde en az bütçe ayrılan sınıf olan deniz kuvvetlerinin yardım öncesi durumu, kara ve hava birliklerinden farklı bir yapı sergilememiş ve acil bir desteğe ihtiyacı olduğu tespit edilmiştir. Amerikalı askeri uzmanlar yaptığı çalışmalarda deniz kuvvetlerinin savaş kabiliyetinin çok sınırlı olduğunu anlamıştır.²⁰ ABD'den gönderilen silahlar Türkiye'ye gelmeye başlayınca orduda o zamana kadar kullanılan silah ve araç-gereç envanterinde ciddi bir modernizasyon gerçekleşmiştir. Donanmaya yapılan yardımların en önemli ayağını oluşturan gemilerin sevkiyatı yardım programı boyunca aralıksız devam etmiştir. ABD askeri yardım programı çerçevesinde en az bütçe ayrılan sınıf olan donanmaya yapılan yardımların büyük kısmı gemilere giderken kalan bütçe gemilerin teçizat ve yedek parçaları, yakıt ihtiyacı, ordu donatım malzemeleri, askeri mühimmat, özellikle Taşkızak ve Gölcük tersanelerinin modernizasyonu için gereken mühendislik malzemeleri ve tıbbi gereçler için kullanılmıştır.²¹

1960'lı yıllarda Kıbrıs meselesinin ülke gündemini işgal etmeye başlaması üzerine askeri olarak çeşitli ihtimallere göre planlar yapılmış ve güçlü bir çıkarma filosunun kurulması bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler paralelinde, yurt içinde amfibi gemi ve araçlarının inşasına öncelik verilirken, yurt dışından da özellikle tank çıkarma gemisi tedariki yönünde planlamalar yapılmıştır.²² 1968-1972 dönemini kapsayan ikinci beş yıllık gemi inşa programında ise savaş gemisi yapımı plânlanmıştır. Özellikle, Gölcük ve Taşkızak tersanelerinde inşası yapılan gemilerimiz donanmaya güç katmıştır.²³

1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sonrası Amerika Birleşik Devletleri Türkiye'ye ekonomik ve askeri ambargo kararı almıştır. Bunun üzerine Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri'nden silah ve mühimmat alamamış, yerli savunma sanayine yatırım yapmaya ve yerli silahlar üretmeye başlamıştır. Donanma envanterindeki yerli unsurların yabancı unsurlara göre oranı 1963'te %11 iken, bu oran 1967'de %46, Kıbrıs Barış Harekâtı'nda oran %66 olmuştur.²⁴ Buradan da görüldüğü gibi Türkiye'nin savunma sanayi alanındaki yatırım ambargo sürecinde artmaya başlamıştır. Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında vakıflar savunma sanayi konusunda öncülük etmiş ve Havelsan, Aselsan, Aspilsan, İşbir gibi şirketler kurulmuştur. Vakıfların bunların dışında TAİ, TEİ, Roketsan NETAŞ, Mercedes Bez Türk A.Ş. gibi pek çok şirkette de ortaklığı vardır. Kara, hava ve deniz kuvvetlerini güçlendirme vakıfları 1987 yılında birleşerek Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı olmuştur. 1985 yılında ise Savunma Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi kurulmuş, bu kurum 1989

20 Barış Celep, *Türkiye'ye Amerikan Askeri Yardım Kurulu (Jammât) ve Türkiye'deki Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2018, s. 70-71.

21 Barış Celep, *Türkiye'ye Amerikan Askeri Yardım Kurulu (Jammât) ve Türkiye'deki Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2018, s. 73, 111.

22 <https://www.dzkk.tsk.tr/ArsivAskeriTarih/icerik/deniz-kuvvetleri-komutanligi-tarihcesi> 20.06.2021

23 Hüsnü Özlü, II. *Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türkiye'de Savunma Sanayii'nin Gelişimi (1939-1990)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2006, s. 38.

24 Ahmet Ziyattın Türkkan, *Kıbrıs Bunalımı Sürecinin Türk Denizciliğine Etkileri (1963-1979)*, Harp Akademileri Stratejik Araştırma Enstitüsü Strateji ve Strateji Araştırmalar Anabilim Dalı, İstanbul 2014, s. 91.

yılından itibaren Savunma Sanayi Müsteşarlığı'na dönüştürülmüştür.²⁵ Bu dönüşümle birlikte Türk savunma sanayi alanındaki çalışmalar tek elde toplanmış ve planlanmıştır.

Kıbrıs Barış Harekâtı'na giden süreçte donanmadaki yenileşme ihtiyacının ortaya çıktığı bir dönemle ilgili çalışma eksikliğinin hissedilmesi üzerine bu çalışmayı yapmayı uygun bulduk. Çalışmada Kıbrıs Barış Harekâtı'na giden süreçte dönemin Türk sivil ve askeri liderlerinin donanmadaki eksiklikleri gidermek için yaptıkları gemi imalat ve ithalatının ana hatları ele alınmak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda arşiv belgeleri ve ulusal medyaya yansıyan faaliyetlere dayalı bir araştırma yapılmıştır.

1. Türkiye'de Donanmayı Güçlendirmek İçin Üretilen ve Başka Ülkelerden Alınan Gemiler

Amerika Birleşik Devletleri 1967 yılında Yunanistan'da gerçekleşen hükümet darbesinden sonra bu ülkeye uyguladığı silah ambargosunu bir müddet sonra kaldırarak bu ülkeye ağır silahlar satmaya başlamıştır. Bunda Sovyetler Birliği'nin Akdeniz'e inmesi de etkili olmuştur. Sovyet tehdidine karşılık bir yandan 6. Filosunu daha etkin bir hale getirmeye çalışırken bir yandan da NATO'nun güneydoğu kanadını oluşturan Türkiye ve Yunanistan'ı silahlandırmaya çalışmıştır. Bu durum iki ülke arasında Kıbrıs ve Ege adaları meselelerinden dolayı ortaya çıkan gergin ortamı daha fazla etkilemiştir. Ege ve Kıbrıs'taki gerginlik üzerine çok kısa bir sürede askeri kabiliyetlerini artırmak isteyen Türkiye, donanmasını güçlendirmek için bir yandan başta ABD olmak üzere NATO üyesi ülkelere gemiler alırken bir yandan da tersanelerinde imkân ve kabiliyetleri ölçüsünde savaş gemileri ve denizaltılar üretmeye çalışmıştır. İkinci beş yıllık plân dâhilinde 1968-1972 yıllarını kapsayan dönemde, refakat muhripleri, denizaltı gemileri, hücum botlar, büyük tankerler, kuru yük gemileri, genel maksatlı muhrip, avcı botları, yardımcı gemiler, çıkarma araçlarının yapımı plânlanmıştır.²⁶ Bunu yanı sıra donanmada kullanmak için yeni füze sistemleri ithal etmiştir.

1942 yılında ABD'de üretilen 4 çıkarma gemisi ile 1964 ve 1965 yılları arasında Gölcük tersanesinde üretilen 12 çıkarma gemisi 1965, 1966 ve 1967 yıllarında, 1963 yılında üretilen akaryakıt tankeri TCG Albay Hakkı Burak 1965 yılında²⁷, 1968 yılında Taşkızak tersanesinde üretilen TCG Binbaşı Saadettin Gürcan akaryakıt tankeri 1970 yılında Türk donanmasında yerini almıştır.²⁸ Donanma, ABD'den satın aldığı 4 karakol gemisini 1965 yılında²⁹, 1 karakol gemisini 1966 yılında³⁰ ve Gölcük tersanesinde inşa ettiği 1 karakol gemisini 1966 yılında

25 Ali Rıza İzgi, *Kıbrıs Barış Harekâtı Sonrasında Türkiye'ye Uygulanan Silah Ambargosu ve Sonuçları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2007, s. 91; Nurullah Altun, *Savunma Harcamaları ve Türkiye'deki Gelişme Seyri (1973-1998)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998, s. 123.

26 Hüsnü Özlü, *II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türkiye'de Savunma Sanayii'nin Gelişimi (1939-1990)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2006, s. 55.

27 1964 yılında Taşkızak tersanesinde üretilen TCG H-500, TCG H-501, TCG H-502 isimli üç akaryakıt gemisi de 1965 yılında donanmada hizmete girmiştir. Cem Gürdeniz-Erdoğan Yüceliç, *Cumhuriyet Donanması 1923-2000*, Deniz Kuvvetleri Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı, İstanbul 2000, s. 126.

28 Taşkızak tersanesinde 1965 yılında üretilen 20 çıkarma gemisi de aynı yıl donanmada hizmete girmiştir. Cem Gürdeniz-Erdoğan Yüceliç, *Cumhuriyet Donanması 1923-2000*, Deniz Kuvvetleri Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı, İstanbul 2000, s. 107-108, 117-118.

29 TCG Sultanhisar, TCG Demirhisar, TCG Yarhisar, TCG Akhisar.

30 TCG Sivrihisar.

hizmete sokmuştur.³¹ Türkiye 1968 yılında donanmasının vurucu gücünü artırmak için Almanya'dan iki hücum bot gemisi almıştır.³² ABD'den alınan 5 adet mayın arama ve tarama gemisi ise 25 Mayıs 1968 tarihinde donanmada hizmete girmiştir.³³

Tablo 1. 1968 yılında ABD'den alınan 5 Adet Mayın Arama ve Tarama Gemisi

Geminin Adı	Eski Adı	Katıldığı Tarih	İnşa Yılı
TCG Sarıyer	USS MSC-315	25 Mayıs 1968	1967
TCG Foça	USS MS-15	25 Mayıs 1968	1967
TCG Fethiye	USS MSI-16	25 Mayıs 1968	1967
TCG Fatsa	USS MSI-17	25 Mayıs 1968	1967
TCG Finike	USS MSI-18	25 Mayıs 1968	1967

Kıbrıs'ta Rumların Türk halkına karşı gösterdiği saldırgan tutum zaman zaman adaya çıkarma planlarını gündeme getirmiştir. Harekât planlarının en önemli ayaklarından biri de tank ve personel çıkarma gemi sayısını artırmaktır. Bu amaçla Taşkızak tersanesinde üretilen LS-9 ve LS-10 sahil güvenlik botları 2 Ağustos 1968 tarihinde askeri bir törenle denize indirilmiştir.³⁴

Deniz kuvvetlerinin ana gemi ihtiyacını gidermek ve yüzücü onarım ünitelerini takviye etmek amacıyla Amerika Birleşik Devletleri'nden satılan TCG Donatan (AS-24 USS Anhedon) gemisini teslim almak için ABD'ye gidecek askeri personel görevlendirilmesi 7 Mayıs 1969 tarihli bakanlar kurulunda kararlaştırılmıştır. Geminin satın alınmasına 5 Ağustos 1968 tarihinde karar verilmiştir. Yine Amerika Birleşik Devletleri'nden iki adet muhrip alınması için 31 Ekim 1969 tarihinde bakanlar kurulunda kararlaştırılmıştır.³⁵

10 Nisan 1970 tarihinde Ankara'da Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri ile Amerika Birleşik Devletleri Maslahatgüzarı tarafından yapılan nota teatisi ile Fletcher sınıfı iki muhribin satın alınması konusunda anlaşılmıştır. Buna göre TCG İskenderun (USS Boyd), TCG İzmit (USS Cogswell) için bütçeden 2.800.000 dolar ile Amerikan askeri yardımından (Jusmmat) sağlanan 4.500.000 dolarla birlikte toplamda 7.300.000 dolar ödenmesi planlanmıştır. Gemilerin modernizasyon ve tamire fazla ihtiyaç duymaması üzerine iki gemi için ayrılan paradan artacak kısım ile yine Fletcher sınıfı TCG İçel (USS Preston) isimli geminin de alınmasına karar verilmiştir. Muhriplerin yanı sıra hücum bot alımına

31 TCG Koçhisar. Cem Gürdeniz-Erdoğan Yüceliş, *Cumhuriyet Donanması 1923-2000*, Deniz Kuvvetleri Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı, İstanbul 2000, s. 73.

32 Bu konuda bir açıklama yapan Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Necdet Uran hücumbotların yardım olarak ücretsiz alındığını, deniz kuvvetlerinin su üstü vurucu gücünün önemli bir unsuru olan hücumbotların Jaguar sınıfı, her türlü hava şartında harekate müsait üstün silahlar olduğunu söylemiştir. *Milliyet*, 17 Nisan 1968.

33 Cem Gürdeniz-Erdoğan Yüceliş, *Cumhuriyet Donanması 1923-2000*, Deniz Kuvvetleri Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı, İstanbul 2000, s. 92.

34 Hüsnü Özlü, *II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türkiye'de Savunma Sanayii'nin Gelişimi (1939-1990)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2006, s. 53.

35 1943 yapımı TCG Donatan gemisi Türkiye'de hem onarım hem de karargâh gemisi olarak kullanılmıştır. Cem Gürdeniz- Erdoğan Yüceliş, *Cumhuriyet Donanması 1923-2000*, Deniz Kuvvetleri Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı, İstanbul 2000, s.172. *BCA*, 30.18.1.2.251.36.7; *BCA*, 30.18.1.2.223.59.17; *BCA*, 30.18.1.2.239.61.12.

da büyük önem verilmiştir. Donanmada kullanılmak için Almanya'dan sipariş edilen 9 bot Ocak 1970 itibarıyla Türk donanmasına teslim edilmiştir.³⁶

Donanmadaki eksikleri gidermek için ABD askeri yardımlarından yararlanma yoluna da gidilmiştir. Bu amaçla 1970 yılında ABD tarafından Türk donanmasına Ağ-6 (USAN 93) gemisi hibe edilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri tarafından Türkiye'ye hibe edilen bu gemiyi teslim almak için Hollanda'ya gidecek askeri personel görevlendirilmesi 21 Ağustos 1970 tarihinde toplanan bakanlar kurulunda kararlaştırılmıştır.³⁷ ABD gözden çıkardığı 1940'lı yıllarda üretilmiş bazı eski gemileri Türkiye gibi görece az gelişmiş NATO ülkelerine satmış veya hibe etmiştir.

Türk deniz kuvvetleri, donanmadaki yardımcı gemilerde de eksiklikleri fark etmiş ve eksikleri tamamlamak amacıyla çekici, kurtarıcı ve mayın tarama gemileri de satın alınmıştır. ABD'den alınan TCG Akın (USS Greenlet) denizaltı kurtarma gemisi 23 Aralık 1970 tarihinde, TCG Bayraktar ve TCG Kd. Bşçvş. Ersev Bayrak römorkör gemileri 21 Haziran 1971 tarihinde yine ABD'den alınan mayın arama ve tarama gemileri TCG Selçuk (USS MSC-124) ve TCG Seyhan (USS MSC-142) 4 Eylül 1970 tarihinde, TCG Seymen (USS MSC-131) ise 15 Şubat 1971 tarihinde hizmete girmiştir.³⁸

Donanmadaki iyileşmeden memnun olan dönemin Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Celal Eyice bu memnuniyetini 1971 yılı Temmuz ayında Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ile de paylaşmıştır. Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Celal Eyice TCG Burak Reis (USS Sea Fox) denizaltısını 5 Temmuz 1971 tarihinde Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a Florya açıklarında gösterilmiştir.³⁹ Donanmadaki iyileşme 1971 yılında son sürat devam etmiş, ABD askeri yardım programı çerçevesinde TCG Adatepe ve TCG Kocatepe muhripleri ile milli bütçe kullanılarak ABD'den satın alınan TCG Murat Reis (USS Razorback) denizaltısı Kuzey Deniz Saha Komutanlığında 17 Aralık 1971'de düzenlenen bir törenle teslim alınmıştır.⁴⁰ Daha sonra Amerika Birleşik Devletleri askeri yardım programı çerçevesinde 36 BCA, 30.18.1.2.241.71.5; BCA, 30.18.1.2.256.62.11; BCA, 30.18.1.2.251.36.7. Jusmmat yine Fletcher sınıfı olan USS Black gemisini önermiş ancak bu gemi yerine Fletcher sınıfı USS Preston alınmıştır. 1967 yılında ABD'den alınmış olan TCG İstanbul (USS Clarence K. Bronson) ve TCG İzmir (USS Van Valkenburgh) isimli iki muhriple birlikte donanmadaki Fletcher sınıfı muhrip sayısı 5 olmuştur. Iskenderun ve İçel 1942, İstanbul, İzmir ve İzmit ise 1943 yapımıdır. Gemilerin teslimi için ABD'nin San Diego ve San Francisco şehirlerinde yapılacak olan törene hükümeti temsil için Washington Büyükelçisi Melih Esenbel görevlendirilmiştir. BCA, 30.18.1.2.241.71.5; BCA, 30.18.1.2.241.74.9; BCA, 30.18.1.2.251.36.7. *Milliyet*, 31 Ocak 1970. Alman Lürssen firması tarafından üretilen hücumbotlardan TCG Kartal 1966; TCG Denizkuşu, TCG Atmaca, TCG Kasırga 1967; TCG Meltem 1968; TCG Pelikan ve TCG Şimşek 1969 ve TCG Albatros 1970 yılında deniz kuvvetlerinde hizmete girmiştir. Cem Gürdeniz-Erdoğan Yüceliş, *Cumhuriyet Donanması 1923-2000*, Deniz Kuvvetleri Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı, İstanbul 2000, s. 64.

37 BCA, 30.18.1.2.239.61.12.

38 Cem Gürdeniz-Erdoğan Yüceliş, *Cumhuriyet Donanması 1923-2000*, Deniz Kuvvetleri Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı, İstanbul 2000, s. 91, 152.

39 Türk deniz kuvvetleri için ABD'den yapılacak sevkiyat programına alınan en önemli kalemlerden birini denizaltılar oluşturmuştur. Barış Celep, *Türkiye'ye Amerikan Askeri Yardım Kurulu (Jammatt) ve Türkiye'deki Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2018, s. 71. Bu denizaltı 1943 yapımıdır. Pasifik Denizi'nde pek çok Mihver gemisi batırmış ve Kore Savaşı'na katılan ilk denizaltı olmuştur. *Milliyet*, 6 Temmuz 1971.

40 1946 yapımı ABD donanmasında USS Forrest Royas adı ile hizmet görmüş SS-872 borda numaralı gemi gearing sınıfı bir destroyerdir. Türkiye'de TCG Adatepe adı ve D-353 borda numarası verilmiştir. Gemi 153 bin dolar karşılığında 1973 yılında Türkiye'ye satılmıştır. 1945 yapımı ABD donanmasında USS Harwood adı ile hizmet gören SS-861 borda numaralı gemi gearing sınıfı bir destroyerdir. Türkiye'de TCG Kocatepe adı ve D-354 borda numarası verilmiştir. 1974 itibarıyla donanmada aynı sınıftaki 5 destroyerden biri olan ve Amerikan askeri yardım programı çerçevesinde donanmaya katılan TCG Kocatepe destroyeri Kıbrıs Barış Harekâtı'nın ilk günü olan 20

Gölcük Tersanesinde 1033 sınıfı (DE-1) tipi bir gemi inşası için Türk Deniz Kuvvetleri ile Amerika Birleşik Devletleri deniz kuvvetleri arasında yapılan anlaşma 24 Kasım 1971 tarihli bakanlar kurulu kararı ile onaylamıştır. Buna göre refakat muhribi 2 (TCG- Peyk) gemisinin yapımının 9.311.411 dolara mal olacağı hesaplanmıştır. Ancak projede toplam maliyet yükselse bile Amerika Birleşik Devletleri askeri yardım miktarı artırılmayacaktır.⁴¹

İncelediğimiz dönemde donanmadaki hücum bot sayısı da önemli oranda artırılmıştır. 1968 ve 1970 yılları arasında ABD'den satın alınan PMG 71 sınıfı 4 adet avcı botu ile Haliç, Camialtı ve İstinye tersanelerinde üretilen Türk tipi 10 adet avcı botu donanmadaki modernleşme faaliyetleri sonucu Türk deniz kuvvetlerine katılmıştır.⁴²

Tablo 2. 1968 ve 1971 Yılları Arasında Donanmaya Katılan 14 Avcı Bot

Geminin Adı	Katıldığı Tarih	İnşa Yılı	Üretim Yeri
TCG AB-21	6 Şubat 1968	1967	ABD
TCG AB-22	6 Şubat 1968	1967	ABD
TCG AB-23	6 Şubat 1968	1967	ABD
TCG AB-24	6 Şubat 1968	1967	ABD
TCG AB-25	2 Şubat 1969	1967	Türkiye
TCG AB-26	6 Şubat 1970	1967	Türkiye
TCG AB-27	27 Haziran 1969	1965	Türkiye
TCG AB-28	1 Nisan 1969	1967	Türkiye
TCG AB-29	21 Şubat 1969	1967	Türkiye
TCG AB-30	21 Şubat 1969	1967	Türkiye
TCG AB-31	17 Kasım 1971	1968	Türkiye
TCG AB-32	1969	1968	Türkiye
TCG AB-33	15 Mayıs 1969	1968	Türkiye
TCG AB-34	27 Haziran 1969	1968	Türkiye

Deniz kuvvetleri komutanlığı gemi, hücum bot ve denizaltı alımı ve üretimi çalışmalarının yanı sıra gemilerin silah sistemlerinin modernizasyonu için de büyük çaba harcamıştır. Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Celal Eyice 31 Ocak 1972 tarihinde verdiği demeçte Türkiye'nin Federal Almanya'da iki denizaltı yaptırdığını, Norveç'ten ise "Penguin"

Temmuz 1974'te Türk Hava Kuvvetleri tarafından yanlışlıkla batırılmıştır. *Milliyet*, 25 Temmuz 1974. Adatepe Fram-I, Kocatepe Fram-II modernizasyonuna tabi tutulmuştur. USS Razorback denizaltısı 1943 yapımıdır. Pasifik ve Çin denizlerinde pek çok Mihver gemisi batırmıştır. Törende konuşan Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Celal Eyiceoğlu her üç geminin de modernize edildiğini ve savaş yeterliliklerinin yükseltildiğini dile getirmiştir. Daha sonra gemilerdeki ABD personeli gemileri terk etmiş, gemilerdeki ABD bayrağı indirilerek Türk bayrağı çekilmiştir. Törende konuşan Jusmmat komutanı General Sherer de Türkçe bir konuşma yapmıştır. Sherer, gemilerin yalnızca barak değiştirdiğini söyleyerek deniz kuvvetlerine hayırlı olmasını temenni etmiştir. Gemilerin teknik özelliklerine de yer verilmiştir. Buna göre Kocatepe 1945 yılında yapılmış, 119 metre uzunluğunda 34 mil yapabilen 275 personelli bir gemidir. Adatepe de aynı özelliklere sahip 1946 yapımı bir gemidir. Murat Reis denizaltısı ise 1944 yapımı, yüzeyde 18 derinde 15 mil yapabilen ve 84 personelin görev yapacağı bir gemidir. *Milliyet*, 18 Aralık 1971.

41 BKA, 30.18.1.2.218.28.6. ABD askeri yardımı programına göre geminin tahmini maliyetinin yarısının veya 4.5 milyon doları geçmeyecek şekilde hangisi düşüğe onun masrafının üstlenileceği, ABD yardımının cari askeri yardım programından (AYP) ödeneceği, ABD askeri yardım fonlarının ABD kaynaklı olmayan plan, teknik yardım, teçhizat ve tedarikinde kullanılmayacağı ifade edilmiştir.

42 Cem Gürdeniz-Erdoğan Yüceliş, *Cumhuriyet Donanması 1923-2000*, Deniz Kuvvetleri Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı, İstanbul 2000, s. 101-102.

güdümlü füze taşıyan hücum botlar alınacağını, ABD'den alınan ve mayın dökme özelliği olan TCG Muavenet muhribinin Temmuz ayında Türkiye'ye getirileceğini dile getirmiştir.⁴³

İncelediğimiz dönemde Türk donanması için alınan gemiler genelde ABD'den alınmakla beraber Almanya'dan da çeşitli gemiler alınmıştır. Türk deniz kuvvetleri için Amerika Birleşik Devletleri'nden alınan TCG Oruç Reis ve TCG Uluç Ali Reis denizaltıları ile Federal Almanya'dan alınan TCG Ülkü (Angeln) ve Taşkızak tersanesinde inşa edilen TCG Kanarya⁴⁴ lojistik destek gemileri 3 Mayıs 1972 tarihinde düzenlenen bir törenle donanmaya katılmıştır.⁴⁵ Yine Taşkızak tersanesinde üretilen TCG Şarköy kuru yük gemisi de 24 Ekim 1972 tarihinde Türk deniz kuvvetlerine teslim edilmiştir.⁴⁶

Donanmanın vurucu gücünü artırmak için incelenen dönemde denizaltı alımına ve modernizasyonuna da büyük önem verilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nden USS Caiman (TCG Dumlupınar) ve USS Trutta (TCG Cerbe) adlı iki denizaltıya 306 bin dolar (Her bir denizaltı için 153 bin dolar olmak üzere) ve USS Keppler (TCG Tınaztepe) adlı muhribe 229 bin dolar olmak üzere toplamda 535 bin dolara alınması 16 Haziran 1972 tarihinde bakanlar kurulunda karar verilmiştir.⁴⁷ Türkiye 1970'li yıllarda ABD'den aldıkları gemilerin yanı sıra tersanelerinde ürettikleri askeri gemilerle de donanmasını güçlendirmeye devam etmiştir. Bu amaçla Türk deniz kuvvetleri tarafından Gölcük tersanesinde yapılan TCG Berk muhribi 1972'de törenle donanmaya katılmıştır.⁴⁸

43 Oramiral Eyice, ABD'den alınan 5 bin ton yük kapasiteli ve içinde tamirhanesi de olan yüzer havuza 11 Şubat'ta törenle bayrak çekileceğini ifade etmiştir. *Milliyet*, 1 Şubat 1972. ABD'den alınan ve 1943 yapımı Smith sınıfı olarak inşa edilen USS Gwin adlı gemiye 1971 yılında Fram-II modernizasyonu ile Sumner sınıfına dahil olmuştur. Mayın dökücü muhribe TCG Muavenet adı ve DM-357 borda numarası verilmiştir. Bu gemi 1992 yılında Ege Denizi'nde yapılan NATO kararlılık tatbikatında USS Saratoga gemisinden atılan 2 Sea Sparrow füzesi ile vurulmuştur. Bu olayda gemi komutanı dahil 5 askerimiz şehit olurken 13 askerimiz de yaralanmıştır. Gemi aldığı yara üzerine kullanılamayacak duruma gelmiş ve hizmet dışına çıkarılmıştır. Cem Gürdeniz-Erdoğan Yüceliş, *Cumhuriyet Donanması 1923-2000*, Deniz Kuvvetleri Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı, İstanbul 2000, s. 27.

44 Fransız yapımı olan TCG Ülkü yük gemisi Federal Almanya tarafından askeri yardım olarak Türkiye'ye verilmiş ve 22 Mart 1972'de Türk askeri personel tarafından teslim alınmıştır. *Milliyet*, 22 Mart 1972. TCG Kanarya gemisi 12 Şubat 1972 tarihinde düzenlenen bir törenle denize indirilmiştir. *Milliyet*, 13 Şubat 1972.

45 *Milliyet*, 4 Mayıs 1972.

46 Cem Gürdeniz-Erdoğan Yüceliş, *Cumhuriyet Donanması 1923-2000*, Deniz Kuvvetleri Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı, İstanbul 2000, s. 135.

47 USS Caiman denizaltısı İkinci Dünya Savaşı'nda 16 Japon gemisi batırmıştır. Denizaltı 1952'de ABD'de Guppy-I A tadilatı görmüştür. USS Trutta denizaltısı Guppy-II A tadilatı görmüştür. Denizaltının onarım işlerinin uzaması nedeniyle Gemiye teslim almak için ABD'ye giden bazı erlerin askerlik süresi 28 Şubat 1973 tarihli bakanlar kurulu toplantısı ile uzatılmıştır. *BCA*, 30.18.1.2.296.21.9. 1945 yapımı USS Kepler adlı ve DD-765 borda numaralı gemi 1972 tarihinde Türkiye tarafından satın alınmıştır. Gemiye TCG Tınaztepe adı ve D-355 borda numarası verilmiştir. Gemi Fram-II tipi modernizasyona tabi tutulmuştur. *BCA*, 30.18.1.2.283.46.16.

48 İnşasına 1967'de başlanan TCG Berk isimli ve D-358 borda numaralı refakat muhribi gemi 1950 ton ağırlıkta, 95 metre uzunlukta ve 25 knot hız yapabiliyordu. Gemi 12 Temmuz 1972'de teslim edilmiştir. Türkiye'nin ilk milli savunma gemisi olan TCG Berk aynı zamanda donanmanın ilk helikopter pisti olan gemisi olmuştur. <http://ssdergiler.com/tr/HaberDergiler/Turkiye-nin-ilk-milli-savas-gemisi-TCG-Berk> 20.06.2021. Peyk muhribi ise 1975 yılına hizmete geçmiştir. Elektrik aksamlarının ve motorlarının ithal edildiği iki geminin 200 milyon liraya mal olduğu, gemilerin başka bir ülkeden satın alınması halinde bu rakamın beş katı olan 1 milyar liraya mal olacağı belirtilmiştir. *Milliyet*, 12 Temmuz 1972. Yine 1972 yılında ABD donanmasından USS Hugh Purvis adlı ve DD-709 borda numaralı Sumner sınıfı destroyer satın alınarak TCG Zafer adı ve D-356 borda numarası verilere donanmaya katılmıştır. Gemi ABD'de Fram-II modernizasyonuna tabi tutulmuştur. TCG Zafer ve TCG Yıldırım (USS Defiance) gemilerinin Türk donanmasına katılması üzerine 11 Haziran 1973'te bir tören düzenlenmiştir. "Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Deniz Kuvvetleri Güçleniyor", *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, C. 79, S. 483, Ekim 1973, s. 57.

İncelenen dönemde Türk donanmasında yapılan modernleşme atımları yalnızca deniz araçları ile sınırlı kalmamış, deniz karakol uçakları ve deniz helikopterleri ile de donanma filosu güçlendirilmiştir. Geçmiş 1914 yılına uzanan deniz havacılığına yönelik çalışmalar kapsamında deniz hava filosunun temelleri 1971 yılında atılmıştır. Bu amaçla 1972 yılında 12 adet deniz karakol uçağı (S-2E Tracker) ve 1972-1973 yıllarında 3 adet Agusta Bell 204 (AB-204) helikopter deniz kuvvetleri komutanlığında hizmete başlamıştır.⁴⁹ İlerleyen yıllarda deniz havacılığı filosu çok daha güçlü bir hale getirilmiştir. Donanmanın vurucu gücünü artırmak için zaman zaman Almanya'dan da denizaltı alınmıştır. Ağustos 1972'de Almanya'nın Kiel-Wik deniz üssündeki tersanelerde Alman askeri yardımı ve Türk katkısıyla Türk donanması için inşa edilecek bin tonluk iki denizaltının inşa töreninde Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Celal Eyiceoğlu bir konuşma yapmıştır.⁵⁰ Türk deniz kuvvetlerinin vurucu gücünü artırmak amacıyla Amerika Birleşik Devletleri'nden ödünç verme statüsünde ve Millî Savunma Bakanlığı bütçesinden 8 gemi alınmasına 8 Ocak 1973 tarihli bakanlar kurulu toplantısında karar verilmiştir. Her ne kadar gemilerin ödünç verme statüsünde alınacağı yazılmışsa da alınan kararda kiralama ve süreli alındıkları yazılmadığı gibi belge eklerinde gemilerin tipleri ve satış fiyatları yer almıştır.⁵¹

Tablo 3. 1973 Yılında Millî Savunma Bakanlığı Bütçesinden ABD'den Alınan 8 Gemi

Geminin Yeni Adı	Geminin Eski Adı	Geminin Fiyatı (Dolar)	İnşa Yılı
TCG Piri Reis S-343	USS Mapiro SS-376	112.200	1944
TCG Hızır Reis S-344	USS Mero SS-378	112.200	1944
TCG Oruç Reis S-337	USS Pomfret SS-391	147.900	1942
TCG Uluç Ali Reis S-338	USS Thornback SS-418	147.900	1944
TCG Preveze S-341	USS Entemedor SS-340	147.900	1942
TCG I. İnönü S-346	USS Threadfin SS-410	147.900	1944
TCG Gazal A-587	USS Sioux ATF-75	45.900	1941
TCG M. F. Çakmak D-351	USS C. H. Roan DD-853*	229.500	1945
Toplam Maliyet		1.091.400	

Şubat 1973'te gazeteci Abdi İpekçi ile konuşan Amerika 6. Filo Komutanı Koramiral Gerald Miller son yıllarda Türk donanmasının imkanlarını genişlettiğini, Türk donanmasındaki bazı gemilerin eski olmasına rağmen silah sistemlerinin modern olduğunu, bir ülkeden

49 1977-1988 yılları arasında ise 15 adet Agusta Bell 212 (Ab-212) sınıfı helikopter daha donanmada hizmete girmiştir. Cem Gürdeniz-Erdoğan Yüceli, *Cumhuriyet Donanması 1923-2000*, Deniz Kuvvetleri Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı, İstanbul 2000, s. 193-195.

50 Eyiceoğlu, deniz kuvvetlerinin yüzer birliklerinin vurucu gücünü büyük oranda artıracak olan denizaltı inşalarının Türk tersanelerinde yapılacak yeni denizaltıların takip edeceğini, son iki yılda hiçbir NATO ülkesi deniz kuvvetlerinde görülmeven hızla aşama kaydedildiğini, NATO'nun Türk donanmasındaki bu hızlı gelişmeyi takdirle izlediğini, hücumbotların Norveç'ten alınan "Penguin" güdümlü mermileriyle donatılacağını söylemiştir. Bu konuşmadan kısa bir süre sonra (22 Ağustos 1973) "Penguin" güdümlü füze sistemleri hücumbotlara monte edilmeye başlamıştır. *Milliyet*, 23 Ağustos 1973.

51 1973 yılında ABD'den satın alınan bu 8 deniz vasıtasından TCG Gazal römorkör, TCG M. F. Çakmak savaş gemisi diğer 6'sı ise denizaltıdır. *BCA*, 30.18.1.2.310.1.3.

* USS Thornback ve USS Entemedor denizaltıları Guppy-II A tadilat görmüştür. USS Threadfin gemisi İkinci Dünya Savaşı'nda Mihver donanmasına ait 7150 tonluk 7 gemiyi batırması ve 7 gemiyi de hasara uğratmıştır. Fevzi Çakmak gemisi Kıbrıs Barış Harekâtında bir düşman hücumbotu batırmıştır. Ancak Kocatepe gibi bu gemimiz de Türk uçaklarının saldırısına uğrayarak yara almıştır. Cem Gürdeniz-Erdoğan Yüceli, *Cumhuriyet Donanması 1923-2000*, Deniz Kuvvetleri Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı, İstanbul 2000, s. 30. USS Roan ABD donanmasına bağlıyken 1-4 Mayıs 1948 tarihlerinde İstanbul limanlarını ziyaret etmiştir. *BCA*, 30.18.1.2.116.28.18.

silah alındı diye o ülkeye bağımlı olunmayacağını, Türkiye'nin kendi gemilerini yapıp yapmamasının Türkiye'nin amacına ve politikasına bağlı olduğunu ifade etmiştir.⁵² Amiralin söylediklerinden yola çıkılarak bir mantık yürütülürse Türk donanmasındaki bazı gemiler çok eski ve Türkiye savunma sanayisini geliştiremediği için başta ABD olmak üzere NATO üyesi bazı ülkelere silah, mühimmat ve lojistik açısından bağımlı kalmıştır. Amiralin oluşturmak istediği ters algı ise inandırıcılıktan çok uzaktır.

Türk deniz kuvvetlerini takviye etmek için gemi ödünç verme kanunu çerçevesinde Amerika Birleşik Devletleri donanmasına ait USS Surprise (TCG Bora) isimli karakol gemisinin 5 yıl boyunca Türkiye'ye verilmesi konusunda yapılan ikili anlaşma 6 Şubat 1973 tarihli bakanlar kurulu toplantısında onaylanmıştır. 1970'li yıllarda ABD'den savaş gemisi kiralanması çok ilginçtir. Bu durum 1973 yılı itibarıyla Türk donanmasının yeterliliklerinin hala kısıtlı olduğunu, NATO üyesi bir ülkeden gemi kiralanmasına bile ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.⁵³ 3 Mart 1973 tarihinde Türk Donanma Vakfına bağışta bulunan 12 gerçek ve tüzel kişiliğe verilen ödül töreninde konuşan Deniz Kuvvetleri Komutanı ve Türk Donanma Vakfı Başkanı Oramiral Kemal Kayacan yapılan bağışların önemini vurgulayarak 1973 yılı için 15 ticari ve askeri gemi inşasına geçildiğini ifade etmiştir.⁵⁴ Amerika Birleşik Devletleri ve Federal Almanya'dan alınan 5 gemi ile Taşkızak tersanesinde inşa edilen 2 savaş gemisi 9 Mart 1973'te Gölcük'te düzenlenen törenle donanmaya katılmıştır. Yine Amerika Birleşik Devletleri'nden satın alınan TGC Cerbe (USS Trutta) denizaltısı 27 Nisan 1973 tarihinde Gölcük donanma üssünde yapılan bir törenle Türk donanmasına katılmıştır.⁵⁵ Hücumbot ve taarruz gemisi ekşiğini gidermek amacıyla 2 Ağustos 1973 tarihinde deniz kuvvetleri komutanlığı ile Alman Lürssen firması arasında deniz kuvvetlerine 4 hücum bot gemisi yapılması için sözleşme imzalanmıştır.⁵⁶ Türk deniz kuvvetlerinin vurucu gücünü artırmak için Amerika Birleşik Devletleri'nden USS Eversole (DD-789) (TCG Gayret) isimli muhribin satın alınması 5 Ağustos 1973 tarihinde bakanlar kurulunda kararlaştırılmıştır. Yine Amerika Birleşik Devletleri'nden satın alınan tank çıkarma gemisi TCG Ertuğrul (USS

⁵² *Milliyet*, 5 Şubat 1973.

⁵³ *BCA*, 30.18.1.2.294.9.15. 1968 yapımı USS Surprise (TCG Bora) gemisi 1973 yılında 5 yıllığına kiralanmış ancak gemi 2000'li yıllarda bile Türk donanmasında karakol gemisi olarak kullanılmıştır. Cem Gürdeniz-Erdoğan Yüceliş, *Cumhuriyet Donanması 1923-2000*, Deniz Kuvvetleri Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı, İstanbul 2000, s. 74.

⁵⁴ *Milliyet*, 4 Mart 1973.

⁵⁵ *Milliyet*, 10 Mart 1973. Törende konuşan Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Kemal Kayacan tersanedeki personeli kutlamış, yakın gelecekte deniz kuvvetleri vurucu gücünün çok daha dinç ve teknik imkanları yüksek gemilerle donatılacağını söylemiştir. Tersanede yapılan gemiler çıkarma gemileri LCT-113 ve LCT-114'tür. Ahmet Ziyattin Türkkan, *Kıbrıs Bunalımı Sürecinin Türk Denizciliğine Etkileri (1963-1979)*, Harp Akademileri Stratejik Araştırma Enstitüsü Strateji ve Strateji Araştırmalar Anabilim Dalı, İstanbul 2014, s. 55. Gemilerden 2 tanesi ABD yapımıdır. Gemiler 1969 yılında Almanya'ya verilmiştir. Almanya ise 1972 yılında Türkiye'ye vermiştir. İsimleri ise TCG Bayraktar (USS Saline County/FGS Bottrop) ve TCG Sancaktar (USS Rice County/FGS Bochum)'dir. Bu iki gemi tank çıkarma gemisidir. Cem Gürdeniz-Erdoğan Yüceliş, *Cumhuriyet Donanması 1923-2000*, Deniz Kuvvetleri Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı, İstanbul 2000, s.109. Törende bir konuşma yapan Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Kemal Kayacan, Türk deniz kuvvetlerinin vurucu gücünün yeni savaş gemileri ile takviye edildiğini, modern silahlarla donatılan savaş gemilerinin kutsal topraklarımızı savunma görevini üstlenmesi gerektiğinde görevi kahramanca ifa edeceklerini, deniz altının 93.29 metre boyunda, 8.29 metre genişliğinde 1836 ton ağırlığında olduğunu, 85 kişilik mürettebatı bulunacağını, modern silahlara sahip denizaltının su üstünde 17.4, su altında 13 mil yapabileceğini ifade etmiştir *Milliyet*, 28 Nisan 1973.

⁵⁶ Yapılan anlaşmaya göre firma bir botu Almanya'da üç botu ise Türkiye'de üretecektir. "Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Deniz Kuvvetleri Güçleniyor", *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, C. 79, S. 483, Ekim 1973, s. 55. Hücumbotlara Mc Donald Douglas firmasından Harpoon güdümlü mermi sistemi alınmasına karar verilmiştir. *BCA*, 30.18.1.2.303.61.1.

Windham County) gemisi TCG Gayret (USS Eversole) gemisi ile beraber 1973 sonbaharında Türkiye'ye teslim edilmiştir.⁵⁷

31 Ekim 1973 tarihinde Taşkızak tersanesinde yapımına başlayan karakol gemisi 7 Haziran 1977'de Türk donanmasının hizmetine girmiştir. Gemiye Kıbrıs Barış Harekatının bir anısı olarak TCG Girne adı verilmiştir.⁵⁸ Donanmanın vurucu gücünü artırmak olası bir Kıbrıs bunalımında kullanılmak amacıyla ABD'den alınan TCG Çanakkale (USS Cobler) ve TCG II. İnönü (USS Corporal) denizaltıları 12 Şubat 1974'te donanmaya katılmıştır.⁵⁹

Taşkızak tersanesinde 1971 ve 1974 yılları arasında üretilen Ç 107'den Ç 117'ye kadar isimlendirilen 11 çıkarma gemisi⁶⁰ Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında kullanılmıştır. Türk donanmasını güçlendirmek için gemi alınması veya kiralanması Kıbrıs Harekâtı sırasında ve sonrasında da devam etmiştir. Bu amaçla Amerika Birleşik Devletleri (Philadelphia)'nde bulunan ve hizmet dışına çıkarılmış bulunan USS Norris (DD-859) muhribinin Türk donanmasında yer alan aynı tip muhriplerin onarımı ve bakımlarında yedek parça desteği sağlaması için Millî Savunma Bakanlığı bütçesinden satın alınması 25 Temmuz 1974 tarihli bakanlar kurulunda kararlaştırılmıştır. Ancak daha sonra onarılarak donanmada görevlendirilen gemiye 20 Temmuz 1974'te yanlışlıkla batırılan gemimizin adı olan TCG Kocatepe'nin adı verilmiştir. Gemi ABD'den Türkiye'ye TCG Gazal (A-587) römorkörü yedeğinde e getirilmiştir.⁶¹

Deniz kuvvetlerinin vurucu gücünü artırmak için TCG Serdar (USS Westchester County (LST-1167) tank çıkarma gemisinin Amerika Birleşik Devletleri'nden ödünç verme statüsünde kiralanması ve ortaya çıkabilecek onarım, iaşe, yakıt, eğitim gibi masrafların bütçeden karşılanması 4 Eylül 1974 tarihli bakanlar kurulu toplantısında onaylanmıştır.⁶² Geminin 5 yıl boyunca Türk donanmasında görevlendirilmesi Millî Savunma Bakanlığı tarafından 22 Ağustos 1974 tarihinde karara bağlanmış ancak bakanlar kurulunda onaylanması 4 Eylül'de olmuştur. Bu konuda ABD donanma sözcüsü Seattle'da bir konuşma yapmıştır. Sözcü, Kıbrıs Barış Harekatı'ndan sonra Amerikan Kongresinin Türkiye'ye askeri yardımın kesilmesi konusunda harekete geçmesine rağmen Türkiye'ye daha önce verilmiş

57 1946 yapımı Gearing sınıfı güdümlü füze atabilen bir muhrip olan gemiye TCG Gayret adı ve D-352 borda numarası verilmiştir. TCG Fevzi Çakmak muhribi de Gayret ile aynı özelliklere sahip bir muhriptir. *BCA*, 30.18.1.2.304.66.4. TCG Ertuğrul tank çıkarma gemisinin alınmasına 12 Haziran 1973 tarihli bakanlar kurulu toplantısında karar verilmiştir. *BCA*, 30.18.1.2.300.5.19. *Milliyet*, 5 Ekim 1973.

58 Cem Gürdeniz- Yüceliş, *Cumhuriyet Donanması 1923-2000*, Deniz Kuvvetleri Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı, İstanbul 2000, s. 75.

59 Denizaltı başına 178.500 dolar olmak üzere toplam 357.000 dolar ödenmiştir. *BCA*, 30.18.1.2.311.5.7. Mutlu Toy, *Savaşta ve Barışta Türkiye'nin Savunması Açısından Denizaltı Gücünün Stratejik Etkileri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü Strateji Bilimi Anabilim Dalı, Gebze 2007, s. 101. Her iki denizaltı da 1962 yılında ABD'de Guppy-III sınıfı tadilat görmüştür. Çanakkale 1944, II. İnönü 1945 yapımıdır. Cem Gürdeniz- Erdoğan Yüceliş, *Cumhuriyet Donanması 1923-2000*, Deniz Kuvvetleri Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı, İstanbul 2000, s. 50.

60 1965 yılında Taşkızak tersanesinde üretilen 20, 1967 yılında İngiltere'den alınan 6 ve Amerika Birleşik Devletleri'nden alınan 4 çıkarma gemisi de Kıbrıs'ta kullanılmıştır. Cem Gürdeniz- Erdoğan Yüceliş, *Cumhuriyet Donanması 1923-2000*, Deniz Kuvvetleri Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı, İstanbul 2000, s. 105, 107-108.

61 Gemi Gölcük tersanesine getirildikten sonra onarıma alınarak Kıbrıs Harekâtı sırasında batan Kocatepe'nin adı verilmiş ve borda numarası bu gemiye verilmiştir (TCG Kocatepe D-354). Cem Gürdeniz- Erdoğan Yüceliş, *Cumhuriyet Donanması 1923-2000*, Deniz Kuvvetleri Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı, İstanbul 2000, s. 28. *BCA*, 30.18.1.2.318.48.10.

62 *BCA*, 30.18.1.2.319.59.17.

olan tank çıkarma gemisinde (USS Westchester County (LST-1167) Türk mürettebatla uyumlu çalışmalar yapıldığını ifade etmiştir.⁶³

Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında da filosunu güçlendirmeye devam eden Türk deniz kuvvetleri komutanlığının yüzer destek imkanlarını artırmak için Amerika Birleşik Devletleri deniz kuvvetlerinden 5 yıl süre ile bir gemi (APL-53) kiralanması ve gemiyi Türkiye'ye getirmek için askeri personel gönderilmesi 6 Aralık 1974 tarihli bakanlar kurulu toplantısında kararlaştırılmıştır.⁶⁴

SONUÇ

İncelenen dönemde donanmadaki modernleşmeye büyük önem veren Türkiye askeri gemilerinin bazılarını kendi tersanelerinde imal ederken bazılarını ise NATO üyesi ülkeler olan Amerika Birleşik Devletleri ve Federal Almanya'dan satın almıştır. Gemilerin büyük bir kısmını Millî Savunma Bakanlığı bütçesinden satın alırken bir kısmını ise Amerikan ve Alman askeri yardımları ile almıştır. Bazı gemileri ise ABD donanmasından geçici olarak (5 yıllığına) kiralamıştır. 1970'li yıllarda NATO ülkeleri arasında askeri gemi kiralanması ve kiraya verilmesi de çok ilginç bir detaydır. İncelediğimiz dönemde Türkiye tarafından satın alınan gemiler genellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin ürettiği gemilerdir. Gemilerin pek azı Amerikan askeri yardımları çerçevesinde alınmıştır. Bu çerçevede alınan gemilerin ABD haricinde başka bir ülkeden alınmasına ve tadilatının başka bir ülkede yapılmasına müsaade edilmemiştir. Bu dönemde Türkiye tarafından ABD'den alınan gemilerin büyük miktarı 1940'lı yıllarda imal edilmiştir.

Amerika Birleşik Devletleri'nin 1960 ve 1970'li yıllarda donanmasını yenilerken İkinci Dünya Savaşı yıllarından itibaren elinde kalan ve çok eski teknolojilere sahip olan savaş artığı gemileri Türkiye, Yunanistan, Filipinler gibi gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkelere satarak elinden çıkarmak istemesi kendi çıkarları ve dış politikası açısından tutarlıdır. Bununla birlikte gemilerini NATO üyesi olan Türkiye ve Yunanistan gibi ülkelere satarak hem NATO'nun güneydoğu askeri kanadını güçlendirmiş hem de NATO üyesi olmayan ülkelere geçmesini engelleyerek SSCB ve Varşova Paktı ülkelerinin bu gemilerdeki ABD teknolojilerini keşfetmesini engellemiştir. Bir yandan da bu gemilerin satışından ve tadilat-modernizasyonundan önemli miktarda para kazanmıştır. 6. Filo Komutanı Koramiral Gerald Miller 1973 yılında gazeteci Abdi İpekçi ile yaptığı mülakatta "*Türk donanmasındaki bazı gemilerin eski olmasına rağmen silah sistemlerinin modern olduğunu, bir ülkeden silah alındı diye o ülkeye bağımlı olunmayacağı*" ifadelerini kullanmışsa da durum amiralin söylediklerinin tam tersidir. Yani ABD bir yandan ülkemizde bulundurduğu NATO üsleriyle (1950'li yıllarda ABD en fazla askeri Türkiye'deki üslerinde bulundurmıştır) bir yandan da eskidiği için envanterden çıkardığı silahlarını Türkiye'ye satarak hem ideolojik hem askeri hem de teknolojik olarak Türkiye'yi kendi hegemonyası altına almaya çalışmıştır. Amiralin açıklamaları aynı zamanda Türkiye'ye ellerindeki çok eski gemileri verdiklerinin de bir itirafıdır. Zaten gelişmiş devletlerin müttefik veya tarafsız gördükleri ülkelerin bile ekonomik, teknolojik ve askeri bakımdan belirli bir seviyenin üzerine çıkmasını istemedikleri bir sır değildir. NATO'nun satın alınacak veya üretilecek silahlar konusunda belirli bir standart

63 1960 tarihli Amerikan dış yardım programı çerçevesinde Ağustos ayında Türkiye'ye verilen 20 Yaşındaki gemide 140 Türk personel masrafı Türk hükümetine ait olarak gemide eğitim görmüştür. *Milliyet*, 29 Eylül 1974.

64 *BCA*, 30.18.1.2.322.73.4.

getirmesi gelişmekte olan veya az gelişmiş NATO üyesi ülkelerin NATO'ya bağımlı olmasını ve başka bloklardan veya bağılantısız ülkelere silah almalarını engellemeyi amaçlamıştır.

Olaya Türkiye açısından bakacak olursak askeri teknolojide dışa bağımlılık Türkiye'ye hem ekonomik hem de stratejik zararları barındırmaktadır. Buna karşılık Kıbrıs Harekâtı öncesi ve sonrasında savunma sanayindeki dışa bağımlılığı azaltmak için adımlar atılmıştır. Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında ABD tarafından Türkiye'ye uygulanan askeri ambargo kısa vadede Türkiye'yi bölgedeki diğer ülkelere karşı askeri teknolojideki yetersizliklerle karşı karşıya bırakırken uzun vadede askeri teknolojiye yatırım yapmasını ve yerli silahlar üretmesini sağlama konusunda motivasyon artırıcı bir unsur olmuştur. Bu tarihten sonra Türkiye askeri teknolojiye ciddi yatırımlar yapmaya başlamıştır. Türk savunma sanayi, silahlı kuvvetlerdeki envanterinde yerli silah ve mühimmat oranını artırdıkça Türkiye'nin askeri teknolojideki dışa bağımlılığı azalmaktadır.

Türkiye, incelenen dönem itibarıyla savaş gemisi filosuna çeşitli yöntemlerle (İmalat, satın alma, kiralama) modernleştirerek ve vurucu gücünü artırarak 1960 ve 1970'li yıllarda Kıbrıs'ta ve Ege'de Yunanistan ile muhtemel bir çatışmaya karşı hazırlıklı olma çabası içinde olmuştur. Dönemin siyasi ve askeri yöneticileri de bu durumun farkında olarak öngörü ile gereken hazırlıkları yapmışlardır. Bu çatışmalı ve sancılı yıllarda askeri çıkarma için yetersiz bir donanmaya sahip olan ülkemizde teknolojisi eski bile olsa gelişmiş ülkelere alınacak her gemi, her silah hayati öneme sahiptir. Bu nedenle donanma için ABD'den satın alınacak veya kiralanacak askeri gemi sayısının ve niteliğinin artırılması için büyük bir çaba harcanmıştır.

Nitekim Kıbrıs'ta Rumlar rahat durmayacak sürekli olarak adada yaşayan Türk toplumu ile uğraşarak Türkiye'nin hassasiyetlerini kaşıyacaktır. Kıbrıs'ta Rumların aşırıya kaçan hareketleri ve Yunanistan'ın Ege Denizi'nde Çandarlı sismik tarama gemisiyle petrol arama yapan Türkiye'ye karşı uzlaşmaz ve saldırgan tavırları da Türkiye'nin olası çatışma ve savaş ihtimaline karşı daha modern bir deniz filosu oluşturma gayretlerini artırmıştır. Nitekim 20 Temmuz 1974 tarihinde başlayan Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında Türk ordusunda zaman zaman yaşanan askeri teçhizat ve gemi yetersizliği meselesi bile olası çatışma ve savaş ihtimaline karşı donanmada yapılan modernizasyon çabalarının haklılığını göstermiştir. Dünyanın en büyük çatışma bölgeleri olan Ortadoğu, Kafkasya ve Balkanların kesişme noktasında yer alan Türkiye'nin her zaman güçlü bir orduya ve güçlü ve yerli bir savunma sanayine ihtiyacı vardır. Bu nedenle Türkiye, Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan sonra ABD ambargosu sonucu yaşadığı darboğazdan alınan derslerin neticesinde savunma sanayine önem vererek bu alandaki dışa bağımlılığını azaltmaya başlamıştır. Günümüze kadar yansıyan aktif bir yerli savunma sanayi oluşmuş, bunun sonucunda Türkiye'de milli savaş gemileri, denizaltılar, hücum botlar, sahil güvenlik botları, zırhlı personel taşıyıcılar, roketler, yerli piyade tüfeği, insansız hava araçları, optik savaş teçhizatları, silah yazılımları ve çeşitli mühimmatlar üretilmiştir. Kıbrıs Ambargosu sırasında alınan derslerden biri de satın alınacak silahlar konusunda tek ülkeye bağlı kalmamanın önemi olmuştur. Türkiye üretmediği silah ve mühimmat konusunda Rusya, Çin, Almanya, İtalya, Norveç, İspanya gibi yeni partnerler bularak silah konusunda tek kaynağa muhtaç olmamaya çalışmıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

1.1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

1.1.1. Bakanlar Kurulu Kararnameler

BCA, 30.18.1.2.116.28.18.

BCA, 30.18.1.2.218.28.6.

BCA, 30.18.1.2.223.59.17.

BCA, 30.18.1.2.239.61.12.

BCA, 30.18.1.2.241.71.5.

BCA, 30.18.1.2.241.74.9

BCA, 30.18.1.2.251.36.7.

BCA, 30.18.1.2.256.62.11.

BCA, 30.18.1.2.283.46.16.

BCA, 30.18.1.2.294.9.15.

BCA, 30.18.1.2.296.21.9.

BCA, 30.18.1.2.300.5.19.

BCA, 30.18.1.2.303.61.1.

BCA, 30.18.1.2.304.66.4.

BCA, 30.18.1.2.310.1.3.

BCA, 30.18.1.2.311.5.7.

BCA, 30.18.1.2.318.48.10.

BCA, 30.18.1.2.319.59.17.

BCA, 30.18.1.2.322.73.4.

2. Süreli Yayınlar

2.1. Gazeteler

Milliyet, 31 Ocak 1970.

Milliyet, 6 Temmuz 1971.

Milliyet, 18 Aralık 1971.

Milliyet, 1 Şubat 1972.

Milliyet, 13 Şubat 1972.

Milliyet, 22 Mart 1972.

Milliyet, 4 Mayıs 1972.

Milliyet, 12 Temmuz 1972.

Milliyet, 3 Ağustos 1972.

Milliyet, 5 Şubat 1973.

Milliyet, 4 Mart 1973.

Milliyet, 10 Mart 1973.

Milliyet, 28 Nisan 1973.

Milliyet, 23 Ağustos 1973.

Milliyet, 5 Ekim 1973.

Milliyet, 25 Temmuz 1974.

Milliyet, 29 Eylül 1974.

3. Telif Eserler

Açıkses, Erdal ve Cankut, Ayhan (2014), “Kıbrıs Meselesinin Tarihsel Gelişimi ve Uluslararası Hale Gelme Sebepleri”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 9, S. 4, s. 1241-1259.

Alasya, Halil Fikret (2002), “Kıbrıs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara, s. 380-383.

Altun, Nurullah (1998), *Savunma Harcamaları ve Türkiye’deki Gelişme Seyri (1973-1998) (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Armaoğlu, Fahir (2007), *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul: Alkım Yayınevi.

Celep, Barış (2018), *Türkiye’ye Amerikan Askeri Yardım Kurulu (Jammat) ve Türkiye’deki Faaliyetleri (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.

“Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Deniz Kuvvetleri Güçleniyor (Ekim 1973)”, *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, C. 79, S. 483, s. 55-59.

Çiçek, Kemal (2002), “Kıbrıs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara, s.374-380.

Gürdeniz, Cem ve Yüceliş, Erdoğan (2000), *Cumhuriyet Donanması 1923-2000*, İstanbul: Deniz Kuvvetleri Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Daire Başkanlığı.

Foreing Relations Of United States, Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976 (2009), Volume XXX, United States Government Printing Office, Washington

İzgi, Ali Rıza (2007), *Kıbrıs Barış Harekâtı Sonrasında Türkiye’ye Uygulanan Silah Ambargosu ve Sonuçları (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Denizli.

Keser, Ulvi (2013), *Kızılây Belgeleri Işığında Kıbrıs Barış Harekâtı 1974*, Ankara: Pulat Basımevi.

Kişman, Zülfikar Aytaç (2014), *Türk-Amerikan İlişkilerinde Kıbrıs Meselesi (1945-1980) (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elâzığ.

Özlu, Hüsnü (2006), *II. Dünya Savaşı’ndan Günümüze Türkiye’de Savunma Sanayii’nin Gelişimi (1939-1990) (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.

Öztoprak, İzzet (1998), “Kıbrıs’ta 1931 İsyanı ve Yankıları”, *Bellekten*, C. 62, S. 233, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 207-233.

Sander, Oral (2017), *Siyasi Tarih 1918-1994*, Ankara: İmge Kitabevi.

Şahin, Güneş (2006), *Tarih çalışmalarına kaynak olarak Tercüman, Cumhuriyet, Milliyet, Hürriyet gazetelerinde Kıbrıs sorunu (1954- 1974)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Şener, Bülent (2013), "1963-1964 Kıbrıs Krizi: Türk Dış Politikası Tarihinde Askeri, Siyasal ve Hukuki Boyutlarıyla Bir Zorlayıcı Diplomasi Uygulaması", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 205, s. 103-136.

Toy, Mutlu (2007), *Savaşta ve Barışta Türkiye'nin Savunması Açısından Denizaltı Gücünün Stratejik Etkileri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü Strateji Bilimi Anabilim Dalı, Gebze.

Türkkan, Ahmet Ziyaeeddin (2014), *Kıbrıs Bunalımı Sürecinin Türk Denizciliğine Etkileri (1963-1979)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harp Akademileri Stratejik Araştırma Enstitüsü Strateji ve Strateji Araştırmalar Anabilim Dalı, İstanbul.

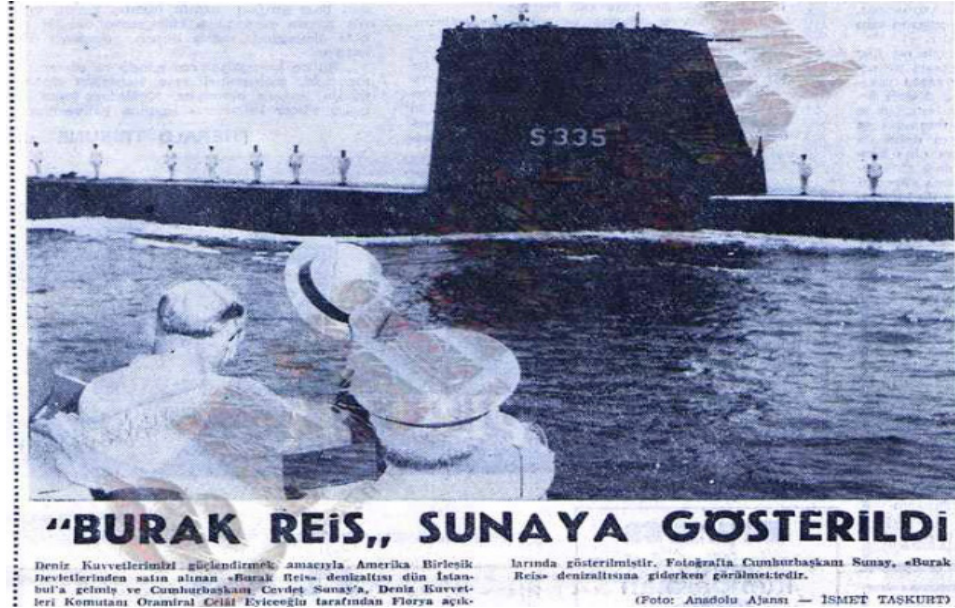
4. Dijital Kaynaklar

<https://www.dzkk.tsk.tr/ArsivAskeriTarih/icerik/deniz-kuvvetleri-komutanligi-tarihcesi>
(20.06.2021)

<http://ssdergiler.com/tr/HaberDergiler/Turkiye-nin-ilk-milli-savas-gemisi-TCG-Berk>
(20.06.2021)

EKLER

EK 1. Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Celal Eyice 6 Temmuz 1971'de Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a ABD'den alınan Burak Reis Denizaltısını Gösterirken (Milliyet Gazetesi)

EK 2. Temmuz 1974'te Kocatepe Gemisinin Batırılmasından Sonraki Haberler (Milliyet Gazetesi)

KOCA TEPEYİ KAYBETTİK

TCG Kocatepe'nin hayatta kalan mürettebatını Deniz Kuvvetlerimize ait uçak ve gemiler arıyor

Kocatepe mürettebatından bir kısmı botta bulunarak kurtarılmıştır.

ANKARA, AA

G

ENELKURMAY Genel Sekreterliği Basın ve Halkla İlişkiler Şubesi bir bildiri yayınlayarak, Kıbrıs hareketinin en şiddetli cereyan ettiği ilk gününde "Kocatepe" gemisinin kaybedildiğini açıklamıştır.

Genelkurmay Genel Sekreterliği Basın ve Halkla İlişkiler Şubesinin bu konudaki bildiri si aynen şöyledir:

"Kıbrıs hareketinin en şiddetli cereyan ettiği ilk gününde TCG Kocatepe kaybedilmiştir. Hayatta kalan personeli kurtarmak üzere hareketin imkân verdiği nisbette arama yapılmış, bilâhare ateş-kes'in ilânını müteakip kendi imkânlarımızla birlikte Birleşmiş Milletlere müracaat edilerek diğer imkânlar da seferber edilmiştir.

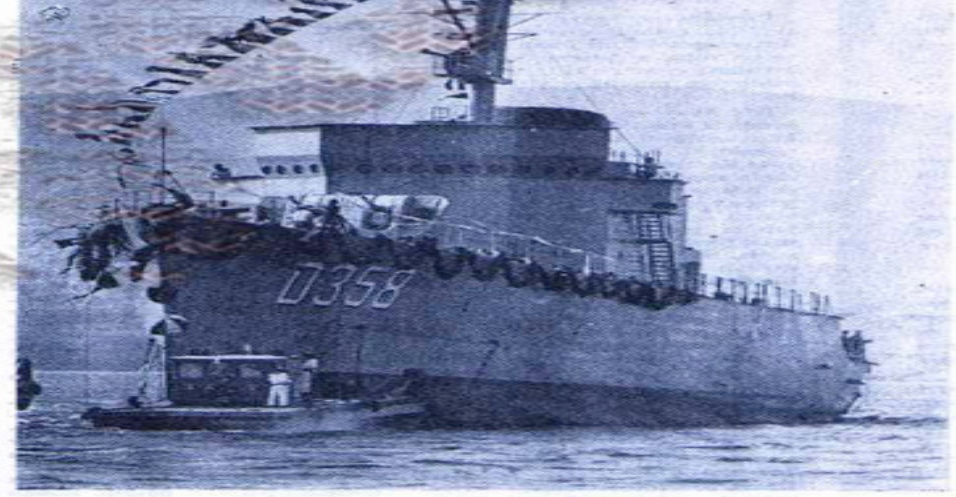
Devamı Sa. 8 Sü. 3 de

EK 3. ABD'den Alınan Destroyerler İçin 18 Aralık 1971 Tarihinde Düzenlenen Törende Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay Gemileri İnceliyor (Milliyet Gazetesi)

Törden sonra Cumhurbaşkanı Sunay ile öteki ilgililer gemileri gezmişlerdir. Fotoğrafta Sunay ve beraberindekiler Adatepe destroyerinden çıkarken görülüyorlar.

EK 4. Berk Muhribi Denize İndirilirken (Milliyet Gazetesi)

BERK DENİZE İNDİRİLDİ

Gölcük Tersanesinde yapılan «Berk» adlı ilk Türk muhribi, dün saat 15'de denize indirildi. Yapılan törene Cumhurbaşkanı Sunay, Başbakan Erkin, Genelkurmay Başkanı Tağmaç, Kar ve Komutanları ve diğerler katıldılar. Komutanlar, ikinci safahat gemisinin de inşaatında olduğuna, gelecek yıl denize indirileceğini bildirdiler. Yaklaşık olarak bir milyon liraya çıkan Berk gemisi, denizaltılara karşı vurucu gücü olarak üç pusluak çift namına il

EK 5. 1973 Yılında ABD Donanmasından Alınan Bazı Gemiler (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü)

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

..... tarih ve..... sayılı Bakanlar Kurulu Kararının Eki Liste

TCG PİRİREİS	S-343	USS MAPIRO	SS-376	#	112
TCG HİZİREİS	S-344	USS MERO	SS-378	#	112
TCG ORUÇREİS	S-337	USS POMFRET	SS-391	#	147
TCG ULUÇALİREİS	S-338	USS THORNBACK	SS-418	#	147
TCG PREVEZE	S-341	USS ENTEMEDOR	SS-340	#	147
TCG İ.İNÖNÜ	S-346	USS THREADFIN	SS-410	#	147
TCG GAZAL	A-587	USS SIOUX	ATF-75	#	45
TCG M.F.ÇAKMAK	D-351	USS C.H.ROAN	DD-853	#	229

Aydın ÖN
Ast.Sb.Kd.Bçvç.
İdari Assb.

EK 6. 1969'da ABD'den Satın Alınması Planlanan Muhripler Hakkında (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü)

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

HİZMETE ÜZEL

T. C.
GENKUR BŞK.
DENİZ KUVVETLERİ KOMUTANLIĞI
ANKARA

Ek-3 13

LOG.PL.2199.1/22-29-69DY

// Ekim 1969

KONU .Muhrip tedariki

Devlet Arşivler Genel Müdürlüğü
Cumhuriyet Arşivi

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞINA

- İLGİ : (a) JUSMAT'ın 10 Ekim 1969 gün ve QAA Kod'lu yasası.
(b) Genkur.Bşk.nın 11 Ağustos 1969 gün ve LOG 2199/3.2-3-69/Loj Pl.D.İk.(1) sayılı yazısı.

Amerika Birleşik Devletlerinden AYP yardımı ve Türk Millî katkısı suretiyle iki adet Fletcher (I) sınıfı muhrip satın alınmıştır.

Bu muhriplerin periyodik büyük tamir (Overhel) masraflarının düşük olması sebebiyle bakiye para limitleri içerisinde kalmak üzere Türk Bahriyesine üçüncü bir muhribi satmayı Amerika Birleşik Devletleri makamları JUSMAT'ın İlgi (a) yazısı ile teklif etmiş bulunmaktadır.

İlgi (b) gereğince Amerikaya giden ön hey'etin yaptığı tetkik esnasında gezilerek iyi durumda olduğu tesbit edilen USS BLACK'in alınması ve mali formalitelerin yürütülmesi çalışmaları sırasında ön olmak üzere, Dışişleri Bakanlığı tarafından Bakanlar Kurulu Kararnamesinin acilen istihsalini emir ve tensiplerinin arz ve rica ederim.

EKLER

Ek-1(Onay 1 Ad.)

Celal SIRTIOĞLU
Oramiral
Deniz Kuvvetleri K.

DAĞITIM

Gereği

Genkur.Bşk.

|| Bilgi

A.S.B.

Dışişleri Bakanlığı

Washington Silh.K-ler Atş.lığı

HİZMETE ÜZEL

Alay
11.10.69

Dosya No: 3606 III
NO G. DAİRESİ
KAYIT: 8382
Tarih: 11 Ekim 1969

**EK 7. ABD Askeri Yardımları Çerçevesinde Türkiye’de Gemi İmalatı Hakkında
(Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü)**DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

ÖZEL

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

CUMHURİYET ARŞİVİ

GÖLCÜK TERSANESİNDE (DE) TİPİ BİR GEMİNİN İNŞAATI
İÇİN ABD DENİZ KUVVETLERİ İLE TÜRK DENİZ KUVVETLERİ
ARASINDAKİ ANLAŞMA

ABD DENİZ KUVVETLERİ İLE TÜRK DENİZ KUVVETLERİ ARASINDAKİ BU ANLAŞMA,
ABD ASKERİ YARDIM PROGRAMI TAHTINDA TÜRKİYE’DE BİR REFAKAT MUHRİRİNİN
İNŞAASINA TAALLUK EDER.

BU ANLAŞMANIN TARAFLARI, AŞAĞIDAKİ TEMEL ŞARTLARI KABUL EDERLER.

1. 19 ARALIK 1967 TARİHLİ TÜRK-AMERİKAN ANLAŞMASI TAHTINDA GÖLCÜK
TE İNŞA EDİLMekte OLAN DE İLE AYNI DİZAYNDA DE TİPİ BİR GEMİ, ABD
DENİZ KUVVETLERİNİN, ESASLARI BİLAHARE BELİRTİLECEK ŞEKİLDE İŞTİRAKİ
İLE GÖLCÜK TERSANESİNDE İNŞA EDİLECEKTİR. İNŞAAT GENEL OLARAK, MÜŞ-
TEREK ANLAŞMA İLE TADİL EDİLECEK HUSUSLAR MÜSTESNA, DE-1 İÇİN HAZIR-
LANMIŞ TÜRK DENİZ KUVVETLERİ PLANLARI, ŞARTNAMELERİ VE İŞÇİLİK RESİM-
LERİ UYARINCA YAPILACAKTIR.

2. TÜRK DENİZ KUVVETLERİ, BU REFAKAT MUHRİRİNİN İNŞAASI VE TEÇHİZİ
İÇİN TOPLAM MALİYETİ 138,271,457 TL VEYA KANUNU HALİHAZIRDAKİ ÇEVİRİ
DEĞERİNDE 9,311,411 ABD DOLARI OLARAK TAHMİN EDER VE İNŞAAT MALİYETİNİN
KENDİ HİSSESİNİ ÖDEMEYİ TÜRKİYE’NİN İSTETEREK YAPACAĞINI TEYİT EDER.

3. ABD DENİZ KUVVETLERİ, BU PROJE İÇİN, TEKNİK YARDIM VE MÜŞTEREK
MUTABAKATLA CİHAZ VE MALZEME TEMİN EDECEĞİ İSTEĞİNİ TEYİD EDER. BUN-
LARIN DEĞERİ, BU GEMİNİN TOPLAM İNŞAAT VE TEÇHİZ MASRAFININ %50’SİNİ
VEYA 3 MİLYON DOLARI, HANGİSİ DAHA AZ İSE, GEÇMİYECEKTİR. İLAVETEN,
AŞAĞIDAKİ G SINIFI DD MODERNİZASYONU İÇİN EVVELCE PLANLANMIŞ ARTIK
MALZEMELER VE YENİDEN DAĞITILMIŞ ARTIK AYP MALZEMELERİ BU PROGRAM
İÇİN KULLANILACAKTIR.

MALZEMETAHMİNİ DEĞERİ

TORPİDO KOVANLARI (2 ADET).....	25,197 DOLAR
MK 264 MOD 1 KONTROL PANELE.....	3,500 DOLAR
MK 432 MOD 2 TEST CİHAZI.....	1,000 DOLAR
AN/SQS-29 SONAR.....	160,000 DOLAR
MK 63 MOD 14 ATIŞ KONTROL SİSTEMİ (2 ADET).....	166,000 DOLAR
3"/50 KAL. ÇİFT NAMLULU TOP, AÇIK TİP (1 ADET).....	175,000 DOLAR
ELDE MEVCUT MUHTELİF MALZEMELER.....	150,000 DOLAR
TOPLAM.....	680,697 DOLAR

TU971/7-347

ÖZEL

**EK 8. ABD Askeri Yardımları Çerçevesinde Türkiye'de Gemi İmalatı Hakkında
(Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü)**

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

8. BU PROJE YUKARIDAKİ, 5 B MADDESİ GEREĞİNCE HAZIRLANMIŞ İNŞAAT PROGRAMI UYARINCA DERHAL TAKİP EDİLECEKTİR. ABD TARAFINDAN VERİLEN CİHAZ/MALZEMELERE AİT TÜRK DENİZ KUVVETLERİ MALZEME PROGRAMI, İNŞAAT PROGRAMINA UYGUN OLACAK VE HER İKİ PROGRAM, GEMİ İNŞAATI VE MALZEME TEDARİKİ GELİŞMELERİNDEKİ DEĞİŞİKLİKLERİ YANSITACAK ŞEKİLDE PERİYODİK OLARAK TASHİH EDİLECEKTİR.

9. TÜRK DENİZ KUVVETLERİ, GEREK KENDİLERİ GEREKSE ABD TARAFINDAN TEMİN EDİLEN MALZEMELERİN LOJİSTİK DESTEĞİNİ TEMİNDEN SORUMLU OLACAKTIR. BU, YARANCI ASKERİ SATIŞLAR (FMS) ANLAŞMALARI TAHTINDA SATIN ALINAN MALZEMELER İÇİN, HEM GEMİDEKİ VE HEM DE YURT İÇİ DESTEK MALZEMESİNİN SATIN ALINMASI SORUMLULUĞUNU DA İHTİVA EDER.

10. BU ANLAŞMA İNGİLİZCE VE TÜRKÇE OLARAK HAZIRLANMIŞTIR VE HER İKİ TERCÜME MÜTEBER METİN OLARAK MÜTALAA EDİLECEKTİR.

MEVCUTLARIN SAHİTLİĞİLE TARAFLAR BU ANLAŞMAYI YAPMIŞLARDIR.

Tarih... 8 EKİM 1971 ... ANKARA

TÜRKİYE CUMHURİYETİ HÜKÜMETİ
ADINA

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ HÜKÜMETİ
ADINA

İmza
Hilmi FIRAT
Koramiral
Türk Deniz Kuvvetleri Kurmay
Başkanı

İmza
W. N. DIETZEN, JR.
Tuğamiral (U.S. Navy)
JUSMMAT Dz. Kısmı Başkanı

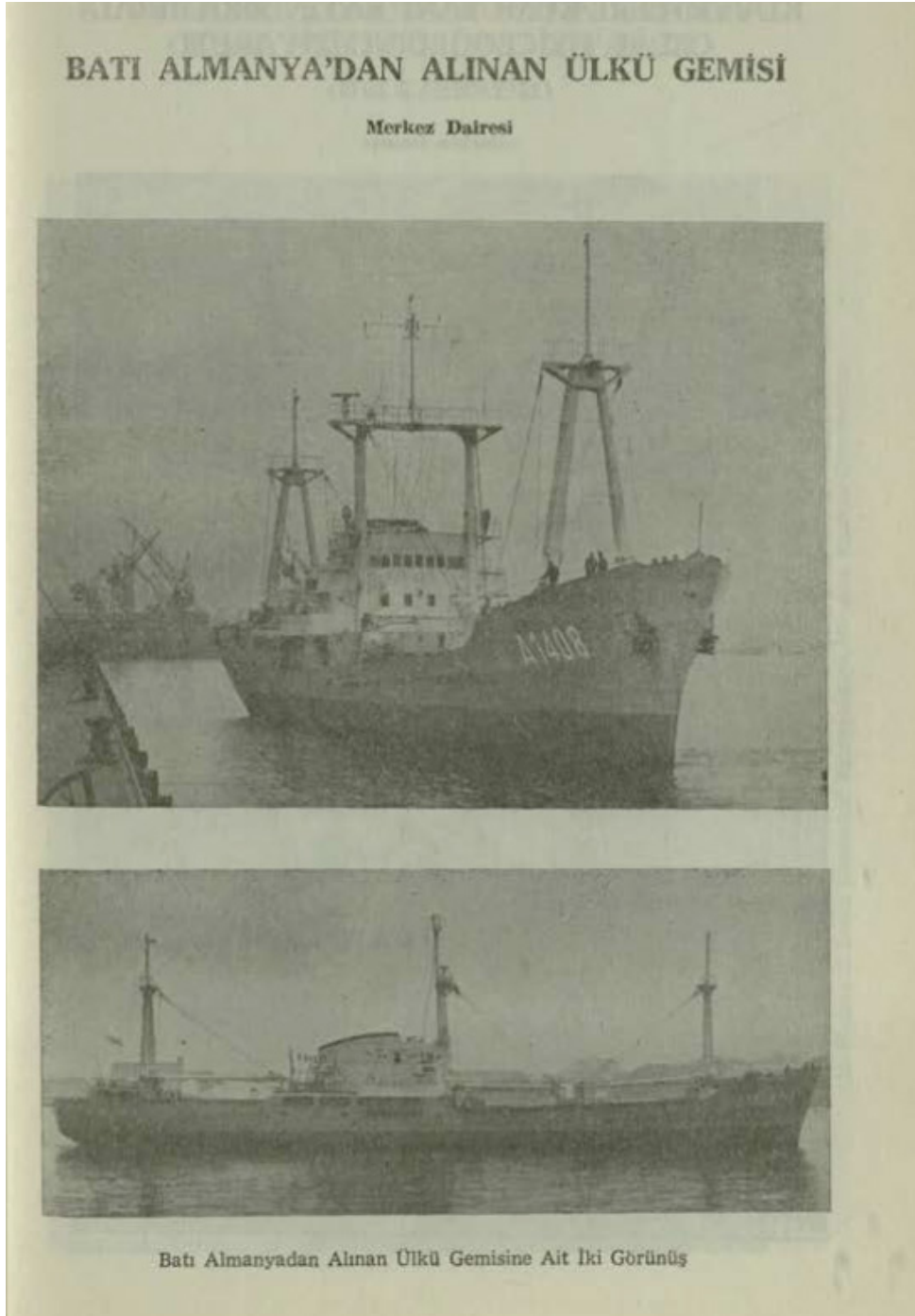

EK 9. TCG Zafer, TCG Yıldırım ve TCG Gayret Gemileri Hakkında Malumat (Donanma Dergisi)

<p>58 DENİZ KUVVETLERİ DERGİSİ 63</p> <p>TCG YILDIRIM'ın Özellikleri :</p> <p>Tonaj : Boş : 225 Ton Dolu : 245 Ton Boyu : 184,5 Feet Silâhları : 1 adet 3 puskul (76 mm.) Top 4 adet 50 kalibrelik çift namlulu makineli tüfek Personel : 4 Subay, 20 Asubay ve Er Makneleri : Gaz türbinli Sürati : 33 Mil</p> <p>TCG ZAFER'in Özellikleri :</p> <p>Tonaj : 3040 - 3520 Ton Boyu : 119,10 M. Eni : 12,50 M. Sürati : 32,3 Deniz mili Silâhları : Top : 2 adet 5/38 çift namlu Torpido : 6 adet MK 44 Homing Denizaltı Savunma : Hecok, su bombası Personeli : 16 Subay, 107 Astsubay, 166 Er</p> <p>Bu yıl Türk Deniz Kuvvetlerinin sahip olduğu son iki muhrip ise TCG GAYRET ve TCG M. F. ÇAKMAK oldu.</p> <p>Türk sularına girdiklerinde Komutanımızın :</p> <p>«Uzun bir seyir sonu vatan sularıyla kucaklaşmak üzere olduğumuz şu anlarda TCG GAYRET ve personeline hoş geldiniz der, başarılarımızın devamı, TCG GAYRET'in vatan ve milletimize hayırlı olmasını dilerim.»</p> <p>Mesajları ile karşılanan TCG GAYRET şu özelliklere sahip :</p> <p>TCG GAYRET'in Özellikleri</p> <p>Tam yük tonajı : 3550 Ton Uzunluğu : 119 M. Genişlik : 12,5 M. Makine gücü : 60.000 beygirgücü Sürati : 34 mil Silâhları : 127 mm. lik top : 4 adet ASROC denizaltı avlama lanceeri : 1 adet Denizaltı avlama torpidosu : 3 li 2 adet Pervane adedi : 2 adet</p>	<p>CUMHURİYETİN 84. YILINDA TÜRK DENİZ KUVVETLERİ GÜÇLENİYOR 59</p> <p>Son sahip olduğumuz muhrip ise, M. F. ÇAKMAK ABD'lerinde yapılan törene gönderine bayrağını çekilerek Türk Deniz Kuvvetlerine katılması münasebetiyle Deniz Kuvvetleri Komutanımız bir mesaj göndermiş, yeni bir muhribe daha sahip olmanın sevincini aşağıdaki şekilde belirtmişlerdir.</p> <p>«Gönderine çekilen Türk Bayrağı ile vatan parçası haline gelen Maresal Fevzi Çakmak muhribi personeli olarak duyduğumuz heyecan ve gurura Deniz Kuvvetlerimiz adına gönülden katılıyorum.</p> <p>Harekât ihtiyaçlarımızın karşılanması yönünden kuvvetimize büyük katkı olacak bu gemimizin güzide personelinin sevk ve idaresinde kendinden beklenen hizmetleri en mükemmel şekilde yapacağına emin bulunmaktayım.»</p> <p>Deniz Kuvvetlerimize katılan bütün gemilerimize alacakları görevlerde başarılar, memleketimiz ve Deniz Kuvvetlerimize hayırlı olmalarını dileriz.</p>
---	--

EK 10. Federal Almanya'da Alınan Ülkü Gemisi (Donanma Dergisi)

OSMANLI'DA KADIN VE SPOR (OSMANLI KADIN BASINI İŞİĞİNDA)

WOMEN AND SPORT IN THE OTTOMAN EMPIRE (IN THE LIGHT OF THE OTTOMAN WOMEN'S PRESS)

Hatice AKIN ZORBA*

Geliş Tarihi/Received:01.12.2021

Kabul Tarihi/Accepted:20.12.2021

AKIN ZORBA, Hatice, (2022), "Osmanlı'da Kadın ve Spor (Osmanlı Kadın Basını İşığında)", Belge Dergisi, S.23, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2022/1, ss. 281-304.

Öz

Osmanlı Devleti'nde uzun bir sürece yayılmış olan modernleşme hareketi Tanzimat'ın ilanı ile hız kazanarak askeri, hukuki, idari, eğitim gibi pek çok alana sirayet etmiştir. Bu gelişim kadınların hayatını da etkilemiş evlilik, miras hukuku, eğitim gibi çeşitli alanlarda sahip oldukları haklar olumlu yönde değiştirilmiştir. Yaşanan toplumsal değişime ve Avrupa'daki gelişmelere paralel olarak kadının toplumdaki konumu, hakları, eğitimi gibi konular Tanzimat aydınları tarafından edebi eserlerde ve dönemin gazetelerinde kaleme aldıkları makalelerle eleştirilmeye ve sorgulanmaya başlamıştır. Osmanlı kadınlarının durumunun bu şekilde gündeme getirilmesi ve basında kadınların yer bulması, kadınlara yönelik dergilerin çıkarılmasının önünü açmıştır. İlk defa 1868'de başlayan kadın basını hızlı bir gelişme seyretmiş, kadın gazetelerinin ve dergilerinin sayısı özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra giderek artmıştır. Son derece zengin bir içeriğe sahip olan kadın gazeteleri ve dergileri, hak ve özgürlük mücadelesinde kadınların görünürlüğünü arttırırken, kadınların kültürel ve kişisel gelişimlerine de hizmet etmiştir. Sosyal hayat, eğitim, hukuk, iş hayatı gibi çeşitli alanlarda hak arayışının yanı sıra aile, evlilik, kadın-erkek ilişkileri, çocuk eğitimi, giyim, spor, moda, ev idaresi gibi birçok farklı konuda yazılara, Avrupa'daki hemcinslerinin hayatına, iç ve dış gelişmelere dair haberlere yer verilmiştir. Bu çalışmada Osmanlı kadın basınında yer alan spora dair yazılar incelenerek, kadınların spora ilişkisi, spor algısı, farkındalığı, sporun hangi yönlerden ele alındığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Konu değerlendirilirken yayım hayatına Osmanlı Devleti zamanında başlayan dergi ve gazeteler dikkate alınmıştır. Osmanlı kadın basınında yer alan yazıların tespiti için Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı tarafından yayımlanan İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası (1869-1927)'nden yararlanılmıştır. Ayrıca Osmanlı kadın basını dışında Osmanlı basınında kadın ve spora dair kaleme alınan bazı yazılara da yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Kadın, Spor, Basın*

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, hakin@akdeniz.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-3043-8076>)

Abstract

The modernization movement in the Ottoman Empire covered a long period of time, yet this movement gained momentum with the proclamation of the Tanzimat feeding into military, legal, administrative, and educational areas. In line with this, the impact of the modernization movement was also evident in women's rights and paved the way for improvements in women's rights about marriage, inheritance, and education. However, these rights did not suffice for many Ottoman intellectuals, and Ottoman women's rights were debated and problematized in literary works and newspaper articles written by these intellectuals. The growing body of literature on Ottoman women and women's rights culminated in various publications exclusive to women. After the first newspaper was published exclusively for women in 1868, rapid development was seen in the number of such publications during the Second Constitutional Era. These newspapers functioned in two ways. First, they contributed to women's cultural and personal growth because, with their rich content, they encompassed a wide range of articles about family life, upbringing, fashion, household management, and news on European women's lives, national and international developments. Second, with the articles centered on women's rights, these newspapers gave voice to Ottoman women's struggle for rights and freedom. This study focuses on sports as one of the domains of social life and investigates women's perception and awareness of the sport through analyzing articles found in newspapers and magazines exclusively published for Ottoman women. These publications were accessed through the database of Women's Library and the Bibliography of Old Letter Turkish Women's Journals in Istanbul Libraries (1869-1927). Additionally, some relevant articles published in prominent Ottoman magazines were also included.

Keywords: *Ottoman Empire, Woman, Press, Sport*

Giriş

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde giderek ivme kazanan modernleşme hareketi sadece askeri ve siyasi alanda değil hukuk, yönetim, maarif gibi birçok alanda yenilikleri de beraberinde getirmiştir. Tanzimat Fermanı'nın ilânından sonraki süreç içinde Osmanlı kadının hayatı da bu gelişmelerden etkilenmiş ve sahip olduğu haklar genişletilmiştir.

1844 tarihinde hukuki olarak bir engel olmaması ve erkeğin evleneceği kadına denk olması halinde başka bir onaya gerek görmeden kadı izni ile evlenebilmeleri hakkı tanınmıştır¹. 1846 yılında miras arazisi konusunda kız çocuklarının haklarına ilişkin değişikliğe gidilmiş, 1858 Arazi Kanunnamesinde bu değişiklik yinelenerek miri veya mevkuf arazinin tüm çocuklara bedelsiz ve eşit olarak miras kalacağı ilân edilmiştir².

Tanzimat'la birlikte eğitim alanında yaşanan gelişmeler kadınların hayatına da olumlu yansımış, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile sıbyan mekteplerinin fiziki şartları ve müfredatı ile ilgili yapılan düzenlemelerin yanı sıra kız çocukları için 6-10 yaş, erkek çocukları için 7-11 yaş arası eğitim zorunlu hale getirilmiştir. 1859 yılında başkentte Cevher Kalfa İnâs Rüştiyesi ile ilk kız rüştiye mektebi açılmış, zamanla örnekleri çoğalmıştır³. Yine bu dönemde kadınların mesleki eğitim alabilmelerinin önü açılarak, Tıbbiye Mektebi'nde ebelik kursu 1843'te, ordunun dikim ihtiyacını karşılamak üzere yetim kızları eğitmek için Rusçuk'ta İslahhane 1864'te, kız okullarına öğretmen yetiştirmek için Dârümuallimât 1870'te açılmıştır⁴.

Osmanlı Devleti'nde kadınların eğitimine yönelik bu gelişmeler yaşanırken benzer şekilde Amerika'da -dini gerekçelerle- kadının eğitimine verilen önemin arttığı, Avrupa'da kadınların eğitimine dair tartışmaların gündeme getirildiği görülmektedir. Bu eğilime kayıtsız kalmayan Osmanlı aydınları da yazılarında kadının toplumsal konumunun iyileştirilmesi, kadınların eğitimi gibi konuları Batı örneği veya İslam dini üzerinden temellendirerek dile getirmişlerdir⁵. Şinasi, Namık Kemal, Abdülhak Hamid, Şemseddin Sami ve Ahmet Midhat gibi aydınlar edebi eserlerinde ve basında yer alan makalelerinde çok eşliliği, kadının ailedeki konumunu ve evlilik usullerini eleştirmişler ve kadının eğitim görmesinin önemine dikkat çekmişlerdir⁶. Bu fikirlere paralel olarak, okur-yazar kadın sayısının artması, kadınların sorunlarını dile getirmek istemeleri dönemin gazetecilerinin kadınlara yönelik yayın yapmanın gerekliliğini görmesini sağlamıştır. Tanzimat döneminin erkek aydınları tarafından değişen toplum içinde kadının rol ve sorumluluklarını gündeme getirme amacıyla başlatılan kadın basın hayatı, önce kadın okurların mektuplarına

1 Şerafettin Turan; "Tanzimat Devrinde Evlenme Meselesi", *Aile Yazıları 4*, Der. Beylül Dikeçligil-Ahmet Çiğdem, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, Ankara 1991, s.67.

2 Ömer Lütfi Barkan; "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274(1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat 1*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1999, s.359-360, 400-401.

3 Yahya Akyüz; *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e)*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Yayınları, Ankara 1989, s.179-183.

4 Şefika Kurnaz; *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s.18-23.; Akyüz; *a.g.e.*, s.194.

5 Nicole A.N.M. Van Os; "Osmanlı Müslümanlarında Feminizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 1*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.340-341.

6 Kurnaz; *a.g.e.*, s.34-39.

gazetelerde yer vermesi ve sonrasında kadınların yazar olarak yer aldığı gazete ve dergilerin çıkmasıyla devam etmiştir⁷.

1868'de yayım hayatına başlayan ve Avrupa örneğinden hareketle Osmanlı kadının geri kalmışlığını eleştirerek, tek eşliliği, kadın-erkek eşitliğini, kız çocuklarının eğitimi için okulların açılmasını destekleyen yazılara yer veren *Terakki* gazetesi, 1869 yılında *Terakki-i Muhadderât* adıyla kadınlara yönelik haftada bir yayımlanan bir ek çıkarmaya başlamıştır. *Terakki-i Muhadderât*'ı 1875'te yayım hayatına başlayan *Vakit Yahud Mürebbi-i Muhadderât* ve *Ayine* izlemiştir⁸. *Aile* (1880), *İnsaniyet* (1883), *Hanımlar* (1883), ilk defa sahibi ve yazar kadrosunun tamamı kadın olan *Şükûfezar* (1886), *Mürüvvet* (1888), *Parça Bohçası* (1889), *Hanımlara Mahsus Gazete* (1895), Malumat Mecmuasının eki olarak yayımlanan *Hanımlara Mahsus Malumat* (1895), Kırım'da yayımlanan *Tercüman* gazetesinin eki olarak çıkarılan *Âlem-i Nisvan* (1906), 1908'de yayım hayatlarına başlayan *Demet*, *Mehasin*, *Kadın (Selanik)* yayınlarıyla Osmanlı kadın basınında yer alan gazete ve dergilerin sayısı zaman içinde artmıştır⁹. II.Meşrutiyet'in ilânından sonra çoğunun yayım hayatı kısa olsa da *Musavver Kadın* (1911), *Kadın(İstanbul)* (1911), *Kadınlar Dünyası* (1913), *Erkekler Dünyası* (1913), *Güzel Prenses*, *Kadınlık* (1914), *Siyanet* (1914), *Seyyale* (1914), *Hanımlar Alemi* (1914), *Kadınlar Alemi* (1914), *Kadınlık Hayatı* (1913), *Bilgi Yurdu İşığı* (1917), *Türk Kadını* (1918), *Genç Kadın* (1918), *Genç Kadın* (1919), *Kadın Duygusu*, *İnci* (1919), *Diyane* (1920), *Kadınlar Saltanatı*, *Hanım* (1921), *Ev Hocası* (1923), *Süs* (1923) dergileri de Osmanlı kadın basını içerisindeki yerlerini almıştır¹⁰.

1868'de başlayan Osmanlı kadın basın hayatının en fazla önem verdiği konu dönemin gelişmelerini takip eden, okuyan, aydın ve eğitilmiş bir kadın kimliği inşa etmektir. Kadınların eğitilmiş olması toplumun modernleşmesine katkı sağlayacağı gibi kadın, aydın ve eğitilmiş nesiller yetiştirmenin anahtarı olarak kabul edilmekte, kadınların her şeyden önce iyi bir eş, iyi bir anne ve iyi bir ev hanımı olabilmek için eğitilmiş olması gerektiği düşünülmektedir. Ancak yaşanan toplumsal değişime paralel olarak kadınlar, sadece eğitmek, bilgi vermek ve haberdar etmek için değil kendisine biçilen geleneksel rollerinin dışına çıkma isteklerini, taleplerini, sorunlarını, eleştirilerini duyurmak ve kadınları bilinçlendirmek için basını kullanmışlardır.

Kadın gazete ve dergilerinde yayımlanan yazılara bakıldığında çok zengin bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir. Eğitim, Avrupa ve Amerika'da kadın hareketleri, Osmanlı toplumunda kadınların konumu, hakları, mağduriyetleri, talepleri, Doğu ve Batı kültüründe kadınların hayatı, iç ve dış siyasete dair haberler, cemiyet ve dernek faaliyetleri, tarih, sanat, edebiyat, sosyal faaliyetler gibi çeşitli alanlarda bilgilendirici yazılar Osmanlı kadınlarının kültürel seviyelerinin ve farkındalıklarının artmasına hizmet etmiştir. Bu konuların yanı sıra gündelik yaşama dair; ev idaresi, âdâb-ı muâşeret, dekorasyon, annelik, çocuk bakımı, çocuk eğitimi, evlilik, kadın-erkek ilişkileri, aile, kişisel bakım, sağlık, moda, güzellik, spor

7 Emel Aşa; *1928'e Kadar Türk Kadın Mecmuaları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989, s.20; Songül Keçeci Kurt; "II.Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadın Dergilerinde Aile ve Evlilik Algısı", *Bellekten*, C..LXXIX, s.286, Ankara 2015, s.1074.

8 Serpil Çakır; *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 1996, s.23-25.; Kurnaz; *a.g.e.*, s.40.

9 Çakır; *a.g.e.*, s. 25-32.

10 *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası (1869-1927)*, Hz.Zehra Toska, Serpil Çakır, Tülay Gençtürk, Sevim Yılmaz, Selmin Kurç, Gökçen Art, Aynur Demirdirek, Metis Yayınları, İstanbul 1993.; Çakır; *a.g.e.*, s. 37.

gibi çok çeşitli konularda bilgi verilmiş, bu konulara dair Avrupa ve Amerika'daki gelişmeler de aktarılmıştır.

Osmanlı basınında spor konusunda ilk yazı eskrimle ilgili olup, Ali Ferruh Bey tarafından *Servet-i Fünun*'da 1891'de yayımlanmıştır¹¹. Aynı yıl *Maarif Mecmuası*'sında Nüzhet imzasıyla *Kızlarla Kadınlara Mahsus Harekât-ı Bedeniyye* isimli kadın ve spora dair bir yazı kaleme alınmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla Osmanlı kadın basınında spora dair ilk yazı ise 1895 yılında Hanımlara Mahsus Gazete'nin 34. sayısında *Mümârese-i Bedeniyye* adıyla yayımlanmıştır¹².

Bu çalışmanın konusunu teşkil eden Osmanlı kadın basınında sporun, *terbiye-i bedeniyye*, *mümârese-i bedeniyye*, *riyâzet-i bedeniyye*, *hıfzıssıhha*, *jimnastik* ve *spor* gibi farklı başlıklarla kaleme alındığı görülmektedir. Yazılarda çeşitli spor dallarının tanıtıldığı, Avrupa'daki kadınların spor faaliyetlerine dair bilgi verildiği, kadınlar için uygun jimnastik hareketlerinin anlatıldığı görülmektedir. Okuyucular spor yapmaya ve hareket etmeye teşvik edilirken, spor yapmanın önemi ve faydaları güzellik, sağlık, ruh ve ahlâk güzelliği gibi çeşitli yönlerden ele alınmış, bu hususların birbiriyle yakın ilişkisi vurgulanmıştır. Osmanlı kadınları spor ve beden terbiyesi yönünden bilinçlendirilmeye çalışılırken, sporla ilgili tavsiyelere de yer verilmiştir. Osmanlı kadınlarının spor konusunda ihmâl edilmeleri ise şu ve benzeri ifadelerle eleştirilmiştir:

“Öteden beri memleketimizde vücuda getirilen veya getirilmek istenen her tecdîd, her inkılâb sâha-i cereyanında daima erkekleri bulur ve bundan az çok, iyi fena daima erkekler istifade ederler. Hayat-ı ictimâiyenin ihmâli müsamaha olunamayacak mühim bir kısmını teşkil eden kadınlar her hususta her zaman metruk ve mensî kalır. İşte şu terbiye-i bedeniyye ile biraz iştigal edilmeye başlanılan son zamanlarda kadınlar yine bermû'tâd hiç düşünülmemekte kapanık, ziyasız ve havasız yerlerde hareketsiz, mahkûm-u zeval ihmâl edilmektedir”¹³.

a. Toplum ve Aile

Osmanlı kadın basınında yer alan sporla ilişkili yazıların bir kısmında, sporun faydalarının toplumun bekası açısından değerlendirdiği görülmektedir. Toplumda herkesin sağlığına dikkat etmesi üreten, çalışan bir toplum için birinci şart olarak kabul edilmektedir.

Toplumun ilerlemesi için ister kadın ister erkek olsun herkesin toplum içindeki vazifesini yerine getirmeye çalışması gerekmektedir. İnsanın çalışabilmesi için bilgi ve zihinsel beceriden önce bedensel sağlığı yerinde olmalı, vücudu zinde ve çevik olmalıdır. Toplumun ilerlemesini sağlayacak çalışma eylemini gerçekleştiren bir makine hükmünde bulunan vücut, sağlıklı olmazsa onun meydana getireceği mahsulatın da düzenli ve bereketli olması mümkün olamaz. İnsanın hayatını idame ettirmesi, sorumluluklarını yerine getirebilmesi için sağlıklı olması gerekmektedir. Sağlıklı olması içinse uzuvları

11 Hakan Aydın; “İdman (1913-1914): İlk Kapsamlı Spor Dergisi Üzerine Bir İnceleme”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, S.27, 2009, s.153.

12 “Mümârese-i Bedeniyye”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, S. 34, 14 Kânûn-ı evvel 1311 (26 Aralık 1895).

13 “Hanımlarımız ve İdman”, *İdman*, S. 17, 4 Kânûn-ı sâni 1329 (17 Ocak 1914), s.258.

çalıştırılmalı, beden hareket ettirilmelidir. Vücudu hareketsizlikten ve tembellikten korumanın yolu mümârese-i bedeniyye yani vücudun faaliyete alıştırılmasıdır¹⁴.

*“Hulâsa terbiye-i bedeniyye kadın ve erkek, ihtiyar ve genç herkes için bir vazifedir, bunu ihmâl edenler evvela kendilerine sonra da mensub oldukları cemiyete fenalık etmiş olurlar. Çünkü hayat hareketle kaimdir”*¹⁵.

Kadının doğurabilme yetisinden ötürü erkeğe kıyasla kadın sağlığı çok daha önemli görülür. Zira kuvvetli ve sağlam bir ırkın inşasının esas unsuru kadın bedenidir. Ancak bedenlen sağlıklı kadınlar sayesinde sağlıklı, dinç ve güçlü nesillerin dünyaya gelmesi sağlanabilir. Bu nedenle Osmanlı basınında sağlığa dikkat edilmesi temelinde çıkan yazılarda toplumsal anlamda bir fert olarak değerlendirilen kadına yüklenen sorumluluk erkeklere nazaran daha fazladır. Bu düşüncede olan Hayri Bey, *“Milletleri yaratan ve yaşatan kadınlardır. Zayıf, cılız, kansız, dermansız kadınların yaratacağı milletlerde cılız ve cansız olur.”* sözleriyle milletlerin inşasında kadınların rolünü belirterek, kadınların ruhen ve bedenlen güzel, güçlü olabilmeleri için bol hava, bol ışık, bol ve sade beslenmeye dikkat etmelerini, sıhhatlerini muhafaza edecek derecede spor yapmalarını tavsiye etmiştir¹⁶.

Selim Sırrı 1916’da kaleme aldığı *Kadın Jimnastikleri* isimli yazısında kadınların beden terbiyelerinin milletlerinin saadeti ve kurtuluşu için çalışan aydınların başlıca düşüncesi olduğunu *“...herkes kuvvetli bir ırkı kuvvetli kadınların tevîd edeceğine kani’dir... Evlatlar ruhen ve cismen analardan hüsn ve kubhu tevârüs edeceklerinden kendilerine afiyet ve kuvvet gibi zevâl bulmayan bir miras bırakmak için...kadınların da vücutlarını terbiye etmesi zarûrîdir”* şeklinde ifade etmiştir. Yazısının devamında ise antik Yunan’dan alıntı yaparak *“vatanın istiklâl ve azametini muhafaza için metin bir ırk vücuda getirmek lazımdır. Bunun için de kadınlar erkekler gibi jimnastik yapmalıdır.”* sözleriyle kadınların kuvvetli olması için spor yapmaları gerektiğini dile getirmiştir. En önemli vazifesi çocuk dünyaya getirmek ve evlat yetiştirmek olan kadınlar, vücut kasları içinde ilk önce karın kaslarını güçlendirmelidir¹⁷.

Süs dergisinde yayımlanan bir yazıda erkeklerin kuvvetli olması için kadınların kuvvetli olması gerektiği, *“erkeklerin zaafı anaların zaafıyla başlar”*, *demek ki erkeklerin kuvvetli olması için kadınların takviyesi lazımdır. Bunun için ise her şeyden evvel bu zaafa karşı spor denilen selâmet-bahş ve şâyân-ı hayret müdafaayı kollamak îcâb eder. Spor ki asabı tefrîh, adalâtı tezyîd eder.”* sözleriyle açıklanmaktadır¹⁸.

Çocukların eğitiminde kadınlar çok önemli olmakla birlikte kadınlar ne kadar bilgili ve eğitimli olursa olsun, zayıf bir bedene sahip olduktan sonra onlardan meydana gelecek olan ırkın kıymeti ve kuvveti azdır. Çünkü onlardan ortaya çıkan nesiller birkaç kuşak sonra sıkıntıya düşeceklerdir. Kuvvetli bir vücuda sahip nesillerde zekanın gelişeceğine dair bir ihtimal olduğundan sağlıklı ancak çok zeki olmayan nesiller gelecek için ümit vaad edebilir.

14 “Mümârese-i Bedeniyye”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, s.1.

15 Selim Sırrı; “Kadın Jimnastikleri”, *Muallim*, C.2, S.17, 15 Temmuz 1332 (28 Temmuz 1916), s.610.

16 Hayri; “İçtimai Düşünceler Kadın ve Spor”, *Düşünce*, C.1, S.1, 15 Şubat 1338 (15 Şubat 1922), s.9.

17 Selim Sırrı; a.g.m., s.607.

18 “Kadın İçin En Çok Hangi Sporlar Muvafıktır?”, *Süs*, S. 15, 23 Eylül 1339 (23 Eylül 1923), s.8.

Bu nedenle bir millet için gerekli olan öncelikle iyi bir ahlâk, sonrasında ise kuvvetli ve sağlıklı bedenlerdir¹⁹.

Geleneksel rolleri çerçevesinde en önemli vazifesi çocuk doğurmak ve yetiştirmek olan kadının spor alışkanlığına sahip olması, ilk olarak çocukları için örnek teşkil edeceği gibi çocukların beden terbiyesine önem veren, bedensel gelişimine özen gösteren bir anne olmasını sağlayacaktır. Ayrıca spor yapan, fiziksel olarak güçlü bir kadın ev idaresine hâkim, ev işlerini eksiksiz yapacak güce sahip olmasından dolayı çocuklara sağlıklı ve düzenli bir ortam sağlayacaktır.

Hayatın bütün eziyetlerine ve zorlukları karşısında güçlü durabilecek bir millet için ırkın ıslahı düşünülmede bu amaçla çocuklar ve gençler spora teşvik edilmektedir. *“Sağlam bir çocuk herhalde sağlam bir anadan doğar. Çocukların ilk hocaları, ilk mürebbileri valideleridir. Biz de hemen pek az nazar-ı dikkate alınan ve intizamın, sıhhatin, vukufun makarı, insanların ilk mektebi olan umûr-u beytiyye gibi bir mühim iş, evlat yetiştirmek gibi mühim bir vazife bugün kadınlara mevdua bulunuyor.”* sözleriyle çocukların ruhen ve bedenen sağlıklı olmasında, düzgün bir ortamda büyümesinde kadınların önemine dikkat çekilmektedir. Bu işlerin iyi bir şekilde idare edilmesinde ne derece sağlığa ve sebata ihtiyaç olacağı gayet açık olduğundan sağlığının ihmâl edilmesinden dolayı asabileşmiş ve yıpranmış bir kadının güçlü, çalışkan, gayretli evlatlar yetiştirmesi mümkün değildir²⁰.

Kadınların düzenli spor yapmasının, çocukların spor alışkanlığı kazanmasında önemli olduğu *“her halde yaz kış, her gün evde odada yapılacak jimnastiği hiç ihmâl etmemek hatta mini mini çocuklara bile bunları tekrar ettirip küçükten onları idmanı aşlamak müteyakkız ve şefkatli valideler için bir vazifedir. Böyle ufaktan başlarsa çabuk bir adet haline gelir ve artık büyüdükleri vakit bilâ-müşkilât spora hasr-ı vakit etmiş olurlar.”* şeklinde ifade edilmiştir²¹.

Açık havada yapılan gezintiler, yürüyüşler, kırlarda mesire yerlerinde yapılacak hareketlerde çocukları ihmâl etmemek onları da dâhil etmek gerekir. Aksi halde hareketsizlikten dolayı çocuklar çeşitli hastalıklardan muzdarip olacakları gibi şişmanlık denen hastalığa yakalanabilirler ki özellikle bir kız için bu durum çirkinlik sebebidir²².

Avrupa'daki okullarda teneffüs zamanında yaşları 13 ile 18 arasında değişen kızların erkeklerden farksız bir şekilde koşup atladıkları, top oynadıkları görülmekte, verilen jimnastik dersleri ile vücutları ahenk, disiplin, sürat ve çeviklik kazanmaktadır. Nitekim Avrupa'da düzenlenen uluslararası spor müsabakalarında kadınların milli danslar ve jimnastik hususunda kaydettikleri başarılar görülmektedir. *“Kızların terbiye-i bedeniyyesi erkeklerden daha ziyade haiz-i ehemmiyetdir. Kuvvetli bir milleti kuvvetli valideler tevellüd eder. Böyle analar ise vücutları bir terbiye-i mahsûsa görmüş kadınlardan teşekkül eder.”* fikrinden hareketle Avrupa, ilkokuldan başlayarak düzenli bir şekilde verdiği beden eğitimi dersleri sayesinde yeni bir nesil vücuda getirmiştir²³.

19 Dr. Rusçuklu Hakkı; “Kız Çocuklarının Terbiye-i Bedeniyeleri ve Hifzıssıhhati”, *Muallim*, C.1, S. 1, 11 Eylül 1324 (24 Eylül 1908), s.8.

20 “Hanımlarımız ve İdman”, s.258.

21 “Kadın İçin En Çok Hangi Sporlar Muvafıktır?”, s.9.

22 Mehmet Arif; “Tuvalet Yahud Muhafaza-i Sıhhat u Melahat: Su, Hareket, Ziya”, *Türk Kadını*, S.3, 20 Haziran 1334 (20 Haziran 1918), s.44.

23 Selim Sırrı; “Kadınlar Nasıl Jimnastik Yapmalı”, *Şehbal*, 6. Sene, C. 4, S. 100, 15 Haziran 1330 (28 Haziran 1914), s.54.

Abdullah Cevdet *Süs* dergisinde yayımlanan yazısında İngiltere’de küçük yaştan itibaren açık havada oyunlar oynandığı, çocukların okullarda sporla uğraşmalarına çok özen gösterildiğini anlatmıştır. Açık havada oynanan bu oyunların çocukların gelişime, vücutların sağlamlaşmasına, kanlarındaki oksijen miktarının artmasına sağladığı katkılardan bahsederek, kriket oyununu “*oyunlar seciyelerine su vermek seciyelerini keskinletmek ve seciyelerine sertlik vermek için mükemmel bir vasıta*dır çocuklukta başlanan ve büyük bir sebat ile gençlikte devam eden kriket itiyadıdır” sözleriyle ifade etmiştir. İngiltere’de oynanan tüm oyunların disiplin oyunları olduğunu, bu sayede çocukların hem sağlığa hem de disipline, mücadeleye, itaate alıştıklarını belirterek; “*Bu vecihle icra edilen oyunların tesir-i ahlâkisi gayr-i kabil inkârdır bu tesir bilâ-istisnâ bütün İngiliz mürebbileri tarafından tasdik ve ilân olunmuştur.*” sözleriyle beden terbiyesi ile ahlâk arasındaki ilişkiyi aktarmış, yazının devamında Fransızların da bir dönem açık havada oynanan oyunlara önem verdiğini ancak annelerin, ebeveynlerin çocuklarına zarar gelir endişesiyle sakınmalarından dolayı İngilizlerdeki gibi bir sonuç elde edemediklerini anlatmıştır²⁴. Annelerin çocukların üzerine titredığı sürece bir memlekette sporun gelişemeyeceğinin altını çizerek, bu durumun çocukluktan askerliğe kadar etkisinin uzandığını Fransa örneği üzerinden anlatmıştır²⁵.

Gençlerin maddi ve manevi olarak güçlü olması annelerinin onlar çocukken beden terbiyelerine göstereceği özene bağlı olduğundan kız mekteplerinde yaptırılacak jimnastikte sağlık için faydalı temel hareketlerin öğretilmesine dikkat edilmelidir. Annelerin en mühim vazifesi “*eskiden olduğu gibi mini mini yavrularını pek ziyade muhtaç oldukları oynayıp sıçramaktan men için kapının arkasına saklanıp acı acı bağırdıktan sonra umacı geliyor diye çocuğu korkutarak vakitsiz uyutup biraz fazla istirâhat etmek değil. Belki çocuğun hoşuna gidecek oyunlar icâdıyla lüzumu kadar hareket ve faaliyete sevk etmektir*”. Kız mekteplerinde “*jimnastik pedagoji-yani jimnastik-i mürebbî*” öğretmek, kızların anne oldukları zaman çocuklarına beden eğitimini tatbik etme imkanını sağlayacaktır²⁶.

b. Sıhhat

Dünyanın en kıymetli hazinesi ve Allah’ın kullarına verdiği en büyük nimet olan sağlığın değerini bilmek ve muhafazası için çalışmak bir kul ve bir fert olarak herkesin sorumluluğudur. İnsanın nefesine eziyet etmeyip sağlığına dikkat etmesi bir kul olarak vazifesi olduğu gibi, vatani, milleti ve ailesi için çalışması da mensup olduğu topluma karşı vazifesidir. Bunu gerçekleştirebilmek için sağlığa zararlı ve yararlı olan unsurları bilmesi, ne şekilde hareket edeceğini öğrenmesi gerekir ki bu hususları anlatan ilime hıfzıssıhha denilmektedir. Herkesin, özellikle iyiyi ve kötüyü ayırt etmekten aciz çocukların idaresinden sorumlu aile reislerinin ve reislerinin hıfzıssıhhayı bilmesi son derece önemlidir²⁷.

Sağlık açısından sporun etkisi fiziksel, ruhsal ve ahlâki yönden değerlendirilmiş, bu çerçevede kadınlara çeşitli tavsiyelerde bulunularak sakınmaları ve dikkat etmeleri gereken hususlar hakkında bilgiler verilmiştir.

24 Dr.Abdullah Cevdet; “İngiliz Mekteplerinde Terbiye”, *Süs*, S.51, 30 Mayıs 1340 (31 Mayıs 1924), s.11.

25 Dr.Abdullah Cevdet; Mekteplerde Bedenî ve Ahlâkî Terbiye”, *Süs*, S.52., 7 Haziran 1340 (7 Haziran 1924), s.3.

26 Mehmet Nuri; “Terbiye-i Bedeniyye-Hanım Kızlara Jimnastik Nasıl Yaptırılmalı”, *Muallim*, Cilt 1, S 9, 5 Nisan 1332 (18 Nisan 1916), s.112.

27 “Hıfzıssıhhat-i Beden- Hıfzıssıhha-ı Ahlâk”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, S.16, 12 Teşrin-i evvel 1311 (24 Ekim 1895), s.1.

b.1. Fiziksel

Dr.Nurettin Ramih imzasıyla *Siyamet* dergisinde yayımlanan yazıda sağlıklı bir hayat sürmek için beslenmeye dikkat etmenin, zihin jimnastiği yapmanın, masajın, düzenli uykunun önemi açıklandıktan sonra uzuvların özellikle midenin vazifesini yerine getirmesinin önemine dikkat çekerek jimnastik ve hareketin bunun için gerekli olduğu belirtilmiştir. Kadınların sağlıklarını muhafaza etmesi için idman ve jimnastik yapması, yürümesi ve yüzmesi önerilmiştir²⁸.

Kadınlarda mide rahatsızlığı, sinirsel rahatsızlıklar, zafiyet ve kansızlığa yol açan başlıca sebebin hareketsizliktir. Hareket etmek önce vücudu besleyen damarlardaki kanın deveranını düzenler. Böylece kas ve organlar olması gerektiği gibi gelişir. Teneffüsün artmasıyla vücuda giren oksijen miktarı artar, iştah açılır, hazım düzene girer ve böylece vücut daha iyi beslendiği için kansızlık, sinir hastalıkları gibi rahatsızlıklar ortadan kalkar. Ayrıca hareket ettikçe zararlı maddeler vücutta birikmeyerek vücuttan daha kolay atılabilir. Bu nedenle jimnastik yapmak ve hareket etmek vücudun sağlıklı olması için çok önemlidir²⁹.

Selim Sırrı, *Kadın Jimnastikleri* başlıklı yazısında hareket etmenin önemli olduğunu belirtirken ağır işlerle meşgul olmanın sakıncalarına da değinmiştir. Kadınlar, Anadolu köylerinde olduğu gibi ağır işlere tahammül gösterebilir de erken yaşlanır ve güzelliklerini kaybederler. Şehirde yaşayan kadınların ise fazla hareketsiz olmaları, onları şişmanlık, mide rahatsızlıkları, sinir hastalıkları, baş ağrısı gibi çeşitli hastalıklardan muzdarip hale getirmektedir. Bu sebeple çok ağır işlerden kaçınmak gerektiği gibi hareketsizlikten uzak durmak gereklidir³⁰.

b.2. Ruh ve Ahlâk

Sağlık sadece bedensel olmayıp, insanın maneviyatında yani ahlâkında da gözetilmesi gereken bir özelliktir. Alimler özellikle beşerî ilimlerle uğraşan ilim adamlarının fikrine göre hıfzıssıhhat-i beden ile hıfzıssıhhat-i ahlâk arasında çok yakından bir ilişki mevcuttur. Ahlâkın muhafazası, iyi ahlâk ve karakter sahibi olmak terbiye ile mümkün olup, terbiyenin tesiri ise insanın zihninde gerçekleşmektedir. *“Zinde vücuda zinde bir fikir de vererek vatanına ve ailesine karşı hüsn-ü harekette bulunması terbiye sebebiyledir”*. Bu nedenle önce sağlıklı bir bedene sahip olmak gerekmektedir³¹.

Yeni nesil, ruhsal ve sinirsel hastalıklardan heder olmamak için bedenini güçlendirmelidir. İnsan hayatın sıkıntıları ile mücadele edebilmek, sıkıntıların üstesinden gelebilmek için ruhen, fikren ve bedenlen güçlü olmalıdır. Kızların terbiye-i bedeniyeleri genel olarak tüm dünyada ihmâl edilmekte, medeniyetin tesisi ile kadınlar mahsur yaşamaya, hareketsizlik içinde inzivayı gerektiren vazifelerden sorumlu tutulmaktadır. Ancak *“Ne sahradır bu ya Rabbi, nasıl vadi-i hicrandır? Görürsün her şecer bir hasta kız, bir kabr-i nalandır!”* dizeleri terbiye-i bedeniyelerine özen gösterilmeyen genç kızların yaşadığı sıkıntıları gözler önüne sermektedir³².

28 Dr.Nurettin Ramih; “Kadın ve Kızlar Hıfzıssıhhası”, *Siyamet*, S.16, 26 Haziran 1330 (9 Temmuz 1914), s.7.

29 Mehmet Arif; a.g.m., s.43.

30 Selim Sırrı; “Kadın Jimnastikleri”, s.608.

31 “Hıfzıssıhhat-i Beden- Hıfzıssıhhat-i Ahlâk”, s.2.

32 Dr. Rusçuklu Hakkı; a.g.m., s.6.

Vücut uyuşukluk ve tembellik içinde bırakılıp, her türlü fiziksel hareket doğal bir faaliyet olarak görülmezse “*vücudun giriftâr olduğu atâlet yavaş yavaş ma’neviyyata tesir ederek intizam-ı fikri ve faaliyet-i dimâgiyyeyi de rahne-dâr eder. Vücut ifâ-yi tabiyye-i hayâtîyesinden kalmak ve dimağ dahi faaliyeti bir hal-i intizamda icra edememek sebebiyle vücud da tedricen afiyet ve kuvvetini kaybeder*”³³. Ahlâki melekeler tamamen fiziksel becerilere bağlı olmamakla birlikte onunla yakından ilişkilidir. Ahlâki ve fikri gelişim ancak sağlıklı bir sinirsel ve zihinsel yapıya bağlıdır ki bu yapı da ancak kuvvetli bir bedende ortaya çıkabilir³⁴.

Abdullah Cevdet, beden terbiyesi ile terbiye-i ahlâk arasındaki ilişkiyi, önce ailede devamında okulda verilecek eğitimin fiziken ve ahlâken güçlü nesillerin yetişmesindeki etkisini şu sözlerle ifade etmiştir;

Bir yazar eserinde diyor ki “‘‘Hakikî kahramanların cümlesi adaleli ve namusludurlar ve adaleli oldukları için namusludurlar.’’ Şu fikirdedir ki terbiye-i bedeniyye terbiye-i ahlâkiyyenin tabii temelidir ve bedeni her takviye eden aynı zamanda ruhu da takviye eder.’’

‘‘Terbiye-i fizikiyye ve terbiye-i ahlâkiyye sıkı sıkı yekdiğerine bağlıdır. Biri diğeri olmaksızın yürüyemez. Bunlar yekdiğerine yardım ederler. Yek diğelerini istinâd ederler ve bir defa iyi yola girince atbaşı bir giderler, o zaman bütün terbiye bir cümlede icmâl edilebilir, bir şahsiyet yaratmak bu istihâlenin başlıca iki ameli olduğu ve cümle icrâ edilen bedenî idman ve ailede başlanan seciyye terbiyesini mektepte ve bil’âhare dârülfünûnda ikmâl eden sistem tutorialdir.’’³⁵

c. Güzellik

Güzel olmaya çalışmak, kişinin bakımına özen göstermesi kadar kişinin çirkinleşmesine yol açacak nedenlerden de uzak durmaktır. Vücut güzelliği orantılı bir endam sahibi olmakla vücudun çirkinleşmesi ise obezite denilen bir hastalık sebebiyle gerçekleşmektedir. Vücutta fazla yağ birikmesiyle meydana gelen bu hastalık çok güzel bir yüze sahip olanlarda bile çirkin bir görüntü oluşmasına neden olur. Obezite ile başlayan çirkinlik, vücudun zarafetini, azaların kendine has biçim ve güzelliğini kaybetmesine, vücudun hareket kabiliyetinde zorlanmasına yol açar. Bu çirkinliğin sebepleri tembellik ve tenperverlik, vücut jimnastiklerine, spora önem vermemek, hareketsiz kalmak, nefse kapılmak, zihni ciddi uğraşlarla meşgul etmemek ve çok uyumaktır. Çirkinlikten muhafaza için tüm bunlara dikkat edilmesi, düzgün bir hayat sürdürülmesi, vücudu ve dimağı çalıştırmaya, jimnastik yapmaya hiç olmazsa her gün düzenli olarak yürümeye özen gösterilmesi gerekmektedir³⁶.

Fehime Nüzhet, *Süs* dergisinde yayımlanan yazısında sağlıklı olmak, güzelleşmek ve vücut güzelliğini sağlamak için güzellik yarışması birincisi ve aynı zamanda beden eğitimi öğretmeni olan İngiliz bir hanımın makalesine yer vermiştir. Güzel görünmek uğruna kadınların yaptıkları eleştirilerek bunun için spor yapmanın yeterli olacağı şu sözlerle ifade edilmiştir;

33 “Mümârese-i Bedeniyye”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, s.1.

34 Dr. Ruşçuklu Hakkı; a.g.m., s.7.

35 Dr.Abdullah Cevdet; “İngiliz Mekteplerinde Terbiye”, s.11.; Dr.Abdullah Cevdet; “Mekteplerde Bedenî ve Ahlâkî Terbiye”, s.3.

36 Ahmet Edip; “Çirkinlik”, *Türk Kadını*, S.2, 6 Haziran 1334 (6 Haziran 1918). S.19-21.

“İdmanın ince bir cilt, güzel bir şekil, güzel bir yüz, güzel bir tavır, güzel bir kol, omuz ve boyun peydâ edeceğini bildiğim içindir ki, onu takip ettim ve bütün muhibbelerime onu daima tavsiye ettim ve etmekteyim. Her şeyden evvel bir kere bugünkü kadınların güzel görünmek için ne yaptıklarını göz önüne getirelim: mesela uzun ökçeli ayakkabı giyiyorlar, bu ökçeler ayağın topuğunu değil tabanını tutuyorlar ve ayağım şeklini gayr-i tabîî olarak kırıyor ve böylece bel kemiğine kadar vücuda bir sû-i tesiri mûcib oluyor. Eğer kadınlar sıhhatlerini düşünseler ökçelerinin üç santimden uzun olmamasına dikkat ederlerdi. Bir kadın güzel olmak için günde yalnız on dakika idman yapsa kâfîdir; halbuki kadınlar bunu ihmâl ediyorlar da yalancı boyalarla, mızır tozlar, pomadalarla yüzlerini boyamak için saatlerce ayna karşısında uğraşmaktan çekinmiyorlar.

...Hanımefendiler şurasını akıllarında tutmalıdırlar ki kusursuz bir vücuda ancak idman ile nâil olmak mümkündür; idmandır ki cildi güzelleştirir, çünkü cildin letâfeti muntazam kan cereyanına bağlıdır, bu ise idmanla kabildir”³⁷.

d. Tavsiyeler ve Eleştiriler

Spora dair kaleme alınan yazıların bir kısmının çeşitli tavsiyelere ve eleştirilere yer verdiği görülmektedir. Verilen tavsiyelerin başında düzenli spor yapılması, -süreler değişiklik göstermekle birlikte- en az 10-15 dakika spor yapmanın alışkanlık haline getirilmesi yer almaktadır. Bir kısım yazıda önerilen sporların faydaları, hangi sporların kadınlar için daha uygun olduğu hakkında bilgi verilmiştir. Jimnastiğe dair yazılarda tavsiye edilen hareketler tarif edildiği gibi ayrıca resimlerle de açıklanmıştır. Osmanlı kadınlarının spor yapması için nelerin yapılabileceğine, yapılması gerektiğine de yazılarda yer verilmiştir.

Selim Sırrı bir yazısında *“Hayat hareketle kaimdir” sözünden bizim istihrac ettiğimiz mana bir vücuda muhtaç olduğu hareketi vermek için en mühim keyfiyet ev hareketinin nevi ve miktarını tayin edebilmektir.*” sözleriyle ifade ettiği üzere usulüne uygun olarak yapılan beden eğitiminin yerini tutmayacak olsa da kadınların ev işleriyle meşgul olmalarını ve hareket etmelerini tavsiye etmiştir. Bunun dışında kızların yedi yaşından itibaren her gün jimnastiğe en az yirmi dakika ayırmalarını, ciğerleri, kalbi ve özellikle karın kaslarını güçlendirecek jimnastik hareketleri yapmalarını, yürüyüş, gezinti, dans ve müzik eşliğindeki oyunlara vakit ayırmalarını önermiştir³⁸.

Günün birkaç saatini sağlık için ayırmak büyük bir fedakârlık olmayıp, hanımların vakitlerini nelere harcadıkları düşünülürse bunun için zamandan tasarruf edebilecekleri anlaşılır. Dünyanın her yerinde spora şiddetle önem verilmekte, eskiden yapılan açık hava gezintilerinin, oyunlarının, kır alemlerinin yerini Avrupa’da artık zamanın ve medeniyetin tesiriyle kısmen değişmiş olan oyunlar ve eğlenceler almıştır. Özellikle son zamanlarda İngiltere’de, Amerika’da hatta Fransa’da bisiklet, kayak yarışlarına iştirak ve hatta birinciliği ihzar eden kadınlar görülmektedir. Osmanlı’da hukuk-ı hürriyet-i nisvan o derece olmadığından hanımlardan o kadar ileri gitmeleri istenmese de sıhhatlerini ve tazeliklerini sağlayacak basit fakat sıhî sporlar yapmaları arzu edilmektedir³⁹.

37 Fehime Nüzhet; “Kadınların Terbiye-i Bedeniyyesi İçin”, *Süs*, S.50, 24 Mayıs 1340 (24 Mayıs 1924), s.12.

38 Selim Sırrı; “Kadınlar Nasıl Jimnastik Yapmalı”, s.55.

39 Hayri; a.g.m., s.10.

“Doktorlar ekseriya: “zayıflamak için ne yapmak lazım gelir?” sualine maruz kalırlar, buna verilecek en tabii bir cevap: “şişmanlamamalı” sözüdür.” ifadesiyle başlayan yazıda şişmanlığın sebepleri beslenme alışkanlıkları ve hareketsizlikle açıklandıktan sonra, zayıflamak için perhiz ve düzenli idman yapmak gerektiği ancak bunun çok zahmetli ve zorlu bir süreç olduğu izah edilmiştir. Bu zahmete girmektense alınacak bazı tedbirlerle kilo almamak daha kolaydır. Vücudun elastikiyetinin ve güzelliğinin korunmak için sabah akşam on, on beş dakika jimnastik yapılması şu sözlerle önerilmektedir: *“Bu neticeye vasıl olmak ve hastalıktan ictinâb etmek için her gün yarım saatlik zaman hasretmek nedir? Her gün akşama kadar ya hiçbir şey yapmamakla veyahut birçok lüzumsuz hareketlerde bulunmakla vakit kaybediyoruz. Bir kere i’tiyad haline gelince tabiat-ı seniyye olacak bu küçük ameliyattan kim kaçır.”* İzaha gerek olmayacak kadar açık olan resimlerle gösterilen on jimnastik hareketinin her biri için bir buçuk dakika veya her hareket için bir dakika sonrasında dinlenme için yarım dakika bırakılabilir. Kişinin kuvvet ve arzusuna göre hareketler hızlı veya yavaş yapılabilir. Ancak önemli olan hareketlerin tam ve düzgün yapılması olduğundan yavaş yapılması önerilmektedir⁴⁰.

Selim Sırrı, erkeklerde olduğu gibi kadınlar içinde yedi yaşından itibaren her gün en az yarım saat spor yapılması gerektiğini, sporun belli bir yaşı olmayıp herkesin her yaşta yapmasının şart olduğunu belirterek, haftada bir iki saat yapılan spordan bir fayda beklenmemesine, sporun düzenli olarak her gün yapılmasına dikkat çekmiştir⁴¹.

Yazılarda kadınlara esas olarak hareketli bir yaşam tavsiye edilmekte, onlardan gündelik hayatında hareketsiz kalmaması, vücudunu çalıştırması istenmektedir. Bu isteğin devamında ise kadınlara uygun sporlar anlatılmaktadır. Kadınlara tavsiye edilen sporların başında oda jimnastiği ve yürüyüş gelmektedir. Bu sporları yüzmek, kürek çekmek, tenis oynamak takip etmektedir.

Başlıca faydalı hareketler gezmek, yürümek ve jimnastiktir. Buradaki jimnastikten maksat kadınların el işleri, eviyle ailesiyle ilgili yapacağı işlerdir. Ev işleriyle düzenli olarak ilgilenen kadınlar yürümek, kolları hareket ettirmek, eğilip doğrulmak gibi hareketlerde bulunacağından çeşitli uzuvları kullanarak hareket etmiş olacaktırlar ki bu da doğal bir jimnastik olacaktır. Ayrıca açık havada yapılacak gezintiler de son derece faydalıdır⁴².

Kadınlara önerilen sporların başında gelen yürümeye dair kaleme alınan bir yazıda golf, kriket, kroket gibi çeşitli sporların esasını yürümenin teşkil ettiği, dünyada en güzel jimnastiğin yürümek olduğu açıklanarak vücudu dik tutmak, göğsü gererek öne çıkarmak, başı arkaya itip, kolları serbest bırakmak gibi kaidelere dikkat edilerek yapılan yürüyüşün sağlık için faydalı olduğu aksi takdirde zararlı olacağı ifade edilmiştir. Çok yürümekten bir sıkıntı yaşanmasa da yürüyüş yapmamak birçok hastalığa sebep olacağından her gün yeteri kadar yürünmesi tavsiye edilmektedir⁴³.

Güzelleşmek ve güzelliğini muhafaza etmek her kadının arzusu olup bunu gerçekleştirmek için saatlerce ayna karşısında çeşitli boyalar ve tozlarla güzelliklerini

40 “Aile Doktoru; “Hanımlar Vücutlarının Elastikiyetini Muhafaza İçin Ne Yapmalıdır?”, *Süs*, S. 31, 12 Kânûn-i sâni 1340 (12 Ocak 1924), s.4-5.

41 Selim Sırrı; “Kadın Jimnastikleri”, s.609.

42 Mehmet Arif; a.g.m., s.43.

43 Yürümek En Güzel Jimnastiktir, *Hanımlara Mahsus Gazete*, S. 371, 11 Temmuz 1318 (24 Temmuz 1902), s.3.

bozmak yerine sihhî ve fennî hareketlerle güzelleşmek mümkündür. Yapılacak on dakikalık bir idmanla boynun, gerdanın, göğüslerin, kolların güzelliği ve bileklerin inceliğini sağlanabilir. Bunun için *"...topuklar yan yana getirilip tıpkı divanda duran asker gibi baş yukarı kalkık, omuzlar tabi olarak dik durmalı, öyle ki nefesi muntazam ve derin olarak alınmalıdır"*, gerdanın güzelliği için *"dik durunuz, vücudu sakın ve amûd tutunuz, başı yavaşça ve mümkün olduğu kadar arkaya doğru uzatınız, sonra çenenizi göğse temas edinceye kadar öne eğiniz, bu hareketi 25 defa, yani bir dakika tekrar ediniz"*, göğüsler için *"dik durunuz, kollarınızı ufki olarak boylu boyunca uzatınız, sonra burnunuzdan derin derin teneffüs ederek, kolları ağır ağır mümkün olduğu kadar geri alınız, ufki bir zemin üzerinde bir sülüs daire şeklinde bükünüz"*, *"ellerinizi kapayarak kollarınızı uzatınız, tekrar vücudunuza getiriniz ve hareketi 18 defa tekrar ediniz"*, bileklerin ince ve zarif olması için *"elleriniz sıkı sıkı kapayınız, ve kollarını yan taraftan mümkün olduğu ufki olarak mümkün olduğu kadar uzatınız; sonra birden bire elleri aşağı bükünüz, öyle ki elleri sırtı bileklerle zâviye-i kaime teşkil etsin"* şeklinde tarif edilen hareketler önerilmektedir⁴⁴.

Nüzhet ismiyle *Maarif*'te yayımlanan yazıda o zamana kadar beden hareketlerine dair kaleme alınan tüm kitapların erkeklere yönelik olduğu, erkek çocuklarının okullarda jimnastik dersleri gördüğünden ve kızların bundan mahrum kaldıklarından bahisle, aynı zamanda beden eğitimi öğretmeni Alman bir doktor tarafından *"Kızlarla Kadınlara Mahsus Ev Jimnastiği"* isimli bir eser neşredildiğini duyurulmuştur. Sağlık, güzellik ve gelişim için jimnastik yapmanın önemine değinilerek, eserde yer alan en iyi hareketler şu şekilde okurlara sunulmuştur:

"1. Yumruklar kapalı ve eller kaldırılarak iki tarafa uzatılmış bulunduğu halde yumruklara bilekler etrafında çarh ettirmek ve elleri bükmeksizin aşağı yukarı hareket ettirmek.

2. Kalınca bir değneği kollarla bel arasından geçirerek yumruklar kapalı olduğu halde pazuları ufki tutmak.

3. Karşı karşıya duran iki kız çocuğu birbirinin iki elini tutarak münâvebe ile dizlerini büküp veya oturup kalkmak.

4. Yan yana durup el ele veren iki kız çocuğundan her biri dış tarafta kalan dizini diğerini gezmek.

5. El ele veren iki kız münâvebeten sağ ve sol ayaklarını yerden kaldırmak.

*Harekât-ı mezkûre kol ve bacak damarlarıyla adalâtının ve arka kemiğiyle göğüs damarları ve akciğerlerin inbisât ve kuvvetini mücebe olmağla beraber kadınlarca hiçbir mahzur tevîd etmez.*⁴⁵.

Hanımlara Mahsus Gazete'nin 68. sayısında yer alan yazıda jimnastiğin bir oyun olmayıp belirli kaidelerle vücudu takviye ve terbiye etmek usulü olduğu, hıfzıssıhha, ruh ve ahlâk sağlığı, pedagoji gibi birçok bilimle yakından ilişkili olmasının insanlar için

44 Fehime Nüzhet; a.g.m., s.12-13.

45 Nüzhet; "Kızlarla Kadınlara Mahsûs Harekât-ı Bedeniyye", *Maarif*, C.1, S. 14, 16 Teşrîn-I evvel 1307 (28 Ekim 1891), s.219.

ne kadar önemli olduğunu ortaya koyduğu, aletli ve aletsiz olarak iki kısma ayrıldığı bilgilerinin verilmesinden sonra üç tane baş hareketi, üç tane gövde hareketi tarif edilmiş ve bu hareketlerin 8-10 kere yapılması tavsiye edilmiştir. Gazetenin 83. sayısında çıkan yazının devamında ise beş farklı kol hareketi tarif edilmiş, doktorların birçok rahatsızlık için jimnastiği tavsiye ettiği, Avrupa’da kadın, çocuk herkese özgü jimnastik kitaplarının neşredildiği ve jimnastikhanelerin yapıldığı belirtilmiştir⁴⁶.

Osmanlı kadın basınında daha önce de değinildiği üzere kızlara okullarda beden eğitiminin öğretilmesi, kız çocuklarının spor yapıp, oyunlar oynayabilmesi için imkân verilmesi arzusu dile getirilmektedir. Kadınların spor yapabilmesi için gerekli koşulların sağlanması ve bu konuda destek verilmesi de istenilen talepler arasında yer almaktadır.

Medeni milletlerde kızların tahsil ve terbiyesine önem verildiği, okullarda zihinsel beceri ve bilgilerini geliştirdikleri görülmekle birlikte gerek okullarda gerekse şehir hayatında ev kadınlarının gerektiği kadar terbiye-i bedeniye ile meşgul olmadıkları bunun neticesi olarak çeşitli sağlık sorunları yaşadıkları bilinmektedir. Bu nedenle kızların talim ve terbiyesinde mümârese-i bedeniyyenin dikkate alınması gereklidir. Avrupa’daki dans ve benzeri eğlenceler mümârese-i bedeniye için faydalı olmadığı gibi vücuda ve ahlâka olumsuz tesirleri olacağından sakıncalıdır. Ancak bedensel faaliyetlerin öneminin anlaşılmasıyla Avrupa kız okullarında jimnastik derslerine yer verilmekte hatta dersliklerden daha çok çocukların hareket etmesine müsait teneffüshaneler yapılmaktadır. Bu çerçevede Osmanlı Devleti’ndeki erkeklere mahsus okullarda jimnastik dersinin konulduğu, teneffüshanelerin islahına çaba gösterildiği gibi kız mekteplerinde de buna önem verilmesi gereklidir⁴⁷.

Madam Ervedi Tolli *Kadınlar Dünyası*’nda yayımlattığı yazısında İngiltere’de hemen her büyük parkta kızların ve çocukların oynayacakları alanlar olduğundan bahisle son derece güzel olan parklara sahip İstanbul’da neden spor yapılmadığı sorusunu sormaktadır. Bu soruna çözüm önerisinin de getirildiği yazıda gerekli arazi olduktan sonra üzerine biraz kum dökerek gerekli alanın sağlanabileceği böylece kızların sosyal ve fiziksel gelişimine katkı sağlanacağı belirtilmektedir. Kaleme alınan bir diğer öneri de sportif oyunlar için bir kadın kulübünün teşkil edilmesidir. Gerekli arazi bulunduktan sonra ip, top gibi basit malzemeleri kadınların kendilerinin temin etmesi, bu alanda tenis sporunun da icra edilmesi mümkün olabilecektir. Madam Ervedi Tolli tenis oynamaya kadınları ikna etmek için tenis oynarken başın açık olmasına gerek olmadığını aksine güneşten korunmak için bunun gerekli olduğunu ve Müslüman kızlarının kullandığı örtünün İngiltere’de kadınların kullandığı şapkalardan çok daha kullanışlı olduğunu söyleyerek “*Türk kadınları ile kızlarının teşviki için oyunu tecrübe etmek üzere oynamanın kâfi olduğuna kailim. Bundan başka sıhhatlerine ziyadesiyle yardım eder.*” ifadesiyle yazısını tamamlamıştır⁴⁸.

Ocak 1914’de *İdman* dergisi biraz hicap biraz da geleceğe dair ümitle yer verdiklerini belirttiği kadın okuyucunun mektubu, şu ifadelerle kadınların spor yapmayı istemeleri

46 “Jimnastik yahud İlm-i Terbiye-i Beden”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, S. 68, 20 Haziran 1312 (2 Temmuz 1896), s.4-5.; D.Saime; “Kadınlara Jimnastik yahut İlm-i Terbiye-i Beden”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, S.83, 10 Teşrîn-i evvel 1312 (22 Ekim 1896), s.7.

47 “Mümârese-i Bedeniyye”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, s.2.

48 Madam Ervedi Tolli, “Türk Kadınları-Spor”, *Kadınlar Dünyası*, sene 2, S. 146, 6 Haziran 1330 (19 Haziran 1914), s.5-6.

halinde karşılaştıkları duruma hem açıklık getirmekte hem de eleştirmektedir:

“(İdman)ı bizden hiç bahsetmediği halde seve seve okuyorum ve sonra büyüdüğü zaman okuması için yeğenime saklıyorum; ancak bu kadar. Çünkü hadd-i zâtinde bu idmanlılık çok iyi ve hayat için elzem? Fakat biz, kadınlar maa-l-esef bundan da mahrûmuz. İffet addedildiğinden hanımlarımız ufak bir yürüyüş yapmaktan bile çekiniyorlar; geçenlerde bir gezinti yapacak refika aradım da dört kişiden fazla bulamadım. Hem neden olmasın; şehrin bir tarafında tabii görülen, ma’yûb olmayan bir şeyi diğer bir mahalde hangi bir sebep-i makul ile münasebetsiz addedilsin.

Mesela: Adada hanımlar merkeplerle geziyorlar ve bu öteden beri adet olmuş gitmiş; fakat Şişli’den beygirlerle Büyükdere’ye doğru bir seyir yapmaktan ihtirâz ediyorlar!

-Muhtelif mahallerde hanımlara mahsûs tenis yerleri yapmaktan ne mahzur var?

-Sahil mahallerde kadınların kürek çekmeleri neden nahoş görülmeli?

-Vatan şerefli bir nesli, metin ve azm-kâr müdâfaaları, çalışacak dimâğ, kol bekleyen harabeleri ma’mûre yapacak erbâb-ı say’ ve dânişi aguş-i madirdan almayacak mı?

Mecmuanızdan bu yolda teşvikler, hizmetler bekleriz. Bizi canlandırınız size merdler yetiştirelim yoksa son felakettir tevâlî edip gider”⁴⁹.

Bu okuyucu mektubu üzerine *İdman* dergisi kadınların beden terbiyelerini geliştirmenin önemine dikkat çekmiştir. Kadınlar için bir jimnastik kulübü veya okulunda gereken bilgileri öğretecek öğretmenlerin olmamasından dolayı Maarif Nezareti’nin kız sultani ve sanayi mekteplerinde jimnastik dersini müfredata eklemelerini temenni ederek, bu durumu telafi etmek üzere dergide kadın jimnastiklerinden bahsedileceğini duyurmuştur⁵⁰.

Sporun yaygınlaşması ve faydaları hakkında sıklıkla Avrupa’daki gelişmelerden, Avrupa’daki kadınların sağlıklı ve zinde olmalarından bahsedilmektedir. Avrupa’daki okullarda kız çocuklarının beden eğitimine verilen önemden, kamusal alanlarda çocukların oyun oynayabilmeleri için uygun yerlerin bulunmasından takdirle bahsedilmektedir. Avrupa’daki kadınların sportif faaliyetleri hakkında bilgiler verilmekte ve yaşanan gelişmeler aktarılmakta ancak “erkeklere özgü” olarak adlandırılan sporlarla ilgilenmeleri, erkeklerle rekabet etmeleri eleştirilmekte ve küçümsenmektedir. Kaleme alınan yazılarda Osmanlı kadınlarına bunların yerine kendi cinsiyetlerine, fiziksel yapılarına uygun olan sporlarla ilgilenmeleri ve itidalli olmaları tavsiye edilmektedir.

49 “Hanımlarımız ve İdman”, *İdman*, s.258.

50 “Hanımlarımız ve İdman”, *İdman*, s.259.

Beden terbiyesi fiziksel olarak daha nazik bir yapıya sahip olduklarından erkeklerden daha fazla kadınlar için gereklidir. Ancak Avrupa’da bazı kadınların yaptığı gibi çok fazla spor yapmak, açık havada fazla vakit geçirmek kadınların fiziksel olarak erkeklere benzemesine, zarafetlerini kaybetmelerine neden olacağından sağlıklı ve kuvvetli olmak için aşırıya kaçmadan sporla uğraşılmalıdır. Kız çocuklarının sağlıklı olmaları için sürekli kapalı alanlarda bulunmamalarına, açık havada vakit geçirerek fiziksel faaliyetlerde bulunmalarına, beslenme ve uykularına dikkat edilmelidir. Ayrıca kız çocuklarının kriket, tenis gibi eğlenceli ve aynı zamanda bedensel gelişimlerini destekleyecek sporlarla ilgilenmeleri tavsiye edilmektedir⁵¹.

“Kadınlara âdî bir spor kadını olup meydanlarda erkekler gibi spor oyunları oynamak değil fakat göğüslerini genişletmek, azalarını yumuşatmak, yürüyüşlerine bir çalım vermek için bugün kabul edilmiş spor oyunları arasında hangisi daha münasiptir?” sözleriyle başlayan bir başka yazıda sporun sınırları rahatlattığı, adeleri takviye ettiği için insan vücuduna çok faydalı olduğu, sporun erkekler için olduğu kadar kadınlar içinde gerekli olduğu belirtilerek herkes tarafından spora gösterilen ilgi tebrik edilmektedir. Avrupa’da ve özellikle İngiltere’de kadınlar en kaba sporları bile tatbik etseler de hanımlara bu kadar ileri gitmeleri tavsiye edilememekte ancak *“Oda jimnastiği deyince vücudumuz için ne kadar faydeli olduğu umum tarafından tasdik edilen bir takım muayyen hareketler kasd olunuyor. Bu hareketlerin suret-i muntazamada tekrar edilmesiyle bütün adalât hal-i faaliyete geliyor, evzâ’nın biçimsizliği zâil oluyor, etvâra halâvet geliyor... vücut çevik, çalak, kuvvetli oluyor. Böylece bir kere hafif hareketlerle hazırlandıktan sonra şedîd hareketlere kolayca başlamak mümkündür.”* sözleriyle açıklanan oda jimnastiği denilen hafif idmanlar önerilmektedir. Ayrıca kadınlar için uygun sporlar olarak yürümek, kürek çekmek, yüzmek, kaymak, ata binmek, tenis oynamak zikredilerek yürümenin herkesin yapabileceği en zahmetsiz ve masrafsız spor olduğu, hıfzıssıhha açısından bütün sporlardan üstün olduğu vurgulanmıştır. Önerilen diğer sporların yapılışı sırasında dikkat edilmesi gereken noktalar açıklanarak, yürümenin yanında yüzmenin sağlığın yanı sıra vücudun şekillenmesi açısından kadınlar için çok uygun olduğunun *“dünya bilir ki yüzmek esasen kadınlara mahsus bir spordur çünkü eşkâl-i vücudun letâfetini, cazibesini meydana koymak itibariyle hâiz-i ehemmiyettir.”* şeklindeki iddialı ifadelerle altı çizilmiştir⁵².

Kadınların bir sporla düzenli olarak uğraşmaları ve bedenlerini geliştirmeleri takdirle şayan olmakla birlikte her oyuna ve umumi yarışlara katılacak kadar ileri gitmenin kadınları gülünç bir duruma düşürdüğü unutulmamalıdır. Kadınların beden yapısı her sporu yapmaya uygun olmadığından onlar için en uygun sporlar tenis, yüzme ve kürek çekmektir. Kadınların kürek çekmeleri dünya savaşından sonra yaygınlaşmış ve ciddi bir spor haline almış olup, büyük şehirlerde sandallara gezinti yapan kadınlara sıkça rastlanır olmuştur. Kürek çekerken dikkat edilmesi gereken noktalar detaylı bir şekilde anlatılarak *“kürek çekmek acemiler için oldukça mühim bir eziyet ve yorgunluk teşkil ederek birçok ter döktürmesine rağmen beden inkişafına ve güzelliğine hizmet eden bu sporun taraftarları günden güne çoğalmaktadır”* sözleriyle bu spora rağbetin giderek arttığı ve güzelliğe hizmet ettiği belirtilmektedir⁵³.

51 Dr. Rusçuklu Hakkı; a.g.m. s.7-9.

52 “Kadın İçin En Çok Hangi Sporlar Muvafiktir?”, s.8-9.

53 Kadın Sporları Kürek Çekmek, *Kadın Yazıları*, S.3-4, Haziran-Temmuz 1926, s.23-24.

İsveç usulü jimnastik hareketlerini erkekler gibi kadınlar da yapacak kapasitedir, kadınlar da erkekler gibi beden hareketlerini yapar koşar, atlar, ipe ve sırağa çıkar, oynar. Fazla olarak da raks ederek vücutlarının sıhhatini temin ederler ancak anatomileri erkeklerden farklı oldukları için bazı noktalarda dikkat edilmelidir. Örneğin atlamalarda kuvvet ve şiddetten sakınarak yumuşaklık ve zarafete dikkat edilmeli, uzuvları sarsan hareketlerden kaçınmalı, atlamalarda kızlar hiçbir zaman erkekler kadar yüksekte atlamaya teşvik edilmemelidir. Kadınların jimnastiği daha çok eğlendirici, zevkli oyunlarla ve danslarla zenginleştirilmelidir. Sağlığı muhafaza eden ve bedeni terbiye etmeye yönelik jimnastik hareketleri olmasına dikkat edilmeli özellikle karın kaslarını takviye etmelidir. Sinirleri ve adaleleri güçlendirmeli, dikkat, cesaret ve intizam vermelidir. Faal teneffüse, kanın deveranına destek veren hareketler olmasına özen gösterilmelidir. Bedene esneklik, eklemlere işleklik kazandırmalıdır. Dans ve müzik eşliğinde yapılan jimnastikler endama güzellik, hareketlere ahenk kazandırır. Jimnastik konusunda bu hususlara dikkat edilmesi gerektiği gibi kadınların yapacakları sporlarda da seçici olunmalıdır. Genç kızların yarışlara katılması, disk atması, futbol oynaması, boks yapması, güreşmesi uygun olmamakla birlikte jimnastikle vücutlarını terbiye etmiş hanımlar için tenis, golf, kroket, at binmek, bisiklete binmek, kürek çekmek, yüzmek faydalı sporlardır⁵⁴.

Selim Sırrı, son yıllarda Avrupa'da kadınların boks, eskrim, polo gibi sporlarla uğraşmalarını, sert pazulu kadın jimnastikçilerin olmasını eleştirmiş aynı şekilde balolarda sabaha kadar dans edilmesini, havasız, kapalı alanlarda paten kayılmasına karşı çıkmıştır⁵⁵.

Bisikletin tüm dünyada son derece yaygınlaştığından hem erkeklerin hem de kadınların çok rağbet gösterdiğinden bahseden yazıda kadınların özellikle genç kızların bisiklete binmeleri eleştirilmiştir. Bisiklet genç kızlar için bir jimnastik aleti olarak kabul edilebilirse de vücut yapıları itibarıyla hiç kullanmamaları daha uygun görülmektedir. Ciddi bir hastalığı olup olmadığından emin olmadan bisiklete binilmemesi gerektiği belirtilerek genç kızların bilhassa naif bir yapıda olanların ve hamile kadınların bisiklete binmesine şiddetle karşı çıkmaktadır. Sağlığa zararı olabilecek bu "*şeytan arabası*"na herkesin özellikle genç kızların lüzumsuz merak göstermemeleri ve çocukların bisiklete bindirilmemesi tavsiye edilmektedir⁵⁶.

Sporun topluma katkısı, sağlık ve güzellikteki etkisi, spora yönelik eleştiri ve tavsiyelerin yanı sıra bilgilendirmeye yönelik yazılar ve spora dair haberlerde kadın basınında yer almıştır.

İp atlamaya dair yayımlanan bir yazıda kız çocukları tarafından oynanan ip atlamanın iyi bir jimnastik olduğu ancak vücudu özellikle kalbi fazla yorduğundan tehlikeli olabileceği belirtilmiş, uzun süre ara vermeden ip atlayan kız çocuklarının vefat ettiğine dair Amerika'dan iki farklı habere yer verilerek, New York'ta bir sene zarfında hastaneye getirilen çocuklardan altısının ip atlamaktan dolayı hastalandıkları dolayısıyla dikkatli olunması tavsiye edilmiştir⁵⁷.

54 Selim Sırrı; "Kadın Jimnastikleri", s.608-609.

55 Selim Sırrı; "Kadınlar Nasıl Jimnastik Yapmalı", s.54.

56 "Velosipit ve Genç Kızlar", *Hanımlara Mahsus Gazete*, S.94, 26 Kânûn-ı evvel 1312 (7 Ocak 1897), s.7-8.

57 "İp Atlamak", *Hanımlara Mahsus Gazete*, S.512, 19 Mayıs 1321 (1 Haziran 1905), s.7.

Abdullah Cevdet tarafından kaleme alınan bir yazıda İngiltere'deki sportif faaliyetler hakkında bilgi verilmektedir. İngiltere'de spora hıfzıssıhha ve temizlik kadar önem verilmektedir. Çocuklar okullarda, yetişkinler boş zamanlarında açık havada spor yapmakta, spora çok vakit ve enerji harcamaktadırlar. Ülkenin her yerinde kriket, futbol, tenis gibi sporlar için tahsis edilmiş alanlar, nehirlerde kürek çekmek için kayıklar, limanlarda uzun seyahatler için kullanılan yatlar bulunmakta, bisiklet tüm ülkede son derece yaygın olarak kullanılmaktadır. Şişmanlamaktan korunmak ve kasları güçlendirmek için herkes atletizmle ilgilenmektedir. İngiltere'de uzun zamandır bu amaçla hasredilen gayret, sermaye ve sabır neticesinde sağlam bir millet ortaya çıktığından *"Artık III. George zamanına ait karikatürlerin gösterdiği vecihle fazla beslenmiş, yanakları şiş, şişman sekte-i kalbe müstaid İngiliz'in birkaç nadir numunesini bulmak için şimdi İngiltere'nin uzak biladlarına gitmek lazımdır."* denilmektedir⁵⁸.

İngiltere ve Almanya'daki kız okulları hakkında bilgi veren bir yazıda ise kız mekteplerinin şehir dışında, havası temiz yerlerde açıldığından, kızların bu okullarda hem eğitim aldıkları hem de futbol, kriket, yüzme, kürek çekmek, at binmek sporlarla uğraştıkları böylece hem fikirlerini hem de bedenlerini geliştirdikleri anlatılmıştır⁵⁹.

Avrupa'da kadınların erkekler kadar sporun her dalına katılımı olduğu boks, kılıç, tayyarecilik, otomobil gibi kadınlarla çok da ilgili görülmemeyen spor dallarıyla da ilgilendikleri, genelde ilkbaharda gerçekleştirilen otomobil, at, bisiklet, kayak yarışlarına katıldıkları ve daha ziyade kürek çekme sporunda başarı kaydettiklerine dair bir haber de basında yer bulmuştur⁶⁰.

Safaettin Rıza'nın *Süs* dergisinde yayımlanan yazısı ise 23 Mayıs 1924'te ilk kez gerçekleşen Kız Liseleri İdman Bayramı'na dair haberdur. *"Herkes Türk kadınlığının yeni bir inkılâb yaratmasından mütevellid heyecan ve asabiyet içinde, Kadıköy ve Kadıköylüler kız mekteplerine ait ilk medenî ve bedenî bayramın mahall-i cereyanına mülkiyetlerinden dolayı mağrûr ve müftehir."* sözleriyle ifade edilen bayram kutlaması Kadıköy'de İttihad-ı Spor Kulübü'nde Erenköy, İstanbul, Üsküdar, Bezm-i Alem, Çamlıca, Selçuk Hatun, Kandilli, Nişantaşı kız liselerinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Kutlamalardan ve yapılan müsabakalardan detaylı bir şekilde bahsedilen yazıda etkinliklerin müzik ve resmi geçitle başladığı, Bezm-i Alem Lisesi kız öğrencilerinin başarıyla gerçekleştirdikleri beden hareketleri ile devam ettiği anlatılmıştır. Gösteriden sonra liseler arasında yapılan müsabakalar (harekât-ı bedeniyeye, harekât-ı umûmiyye, 60 metre koşu yarışı, voleybol müsabakası, 50 metre yumurta yarışı, el arabası yarışı, çember yarışı ve çuval yarışı) ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır⁶¹.

58 Dr. Abdullah Cevdet; "İngiliz Mekteplerinde Terbiye", s.10.

59 "Tali ve Terbiye-i Nisvan: Kız Mektebi", *Hanımlara Mahsus Gazete*, S.533, 12 Teşrin-i evvel 1321 (25 Ekim 1905), s.3.

60 "Kadınlarda Spor Merakı (Avrupa'da Kayık Yarışları)", *Musavver Malumat*, sene 1, S.18, 12 Haziran 1330 (25 Haziran 1914), s.281.

61 Safaeddin Rıza; "Kız Liseleri İdman Bayramı", *Süs*, S.51, 31 Mayıs 1340 (31 Mayıs 1924), s.13. İlk İdman Bayramı Maarif Nezareti Müfettişi Selim Sırrı Bey'in önerisiyle 29 Nisan 1916'da Kadıköy İttihad Spor Kulübü'nün sahasında düzenlenmiş, Darülmualimin, Galatasaray İstanbul, Üsküdar, Davutpaşa, Kadıköy, Kabataş, Vefa, Gelenbevi Sultanileri, Darüleytam ve 32 numune mektebinin erkek öğrencilerinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. 1919 yılından 1924 yılına kadar savaş sebebiyle kutlanamayan bayram 16 Mayıs 1924'de "Mektepliler Bayramı" olarak erkek liselerinin katılımıyla Taksim Stadyumu'nda kutlanmıştır. Bkz. Mehmet Ö. Alkan; "Osmanlı İdman Bayramı'ndan Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramına" (En Doğru Bildiğimizden Kuşkulamak-6), *Toplumsal*

Sonuç

Osmanlı kadın basınında spor, sağlık için herkese şart görülmekle birlikte kadınların spor yapmasına, sağlıklı bir bedene sahip olmasına önem verilmiştir. Kadınlara doğurganlık ve annelik vasfı sebebiyle toplumsal bir sorumluluk yüklendiği görülmektedir. Sağlıklı ve güçlü kadınların güçlü bir ırk meydana getirmesi mümkün olduğundan kadının sağlığına dikkat etmesi, öncelikle beden sağlığına önem vermesi beklenmektedir. Ayrıca insanların sağlam bir bedene sahip olmasının sağlıklı zihin ve iyi ahlakı beraberinde getireceği fikri Osmanlı kadın basınında yer alan yazılarda işlenmiştir. Kadınların fiziken, ruhen ve ahlaken güçlü olması sadece güçlü bir nesil meydana getirmesine değil aynı zamanda iyi evlatlar yetişmesine de imkân vereceği gibi sporun öneminin farkında olan kadınların çocuklarının fiziksel gelişimine, beden terbiyelerine özen göstereceği de düşünülmektedir.

Sporun sadece sağlığa değil güzelliğe olan etkisine de yer verilerek, sporun vücudu şekillendirmesinin, endamı güzelleştirmesinin yanı sıra hareketlere ahenk ve zarafet kattığına, cildi güzelleştirdiğine dair bilgilerle kadınlar spor yapmaya teşvik edilmiştir.

Osmanlı kadını sağlık, güzellik gibi gerekçelerle spora yönlendirilirken sportif faaliyetlere ilişkin farklı görüşlerin yazılara yansıdığı görülmektedir. Spora dair kimi yazılarda yumuşak bir üslupla kadınlar spora teşvik edilmektedir. Kadınların doğrudan bir sporla uğraşmalar bile gündelik hayatlarında hiç değilse ev işleriyle meşgul olarak, bütün gün oturmak yerine evlerinde hareket ederek vücutlarını çalıştırması önerilmektedir. Benzer şekilde yapılabilirliği daha kolay olan basit jimnastik hareketleri ve yürüyüş tavsiye edilmektedir. Bu tavsiyelerin temelinde kadınların hayatına bir şekilde sporu, fiziksel hareketi dahil etme düşüncesinin olduğu anlaşılmaktadır.

Spora dair gazete ve dergi sütunlarından takip edilebilen bir diğer konu da Avrupa'daki kadınların sportif faaliyetleridir. Yazıların bir kısmında Avrupa'da kadınların çok yönlü sportif faaliyetlerine, sağlıklı ve atletik bir yapıya sahip olmalarına takdirle yer verilmektedir. Ancak bir kısım yazıda ise Avrupalı kadınların erkeklere özgü sporlarla uğraşmaları, erkeklere rakip olmaları ve spor dallarında uzmanlaşmanın neticesinde kadınların dış görünümünün erkeksileşmesi eleştirilmekte, bazı spor dallarının ve müsabakalara katılmanın fiziksel ve ahlâkî sebeplerle Osmanlı kadınına çok da uygun olmadığına altı ısrarla çizilmektedir. Bu tür eleştirilere yer veren yazılar da kadınlar için uygun çeşitli sporlardan bahsedilmekle birlikte kadınlara jimnastik ve yürüyüş daha fazla önerilmektedir ki bu da önerilerin temelinde Osmanlı kadınlarının Avrupa kadınlarına öykünmesini engellemek, ahlâkî ve sosyal gerekçelerle kadınların kamusal alandaki görünürlüğünü sınırlama gayreti olduğunu düşündürmektedir. Benzer şekilde kadını toplum içinde daha görünür kılan ve Osmanlı kadınları arasında da yaygınlaştığı ifade edilen bisiklet kullanımı da şiddetle eleştirilmiştir.

Avrupa'daki okullarda verilen beden eğitimi, çocuk yaşlarından itibaren okullarda ve sosyal hayatta kızların beden eğitimine verilen öneme yazılarda yer verilerek Osmanlı'da kız çocuklarının eğitiminde de beden terbiyesine önem verilmesi temenni edilmektedir. Ancak konuyla ilgili bazı yazılarda cinsiyet ayrımına gidilerek erkeklere nazaran kız

Tarih, S.211 (Temmuz 2011) s.31,34. Süs dergisindeki haberden anlaşıldığı üzere bu kutlamadan ayrı, bir hafta sonra kız liselerinin katılımıyla Kız Liseleri İdman Bayramı kutlanmıştır.

çocuklarına verilen beden terbiyesinin onların fiziksel özelliklerine zeval getirebileceği endişesi vurgulanmakta ve hareketlerin “hafifletilmesi” önerilmektedir.

Sonuç olarak basında yer alan yazılarda her ne kadar spor yapması, jimnastik, yürümek, kürek çekmek, yüzmek, tenis oynamak, at binmek gibi kadınlar için çeşitli spor dalları zikredilse de uygulama sahasına gelindiğinde farklı gerekçelerle de olsa Osmanlı kadınlarına ağırlıklı olarak uygun görülen ve tavsiye edilen sporların kendi hanelerinde gerçekleştirebilecekleri oda jimnastiği ve -yapılabilirliği bizzat kadınlar tarafından sorgulanan- yürüyüşten ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akyüz Yahya; *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e)*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Yayınları, Ankara 1989.

Aşa Emel; *1928'e Kadar Türk Kadın Mecmuaları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989.

Aydın Hakan; “İdman (1913-1914): İlk Kapsamlı Spor Dergisi Üzerine Bir İnceleme”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, S.27, ss.153-170, 2009.

Barkan Ömer Lütfi; “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274(1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Tanzimat 1*, ss.321-421, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1999.

Çakır Serpil; *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 1996.

İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası (1869-1927), Hz.Zehra Toska, Serpil Çakır, Tülay Gençtürk, Sevim Yılmaz, Selmin Kurç, Gökçen Art, Aynur Demirdirek, Metis Yayınları, İstanbul 1993.

Keçeci Kurt Songül; “II.Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadın Dergilerinde Aile ve Evlilik Algısı”, *Bellefen*, C.LXXIX, s.286, ss.1073-1098, Ankara 2015.

Kurnaz Şefika; *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.

Turan Şerafettin; “Tanzimat Devrinde Evlenme Meselesi”, *Aile Yazıları 4*, ss.66-68, Der. Beylü Dikeçligil-Ahmet Çiğdem, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, Ankara 1991.

Van Os Nicole A.N.M.; “Osmanlı Müslümanlarında Feminizm”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 1*, ss.335-347, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Gazete Makaleleri

Ahmet Edip; “Çirkinlik”, *Türk Kadını*, S.2, ss.19-21, 6 Haziran 1334 (6 Haziran 1918).

“Aile Doktoru; “Hanımlar Vücutlarının Elastikiyetini Muhafaza İçin Ne Yapmalıdır?”, *Süs*, S. 31, ss.4-5. 12 Kânûn-i sâni 1340 (12 Ocak 1924).

Dr.Abdullah Cevdet; “İngiliz Mekteplerinde Terbiye”, *Süs*, S.51, ss.10-11, 30 Mayıs 1340 (31 Mayıs 1924).

Dr.Abdullah Cevdet; Mekteplerde Bedeni ve Ahlâki Terbiye”, *Süs*, S.52., ss.3-4, 7 Haziran 1340 (7 Haziran 1924).

Dr.Nurettin Ramih; “Kadın ve Kızlar Hıfzıssıhhası”, *Siyaset*, S.16, ss.7-8, 26 Haziran 1330 (9 Temmuz 1914).

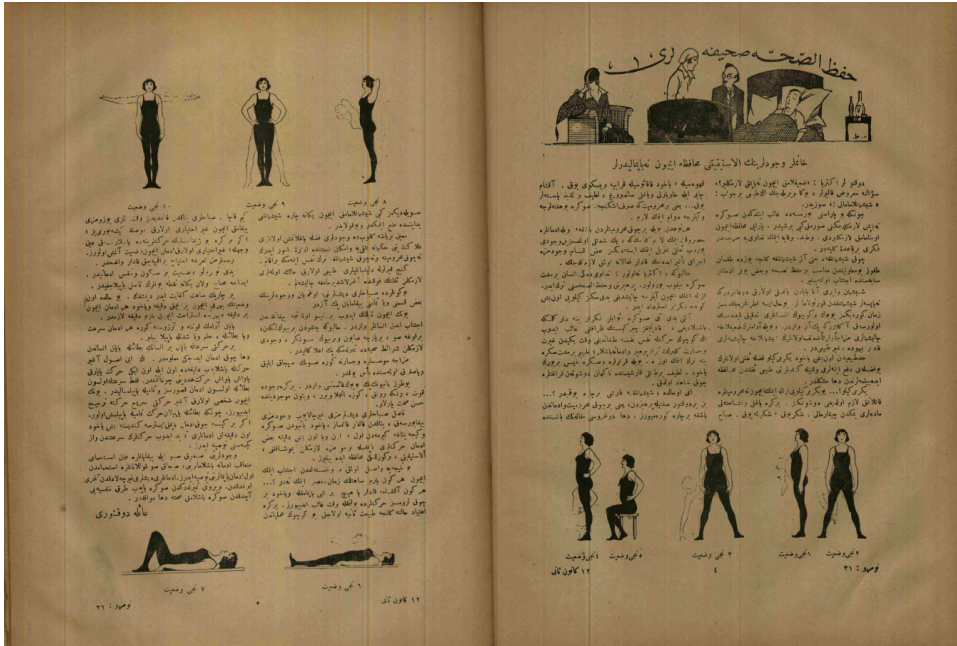
- Dr. Rusçuklu Hakkı; "Kız Çocuklarının Terbiye-i Bedeniyyeleri ve Hıfzıssıhhatı", *Muallim*, C.1, S. 1, ss.6-9, 11 Eylül 1324 (24 Eylül 1908).
- D.Saime; "Kadınlara Jimnastik yahut İlm-i Terbiye-i Beden", *Hanımlara Mahsus Gazete*, S.83, ss.7., 10 Teşrin-i evvel 1312 (22 Ekim 1896).
- Fehime Nüzhet; "Kadınların Terbiye-i Bedeniyyesi İçin", *Süs*, S.50, ss.12-13, 24 Mayıs 1340 (24 Mayıs 1924).
- "Hıfzıssıhhat-ı Beden- Hıfzıssıhha-i Ahlâk", *Hanımlara Mahsus Gazete*, S.16, ss.1-2., 12 Teşrin-i evvel 1311 (24 Ekim 1895).
- "Hanımlarımız ve İdman", *İdman*, S. 17., ss.258-259, 4 Kânûn-ı sâni 1329 (17 Ocak 1914).
- Hayri; "İçtimai Düşünceler Kadın ve Spor", *Düşünce*, C.1, S.1, ss.9-10, 15 Şubat 1338 (15 Şubat 1922).
- "İp Atlamak", *Hanımlara Mahsus Gazete*, S.512, ss.7., 19 Mayıs 1321. (1 Haziran 1905).
- "Jimnastik yahud İlm-i Terbiye-i Beden", *Hanımlara Mahsus Gazete*, S. 68, ss.4-5., 20 Haziran 1312 (2 Temmuz 1896).
- "Kadın İçin En Çok Hangi Sporlar Muvafıktır?", *Süs*, S. 15, ss.8-9., 23 Eylül 1339 (23 Eylül 1923).
- Kadın Sporları Kürek Çekmek, *Kadın Yazıları*, S.3-4, ss.23-24, Haziran-Temmuz 1926.
- "Kadınlarda Spor Merakı (Avrupa'da Kayık Yarışları)", *Musavver Malumat*, sene 1, S.18, ss.281-282, 12 Haziran 1330 (25 Haziran 1914).
- Madam Ervedi Tolli, "Türk Kadınları-Spor", *Kadınlar Dünyası*, sene 2, S. 146, ss.5-6, 6 Haziran 1330 (19 Haziran 1914).
- Mehmet Arif; "Tuvalet Yahud Muhafaza-i Sıhhat u Melahat: Su, Hareket, Ziya", *Türk Kadını*, S.3, ss.43-44, 20 Haziran 1334 (20 Haziran 1918).
- Mehmet Nuri; "Terbiye-i Bedeniyye-Hanım Kızlara Jimnastik Nasıl Yaptırılmalı", *Muallim*, Cilt 1, S 9, ss.112, 5 Nisan 1332 (18 Nisan 1916).
- "Mümârese-i Bedeniye", *Hanımlara Mahsus Gazete*, S. 34, ss.1-2., 14 Kânûn-ı evvel 1311 (26 Aralık 1895), s.1.
- Nüzhet; "Kızlarla Kadınlara Mahsus Harekat-ı Bedeniye", *Maarif*, C.1, S. 14, ss. 219, 16 Teşrin-i evvel 1307 (28 Ekim 1891).
- Safaeddin Rıza; "Kız Liseleri İdman Bayramı", *Süs*, S.51, ss.13, 31 Mayıs 1340 (31 Mayıs 1924),
- Selim Sırrı; "Kadın Jimnastikleri", *Muallim*, C.2, S.17, ss.607-610, 15 Temmuz 1332 (28 Temmuz 1916).
- Selim Sırrı; "Kadınlar Nasıl Jimnastik Yapmalı", *Şehbal*, 6. Sene, C. 4, S. 100, ss.54-55, 15 Haziran 1330 (28 Haziran 1914).
- "Talim ve Terbiye-i Nisvan: Kız Mektebi", *Hanımlara Mahsus Gazete*, S.533, ss.3., 12 Teşrin-i evvel 1321 (25 Ekim 1905).
- "Velosipit ve Genç Kızlar", *Hanımlara Mahsus Gazete*, S.94, ss.7-8., 26 Kânûn-ı evvel 1312 (7 Ocak 1897).
- Yürümek En Güzel Jimnastiktir, *Hanımlara Mahsus Gazete*, S. 371, ss.3., 11 Temmuz 1318 (24 Temmuz 1902).

Ek 3: "Aile Doktoru; "Hanımlar Vücutlarının Elastikiyetini Muhafaza İçin Ne Yapmalıdır?", Süs, S. 31, ss.4-5. 12 Kânûn-i sâni 1340 (12 Ocak 1924).

Ek 4: "Kadın İçin En Çok Hangi Sporlar Muvafıktır?", Süs, S. 15, ss.8-9., 23 Eylül 1339 (23 Eylül 1923).

AMERİKAN RAPORLARI ÜZERİNDEN OSMANLI PAMUKLU ÜRÜNLER PİYASASINA KISA BİR BAKIŞ

A BRIEF OVERVIEW OF THE OTTOMAN COTTON GOODS MARKET BASED ON AMERICAN REPORTS

Oya GÖZEL DURMAZ*

Geliş Tarihi/Received:03.05.2021

Kabul Tarihi/Accepted:27.10.2021

GÖZEL DURMAZ, Oya, (2022), "Amerikan Raporları Üzerinden Osmanlı Pamuklu Ürünler Piyasasına Kısa Bir Bakış", Belgi Dergisi, S.23, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2022/1, ss. 305-322.

Öz

19. yüzyılın ikinci yarısında hızlı bir sanayileşme süreci yaşayan Amerika Birleşik Devletleri (ABD), artan üretim hacmi ile dünyanın en önemli endüstri ülkelerinden biri haline gelmiştir. Bu sürecin doğal sonucu olarak ABD'nin endüstri ürünlerini ihrac edeceği pazar arayışına girdiği görülmektedir. Osmanlı Devleti, Amerikan kapitalizminin yayılmayı hedeflediği coğrafyalardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerçekten de endüstrisi gelişkin olmayan Osmanlı Devleti, bu dönemde gelişmiş Avrupa ülkeleri için çok önemli bir pazar konumundaydı. Ancak, Osmanlı Devleti'nin ABD ile ticari ilişkileri Avrupa devletleriyle ilişkilerine kıyasla oldukça gerilerde kalmıştı. Özellikle 1900'ler itibarıyla dünyada sanayileşmiş ülkeler arasında artan rekabetin bir parçası olan ABD, bu döneme kadar oldukça sönük kalan Osmanlı-Amerikan ticari ilişkilerini geliştirebilmek ve Osmanlı pazarında payını arttırabilmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Osmanlı ithalatının en önemli kalemlerinden birinin tekstil ürünleri olması, dünyanın en büyük pamuk üreticilerinden biri olarak dokuma endüstrisine büyük yatırımlar yapmış olan ABD'nin dikkatini çekmiştir. Bu kapsamda Amerikalı yetkililer kendi ürünlerini Osmanlı pazarına sokabilmek için kapsamlı bir hazırlık içerisine girerek fizibilite raporları hazırlamışlardır. Amerikan üreticilerini Osmanlı pazarına uygun ürünler üretmeye ve pazarın şartlarını dikkate alan ticari ilişkiler kurmaya yönlendirmek isteyen bu raporlar, 20. yüzyıl başında Osmanlı pazarının temel özelliklerinin ortaya konulması açısından oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ülkeler bazında tekstil ürünleri ithalatının bileşimi ve toplam değerinden, tüketicilerin hangi kumaşları, hangi boyutlarda ve hangi desenlerde tercih ettiğine kadar ayrıntılı değerlendirmelere bu raporlar aracılığıyla ulaşılabilmektedir. Bir diğer taraftan ise Osmanlı pamuklu ürünler pazarının kontrolü amacıyla endüstrileşmiş ülkeler arasında nasıl bir rekabetin yaşandığı da bu raporlardan takip edilebilmektedir. Bu çalışma, bahsi geçen Amerikan raporlarına dayanarak hem söz konusu rekabeti hem de pazarın o dönemki genel durumunu analiz edecektir.

Anahtar kelimeler: *Osmanlı İmparatorluğu, Amerika Birleşik Devletleri, pamuklu ürünler, İngiltere.*

* Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakincağ Tarihi ABD, oyagozel@yahoo.com, (<https://orcid.org/0000-0002-1518-192X>)

Abstract

The Unites States of America (USA), which experienced a rapid industrialization process in the second half of the 19th century, became one of the most important industrialized countries with increasing production volumes. As a natural consequence of this process, the USA began to seek markets to export its industrial goods. The Ottoman Empire emerged as one of the geographies that American capitalism aimed to expand. Indeed, the Ottoman Empire, whose industry was not developed, was in a very important market position for the developed European countries in this period. However, the commercial relations between the Ottoman Empire and the USA were far behind compared to the relations with the European states. In this context, the USA, which became a part of the rising competition among the developed industrialized countries particularly by the 1900s, made several attempts to improve the Ottoman-American commercial relations which had remained rather dull until this period, and to increase its share in the Ottoman market. The fact that one of the most important items of Ottoman imports was textile products attracted the attention of the USA which had made large investments in the weaving industry as one of the largest cotton producers of the world. In this context the American officials made extensive preparations and prepared feasibility reports in order to introduce their products to the Ottoman market. These reports, which aimed to direct the American manufacturers to produce suitable products for the Ottoman market and to establish commercial relations that take into account the conditions of the market, contain very important information in terms of revealing the basic features of Ottoman market at the beginning of the 20th century. Through these reports, it is possible to reach detailed evaluations from the composition and total value of textile imports on the basis of countries to which fabrics, which sizes and which patterns consumers preferred. On the other hand, the competition among the industrialized countries for the control of Ottoman cotton goods market can be followed from these reports. Based on these American reports, this study will analyze both the aforementioned competition and general situation of the market at that time.

Keywords: *The Ottoman Empire, the Unites States of America, cotton goods, England*

Giriş

On dokuzuncu yüzyıla kadar dokumacılık alanında oldukça gelişkin bir imalat sektörüne sahip olan Osmanlı Devleti, 1900'lere geldiğimizde büyük ölçüde ithalata bağımlı hale gelmiş ve tekstil ürünleri toplam ithalat içerisinde en önemli kalemlerden biri olmuştur.¹ Bu dönüşümün gerçekleşmesinde başta İngiltere olmak üzere Avrupa ülkelerinde gerçekleşen Endüstri Devrimi'nin belirleyici bir etkisi olmuştur. Dokuma alanında üretim tekniklerinin gelişmesi ve makineleşme ile birlikte ürün maliyetlerini düşürmeyi başaran endüstrileşmiş ülkeler, Osmanlı pazarında adım adım hâkimiyeti ele geçirmiştir. Bu süreçte önce İngiltere daha sonra ise diğer Avrupa devletleriyle imzalanan serbest ticaret anlaşmalarının da ciddi bir etkisi olmuş, bu ülkeler kendilerine sağlanan avantajlı gümrük tarifelerinden yararlanarak Osmanlı Devleti'ne ihracatlarını arttırmışlardır.²

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Osmanlı dokumacılığı ithal ürünlerin rekabeti karşısında on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında çok büyük zarar görmüş olsa da aynı yüzyılın ikinci yarısında bu alanda direniş ve bir tür adaptasyon süreci de gerçekleşmiştir. Taşıma maliyetlerinin yüksekliği nedeniyle ülkenin uzak iç bölgeleri ithal ürünlerin rekabetinden korunabilmiş, buralarda yerel üretim devam etme şansı bulmuştur. İthal ürünlerin yerel zevklere hitap etmemesi de yerel üretimin sürmesi açısından etkili olmuştur. Yabancı üreticiler, dokumalarını yerel zevklere uyarlamaya çalışmışlarsa da yerel ürünlere talep devam etmiştir. Bu faktörlere ek olarak, ithal pamuk ipliği kullanarak kumaş yapımı da, yerel iplik üretimine zarar vermekle birlikte, Osmanlı'da dokumacılığın sürdürülmesi açısından çok büyük bir katkı sağlamıştır. Yerli sanayiye ayakta tutabilmek adına kullanılan bir diğer yöntem ise düz kumaşların ithal edilip, sentetik boya maddeleriyle boyanmasıydı. Ülke içinde işçilik ücretleri düşük olduğundan bu yolla ucuz renkli kumaş elde edilmiş oluyordu. Özellikle 1860'lardan itibaren sektörde bu tarz yollar uygulanarak yerli üretim kasabalar ve köyler gibi daha küçük merkezlerde ayakta kalabilmiştir. Ancak ulaşım imkânlarının gelişkin olduğu daha büyük merkezlere geldiğimizde, ucuz ithal ürünler karşısında yerel pamuklu dokuma imalatının büyük zarar gördüğünün altı çizilmelidir.³

Aslında Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminden başlayarak devlet öncülüğünde sanayileşme girişimleri de başlamış ve büyük çoğunluğu dokuma alanında faaliyet gösteren pek çok fabrika açılmıştır. Fakat yirminci yüzyıl başına gelindiğinde söz konusu fabrikaların çoğunun artık faal durumda olmadıklarını, çeşitli sebeplerden kapanmak

1 Pamuklu ürün ithalatı Osmanlı ekonomisini on yedinci yüzyıldan itibaren olumsuz etkilemeye başlamıştır. 1600'lerden başlayarak üst sınıflar arasında Hint pamuklularına talep artarken, ithalatta da bu talebe paralel bir artış yaşanmıştır. Ancak Osmanlı dokumacılığı bu rekabetten olumsuz etkilense de bir çöküş yaşamamış, geniş halk yığınları büyük ölçüde yerel ürünleri kullanmaya devam etmiştir. Osmanlı pamuklu ürünler pazarının 1500'lerden 1900'lere kadar yaşadığı dönüşüm hakkında bakınız: Halil İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı, ss. 1-65; Athanasios Gekas, "A Global History of Ottoman Cotton Textiles, 1600-1850", EUI Working Paper, No. 2007/30, Italy, European University Institute, 2007.

2 Ayrıntılı bilgi için bakınız. Şevket Pamuk, "The Decline and Resistance of Ottoman Cotton Textiles 1820-1913", *Explorations in Economic History*, 23, ss. 206-209; Şevket Pamuk, Jeffrey G. Williamson, "Ottoman de-industrialization, 1800-1913: assessing the magnitude, impact, and response", *The Economic History Review*, 64, S1 (2011), ss. 159-184; İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı", ss. 42-52.

3 Ayrıntılı bilgi için bakınız. Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999; İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı", s. 51.

durumunda kaldıklarını da belirtmek gerekir.⁴ 1913-1915 Osmanlı Sanayi İstatistiki'nde pamuk ipliği imalatı ve pamuk dokumacılığı alanında faaliyet gösteren sadece beş fabrika olduğu belirtilmektedir. Söz konusu istatistik, imparatorluğun tüm illerini kapsamamakla birlikte, İstanbul, İzmir, İzmit ve Bursa gibi sanayinin en yoğun olduğu şehirleri içermesi sebebiyle dokuma sanayinin imparatorluğun son yıllarındaki durumu hakkında genel bir resim sunmaktadır. Bu fabrikalar dışında Adana ve Tarsus'ta dört adet pamuk ipliği ve dokuma fabrikası olduğu da bahsi geçen istatistikte ifade edilmiştir.⁵ Dolayısıyla 1910'lara gelindiğinde bu alanda üretim yapan dokuz fabrika kayıtlarda kendine bir yer bulabilmiştir. Şevket Pamuk, 1909-1911 yılları arasında Osmanlı'da yıllık endüstriyel pamuklu kumaş üretiminin 1000 ton civarında olduğunu belirtmektedir. Bu rakam, o dönem için toplam pamuklu kumaş ithalatının ancak ellide birine ve toplam iç tüketimin ise ancak % 1,5'ine tekabül etmektedir.⁶ Buradan hareketle Osmanlı Devleti'nin endüstriyel üretim alanında çok zayıf kaldığı tespit edilebilir. Her ne kadar ev imalatı şeklinde ve küçük imalathanelerde pamuklu kumaş dokumacılığı sürdürülmüşse de, imparatorluğun toplam pamuklu ürünler pazarının büyüklüğü düşünüldüğünde, ülke içi endüstriyel üretimin ihtiyacı karşılamaktan çok uzak kaldığı anlaşılmaktadır.

Bu şartlar altında Osmanlı Devleti'nin tekstil ürünlerine talebi arttıkça, dokuma sanayi gelişmiş ülkeler arasında bu büyük pazardan pay almak için ciddi bir rekabet çıkmıştır. Endüstri Devriminin öncü ülkesi olan İngiltere, Osmanlı Devleti ile 1838 yılında ilk serbest ticaret anlaşmasını imzalayan ülke olmasının getirdiği avantajla tekstil ürünleri ithalatında uzun süre ilk sırada yer almış, ancak zamanla dokuma endüstrisi gelişen diğer ülkeler de ürünlerini Osmanlı Devleti'ne ihraç etmeye başlamışlardır. 1900'ler itibarıyla Osmanlı Devleti ile iktisadi ilişkilerini geliştirmek isteyen Amerika Birleşik Devletleri⁷ de bu pazardaki payını arttırmamanın yollarını aramıştır.

Literatüre baktığımızda Leland James Gordon'un 1932 tarihli eserinden başlayarak Osmanlı-Amerikan ticari ilişkileri üzerine odaklanmış çeşitli çalışmalar bulunduğunu görmekteyiz.⁸ Ayrıca, bu genel çerçevenin ötesinde silah ticareti, Chester projesi ve Levant Trade Review dergisi üzerinden yapılan kimi incelemeler gibi daha spesifik konuları irdeleyen çalışmalar da dikkati çekmektedir.⁹ Bu araştırma ise Osmanlı-Amerikan ticari

4 Ayrıntılı bilgi için bakınız: Mustafa Kurt, Kemalettin Kuzucu, Baki Çınar, Kemal Demir, "19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması", *OTAM*, 40 (Güz 2016), ss. 245-277; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/46 (2009), ss. 53-69; Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 1600-1914*, ed. Halil İnalıcık, Donald Quataert, İstanbul, Eren, 2004, ss. 1001-1039.

5 *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistik*, Haz. A. Gündüz Ökçün, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, ss. xix, 127, 129.

6 Pamuk, "The Decline and Resistance of Ottoman Cotton Textiles 1820-1913", s. 219.

7 Bundan sonra Amerika Birleşik Devletleri için "ABD" kullanılacaktır.

8 Leland James Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1932; A. Üner Turgay, "Ottoman-American Trade During the Nineteenth Century", *Osmanlı Araştırmaları*, III (1982), ss. 189-246; Adem Kara, "Osmanlı Devleti-ABD Ticari İlişkileri", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 1/2 (2006), ss. 35-49; Ercan Karakoç, Hasan Küçük, "Turkish-American Commercial Relations (1908-1930): The Success of Trade-The Failure of Investment", *Journal of History, Culture and Art Research*, Vol. 9 No. 4 (2020), ss. 1-18.

9 Hasan Küçük, "Levant Trade Review and Turkish-American Commercial Relations (1911-1931)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2019; Adem Özdemir, "Levant Trade Review'e Göre Türkiye'nin İktisadi Yapısı (1911-1931)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Teknik Üniversitesi, 2021; Özlem Kutkan, "Bir Amerikan Ticari Teşebbüsü ve Bir Osmanlı Kentini Okuma Çabası: Doğu Akdeniz Ticaret Dergisi ve

ilişkilerini başka bir boyuttan, ABD'nin Osmanlı pamuklu ürünler pazarında kendine yer edinme mücadelesi üzerinden incelemeyi hedeflemektedir. ABD bu mücadelesinde ilk adım olarak hedef ülke olan Osmanlı'yı tanımak üzere faaliyet alanını genişletmiş ve ABD temsilcileri tarafından Osmanlı'daki pamuklu ürünler pazarı hakkında önemli bilgiler edinebileceğimiz detaylı raporlar hazırlanmıştır. Aşağıda söz konusu raporlar temel alınarak 1900'lü yılların başı itibarıyla pazarın nasıl bir görünüm sergilediği ortaya konmaya çalışılacaktır.

Osmanlı Pamuklu Ürünler Pazarı

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında hızla sanayileşen ABD'nin, tıpkı diğer sanayileşmiş ülkeler gibi hammadde ve pazar arayışına girmesi kaçınılmazdı. Bu kapsamda ABD ile Osmanlı Devleti arasındaki ilk ilişkiler 1850'li yıllarda kurulmuş; Amerikan pamuklu kumaşları da bu yıllardan itibaren Osmanlı Devleti'ne ihraç edilmeye başlanmıştır. Bu ihracata konu olan mallar arasında önceliği kaput ya da Amerikan bezi olarak bilinen kumaş türleri almıştır. Dwight Manufacturing Company Cabot tarafından üretilen bu pamuklular zamanla bu marka ile anılmaya başlanmış ve popüleritesi nedeniyle Avrupa üreticilerince taklit edilerek piyasaya sürülmüştür. Cabot yerine "Cadot" isminin marka olarak kullanılması ve logo taklidi gibi yollarla imitasyon işi yapılmıştır. Amerikan raporlarında bu taklit kumaşların Amerikan menşeli ürünlere göre daha ucuz ve düşük kalitede olduğunun altı çizilmiş olsa da, Avrupa'dan gelen ürünler, özellikle de İtalyan ve Avusturya taklitleri, piyasada hâkimiyeti ele geçirmiştir.¹⁰ Böylece 1860'larda İstanbul pazarında mütevazı bir başarı kazanan Amerikan pamuklu giysileri, 1870-80 arasında Avrupalı ürünlerin rekabeti karşısında pazardan silinme noktasına gelmiştir.¹¹ Osmanlı Devleti, Amerika'dan 1862 yılında 61.587 \$ değerinde pamuklu ürün ithal ederken, aynı ürün bazında bu değer, 1872 ve 1882 yılları için sırasıyla, sadece 8.748 \$ ve 8.393 \$ olmuştur.¹²

Yirminci yüzyıl başına gelindiğinde ABD'nin sanayi ürünlerini dünyanın geri kalanına ihraç etme hedefiyle tekrar harekete geçtiği görülmektedir.¹³ Osmanlı da bu arayışın bir parçası olmuş ve ABD, Osmanlı ile ticari ve finansal ilişkilerini geliştirebilmek için daha aktif girişimlerde bulunmaya başlamıştır. 1906 yılında Amerikan büyükelçiliğinin İstanbul'da kuruluşu ve John G. A. Leishman'ın ilk büyükelçi olarak atanması bu çerçevede atılmış ilk adımdı. 1908 Devrimi sonucu meşrutî yönetime geçilmesi de Amerika'nın

İzmir (1911-1914)", *Türkiyat Mecmuası*, 29, 2 (2019), ss. 435-454; Nesrin Kanberoğlu, "II. Meşrutiyet Dönemi İzmir'den Amerika'ya İhraç Edilen Ürünler (1909-1911)", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 4 (2019), ss. 217-238; Bilmez Bülent Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2006; Metin Ünver, "Teknolojik Gelişmeler Işığında Osmanlı-Amerikan Silah Ticaretinin İlk Dönemi," *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32/54 (2013), ss. 195-220; Ali İhsan Gencer, Ali Fuat Öreñç, Metin Ünver, *Türk - Amerikan Silah Ticareti Tarihi*, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2008.

10 "History of American Cotton Goods in Turkey", *Levant Trade Review*, Vol. 1 No.4 (1912), ss. 363-364; "American Cotton Goods in Turkey", *Levant Trade Review*, Vol. 1 No 1 (1911), ss. 48-50; W. A. Graham Clark (special Agent of the Department of Commerce and Labor), *Cotton Textile Trade in Turkish Empire, Greece and Italy*, Washington, Government Printing Office, 1908, s. 20. 1852 yılında birleşen Cabot ve Perkins Şirketleri, 1856 yılında Dwight Manufacturing Şirketi'ne katılmış ve bundan sonra Dwight adıyla faaliyet göstermiştir. Bu şirketlerden Cabot 1832 yılında, Perkins 1836 yılında, Dwight ise 1841 yılında kurulmuştur. Beth English, *A Common Thread: Labor, Politics, and Capital Mobility in the Textile Industry*, Georgia, The University of Georgia Press, 2006, s. 8.

11 Turgay, "Ottoman-American Trade During the Nineteenth Century", ss. 239, 224.

12 Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, s. 51. 1892 yılına geldiğimizde 111.957 \$ ile Amerika'dan pamuklu ürün ithalatının geçmiş yıllara oranla çok büyük bir artış kaydettiği görülmektedir.

13 Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, s. 57.

Osmanlı topraklarında ticari aktivitelerini arttırma yönünde umutlarını yeşertmiştir. Amerikalı ithalatçı ve ihracatçılara Osmanlı topraklarındaki girişimlerinde yardımcı olabilmek amacıyla 1911 yılında American Chamber of Commerce for Turkey'in kuruluşu ve *Levant Trade Review* dergisini yayınlamaya başlaması bu açıdan dikkate değer bir girişimdir. 1931 yılına kadar yayınlanacak olan dergi, Amerika'nın Yakın Doğu bölgesinde ticari faaliyetlerini arttırma politikasının bu dönemde ne kadar aktif olduğunun bir göstergesidir.¹⁴ Söz konusu girişimler ekseninde 1900'lerden itibaren Amerika'dan yapılan ithalatta artışlar yaşanmıştır.¹⁵ Ancak tüm artışa karşın, 1910-1911 yıllarına ait istatistiklere bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin ABD ile ticari ilişkilerinin Avrupa devletleriyle ilişkilerine kıyasla oldukça gerilerde kaldığı görülmektedir.¹⁶ Oysaki gelişkin bir sanayi üretimine sahip olmayan Osmanlı Devleti, Amerikan ürünleri için büyük bir pazar potansiyeline sahipti. *Levant Trade Review* sayıları incelendiğinde, ABD temsilcilerinin bu potansiyeli net bir biçimde gördükleri ve ürün bazlı detaylı analizler yaparak ihracat hacmini hangi sektörler özelinde arttırabileceklerini değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Bu kapsamda, Osmanlı ithalatının en önemli kalemlerinden birinin tekstil ürünleri olması, dünyanın en büyük pamuk üreticilerinden biri olarak dokuma endüstrisine büyük yatırımlar yapmış olan ABD'nin dikkatini çekmiş ve Amerikalı yetkililer kendi ürünlerini Osmanlı pazarına sokabilmek için kapsamlı bir hazırlık içerisinde girerek fizibilite raporları hazırlamışlardır.

Bu raporlarda öne çıkan ilk husus, Osmanlı pamuklu ürünler pazarında kurulmuş olan İngiliz hegemonyasıdır. Gerçekten de o yıllar itibarıyla Osmanlı, İngiliz pamuklu ürünleri için çok önemli bir pazardır. Öyle ki Hindistan ve Çin'den sonra bu alanda İngiltere'nin en fazla ihracat yaptığı ülke konumundadır. Amerikalıların değerlendirmelerinde de bu durumun altı çizilerek İngiltere'nin Osmanlı'ya yıllık ortalama 20.000.000 \$ değerinde pamuklu ürün ihraç ettiği ifade edilmiştir.¹⁷ Aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne pamuklu ürün ihracı 1820'lerden 1860'lara kadar muazzam bir artış göstermiştir. 1855 yılına geldiğimizde İngiltere'nin toplam pamuklu ürün ihracının %10'dan fazlası Osmanlı'ya yapılar hale gelmiştir.

14 G. Bie Ravndal, "Commercial Review of Turkey", *Daily Consular and Trade Reports no. 154-230 vol. 3 July, August and September 1912*, Washington, Government Printing Office, 1912, s. 51; Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, ss. 57-58; Küçük, "Levant Trade Review and Turkish-American Commercial Relations (1911-1931)", s. 48.

15 Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, s. 60. Tablo 2 ve Ek. 1'e bakınız.

16 19. *Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 1*, haz. Şevket Pamuk, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1995, s. 67.

17 R. E. Tyson, "The Cotton Industry", Derek H. Aldcroft ed. *The Development of British Industry and Foreign Competition 1875-1914*, Toronto, University of Toronto Press, 2018, s. 114; John M. Carson, "Trade in the Near East", *Levant Trade Review*, Vol. 1 No 1 (1911), s. 22; "American Cotton Goods in Turkey", *Levant Trade Review*, Vol. 1 No 1 (1911), ss. 46, 48.

Tablo 1: İngiltere'nin Pamuklu İhracatı 1825-1860

	Osmanlı Ülkesine İhracat		Bütün İhracat Toplamı	
	Pamuklu (Bin Yarda)	Pamuk İpliği (Bin Libre)	Pamuklu (Bin Yarda)	Pamuk İpliği (Bin Libre)
1825	3.578	557	132.129	35.334
1830	15.940	1.528	219.355	64.645
1835	25.692	3.272	421.122	118.470
1845	46.793	5.830	673.268	135.144
1850	31.124	2.384	757.979	131.370
1855	132.605	8.446	1.230.827	165.493
1860	229.201	22.824	-	-

Kaynak: İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı", s. 48.

Osmanlı tarafından meseleye baktığımızda, tüm ürünler bazında Osmanlı Devleti'nin en fazla ithalat yaptığı ülkenin İngiltere olduğu görülmektedir. Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere bu ithalat diğer devletlerin rekabeti karşısında zamanla %40'lardan aşağılara doğru bir düşüş eğilimine girse de, İngiltere 1913'te %19,4'lük bir pay ile hala Osmanlı'nın toplam ithalatında ilk sırada yer almayı sürdürmektedir. Aynı yıl aralıklarında ABD'den yapılan ithalata baktığımızda ise İngiltere ile karşılaştırılmayacak düzeyde düşük oranlarda kaldığını görmekteyiz.

Tablo 2: Osmanlı Devleti'nin toplam ithalatı içinde İngiltere'nin ve ABD'nin payları (1878-1913)

Yıllar	İngiltere'nin toplam ithalat içindeki payı (%)	ABD'nin toplam ithalat içindeki payı (%)	Yıllar	İngiltere'nin toplam ithalat içindeki payı (%)	ABD'nin toplam ithalat içindeki payı (%)
1878	48.6	2.1	1893	37.5	0.1
1879	44.1	1.3	1894	38.7	0.3
1880	41.5	1.3	1895	36	0.2
1881	46.8	2.3	1896	40.1	0.1
1882	45.4	1.7	1897	42.1	0.2
1883	43.8	1.5	1898	38.6	0.2
1884	45.5	1.5	1899	33.9	0.1
1885	43.8	1.0	1900	34.9	0.2
1886	43.2	0.6	1905	35.1	0.9
1887	42.4	0.8	1907	33.4	0.3
1888	41	0.4	1908	29.9	1.3
1889	43.5	0.3	1909	25.6	1.5
1890	43.3	0.3	1910	19.9	1.5
1891	41.6	0.1	1911	22.1	2.7
1892	40	0.0	1913	19.4	2.6

Kaynak: Aybar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi 1878-1913*, ss. 31, 35.

İngiltere'den yapılan toplam ithalat içinde ise pamuklu tekstil ürünleri hep ilk sırada yer almıştır: 1840-1842 döneminde İngiltere'den ithal edilen ürünler içinde pamuklular %60,2, 1880-82 döneminde %67,5, 1900-1902 döneminde %61,2 ve 1910-1912 döneminde ise %58,4'lük bir paya sahiptir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki diğer ülkelerden yapılan ithalat içinde de tekstil ürünleri yine önemli bir paya sahiptir.¹⁸ Amerikan Ticaret ve Çalışma Bakanlığı'nın özel temsilcisi olarak Osmanlı pazarı üzerine incelemelerde bulunan Graham Clark'ın verdiği bilgilere göre 1906'da Osmanlı'nın toplam pamuklu ürün ithalatı 31.270.003 \$ değerindeydi. Bu değer içindeki ülke payları şöyle sıralanıyordu: Birleşik Krallık, 21.662.929 \$; İtalya, 3.146.891 \$; Avusturya-Macaristan, 2.654.725 \$; Almanya, 1.094.903 \$; Fransa, 1.025.768 \$; diğer ülkeler, 1.693.697 \$.¹⁹ ABD'den Osmanlı'ya, pamuklu ürün ihracatı ise 1906-1911 yılları arasında yıllık 164 bin \$ ile 335 bin \$ arasında değişen meblağlara tekabül ediyordu. Pazarın toplam ithalat miktarının büyüklüğü düşünüldüğünde, Amerikan menşeli pamuklu dokuma ürünlerinin Osmanlı pazarında çok küçük bir paya sahip olduğu net bir şekilde söylenebilir.²⁰

Bu durumu değiştirmek isteyen ABD, Osmanlı İmparatorluğu'na gönderdiği temsilcileri aracılığıyla bu kapsamda çalışmalarda bulunmuştur. Söz konusu çalışmalar, ilk olarak pazarın analizi noktasında yoğunlaşmıştır. Yukarıda da bahsi geçen Amerikan Ticaret ve Çalışma Bakanlığı'nın özel temsilcisi Graham Clark'ın kaleme aldığı 1908 tarihli *Cotton Textile Trade in Turkish Empire, Greece and Italy* kitabı ve 1912 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na gelerek incelemelerde bulunan Ralph M. Odell'in *Cotton Goods in Turkey* isimli raporu bu açıdan dikkatleri çekmektedir. Söz konusu iki ismin bu çalışmada değinilen raporlarına ek olarak Clark'ın Japonya, Latin Amerika ülkeleri, Kanada, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İsveç gibi ülkeler üzerine; Odell'in ise İspanya ve Portekiz, Hollanda Doğu Hint adaları, Rusya, Britanya Hindistanı, Mısır, Doğu Afrika, Uganda, Zanzibar, Çin, Seylan ve İtalya üzerine raporları bulunmaktadır.²¹

Bahsi geçen iki uzmandan Graham Clark'ın raporu incelendiğinde, Osmanlı pazarına çok önem verdiği anlaşılmaktadır. Öyle ki Clark, Osmanlı'yı, Çin ve Güney Amerika'dan sonra Amerikan üreticilerinin en iyi sonuçları alabileceği bölge olarak değerlendirmiştir. Osmanlı Devleti gibi tekstil ürünleri tüketiminin çoğunu ithalattan karşılayan bir ülkede Amerikan pamuklularının geniş bir pazar olanağına sahip olduğunu düşünen Clark, bu olanağın kullanılması için ise birtakım adımların atılmasının şart olduğunu ifade eder. Bu adımlar içinde Amerikalı üreticilerin Osmanlı'ya satış temsilcisi göndermesi veya yerel satış yerleri ile bağlantı kurarak buralara ürün örnekleri ve fiyat listelerini iletmesi öncelikli sayılmaktadır. O sıralarda İngilizler, İtalyanlar, Avusturyalılar, Almanlar ve Belçikalılar bu tarz temsilciler gönderip, belli aralıklarla düzenli ziyaretler gerçekleştiriyorlardı. Bu temsilciler ve ziyaretleri, yerel iş bağlantılarının önce kurulması, bir kez kurulduktan sonra da kalıcı hale gelmesi açısından Osmanlı pazarında etkili olmaktadır. Clark, Amerikalı girişimcilere de bu yöntemi önermekte ve aksi durumda rakip devletler karşısında bir

18 İlgili istatistikler ve ayrıntılı bilgi için bakınız. 19. *Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 1*, ss. 66-67; Celal Aybar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi 1878-1913*, Ankara, Zerbamat Basımevi, 1939, ss. 18-27.

19 Clark, *Cotton Textile Trade in Turkish Empire, Greece and Italy*, s. 7.

20 G. Bie Ravndal, "Commercial Review of Turkey", s. 44.

21 Gerek bahsi geçen raporlar gerekse de Amerikan hükümetinin tekstil alanında hazırlattığı diğer yayınların toplu bir listesi için bakınız, Wilson C. Flake, *Government Publications Relating to Textiles*, Washington, Government Printing Office, 1927.

şanslarının olmayacağını belirtmektedir. Gemi taşımacılığında yaşanan gelişmeler ve ulaşım maliyetlerinin düşmesi sonucu Osmanlı pazarının daha ulaşılabilir olduğunun da altını çizen Clark, satış temsilcisi ve ürün örneklerinin artık daha rahat gönderilebileceğini vurgulamaktadır.²² Aslında satış temsilcisi eksikliği yalnızca Clark tarafından vurgulanmamış diğer pek çok raporda da Avrupalılar ile rekabet edebilmenin olmazsa olmazı olarak Amerikalıların Türkiye topraklarında- tıpkı Avrupalı rakipleri gibi- kendi satış temsilcilerini bulundurması gereğine dikkat çekilmiştir.²³

Bunun yapılabilmesi için Osmanlı Devleti ile bir paket-posta anlaşması yapılmasına da Clark tarafından önem atfedildiğini görüyoruz. Böyle bir anlaşma küçük paketler için ödenen yüksek ücretlerin azalmasını sağlayacak ve bu suretle de pek çok yerin Amerikan ticaretine açılması mümkün olacaktı. Çünkü yüksek gönderim maliyetleri nedeniyle Amerikalı üreticiler küçük siparişleri kabul etmede pek istekli olmasa da, özellikle ilk ticari ilişkilerin geliştirilmesi açısından küçük ön siparişlerin kabul edilmesi gerekiyordu. Bu önerilere ek olarak, iletişimi kolaylaştırmak için görüşmelerde ve kataloglarda Fransızca kullanılması, yine kataloglarda ölçülerin daha anlaşılır olması için metrik sistemin kullanılması ve fiyatların Fransız ve İngiliz paraları cinsinden değerinin belirtilmesi de yerel satıcılarla anlaşmaları kolaylaştırabilecek bir faktör olarak tavsiye edilmekteydi. Osmanlı pazarında “franco domicile” olarak bilinen müşterinin dükkânına ücretsiz teslimat yapılması da çok popüler bir satış yöntemi olduğundan, Clark bu detaya da önem vermiş, Amerikan ürünlerinin bu pazarda kendine bir yer bulabilmesi için ürünlerin teslimatının ücretsiz yapılacağı bilgisinin kataloglarda mutlaka belirtilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Yukarıda belirtilen satış yöntemlerine ek olarak, yerel ihtiyaçlara ve zevklere uygun ürün çeşitlendirmesine gidilmesi de önemli sayılmaktaydı. Osmanlı pazarında kayda değer bir paya sahip olabilmek için kritik sayılan bir diğer nokta ise ödemeler mevzusu idi. Peşin ödeme yerine ödemelerin biraz ertelenmesinin alışverişin önünü açacağını vurgulayan Clark, peşin ödemelerin zorunlu olduğu kimi hallerde ise fiyat indirimi önermekteydi. Ayrıca ABD’li şirketler malı teslim etmeden ödeme yapılmasını talep etmemeliydi.²⁴

Bahsi geçen satış yöntemlerinin dışında, Osmanlı Devleti’nin yaptığı pamuklu bez ithalatının bileşiminin ve hangi ülkelerden ne kadar ithalat yapıldığının da Clark tarafından aktarıldığı görülmektedir. Baskılı kumaşlar, T-cloths, gömleklik kumaşlar, çarşaf bezi,

22 Clark, *Cotton Textile Trade in Turkish Empire, Greece and Italy*, ss. 18-19.

23 G. Bie Ravndal, “Turkey”, *Supplements to Commerce Reports, Review of Industrial and Trade Conditions in Foreign Countries in 1914 by American Consular Officers Volume I-Europe*, Washington, Government Printing Office, 1916 (No.18d, October 23, 1915), s. 4; John M. Carson, “Trade in the Near East”, *Levant Trade Review*, Vol. 1 No 1 (1911), s. 17; G. Bie Ravndal, “Italian Trade with Turkey”, *Daily Consular and Trade Reports*, no.230-305, vol. 4, October, November, December 1911, s. 797.

24 Clark, *Cotton Textile Trade in Turkish Empire, Greece and Italy*, ss. 18-19, 22. Murat Baskıcı’nın Osmanlı piyasasında iş yapmak isteyen İngiliz tüccarlara İngiliz konsolosluk raporlarında verilen tavsiyeleri incelediği makalesi Clark’ın yukarıda yazdıklarıyla karşılaştırma için çok önemli bilgiler sunmaktadır: “XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında Türkiye’de faaliyette bulunmak isteyen yabancı tüccar ucuz ürün getirmek, taksitle mal satmak, ticareti mümkünse aracısız sürdürmek, değil ise piyasayı ve ticaret metodlarını bilen uygun bir yerli temsilci ile çalışmak, müşterilerine Osmanlı limanlarındaki herşey dahil teslim (c.i.f.) fiyatlarını söylemek, Osmanlı tüccarına vadeli satın alma imkanı sunmak, ürünlerinin satış şansını artırmak için seyyar acentalardan faydalanmak, işlemlerinde ve reklam, katalog gibi tanıtıcı faaliyetlerinde Fransızca kullanmak, ticari partnerleri hakkında piyasada yeterli bir ön araştırma yapmak gibi hususlara dikkat ettiği takdirde piyasada başarı şansı artmaktaydı.” Baskıcı’nın incelemesi gerek Amerikan gerek İngiliz temsilcilerinin benzeri noktaları vurguladıklarını göstermektedir. Murat Baskıcı, “Osmanlı Piyasasında Ticaret: Yabancı Tüccarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar (1870-1920)”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64-1, s. 54.

muslinler, astarlık kumaşlar, kabartmalı pamuklu bezler ve pazen kumaşlar ithal edilen başlıca pamuklu ürünlerdi. Baskılı kumaşların %70'i Manchester'dan, %15'i ise İtalya'dan gelmekteydi. T-cloths İngiltere'den ithal edilirken, gri gömleklik kumaşların büyük çoğunluğu da yine İngiltere'den gelmekteydi. Çarşaf bezlerinin çoğu ve pazen kumaşlar en çok İtalya'dan ithal ediliyordu. Muslin kumaşlar söz konusu olduğunda yine İngiltere en ön sırada yer alıyordu. Astarlık kumaşlarda İngiltere %40, Avusturya %25, İtalya %15 ve Almanya %10'luk pazar paylarına sahipti. Kabartmalı pamuklu bezlerin ise üçte ikisi İngiltere'den gelirken, %15'i İtalya'dan ithal edilmekteydi.²⁵

Bu rakamlar Osmanlı pazarında İngiltere'nin hâkimiyetini gösterirken, bir yandan da İtalya'nın artık İngiliz hegemonyasına karşı ciddi bir rakip olduğunu da ortaya koymaktadır. 1890'ların son yıllarına kadar toplam ithalat içinde İtalya'nın payının ancak %2 civarlarında olduğu görülmektedir. Ancak 1895'ten itibaren İtalya'dan ithalatta ciddi artışlar yaşanmıştır. Osmanlı pazarına yakın olmaları sayesinde hızlı teslimat ve ucuz nakliyat giderleri gibi avantajlara sahip olan İtalyanlar, o dönemde pazarın taleplerine de uygun ürünler üreterek öne çıkmaktaydı. İtalyan firmalar, küçük ön siparişleri kabul etme, alıcılara ödemelerde uzun vadeler tanıma veya nakit ödeme söz konusuysa kayda değer bir indirim yapma gibi kolaylıklarda bulunuyorlardı. Bu sayede İtalya'dan yapılan ithalat 1900-1910 yılları arasında büyük bir artış göstermiştir. Amerika'nın Osmanlı pazarını analiz etmek üzere gönderdiği bir diğer özel temsilci olan Ralph M. Odell'in aktardığına göre, İtalya'dan 1900'de 2.188.000 \$ değerinde pamuklu ürün ithal edilirken, bu rakam 1906'da 3.425.000 \$'a, 1910 yılına gelindiğinde ise 7.000.000 \$'a çıkmıştır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki İtalya'nın var olan etkin konumu Trablusgarp Savaşı ile sarsılmış, kumaş ithalinde İtalyan ürünleri yerine başka ülkelerin malları tercih edilmeye başlanmıştır. Amerikan raporlarında da bu durumun altı çizilir ve ortaya çıkan boşluğun Amerikan ürünleriyle doldurabileceğine dikkat çekilir. Osmanlı Devleti'ne coğrafi yakınlığı sayesinde Avusturya da İngiltere'nin bir diğer rakibi olmuştur. Almanya, Fransa ve Belçika ise bu pazarda çok daha küçük paylara sahip olan ülkelerdi. Amerikan pamuklularına geldiğimizde ise Clark'ın da belirttiği üzere, söz konusu dönemde Amerikan ürünleri çok az ithal edilmektedir ve Osmanlı pazarında bu ürünlere rast gelinmemektedir.²⁶

25 Diğer pamuklu kumaşların hangi ülkelerden ithal edildiği bilgisi için bakınız Clark, *Cotton Textile Trade in Turkish Empire, Greece and Italy*, ss. 20, 30-31. Odell de 1912 tarihli raporunda Clark gibi pamuklu kumaşların hangi ülkelerden ithal edildiğini ayrıntılı bir şekilde yazar. Odell, *Cotton Goods in Turkey Part I*, s. 12.

26 Clark, *Cotton Textile Trade in Turkish Empire, Greece and Italy*, ss. 25-26; Odell, *Cotton Goods in Turkey Part I*, ss. 8, 21, 24. 1910 itibarıyla İtalya'nın Osmanlı Devleti'nin toplam ithalatı içindeki payı %8,6'ya çıkmış iken, 1911'de %5,5'e düşmüştür. Ancak savaşın bitimi ile ithalatın eski düzeyine döndüğü de belirtilmelidir. 1913 verilerine göre İtalya'nın toplam ithalat içindeki payı %8,7 olmuştur. Aybar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi 1878-1913*, s. 31.

Tablo 3: Osmanlı Pamuklu Tekstil Ürünleri İthalatı (Başkonsolos Ravndal'ın 1915 tarihli raporuna göre)

Ürünler	Değeri \$
Renkli ve baskılı parça kumaşlar	19.301.806
Muslin, tülbent	2.683.873
Ham ve karde pamuk	123.517
Kadife	564.034
Ağartılmış parça kumaşlar	3.692.505
Ağartılmamış parça kumaşlar	7.771.551
İplik	6.192.545
Kırmızı örtü ve perdeler	818.613
Eşarp, şal, kuşak	771.669
Diğer pamuklu ürünler	345.088
Toplam	42.265.291

Kaynak: Consul General Ravndal, "Cotton Goods in Turkey", *Levant Trade Review*, Vol. 5 No. 3 (1915), s. 292.

Amerikan Ticaret ve Çalışma Bakanlığı'nın pamuklu ürünler konusunda uzman olan bir diğer özel temsilcisi Odell de Osmanlı pazarı üzerine ayrıntılı değerlendirmelerde bulunmuştur. Odell'in Türkiye'ye geleceği bilgisi *Levant Trade Review*'da okuyuculara duyurulmuştur. Yanında numuneler getirerek Amerikan ürünlerinin tanıtımını da yapmayı hedefleyen Odell, önce Balkan ülkelerini gezerek buradaki pamuklu ürünler pazarı hakkındaki raporunu hazırlamış ardından İstanbul'a gelmiştir. Odell'in Osmanlı pazarını incelediği *Cotton Goods in Turkey* raporu üç bölümden oluşmakta, birinci bölümde İstanbul, ikinci bölümde İzmir ve Selanik, üçüncü bölümde ise Bağdat, Halep ve Beyrut pazarları üzerine ayrıntılı değerlendirmeler yapılmaktadır.²⁷

Odell'in raporunda özellikle tüketicilerin hangi tarz ürünleri tercih ettiğine dair önemli bilgiler bulunmaktadır. Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere, baskılı kumaşlar Osmanlı'nın ithal ettiği pamuklu ürünler içinde en büyük paya sahip olan ürün kalemidir ve baskılı pazen kumaşlar da dâhil edildiğinde bu kategorideki yıllık ithalatın 15.000.000 \$ civarlarında olduğu ifade edilmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, o dönem için baskılı kumaşların çoğu İngiltere'den gelmektedir. Odell'e göre İngiliz başarısı yalnızca ucuz ürünler üretmesi ile alakalı değildir. Buna ek olarak ürünlerin çok geniş bir desen yelpazesine sahip olması ve tüketici taleplerine uygun olarak ürün çeşitlendirmesine gidilmesi de bu başarıda etkili olmuştur. Bir başka anlatımla, ürünlerin ucuz olması kadar, Osmanlı pazarında moda olan desenlerde ve renklerde üretim yapabilmek de önemli sayılmaktadır. Odell,

²⁷ Bu makalede Odell'in raporunun ilk bölümü kullanılmıştır. Ralph M. Odell, *Cotton Goods in Turkey Part I*, U.S. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, Special Agents Series, No. 54, Washington, D.C., Government Printing Office, 1912. "The Chamber's 2nd Annual Meeting", *Levant Trade Review*, Vol. 1 No 4 (1912), s. 392; "American Cotton Goods in the Near East", *Levant Trade Review*, Vol. 1 No 4 (1912), s. 402; *Levant Trade Review*, Vol. 2 No.2 (1912), s. 189. Odell'in Balkan ülkelerini analiz eden raporu için bakınız: Ralph M. Odell (Commercial Agent of the Department of Commerce and Labor), *Cotton Goods in the Balkan States*, transmitted to Congress in Compliance with the Act of March 4, 1911, Authorizing Investigations of Trade Conditions Abroad, Washington, Government Printing Office, 1912.

baskılı kumaşlarda üç veya dörtten fazla renk içeren desenlerin Osmanlı pazarında tercih edilmediğini aktarır. Geniş figürler içeren göz alıcı desenler ise halkın zevklerine daha uygun olarak değerlendirilmektedir. Odell, bu zevklerin tespit edilmesi ve uygun desenler üretilmesi için Osmanlı'daki pek çok firmanın İstanbul'da özel tasarımcılar istihdam ettiğini ifade eder. Tasarımcıları olmayan firmalar ise üreticilerce kendilerine gönderilen çok sayıda desen arasından tercih yapmaktadır. Odell, Osmanlı pazarında Amerika'dan ithal edilmiş çok az baskılı kumaş bulunmasında, Amerikalı üreticilerin talep edilen desenlerde ürün üretmiyor oluşunun etkili olduğu kanaatindedir. Bu durum nedeniyle, Amerikan kumaşları Osmanlı pazarında satılabilir olmaktan çok uzaktırlar. Amerikan kumaşlarının Osmanlı'da talep edilen desenlerde üretilmeleri durumunda daha çok talep edileceğini düşünen Odell, tam da bu yüzden, Amerikalı üreticilere fikir verebilmek için hazırladığı rapor ile birlikte pek çok numunelik kumaş parçasını da Amerika'ya götürmüştü, o numunelerden yararlanılarak bir ürün çeşitlendirmesine gidilmesini tavsiye etmiştir.²⁸ Raporunda tek tek hangi kumaş örneklerini getirdiğini kaydettiği için Odell'in iki yüz elli civarı kumaş örneği ile Amerika'ya döndüğünü anlıyoruz. İlgili rapora göre, İstanbul'dan 28, Selanik'ten 44, İzmir'den 42, Beyrut'tan 67, Halep'ten 37 ve Bağdat'tan 37 kumaş örneği alınmıştır.²⁹

Özellikle kış aylarında kadın ve erkek giysilerinde kullanılan baskılı pazenler de Osmanlı pazarında yoğun talep görmekteydi. Bu kumaşların çoğu Trablusgarp Savaşı öncesi İtalya'dan gelirken, savaş dolayısıyla İtalya ile ilişkilerin bozulmasının akabinde Almanya, Fransa, Avusturya-Macaristan, Belçika ve İspanya gibi ülkelerden ithal edilmeye başlanmıştı. Odell, İtalyan ve İspanyol kumaşlarının diğer ülke kumaşlarına göre ciddi bir fiyat avantajı olduğunu vurgulamıştır. Raporda, pazen kumaşlarda çiçek ve meyve desenleri gibi yine çarpıcı ve göz alıcı desenlerin popüler olduğu; bunun dışında siyah zemin üzerine beyaz veya koyu kırmızı desenlerin de tercih edildiği ifade edilmiştir.³⁰

Osmanlı pazarında çok rağbet gören bir diğer ürün ekoseleli kumaşlardı. Odell, Amerikan üreticilerinin bu alanda rekabet edebileceği düşüncesindedir. *Vichy* kumaşı olarak da bilinen bu kumaş, Avusturyalılarca Osmanlı pazarına sokulmuş, ama İtalyan ve İspanyollar kısa sürede benzeri ürünleri daha düşük fiyatla piyasaya sürerek bu kumaşın ticaretinde önemli bir pay edinmişlerdir.³¹ Pantolonluk *denim* denilen kot kumaşlar da Osmanlı'da popüler bir üründü. Yine savaş öncesi çoğu İtalya'dan gelen bu kumaşlar 1912 itibarıyla artık Avusturya, Almanya ve Belçika gibi ülkelerden tedarik edilmekteydi. Odell, Amerikan *denim* kumaşlarının Osmanlı pazarında bulunanlara göre çok daha kaliteli olduğunu ifade eder. İç bölgelerde yaşayan halk arasında bu pantolon kumaşlarının giderek daha popüler hale gelmeye başladığını belirterek, Amerikalı üreticilerin bu ürünün ticaretine girmesini tavsiye etmektedir.³²

Yerel halkın tercihleri hakkında bu tarz ayrıntılı bilgiler vererek Amerikalı üreticilere yol göstermek isteyen Odell, Osmanlı pazarında yerel halkın dışında bir başka önemli müşterinin varlığına daha dikkati çeker: Osmanlı ordusu ve hükümeti. Bunlardan Harbiye

28 Odell, *Cotton Goods in Turkey Part I*, ss. 15-16.

29 Odell, *Cotton Goods in Turkey Part I*, ss. 26-27; *Cotton Goods in Turkey Part II*, ss. 32-26; *Cotton Goods in Turkey Part III*, ss. 42-48.

30 Odell, *Cotton Goods in Turkey Part I*, ss. 16-17.

31 Odell, *Cotton Goods in Turkey Part I*, s. 17.

32 Odell, *Cotton Goods in Turkey Part I*, ss. 18-19.

Nezaret, ordunun ihtiyaçları için her yıl önemli miktarda *haki kumaş* almaktaydı. Söz konusu kumaşların büyük çoğunluğu Trablusgarp Savaşı öncesi İtalya'dan sağlanırken tıpkı pazen kumaş örneğinde olduğu gibi, savaş ile birlikte İngiltere ve Avusturya bu ürünlerin tedarikinde İtalya'nın yerini almışlardı. Osmanlı hükümetinin Amerikan ürünlerine yüksek kalitesi nedeniyle olumlu yaklaştığı ve yakın zaman önce bir Amerikan firmasından yüklü miktarda çarşaf bezi sipariş ettiğini vurgulayan Odell, bu siparişin bir tür öncü rolü oynayacağını düşünmektedir. Eğer gerekli çabalar gösterilirse, yalnızca haki veya çarşaf bezi değil pek çok başka kumaş türünün de Osmanlı hükümetine satılabileceği kanaatindeydi.³³

Odell'in raporunda yukarıda bahsi geçen pamuklu kumaş türlerinin dışında, ağartılmış ve beyaz gömleklilik kumaşlar, kaba pamuklu bezler ve parça kumaşlar gibi başka ürünlerle ilgili değerlendirmelere de yer verilmiştir. Bu ürünler hakkında hangi ülkelerden geldikleri, tercih edilen ürünlerin boyutları ya da daha çok tercih edilen renk ve desenler gibi detay nitelikte bilgiler veren Odell'in, Amerikalı üreticiler için Osmanlı pamuklu ürünler piyasasının eksiksiz bir resmini çıkartmaya çalıştığını söyleyebiliriz.³⁴ Bu çalışma başlı başına Amerika'nın gelişen sanayisi için pazar arayışına ne kadar önem verdiğini ve kapsamlı araştırmalar yaptığını açık bir şekilde göstermektedir.

Yapılan bu pazar analizlerinin Osmanlı-ABD ticaretine etkisine geldiğimizde, 1900'lerin ilk yıllarından 1914'e, yani Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıla kadar, Amerika'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan pamuklu ürünler ihracatında bir artış yaşandığını tespit edebilmekteyiz. Savaş, iki ülke arasındaki ticari ilişkilere büyük bir sekte vursa da, ateşkesin imzalanmasının ardından Türk-Amerikan ticari ilişkilerinde tam anlamıyla bir patlama yaşanmıştır.

Tablo 4: Amerika'nın Türkiye'ye Pamuklu ve Yünlü Ürün İhracatı

Yıllar	1902	1912	1920	1922	1928
Değeri \$	217.480	489.558	7.664.837	2.089.595	91.031

Kaynak: Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, s. 66.

Tablo 5: 1900'den 1930'a Amerika'nın Türkiye'ye İhracat Değerleri

Yıllar	İhracat Değeri (\$)	Yıllar	İhracat Değeri (\$)
1900	567.012	1915	994.120
1901	587.120	1916	42.169
1902	774.552	1917	167.515
1903	773.107	1918	305.557
1904	1.110.336	1919	25.231.722
1905	888.260	1920	42.247.798
1906	1.520.027	1921	23.947.110

33 Odell, *Cotton Goods in Turkey Part I*, s. 19. Osmanlı ordusunun önemli bir pamuklu ürün alıcısı olduğu *Levant Trade Review*'ün çeşitli sayılarında da dile getirilmiştir. "American Cotton Goods in Turkey", *Levant Trade Review*, Vol. 1 No 1 (1911), s. 49; "Cotton Mills in Turkey", *Levant Trade Review*, Vol. 1 No 2 (1911), s. 224.

34 Odell, *Cotton Goods in Turkey Part I*, ss. 14-15.

1907	1.742.728	1922	15.980.548
1908	1.969.860	1923	3.464.034
1909	2.511.482	1924	3.314.951
1910	2.340.160	1925	3.351.286
1911	3.940.053	1926	2.917.577
1912	3.798.168	1927	3.941.084
1913	3.313.821	1928	4.110.846
1914	3.328.519	1929	5.741.657

Kaynak: Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, s. 60.

Tablo 5 incelendiğinde özellikle 1919-1922 yılları arasında Türk-Amerikan ticari ilişkilerinin önceki yıllar ile karşılaştırılmayacak, olağandışı bir hacme ulaştığı görülmektedir. Bu toplam ihracat değerleri içinde pamuklu ürünler de önemli bir paya sahiptir. Avrupalı üreticilerden kumaş tedarikinde sorun yaşayan Osmanlı'daki ithalatçılar bu süreçte yüzlerini ABD'ye dönmüş ve bu sayede 1921 itibarıyla ABD'den pamuklu ürün ithalatı 3.040.065 \$'lık değeriyle o güne kadarki en yüksek noktaya çıkmıştır. Fakat bu artışın arkası gelmemiş, Avrupa devletleri ile Türkiye arasında siyasi ilişkiler yeniden tesis edildikçe ticari ilişkiler de tekrar canlanmaya başlamıştır. Bu nedenle 1922'den itibaren Amerika'dan ithalat değerleri düşmeye başlamış; 1922 yılı için 1.787.166 \$, 1923 yılı için ise 554.807 \$ değerinde pamuklu ürün ithal edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, siyasi normalleşmenin ardından Amerikalı üreticiler Türkiye piyasasında Avrupa ülkeleriyle yeniden yoğun bir rekabete girmek zorunda kalmışlar ve bu durum neticesinde ABD ile olan ticari ilişkilerde gerileme gözlenmiş, ticaret değerleri savaş öncesi konumuna dönmüştür.³⁵

1929 Dünya Ekonomik Bunalımının çıkışı ise tüm dünya ekonomisinde derin etkilerde bulunarak uluslararası ticarete büyük zarar vermiştir. 1929 yılı, Türkiye için bir başka açıdan da önemli bir tarihe işaret etmektedir: Lozan Anlaşması'nın ekonomide getirdiği kısıtlamalar bu tarihte son bulmuş ve aynı zamanda Osmanlı borçlarının ödemesi başlamıştır. Bu şartlar altında yeni cumhuriyet, 1930'lar itibarıyla ekonomide korumacı-devletçi politikalara yönelmiş, bu kapsamda temel tüketim malları olan şeker, un ve pamuklu kumaş (üç beyaz) üretiminde ithal ikamecilik benimsenmiştir. Ülkenin pamuklu kumaş üretiminde kendi kendine yeterli olabilmesi için sektördeki yerli sanayinin desteklenmesi politikasının doğal sonucu, kumaş ithalatının azalması olmuştur.³⁶

Sonuç

1900'ler itibarıyla ABD, dünyanın endüstri devlerinden biri haline gelmiştir. Büyük bir pamuk üreticisi olarak, dokumacılık alanında da ön plana çıkmış, pamuklu kumaşlarını

³⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız. Julian E. Gillespie, *Turkish Cotton-Goods Market, Supplement to Commerce Reports, Trade Information Bulletin, no.171 (December 24, 1923)*, Washington, Government Printing Office, 1923, s. Introduction; Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, ss. 59-61, 66, 108; Karakoç, Küçük, "Turkish-American Commercial Relations (1908-1930)", s. 18.

³⁶ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005*, Ankara, İmge Kitabevi, 2007, ss. 43-44, 64. "Lozan Anlaşması'na ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi...5 yıl süreyle Türkiye'nin dışarıya karşı uygulayabileceği iktisat politikalarını dondurmakta ve bazı istisnalar dışında ithalat ve ihracat yasalarının kaldırılmasını ve yenilerinin konmamasını; gümrük tarifelerinin ise beş yıl süre ile değişmemesini öngörmekteydi." Boratav, s. 44.

satacak pazarlara ihtiyaç duymuştur. Osmanlı Devleti de bu dönemde Amerikan kapitalizminin yayılmayı hedeflediği coğrafyalardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yirminci yüzyıla kadar oldukça sönük kalan Osmanlı-Amerikan ticari ilişkilerini geliştirebilmek için girişimlerin başlaması Amerika'nın bu yayılcı sürecine denk gelmektedir. 1906 yılında İstanbul'da Amerikan büyükelçiliğinin açılması bu kapsamda atılmış önemli bir adımdır. 1911 yılında American Chamber of Commerce for Turkey'in kuruluşu ve *Levant Trade Review* dergisinin yayın hayatına başlaması da Osmanlı topraklarına verilen önemin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Gerçekten de endüstrisi gelişkin olmayan Osmanlı Devleti, bu dönemde gelişmiş ülkeler için çok önemli bir pazar konumundadır. İngiltere ile imzalanan 1838 Serbest Ticaret Anlaşması'nın ardından, diğer Avrupa devletleriyle de benzeri anlaşmaları kabul etmek durumunda kalan Osmanlı Devleti, giderek daha fazla mamul mal ithal eden, buna karşılık hammadde ihraç eden bir ekonomi haline gelmiştir. İthalat kalemleri arasında ise tekstil ürünlerinin önemli bir ağırlığı vardır. Osmanlı Devleti'nin bu genel iktisadi tablosu içinde, ABD ile ticari ilişkilerin oldukça sönük kaldığı görülmektedir. ABD, gelişmiş bir dokuma endüstrisine sahip olmasına rağmen, 1900'lere geldiğimizde Amerikan menşeli ürünler Osmanlı pazarında ancak çok küçük bir paya sahiptir. Bu çalışmada temel alınan raporlardan da görüldüğü üzere, bu durum Amerikalı temsilcilerin dikkatinden kaçmamış ve aynı temsilciler Osmanlı ülkesini Amerikan pamuklu ürünleri için potansiyeli yüksek bir pazar olarak değerlendirmişlerdir. Fakat başta İngiltere olmak üzere, bazı Avrupa devletlerinin Osmanlı pazarında oturmuş ticari bağlantılara sahip olduğunu ve bu bağlantıların o devletlere pazarda net bir hâkimiyet sağladığını da belirtmek gerekir. Bu şartlar altında ABD'nin Osmanlı pazarına ürün ihracını arttırması için Avrupalılarla rekabete girmesi ve bu rekabette başarı sağlaması için de önce pazarı tanıması gerekiyordu. Bu kapsamda Amerikan Ticaret ve Çalışma Bakanlığı tarafından Ralph M. Odell ve Graham Clark gibi iki uzman Osmanlı Devleti'ne gönderilmiş; söz konusu uzmanlar Osmanlı piyasasında talep edilen ürünlerin boyutlarından renk ve desenlerine kadar hemen her şey hakkında bilgi veren son derece detaylı incelemelerde bulunmuşlardır. Bu incelemelerin ve Amerika'ya götürülen kumaş örneklerinin de yardımıyla Amerikan üreticilerini Osmanlı pazarına uygun ürünler üretmeye ve pazarın şartlarını dikkate alan ticari ilişkiler kurmaya yönlendirmek istemişlerdir. Gerek Clark gerekse de Odell'in raporları, ABD'nin gelişen sanayisi için pazar arayışına ne kadar önem verdiğini ve kapsamlı araştırmalar yaptığını açık bir şekilde göstermektedir. Bu bağlamda emperyalist yayılmaya oldukça kapsamlı bir bilgi toplama sürecinin eşlik ettiği görülürken, bir yandan da yirminci yüzyıl başında sanayileşmiş ülkeler arasında kızışan pazar mücadelesi de dikkat çekmektedir.

Amerika'nın yoğun çabaları sonucu Birinci Dünya Savaşı öncesi yavaş yavaş artmaya başlayan Amerikan pamuklularının ithalatı savaş dolayısıyla büyük sekteye uğramıştır. Ancak ateşkesin ilanının ardından Türk-Amerikan ticari ilişkilerinde büyük bir patlama yaşanmış, Amerika'dan pamuklu ürün ithalatı o döneme kadarki en yüksek noktasına ulaşmıştır. Fakat Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemin olağandışı şartları 1922 itibarıyla yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlayınca, Avrupa devletleri ile Türkiye arasındaki ticari ilişkiler yeniden tesis edilmeye başlamıştır. Bu noktada Amerika ile ticaretin olağan akışına döndüğünü görmekteyiz, dolayısıyla Amerika'dan pamuklu kumaş ithalatında da ciddi bir azalma yaşanmıştır. Ateşkes sonrası dönemin yalancı bahar havası böylece son

bulurken, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın çıkışı ve 1930'lardan itibaren yeni kurulan cumhuriyetin devletçilik politikaları doğrultusunda sanayileşmeye öncelik vererek ithal ikameci politikalara yönelmesi gibi nedenlerle Türkiye-ABD ticari ilişkilerinde istenilen hedeflere ulaşılamamıştır. Bu şartlar altında Amerika'nın Türkiye pamuklu ürün pazarında payını arttırma imkanı da kalmamıştır.

Kaynakça

- "American Cotton Goods in the Near East", *Levant Trade Review*, Vol. 1 No 4 (1912), ss. 402-404.
- "American Cotton Goods in Turkey", *Levant Trade Review*, Vol. 1 No 1 (1911), ss. 46-50.
- "Cotton Mills in Turkey", *Levant Trade Review*, Vol. 1 No 2 (1911), s. 224.
- "History of American Cotton Goods in Turkey", *Levant Trade Review*, Vol. 1 No.4 (1912), ss. 363-364.
- "The Chamber's 2nd Annual Meeting", *Levant Trade Review*, Vol. 1 No 4 (1912), ss. 388-400.
19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 1, haz. Şevket Pamuk, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1995.
- Aybar, Celal, (1939), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi 1878-1913*, Ankara, Zerbamat Basımevi.
- Baskıcı, Murat, "Osmanlı Piyasasında Ticaret: Yabancı Tüccarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar (1870-1920)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64-1 (2009), ss. 39-55.
- Boratav, Korkut, (2007), *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005*, Ankara, İmge Kitabevi.
- Can, Bilmez Bülent, (2006), *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Carson, John M., "Trade in the Near East", *Levant Trade Review*, Vol. 1 No 1 (1911), ss.16-26.
- Clark, W. A. Graham, (1908), (special Agent of the Department of Commerce and Labor), *Cotton Textile Trade in Turkish Empire, Greece and Italy*, Washington, Government Printing Office.
- English, Beth, (2006), *A Common Thread: Labor, Politics, and Capital Mobility in the Textile Industry*, Georgia, The University of Georgia Press.
- Flake, Wilson C., (1927), *Government Publications Relating to Textiles*, Washington, Government Printing Office.
- Gekas, Athanasios, (2007), "A Global History of Ottoman Cotton Textiles, 1600-1850", EU Working Paper, No. 2007/30, Italy, European University Institute.
- Gencer, Ali İhsan, Ali Fuat Örenç, Metin Ünver, (2008), *Türk - Amerikan Silah Ticareti Tarihi*, İstanbul, Doğu Kütüphanesi.
- Gillespie, Julian E., (1923), *Turkish Cotton-Goods Market, Supplement to Commerce Reports, Trade Information Bulletin, no.171 (December 24, 1923)*, Washington, Government Printing Office.
- Gordon, Leland James, (1932), *American Relations with Turkey 1830-1930*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

- İnalçık, Halil, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı, ss. 1-65.
- Kanberoğlu, Nesrin, "II. Meşrutiyet Dönemi İzmir'den Amerika'ya İhrac Edilen Ürünler (1909-1911)", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 4 (2019), ss. 217-238.
- Kara, Adem, "Osmanlı Devleti-ABD Ticari İlişkileri", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 1/2 (2006), ss. 35-49.
- Karakoç, Ercan, Hasan Küçük, "Turkish-American Commercial Relations (1908-1930): The Success of Trade-The Failure of Investment", *Journal of History, Culture and Art Research*, Vol. 9 No. 4 (2020), ss. 1-18.
- Kurt, Mustafa, Kemalettin Kuzucu, Baki Çınar, Kemal Demir, "19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması", *OTAM*, 40 (Güz 2016), ss. 245-277.
- Kutkan, Özlem, "Bir Amerikan Ticari Teşebbüsü ve Bir Osmanlı Kentini Okuma Çabası: Doğu Akdeniz Ticaret Dergisi ve İzmir (1911-1914)", *Türkiyat Mecmuası*, 29, 2 (2019), ss. 435-454.
- Küçük, Hasan, (2019), "Levant Trade Review and Turkish-American Commercial Relations (1911-1931)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Levant Trade Review*, Vol. 2 No. 2 (1912), s. 189.
- Odell, Ralph M., (1912), *Cotton Goods in the Balkan States*, transmitted to Congress in Compliance with the Act of March 4, 1911, Authorizing Investigations of Trade Conditions Abroad, Washington, Government Printing Office.
- Odell, Ralph M., (1912), *Cotton Goods in Turkey Part I*, U.S. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, Special Agents Series, No. 54, Washington, D.C., Government Printing Office.
- Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistik*, Haz. A. Gündüz Ökçün, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Özdemir, Adem, (2021), "Levant Trade Review'e Göre Türkiye'nin İktisadi Yapısı (1911-1931)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Teknik Üniversitesi.
- Pamuk, Şevket, "The Decline and Resistance of Ottoman Cotton Textiles 1820-1913", *Explorations in Economic History*, 23, ss. 205-225.
- Pamuk, Şevket, Jeffrey G. Williamson, "Ottoman de-industrialization, 1800-1913: assessing the magnitude, impact, and response", *The Economic History Review*, 64, S1 (2011), pp. 159-184.
- Quataert, Donald, "19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 1600-1914*, ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, İstanbul, Eren, 2004, ss. 1001-1039.
- Quataert, Donald, (1999), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Ravndal, G. Bie, "Commercial Review of Turkey", *Daily Consular and Trade Reports No. 154-230 Vol. 3 July, August and September 1912*, Washington, Government Printing Office, 1912, ss. 33-52.

- Ravndal, G. Bie, "Cotton Goods in Turkey", *Levant Trade Review*, Vol. 5 No. 3 (1915), ss. 292-296.
- Ravndal, G. Bie, "Italian Trade with Turkey", *Daily Consular and Trade Reports*, No.230-305, Vol. 4, October, November, December 1911, ss. 796-797.
- Ravndal, G. Bie, "Turkey", *Supplements to Commerce Reports Review of Industrial and Trade Conditions in Foreign Countries in 1914 by American Consular Officers Volume I-Europe*, Washington, Government Printing Office 1916 (No.18d, October 23, 1915), ss. 1-19.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/46 (2009), ss. 53-69.
- Turgay, A. Üner, "Ottoman-American Trade During the Nineteenth Century", *Osmanlı Araştırmaları*, III (1982), ss. 189-246.
- Tyson, R. E., "The Cotton Industry", Derek H. Aldcroft ed. *The Development of British Industry and Foreign Competition 1875-1914*, Toronto, University of Toronto Press, 2018, ss. 100-127.
- Ünver, Metin, "Teknolojik Gelişmeler Işığında Osmanlı-Amerikan Silah Ticaretinin İlk Dönemi," *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32/54 (2013), ss. 195-220.

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN İKTİSAT POLİTİKALARINDA AKSİYONER BİR GRUP: ESNAF VE ESNAF CEMİYETLERİ (1908-1918)

AN ACTIONARY GROUP IN THE ECONOMIC POLICIES OF COMMITTEE
OF UNION AND PROGRESS: TRADES AND TRADES SOCIETIES (1908-
1918)

Ali TOMALI*

Geliş Tarihi/Received:22.06.2021

Kabul Tarihi/Accepted:30.11.2021

TOMALI, Ali, (2022), "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisat Politikalarında Aksiyoner Bir Grup: Esnaf ve Esnaf Cemiyetleri (1908-1918)", Belgi Dergisi, S.23, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2022/1, ss. 323-353.

Öz

II. Abdülhamid iktidarına son veren İttihat ve Terakki elitleri, 1908 Devrimini gerçekleştirerek ortak bir Osmanlı birliği hayalini kurmuşlardı. Bu arzu, yarı sömürge durumunda olan Osmanlı'nın kısa sürede eksen değiştirmesine yol açtı. Sahip olduğu ideolojik formasyonla, yürüteceği iktisat politikalarını bir anlamda uyumlu hale getiren İttihat ve Terakki, bu iki nosyon arasında birlikteliği sağlamayı başardı. 1908-1918 arası evre bütüncül olarak bakıldığında iktisadi politikaların su yüzüne çıktığı görülürken, iktisadi bağımsızlığın ulus inşa sürecindeki kuşku götürmez gerçeği önemli bir argüman olarak ortaya çıktı. Bu iktisadi bağımsızlığın en önemli vasıtalarından biri ise, esnaf ve esnaf örgütlenmeleri oldu. İkinci Meşrutiyet döneminde yaşanan köktenci değişim ve dönüşüm, Balkan Harbi sonrasında Selanik'in yitirilişi ve Merkez-i Umuminin İstanbul'a alınışıyla hız kazandı. Esnaf cemiyetlerini, iktisat politikalarının yürütülmesinde köşe başı gören İttihatçılar, gayrimüslim ticaret erbabına karşı esnaf kartını etkili bir şekilde kullandı. İktisadi yaşamın canlanmasında devletin gelişmiş sanayi kapasitesinden mahrum olması, esnaf ve esnaf cemiyetlerinin teşvik edilmesini zorunlu kıldı. Bu amaçla bireysel, sosyal, hukuksal ve finansal düzeyde teşvik ve destekleme politikaları üretildi. Hatta tüm esnaf, sosyo-ekonomik ve toplumsal olaylarda başat rol üstlendi. Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli iktisadi problemlerinden biri olan işe meselesinde de ittihatçıların kontrolündeki esnafra önemli vazifeler verildi. Bu süreçte Müslüman Türk esnafı sermaye birikim sürecine hızla entegre edildi. Nitekim esnaflar, savaş ekonomisinin iklimi içerisinde adeta birer hazır kuvvet konumuna geldi. Bununla beraber savaş ortamında harb zengini bir zümre ortaya çıkarken, bu girişimi engelleme çabaları başarısız oldu. Bu çalışmada, İttihat ve Terakki döneminde kritik vazifeler üstlenen ve iktisadi bağımsızlığın tesis edilmesinde aksiyoner bir rol üstlenen esnaf ve esnaf cemiyetleri; arşiv belgeleri, zabıt cerideleri ve süreli yayınlar ışığında tetkik edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *İttihat ve Terakki, İktisat, Milli İktisat, Esnaf Cemiyetleri*

*Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, atomali@pau.edu.tr
(<http://orcid.org/0000-0002-9560-7723>)

Abstract

The elites of Union and Progress, who ended to the potency of Abdulhamid II, had dreamed of a mutual The Ottoman Union by performing the 1908 Revolution. This desire led to the axis change of the Ottoman Empire, which was in a semi-colonial state, in a short time. The Union and Progress, which harmonized the economic policies with its ideological formation it would pursue in some sense, manage to achieve the union between these two notions. When the stage from period between 1908-1918 was viewed as holistic, economic policies surfaced, the unquestionable reality of economic independence in the nation-building process emerged as an important argument. One of the most important instruments of this economic independence was the organization of tradesmen and tradesmen. Fundamentalist change and transformation during the Second Constitutional period accelerated with the loss of Thessaloniki after the Balkan War and the arrival of the headquarters in Istanbul. The Unionists, who saw trades societies as cornerstones in the execution of economic policies, effectively used the trades card against non-Muslim tradespeople. The lack of advanced industrial capacity of the state in the revival of economic life necessitated the promotion of trades and trades societies. For this purpose, incentive and support policies were produced at the individual, social, legal and financial level. In fact, all tradesmen played a significant role in socio-economic and social events. Important jobs were given to tradesmen under the control of unionists in the case of provisionalism, which was one of the most serious financial troubles of the First World War. Muslim Turkish traders were quickly integrated into the capital accumulation process as a result of this process. In fact, in the climate of the war economy, tradesmen have almost become ready forces. At the same time, while a war-rich group emerged in the war environment, efforts to prevent this attempt were unsuccessful. In this study, tradesmen and tradesmen societies, which held critical missions during the Union and Progress period and held an actionary role in establishing economic independence, in the light of archival records, parliamentary journals and periodicals, will be investigated.

Keywords: *Turkey, One-Party Period, Republican People's Party, Third and Seventh Congress.*

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisat Politikalarında Aksiyoner Bir Grup: Esnaf ve Esnaf Cemiyetleri (1908-1918)

Giriş

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda yaşanan ekonomik ve siyasi sorunlar, 1860'lardan itibaren kendini gösteren, gazete ve mecmualarda bir fikir akımı oluşturan ve Fransız Devrimi'nden etkilenen Yeni Osmanlılar hareketini doğurdu. Daha sonra ise bu akımın bir uzantısı olarak görülebilecek genç, Türkçü, burjuva ve yönetici sınıfına mensup bir grup Jön Türk'ün "Bu devlet nasıl kurtulur?" sorunsalı üzerinde, Osmanlı askeri-siyasi elitleri düşün dünyasını yeniden şekillendirdi ve örgütlü bir muhalefet hareketi ortaya çıktı. Bu hareket, 1908 Devrimini gerçekleştirerek II. Abdülhamid istibdadına son verdi ve tüm Osmanlı tebaasına hürriyet ve eşitlik vaat etti. Ayrıca ikinci sınıfa itilmiş esnaf ve zanaatkâr ile ortak paydada birleşmeyi temel gayeleri arasına koydu. En nihayetinde XX. yüzyılın ilk çeyreği; meşrutî monarşinin kurulduğu, hükümetin yalnızca halk tarafından seçilmiş bir meclise karşı sorumluluğu olduğu ve mutlakîyetçi monarşiye hizmet eden sivil ve askeri bürokrasi gücünün siyasal süreçten dışlanmaya çalışıldığı bir dönemin başlangıcı olarak görüldü. Bu modernleşme iktidarının arkasında ise 1908-1913 arası dönemde Türk siyasi literatürüne kattıkları "denetleme", 1913-1918 arasında da tam iktidar dönemiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti, başat rol üstlendi.

Liberal yöndeki Jön Türk hareketi, deyim yerindeyse klasik Osmanlı devlet geleneğine başkaldırıcı simgeliyordu. Osmanlı devlet geleneğine baş kaldıran Jön Türk hareketinin devrim ertesinde takip edeceği iki seçeneği vardı. İlki, Prens Sabahattin gibi toplumbilimi ekseninde sorunlara çözüm arayan ve muhafazakâr bir düşünür olan Le Play¹'i izleyerek "Teşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet" görüşünü benimseyen kesim, ikincisi ise; klasik iktisattan esinlenerek, devletin iktisadi yaşamın dışında kalmasını, serbest bir ekonomik politika izlemeyi ve uygulamayı ayrıca yabancı sermayeyi teşvik etmeyi² savunan Cavid Bey³ ve çevresiydi. Cavid Bey'in hareket noktası iktisattı ve ferdiyetçiliği ön plana alıyor konjonktürel olarak takip ettiği teori daha çağdaş bir nitelik taşıyordu. Bu hususta II. Meşrutiyetle birlikte yönetsel idare anlayışının yanında iktisadi idare anlayışında da bir evrilmenin yaşandığını söylememiz çok mümkündür. Çünkü İttihat ve Terakki'nin siyasi yönü bir kenara bırakılırsa, en açık gözlenebildiği alanlardan biri iktisadi politikalarıydı. Ayrıca klasik Osmanlı Devleti için ana yürünge maliye iken, 1908 Devrimiyle birlikte iktisat ön safta yer almaya başlamıştı. Ayrıca mali devlet yerine iktisadi devlet görüşünün⁴ daha kristalize hale geldiği de aşîkârdır.

Nihai olarak 1908 Devrimi'nin meydana çıkardığı liberal iktisadi ortamla ve eşit şartlarda rekabet edemeyen bir orta sınıf ticaret erbabı ayyuka çıkarken, gayrimüslim unsurların

1 Le Play ve Prens Sabahattin'in düşünsel alt yapısı ile fikri ilişkileri hakkında bakınız. Hilmi Ozan Özavcı, "Prens Sabahattin'in Fikri Kaynakları: Le Play ve Toplum Bilim", *Doğu Batı*, No.41, Temmuz 2011, ss.231-254.

2 Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s.3., Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s.419.

3 Mehmet Cavid Bey, 1875'te Selanik'te doğdu. Dönme camiasından tüccar Recep Naim Efendi'nin oğludur. Hüseyin Cahit'in Mülkiye'den sınıf arkadaşıdır. 1902'ye kadar devlet memurluğu yapmış, 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne katılmıştır. 1908 ve 1912'de Selanik'ten, 1914'te Çanakkale'den mebus seçilmiştir. Pek çok kez maliye ve nafia nazırlığı yapmış, 1914'te Osmanlı'nın savaşa girmesine karşı olmuştur. İT'nin mali politikalarının belirlenmesinde de önemli rol oynamıştır. 1917'de Osmanlı İtibarı Milli Bankası'nın kuruluşunu gerçekleştirmiş, 1918'de Enver, Cemal ve Talat Paşaların ülkeyi terk etmesiyle beraber nazırlıktan ayrılmıştır. Selim ilkin, "Cavid Bey, Mehmed", *DİA*, C.7, İstanbul 1993, s.175-176., Erij Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.83.

4 Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s.2.

ve yabancı sermayenin etkinliğini arttırması, Müslüman-Türk esnafının zayıf ve kırılğan yapısından kaynaklanmaktadır. İttihat ve Terakki'nin Osmanlılıktan Tük Milliyetçiliğine doğru yaptığı ideolojik geçişteki gerekçeler (Balkan ve Cihan Harbinin ideolojik etkileri istisna tutulursa) bu minvalde değerlendirilmelidir. Bu bağlamda çalışmanın amacı; tarihi kökenleri Türk-İslâm devletlerine kadar uzanan⁵ ve İttihat ve Terakki ile merkez konumuna alınan esnaf ve esnaf cemiyetlerinin, 1908-1918 arası dönemde ne ölçüde işlevsellik kazandığı ve faaliyetlerini niteliksel olarak tahlil etmektir. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin 1914-1918 arası dönemde hayata geçirmeye çalıştığı "Milli İktisat" pratiklerinde bir vasıta olan esnafın toplumsal yansımaları ile II. Meşrutiyetle beraber örgütlü bir yapıya dönüştürülen esnaf gruplarının İttihat ve Terakki ekseninde üstlendiği rol irdelenmeye çalışılacaktır.

1. Esnaf Kavramı ve Osmanlı'daki Serüveni

Osmanlı'da el sanatlarıyla meşgul olan, geçimlerini mal ve hizmet üretimindeki ticari münasebetler vasıtasıyla sağlayan grubun⁶ adına "esnaf" denmektedir. Bu tanımı dar anlamda kabul etmek mümkündür. Daha geniş manada ise; kent ve kasabalarda mal ve hizmet imalatıyla ilgili herhangi bir iş kolunun belirli bir alanında uzmanlaşmış olarak faaliyet yürüten genel mesleki yapılanma ya da örgütlenme biçimidir.⁷ Türk Ticaret Kanununa göre, "kendisini geçindirebilecek kadar emeğe dayalı bir kazancı ve sınırlı bir sermayesi olan kişiler" olarak tanımlanmaktadır. Esnaflık ise, üreticilerin uğraştıkları iş kollarına göre sınıflandırılmasıdır.⁸ Köylünün yanında hem devlet geliri, hem ekonomi hem de askeri güç bakımından ikinci derecede önemli olan sınıf, "esnaf sınıfı" olarak nitelendirilir. Fakat bu terkip kendi içinde paradoksal bir çıkmaza işaret etmektedir. Şöyle ki, esnaf kavramı sınıf kelimesinin çoğulu olmakla beraber yorgancı, bakırcı, çiftçi vb. gibi sanatkâr ve zanaatkâr ile dükkâncık ve ticaretle geçinen "sınıfa"⁹ denilmektedir. Bugün sınıf sözcüğü Avrupa dillerindeki "class" kelimesinin karşılığı olarak kullanılsa da bu sözcük hem Arapçada hem de Türkçe de bu anlama gelmektedir. Fakat bu sözcüğün Osmanlı Devleti'nde bir de teknik anlamı vardır ki o da lonca'dır. Aslında lonca kelimesi de İtalyanca "loggia"dan türemiştir ve Osmanlıda karşılığı "oda"dır. Görüldüğü gibi değişim-dönüşüm hareketinin toplum tabanındaki yansımaları, sözcüklerin de kavramsal ve etimolojik yelpazede yaşadığı evrilmeye karşılık gelmektedir. Bu ayrımın ve kullanımın kuvvetle muhtemel sebebi, XVIII. yüzyılda Müslüman olan zanaatçılarla Müslüman olmayan zanaatçıların toplanma yerlerini ayırmaları ve ikinci gruptakilerin kendi toplanma yerlerine lonca demeye başlamasıdır. Yani başlangıçta yer alan lonca, bugünkü anlamında lonca değil, lonca üyelerinin odası anlamındadır.¹⁰ Sonuç itibarıyla esnaf sözcüğü, lonca demek olan sınıf sözcüğünün çoğuludur.

5 Ahmet Kal'a, "Esnaf", *DA*, C.11, Ankara 1995, s.423.

6 A.g.e., s.423-424.

7 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2000, s.289.

8 Okan Ceylan, "İstanbul Esnaf Cemiyeti", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/istanbul-esnaf-cemiyeti/> (Erişim Tarihi: 24.11.2021)

9 Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Şifa Yayınları, (Yay. Haz. Fazılhak Nergiz ve Aziz Ençakar), İstanbul 2012, s.122.

10 Zaman içerisinde kelimelerin günlük kullanımları bir evrilme yaşanmakta, günümüzdeki kullanımları ile bazı temel farklılık ve değişiklikler göstermektedir. Konumuz itibarıyla esnafla ilgili bir iki sözcük daha mevcuttur ki buradaki değişme lonca teşkilatının çöküşünü göstermesi bakımından önemlidir. Örneğin "kerhane" sözcüğü vaktiyle iş yeri, atölye demektir. Bu gün kerhanelerde (umumhane ya da genelev) çalışan kadınlara da "sermaye" denirdi. Bu sözcük aslında ekonomik bir sözcük yani kapital demektir. "Herif" de aslında usta, kalifiye zanaatçı demektir. Bugünkü manası ise, saygın bir anlamda kullanılmamaktadır. Buradan esnaf ve zanaatın düşüşe geçmesiyle birlikte onlarla ilgili sözcüklerin de düşün hale geldiği söylenebilir. Bkz. Niyazi Berkes, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, Gerçek Yayınları, C.1, İstanbul 1976, s.74-75., Sami, a.g.e., s.122.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisat Politikalarında Aksiyoner Bir Grup: Esnaf ve Esnaf Cemiyetleri (1908-1918)

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde kristalize olan heterojen yapıdaki İttihat ve Terakki'nin, esnaf ve esnaf cemiyetleri minvalinde faaliyetlerine değinilmeden önce konu hakkında kavramsal bir çerçeve çizmek gereklidir. İçeriğin derinliğinin yanında kavramsal bütünlüğün sağlanabilmesi için XX. yüzyıla kadar gelişim evrelerine temel meseleler üzerinden bakabiliriz.

Kökenleri Türk-İslâm devletlerine kadar uzanan esnaf örgütlenmesinin yapılanma aşamasında iki önemli kurum bulunmaktadır. Bunlar İslâmi esaslara bağlı ve tasavvufi mahiyette olan fütüvvet ile kuruculuğunu Ahi Evran'ın yaptığı bilinen Ahilik kurumudur. Osmanlı'nın kuruluşundan bu yana ahilik yapılanması ile esnaf teşkilatı arasında organik bir bağ mevcuttur. Osmanlı esnafının tutum ve davranışlarının yanında şehir ve kasabalardaki sosyal yaşamı nizama sokan da fütüvvet ve ahilik kültürü/teşkilatıdır. Anadolu'da Selçuklulardan bir miras olarak kalan ahilik teşkilatı, örgütlenme ihtiyacı duyan meslek sahibi kişilerden oluşmaktaydı.¹¹ Ayrıca fütüvvet ve ahi teşkilatı, esnaf örgütlerinin dini-iktisadi bir yapı şeklinde ortaya çıktığını göstermekteydi.¹² Zaman içerisinde bu meslek örgütleri lonca adıyla anılmaya başlansa da bu adlandırmaya tam olarak hangi yıl geçildiği bilinmemektedir. XVIII. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandığı görülen lonca kavramı öz itibarıyla ahiliğin bir dönüşümü olarak görünmemektedir. Bu hususta Genç; "loncalar aslında esnaf örgütlenmesinin genel kurulu ve bu kurulun bir araya geldiği yerden başka bir şey değildir" ifadesini kullanmaktadır.¹³ Fakat loncalar devlet adına halktan vergi toplayarak üretim üzerinde doğrudan söz sahibi de olmuşlardır. Bu doğrultuda esnaf kültürünün loncalar ile kurumsal çerçevesini belirlediği¹⁴ söylenebilir.

Öte yandan devlet, esnaf örgütlenmesini her daim kontrolü altında tutma arzusunda olmuş ve özellikle üretici unsurların tekelci bir zihniyetle devlete karşı olması fikri devleti tedirgin etmişti. Onun içindir ki, devlet iki önemli meseleyi dert edinmişti. İlki, çiftçiye düzene sokmak, ikincisi ise, endüstriyi/üretimi kontrol altına almak. Esnafın ise içlerinde güçlü bir dayanışma ruhu (bu inanç, II. Meşrutiyetle birlikte bazı Osmanlı aydınlarında solidarist/tesanütçü bir anlayışa bürünecektir) olduğu için, bünyelerinde farklı fikir ve akımları muhafaza ediyorlardı. Hatta devletin ekonomi üzerindeki otokontrolünü kendilerini sömürdüğüne inanıyorlardı. Zanaatçılar arasında devletin hoş karşılamayacağı ve tekelci devlet otoritesini istemeyen tasavvufi akımlar da bu durumdan besleniyordu.¹⁵

Osmanlı Devleti'nde esnaf, şehir hayatının en önemli unsurlarındandı. XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı kent esnafı, geleneksel yapıdaki lonca sistemini muhafaza etmekteydi.¹⁶ Lonca sistemi, esnafın birbiriyle ilişkilerini düzenlemesinin yanında, esnafın devletle olan münasebetlerini yürüten bir kuruluş olarak da görev yapıyordu. Her esnaf örgütünün başında kethüda (ya da şeyh) adıyla anılan ve seçimle göreve getirilen temsilciler bulunmaktaydı. Seçimle iş başına getirilen kethüdalar, ölene kadar o görevinin başında

11 Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s.35-41.

12 Ali Gökhan Gölçek ve Altuğ Murat Köktaş, "Ekonomik ve Hukuki Yönleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'si'ne Esnaf Kavramı", *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu 26-28 Nisan 2017*, Niğde, s.84.

13 Genç, *a.g.e.*, s.302.

14 Gölçek ve Köktaş, *a.g.b.*, s.86.

15 Berkes, *a.g.e.*, s.76-78.

16 Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri XVI: Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt 8, S. I (Ocak 1999) s.126.

kalır,¹⁷ tutum ve davranışları hem esnaf hem de toplum tarafından kabul gören kurallar dışına çıkarsa görevden alınırlardı.¹⁸ Bunların dışında yönetici olarak *kadı*, *muhtesip*, *nakip* ve *ehl-i vukuf* isimli kişiler de yer alırdı. Kethüda'nın yardımcılığı görevini *yiğitbaşı* üstlenir, esnaflar arasındaki problemlerin ilk çözüm mercileri olurlardı. *Ehl-i Vukuf* ise günümüzde bilirkişi olarak görev yapan kişinin statüsünde olup, fiyat tespitinde kritik roller üstlenirdi.¹⁹ Fiyat ya da diğer mevcut düzenlemelere aykırı hareket eden esnafa; dayak, para cezası, dükkânı kapatma, hapis ve teşhir gibi bir takım cezalar verebilirdi. Bu hususta ilginç ve dikkat çekici örneklerle rastlamak mümkündür.²⁰

Diğer taraftan geleneksel lonca yapısı çerçevesinde üretim yapan şehir esnafı, iç tüketimi anca karşılayabilmekteydi. Avrupa'da meydana gelen sanayi devrimi ve hızla gelişen endüstri ile ucuz ve bol mal akışının başlaması, geleneksel üretim yapan Osmanlı esnaf ve zanaatkârını Avrupa ile rekabet etme konusunda zor durumda bıraktı. İthal malların rekabetinden ilk olarak liman kentleri nasibini almış, daha sonra bu etki tüm Anadolu'ya yayılmıştı. Başta dokumacılık ve tekstil sektörü olmak üzere loncalara bağlı esnaflar içten içe çökmeye başlamıştı. Kırılma noktası ise, İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması oldu. Bu durumun önüne geçebilmek, Osmanlı esnaf ve zanaatkârlarını korumak için İstanbul merkezli şirketler kurulmak suretiyle bir takım korumacı tedbirler alınmak istendi fakat başarıya ulaşılamadı.²¹ Tanzimat ve Islahat Fermanları ise Batı tarzı bir reform hareketinin köklü başlangıçları olarak görüldü. Bu fermanlarla oluşan bir beklenti de Batı'da oluşturulacak bir güvenle mevcut mali bunalımdan onlardan alınacak borçlarla atlatılması, yerli esnafın bir nebze rahatlatılmasıydı. Bu yönde bazı yeni düzenlemelere gidildi ve esnafın teşkilatlanabilmesi adına 1880'de İstanbul Ticaret Odası açıldı.²² Fakat bu yenilenme ve değişim de istenilen sonucu vermedi. Osmanlı Batı kapitalizmine bağımlı ve yarı sömürge durumuna düştü. II. Abdülhamid'in Kanun-i Esasiyi ilanı da mali yönden en sıkıntılı bir evreye rastlamıştı. Öyle ki Avrupa'ya olan borçların anaparaları bir yana faizlerini ödemedede dahi ciddi güçlükler çekiliyordu.²³ Nihayetinde devletin maliyesi çöktü (1875) ve Duyun-u Umumiye İdaresi (1881) tesis edildi. Bu çöküşü engellemeye yönelik ekonomik ve millî refleksler ise, II. Meşrutiyet'ten sonra mümkün olacaktı. Devlet, İttihat ve Terakki'nin girişimleriyle anayasal bir parlamenter sisteme dönüşürken, ekonomide ise Müslüman bir burjuvazi tesis etmeye yönelik iktisat politikalarına yönelecekti.

17 Kethüdaların görevleri için bkz. Bayram Nazır, *Dersaadet'te Ticaret*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2011, s.49.

18 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s.123.

19 Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, s.433-434.

20 Bu konuda özellikle zaruri gıda maddelerinin imali ve satışı konularında müsamaha gösterilmiyor şiddetli cezalar veriliyordu. Misal vermek gerekirse, İstanbul kadısına hitaben yazılan fermanla, karaborsa fiyatından satış yapan bakkal esnafından birisinin diğer esnafa ibret olması için dükkânın önünde asılması emredilmişti. Aynı şekilde sadrazamın bizzat "tebdil-i kıyafet" ile yaptığı teftiş sırasında fırıncının ekmeğini iyi pişirmediyini tespit etmesi üzerine, fırıncının kulağından dükkânı önüne çakılması emredilmiştir. Bunun dışında usulsüzlük yapan esnafa kale hapsi ve kürek cezaları da sıkça verilmiştir. Bkz. Salih Aynural, "XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Esnafında Üretim Anlayışı ve Organizasyonu", İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası, C.46, S.0, 1988, s.361-362.

21 Seyitdanlioğlu, *a.g.m.*, s.127.

22 II. Meşrutiyet döneminde Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi yayınlanana kadar esnaf işleri, önce kadıliklar daha sonra ise ihtisap ağalıkları, kahyalıklar ve kethüdalar tarafından idare edilmeye devam etti. Ceylan, *a.g.m.* <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/istanbul-esnaf-cemiyeti/>

23 Hüseyin Yücel, *Cumhuriyet Ekonomisinin Kuruluşu ve Gelişimi*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2017, s.25-30.

2. Esnaf Cemiyetleri'nin Kuruluşu ve Hukuki Çerçevesi

II. Meşrutiyet liberalizmi, Tanzimat'tan beri devam eden Müslüman-gayrimüslim ayrımını iyice derinleştirmişti. Ortaya çıkan iktisadi liberalizm, ekonomide uzun süredir faaliyette bulunan gayrimüslim unsurları daha da güçlü kılmış geleneksel Osmanlı esnaf ve zanaatkârı rekabet kültüründen yoksun kalmış ve iyice yoksullaşmıştı. Değişim süreci daha XIX. yüzyıl başlarında lonca teşkilatının çözülmesiyle başlamıştı. Bir çeşit sosyo-ekonomik dayanışma örgütü olan loncaların II. Meşrutiyet'in ilanı ertesinde kaldırılışı, iktisadi liberalizme ortam hazırlarken, usta-kalfa-çırak anlayışıyla yaşamını sürdüren Müslüman küçük esnafa yıkıcı bir darbe olmuştu.²⁴ Diğer yandan Meşrutiyet'in ilanı arifesinde esnaf gruplarının o kadar da dağınık ve örgütsüz olmadığı bir açıdan ileri sürülebilir. Şöyle ki 1908 Devrimi'ni doğuran temel gerekçeler arasında görülen vergi ayaklanmaları toplumsal mobilizasyonun esnaflar üzerindeki etkileri bakımından önemli birer modeldir. Yerel ve merkezi gücü tehdit edecek bir düzeye ulaşan bu ayaklanmalara şu misaller verilebilir. 1906'da patlak veren en önemli olayların başında; şahıslardan alınacak şahsi vergi, hayvanlar üzerinden alınacak *hayvanat-ı ehliye vergisi* adında iki yeni verginin yürürlüğe girmesi geliyordu. Zira ayaklanma öncesinde ticaret durmuş, açlık baş göstermişti. Şubat 1906'da Erzurum'da başlayan ayaklanmada bölge halkı valiye bir dilekçe yazarak artık İstanbul'a para göndermeyeceklerini ve vergilerden muaf tutulmak istediklerini bildirerek 14 Mart'ta toplanmışlardı. Erzurum'un önde gelen esnafları ile İttihat ve Terakki'nin yerel üyelerinden oluşan ve kendilerine "*Can Veren*" şeklinde isimlendiren bu yapılanma, merkezi otoritenin yerel liderlerine karşı radikal bir eylem başlatma kararı alarak²⁵ devrim öncesi birlikteliği de simgelemiş oluyordular. Bu bakımdan II. Meşrutiyet, toplumsal tabakaların belirginleştiği bir evre oldu. Öyle ki serbest pazar ve ekonomik ilişkiler kimi çatışmaları gün yüzüne çıkarırken bu çatışma ortamı dinsel ya da etnik kimlik düzeyine ulaştı. Nitekim İttihat ve Terakki'nin Milliyetçilik ideolojisi²⁶ böyle bir ortamda filizlendi. Başka bir ifadeyle 1908 Devrimiyle beraber ortaya çıkan fikir ortamından beslenen Türk Milliyetçiliği, iktisadi liberalizme bir tepki olarak ortaya çıktı.

Anadolu başta olmak üzere çeşitli bölgelerde yaşanan toplumsal gelişmeler neticesinde İttihatçıların desteğini alan esnaf örgütü, İstanbul'da önemli bir konum kazandı. Fakat İstanbul Ticaret Odası'nın da en büyük rakibi durumundaydı. Ticaret Odası'na²⁷ kayıtlı tüccarların çoğunluğu gayrimüslim, esnaf ise Müslüman'dı. Balkan yenilgisinin de etkisiyle İttihat ve Terakki giderek türdeş bir yapıya bürünmeye, Müslümanlığı ise bir savunma vasıtası olarak benimsemeye başladı. Bu dönemde dini tabanı yaygın ve kuvvetli olan esnafa daha da ağırlık ve destek verme eğilimleri görüldü. Hatta öyle ki, atamaların çoğu

24 Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat.*, s.9.

25 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s.44-50., Halil Akkurt, "Anadolu'da İttihat ve Terakki Cemiyeti (1906-1912): Genel Bir Çerçeve", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.14, S.2, s.287.

26 Türk Milliyetçiliğinin fikri temellerinin ve bu ideolojini savunucularının önemli bir kısmının devletin uzak köşelerindeki Türk bölgelerinden geldikleri ve milliyetçi formasyonlarını genellikle Avrupa'da edindikleri belirtilmelidir. Anadolu'yu çok iyi bilmeler de Müslüman Türklerin en sadık grup olduğu İttihat ve Terakki tarafından tespit edilmiş, daha sonra azınlıkları dışarıda bırak bir Türk milliyetçiliği politikasına takip edilmiştir.

Bkz. Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s.81-82.

27 İç ve dış ticaretin gelişme hızına yön veren ticaret odalarının teşkili Abdülaziz devrinde gündeme gelmiştir. İlk olarak yabancı ticaret odaları kurulmuş, yerli ticarete erbabını örgütleyen Dersaadet Ticaret Odası ancak 1882'de faaliyete geçebilmiştir. Bu odaların sayıları kısa sürede artmış, 1908 Devrimi sonrası ticaret odalarının sayısı 157 olmuştur. Vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde kurulan ticaret odaları için bkz. Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat.*, s.103.

esnaf kesimin istediği ya da onların içinden kişilerce tayin edilmeye başlanmıştı. Ülke ekonomisi dışı kapalı oldukça esnafın ağırlığı artıyor, güçlenen esnaf iktidarı daha da berraklaşmaya başlıyordu.²⁸ Öte yandan bu gelişmeler İttihatçıların esnafa teslim olduğu anlamına gelmiyor, ordu da önemli bir faktör olarak görülüyordu. İttihat ve Terakki için temel kaygı, esnafı düzenli bir güç haline getirebilmektir. Diğer bir ifadeyle esnafı denetleyebilmek, ona çekin düzen vererek yasal bir tabana oturtmaktır. Yani çağdaş bir görünüm kazandırmaktır. Zaten 1908 Devrimi sonrası esnaf cemiyetlerinin başına ittihatçı kâhyalar getiriliyor, “fırka fedailerini” esnaf örgütlerinden seçiliyordu. İttihatçı zümre, ulusal kimliğe yöneldiği oranda esnafa da bütünleşme içine giriyordu. Diğer taraftan dönemin toplumsal ve ekonomik sorunlarına eğilen ve aydın bir din adamı olan Hacı Süleyman Efendi tarafından Mebusan Meclisi’ne verilen önergelere birinde, fütüvvet ilkelerinin dönemin şartlarına uygun bir şekilde esnaf yaşamına tatbik edilmesi savunuluyordu.²⁹

II. Meşrutiyet sonrası toplumsal dinamizmin oluşturulmasında, farklı fikir akımlarının canlandırılması ve bunların toplumsal değerler yönünde fayda sağlaması, kişi ve grupların örf, adet ve geleneklerini tahakküm altında olmadan sürdürebilmeleri açısından oldukça kritiktir. Bu açıdan II. Meşrutiyetin getirdiği özgürlük iklimi, kendilerine kurumsal bir kimlik kazandırması bakımından dernek ve cemiyetlerin kendiliğinden kuruluş şartlarını doğurmuştu. Bu bilinçle ilk olarak 16 Ağustos 1909’da *Cemiyetler Kanunu* oluşturuldu.³⁰ İttihat ve Terakki’nin girişimiyle 1901 tarihli Fransız dernekler kanunu model alınarak hazırlanan bu kanun³¹ 19 maddeden oluşmaktaydı ve 1938’e kadar yürürlükte kalacaktı. Böylelikle II. Meşrutiyet sonrası kurulacak derneklerin yasal dayanağı oluşturulmuş, resmi hüviyeti kazandırılmış oldu. Bu dönemde kurulan cemiyetler, kendi içinde siyasal, kültürel, düşünsel, inanç ve iktisadi-mesleki gibi kategorilere ayrılmıştı.³² Esnaf Cemiyetleri de mesleki-iktisadi başlık altında yer alan dernek ve cemiyetlerden sayılmıştı. Cemiyetler Kanunu’nun çıkarılmasından sonra esnaf cemiyetlerinin bir düzene sokulması için harekete geçilerek 1909, 1910, 1912 ve 1915 yıllarında bir dizi talimatnameler yayınlandı.³³ Bunlardan ilki, Cemiyetler Kanunu’nun yürürlüğe girdiği yıl yayınlanan 1909 talimatnamesiydi. Bu talimatname ile esnaf üzerinde nüfuz oluşturarak üretim ve tüketim faaliyetlerinin büyük bir bölümünü kendi nüfuzu için kullanan esnaf kethüdalıkları kaldırılmış oldu. Fakat bu karara karşı çıkan ve esnaf üzerindeki gücünü kaybetmek istemeyen kethüdalar, Meclis-i Mebusan’a bir dilekçe ile başvurular. Meclis-i Mebusan Sadaret Merkezi’nden Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen vesikaya göre ise, kethüdaların lağvedilmesinin bir kanuna bağlanması ve bu kanun çıkarılana kadar kethüdaların ilgasının ertelenmesine karar verildi.³⁴

Diğer taraftan esnaf teşkilatlanmasında lonca geleneği uygulamalarının henüz tam olarak terk edilmediği, kethüdaların görevleri ve güçlerinin de esnaf üzerinde halen sürmekte olduğu görülmekteydi. Öyle ki, yeni kurulan esnaf cemiyetleri isimlerini lonca

28 Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat.*, s.11.

29 Sadi Borak, *Hacı Süleyman Efendi*, İtimat Basımevi, İstanbul 1974, s.52-53.

30 Erdal İnce, “Osmanlı Devleti’nde Esnaf Teşkilatı ve İkinci Meşrutiyet Döneminde Esnafa Yönelik Teşvik Politikaları”, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, İzmir 2020, s.161-162.

31 Hüseyin Hatemi, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi”, *TCTA*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.201.

32 Zafer Toprak, “1909 Cemiyetler Kanunu”, *TCTA*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.205-208.

33 İnce, *a.g.t.*, s.164.

34 *BOA*, DH.MKT. 2841/10-1, 17 Cemaziyel evvel 1327 (6 Haziran 1909).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisat Politikalarında Aksiyoner Bir Grup: Esnaf ve Esnaf Cemiyetleri (1908-1918)

olarak bildirmeye devam etmekteydi. Ortaya çıkan bu karışıklığı ve düalizmi ortadan kaldırmak için uzun yıllar Osmanlı esnafını taşıyan lonca sistemi kaldırıldı ve 26 Şubat 1910 tarihli *Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimatname*³⁵ yayımlandı. Başlangıçta İstanbul için çıkarılan fakat 7 Mayıs 1912 tarihli kararlar tüm ülke için geçerli olacak olan talimatname, her esnaf kolu için ayrı ayrı cemiyet kurabilme hakkı tanıyordu. Böylelikle yüzyılın başından beri çalışmaz durumda olan loncalar yerine Esnaf Cemiyetleri oluşturulmuş oldu.³⁶ Bu talimatname ile kethüdalıklar da tamamen kaldırıldı ve onların yerini "Cemiyet Reisi" aldı. Ayrıca esnaf, işçi ve zanaatkarların çalışma usulleri hukuki bir zemine oturtularak, Müslüman esnaf zümresi için hürriyetin ilanı meyvelerini vermeye başlamış oldu.

26 Şubat 1910 tarihli Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi, toplam 26 maddeden oluşuyordu. İlk yedi maddesi kuruluş, idari yapı ve seçimleri (1-7), sekiz ile on sekizinci maddeler arasında kalan hükümler işleyiş, faaliyet ve gerekli yasal izinleri (8-18), kalan maddeler ise hukuki süreç, cezalar ve davaları (19-26) kapsıyordu. Ortaya konan bu talimatnameye istinaden, önce esnafın kendi arasındaki anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulması daha sonra bir denetim mekanizması kurularak otokontrolün işlevlik kazanması tesis edildi. Ayrıca esnaf grubunun devletle olan münasebetleri modern bir merkezi yapılanmaya uygun hale getirilerek, devletle olan ilişkilerin cemiyet reisi vasıtasıyla yürütülmesi temel gaye olarak ortaya konmuş oldu. Bununla birlikte idari yönden de merkezîyetçi bir anlayış benimsenerek, ticarete serbestlik esası temel alındı.

Kethüdalıkların kaldırılması ve esnafın lonca yerine cemiyet kurmasına izin veren 1910 Talimatnamesi, sadece İstanbul ile sınırlı kalmıştı. Bu durum, İstanbul dışında kalan bölgelerde loncaların devam etmesi anlamını taşıyordu. Ayrıca kethüdalar da yine İstanbul dışındaki farklı şehirlerde görevlerine devam ediyorlardı. İlginçtir ki bir grup esnaf, lonca geleneğini sürdürmeye devam ediyor kurdukları örgütlerin adını cemiyet yerine lonca olarak belirliyordu. Ekonomik düzeyde ortaya çıkan sorunlara ve ticari hayatta iki başlılığa yol açan bu uygulamalara son vermek için 7 Mayıs 1912 tarihli üçüncü bir talimatname yayımlandı.³⁷ Bu talimatname ile kethüdalıklar artık tüm vilayetlerde kaldırılmış oldu. Ayrıca lonca adıyla hiçbir esnaf örgütü teşkilatlanamayacaktı. Yine bu talimat uyarınca kurulacak cemiyetler ile yerli esnaf, pazar ile buluşturulacak ve yeni esnaf kolları ortaya çıkacaktı. Loncaların etkisinden sıyrılan esnaf artık ithal ürünlere karşı rekabet edebilecek düzeye gelecek ve bu tarzda imalat gerçekleştirebilecekti. Yine bu dönemde sadece belediyelerin denetleyebildiği cemiyetlerden bazı esnaf kollarını devlet, kendi hizmetine alabilecekti.³⁸

7 Mayıs 1912 tarihli Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat'da değişiklik yapılarak 29 Mart 1915 yeni bir talimat daha yayımlandı.³⁹ Bu talimata göre, her esnaf cemiyetine Şehremaneti tarafından bir yetkili atanacak, "*katib-i mesul*" olarak isimlendirilen bu kişiler, cemiyet ile belediyeler arasındaki ilişkilerden ve cemiyetin işleyişinden sorumlu

35 BOA, HR.HMŞ.İŞO, 81/13, 13 Şubat 1325 (26 Şubat 1910), *Düstur*, "Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat", II. Tertip, C.2, 16 Safer 1328, (1910), s.123-127.

36 Bu talimatname ile kurulan 18 cemiyet ismi için bkz. İnce, *a.g.t.*, s.168.

37 *Düstur*, "Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat", II. Tertip, C.4, 20 Cumâdelâ 1330 (1912), s.483-488.

38 1912 talimatnamesi doğrultusunda kurulan 23 esnaf cemiyeti için bkz. İnce, *a.g.t.*, s.170.

39 *Düstur*, "20 Cumâdelülâ 1330 Tarihli Esnaf Cemiyetleri Hakkındaki Talimatın 6, 7, 12 ve 26. Maddelerini Muaddil İrade-i Seniyye", II. Tertip, Cilt 7, 13 Cumâdelülâ 1333 (29 Mart 1915), s.540-541. Ayrıca bkz. BOA, BEO.4341/325556-2, 19 Rebiulâhîr 1333 (6 Mart 1915). Bunun dışında mezkur talimatname üzerinde ilerleyen tarihlerde peyderpey tadilatlar devam etmiştir. BOA, DH.UMVM, 88/40-1, 27 Rebiulâhîr 1333 (14 Mart 1915), BOA, BEO.4346/325935, 14 Cemaziyevvel 1333 (30 Mart 1915).

olacaktı. Yapılan bu değişiklik ile Müslüman yerli esnaf ve zanaatkârın, yabancı sermayeye ve gayrimüslim tüccara karşı rekabet gücü artırılacaktı. Yine bu ekseninde 23 Ocak 1915'te Otelciler Cemiyeti, 11 Mayıs 1915'te de Çulha Esnafı Cemiyeti olarak iki esnaf cemiyeti daha kurulmuştu.⁴⁰

Esnaf Cemiyetleri Talimatnameleri'nin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren üzerinde bir dizi tashihât (düzeltme), tadilat ve iyileştirmeler gerçekleştirilmiştir.⁴¹ Daha öncede zikredildiği üzere talimat ilk olarak İstanbul için çıkarıldığı ve sonradan tüm ülkeyi kapsadığı için şehremanetin işlevlerinin yanı sıra taşra örgütlerinin de sorumluluk ve vazifeleri tadilatlarla ilave edilmiş, bu düzeltmeler 1915'e kadar sürdürülmüştür.⁴² Ayrıca 1910'dan Birinci Dünya Savaşı'na (1914) kadar İstanbul'da 51 esnaf cemiyeti teşkil edilmiş, 1915'te ise bu cemiyetlerin tümü İttihat ve Terakki'nin gayretleriyle Esnaf Cemiyeti çatısı altında bir araya getirilmiştir.⁴³

3. Esnaf'a Yönelik Teşvikler ve İttihatçı-Esnaf Bütünleşmesi

1908 Devrimini gerçekleştiren İttihat ve Terakki, Müslüman olsun ya da olmasın tüm Osmanlı unsurlarını II. Abdülhamid *istibdadına* karşı ortak bir paydada birleştiren özgürlükçü bir başkaldırı hareketinin simgesi olmuş ve Osmanlı ulusçuluğunu amaçlamıştı. Fakat netice istenilen gibi olmamış ayrılıkçı akımlar giderek güç kazanmıştı. Öte yandan ekonominin liberalleşmesi Osmanlı ticaretini elinde bulunduran gayrimüslim ve yabancı tüccarların etkinliğini artırmış, Müslüman esnaf ve zanaatkâr ise bu durumdan olumsuz etkilenmişti. Liberalizmden koparak ulusçuluğa yönelik bir takım baskı yöntemlerinin doğmasına yol açarken, 1908 *Tatil-i Eşgal Kanun-ı Muvakkatı*'yla⁴⁴ bir dizi kısıtlayıcı tedbirler yoluyla, grevlerin yasaklanması, gazetelerin kapatılması ve muhalefetin siyasal cinayetlerle susturulması gibi hadiseler giderek hat safhaya tırmanmıştı. Babîali Baskınıyla neticelenen bu süreç,⁴⁵ İttihat ve Terakki'nin 1913 sonrası iktidarı tamamen denetimine

40 Ayrıca Müslüman Türk esnafını iktisadi gelişimini kamçulamak ve rekabet gücünü artırmak adına 27 Mart 1915'te Teşvik-i Sanayi Kanunu değiştirilmiş, yabancılara sınırlamalar getirilmiştir. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.422-423., İnce, *a.g.t.*, s.172.

41 *Takvim-i Vekayi*, "Esnaf Cemiyetleri Hakkında 16 Safer 1328 Tarihli Talimat-ı Muadil Talimat", 3 Mayıs 1328 (1912), No.1127, s.4-6.

42 Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi üzerinde yapılan düzeltme ve tadilatlar genellikle esnafın ilerlemesi ve işlerini daha iyi yürütmesi için yapılmış olup, talimatnameler Bab-ı Ali hukuk müşavirliği tarafından da incelenmiştir. BOA, HR.HMŞ. İŞO,203/37, 7 Kanunievvel 1327 (20 Aralık 1911), BOA, DH.UMVM, 88/39-1, 26 Nisan 1330 (9 Mayıs 1914), BOA, DH.UMVM, 88/41-2, 16 Mart 1331 (29 Mart 1915).

43 Toprak, Türkiye'de Millî İktisat, s.417, 601-602. Okan Ceylan, 1910-1915 arası dönemde İstanbul'da 53 esnaf cemiyeti kurulduğunu ifade etmektedir. Cihan Harbi sonrasında ise İstanbul'da 43 esnaf cemiyetinin varlığına işaret eder. Ceylan, Ceylan, a.g.m. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/istanbul-esnaf-cemiyeti/>. Ayrıca 1916 yılında Kalaycı Esnafı Lonca Heyeti kurularak bu alanda örgütlenme devam etmiştir. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, C:İ, İkinci Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984, s.490-492.

44 Tatil-i Eşgal Kanun-ı Muvakkatı'nın ardından yaklaşık bir yıl sonra asli kanun olarak yayımlanmış ve yürürlüğe sokulmuştur. *Düstur*, "Tatil-i Eşgal Kanunu", II. Tertip, C.1, 22 Receb 1327 (1909), s.433-436.

45 Siyasal cinayetler bu döneme damgasını vuran gelişmelerdendi. 1908 Devrimi sonrası Meclis-i Mebusan'ın açılmasına iki hafta kala II. Abdülhamid'in eski yaver ve hafiyesi olan İsmail Mahir Paşa, Harbiye'ye çağrıldığı sırada yolda asker kılıklı biri tarafından öldürülmüştü. Bu gelişme İT'ye mal edilebilecek ilk siyasal cinayetti. İT'nin bundan sonra ki üç faili meçhul siyasal cinayetinin kurbanları istibdat döneminin adamları değil, muhaliflerdi. Diğer cinayetler; Serbesti Gazetesi Hasan Fehmi Bey (1909), Sa-dayı Millet Gazetesi Yazarı Ahmet Samim Bey (1910) ve başka bir gazeteci Zeki Bey (1911)'dir. Ayrıca 1913 Bâb-ı Âli Baskını sonucu öldürülen Nazım Bey, 1913'te faili meçhul şekilde öldürülen Mahmut Şevket Paşa'yla beraber pek çok cinayet işlenmiştir. Bkz. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.161-162., Oğuz Kaan, "II. Meşrutiyet Dönemi Siyasal Gelişmelerinin Türk Demokrasi Tarihine Etkileri", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 10(1), 2021, s.345-368., Ömer Duman, "II. Meşrutiyete Tepkiler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)* Erzurum 2008, s.69-73.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisat Politikalarında Aksiyoner Bir Grup: Esnaf ve Esnaf Cemiyetleri (1908-1918)

almasıyla sonuçlandı. Selefinin meydana getirdiği her türlü olumsuz havayı dağıtmayı hedefleyen İttihatçı elitler, iktisadi yaşamda küçük ölçekli Müslüman esnafı merkez konuma almaya başladı. Bu doğrultuda esnafa yönelik birtakım teşvik ve desteklerle hareket kabiliyetini artırmak istemiş lakin bunu kendi yöntemlerine göre gerçekleştirmişti. Bunu yaparken selefi II. Abdülhamid döneminde yapılan bazı uygulamaları da hızla terk etmeye başladı. Örneğin II. Abdülhamid döneminde saray ile iyi iş yapan ve görevlerinde önemli yararlılık gösteren esnafa verilen “*Saray-ı Hümayun Fornisörlüğü*” unvanı 1908 Devriminden kısa bir süre sonra uygulamadan kaldırıldı. II. Abdülhamid'in 31 Mart Hadisesi sebebiyle 27 Nisan 1909'da hâl edilmesine müteakip, Saray-ı Hümayun Fornisörlüğü unvanının verilmesi 7 Mayıs 1909'da terk edildi. 1909'dan itibaren bu unvana sahip olan esnaflar, dükkân kapılarında asılı olan levhalarını indirmek durumunda kaldı.⁴⁶ Bu husus esnafa yönelik olumsuz bir gelişme gibi görünse de gerçekleştirilen uygulamayı İttihatçıların ideolojik ve politik bir manevrası olarak görmek mümkündür. Diğer taraftan bu uygulama esnafın sosyo-kültürel konumunu etkilese de, doğrudan esnafa karşı alınmış bir kısıtlama ya da tedbir değil, Abdülhamid rejiminin izlerini silme girişimi olarak görmek kuvvetle muhtemeldir.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte hemen her alanda olduğu gibi iktisadi yaşamda da bir değişim ve dönüşüm gerçekleşmeye başladı. Esnafa yönelik bireysel, sosyal, kültürel ve ticaret alanlarında bir takım teşvikler ve kolaylıklar sağlandı ve esnafın iktisadi hayatla bütünleşmesi temel amaçlar arasında belirdi. Meşrutiyet'in ilanı ertesinde gerçekleştirilen destek ve teşvikler ekseninde esnafa yönelik ilk girişimlerden biri, kredi olanaklarının kolaylaştırılmasıydı. Lakin esnaf'ın kendini geliştirmesine imkân verecek kredi olanaklarının sağlanmasından önce, bankacılık faaliyetleri desteklenecekti. Çünkü Ziraat Bankası ve Emniyet sandıkları⁴⁷ Osmanlı sermayesini 1908'e kadar idare etmeye çalıştıysa da yeterli olmamış, bu nedenle 1908'e kadar bankacılık faaliyetleri yabancı sermayeli bankalar tarafından yürütülmüştü.⁴⁸ 1908 Devrimi sonrasında İttihatçılar tarafından, esnafın dükkânını açabilmesi, mal alabilmesi ve gayrimüslim esnafa rekabet edebilmesi için Ziraat Bankası bir vasıta olarak kullanılmış ve kredi kolaylıkları sağlanmıştı. Ayrıca kredi imkânlarını sadece dükkân açmak ve dükkânın niteliğini artırmakla sınırlı tutmayan İttihatçılar, yangın ve sel gibi sosyal afetlerde dükkânını ve ürününü kaybeden esnafa yönelik kredi imkânları sağlamış ve bunun için yine Ziraat Bankası görevlendirilmişti.⁴⁹

Meşrutiyet'in ilanı ve Esnaf Talimatnameleri'nin yayınlanmasının ardından Meclis-i Mebusan'da esnaf ve zanaatkârları ilgilendiren bir takım meseleler üzerinden görüşmeler

46 Nesrin Kanberoğlu, “İttihat ve Terakki Cemiyeti-Osmanlı Hanedanı İlişkileri (1908-1914), *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler'de Akademik Araştırmalar I*, (Yakınçağ Tarihi Çalışmaları: içinde), Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s.205-206.

47 II. Meşrutiyet'le birlikte İttihat ve Terakki, ulusal bankacılık girişimine de öncülük etti. Bu yıla kadar Mithat Paşa tarafından 1863'te Menafi Sandıkları adıyla kurulan Ziraat Bankası ve 1886'da kurulan Emniyet Sandığı dışında kalıcı bir varlık gösterebilen yerli banka olmamıştı. Osmanlı Bankası'nın yanı sıra diğer bankalar da yabancı sermayeyle kurulmuştu. Bkz. Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s.49.

48 1908-1914 yılları arasında Osmanlı'da kurulan ve şube açan yabancı sermayeli bankalar için bkz. İnce, *a.g.t.*, s.246-248.

49 İnce, *a.g.t.*, s.245-248. 1914 yılına kadar 1888 ve 1890 tarihli nizamnamelerle yönetilen Ziraat Bankası'nda Cihan Harbi öncesi geniş çaplı bir reform gerçekleştirildi. Bu amaçla yeni Ziraat Bankası Kanunu hazırlandı. 23 Nisan 1914'te yürürlüğe giren kanun-ı muvakkata ile yoksul köylünün kredi için başvurularını karşılamak ve zengin toprak sahiplerine uzun vadede borç vermek hedeflendi. 25 Mart 1916'da meclis'te onaylanıp yayımlanan Ziraat Bankası Kanunu, tarımsal kredi işlemlerinde teminat işlemlerini genişletmiş ve bir dizi değişiklik gerçekleştirilmişti. Bkz. Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, s.220-221.

sürdürüldüğü de takip edilebilmektedir. Örneğin, yurtdışına gidecek olan kişilerin pasaport çıkartması hususunda kefalet alınması yoğun bir şekilde tartışılmış, Dâhiliye Encümeni İsmail Sıtkı Bey, esnaf ve tüccarın önceden pasaport alırken pek çok zorluk ile karşı karşıya kaldığı hatta pasaport verilmediğinden dolayı memlekette kalarak Avrupa'ya gidemediği bu sebeple ticaretini memlekette yapmak zorunda bırakıldığını ifade etmiş ve şu öneriyle devam etmişti. “*Mezkûr zamanlarda bile memleket dışına çıkarılması izin verilmeyen esnafın memleketin iktisadi menfaatleri söz konusu olduğu böyle bir zamanda kefalet alınmadan izin verilmesinin mümkün olamayacağı ve bunun doğru olmadığı*”⁵⁰ yönündeydi. Ayrıca *Nüfus ve Mürur Pasaport Nizamnameleri* hususunda kaleme alınan layihaya (tasarı) göre, esnaf ve sanat erbabı olan kişilerin bağlı oldukları daireden getirecek oldukları ilmühaber kaydının daire-i belediye suretine uygun hale dönüştürüleceği⁵¹ kabul edilerek idari taksimat netleştirilmişti. Yine bu bağlamda II. Meşrutiyet sonrası esnafa yönelik *Hüviyet Varakalarının* (kimlik belgesi) verilmesi de mühimdir. Meşrutiyetin ilanı sonrası esnafa yönelik hüviyet varakaları vermeye başlanmış bu varakalarda, esnafın bağlı olduğu cemiyetin adı, üye numarası ve kendisi ile ilgili bilgiler yer almıştı. İlk olarak Şehremaneti tarafından verilen ve bunun karşılığında Şehremaneti'ye vergi ödeyen esnafın, daha sonra *Şuray-ı Devlet Tanzimat Dairesi* (Danıştay'a bağlı birim) tarafından verilen kararlar artık vergi ödemesine gerek kalmadığı ve bu hizmetin ücretsiz yerine getirilmesi gerektiği karara bağlanmıştı. Bunun üzerine Şehremaneti, esnafa yönelik hüviyet varakalarından vergi almadan işlem yapmaya başlamıştı. Ayrıca belediyelerin de esnafa kimlik belgesi verilmesine karşılık olarak aldığı verginin yanlış olduğu ve belge düzenleme işlerinin Belediyelerin genel vazifelerini teşkil ettiği belirtilerek bu işlem için Belediyelerin vergi almasının doğru olmadığı bildirilmişti.⁵²

Öte yandan İstanbul Şehremaneti'nin bir milyon yüz bin liralık istikraz (borç) içinde bulunduğu ve bu sebeple kaleme alınan düzenlemede esnafı da ilgilendiren ilginç bazı bilgiler yer almaktaydı. Şöyle ki, Şehremaneti'nin en önemli gelir kaynakları, tahsil edilen emlak vergisi ve asgari bir kısımla da gelir vergisine ait olmak üzere genellikle esnaf ve tüccardan alınan vergilerden oluşuyordu. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte emlak vergisi doğrudan hükümete bağlandığı için esnafın vergi gelirleri de devlet hazinesine alınmıştı. Bundan dolayı Şehremaneti ciddi anlamda zor duruma düşmüş, hükümet tarafından bazı tedbirler alınması istenmişti.⁵³ Anlaşılacağı üzere esnaf ve pek çok tacir grubunun başkent ve ülke ekonomisi üzerinde önemli etkiye sahip olduğu rahatlıkla söylenebileceği gibi Şehremaneti'yi bu kadar mali sıkıntıya sokacak nedenler arasında esnaf ve bağlı gruplardan alınan vergilerin II. Meşrutiyet sonrası hazineye alınması ve bunun bir gerekçe olarak gösterilmesi bir anlamda düşündürücüdür. İlk olarak bu borcun bir anda oluşmadığı, önceden gelen bir birikimin ve buna yol açan sosyo-ekonomik sebeplerin arkasında aramak gerektiği en mantıklı olasılık gibi durmaktadır. Diğer yandan İttihatçıların toplanan geliri kendi cemiyetine aktardığı ihtimali düşünülse de bu dönemde

50 *Meclisi Mebusan Zabıt Cerideleri* (Bundan sonra MMZC şeklinde gösterilecektir), D.1,C.2, İ.2, 15 Şubat 1325 (1910), s.529.

51 Nüfus ve Mürur Pasaport Layihası ile Pasaport Nizamnamesi görüşmeleri için bkz. *MMZC*, D.1, C.2, İ.2, 23 Şubat 1325 (1910). s.609-615.

52 İnce, *a.g.t.*, s.267-269.

53 Şehremanet'e ait 1.100.000 liralık borç hakkında hazırlanan layiha ve Şehremaneti İstikrazına Dair Layiha-i Kanuniye için bkz. *MMZC*, D.1, C.2, İ.2, 23 Şubat 1325 (1910), s.602-607.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisat Politikalarında Aksiyoner Bir Grup: Esnaf ve Esnaf Cemiyetleri (1908-1918)

denetleme iktidarında olan yani hükümete tam manasıyla sahip olamayan ittihatchıların böyle bir girişimde bulunacağı kanaatimce zayıf bir ihtimaldir.

Bu dönemde esnaf ve tüccarlara yönelik hemen her alanda görülen teşvik ve uygulamalar söz konusu olmuştu. İttihatchıların desteklediği ve ticari yaşamın lokomotifi olarak gördükleri esnaf cemiyetleri, farklı kollarda yaygınlaşma eğilimleri göstermekteydi. Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi'nin sağlık işlerine dair sunduğu on maddelik takririnde yer aldığı gibi esnaf ve tüccarların eczaneler ve ticarethaneler tesis etmeye teşvik ettirilmesi ve bu sayede devletin masraflarının bir nebze de olsa hafifletilmesi istenmişti. Kütahya Mebusu Ferit Bey ise meselenin Dâhiliye Nezareti'ne (İçişleri Bakanlığı) gönderilerek son kararın ve önemli noktaların nezaretçe karara bağlanmasını⁵⁴ istemiş, karar kabul edilerek Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir. II. Meşrutiyet sonrası meclis gündeminde yer alan konulardan bir diğeri de Saruhan Mebusu Şekip Bey'in, kadro dışında bırakılan *madurin-i siyasi* hakkındaki kanun teklifidir. II. Abdülhamid döneminde mesleğinden atılan ya da hapse mahkûm edilen memurların maaş bağlanması ya da tekrar mesleğine geri gelebilmeleri meselesi yoğun bir şekilde tartışılmıştı. Bu hususta İpek⁵⁵ Mebusu İbrahim Efendi, siyasi olarak mağduriyete uğradığı düşünülen memurun zümresinin, hapis ve firari sürelerinin düşürülerek hakları iade-i itibar yapılıyor ya da maaş bağlanıyorsa, en çok mağdur olan Anadolu'daki köylünün ve bilhassa İstanbul'da bulunan esnafın da bu haklardan yararlanması gerektiğini teklif etmişti.⁵⁶ Sermayesini kaybeden, yoksullaşan hatta şehirden sürülen esnafın durumu, müzakere sonunda yasa içinde yer almamış esnaf bu haktan yararlanamamıştır.

Mezkûr dönem içerisinde giderek korporatif bir yapı kazanmaya başlayan esnaf cemiyetleri, ekonomik işlevselliğinin yanı sıra sosyo-kültürel etnikliklerde de yer alıyorlardı. Osmanlı ordu yapılanmasında orduda görevli askerlerin ihtiyaçlarını temin etmek için çeşitli kollardan bir kısım esnafın nöbetleşe ya da silahlı olarak sefere katıldığı ve aynı şekilde harbe çıkış, bayramlar ve düğünler gibi özel günlerde yapılan geçit törenlerinde birçok esnaf gruplarının yer aldığı da biliniyordu.⁵⁷ Bu bağlamda geçmiş ile gelecek arasındaki bağları koparmamak, dayanışmayı ve bilinçlenmeyi kuvvetlendirmek için ilk defa düzenlenen⁵⁸ İstanbul'un fethinin sene-i devriyesi törenlerine esnaf grupları da davet edilmişti. İttihat ve Terakki'nin yarı resmi yayın organı durumunda olan Tanin Gazetesi'nde bu törenler hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde düzenlenen ve dönemin Maarif Nezareti (Eğitim Bakanlığı) 4. Şube Müdürü Mehmed Ziya Bey'in denetiminde bulunan bir komisyon⁵⁹ tarafından tertip edilen "ihtifalin" (merasimin) başkanlığını İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinden Bahriye

54 MMZC, D.1, C.2, İ.2, 17 Şubat 1325 (1910), s.571-572.

55 İpek, bugün Kosova'nın Kuzeybatısında yer alan yerleşim yeri.

56 MMZC, D.1, C.6, İ.3, 4 Mayıs 1327 (1911), s.589-598.

57 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri", İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası, C.41, S.1-4, s.43.

58 Günümüzde her yıl kutlanan İstanbul'un fethi etkinlikleri emsali pek çok hadise gibi modern dönemde ortaya çıkan ve bu yönüyle tipik bir "gelenek icadı" olarak düşünülmesi gereken hadiselerden biridir. Bu konuda devlet destekli ilk kutlama Balkan Savaşları sonrası ve Cihan Harbi öncesi 1914'de gerçekleştirilmiştir. Günler öncesinden duyurusu yapılan bu anma töreni, basın-yayın seferberliğini de beraberinde getirmiştir. Ali Şükrü Çoruk, "Bir Gelenek İcadı Olarak II. Meşrutiyet Dönemi'nde Gerçekleştirilen İstanbul'un Fethi Törenleri", *FSM İlmî Araştırmalar, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S.7 Bahar 2016, s. 80-81.

59 Diğer komisyon üyeleri için bkz. *Tanin*, "İhtifal için Çalışanlar", 31 Mayıs 1330 (1914), No.1966, s.2

Nazırı (Denizcilik Bakanı) Cemal Paşa üstlenmişti.⁶⁰ Törenin nasıl gerçekleşeceği hakkında günler öncesinden hazırlıklar yapılmış, törene katılması istenen esnaf grupları ise; Çiftçiler Derneği, Arabacılar, Manavcılar, Sütçüler, Sandalcılar, Kaldırımcılar, Hamallar, Dokumacılar, Müslüman Tüccar Cemiyeti, Rençberler Cemiyeti ve esnafıydı. İlginçtir ki, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamış olması törenleri aksatmamış ve 1915 yılında da törenler yapılmaya devam edilmişti. Tören alayı düzenlemelerinde Darülaceze mızıkası, İtfaiye mızıkası ve diğer cemiyetlerle aynı grupta yer alan esnaf cemiyetleri, törene davet edilen gruplar arasında yer alarak⁶¹ sosyo-kültürel ve tarihi öneme sahip böyle büyük etkinliklerde yer almış ve pozisyonunu tayin etmişti.⁶² Töreni koordine eden liderlerin İttihatçı olması bunda önemli bir etken olabileceği gibi esnaf ve esnaf cemiyetlerinin İttihat ve Terakki ile dirsek temasında bir örgüt olması bir başka sebep olarak görülebilir. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin milli şuuru tesis etmeye çalışmasının bir tezahürü olarak düzenlenen bu organizasyonların içinde esnaf örgütlerinin yer alması itttihatçı-esnaf bütünleşmesinin bir başka boyutu olarak karşılanabilir.

II. Meşrutiyetle birlikte itttihatçıların ideolojik tutumlarıyla özdeşleştirilebilecek bir girişim olan yerli malı kullanımının yaygınlaştırılması ve bu minvalde yerli esnaftan alışveriş yapılmasının teşviki meselesi de önem arz etmektedir. Bu husus iki evre halinde incelenebilmektedir. İlk dönem, 1908-1913 arasında gerçekleştirilen tasarruf aracılığıyla yerli sermaye birikimi dönemidir. Yerli sermaye eksikliği sebebiyle gerçekleştirilemeyen alt yapı yatırımlarının dış sermaye yoluyla hayata geçirilerek tasarruf edilmesi ve böylece yerli sermayenin birikimi amaçlanmıştır. Bu tasarruf döneminde yerli esnaf ve üretici, rekabet gücünü kaybetmiş ve küçülmüştü. İkinci dönem ise, savaş dönemi olarak da adlandırılan 1914-1918 arası evrede siyasi, askeri ve ekonomik gelişmelerin yoğun yaşandığı, yabancı sermaye ile mücadele edilemeyeceğinin anlaşıldığı ve süratle milli unsurlara dönüş yapılarak Müslüman-Türk esnafının desteklenmesi gerçeğinin ortaya çıktığı dönemdir. Bilhassa bu dönemde Osmanlı içindeki yabancı unsurların kendi milliyetlerinin mensubu oldukları devletlere yardımda bulunduğu görülmektedir. Bunun üzerine Balkan Savaşları da dâhil olmak üzere savaş neticelerinin ortaya çıkardığı Milliyetçilik akımının da etkisiyle yerli sermayeye teşvik, yerli malı kullanımı ve yerli esnafa destek faaliyetleri dönemi başlamıştı.⁶³ Bu doğrultuda özellikle 1913 ve sonrası esnaf cemiyetlerinin etkinliğinin artırılmasına yönelik atılımlar gerçekleştirilmiştir.

Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin düzenlediği kongreleri, politik ve idari olduğuna kadar ekonomik düzlemde de güç kazandığının bir emaresi olarak görmek mümkündür. Özellikle 1913 yılı bu bakımdan ayrı bir öneme sahiptir. Cemiyet-fırka ikiliğine son vererek kendini siyasi bir parti olarak ilan etmesi 1913 programına ne kadar yansdıysa, toplanan kongrenin niteliksel bakımdan önemini de bir kat daha artırmıştı. 1913 Kongresi'nde Merkez-i Umuminin (Genel Merkez) yıllık raporunu okuyan Ali Fethi Bey, ekonomi ve ticaret alanında canlılık getirecek yeni yasaların ve düzenlemelerin yapılacağını, kooperatif ve bankaların tesis edileceğini işaret etmişti.⁶⁴ Bu doğrultuda

60 Tanin, "Sultan Fatih Namına", 14 Mayıs 1330 (1914), No.1949, s.3.

61 Çoruk, *a.g.m.*, s.86-96.

62 Törende konuşma yapanlar arasında Mehmed Ziya Bey ile beraber Hamdullah Suphi Bey de yer almış, konuşmasıyla herkesi heyecanlandırmıştır Bkz.. *Türksözü*, "Fethi Bayramı", 5 Haziran 1330 (1914), Sayı: 9, s.66.

63 İnce, *a.g.t.*, 228-238.

64 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007, s.174.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisat Politikalarında Aksiyoner Bir Grup: Esnaf ve Esnaf Cemiyetleri (1908-1918)

Trablusgarp ve Balkan Savaşları'yla yükselen bir ivme kazanan Milliyetçilik akımının, 1913 programına etki ettiğini ifade eden Tunaya, İttihatçıların anti-emperyalist reaksiyonlarının politik olduğu kadar ekonomik yönde de bir karakter kazandığına değinmektedir. Programda dikkat çeken konular arasında kooperatifleşme ve kredi olanaklarının artırılacağı yer alırken, esnaf cemiyetlerinin sayılarının artırılacağı da zikredilmişti.⁶⁵ Ayrıca 1913 Kongresi ertesinde, büyük şehirler başta olmak üzere esnaf ve amele kulüplerinin açılması sağlanmıştı.⁶⁶

Diğer taraftan 25 Nisan 1914'te, Türkçülük akımının kurucularından Ömer Seyfettin'in başyazarlığında çıkan Türksözü Mecmuasında, İstanbul'daki esnaf ve işçilere "sizin saadetinizden, sizin elemelerinizden, sizin kederinizden, sizin istikbalinizden başka bir şey düşünmüyoruz" başlığıyla seslenilerek,⁶⁷ yalnız olmadıkları mesajı veriliyordu. İlerleyen sayılarda da esnafın sorunlarına değinen gazete, bazı tespit ve değerlendirmelerde bulunuyordu. Bugünkü temel tüketim maddelerinin fiyatlarıyla geçen on yıldaki fiyatların arasında %50 fark olduğunu ve önümüzdeki on yılda bu farkın büyük oranda artacağını belirtirken, savaş ekonomisi yüzünden harb zengini bir kesimin fiyatları iyice yükselttiği işaret ediliyordu. Ayrıca esnafa kazancını iyi yollarda kullanması gerektiği, gayrimüslim esnaf ve tüccarın yaptığı gibi şirket hisselerine iştirak etmesi (katılması) gerektiği aksi takdirde yabancı esnafla mücadelede zorluklar yaşanacağı telkin ediliyor, uzun çarşı esnafının durumundan misalle verilerek⁶⁸ bir izah gerçekleştiriliyordu.

Esnafıya yönelik yürütülen teşvik politikaları uygulamalardan bir diğeri de Osmanlı'da eski bir gelenek olan ve başarılı olan kişileri takdir etme amacıyla imal edilen madalya⁶⁹ takdimi meselesiydi. Madalya ihdası, önceki dönemlerde olduğu gibi İttihat ve Terakki döneminde de varlığını göstermiş ve devam ettirilmişti. İşinde başarılı olan ve faydalı işler yürüten esnaf, madalya ile ödüllendirilmişti. Yapılan işin kapsamına ve niteliğine göre iftihar, sanayi, donanma ve tahlisiye madalyaları ile taltif (ödül) edilmişlerdi.⁷⁰ Misal vermek gerekirse, Donanmaya yapmış oldukları nakdi yardımlardan dolayı H.4 Şaban 1322 (28 Haziran 1914)'de Donanma madalyası ile taltif edilen esnaf ve ahali; altın, gümüş, nikel ve tunç madenlerinden yapılan madalyalar ile ödüllendirilmişlerdi. 121 kişi olan listede pek çok esnaf yer alırken bu kişilerden 3'ü altın, 14'ü gümüş, 35'i nikel ve 69'u tunç madalya ile ödüllendirilmişti.⁷¹ Bunun yanında devlet hizmetinde görev yapan memur ve subaylara verildiği gibi esnaf'a da maaş ikramiyesi verilmişti. Ayrıca askeri esnaf ya da orducu esnafı olarak da bilinen grup, özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında gösterdiği hizmetler ve maruz kaldığı savaş ortamından dolayı ikramiye ile ödüllendirilmişti. Bu doğrultuda 1915 Çanakkale Deniz Muharebeleri sırasında İtilaf Devletleri tarafından batırılan vapur ve zırhlılarda görev yapan askeri esnafa ikişer ve üçer maaş ikramiye verilmesi karar altına alınmıştı.⁷² Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla savaş ekonomisinin zorlayıcı yönü iyiden

65 1913 Kongresi ve Nizamnamesi için bkz. Tunaya, *a.g.e.*, s.106-118.

66 Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi 1908-1960*, Tekin Yayınları, İstanbul 1991, s.66.

67 *Türksözü*, "İstanbul'un Esnafı, Reçberleri ve Amelelerine", Sayı:1, 12 Nisan 1330 (1914)., s.8.

68 *Türksözü*, "Ticaretin İstikbali: Fuzuli Kazanç", Sayı.2, 17 Nisan 1330 (1914)., s.12-13.

69 Osmanlı'da ilk madalyaların ihdası, 1730-1731 yıllarında ferahi isimle çıkarılmış olup ne için çıkarıldığı bilinmemektedir. XX. Yüzyıla kadar çeşitli amaç ve madenlerden madalyalar imal edilmiştir. Bkz. İbrahim Artuk, "Madalya", *DiA*, c.27, Ankara 2003, s.301-302.

70 Osmanlı Devleti'nde 1908-1918 arasında çıkarılan madalyalar ve özellikleri için bkz. İnce, *a.g.t.*, s.277-280.

71 Taltif edilen esnaf ve diğer ahalinin yer aldığı tablo için bkz. İnce, *a.g.t.*, s.291-298.

72 İnce, *a.g.t.*, s.304-305.

iyiye ortaya çıkmış, ittihatçı zümre Milli birliği tesis ederek hem askeri hem siyasi bir o kadar da iktisadi olarak manevra kabiliyetini kuvvetlendirmeye gayret etmişti. Savaşın başlamasından yaklaşık iki yıl sonra Milli şuurun taze tutulması, birlik ve beraberliğin devam ettirilmesi noktasında dikkat çeken diğer taraftan da toplum nezdinde bir iktisadi tahakküm (baskı) olarak algılanabilecek bir karar alınmıştı. Karara göre, Osmanlı Devleti'nin *Cihad-ı Ekber* ilan ettiği güne rastlayan her sene; memurin, esnaf, tüccar ve ticari şirketlerin gelirleri ve toplam hâsılatlarının teberru (bağış) edilemeyeceği Meclis-i Vükela üyeleri tarafından imza altına alınmıştı.⁷³ Bu kararın alınmasında, mevcut savaş ortamından dolayı esnaf, tüccar ve şirket gelirlerinin hükümet tarafından toplatılacağı açıkça beyan edilmese de bu yönde bir uygulamaya gidilmiş olabileceği ve milli iktisat projesi kapsamında tasarruf edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

İttihat ve Terakki dönemi, Osmanlı toplumunun yalnızca politik yaşamında değil aynı zamanda düşünce ve iktisadi yaşamında da önemli değişimleri beraberinde getirdiği bir dönem ihtiva etmektedir. Bu zaman diliminin en dikkat çekici yönlerinden biri de Osmanlı vatandaşının iktisadi/ekonomi kavramlarının uluslararası ilişkilerde sahip olduğu değeri kavramış olmasıdır. Öyle ki, çeşitli tarihlerde farklı politik, askeri vb. olaylar neticesinde ortaya çıkan iktisadi temelli boykot hareketleri, Osmanlı vatandaşının ekonomik minvalde bilinçlenmesine katkı sağlamıştır. Ayrıca boykot hareketleri, İT'nin uygulamaya çalıştığı *Milli İktisat* pratiklerinin önemli unsurlarından biri olduğu da açıktır. Yine belirtmeliyiz ki, bu dönemde yaşanan boykot/miting hareketleri başlı başına bir çalışma konusunu oluşturacak kadar geniş bir alanı kapsasa da çalışma özelinde bazı örnek vakalar verilerek, esnaf ve esnaf cemiyetlerinin toplum tabakalarındaki konumunun derinliği kısmen de olsa şöyle özetlenebilir.

1908 Devriminin ortaya çıkardığı hürriyet iklimi sebebiyle çok uzun sürmeden yaşanan bazı siyasi gelişmeler, ülke içindeki iyimser havayı kökünden sarsacak bazı olaylara sahne oldu. Osmanlı Devleti'ne bağımlı bir Prenslik olan Bulgaristan'ın temsilcisi Geşof, 12 Eylül 1908'de bütün yabancı elçilerin çağrıldıkları bir ziyafete çağrılmamasını bahane ederek İstanbul'dan ayrılmıştı. Bulgaristan 15 Eylül'de Rumeli Demiryollarında grev çıktığında buralara el koymuş ve 5 Ekim'de de bağımsızlığını ilan etmişti. Ertesi gün, Avusturya-Macaristan Hükümeti hukuken Osmanlı egemenliği altında bulunan ama Berlin Kongresi'nde yönetilmek üzere kendisine verilen Bosna-Hersek'i ilhak etmişti. 6 Ekim'de ise, Girit Yunanistan'a katıldığını açıklıyordu.⁷⁴ Bu gelişmeler sonucunda, II. Meşrutiyet'in ilk ekonomik boykot hareketi, Bosna-Hersek'i topraklarına kattığını iddia eden Avusturya'ya karşı yapıldı. Boykot, 8 Ekim 1908'de başta medrese öğrencileri ve İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri olmak üzere binlerce Osmanlı tebaasının Harbiye Nezareti önünde toplanmasıyla başladı. İlerleyen günlerde İstanbul ve Selanik'teki liman işçileri ve manavcıların Avusturya'nın Lyod firmasına ait gemilerden yük taşımayı kabul etmemesiyle boykot daha ciddi boyutlara ulaştı.⁷⁵ Boykotun Osmanlı tüccarlarına zarar vermesi ve Avusturyalıların limanlarda hamal ve manavcılara tepsi göstermesiyle, Ekim ayı sonlarına doğru etkisini yitirmeye başladı. Bu sırada dizginleri tamamen eline alan İttihat ve Terakki, boykotu daha iyi örgütleyebilmek adına ilk kez 3 Kasım 1908'de Boykotaj

⁷³ BOA, MV.200/103, 3 Cemaziyel evvel 1334 (8 Mart 1916).

⁷⁴ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.133-134.

⁷⁵ Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Yurt Yayınları, Ankara 1987, s.104-105.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisat Politikalarında Aksiyoner Bir Grup: Esnaf ve Esnaf Cemiyetleri (1908-1918)

Sendikası kurdu.⁷⁶ Bir süre karşılıklı olarak süren gerginlikler ve görüşmelerden sonra 26 Şubat 1909'da bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşma ile Avusturya-Macaristan Osmanlı'ya 2,5 milyon altın ödemeyi, Yeni Pazar sancağının işgaline son vermeyi ve diğer devletlerin de kabul etme şartıyla kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etti. Ayrıca Bulgaristan'da tazminat olarak 5 milyon İngiliz altını ödemeye razı oldu. Gerçekleşen ilk boykotun görünür iktisadi bir başarısı mevcuttu. Boykotu perde arkasından İttihat ve Terakki yönetiyordu. Hatta bir kaynağa göre bu konuda görevli kişi Dr. Rıza Tevfik'ti.⁷⁷ Bu boykot ve yarattığı etkileri⁷⁸ sayesinde İttihat ve Terakki yönetimi, bundan sonraki yıllarda düşmanlarına karşı sık sık kullanabileceği bir silah kazanmış oldu. Ayrıca hamal, manavcı ve liman işçilerinin baş rol üstlendiği bu boykot hareketi, dikkate değer bir bilinçlenme getirdi.

Bununla beraber yaşanan işgal hareketinin yansımaları neredeyse hemen her vilayette karşılık bulmuştu. Misal vermek gerekirse, 10 Ekim 1908'de Adana'da içlerinde farklı dinlerin ruhani liderleri ile beraber esnafın da yer aldığı ve 10 bin kişinin katıldığı büyük bir miting gerçekleşti.⁷⁹ Yine Beyrut'ta da 14 Ekim'de alınan bir kararla 15 Ekim'den itibaren eyleme geçilmişti. Beyrut halkı Avusturya vapurlarını limana yaklaştırmamış ve postalarına da izin vermemişti.⁸⁰ Girit'in Yunanistan'a katılma kararı da toplum üzerinde infial yaratmış ve boykot hareketleri pek çok vilayette kendini göstermişti. 8 Ağustos 1909'da Selanik, 13 Mayıs 1910'da İzmir, 1 Haziran 1911'de Üsküp'e bağlı Komanova, 6 Haziran 1911'de ise Manastır'a bağlı Debre'de Yunanistan'a ve Rum ahaliye yönelik geniş çaplı boykotlar yapıldı.⁸¹ Bu eylemlerin ortak noktası, gösterilerin hemen hepsinde esnaf, esnaf cemiyetleri/odaları ve ticaret erbabı kimselerin kesintisiz yer almasıydı. Bunun yanında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en büyük düşmanı ve rakibi konumunda olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile birlikte ortak hareket ederek siyasi rekabeti bir kenara bırakması boykotların belkide en çarpıcı yönüydü. Nitekim, çoğu eylemde dükkanlarını kapatarak gösterilere katılan esnaf, boykotların değişmez ve daimi simgesi oldu.

Osmanlı kamuoyunda harb söylemlerinin arttığı Balkan Savaşları arifesinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti bir bildiri yayınlayarak mevcut hükümete desteğini göstermiş ve boykot için teşkilatlanma içine girmişti.⁸² Öyle ki 4 Ekim 1912'de Sultanahmet'te sloganı "Harb" olan bir boykot tertip edilmişti. Bu organizasyonda, önde davul ve zurna eşliğinde *Rum muhacirler*, *Üsküdar Fukaraperver*, *Arabacılar*, *Gümrük Hamalları*, *İskele Yük Hamalları* ve *Hamidiye Dokumacı Esnaf* cemiyetleri yer almıştı. Ayrıca İTC kulüpleri ile sivil halkta

76 Mehmet Emin Elmacı, "1908 Avusturya Boykotunda Liman İşçileri", *Kebikeç*, S.5, 1997, s.156.

77 Akşin, *Jön Ttürkler ve İttihat ve Terakki*, s.135.

78 1908 Ekim Krizi olarak da anılan ve kamuoyunu derinden etkileyen Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhaki, tüm yurttan Avusturya malı feslerine de boykot girişimini başlattı. Bu girişim köktenci bazı sonuçlar doğurdu. Dönemin güvenlik birimlerinden polis üniformalarının bir parçası olarak kullanılan fes, bu boykot hareketinden sonra kaldırılmış, yerine ise kalpaklar takılmıştı. Bu gelişme milli nitelikte bir gelişme olup 4 Kasım 1908'den itibaren polisler kalpak dağıtımına başlanmıştır. Sami Paşa öncülüğünde Türk polisi, yerli ve milli akımına katkı sağlamış, öncülük etmiştir. Böylece monarşi polisinin sembolü; fes yerine kalpak takılarak, kalpağın, Meşrutiyet Polisi'nin birer simgesi olması sağlanmış ve büyük çaplı bir etki yapmıştır. Cemal Tepe, "İttihat ve Terakki Cemiyetinin Polis Kıyafetleri", *Anasay*, Y.4 S.3, Ağustos 2020, s.25-26.

79 BOA, DH.MKT. 2634/99, 23 Ramazan 1326 (19 Ekim 1908).

80 BOA, DH.MKT. 2635/57, 24 Ramazan 1326 (20 Ekim 1908).

81 Cemal Tepe, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Miting ve Nümayuşlar (1908-1918)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2020, s.251-300.

82 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918) IX. Cilt*, TTK Yayınları, Ankara 1996, s.299-300.

katılmıştı. Katılım o kadar yoğundu ki çoğu kişi alanda yer bulamadığı için geri dönmüştü.⁸³ İttihat ve Terakki ile rakibi ve düşmanı durumundaki karşıt görüşte yer alan unsurların ortak bir paydada bulunduğu eylemlerden Bursa ve Erzurum mitingleri de bu vakalara birer örnektir.⁸⁴ Bu eylemlerin ortak noktalarından biri de daha önce zikredildiği üzere esnafın mutlak katılımıydı. Büyük Harbin başlamasından kısa bir süre sonra ilan edilen *Cihad-ı Ekber'e* destek vermek ve karardan dolayı duyulan sevinci göstermek amacıyla da, mitingler düzenlendiği görülmüyordu. Bunlardan en önemlilerinden biri de Fatih mitingiydi. 11 Kasım 1914'te Cihad-ı Ekber ilan edilince, başta İttihat ve Terakki, Donanma, Milli Müdafaa ve Umum Esnaf Cemiyetleri 14 Kasım'da Fatih Camisi meydanında geniş katılımlı bir miting düzenlemişlerdi. Harb ilanı ve Cihad-ı Ekber dolayısıyla tüm Müslümanlar meydana çağrılırken, miting davetiyesinde Müslüman Tüccar Cemiyeti Reisi Mustafa Şükrü ile Umum Esnaf Cemiyeti üyesi İzzet Bey'in de isimleri yer alıyordu. Ayrıca bakkal, kasap ve ekmekçi cemiyetleri ile taraftarlarına da ayrıca çağrıda bulunulmuştu. Hazırlanan programa uygun olarak; Müslüman tüccarlar, kasap, bakkal, kıraathaneci, sütçü, kahveci, çarşı esnafı ile umum manifatura, tuhafiyeye, terzi ve ekmekçi esnafı da mitinge katılmışlardı.⁸⁵

Görüldüğü üzere bahsi geçen dönemde yaşanan politik ve askeri sahadaki gelişmeler, zaman zaman İT ile rakiplerini bir araya getirmiş, iktisadi ve siyasi olduğu kadar manevi alanda da bir birliktelik kısmen de olsa sağlanmıştır. Esnaf cemiyetleri, dernekler, tüccarlar ve tüm esnaf boykot hareketine katılım sağlayarak, mevcut iktidar ile bağlarını daha da sağlamlaştırmış ve desteğini her daim göstermiştir.

4. I. Dünya Savaşı'nda Esnaf Cemiyetleri ve İş Meselesi

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı öncesinde muhtemel bir savaş ihtimalini göz önünde bulundurarak savaş ekonomisine yönelik bir takım tedbirler almaya başlamıştı. Bu doğrultuda, 1912 Balkan Savaşı sırasında yürürlüğe konan "*Harp Vergisi*"⁸⁶ uygulanmaya devam edilmiş, Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar da uygulama alanı bulmuştu. Bu yasa kapsamında olağandışı harp giderlerini karşılayabilmek için bir dizi önlemler alınarak deyim yerindeyse katı bir ekonomik politika uygulanmıştı.⁸⁷ Bu *Harp Vergisi*'nin yanında devletin ilgili kademeleri tarafından ordunun finansmanını sağlayabilmek adına 14 Temmuz 1914'te "*Tekâlif-i Harbiye Kanunu*"⁸⁸ çıkarılmıştı. Bu kanun ile seferberlik sonrasında uygulanmak şartıyla halkın ihtiyaç fazlası malzemelerine el konulacağı bildiriliyordu. Fakat askeri ihtiyaçlar için el konacak malzemenin cinsi, adı ve miktarı belirtilmeden bir düzenleme yapılmıştı. Ayrıca her bölgede oluşturulacak olan Tekâlif-i Harbiye Komisyonları vasıtasıyla ihtiyaç malzemesi dışında kalan mallara da gereksinim doğrultusunda el konacağı belirtiliyordu.⁸⁹

83 Tanin, "Dünkü Büyük Nümayişler: Harb! Harb!", No: 1461, 5 Ekim 1912, s.3.

84 Tepe, a.g.t., s.378-384.

85 Sabah, "Tezahür-i Millî", No:9037, 14 Kasım 1914, s.1-2.

86 Harp Vergisi Kanunu hakkında bkz. *Düster*, "Harp Vergisi Hakkında Kanun", II Tertip C.4, 5 Ramazan 1330 (1912), s.611-613.

87 Maliye Bakanlığı, *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, APK Başkanlığı Yayın No.1998/348, Ankara 1999, s.1661.

88 Cemal Avcı, "Tekâlif-i Harbiye ile Tekâlif-i Milliye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tanıtımı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XI, S.31, s.223-228., Bu kanun önce geçici olarak çıkarılmıştı. Bkz. *Düster*, "Tekâlif-i Harbiye'nin Suret-i Tarhı Hakkında Kanun-i Muvakkat", II. Tertip, C.5, 21 Safer 1331 (1913), s.48-49.

89 *Takvim-i Vekayi*, "Tekâlif-i Harbiye'nin Suret-i Tarhı Hakkında Kanun", No:1915, 9 Ağustos 1330 (1914), s.1

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisat Politikalarında Aksiyoner Bir Grup: Esnaf ve Esnaf Cemiyetleri (1908-1918)

Savaşın başında Osmanlı Hükümeti, işe meselesini düzene koymak için bir takım tedbirler alma yoluna gitmiş, 24 Temmuz 1914'de alınan bir kararla temel gıda maddeleri ile canlı hayvan ihracatı durdurulmuştu.⁹⁰ Savaş boyunca da en önemli iktisadi sorunların başında, şehirlerin ihtiyaçları ile işe, dağıtım ve tedarik'inin adil bir şekilde gerçekleştirilmesi geliyordu. Savaşla beraber ortaya çıkan dışa kapanma; yerli üretici ve esnafın fiyatları dilediğince yükseltmesine olanak sağlıyor, bu doğrultuda karaborsa, istifçilik ve harb zengini olarak nitelendirilecek olan bir kesimin ortaya çıktığı görülüyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın Ağustos 1914'de başlamasına müteakip Osmanlı Ordusu seferber edilerek, ilk olarak taşıma araçlarının önemli bir kısmı ordu zimmetine alınıyor, limanlardaki yiyecek maddelerine el konarak Osmanlı ordusuna öncelik veriliyordu.⁹¹ Böylece işe sorunu da Osmanlı topraklarında gün yüzüne çıkıyordu.

Seferberliğin ilan edilmesinden sonra İttihat ve Terakki, demiryolu taşımacılığında bir tekel konumundaydı. Bu nedenle temel gıda maddelerinin başında gelen buğdayın İstanbul'a ve ordu'ya naklini sağlayanlar, İttihatçılarla bağlantıları iyi durumda olan taşra tüccarları ve esnaflardı. İttihat ve Terakki mütevellî heyetleri, esnaf cemiyetleri vasıtasıyla şehirlerdeki satış ve dağıtımını kendi kontrolü altına almıştı. Bu müdahale Müslüman tüccar sınıfı ile büyük toprak sahipleri tarafından amaçlanan sermaye birikimlerine, aynı zamanda haksız kazanç ve yolsuzluklara yol açtı. Bu sayede Birinci Dünya Savaşı'yla beraber savaş zengini olan bir grup ortaya çıktı. Bu hususta yapılan engelleme girişimleri ise yeterli düzeye ulaşamadı ve başarısız oldu.⁹² Öte yandan savaş sırasında Osmanlı Hükümeti, ciddi kıtlık sorunuyla baş edebilmek için Almanya modelinden hareketle ve çağa uygun olarak görülen ekme vesikası uygulamasına geçti.⁹³ Savaş dönemi boyunca, İttihatçıların işe politikası istikrarlı bir ilerleme gösterememiş, karne uygulamasından narha⁹⁴ kadar farklı yöntemler denenmişse de etkili bir çözüm getirilememişti.⁹⁵ Savaş ortamında İstanbul'un işesinin tüccarların eline (gayrimüslim tüccar) bırakılamayacağını inanan İttihat ve Terakki, İstanbul'un bu sorununa köklü bir çözüm getirmek amacıyla Ekmekçiler Cemiyeti Kâtibi ve aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup İzzet Bey'in başkanlığında bir ticari teşkilat meydana getirmiş, "*Heyet-i Mahsusa-i Ticariye*" ismini alan bu teşkilatın denetimi ise Kemal Bey'e⁹⁶ verilmişti.

90 Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s.39.

91 Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s.135, 408.

92 Erik J. Zürcher, *Turkey A Modern History*, I.B.Tauris, London 1994, p.127.

93 1915 Sonbaharından itibaren büyük şehirlerde belediyelerce halka ekme dağıtılması sağlanmış ve doğrudan Savaş Bakanlığı devreye sokulmuştur. Hükümet bu hizmet için ciddi maliyetlerle karşı karşıya kalmıştır. Alev Gözcü, "I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatı'ndan Kesitler", ÇTTAD, XVI/32, Bahar 2016, s.161.

94 Sözlük anlamı "azami fiyat", arapça karşılığı "suur" demek olan narh; devletin esnafın ürünlerini belirli bir fiyattan satmasını ve belirlenen bu fiyattan ne aşağıya ne de yukarıya fiyat değiştirme işlemine izin vermemesi demektir. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s.654-655.

95 Zafer Toprak, "Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İşe Politikası", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, Vol 6, 1978, s.211.

96 Asıl adı Ahmet Kemal Bey olan Kara Kemal, 1875 yılında İstanbul'da doğmuştur. Aslen Türkmen olan Kemal Bey, Dulkadiroğullarına bağlı Kısakürek aşireti soyundan gelmektedir. Babası Arif Bey gibi II. Meşrutiyet'ten önce Posta İdaresi'nde çalışmıştır. İstanbul'da bulunduğu sırada Talat Bey ile tanışmış ve cemiyet' bu vesileyle girmiştir. Talat Bey ile olan dostluğu "Küçük Efendi" olarak anılmasına sebebiyet vermiştir. Parti içinde yükselen Kara Kemal, 1910'da Esnaf Cemiyetleri'nin başına geçmiş, işe sorununda kritik vazifeler almış, Milli İktisat projesinin önemli aktörlerinden olmuştur. Daha detaylı bilgi için bkz. Savaş Sertel ve Şahin Yedek, "İttihat ve Terakki'nin Küçük Efendisi: İşe Nazırı Kara Kemal Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 8, S. XXIV, s.377-403., Mehmet Mert Çam, *Kara Kemal "Küçük Efendi"*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

Teşkil edilen/edilecek olan bu ve diğer şirketlerin arka planının ve hangi gerekçelerle kurulacağına döneminde yer aldığı ve böyle bir iktisadi reflekse ortam hazırlığı rahatlıkla ileri sürülebilir. Müslüman-Türk esnafının mevcut durumu ve gayrimüslim esnafla nasıl mücadele edebileceği noktasında kalıcı ve rasyonel çözümler getirileceğine dair kaleme alınan yazılar, yeni tesis edilecek şirket ve bankaların bir noktada fikri alt yapısını da teşkil ediyordu. Örneğin, 21 Mayıs 1914 tarihli Müslüman-Türk bakkal esnafının mevcut durumu üzerinde durulan bir makalede, gayrimüslim esnafın Müslüman esnaf için büyük bir tehlike arz etmesinin en önemli sebeplerinden biri, gayrimüslim esnafın Amerikan usulü şirketleşme yöntemini kullanmasıydı. Bu yöntem sayesinde her esnafın kendi sermayesi nispetinde şirkete giriyor, böylece kendi aralarında ticari birlik tesis ediliyordu. Ayrıca başka bir yerden mal almalarına gerek kalmadığı gibi yalnızca kendi içlerinde dönen bir ticari düzen kurarak ucuz mala sahip olup ucuz mal satabiliyor, ürünleri de hiç bozulmuyordu. Çünkü elinde malı kalmayan şirkete kayıtlı bir esnaf, şirketteki diğer esnaftan rahatlıkla ürün temin edebiliyordu. Böylece Müslüman esnaf bunlarla rekabet edemez hale geliyor ve bir felaketle karşı karşıya kalıyordu. Bundan dolayı bakkal esnafı da böyle bir düzen içerisinde bir şirket ya da kooperatif oluşturmali, her esnaf, sermayesi nispetinde oraya para aktarmalı ve en az bir yıl bu paraya dokunmamalıydı. Bu tarz kuruluşlar sayesinde hem şeker fabrikaları hem de pirinç tarlaları gayrimüslim esnafa bırakılmayacak, Müslüman esnaf kendi zahiresini kendi temin edecekti. İstanbul'da 30.000 bakkalın olduğu, tuhafiyeciliğin Rumların elinde bulunduğu ve Yunan bankaların faaliyet gösterdiği bu dönemde, Müslüman-Türk esnafının tesis edeceği böyle bir birliktelik, Türk bankalarının da kuruluşuna olanak sağlayacak, iktisadi çember daha da genişletilecekti. Gayrimüslim tüccar ve esnafla rekabet edebilmenin en etkin ve yegâne yolu buydu.⁹⁷

Esnaf örgütlenmesi ve kooperatifçilik anlayışının ete kemiğe büründüğü bu evrede, inisiyatifini eline alan Kara Kemal, mevcut ortamı ve gelişmeleri anlattığı 1916 kongresinde cemiyet üyelerine bir rapor sunarak, "İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin İstanbul'un işesinin tüccarlar aracılığıyla yapılamayacağını anlaması üzerine duruma müdahale ettiğini" ifade ediyordu. Çünkü seferberliğin ilanına müteakip İstanbul'da temel tüketim maddelerinde olağanüstü fiyat artışları yaşanmış, un'un fiyatı 90 kuruştan 140 kuruşa birkaç gün sonra da 300 kuruşa kadar yükselmişti. Bu da değirmenciler ile fırıncıların karşı karşıya gelmesine yol açmış, ticari yaşamda kaos baş göstermişti.⁹⁸ Ayrıca İzzet Bey'in girişimleri sonucunda Anadolu'da bulunan Ankara, Eskişehir, Konya, Ereğli ve Karaman gibi tahıl merkezleriyle Heyet-i Mahsusa-i Ticariye arasında anlaşmalar sağlanmıştı.⁹⁹ Nitekim Anadolu'dan satın alınan buğday, İstanbul'daki değirmenlerde öğütülerek Ekmekçiler Cemiyeti aracılığıyla fırınlara dağıtılmıştı. İşeyle ilişkin alım-satım faaliyetlerini, Ekim 1915'ten itibaren sermayesinin bir kısmını Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin sağladığı Anadolu Milli Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi¹⁰⁰ devralmıştı.¹⁰¹ Kara Kemal'in kuruluş esnasında ön saflarda yer aldığı ve kritik vazifeler üstlendiği cemiyet ile şirket yapılanmaları sayesinde iktisadi Türkçülük ön plana çıkartılırken, esnaf ve esnaf

97 *Türksözü*, "Ticaretin İstikbali: Bakkal Dükkanları", Sayı:5, 8 Mayıs 1330 (1914), s.35-37.

98 *Tanin*, "İşe Meselesi", 7 Teşrin-i evvel 1332 (1916), No.2809, s.1-2.

99 *Tanin*, "İşe Meselesi", 8 Teşrin-i evvel 1332 (1916), No.2810, s.2.

100 Anadolu Milli Mahsulât Anonim Şirketi Kemal Bey'in önderliğinde gerçekleştirilen milli şirketlerin ilkidir. II. Meşrutiyet Dönemi sanayileşme ve diğer Anonim şirketler için bkz. Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s.91-134, 604.

101 *Tanin*, "İşe Meselesi", 15 Teşrin-i evvel 1332, (1916), No.2815, s.2.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisat Politikalarında Aksiyoner Bir Grup: Esnaf ve Esnaf Cemiyetleri (1908-1918)

cemiyetleri de İttihat ve Terakki'ye tamamen bağlanmıştı. Akşin'in deyimleriyle, hamallar, arabacılar ve kayıkçılar gibi esnafları kendi adamlarından seçtirmek suretiyle kendine bağlayan ittihatçılar, Kara Kemal öncülüğünde bir bakıma “*hazır kuvvet*”¹⁰² diyebileceği bir kurum oluşturmuştu.

Ayrıca Kara Kemal, Dr. Nazım ve Bedri Beyler gibi önde gelen ittihatçıların desteklediği ve ön ayak olduğu, yerel tüccar ve bakkal gibi esnaflardan kurulu olan esnaf cemiyetlerinin amacı; fiyatları düzene sokarak, ihtiyaç maddelerini tedarik etmektir. Fakat uygulamada bunun tam tersi oldu ve ekmeğe, şeker, gaz ve benzin gibi temel maddelerde ciddi sıkıntılar baş gösterdi ve karaborsadan temin edilir oldu. Cavid Bey bu durumu şöyle aktarmaktadır:¹⁰³

“Esnaf Cemiyeti ne güzel bir fikirdi ve ne iyi niyetlerle kurulmuştu. Ama düşüncesiz, kuş beyinli ve cahil kişilerin elinde düştüğü şu duruma bakın. Kişisel insiyatifle birkaç kuruş kazananlara herkes düşman. Herkes kendi durumunu ancak (siyasal) himaye ile sürdürebilenleri destekliyor. Bu toplumun gerilemesi için ne güzel bir temel!...”

İstanbul'un iâşe sorununu çözümü için önemli yetkilere sahip olan ve esnaf cemiyetleriyle koordineli çalışan Kara Kemal'in, cemiyet içinden önemli ittihatçılarla bir takım sorunlar yaşadığı da görülmektedir. Örneğin, 17 Şubat 1916'da İstanbul Şehremaneti olarak atanan İsmail Canbulad ile Kara Kemal arasında bazı husumetlerin yaşandığı bilinmektedir. Vazifesini doğru ve muntazam yerine getirmeye çalışan Canbulad'ın, esnaf cemiyetleri katib-i mes'ulü olan Kara Kemal'in kendisinin atanmasına karşı çıktığı, esnaf örgütlerini kendi aleyhine kışkırttığı ve isyana teşvik ettiğini Dâhiliye Nazırı (İçişleri Bakanı) Talat Paşa'ya yazdığı 12 Mayıs 1916 tarihli mektubunda bildirmektedir. Aslında İstanbul'un iâşe sorununda ortaya çıkan huzursuzluklar ve haksız kazançlardan doğan problemlerden ötürü atanan Canbulad, esnaf cemiyetlerinin kontrolünün ve denetiminin emanete geçirilerek nüfuzunun daha güçlü olması planlanmıştı. Lakin 12 Mayıs 1916 tarihli mektubundan anlaşıldığı üzere, kendisinden önce emanet adına iâşe faaliyetlerini yürüten esnaf cemiyetleri teşkilatıyla aralarında oluşan anlaşmazlık yüzünden emanetteki görevinden istifa etmişti.¹⁰⁴ Bu minvalde önemli sayılabilecek ve dönemin ruhunu yansıtan bir bilgiyi Mustafa Ragıp Efendi, 1937 tarihli Akşam Gazetesi'nde neşretmiştir. Şöyle ki, Talat Paşa, Enver Paşa'nın direktifiyle, Kara Kemal, Doktor Nazım ve İsmail Canbulad'ı kabineye almak istediği, fakat Canbulad'ın Kara Kemal ile iâşe meselesinden dolayı ortaya çıkan husumetin de etkisiyle kabineye girmek istemediği görülmektedir. Canbulad, İstanbul'da ortaya çıkan karaborsa ve yağmacılık olaylarının sorumlusu olarak Kara Kemal'i

102 Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, s.421., Hatta öyle ki, bu oluşum mütareke sonrasında bazı gizli yapılanmalarda da kendini göstermiştir. Mütareke sonrası İstanbul'da kurulan Karakol Cemiyeti ilk gizli direniş örgütlerinden olup, reisliğini Kara Vasıf Bey yapmış, etkinliğini ise hamallar ve diğer esnaf cemiyetleri sayesinde sürdürmüştür. Bkz. Zafer Toprak, “Mütareke Döneminde İstanbul”, Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C.6, İstanbul 1994, s.19-23.

103 Cavid Bey'in günlüğünden aktaran, Feroz Ahmad, İttihatçılıktan *Kemalizme*, Çev: Fatmagül Berktaş, Kaynak Yayınları, (t.y.), s.60.

104 Nermin Zahide Aydın, “İttihat ve Terakki Cemiyeti Üyelerinden İsmail Canbulad (1880-1926)”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Kahramanmaraş 2014, s.50-54.

işaret etmiş ve Talat Paşa'ya tepki göstermişti.¹⁰⁵ Anlaşılacağı üzere işe meselesi, pek çok sosyo-ekonomik dinamikleri içinde barındırmakla beraber kimi ittihatçılar oportünist bir tavır sergilerken, kimi ittihatçılar da tam tersi bir duruş içinde bulunuyordu.

Bu dönemde işe sorununun üstesinden gelebilmek için bir dizi kanun, nizamname, kararname ve yaptırımlar uygulamaya geçirilerek haksız kazanç ve kıtlığın önüne geçilmeye çalışılmıştı. Ayrıca belirtilmelidir ki, yalnızca bu yasal düzenlemeleri takip ederek dahi (kısmen de olsa) dönemin sosyo-ekonomik yapısını anlamak mümkün olmakta, dönemin iktisadi yönü su yüzüne çıkabilmektedir.

5 Mart 1916'da un sıkıntısı çeken bölgelerin ihtiyacını karşılamak üzere belediyeler adına ordu devreye sokulmuştu. Bu amaçla Harbiye Nezareti'ne 500.000 liralık bir avans verilecek¹⁰⁶, Harbiye Nezareti satın aldığı malı belediyeye teslim ederek ilgili nezaretlerin de ortak belirleyeceği fiyat üzerinden halka dağıtılacaktı. Fakat ordunun işe faaliyeti istenilen düzeyde gerçekleşmemiş ve görev tekrar Şehremaneti'ne devredilmişti. Bu kez de 23 Mart tarihli Kanun-ı Muvakkat'a ile Şehremanet'e 500.000 liralık avans açılmış¹⁰⁷ ve kentin ihtiyaçlarının doğrudan Şehremaneti tarafından sağlanması öngörülmüştü. Esnaf Cemiyetleri'ne temel tüketim maddeleri başta olmak üzere azami fiyat koyma yetkisi verilmiş, uymayanlara ise hapis ve ağır cezalar uygulanacağı bildirilmişti. Ayrıca tüccar ve esnafın elinde bulundurduğu mal için her türlü bilgiyi Şehremaneti yetkililerine bildirmesi istenmişti. Uymayan esnafa ise, para ve hapis cezası uygulanarak Ceza Kanunu'na göre hâkim önüne çıkarılacağı ilan edilmişti.¹⁰⁸ Lakin Şehremaneti ve belediyelerin işe işlerini yürütmedeki yetersizliği ulusal çapta bir örgütlenmenin gerekliliğini zorunlu kılıyordu. Bu minvalde 25 Temmuz'da yayınlanan İşe Kanun-ı *Muvakkata* ile Osmanlı toprakları bölgelere göre ayrılacağı belirtilmiş ve bir bölgeden diğerine zahire ihracına yasak getirilmişti. Bu geçici yasa ile ilgili tüzük 11 Eylül 1916'da yayınlanarak Osmanlı toprakları 3 kısıma ayrılmıştı. Birinci kısmın başına İstanbul Murahhası Kemal Bey (Kara Kemal) getirilmişti.¹⁰⁹ Heyet-i Mahsus-i Ticariyye'nin işe faaliyetlerinden büyük kârlar elde etmesi, Kemal Bey'in başa getirilişinde etken bir gerekçe olarak görülmüştü. Öte yandan üç bölgeyi işe örgütlenmesinin yetersiz kalması üzerine 12 Nisan 1917 tarihli yeni bir nizamname hazırlanmış ve bu kez de Osmanlı toprakları beş bölgeye taksim edilmişti. Eskiye oranla yerel işe örgütlerinin yetkileri genişletilmiş, bölgesel farklılıkların satın alma işlemlerinde göz önünde bulundurulmasına karar verilmişti.¹¹⁰ Savaş döneminin en önemli sorunlarından biri olan işe sorununun ortadan kaldırılamamasının en önemli

105 Talat Paşa, İsmail Canbulad'ı Ayasofya'daki evine çağırarak görüşmüştür. Bu görüşmede Enver Paşa'ya vekâlet ettiğinden ve Harbiye Nezareti işleri onu çok ezdiğinden Harbiye Nazırlığı'nı kendisine bırakmaya karar verdiğini ifade etmiştir. Konuşmanın devamında işe işlerinden bahseden Talat Paşa, işe işlerinin kabineye dâhil bir nazır tarafından idare edilmesinin zaruri olduğunu anlattıktan sonra bu görev için Kara Kemal'i münasip gördüğünü ifade etmiştir. Bunun üzerine sinirlenen Canbulad, yeni bir yağmaya mı kapı açacaksınız? diyerek Talat Paşa'ya tepki göstermiştir. Bkz. Mustafa Ragıp Esatlı, "İttihat ve Terakki'nin Son Devirlerinde Suikastlar ve Entrikalar", *Akşam*, 24 Mayıs 1937, s.7.

106 Hazine tarafından Harbiye Nezareti'ne verilen 500.000 liralık avans itası hakkında kanun; *Düstur*, II Tertip, C.8, 30 Rabiulahir 1334 (1916), s.449-461.

107 Hazine tarafından Şehremanete açılan 500.000 liralık avans itası hakkında Kanun-ı Muvakkata; *Düstur*, II Tertip, C.8, 10 Mart 1332 (1916), s.769.

108 *Düstur*, II Tertip, C.8, 18 Nisan 1332 (1916), s.960-961.

109 Toprak, *Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İşe Sorunu*, s.214.

110 Toprak, *Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İşe Sorunu*, s.214-216. Kanunlar için ayrıca bkz. İşe Kanun-ı Muvakkatı, *Düstur*, II Tertip, C.8, 22 Ramazan 1334 (1916), s.1230-1232., İşe Kanun-ı Muvakkatının Suver-i Tatbikiyyesi Hakkında Nizamname; *Düstur*, II Tertip, C.8, 13 Zilka'de 1334 (1916), s.1275-1282.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisat Politikalarında Aksiyoner Bir Grup: Esnaf ve Esnaf Cemiyetleri (1908-1918)

sebeplerinden biri, spekülâtif girişimlerin savaş iklimi içinde yüksek ve haksız kazanç kapısı aralamasından kaynaklanmıştı. Hükümet tarafından pek çok ürüne narh konmasına karşın istifçilik ve karaborsanın önü bir türlü alınamamıştı. Bu olumsuz gelişmelere son vermek amacıyla 24 Mayıs 1917'de "İhtikârın Men'i Hakkında Bir Kanun"¹¹¹ çıkarılmış, ayrıca bu spekülasyonlarla ve usulsüzlükle mücadele etmek için bir "Men'i İhtikâr Komisyonu" teşkil edilmişti.¹¹²

Her türlü müdahaleye rağmen işe meselesinin merkez ve taşra heyetlerince çözüme kavuşturulamayacağına anlaşılması üzerine bu kez de 18 Ağustos 1917 tarihli bir kararname hazırlanarak tüm taşıt araçlarını elinde bulunduran Harbiye Nezareti'ne bağlı İşe Umum Müdürlüğü¹¹³ oluşturulmuştu. İşe Umum Müdürlüğü, İstanbul'un işe sorununun çözümü için hemen harekete geçmiş ilk önlem olarak ekmeklik ve yemlik hububatının alım-satımını yasaklamıştı. Ayrıca francalacı¹¹⁴, pastacı, simitçi, tatlıcı, börekçi ve bu türden esnaf gruplarına un verilmemesi karara bağlanmış, bu doğrultuda esnafın elinde bulunan stoklarının bedeli ödenerek el konmuştu. 1918 yılı yaz aylarında işe sorunu bir kez daha hissedilir seviyeye ulaşmış, fiyatlar olabildiğince yükselmişti.¹¹⁵ Bu gelişme üzerine İşe Umum Müdürlüğü, İşe Nezareti'ne dönüştürülmüştü.¹¹⁶ Nezaret'in vazifesi en genel çerçevede; gıda ürünlerinin ve temel tüketim maddelerinin tedariki ve fiyat artışlarının önlenmesi olarak belirlenmişti.¹¹⁷ Mütareke'nin ilanı ve İttihat ve Terakki'nin hükümetten çekilmesiyle İşe Nezareti'nin çalışma alanı iyi daralmış, ittihatçıların yerine Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensupları göreve getirilmiş, bir süre sonra da Çanakkale Boğazı açılmıştı. Bununla beraber İstanbul'a erzak gelmeye başlamış ve işe işlerinin bir bakanlık nezdinde yürütülmesine gerek kalmadığı ileri sürülmüştü. Zaten İttihatçıların sahip olduğu iktisadi ve ideolojik tutum pek çok çevrede oldukça rahatsızlık uyandırmıştı. 28 Ekim 1918'de İşe Nezareti'nin kaldırılarak, vilayetlerdeki işe müdüriyetlerinin lağvedildiği ve işe faaliyetlerinin eskisi gibi Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı bir İşe Umum Müdürlüğü'nce sürdürülmesine karar verildiği bildirilmişti. Bu haber 20 Ocak 1919'da bir kararnameye¹¹⁸ dönüşerek resmîyet kazanmış, Kara Kemal'den sonra İşe Nazırı olan Celal Muhtar Bey, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin başına getirilmişti.¹¹⁹

İstikrarlı bir işe politikası yürütemeyen İttihat ve Terakki Cemiyeti, pek çok tartışmayı da arkasında bırakmıştır. İşe işlerinde başı çeken Kemal Bey ve çevresindeki esnaf grupları her daim ön planda olmuştur. Ortaya çıkan ihtikâr (karaborsacılık) meselesi kimi

111 Erdal Korkmaz, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Karaborsa", *AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi*, S.66, Bahar 2020, s.260., *Düstur*, "İhtikârın Men'i Hakkında Bir Kanun" II Tertip, C.9, 2 Şaban 1335 (1917), s.687-689.

112 Komisyonun başkanı, Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı Talat paşa, Üyeleri ise, Hüseyin Cahit Bey, Hukuk Müşaviri Osman Bey, İT Cemiyet Merkezi üyelerinden Dr. Nazım ve Rasuhi Bey'dir. Korkmaz, *a.g.m.*, s.261.

113 İşe-i Umûmiye Kararnâmesi; *Düstur*, II Tertip, C.9, 29 Şevval 1335 (1917), s.708-711.

114 Francalacı; iyi undan yapılan, ince ve uzun ekmek.

115 Toprak, *Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İşe Sorunu*, s.216.

116 Takvim-i Vekayi, "İşe Nezareti Hakkında Kararname", 17 Ağustos 1334 (1918), No.3320, s.2-3.

117 Nezaret'in görevleri ve İşe Nezareti hakkında bkz. Selim İlkin ve İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndaki Ekonomik Düzenlemeler İçinde İşe Nezareti ve Kara Kemal Bey'in Yeri", *XII. Türk Tarih Kongresi Ayrı Basım*, Ankara 2000, s.1171.

118 İşe Nezareti'nin lağvıyla Yerine Bir İşe Müdiriyyet-i Umumiyesi Teşkilî hakkında Kararname; *Düstur*, II. Tertip, C.11, 17 Rebiülahir 1337 (1919), s.109-111.

119 Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s.447-448.

yöneticilerce arz-talep ilişkisi şeklinde yorumlanırken kimileri de meseleyi ahlak sorunu olarak görmüştür.¹²⁰

Sonuç

Ulus devlet inşa sürecinde politik, askeri, sosyal ve kültürel argümanlar başat unsurlar olarak nitelendirilmelerine rağmen bir ulusun inşasında iktisadi bağımsızlık önemli bir değerdir. 1908 Devrimini yapan İttihatçılar, dağılmak üzere olan bir devleti kurtarmak için devrin gerektirdiği reformları hayata geçirmek için çalışmalara başlamış lakin bu süreç Batı'daki emsallerine göre sancılı olmuştur. Zira maliyesi iflas etmiş, kapitülasyonlar ve dış borçlarla yarı sömürge durumuna düşmüş bir devletin uluslaşma ihtimali Balkan Harbi'nden sonra daha net anlaşılmıştır. Bu evreye kadar ittihad-ı anasırı gerçekleştirmeyi düşünen İttihatçılar, bu tarihten sonra etki ve yetkinliği bir hayli zayıflamış olan Müslüman-Türk unsurları merkezine alarak ideolojik bir kayma yaşamıştır. Bu ideolojik eksen değişikliği iktisadi alanda da vücut bulmuş, sonradan tek çatı altında toplanacak esnaf cemiyetleri ile bu sürecin yapı taşlarından olan esnaf, devlet konfigürasyonlarında önemli yer tutmuştur.

Tarihsel mazisi çok eskilere dayanan esnaf ve zanaat kültürünün klasik Osmanlı yaşamındaki yeri, İttihat ve Terakki ile birlikte kökten dönüşümlere uğramıştır. Bu minvalde lonca örgütleri kaldırılmış, küçük üretici esnafın çağa ve rakip durumundaki gayrimüslim esnafla rekabet edebilir bir seviyeye gelmesi amaçlanmıştır. Bu saiklerle cemiyetler kanunu temel alınarak esnaf cemiyetleri teşkil edilmiş, peyderpey devam eden tadilat ve iyileştirmelerle cemiyetlerin hukuki çerçevesi çizilmiştir. Esnaf cemiyetlerinin sayıları hızla artırılırken, İttihatçı-esnaf bütünleşmesi de bu paralelde ilerlemiştir. Bu köktenci değişim ve dönüşüm süreci Balkan Harbi sonrasında Selanik'in yitirilişi ve merkezin İstanbul'a alınışıyla hız kazanmıştır. Esnaf cemiyetlerini, iktisat politikalarının yürütülmesinde köşe başı gören İttihatçılar, deyim yerindeyse esnaf cemiyetlerine yaslanmıştır. İktisadi yaşamın canlanmasında devletin gelişmiş sanayi kapasitesinden mahrum olması, esnaf ve esnaf cemiyetlerinin teşvik edilmesini zorunlu kılmıştır. Bu amaçla bireysel, sosyal, hukuksal ve finansal düzeyde teşvik ve destekleme politikaları üretilmiştir. Sosyo-kültürel manada toplumsal bütünleşme sağlanmaya gayret edilmiş, hemen her alanda esnaf ve esnaf cemiyetleri kendine yer bulmuştur. Öte yandan uluslaşma sürecinde de esnaf örgütleriyle uyum yakalama çabası her daim taze tutulmuştur. Yine bu dönem içinde yaşanan politik ve askeri meselelere karşı yürütülen boykot hareketlerine de esnaflar sürekli katılım göstermiş ve destek vermiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Babiâli; İstanbul başta olmak üzere büyük kentlerin ijaşesini örgütleme işine girişmiştir. İlk başlarda belediyelere verilen bu vazife, birimlerin yetersiz kalması sonucunda İttihat ve Terakki'nin kontrolü eline almasıyla sonuçlanmıştır. İttihat ve Terakki'nin esnaf cemiyetleriyle olan yakın ilişkisi ve özellikle İstanbul'da esnafın etkinliği bir hayli önem kazanmıştır. İstanbul'un ijaşesi meselesi ciddi boyutlara ulaşmış, ijaşe sorununu İstanbul Murahhası Kemal Bey üstlenmiştir. Esnafın desteğini arkasına alan Kemal Bey, kurulan şirketlerin başına ya da kritik vazifelerine esnafları getirmiştir. Savaş ekonomisi yönetilmeye çalışılırken, sermaye birikim sürecine Müslüman-Türk esnafı sokulmuştur. Öte yandan İttihat ve Terakki'ye fedai sağlama misyonunu da yürüten esnaf örgütleri, İttihatçıların politik iktidarının pekişmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Savaş

120 Toprak, *Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İjaşe Sorunu*, s.224.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisat Politikalarında Aksiyoner Bir Grup: Esnaf ve Esnaf Cemiyetleri (1908-1918)

döneminin iklimi içinde dışı karşı bir kapanma yaşanırken, Anadolu'dan İstanbul ve diğer kentlere temel tüketim ürünlerinin (özellikle buğday) sevinde varlıklı bir esnaf-tüccar kesimi doğmuştur. İttihat ve Terakki'nin güdümünde hareket eden esnaf cemiyetleri, savaş ekonomisine de uyum sağlayarak "Milli iktisat" projesinin hayata geçmesinde temel yörüngeyi oluşturmuştur.

Kaynakça

A.Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemî*, (DH.MKT), 2841/10-1, 2634/99, 2635/57

BOA, *Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Belgeleri*, (HR.HMŞ.İŞO), 81/13, 203/37

BOA, *Dâhiliye Nezâreti Umur-ı Mahalliye ve Vilayet Müdürlüğü Evrakı*, (DH.UMVM), 88/39-1, 88/41-2, 88/40-1

BOA, *Meclisi Vükela Mazbataları*, (MV), 200/103

BOA. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası*, (BEO), 4341/325556-2, 4346/325935

B.Resmi Yayınlar

Mebusan Meclisi Zabıt Cerideleri (MMZC) D.1,C.2, İ.2, 15 Şubat 1325.

Mebusan Meclisi Zabıt Cerideleri (MMZC), D.1, C.2, İ.2, 23 Şubat 1325.

Mebusan Meclisi Zabıt Cerideleri (MMZC), D.1, C.2, İ.2, 23 Şubat 1325.

Mebusan Meclisi Zabıt Cerideleri (MMZC), D.1, C.2, İ.2, 17 Şubat 1325.

Mebusan Meclisi Zabıt Cerideleri (MMZC), D.1, C.6, İ.3, 4 Mayıs 1327.

Düstur, "Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat", II. Tertip, C.2, 16 Safer 1328.

Düstur Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat", II. Tertip, C.4, 20 Cumâdelûlâ 1330.

Düstur, "Tatil-i Eşgal Kanunu", II. Tertip, C.1, 22 Receb 1327.

Düstur, "Harp Vergisi Hakkında Kanun", II Tertip C.4, 5 Ramazan 1330.

Düstur, "Tekâlif-i Harbiye'nin Suret-i Tarhı Hakkında Kanun-i Muvakkat", II. Tertip, C.5, 21 Safer 1331.

Düstur, "20 Cumâdelûlâ 1330 Tarihli Esnaf Cemiyetleri Hakkındaki Talimatın 6, 7, 12 ve 26. Maddelerini Muaddil İrade-i Seniyye", II. Tertip, C.7, 13 Cumâdelûlâ 1333 (29 Mart 1915)

Düstur, II Tertip, C.8, 10 Mart 1332.

Düstur, II Tertip, C.8, 18 Nisan 1332.

Düstur, II Tertip, C.8, 30 Rabiulahir 1334.

Düstur, "İâşe Kanun-ı Muvakkatı", II Tertip, C.8, 22 Ramazan 1334.

Düstur, "22 Ramazan 1334 Tarihli İâşe Kanun-i Muvakkatinin Suver-i Tatbikiyyesi Hakkında Nizamname", II Tertip, C.8, 13 Zilka'de 1334.

Düstur, "İhtikârın Men'î Hakkında Bir Kanun"II Tertip, C.9, 2 Şaban 1335.

Düstur, "İâşe-i Umûmiye Kararnâmesi", II Tertip, C.9, 29 Şevval 1335.

Düstur, “İâşe Nezâreti”nin Lağvıyla Yerine Bir İâşe Müdiriyyet-i Umûmiyesi Teşkilî Hakkında Kararnâme”, II. Tertip, C.11, 17 Rebiülahir 1337.

C.Sürelî Yayınlar

ESATLI, Mustafa Ragıp, “İttihad ve Terakki’nin Son Devirlerinde Suikastlar ve Entrikalar”, *Akşam*, 24 Mayıs 1937.

“Tezahür-i Millî”, *Sabah*, No:9037, 1 Teşrin-i sani (1330) 1914.

“Esnaf Cemiyetleri Hakkında 16 Safer 1328 Tarihli Talimat-ı Muadil Talimat”, *Takvim-i Vekayi*, No.1127, Mayıs 1328 (1912).

“Tekâlif-i Harbiye’nin Suret-i Tarhı Hakkında Kanun”, *Takvim-i Vekayi*, No.1915, 9 Ağustos 1330 (1914).

“İâşe Nezareti Hakkında Kararname”, *Takvim-i Vekayi*, No.3320, 17 Ağustos 1334 (1918).

“Dünkü Büyük Nümayüşler: Harb! Harb!”, *Tanin*, No. 1461, 5 Teşrin-i evvel 1328 (1912).

“İhtifal İçin Çalışanlar”, *Tanin*, No.1966, 31 Mayıs 1330 (1914).

“Sultan Fatih Namına”, *Tanin*, No.1949, 14 Mayıs 1330 (1914).

“İâşe Meselesi”, *Tanin*, No.2809, 7 Teşrin-i evvel 1332 (1916).

“İâşe Meselesi”, *Tanin*, No.2810, 8 Teşrin-i evvel 1332 (1916).

“İâşe Meselesi”, *Tanin*, No.2815, 15 Teşrin-i evvel 1332 (1916).

“İstanbul’un Esnafı, Reçberleri ve Amelelerine”, *Türksözü*, Sayı:1, 12 Nisan 1330 (1914).

“Fetih Bayramı”, *Türksözü*, Sayı: 9, 5 Haziran 1330 (1914).

“Ticaretin İstikbali: Fuzuli Kazanç”, *Türksözü*, Sayı.2, 17 Nisan 1330 (1914).

“Ticaretin İstikbali: Bakkal Dükkânları”, *Türksözü*, Sayı:5, 8 Mayıs 1330 (1914).

D.Araştırma ve Tetkik Eserler

Ahmad, Feroz (2007), *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul.

_____ (t.y.), *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev: Fatmagül Berktaş, Kaynak Yayınları.

Akşin, Sina (2001), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, Ankara.

Akkurt, Halil (2014), “Anadolu’da İttihat ve Terakki Cemiyeti (1906-1912): Genel Bir Çerçeve”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.14, S.2, ss.279-304.

Artuk, İbrahim (2003), “Madalya”, *DİA*, c.27, Ankara, ss.301-302.

Aydın, Nermin Zahide (2014), “İttihat ve Terakki Cemiyeti Üyelerinden İsmail Canbulad (1880-1926)”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Kahramanmaraş.

Aynural, Salih (1988), “XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Esnafında Üretim Anlayışı ve Organizasyonu”, *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.46, S.0, s.355-362.

Avcı, Cemal (1995), “Tekâlif-i Harbiye ile Tekâlif-i Millîye Vergilerinin Karşılaştırmalı Tanıtımı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XI, S.31, s.223-238.

Barkan, Ömer Lütfî (1985), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Esnaf Cemiyetleri”, *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.41, S.1-4, ss.39-46.

Berkes, Niyazi (1976), *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, Gerçek Yayınları, C.1, İstanbul.

Boratav, Korkut (2015), *Türkiye İktisat Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara.

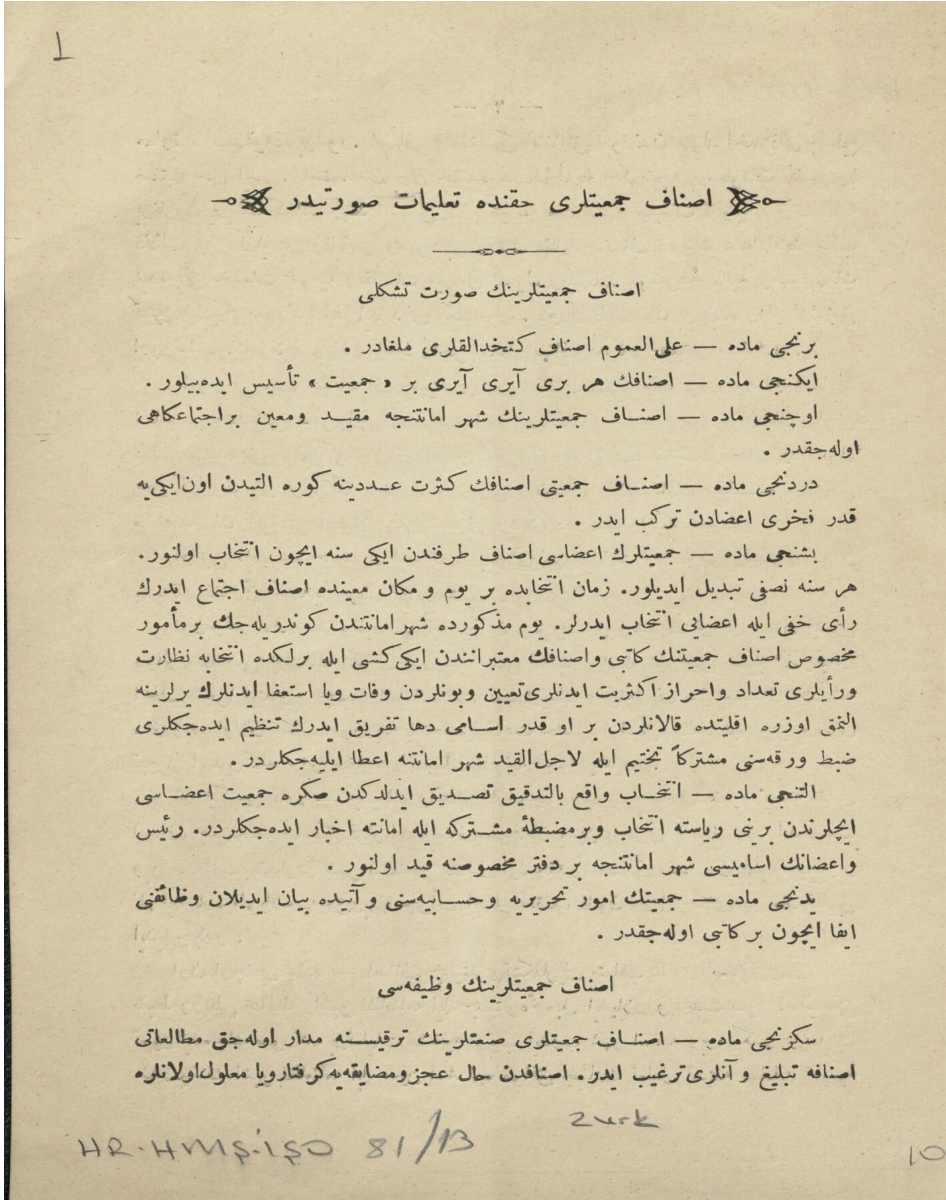
İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisat Politikalarında Aksiyoner Bir Grup: Esnaf ve Esnaf Cemiyetleri (1908-1918)

- Ceylan, Okan (2021), "İstanbul Esnaf Cemiyeti", <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/istanbul-esnaf-cemiyeti/> (Erişim Tarihi: 24.11.2021)
- Çam, Mehmet Mert (2018), *Kara Kemal "Küçük Efendi"*, İlgü Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Çoruk, Ali Şükrü (2016), "Bir Gelenek İcadı Olarak II. Meşrutiyet Dönemi'nde Gerçekleştirilen İstanbul'un Fethi Törenleri", *FSM İlmî Araştırmalar, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S.7, ss.79-98.
- Duman, Ömer (2008), "II. Meşrutiyete Tepkiler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)* Erzurum.
- Eldem, Vedat (1994), *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi*, TTK Yayınları, Ankara.
- Elmacı, Mehmet Emin (1997), "1908 Avusturya Boykotunda Liman İşçileri", *Kebikeç*, S.5, ss.155-162.
- Gölçek, Ali Gökhan ve Köktaş, Altuğ Murat (2017), "Ekonomik ve Hukuki Yönleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'si'ne Esnaf Kavramı", *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu 26-28 Nisan 2017*.
- Gözcü, Alev (2016), "I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatı'ndan Kesitler", *ÇTTAD*, XVI/32, ss.133-169.
- Hatemi, Hüseyin (1985), "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi", *TCTA*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.198-204.
- İlkin, Selim (1993), "Cavid Bey, Mehmed", *DİA*, C.7, İstanbul, ss.175-176.
- İlkin, Selim ve Tekeli, İlhan (2000), "Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndaki Ekonomik Düzenlemeler İçinde İaşe Nezareti ve Kara Kemal Bey'in Yeri", *XII. Türk Tarih Kongresi Ayır Basım*, Ankara.
- İnalçık, Halil (2009), *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İnce, Erdal (2020), "Osmanlı Devleti'nde Esnaf Teşkilatı ve İkinci Meşrutiyet Döneminde Esnafa Yönelik Teşvik Politikaları", *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, İzmir.
- Kaan, Oğuz (2021), "II. Meşrutiyet Dönemi Siyasal Gelişmelerinin Türk Demokrasi Tarihine Etkileri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(1), ss.345-368.
- Kabasakal, Mehmet (1991), *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi 1908-1960*, Tekin Yayınları, İstanbul.
- Kal'a, Ahmet (1995), "Esnaf", *DİA*, C.11, Ankara, ss.423-431.
- Kanberoğlu, Nesrin (2018), "İttihat ve Terakki Cemiyeti-Osmanlı Hanedanı İlişkileri (1908-1914)", *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler'de Akademik Araştırmalar I*, (Yakınçağ Tarihi Çalışmaları: içinde), Gece Kitaplığı, Ankara, ss.201-221.
- Kansu, Aykut (1995), *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Karal, Enver Ziya (1996), *Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918) IX. Cilt*, TTK Yayınları, Ankara.
- Kazgan, Gülten (2006), *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

- Keyder, Çağlar (2019), *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Korkmaz, Erdal (2020), “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Karaborsa”, *AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi*, S.66, ss.241-279.
- Nazır, Bayram (2011), *Dersaadet’te Ticaret*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul.
- Özaycı, Hilmi Ozan (2011), “Prens Sabahattin’in Fikri Kaynakları: Le Play ve Toplum Bilim”, *Doğu Batı*, No.41, ss.231-254.
- Pakalın, Zeki (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Sertel, Savaş ve Yedek, Şahin (2015), “İttihat ve Terakki’nin Küçük Efendisi: İaşe Nazırı Kara Kemal Bey’in Hayatı ve Faaliyetleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 8, S. XXIV, s.377-403.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet (1999), “Yerel Yönetim Metinleri XVI: Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt 8, S. L, ss.126-131.
- Sami, Şemseddin (2012), *Kâmûs-ı Türkî*, Şifa Yayınları, (Yay. Haz. Fazılhak Nergiz ve Aziz Ençakar), İstanbul.
- Tepe, Cemal (2020), “İttihat ve Terakki Cemiyetinin Polis Kıyafetleri”, *Anasay*, Y.4 S.3, Ağustos, ss.17-56.
- _____ (2020), “İkinci Meşrutiyet Dönemi Miting ve Nümayuşlar (1908-1918)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Toprak, Zafer (1978), “Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki’nin İaşe Politikası”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, Vol 6, ss.211-225.
- _____ (1985), “1909 Cemiyetler Kanunu”, *TCTA*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.205-208.
- _____ (1994), “Mütareke Döneminde İstanbul”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, ss.19-23.
- _____ (1995), *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, Milli İktisat Milli Burjuvazi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- _____ (2019), *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Tunaya, Tarık Zafer (1984), *Türkiye’de Siyasal Partiler, C:I, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Yücel, Hüseyin (2017), *Cumhuriyet Ekonomisinin Kuruluşu ve Gelişimi*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara.
- Zürcher, Erik Jan (1994), *Turkey A Modern History*, I.B.Tauris, London 1994.
- _____ (2013), *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- Quataert, Donald (1987), *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Yurt Yayınları, Ankara.

Ek-2: Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat Sureti (Sayfa-1)

Kaynak: BOA, HR.HMŞ.İŞO, 81/13.

Ek-3: Cihad-ı Ekber İlanı Sebepiyle Fatih'te Yapılan Mitingte Katılan Esnafkar Hakkında

Kaynak: 14 Kasım 1914 Tarihli Sabah Gazetesi – “Tezahür-i Millî” (Sayfa-1)

BELGİ
Pamukkale Üniversitesi
Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
YAZIM KURALLARI

Belgi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan yakın dönem Osmanlı Tarihi, Atatürk ve Cumhuriyet dönemini içeren özgün, bilimsel makalelere yer verir. Uluslararası hakemli bir dergi olan Belgi, kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uyma, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanmamış olma şartı istenir. Yayımlanmamış olmak şartıyla daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildiriler de kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

Belgi'ye gönderilen yazılar, yayın kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. İlkelere uygun bulunanlar, iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz ise üçüncü bir hakem belirlenir. Yazarlar, hakemlerin önerilerini dikkate alırlar; fakat katılmadıkları hususlara itiraz etme hakkına sahiptirler.

Yayımlanmasına karar verilen yazılar sayfa düzenlemesi yapıldıktan sonra pdf formatıyla yazarlara gönderilir. Yazar son okumayı yapar ve gerekli düzeltmeleri çıktı üzerinde göstererek dergiye geri gönderir.

Hakem raporları beş yıl süreyle saklanır.

Yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yazıların telifi, PAÜ. Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi'ne devredilmiş kabul edilir. Bu devir, internet ortamında yayımlanmayı da kapsar.

Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.

Yayın Dili

Belgi'nin dili Türkçedir. Ancak başka dillerde yazılmış makalelere de yer verilebilir.

Yazım Kuralları ve Sayfa Düzeni

Yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıda, MS Word veya MS Word uyumlu programlarla yazılmalıdır. Yazı karakteri olarak Calibri kullanılmalıdır. Yazılar 10 punto ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2,5 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 20 sayfayı geçmemelidir.

Yazarın adı, soyadı büyük olmak üzere koyu, adresler ise normal harflerle yazılmalı; yazarın görev yaptığı kurum, haberleşme ve e-posta adresi belirtilmelidir.

En fazla 150 sözcükten oluşan, 8 puntuyla yazılmış Türkçe ve İngilizce özetler, özetlerin altında genelden özele doğru en az 4, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir.

Başlıklar kalın harflerle yazılmalıdır. Uzun yazılarda ara başlıkların kullanılması okuyucu açısından yararlıdır. Ana başlıkların, A.,B., C., ara başlıklar, 1., 2., 3., şeklinde numaralandırılması tavsiye edilir. Ana başlıkların tümü (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) BÜYÜK İNCE HARFLERLE veya daha büyük puntoyla Kalın Küçük Harflerle yazılmalıdır. Ara ve alt başlıkların ise sadece ilk harfleri büyük yazılmalıdır.

Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeler, eğik harflerle gösterilir, kalın karakter kullanılmaz.

Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilir. Alıntılar 5 satırdan fazla olduğunda, paragraf girişinden bir cm içeriden başlatılmalı ve bir punto küçük yazılmalıdır.

Yazımda, TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

Kaynak Gösterimi

Dipnot ve kaynakların yazımı konusunda, yöntem bakımından kendi içinde tutarlı olması, dergi ve kitap adlarının eğik/ince, makale başlıklarının ise “tırnak” içinde, düz olarak yazılması ve sonda “Kaynaklar”ın verilmesi gerekir.

İnternet adreslerinde, parantez içinde erişim tarihi belirtilir.

Kaynaklar metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekilde yazılmalı; eserin yayınevi ve makalelerin sayfa aralıkları belirtilmelidir. Atıf yapılmayan çalışmalara Kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.

Cunbur, Müjgân (1987), “Atatürk ve Milli Birlik”, Erdem, C.3, S. 7, s. 1-11.

Ergin, Muharrem (1991), Dede Korkut Kitabı II, 2. bs. Ankara: TDK Yay.

Öztuna, Yılmaz (2000), Türk Müsîkîsi Kavram ve Terimleri Ansiklopedisi, Ankara: AKM Yay.

Dört ve daha fazla yazarlı yayınlar: Deny, Jean vd. (1959), Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden: Steiner Verlag.